MĮMĀMSĀ SLOKAVĀRTIKA

with the Commentary KASIKA of SUCARITAMIŚRA

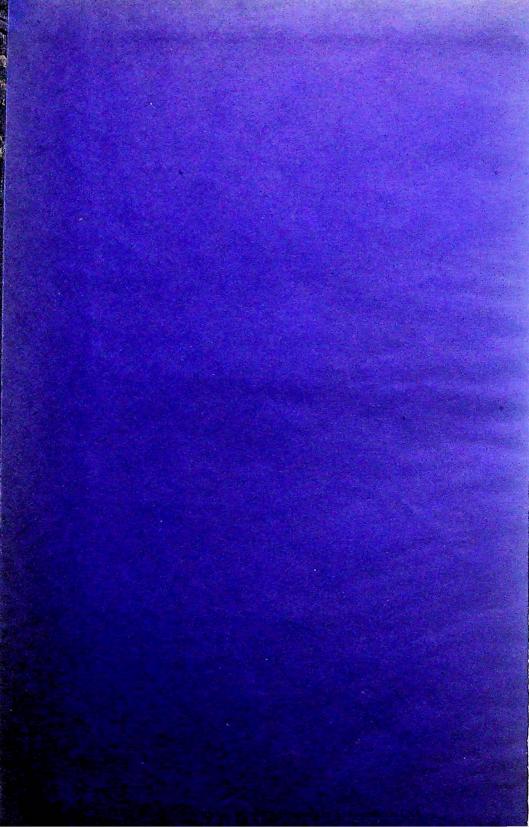
मीमांसाशोकवात्तिकं

सुचरित मिश्रामणीत्या

Edited by K. SAMBAŠIVA SĀSTRĪ

Trivandrum Sanskrit Series

MĪMĀMSĀ SLOKAVĀRTIKA

with the
Commentary KASIKA
of
SUCARITAMIŚRA

Edited by K. SÄMBAŚIVA SÄSTRĪ

Curator of the Department for the Publication of Sanskrit Manuscript, Trivandrum.

Parts I, & II

1990 CBH PUBLICATIONS

CC-0. JK Sanskrit Academy, Jammmu. Digitized by S3 Foundation USA

ISBN 81 85 381 09 7

CBH PUBLICATIONS

22/100, PB No.617 TRIVANDRUM 695 002 S. India

Originally Published in 1913, Reprint 1990.

[Published with the financial assistance received from the Ministry of Human resources, government of India] Department of Sanskrit]

Price Rs. 54-60

Published by
Mrs. M. Girija, for CBH Publications,
22/100, PB No. 617,
Trivandrum - 695 002,
Printed at Novena Offset Printing Co., Madras-600 014.

"If any defect is found in this book please return the copy V.P.P. to the Publisher for exchange free of cost of postage".

CC-0. JK Sanskrit Academy, Jammmu. Digitized by S3 Foundation USA

मीमांसाश्लोकवार्त्तिकं

सु चरितासिश्चापणीतया काशिकाल्यया टीक्या समेतं

संस्कृतग्रन्थप्रकाशनकार्याध्यक्षेण के साम्बशिवशास्त्रिणा संशोधितम्।

प्रथमः सम्पुटः।

PREFACE.

The present work named Kāśikā is a commentary by Upādhyāya Sucaritamiśra on the Mīmāmsā Ślokavārtika. Of the two systems of Mīmāmsā philosophy, viz., Karma-Mīmāmsā and Brahma-Mīmāmsā, the first is dealt with by Jaimini in twelve adhyāyas containing about 2700 sūtras beginning with "Athātodharma Jijnāsā". The extant Bhāsya on these sūtras is by Śabara-svāmin; and Bhaṭṭa Kumārila's elabora'e metrical commentary on the first Pāda known as Tarkapāda of the first adhyāya of the Bhāsya is called Ślokavārtika, on which the Kāśika now offered is a learned and dignified commentary.

The commentary being voluminous, it is intended to publish it in parts; the first part dealing with the first four surras is now issued and the rest will follow in due course.

It has not been possible to know exactly the date of Sucaritamiëra; but this much is certain that he flourished earlier than Venkaṭanātha (1248-1350 A.D.), as the latter cites the Kāśikā as authority in his Seśvara Mīmāmsā as follows:—

"तथा च काशिका—सन्नियमादिति पदब्यवहितः प्रयोगशब्दो लोक इत्यस्या-नन्तरं सम्बन्धनीयः । तदयमर्थः—लोके प्रयोगः, सन्नियमः, सम्यङ्निवन्धनात्मको युक्तः, चक्षुरादिसन्निकर्षात् ; नतु वेदे, अतीन्त्रियार्थस्वात् । इदं च विपरिणामब्यव-हितकस्पनयोः साधारणमप्युदाहरणं विपरिणामस्योक्तत्वाद् व्यवधानमात्रोदाहरणत्वे-नोक्तमिति वेदितब्यम्" । (वेदस्यार्थप्रत्यायकताधिकरण. Sutra 3).

The edition is based on four manuscripts. The first named \$\pi\$ obtained from Thiruvarpu Swamiyar Matom contains the whole of the Tarkapāda but lacks the portion from Anumāna Pariccheda to Apohavāda, and its leaves are broken and decayed.

The second manuscript we belonging to the Raja of Kilimanur, portions of which had been made use of in preparing the edition for the press, was returned to the owner.

The third and the fourth manuscripts named a and a respectively, have been received from the library of Ittisseri Antarjana, Thalaman house. One of them runs up to the end of Pratyakṣaṣūṭra; some of its leaves are missing and the remaining ones worn out; while the other having deranged and decayed leaves, has been found to be of little use for this edition. None of these manuscripts is correct or complete; however, considering the great value of the commentary it is issued, in the Trivandrum Sanskrit Series.

K. SĀMBAŠIVA ŠĀSTRĪ.

निवेदना।

इयमुपाध्यायश्रीसुचिरतिमिश्रकृता मीमांसाश्लोकवार्तिकव्याख्या नाम्ना काशिका। 'अथातो धर्मजिज्ञासा' 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासे'ति धर्म ब्रह्म च प्रति-पादयन्ती द्वयी मीमांसा सुप्रसिद्धा। अत्र पूर्वा श्रीमज्ञेमिनिमुनिनिर्मिता, उत्तरा श्रीमगवद्वेदव्यासप्रणीता। यासावत्र पूर्वा कर्मकाण्डात्मिका सा मार्की त्रिशत्यून्या स्त्राणां त्रिसहस्रचा द्वादशिमरध्यायराचिता। अस्याश्चाचार्यमष्ट-श्वरस्वामिविरचितं भाष्यं प्रथितम्। तस्य प्रवञ्चनपरं श्रीभद्वाचार्यकुमारिस्त्रस्वामिनिवद्धं श्लोकात्मकं वार्तिकं च सर्वतः प्रकाशं, यदाहुरिमयुक्ताः श्लोकवार्त्तिकमिति। प्रथमाध्यायस्य तर्कप्रादामिधानं प्रथमपादं यावत् परिसमाप्य समाप्तस्यास्य श्लोकंवार्त्तिकस्य विशदा विपुला च कूलङ्कषा कापि व्याख्यासौ प्रस्तुता काशिका। नैकसिविकापूरणीयाया अमुप्याः प्रथमेयं सिव्चिका सद्यः प्रकाश्यते, यत्र प्रतिज्ञास्त्रमारभ्य प्रत्यक्षस्त्रान्तो विषयः प्रवेशितः। प्रौढोदारसरसाभिश्चर्चासहाभिरुपन्याससरणिभिर्वाढमसावनुकरणीयं कमिप व्याख्यागुणमविकलं विभित्ते।

एताहशो व्याख्यायाः कतीरं श्रीमदुपाध्यायसुचिरतिमश्राचार्यं प्रित जीवितकालादिनिर्धारणाय न कोऽपि मार्गो विवृतः । किन्तु शक्यमयं किस्त्व-व्दीयत्रयोदशशतकात् सर्वथा नार्वाचीन इति स्थापयितुम् । यत् किल (१२४८-१३५०) जीविना कवितार्किकसिंह-सर्वतन्त्रस्ततन्त्रेण वेदान्ताचार्या-परनाम्ना श्रीमद्धेङ्कटनाथेन निबद्धायां सेश्वरमीमांसायां (वेदस्यार्थप्रत्यायकता-धिकरणे तृतीये 'लोके सन्नियमात् प्रयोगः सन्निकर्षः स्यात्' इति स्त्रे) कीर्त्त्यत इयं व्याख्या ।

तथाहि — ''तथाच काशिका — 'सित्रयमादिति पद्व्यवहितः प्रयोगशब्दो लोक इत्यस्यानन्तरं सम्बन्धनीयः । तद्यमर्थः — लोके प्रयोगः, सित्रयमः सम्यङ्निबन्धनात्मको युक्तः, चक्षुरादिसित्निकर्षात्; नतु वेदे, अतीन्द्रियार्थत्वात् । इदं च विपरिणामव्यवहितकल्पनयोः साभारणमप्यदाहरणं विपरिणामस्योक्तत्वाद् व्यवधानमात्रोदाहरणत्वेनोक्तमिति वेदितव्यम् '' इति ।

एतत्संशोधनावलम्बा आदर्शाश्चत्वारः । तत्रैकः क.संज्ञितः कोष्ट्रयं तिरुवार्पुस्वामिनां मठादानीतो मध्ये मध्ये नैकधा त्रुटितपत्रबहुलः, यत्र मध्ये अनुमानपरिच्छेदात् प्रभृत्यपोहवादान्तो भागो नोपलभ्यते ।

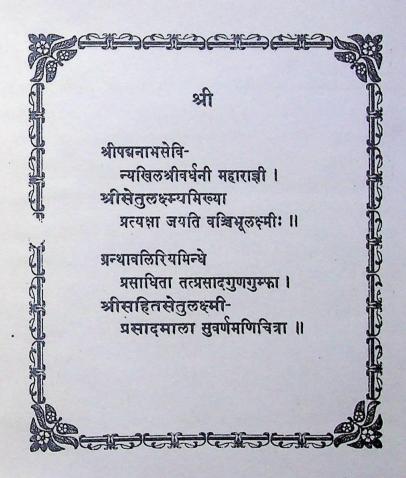
द्वितीयः ख.संज्ञितः किलिमानूर्राजसम्बन्धी अंशशः परिशोधनायो-पयुक्तचरस्तत्स्वामिने पूर्वमेव प्रतिप्रेषितः ।

तृतीयतुरीयो ग.घ.संज्ञितौ कोङ्यम् इङ्किशारि अन्तर्जनसम्ब-निधनौ । तयोर्ग.संज्ञितः प्रायः प्रत्यक्षस्त्राविधव्याख्यावांस्तत्र तत्र द्वित्रपत्रवि-कलोऽतिजीर्णकल्पः । घ.संज्ञितस्तु पत्राणामनुस्यूत्या रहितो भ्यसा विश्वभिक्षत-श्चानुपयोगी उपेक्षितः परिशोधनावसरेषु ।

जाग्रत्स्विप बहुप्वादर्शेष्विवकलं परिशुद्धं चैकतममप्यनुपलभमानैर्भन्थ-गौरवादपरित्यागश्रद्धयास्मदनन्तशयनसंस्कृतग्रन्थावलो प्रवेश्य प्रकाशितेयं सहृदयजनसमक्षमवर्तायते ।

अनन्तशयनम्,) १०-४-१०२.)

के. साम्बिशवशास्त्री.

विषयानुक्रमणी।

विषयः.	पृष्ठम्.
मङ्गलाचरणम् ।	?
विद्यागुरूणां वन्दनपूर्वकं तत्प्रसादेन मीमांसाश्लोकवार्त्तिक-	
करणप्रतिज्ञानम् ।	२
साधून् विद्वज्जनान् प्रत्यभ्यर्थना ।	"
मध्यस्थजनान् प्रति परीक्षाविशेषार्थमभ्यर्थना ।	"
स्वनिबन्धने दोषोपलम्भेऽपि स्वस्यानपवाद्यत्वम् ।	3
कैमुत्यन्यायन स्वनिबन्धनस्य सुतरां शोभमानत्वकथनम् ।	))
स्वयं मीमांसाग्रन्थरचनस्य हेतुकथनम् ।	8
धर्मजिज्ञासापतिज्ञास्त्रम् ॥ १ ॥	"
सङ्ग्रहेण तात्पर्यप्रदर्शनम् ।	"
शास्त्रप्रयोजनकथने विनिगमकम् ।	4
सूत्रकृत: पूर्व प्रयोजनकथनस्य युक्तत्वम्।	Ę
श्रीतृप्रवृत्त्यर्थं सम्बन्धकथनस्यावश्यकता ।	9
हेतुप्रयोजनसहितसम्बन्धकथनस्य निगमनम् ।	3
अर्थषट्कं प्रदर्शयितुं लोकइत्यादिभाष्योपादानम् ।	"
षण्णामर्थानां सुखम्रहणार्थमुद्देशः ।	१०
उक्तभाष्यस्य सर्वव्याख्यार्थत्वविवरणम् ।	"
उपालम्भार्थत्वपक्षपरिमहः ।	13
भवदासे कार्था नुवादिनरसने ।	"
प्रत्याख्यानपक्षपरिग्रहः ।	\$8
परिसङ्ख्यार्थत्वपक्षः ।	१९
परिसङ्ख्याविषयप्रदर्शनम् ।	"

विषयः	पृष्ठम्
परिसङ्ख्यास्वरूपप्रदर्शनम् ।	30
अधिकरणोपन्यासेनाध्याहारोदाहरणम् ।	23
अधिकरणोपन्यासेन विपरिणामोदाहरणस् ।	
अधिकरणोपन्यासेन व्यवधानोदाहरणम् ।	. 28
अधिकरणोपन्यासेन सूत्रान्यथाकथनोदाहरणम् ।	२६
अधिकरणोपन्यासेन वाक्यभेदोदाहरणम् ।	२७
अधिकरणोपन्यासेन गुणकल्पनोदाहरणम् ।	26
म्तुतिपक्षपरिग्रह:।	30
अथशब्ददृपणार्थत्वपक्षपरिग्रहः ।	3 ?
तत्र पूर्वोत्तरावधिभ्यां भाष्ययोजनम् ।	
अन्यस्यापि कर्मणोऽनन्तरिमत्यादिभाष्याक्षेपसमाधान ।	;; ₹₹
वेदाध्ययनानन्तर्योपसंहारः ।	38
वाक्यभेदप्रपञ्चनम् ।	३५
परिहारभाष्यसमर्थनम् ।	
अपिच नैव वयमिह वेदाध्ययनादित्यादिभाष्यार्थवर्णनम् ।	;; 3 ६
अत्राध्याहारपूर्वकव्याख्यानापन्यासदूषणे ।	३७
अध्ययनविधिप्रयोजकविचारः ।	३८
आचार्यकरणविधिप्रयुक्तत्वशङ्कोत्तरे ।	39
प्रासङ्गिकोपनयनविचारः ।	80
अत्र सिद्धान्तः ।	813
रमृत्या सहाविरोधमकारकथनम् ।	४६
प्रकरणार्थीपसंहारः ।	85
स्मृतिबाधमुपपाद्यात्रैवाधिकरणापन्यासः ।	88
यसङ्गात् स्नातकशब्दार्थनिप्कर्पः ।	40
अतरशब्दाक्षेपपरिहारौ ।	५३
धर्मं जिज्ञासितुमिच्छेदितिपौनरुक्त्यमाशङ्कय विषयभेदेन परिहारः।	48
धर्मजिज्ञासेतिपदस्य विगृह्यार्थप्रदर्शनम् ।	५५

विषयः.	वृष्ठम्.
तत्राक्षेपपरिहारौ ।	4६
शास्त्रारम्भाक्षेपतत्परिहारभाष्यविवरणम् ।	40
धर्मे स्वरूपतः प्रमाणतश्च द्वेधाविप्रतिपत्तिमुक्त्वाद्यपादेन निर्णय	
इतिकथनम् ।	"
आद्यपाद्रयोजनानन्तरमुपरितनतन्त्रप्रयोजनकथनम् ।	46
चोदनास्त्रम् ॥ २ ॥	५९
चोदनिति क्रियायाः प्रवर्तकं वचनम् इतिभाष्यस्यार्थः ।	६०
प्रमाणमेवेत्यवधारणायां युक्तिलेशकथनम् ।	६१
शब्दस्य प्रामाण्यसम्भावनाप्रकारकथनम् ।	,,
चोदनापदेन शब्दमात्रविवक्षा ।	,,
निमित्तपरो या प्रमाणपरो वा लक्षणशब्द इतिकथनम्।	६२
निमित्तार्थे लक्षणपदे शब्दे च प्रमाणे मुख्यार्थयोरेव सामानाधि-	
करण्यम् ।	६३
श्रेयस्साधनतारूपेण द्रव्यादीनां धर्मत्वम्	,,
धर्मस्यानैन्द्रियकत्वोपसंहारः ।	"
सम्बन्धाग्रहेण नित्यातीन्द्रिये धर्मे अनुमानस्याप्रमाणत्वम् ।	६४
सम्बन्धदर्शनानपेक्षत्वाद् वाक्यस्य धर्मे मानत्वम् ।	६५
कार्यरूपो वेदार्थ इत्यस्याक्षेपः ।	"
कयाचन विधया तत्समाधानम् ।	६६
अत्र समाधानान्तरम् ।	६७
वेदानां नित्यतास्वरूपकथनम् ।	६९
पूर्वापरकोटिविरहादेव वेदस्यापौरुषेयत्वम् ।	90
नन्वतथा मृतमप्यर्थमितिभाप्यविमर्शः ।	७१
सर्वस्य शाब्दस्यार्थविषयत्वं कस्यचिदेव तु दोषवशाद् विपर्यय	
इतिकथनम् ।	७२
अन्यथावर्णयितुमाक्षेपभाष्याभिप्रायकथनम् ।	७४

विषयः.	वृ ष्ठम्
वेदप्रामाण्ये नास्तिकानांमाक्षेपः।	७६
तत्रैव प्रयोगान्तरम् ।	
तत्रैव दृष्टान्तहेत्वन्तरम्।	৩৩
श्ववराहकलहन्यायेन नैयायिकादिमतानुज्ञया नास्तिकमतस्थस्य वादिनो	
मीमांसकं प्रति प्रयोगः ।	,,
अत्र प्रयोगभेदाः	,,
पौरुषेयत्वे वापौरुषेयत्वे वा सर्वथा वेदप्रामाण्यं दुर्लभमिति पूर्वपक्षो-	
पसंहारः ।	७८
विप्रतिषिद्धमिदमभिधीयते ब्रवीति च वितथं चेतिसमाधानभाष्यस्य च	
जात्युत्तरत्वम् ।	,,
एवमाक्षिप्तभाष्यस्य समाधानमुपेक्ष्योपोद्धातत्वेन सर्वविज्ञानविषयप्रामा-	
ण्याप्रामाण्ययोः स्वतस्त्वपरतस्त्वादिपरीक्षारम्भः ।	७९
ज्ञानप्रामाण्याप्रामाण्ययोरुभयोरपि स्वतस्त्वमिति सत्कार्यवादिनां	
साङ्ख्यानां पक्षपरिग्रहः ।	10
स्वतो द्वयमितिपक्षनिराकरणम् ।	63
परतो द्वयमितिपक्षमुत्थाप्य निरसनम् ।	८३
स्वतो न द्वयं विरोधादित्युक्तेऽर्थे शङ्कापरिहारौ ।	68
अप्रामाण्यं स्वतःप्रामाण्यं तु परापेक्षयेतितृतीयपक्षप्रदर्शनम् ।	64
परत एव प्रामाण्यं स्वतः प्रामाण्ये च सर्वेषां स्वप्नादिज्ञानानामपि	
प्रामाण्यं स्यादितिकथनम् ।	८७
एवं पूर्वपक्षे कृते स्वतः प्रामाण्यवादिनो मीमांसकस्य सिद्धान्तारम्भः।	69
इतः प्रभृति अस्यैवार्थस्य नानाशङ्कासमाधानपूर्वकमुचावचेन ग्रन्थसन्द-	
र्भेण समर्थनम् ।	90
स्वतःप्रामाण्येऽनवस्थाभावकथनम् ।	98
अनवस्थापरिहारबीजोद्घाटनम् ।	९३
पूर्वीचरयोः मतीत्योर्बाध्यबाधकभावविमर्शः।	"
शब्दे दोषा वक्त्रधीनाः, नतु स्वाभाविका इति कथनम् ।	१६

विषयः.	पृष्ठम्.
गुणानां दोषनिराकरण एव व्यापारः नतु प्रामाण्य इस्यस्मिन् विवेके	
निमित्तदर्शनम् ।	90
नास्तिकैः कृतस्याप्ताप्रणीतत्वेनाप्रामाण्यप्रसञ्जनस्य नित्ये वेदे दोषाना-	
वहत्वकथनम्	९९
अत्र शङ्कासमधाने ।	,,
असम्भवन्म्, हान्तराणामसम्भवत्संवादानां च चोदनानां कथं प्रामाण्य-	
मित्याशङ्कयातएव प्रामाण्यमन्यथानुवादकत्वं स्यादितिकथनम्।	800
संवादनिवन्धने च प्रामाण्येऽनवस्थाकथनम् ।	808
किञ्चैवं श्रोत्रजबुद्धेरिन्द्रियान्तरजन्यबुद्धिभिरसंवादादप्रामाण्यं स्यात्,	
श्रोत्रजज्ञानान्तरसंवादेन प्रामाण्ये वेदेऽपि तत्तद्राक्योचारणानुगा-	
मिन्या बुद्धेश्शतकृत्व उत्पद्यमानत्वेन नाप्रामाण्यमितिकथनम्।	१०२
संवादापेक्षिणि प्रामाण्ये दोपसत्त्वेनासन्दिग्धस्याविसंवादिनो विज्ञानस्य	
स्वत एव प्रामाण्यम् ।	१०३
शब्दादीनां प्रमाणताया अनुमानासाध्यत्वमन्यथानुमानप्रामाण्यस्याप्य-	
नुमानान्तरसापेक्षतयानवस्थेतिकथनम् ।	,,
प्रमाणं प्रमाणत्वेनागृहीतं व्यवहाराय न कल्पत इत्याशङ्कय निरपेक्षचक्षु-	
रादीन्द्रियदृ धान्तेन स्वत एव तत् स्वकार्ये विषयपरिच्छेदे प्रभ-	
वतीति तद्ग्रहणमनुपयोगमितिकथनम् ।	808
अनुमानेन चोदनार्थान्यथाभावं वदतामागमविरोधकथनं, तत्र शङ्कापरि-	
हारो।	१०७
द्वेषासम्मतिमात्रेणाप्रमाणता नावकल्पत इति कथनम् ।	१०८
एवं प्रामाण्यमपि नात्मेच्छाभ्यनुज्ञाभ्यां किन्तूक्तकारणबलेनेति	
प्रदर्शनम् ।	. 806
वेदप्रामाण्यसिद्धचर्थं तेषां नैयायिकाद्यभ्युपगतकर्तृमत्त्वकरूपनाया	
दषणम् ।	११०
एवमुपोद्धातसङ्गत्या शब्दानां सतः प्रामाण्येन वेदप्रामाण्ये सिद्धान्तिते	
पूर्वमाक्षिप्तभाष्यस्याभिष्रायवर्णनपूर्वकमुत्तरम् ।	१११

	विषय:.	पृष्ठम्.
	यतु लौकिकं वचनं तचेत् प्रत्ययितादित्यादिभाष्ये प्रत्ययितपदार्थ-	
	विचारः।	883
	द्रष्टृत्वसत्यवादित्वे प्रत्ययितपदार्थ इति केषाञ्चिद् व्याख्यानं तदनुप-	
	पत्तिश्च ।	११३
	अशक्यं हि तत् पुरुषेण - ज्ञातुमृते वचनादितिभाष्यस्य सर्वज्ञनिरा-	
	करणपरत्वाभावः ।	286
	दिव्येन चक्षुषा सर्व बुद्धो जानातीति वदतां बौद्धानां व्याहति-	
	प्रदर्शनम् ।	288
	बुद्धचक्षुषोऽतीतादिविषयत्वाभावे प्रयोगः ।	"
٥.	प्रत्यक्षे चक्षुषः स्वभावानतिलङ्घनं विषयनियमश्च ।	१२०
	सकलातीतादिविषयकमानसप्रत्यक्षनिरासः ।	१२१
	योगिप्रत्यक्षनिरासः ।	१२३
	वैदिकानां वेदनित्यत्वकल्पनायाः अन्येषां बुद्धसर्वज्ञत्वकल्पनायाश्च	
	तुल्यत्वातुल्यत्वसम्प्रधारणा ।	१२५
	आगमेन बुद्धसर्वज्ञताया असिद्धिः	१२६
	बुद्धागमसत्यताया दूषणम् ।	१२७
	परोक्तसर्वज्ञसाधनस्य प्रतिसाधनप्रदर्शनम् ।	१२९
	प्रतिहेतोः प्रयोगेण प्रदर्शनम् ।	१३०
	सर्वज्ञवादस्यातिस्थवीयस्त्वम् ।	,,
	बुद्धः सर्वज्ञ इति स्मृतेर्विगीतत्वं छिन्नम् उत्वं कैश्चिदेव परिगृहीतत्वं च।	१३१
	बुद्धादन्यस्य सर्वज्ञस्याभ्युपगमे सर्वज्ञबहुत्वापत्तिकथनम् ।	१३२
	अत्रैव दूषणान्तरम् ।	٠,
	बुद्धस्यागमप्रणयने बहवो दोषाः ।	,,
	पुरुषातिशयमाश्रित्य तत्प्रत्ययेनागमप्रामाण्याश्रयणे दोषमुक्त्वा केनचित्	
	पुरुषेणार्षदर्शनबलादागमोऽवगत इतिवादे दृषणकथनम् ।	१३४
	अत्र मते दूषणान्तरम् ।	१३६
	आगमपारतन्त्र्येऽपि मीमांसकस्य बौद्धसमानतापरिहारः।	१३९

विषयः.	पृष्टम्.
बहूनां वेदसम्प्रदायप्रवर्तकत्वे गुणकथनम् ।	880
वेदानां यथा नैकः कर्ता, एवं सम्पदायप्रवर्तकोऽपि नैवेक इत्यस्याप-	
संहारः ।	,,
ननु विदुपामुपदेशो नावकल्पते इतिभाष्यविमर्शः ।	282
अनुमानाभिषायेणास्य भाष्यस्य योजनान्तरम् ।	17
अत्र परिहारभाप्याभिपायः ।	,,
असित व्यामोहे वेदादपीतिभाष्यविवरणम् ।	283
अपिच पौरुषेयाद् वचनादेवमयं पुरुषो वेदेत्यादिभाष्यार्थविचारः ।	,,
एतद्भाप्यस्याक्षेपः ।	284
आक्षिप्तभाप्यस्य समाधानम् ।	))
वक्तृधीराप्तवाक्येषु गम्यते इत्युक्तो कारणप्रदर्शनम् ।	१४६
रचनाया विवक्षावशत्वभदर्शनम् ।	280
श्रोतुरर्थप्रत्यये जातेऽपि वक्त्रायमर्थो ज्ञात इति वक्तृज्ञाने मतिर्भवतीति	
कथनम् ।	- ,,
आप्तवाक्यस्य तज्ज्ञानपरतन्त्रत्वावगतिः।	"
वक्तृदोषाराङ्कया पौरुषेयागमानामप्रामाण्येऽपि स्वभावतो निर्दोषस्य	
वेद्वचसो न तस्वभावत्वम् ।	१४९
एतत्मकरणार्थोपसंहारः ।	"
साध्यानासङ्गिताप्रदर्शनपरतया भाष्याभिप्रायवर्णनम् ।	"
साध्यानासङ्गिताप्रकारकथनम् ।	"
ननु सामान्यतोदृष्टमनुमानं भविष्यतीत्यादिभाष्याभिष्रायवर्णनम्।	240
न, अन्यत्वादित्यस्य परिहारभाष्युस्याक्षेपः ।	१५१
अन्थव्याख्यामुपेक्ष्येव भाष्यकाराभिप्रायाभिधानम् ।	,,
भाष्यस्यान्यथायोजनम् ।	१५२
नहान्यम्य वैतथ्ये इत्यादिभाष्यस्यार्थप्रदर्शनम् ।	१५३
निह देवदत्तस्य स्यामत्व इत्यादिभाष्याभिष्रायवर्णनम् ।	"
अपिच पुरुषवचनसाधर्म्याद् वेदवचनं मिथ्येत्यादिभाष्यस्याभिपाय-	
वर्णनम् ।	१५५

विषय:.	पृष्ठम्
एवंतर्हि श्रेयस्करो जिज्ञासितव्य इतिभाष्यस्थश्रेयदशब्दस्य पुरुष-	
प्रीतौ प्रसिद्धत्वं, तत्कारणभूतानां द्रव्यगुणकर्मणां च धर्मतेति	
प्रतिपादनम् ।	0.1.
यागाद्यनुष्ठातरि धार्मिकपदमयोगेण यागादिधर्मत्वम् ।	१५७
लोकिकप्रयोगानुसारेण यागादीनां धर्मत्वमुक्त्वा पर्वादिषु धर्मफलत्व-	"
प्रसिद्ध्यापि चित्रायागगोदोहनादीनां धर्मत्वकथनम् ।	
भाष्यकारम्यानम्पर्वेण भाष्यकारम्यानम् ।	१५९
भाष्यकारमतानुसारेण धर्मपदार्थमुक्त्वा साङ्ख्यशाक्यार्हतवैशेषिका- युक्तधर्मपदार्थनिरासः।	
	१६०
अपूर्वाभ्युपगमे श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाशङ्का ।	१६२
अत्र समाधानम् ।	१६३
फलसाधनशक्तेर्धर्मत्वाभावः।	. ; ;
अर्थपदव्याख्यानरूपस्य कोऽर्थः कोऽनर्थ इत्यादिभाष्यस्य विचारः।	१६४
रयेनादीनां प्रत्यवायहेतुत्वे प्रमाणविमर्शः ।	१६५
निषेधश्रुत्यर्थापत्तिरेव निषिद्धानां प्रत्यवायकरत्वे प्रमाणमिति कथनम् ।	१६६
अत्र मानान्तरोपन्यासः ।	१६७
यो हि हिंसितुमिच्छेत् तस्यायमभ्युपाय इति हि तेषामुपदेश इति	
भाष्यस्य विचारः।	१६८
पासङ्गिकः क्रमप्रमाणविचारः ।	800
ध्येनादीनामविधेयत्वे सिद्धान्तहानिः ।	१७२
विधिसम्बन्धिप्रवर्तनस्य साध्यसाधनाङ्गगोचरत्वं, फलसाधनात्मकस्यो-	101
भयस्य चोदनालक्षणत्वं फलस्यार्थानर्थात्मकत्वेन द्विविधत्वं च।	0 0
तत्रैव कारणप्रदर्शनम् ।	१७६
विधिस्प्रष्टे प्रतिषेधोऽनवकाश इति शङ्कासमाधाने ।	"
अक्टियाम विकितीय प्राप्तां का कि	१७७
अङ्गहिंसाया विहितत्वेन फलांशस्थाया एव हिंसायाः न हिंस्यादिति-	
निषेधशास्त्रविषयत्वादनर्थत्वम् ।	860
क्रियाविशेषाः विषयानुरूपफलदायिन इत्यनुमानकुशलानां मतस्योपन्यास-	
निरसने ।	१८३

विषयः.	पृष्ठम्
विषयानुरूपेत्यत्र विषयपदस्य कर्मवचनत्वऽपि दोषकथनम् ।	१८५
विहितहिंसाया अपि प्रत्यवायजनकत्वाराङ्गा ।	920
अत्र समाधानम् ।	866
शास्त्रानुसारेणैव कर्मणां फलशक्तिरङ्गीकार्येत्युपसंहारः।	,,
स्वस्थातुरकर्तृकभोजनस्य शरीरवर्धनक्वशीकरणवत् हिंसायाः फल-	
साधनांशभेदेन प्रत्यवायजननशक्तितद्भावी।	१८९
अङ्गहिंसायाः कत्वर्थत्वेन न पृथक् फलकल्पनावकाशः ।	200
क्रत्वर्थत्वेऽपि तस्याः प्रयाजादिवन्नारादुपकारकत्वं, किन्तु पशुसंस्कार-	
रूपत्वम् ।	199
संस्कारत्वेऽपि न प्रोक्षणादिवददृष्टार्थत्वं तस्याः, किन्तु अवधातादि-	
वद् दृष्टार्थत्वम्।	19
सर्वधानक्रभूतायामेव फलांशस्थायां हिंसायामनर्थत्वमित्यस्योप-	
संहारः ।	,,
इयेनो न स्वरूपेण धर्मः नाप्यधर्मः फलस्यानशीनुबन्धित्वात् तु तद्-	
द्वारेणानर्थः इत्युपचर्यत इत्युपसंहारः ।	१९२
इयेनस्य स्वरूपेण धर्मत्वाभावेऽधर्मत्वाभावे च चोद्यपरिहारौ ।	१९३
वाक्यभेदपरिचोदनां कृत्वा तत्परिहारभाष्यस्य उच्यते इत्यादेराक्षेप-	
परिहारौ ।	१९५
वाक्यभेदेऽप्यावृत्त्या तन्त्रेण वा सूत्रं व्याख्येयमिति कथनम् ।	१९६
भिन्नयोरेव वाक्ययोरिमावेकदेशौ इति वदतो भाष्यकारस्याभिप्रायो-	
पन्यासः ।	"
अथवार्थस्य सतश्चोदनारुक्षणस्य धर्मत्वमित्येकार्थमेवेति भाष्यस्याक्षेप-	
चोद्यपरिहाराः ।	१९७
धर्मानुवादेन प्रमाणविधानरूपवचनव्यक्तिविशेषपरिग्रहार्थमनर्थानां	
हिंसादीनां वर्जनार्थं चार्थमहणमिति भाष्यतात्पर्यवर्णनपूर्वक-	
मुपसंहारः ।	200
निमित्तस्त्रम् ॥ ३ ॥	२०१
परीष्टिपदन्युत्पत्तिपदर्शनम् ।	"

विषयः.	पृष्ठम् .
पूर्वसूत्रोक्तस्य धर्मगतचोदनाप्रमाणकत्वस्योपपादनं विहाय मध्ये	
निमित्तपरीक्षाप्रतिज्ञानमनवसरमसङ्गतं चेत्याक्षेपः।	208
अत्र समाधानभेदाः ।	,,,
निष्कृप्य समाधानं तद्विवरणं च ।	२०२
उक्तमिदमस्माभिः चोदना निमित्तं धर्मज्ञान इति तत् प्रतिज्ञामात्रे-	
णोक्तमित्यादिभाष्याक्षेपसमाधाने ।	२०३
अस्यैव समर्थनान्तरम् ।	
प्रत्यक्षसूत्रम् ॥ ४ ॥	708
वृत्त्यन्तरे सूत्रमिदं तत् प्रत्यक्षमित्येवमन्तं भङ्क्त्वा प्रत्यक्षस्रक्षणपरतया	100
व्याख्यातं तस्योपन्यासो दूषणं च ।	
एवं व्याख्याने न परमसङ्गतिः, अनुपयोगोऽपीति कथनम्।	,,
अनुमानादिलक्षणानभिधाने कथितस्य बीजस्यायुक्तताप्रदर्शनम् ।	"
अनुमानादीनां भिसद्धत्वात् तल्लक्षणानुक्तौ प्रत्यक्षेऽपि तत् समानमिति	"
कथनम् ।	2 6
उक्तप्रत्यक्षरुक्षणस्यातिव्याप्त्या अयुक्तत्वकथनम् ।	२०६
अतिव्याप्तिप्रदर्शने स्वभज्ञानवर्जनस्य कारणकथनम् ।	"
यथावस्थितसूत्रे कथितस्य प्रत्यक्षरुक्षणातिव्यापकत्वस्योपसंहारः।	200
सत्सम्प्रयोगनिर्देशसामर्थ्यादेव प्राह्मविशेषणत्वं मन्वानस्य प्रत्यवस्थान	२०८
तद्दूषणं च ।	
तत्राभ्युपेत्य समाधानम् ।	२०९
इत्थं रुक्षणपरत्वं निरस्यानभिमतवचनव्यक्तिनिराकरणपूर्वकं सूत्रस्याभि-	104
मतवचनभाक्तिप्रदर्शनम् ।	
अत्र प्रत्यक्षमनिमित्तम् एवं छक्षणकं हि तद् इतिभाष्यस्यानुपपत्ति-	"
शक्कानिरसनपूर्वकं तात्पर्यवर्णनम् ।	
विद्यमानोपरुम्भनत्वे सत्सम्प्रयोगजत्वस्यानैकान्तिकत्वशङ्कासमाधाने ।	???
स्वमतेन सूत्रं व्याख्यायात्र परपक्षोक्तदोषाणां परिहारः।	787
इतरेषामनिमित्तत्वस्य सूत्रतो निबन्धनाभावे हेतुकथनम् ।	111
स्वपक्षे रुक्षणपक्षोक्तदोषस्यानापाद्यताकथनम् ।	" २१३
सत्सम्प्रयोगजत्वा युपन्यासस्य प्रयोजनकथनम् ।	
CC-0. JK Sanskrit Academy, Jammmu. Digitized by S3 Foundation USA	12

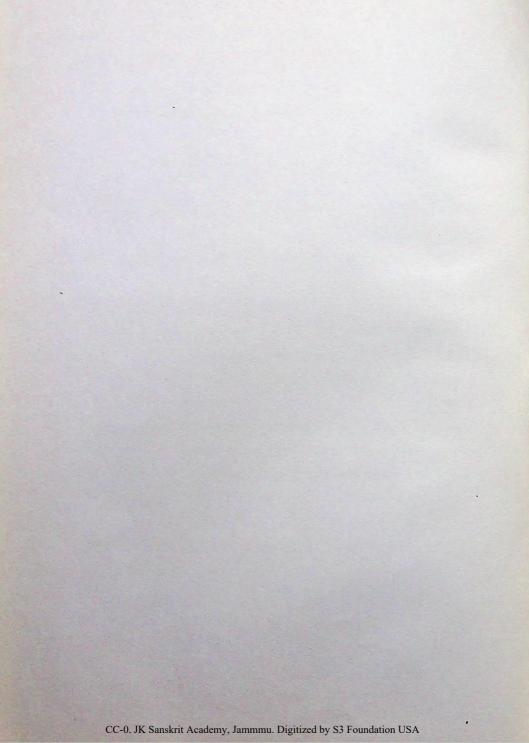
विषयः.	पृष्ठम्.
अत्र केषाञ्चित् प्रत्यवस्थानप्रदर्शनं तद्वीजकथनं च ।	२१४
अतीतानागतादिविषयप्रत्यक्षवादिनामभिष्रायवर्णनं तन्निरसनं च ।	२१५
योगिप्रत्यक्षनिरासः ।	२१६
योगिज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वे ऽप्रत्यक्षत्वे च दोषकथनम् ।	,,
प्रत्यक्षस्येन्द्रियजत्वमनभ्युपगच्छतां बाह्यानां मतानुवाददूषणे ।	"
भावनावलजज्ञानस्य गृहीतग्राहितयाप्रामाण्यकथनम् ।	२१८
प्रत्यक्षस्य विद्यमानोपरूम्भनत्वेन धर्मेऽनिमित्तताया उपसंहारः ।	२२०
सूत्रतात्पर्यार्थमुक्त्वा तदवयविचारे सच्छब्दार्थचिन्ता ।	२२१
सम्प्रयोगे संशब्दार्थविचारः।	"
संशब्दव्यावर्त्यदुष्प्रयोगप्रदर्शनम् ।	२२२
श्रोत्रचक्षुषोरप्राप्यकारित्वे बौद्धाभिप्रायवर्णनम् ।	77
तयोः प्राप्यकारित्वेऽनुमानस्याप्युपन्यासः ।	२२३
अधिष्ठाने प्रयुक्तस्य चिकित्सादेस्तद्भिन्नतद् वृत्तीन्द्रियोपकारकत्व-	
कथनम् ।	258
अत्र शङ्कासमाधाने ।	"
निरन्तराधिकग्रहणोपपादनम् ।	"
विच्छिन्नबोधोपपादनम् ।	२२५
इन्द्रियाणां कापिलाभ्युपगतमाहङ्कारिकत्वं निरस्य तेषां भौतिकत्व-	
समर्थनम् ।	२२६
एवं सत्सम्प्रयोगशब्दविवरणानन्तरमाक्षेपपूर्वकं पदान्वयपदर्शनोप-	
新 书 :	२२७
पुरुष आत्मा न शरीरमिति कथनम् ।	- 336
ज्ञानजन्मरूपविकारेऽप्यात्मनो मीमांसकाभ्युपगतानित्यताया अहानिः।	"
सूत्रस्थस्य बुद्धिजन्मेतिपदस्य विगृह्यार्थविचारः ।	"
या बुद्धिजीयत इति वदता भाष्यकारेणैव जन्माव्यतिरेकपक्षो वर्णित	"
इति कथनम् ।	२३०
खकारणे कार्यसमवायो जन्मेति वैशेषिकसिद्धान्ताभ्युपगमेऽपि दोषो	
नास्तीति कथनम् ।	२३१

विषयः.	All
बुद्धिर्वा जन्म वेति भाष्योक्तानियमस्याभित्रायवर्णनम् ।	२३
प्रमाणफलभावस्य विवक्षावशेन यथेष्टं परिकल्पनीयता ।	,,
परिकल्पनाप्रकारप्रदर्शनम् ।	
एषु प्रमाणेषु फलप्रदर्शनम् ।	,, 23:
प्रयोगशब्दस्य प्राप्तिवचनत्वपक्षेऽतिप्रसङ्गो दुप्परिहर इति शङ्काया	
आशयवर्णनपूर्वकं समाधानम् ।	
सम्बन्धस्य द्याश्रयत्वेऽप्यक्षेणैव व्यवदेशस्य चोद्यपूर्वकं बीजकथनम् ।	? ? ३ ३
सर्वसिवकलपकज्ञानेषु प्रमाणफलस्वरूपप्रदर्शनम् ।	२३५
पक्ततस्य प्रमाणफलविवेकप्रदर्शनस्योपसंहारः ।	२३७
नीलादीनां ज्ञानाकारत्ववादिनां बौद्धानां मतस्योपन्यासो दूषणं च ।	२३८
स्वमते सुखादिप्रत्यक्षेषु बौद्धोक्तदूषणपरिहारः ।	२३९
अनुमानादीनां प्रत्यक्षपूर्वकत्वेन धर्मेऽनिमित्तत्वमुक्तं, तत्र प्रत्यक्षपूर्वक	
त्वासम्भवेनाक्षेपः ।	280
प्रत्यक्षपूर्वकत्वे चानुमानादीनां गृहीत्र ग्राहित्वेनाप्रामाण्यप्रसञ्जनम् ।	२४२
एवं दूषितस्यान्येषां मतेन समर्थनम् ।	283
अत्रैवापरितोषात् समाधानान्तरम् ।	
उपपादितस्य धर्माननुमेयत्वस्य प्रयोगेण प्रदर्शनम् ।	" २४४
भर्मानुपमेयत्वे प्रयोगकथनम् ।	
जगद्वैचिज्यदर्शनप्रस्तयार्थापत्त्या धर्मोऽवगम्यत इतिपक्षस्योद्भावनं	"
निराकरणं च ।	284
पत्यक्षस्यं निर्विकल्पकत्वमेवेति विषयविचारः ।	780
सर्वस्यापि ज्ञानस्य शब्दानुविद्धत्वेन सविकल्पकत्ववादिनां केषाञ्चि-	180
न्मतीत्थापनम् ।	204
अस्मिन् मते अनैकान्तिकत्वप्रदर्शनम् ।	२४८
प्रत्यक्षेण सन्मात्रं गृह्यत इति वदतामद्वैतिनामभिप्रायापन्यासः।	"
अस्य च निराकरणम् ।	240
अनुवृत्तिव्यावृत्तिपरामर्शरहितस्य शुद्धस्य वस्तुनो निर्विकल्पकगम्यत्व-	.२५२
कथनम् ।	31.3
	२५३

विषयः.	वृष्ठम्.
अस्येवार्थस्य प्रपञ्चनम् ।	243
निर्विकल्पकव्याख्यानानन्तरं सविकल्पकस्य प्रत्यक्षस्वप्रमाणत्वे दर्शय-	
तुमादी प्रत्यक्षताकथनम् ।	२५४
आत्मनो ज्ञानाश्रयत्वकथनम् ।	"
इन्द्रियमात्रप्रभावितं प्रत्यक्षमित्यभ्युपगेम नानाशङ्कासमाधानानि ।	२५५
प्रत्यक्षशब्दस्य यौगिकत्वरूढत्वादिविचारः ।	२५६
परीक्षकेः सिद्धानुगममात्रं कर्तुं शक्यं, नतु लोकसिद्धस्य लक्षणेन	
निवर्तनमिति प्रतिपादनम् ।	२५७
मनस इन्द्रियत्वेन सुखादिस्वसंवेदनस्येवः तन्निमित्तजात्यादिविकल्प-	
धियः प्रत्यक्षता ।	२५९
पारिशेष्यादि तस्याः प्रत्यक्षान्तर्भावः ।	,,
तस्याः स्मृतित्वेनाप्रामाण्यशङ्कासमाधाने ।	,,
तस्याः भ्रान्तित्वशङ्कासमाधाने ।	२६०
प्रकारान्तरेण भ्रान्तित्वस्यायुक्तत्वकथनम् ।	२६१
जात्यादीनामैकान्तिकभेदवादिनः काणादान् प्रति चोद्यम् ।	२६२
अयुत्तसिद्धिदूषणम् ।	33
समवायद् षणम् ।	२६३
निर्विकल्पकज्ञानविषयीभूतस्य धर्मिणो भेदेनानुपल्किधशङ्कापरिहारौ ।	२६४
अक्षाणामेकत्वानेकत्वविचारपूर्वकमनेकत्वसमर्थनम् ।	२६६
अक्षेकत्वे दोषकथनम् ।	२६७
अन्तर्विषयवेदने मनसः स्वातन्त्र्यम् ।	२६८
बाह्यविषयबोधे मनोज्यापृतेरावश्यकता, मनसः सद्भावे लिक्नं च ।	२६९
बोधस्वभावस्यापि पुरुषस्य बोधे करणानामपेक्षा ।	"
ज्ञानरूपकार्यवलाद् प्राह्मग्राहकशक्तिद्वारेणोपवणितयोर्व्यवस्थासङ्करयो	
रुपसंहारः।	२७०
मीलादिजानभेवेऽपि रूपग्राहकस्य चक्षुषोऽनेकत्वाभावः।	11

सविकल्पकज्ञानेषु धर्मिविशेषणतया भासमानानां जात्यादीनां शब्दा- कारेणेव निरूप्यमाणत्वात् शब्दमात्रात्मकत्वम् , अतएव पार- रूप्यान्मिथ्यात्वमिति केषाञ्चिन्मतोत्थापनम् । सङ्ग्रहेण परिहारः । प्रकारान्तरेण जात्यादीनां शब्दरूपमात्रत्वे चोद्यपरिहारों । शब्दसम्भेदात् प्राक् परस्तादिष जात्यादिषु शब्दात्मकतोपचारा व- पदर्शनम् । अत्रापरेषामाशयवर्णनं तद्दृषणं च । शब्दाध्यासे दोषान्तरकथनम् । अर्थानां शब्दपरिणामत्ववादिनां तद्विवर्तत्ववादिनां चोपालम्भः । जात्याद्यपह्वेनार्थस्य शब्दरूपस्वे गवाश्वादयो जातिशब्दाः ग्रुक्षादयो गुणशब्दा इति व्यवस्थानुपपतिः । शब्दाध्यासे नीलोत्पलमिति शब्दबुद्धचोरिवार्थबुद्धचोरि सामानाधि- करण्यानुपपतिः । अत्र सामानाधिकरण्ये बहुषा विकल्प्यानुपपत्तिकथनम् । शुक्तो रजतमितिवत् साहश्यमूलको वा, मणी जपारुणिमवदुपराग- मूलको वा अभयथापि शब्दाध्यासोऽनुपपत्र हति कथनम् । अध्यासवादे सविकल्पकज्ञानमिथ्यात्वापातेनानुमानागमस्वनिरूपण- लोकव्यवहाराणामुच्छेदप्रसञ्जनम् । अस्याध्यासवादस्य बाह्यार्थपलापपर्यवसायितया शुन्यवादोत्तरेणेव निराकार्यत्वकथनम् । प्रकरणार्थस्य परमार्थतो बाह्यार्थास्तितताया उपसंहारः । शब्दकसमाधिगम्यस्यार्थस्य शब्दरूपत्वानवगमाद् न स्वरूपहानिरिति	·. 99	ц.
संकिष्य प्रदर्शनम् । सिवकल्पकज्ञानेषु धर्मिविशेषणतया भासमानानां जात्यादीनां शब्दा- कारेणैव निरूप्यमाणत्वात् शब्दमात्रात्मकत्वम् , अतएव पार- रूप्यान्मिथ्यात्वमिति केषाब्चिन्मतोत्थापनम् । सङ्ग्रहेण परिहारः । प्रकारान्तरेण जात्यादीनां शब्दरूपमात्रत्वे चोद्यपरिहारो । शब्दसम्भेदात् प्राक् परस्तादपि जात्यादिषु शब्दात्मकतोपचारा व- पदर्शनम् । अत्रापरेषामाशयवर्णनं तद्दूषणं च । शब्दाध्यासवादिकृतकल्पनाया श्रान्तिम्लत्वम् । श्रान्तौ बीजकथनम् । शब्दाध्यासे दोषान्तरकथनम् । अर्थानां शब्दपरिणामत्ववादिनां तद्विवर्तत्ववादिनां चोपारुम्भः । जात्याधपह्वेनार्थस्य शब्दरूपत्वे गवाधादयो जातिशब्दाः गुक्कादयो गुणशब्दा इति व्यवस्थानुपपत्तिः । शब्दाध्यासे नीलोत्पलमिति शब्दबुद्धग्रोरिवार्थबुद्धग्रोरिप सामानाधि- करण्यानुपपतिः । अत्र सामानाधिकरण्ये बहुधा विकल्प्यानुपपत्तिकथनम् । शुक्तो राजतमितिवत् साहश्यमूलको वा, मणी जपारुणिमबदुपराग- मूलको वा उभयथापि शब्दाध्यासोऽनुपपत्र इति कथनम् । शक्तासवादे सविकल्पकज्ञानमिथ्यात्वापातेनानुमानागमस्वनिरूपण- लोकव्यवहाराणासुच्छेद्शसञ्जनम् । अस्याध्यासवादस्य बाह्यार्थापर्थवसायितया शून्यवादोत्तरेणैव निरा- कार्यत्वकथनम् । प्रकरणार्थस्य परमार्थतो बाह्यार्थास्तित्वाया उपसंहारः । शक्तिकसमाधिगम्यस्यार्थस्य शब्दरूपत्वानवगमाद् न स्वरूपहानिरिति	क्राचिद् व्यवस्थितत्वं, क्रचित् सङ्कर इत्यस्य सुखमहणार्थ	
कारेणेव निरूप्यमाणत्वात् शब्दमात्रात्मकत्वम् , अतएव पार-		0
रूप्यान्मिध्यात्वमिति केषाञ्चिन्मतोत्थापनम् । सङ्ग्रहेण परिहारः । प्रकारान्तरेण जात्यादीनां शब्दरूपमात्रत्वे चोधपरिहारो । शब्दसम्भेदात् प्राक् परस्तादिप जात्यादिपु शब्दात्मकतोपचारा व- पदर्शनम् । अत्रापरेषामाशयवर्णनं तद्दूषणं च । शब्दाध्यासवादिकृतकल्पनाया श्रान्तिम्लत्वम् । श्रान्तौ बीजकथनम् । शब्दाध्यासे दोषान्तरकथनम् । शर्थानां शब्दपरिणामत्ववादिनां तद्विवर्तत्ववादिनां चोपालम्भः । जात्याद्यपह्वेनार्थस्य शब्दरूपत्वे गवाधादयो जातिशब्दाः शुक्कादयो गुणशब्दा इति व्यवस्थानुपपत्तिः । शब्दाध्यासे नीलोत्पलमिति शब्दबुद्धयोरिवार्थबुद्धयोरिप सामानाधि- करण्यानुपपत्तिः । अत्र सामानाधिकरण्ये बहुधा विकल्प्यानुपपत्तिकथनम् । शुक्तौ रजतमितिवत् सादृश्यमूलको वा, मणौ जपारुणिमवदुपराग- मूलको वा अभयथापि शब्दाध्यासोऽनुपपत्र इति कथनम् । अध्यासवादे सविकल्पकज्ञानमिथ्यात्वापातेनानुमानागमस्वनिरूपण- लोकव्यवहाराणामुच्छेदप्रसञ्जनम् । अस्याध्यासवादस्य बाद्धार्थापलापपर्यवसायितया शृन्यवादोत्तरेणेव निरा- कार्यत्वकथनम् । पकरणार्थस्य परमार्थतो बाद्धार्थास्तिताया उपसंहारः । शब्दकसमाधिगम्यस्यार्थस्य शब्दरूपत्वानवगमाद् न स्वरूपहानिरिति	हज्ञानेषु धर्मि विशेषणतया भासमानानां जात्यादीनां शब्दा-	
सङ्ग्रहेण परिहारः । प्रकारान्तरेण जात्यादीनां शब्दरूपमात्रत्वे चोद्यपरिहारों । शब्दसम्भेदात् प्राक् परस्तादिप जात्यादिपु शब्दात्मकतोपचारा व- प्रदर्शनम् । अत्रापरेषामाशयवर्णनं तद्दूषणं च । शब्दाध्यासवादिकृतकरूपनाया श्रान्तिमूलत्वम् । श्रान्तौ बीजकथनम् । शब्दाध्यासे दोषान्तरकथनम् । अर्थानां शब्दपरिणामत्ववादिनां तद्विवर्तत्ववादिनां चोपालम्भः । जात्याद्यपह्वेनार्थस्य शब्दरूपत्वे गवाधादयो जातिशब्दाः शुक्कादयो गुणशब्दा इति व्यवस्थानुपपत्तिः । शब्दाध्यासे नीलोत्पलमिति शब्दबुद्धयोरिवार्थबुद्धयोरिप सामानाधि- करण्यानुपपत्तिः । अत्र सामानाधिकरण्ये बहुधा विकल्प्यानुपपत्तिकथनम् । शुक्तो रजतमितिवत् साहश्यमूलको वा, मणौ जपारुणिमवदुपराग- मूलको वा अभयथापि शब्दाध्यासोऽनुपत्र इति कथनम् । अध्यासवादे सविकल्पकज्ञानमिध्यात्वापातेनानुमानागमस्वनिद्धपण- लोकव्यवहाराणामुच्लेदप्रसञ्जनम् । अस्याध्यासवादस्य बाह्यार्थापलापपर्यवसायितया शून्यवादोत्तरेणेव निरा- कार्यत्वकथनम् । प्रकरणार्थस्य परमार्थतो बाह्यार्थास्तित्वाया उपसंहारः । शब्दकसमाधिगम्यस्यार्थस्य शब्दरूपत्वानवगमाद् न स्वरूपहानिरिति	व निरूप्यमाणत्वात् शब्दमात्रात्मकत्वम्, अतएव पार-	
प्रकारान्तरेण जात्यादीनां शब्दरूपमात्रत्वे चोद्यपरिहारों । शब्दसम्भेदात् प्राक् परस्तादपि जात्यादिषु शब्दात्मकतोपचारा व- प्रदर्शनम् । अत्रापरेषामाशयवर्णनं तद्दृषणं च । शब्दाध्यासवादिकृतकल्पनाया आन्तिमूलत्वम् । श्रान्तौ बीजकथनम् । शब्दाध्यासे दोषान्तरकथनम् । शर्थानां शब्दपरिणामत्ववादिनां तद्विवर्तत्ववादिनां चोपालम्भः । जात्याध्यद्ववेनार्थस्य शब्दरूपत्वे गवाश्वादयो जातिशब्दाः गुक्कादयो गुणशब्दा इति व्यवस्थानुपपत्तिः । शब्दाध्यासे नीलोत्पलमिति शब्दबुद्धयोरिवार्थबुद्धयोरिप सामानाधि- करण्यानुपपत्तिः । अत्र सामानाधिकरण्ये बहुधा विकल्प्यानुपपत्तिकथनम् । शुक्तो रजतमितिवत् सादश्यमूलको वा, मणौ जपारुणिमबदुपराग- मूलको वा अभयथापि शब्दाध्यासोऽनुपपत्र इति कथनम् । अध्यासवादे सविकल्पकज्ञानमिथ्यात्वापातेनानुमानागमस्वनिरूपण- लोकव्यवहाराणामुच्छेदप्रसञ्जनम् । अस्याध्यासवादस्य बाह्यार्थीपलापर्यवसायितया शून्यवादोत्तरेणेव निरा- कार्यत्वकथनम् । पकरणार्थस्य परमार्थतो बाह्यार्थास्तिताया उपसंहारः । शब्दिकसमाधिगम्यस्यार्थस्य शब्दरूपत्वानवगमाद् न स्वरूपहानिरिति	न्मिथ्यात्वमिति केषाञ्चिन्मतोत्थापनम् । २७	8
शब्दसम्भेदात् प्राक् परस्तादिष जात्यादिषु शब्दात्मकतोपचारा व- प्रदर्शनम् । अत्रापरेषामाशयवर्णनं तद्दृषणं च । शब्दाध्यासवादिकृतकल्पनाया भ्रान्तिमूलत्वम् । भ्रान्तौ बीजकथनम् । शब्दाध्यासे दोषान्तरकथनम् । अर्थानां शब्दपरिणामत्ववादिनां तद्विवर्तत्ववादिनां चोपालम्भः । जात्याध्यद्वेनार्थस्य शब्दरूपत्वे गवाधादयो जातिशब्दाः गुक्कादयो गुणशब्दा इति व्यवस्थानुपपत्तिः । शब्दाध्यासे नीलोत्पलमिति शब्दबुद्धयोरिवार्थबुद्धयोरिप सामानाधि- करण्यानुपपत्तिः । अत्र सामानाधिकरण्ये बहुधा विकल्प्यानुपपत्तिकथनम् । शुक्तौ रजतमितिवत् साद्दयमूलको वा, मणौ जपारुणिमबदुपराग- मूलको वा अभयथापि शब्दाध्यासोऽनुपपत्त इति कथनम् । अध्यासवादे सिवकल्पकज्ञानिमध्यात्वापातेनानुमानागमस्वनिरूपण- लोकव्यवहाराणामुच्छेदप्रसञ्जनम् । अस्याध्यासवादस्य बाह्यार्थापलापर्यवसायितया शून्यवादोत्तरेणेव निरा- कार्यत्वकथनम् । पकरणार्थस्य परमार्थतो बाह्यार्थास्तिताया उपसंहारः । शब्दिकसमाधिगम्यस्यार्थस्य शब्दरूपत्वानवगमाद् न स्वरूपहानिरिति	परिहारः । ,,,	
भदर्शनम् । अत्रापरेषामाशयवर्णनं तद्दूषणं च । शब्दाध्यासवादिकृतकल्पनाया भ्रान्तिमूलत्वम् । भ्रान्तौ बीजकथनम् । शब्दाध्यासे दोषान्तरकथनम् । अर्थानां शब्दपरिणामत्ववादिनां तद्विवर्तत्ववादिनां चोपाल्लम्भः । जात्याधपहृवेनार्थस्य शब्दरूपत्वे गवाधादयो जातिशब्दाः गुक्कादयो गुणशब्दा इति व्यवस्थानुपपत्तिः । शब्दाध्यासे नीलोत्पलमिति शब्दबुद्धचोरिवार्थबुद्धचोरिप सामानाधि- करण्यानुपपत्तिः । अत्र सामानाधिकरण्ये बहुधा विकल्प्यानुपपत्तिकथनम् । शुक्तौ रजतिमितवत् सादृश्यमूलको वा, मणौ जपालिणमबदुपराग- मूलको वा उभयथापि शब्दाध्यासोऽनुपपत्र इति कथनम् । अध्यासवादे सविकल्पकज्ञानमिथ्यात्वापातेनानुमानागमस्वनिरूपण- लोकव्यवहाराणामुच्छेदशसञ्जनम् । अस्याध्यासवादस्य बाह्यार्थापलापर्यवसायितया शून्यवादोत्तरेणैव निरा- कार्यत्वकथनम् । पकरणार्थस्य परमार्थतो बाह्यार्थास्तित्ताया उपसंहारः । शब्दैकसमाधिगम्यस्यार्थस्य शब्दरूपत्वानवगमाद् न स्वरूपहानिरिति	ण जात्यादीनां शब्दरूपमात्रत्वे चोद्यपरिहारो । २७	2
अत्रागरेषामाशयवर्णनं तद्दृषणं च । शब्दाध्यासवादिकृतकल्पनाया आन्तिम्लत्वम् । श्रान्तौ बीजकथनम् । शब्दाध्यासे दोषान्तरकथनम् । अर्थानां शब्दपरिणामत्ववादिनां तद्विवर्तत्ववादिनां चोपालम्भः । जात्याद्यपह्वेनार्थस्य शब्दरूपत्वे गवाधादयो जातिशब्दाः गुक्कादयो गुणशब्दा इति व्यवस्थानुपपत्तिः । शब्दाध्यासे नीलोत्पलमिति शब्दबुद्धयोरिवार्थबुद्धयोरिप सामानाधि- करण्यानुपपत्तिः । अत्र सामानाधिकरण्ये बहुधा विकल्प्यानुपपत्तिकथनम् । शुक्तौ रजतमितिवत् सादश्यमूलको वा, मणौ जपारुणिमवदुपराग- मूलको वा अभयथापि शब्दाध्यासोऽनुपपत्र इति कथनम् । अध्यासवादे सविकल्पकज्ञानमिथ्यात्वापातेनानुमानागमस्वनिरूपण- लोकव्यवहाराणामुच्छेदशसञ्जनम् । अस्याध्यासवादस्य बाह्यार्थापलापर्यवसायितया शून्यवादोत्तरेणैव निरा- कार्यत्वकथनम् । पकरणार्थस्य परमार्थतो बाह्यार्थास्तिताया उपसंहारः । शब्दैकसमाधिगम्यस्यार्थस्य शब्दरूपत्वानवगमाद् न स्वरूपहानिरिति	दात् प्राक् परस्तादपि जात्यादिषु शब्दात्मकतापेचारा व-	
शब्दाध्यासवादिकृतकल्पनाया श्रान्तिम्लत्वम् । श्रान्तौ बीजकथनम् । शब्दाध्यासे दोषान्तरकथनम् । अर्थानां शब्दपरिणामत्ववादिनां तद्विवर्तत्ववादिनां चोपाल्रम्भः । आर्थानां शब्दपरिणामत्ववादिनां तद्विवर्तत्ववादिनां चोपाल्रम्भः । आर्थाधपह्वेनार्थस्य शब्दरूपत्वे गवाधादयो जातिशब्दाः गुक्तादयो गुणशब्दा इति व्यवस्थानुपपत्तिः । शब्दाध्यासे नीलोत्पलमिति शब्दबुद्धयोरिवार्थबुद्धयोरिप सामानाधि- करण्यानुपपत्तिः । अत्र सामानाधिकरण्ये बहुधा विकल्प्यानुपपत्तिकथनम् । शुक्तौ रजतमितिवत् सादृश्यमूलको वा, मणौ जपारुणिमवदुपराग- मूलको वा अभयथापि शब्दाध्यासोऽनुपपत्र इति कथनम् । अध्यासवादे सविकल्पकज्ञानमिथ्यात्वापातेनानुमानागमस्वनिरूपण- लोकव्यवहाराणामुच्छेदप्रसञ्जनम् । अस्याध्यासवादस्य बाह्यार्थीपलापपर्यवसायितया शून्यवादोत्तरेणैव निरा- कार्यत्वकथनम् । प्रकरणार्थस्य परमार्थतो बाह्यार्थास्तित्वाया उपसंहारः । शब्दैकसमाधिगम्यस्यार्थस्य शब्दरूपत्वानवगमाद् न स्वरूपहानिरिति	ाम् ।	
श्रान्तौ बीजकथनम् । शब्दाध्यासे दोषान्तरकथनम् । अर्थानां शब्दपरिणामत्ववादिनां तद्विवर्तत्ववादिनां चोपालम्भः । जात्याधपह्वेनार्थस्य शब्दरूपत्वे गवाधादयो जातिशब्दाः गुक्कादयो गुणशब्दा इति व्यवस्थानुपपत्तिः । शब्दाध्यासे नीलोत्पलमिति शब्दबुद्धयोरिवार्थबुद्धयोरिप सामानाधि- करण्यानुपपत्तिः । अत्र सामानाधिकरण्ये बहुधा विकल्प्यानुपपत्तिकथनम् । शुक्तौ रजतमितिवत् सादृश्यम् लको वा, मणौ जपारुणिमबदुपराग- मूलको वा उभयथापि शब्दाध्यासोऽनुपपत्र इति कथनम् । अध्यासवादे सविकल्पकज्ञानमिथ्यात्वापातेनानुमानागमस्वनिरूपण- लोकव्यवहाराणामुच्छेदशसञ्जनम् । अस्याध्यासवादस्य बाह्यार्थापलापर्यवसायितया शून्यवादोत्तरेणैव निरा- कार्यत्वकथनम् । प्रकरणार्थस्य परमार्थतो बाह्यार्थास्तिताया उपसंहारः । शब्दैकसमाधिगम्यस्यार्थस्य शब्दरूपत्वानवगमाद् न स्वरूपहानिरिति		
शब्दाध्यासे दोषान्तरकथनम् । श्र्यांनां शब्दपरिणामत्ववादिनां तद्विर्वत्ववादिनां चोपालम्भः । श्र्यांनां शब्दपरिणामत्ववादिनां तद्विर्वत्ववादिनां चोपालम्भः । श्र्याद्यां ग्रात्याद्यपह्वेनार्थस्य शब्दरूपत्वे गवाधादयो जातिशब्दाः ग्रुक्कादयो ग्रुणशब्दा इति व्यवस्थानुपपत्तिः । शब्दाध्यासे नीलोत्पलमिति शब्दबुद्धयोरिवार्थबुद्धयोरिप सामानाधिकरण्ये वहुधा विकल्प्यानुपपत्तिकथनम् । श्रुक्तो रजतमितिवत् साद्दश्यमूलको वा, मणौ जपारुणिमवदुपरागमूलको वा अभयथापि शब्दाध्यासोऽनुपपत्त इति कथनम् । श्रुक्तो वा अभयथापि शब्दाध्यासोऽनुपत्त इति कथनम् । श्रुक्तो वा अभयथापि शब्दाध्यासोऽनुपत्त इति कथनम् । श्रुक्तेव्यवहाराणामुच्छेदप्रसञ्जनम् । श्रुक्तयवहाराणामुच्छेदप्रसञ्जनम् । श्रुक्तर्णार्थस्य परमार्थतो बाह्यार्थास्तित्ताया उपसंहारः । शब्दिकसमाधिगम्यस्यार्थस्य शब्दरूपत्वानवगमाद् न स्वरूपहानिरिति	तवादिकृतकल्पनाया भ्रान्तिम्लत्वम् । ,,,	
अर्थानां शब्दपरिणामत्ववादिनां तद्विवर्तत्ववादिनां चोपालम्भः । श्रात्याद्यपह्नवेनार्थस्य शब्दरूपत्वे गवाश्वादयो जातिशब्दाः शुक्कादयो गुणशब्दा इति व्यवस्थानुपपत्तिः । शब्दाध्यासे नीलोत्पलमिति शब्दबुद्धयोरिवार्थबुद्धयोरिप सामानाधि-करण्यानुपपत्तिः । अत्र सामानाधिकरण्ये बहुधा विकल्प्यानुपपत्तिकथनम् । शुक्तो रजतमितिवत् सादृश्यमूलको वा, मणौ जपारुणिमवदुपरागमूलको वा अभयथापि शब्दाध्यासोऽनुपपत्र इति कथनम् । अध्यासवादे सविकल्पकज्ञानमिथ्यात्वापातेनानुमानागमस्वनिरूपणलोकव्यवहाराणामुच्छेदप्रसञ्जनम् । अस्याध्यासवादस्य बाह्यार्थापलापपर्यवसायितया शून्यवादोत्तरेणैव निराकार्यत्वकथनम् । भकरणार्थस्य परमार्थतो बाह्यार्थास्तित्वाया उपसंहारः । शब्दैकसमाधिगम्यस्यार्थस्य शब्दरूपत्वानवगमाद् न स्वरूपहानिरिति	जकथनम् । ,,,	
जात्याद्यपहिनार्थस्य शब्दरूपत्वे गवाश्वादयो जातिशब्दाः गुक्कादयो गुणशब्दा इति व्यवस्थानुपपत्तिः । शब्दाध्यासे नीलोत्पलमिति शब्दबुद्धयोरिवार्थबुद्धयोरिप सामानाधि- करण्यानुपपत्तिः । अत्र सामानाधिकरण्ये बहुधा विकल्प्यानुपपत्तिकथनम् । शुक्तो रजतमितिवत् सादृश्यमूलको वा, मणौ जपारुणिमवदुपराग- मूलको वा अभयथापि शब्दाध्यासोऽनुपपत्र इति कथनम् । अध्यासवादे सविकल्पकज्ञानमिथ्यात्वापातेनानुमानागमस्वनिरूपण- लोकव्यवहाराणामुच्छेदप्रसञ्जनम् । अस्याध्यासवादस्य बाह्यार्थापलापपर्यवसायितया शून्यवादोत्तरेणैव निरा- कार्यत्वकथनम् । प्रकरणार्थस्य परमार्थतो बाह्यार्थास्तिताया उपसंहारः । शब्दैकसमाधिगम्यस्यार्थस्य शब्दरूपत्वानवगमाद् न स्वरूपहानिरिति		
गुणशब्दा इति व्यवस्थानुपपतिः । शब्दाध्यासे नीलोत्पलमिति शब्दबुद्धचोरिवार्थबुद्धचोरिप सामानाधि- करण्यानुपपत्तिः । अत्र सामानाधिकरण्ये बहुधा विकल्प्यानुपपत्तिकथनम् । शुक्तो रजतमितिवत् साद्धयमूलको वा, मणौ जपारुणिमवदुपराग- मूलको वा उभयथापि शब्दाध्यासोऽनुपपत्र इति कथनम् । अध्यासवादे सविकल्पकज्ञानमिथ्यात्वापातेनानुमानागमस्वनिरूपण- लोकव्यवहाराणामुच्छेदप्रसञ्जनम् । अस्याध्यासवादस्य बाह्यार्थापलापर्यवसायितया शून्यवादोत्तरेणैव निरा- कार्यत्वकथनम् । प्रकरणार्थस्य परमार्थतो बाह्यार्थास्तिताया उपसंहारः । शब्दैकसमाधिगम्यस्यार्थस्य शब्दरूपत्वानवगमाद् न स्वरूपहानिरिति	ब्दपरि णामत्ववादिनां तद्विवर्तत्ववादिनां चोपालम्भः । २७	६
शब्दाध्यासे नीलोत्पलमिति शब्दबुद्धचोरिवार्थबुद्धचोरिप सामानाधि- करण्यानुपपत्तिः । अत्र सामानाधिकरण्ये बहुधा विकल्प्यानुपपत्तिकथनम् । शुक्तो रजतमितिवत् साद्दश्यमूलको वा, मणौ जपारुणिमवदुपराग- मूलको वा उभयथापि शब्दाध्यासोऽनुपपत्त इति कथनम् । अध्यासवादे सविकल्पकज्ञानमिथ्यात्वापातेनानुमानागमस्वनिरूपण- लोकव्यवहाराणामुच्छेदप्रसञ्जनम् । अस्याध्यासवादस्य बाह्यार्थापलापपर्यवसायितया शून्यवादोत्तरेणैव निरा- कार्यत्वकथनम् । प्रकरणार्थस्य परमार्थतो बाह्यार्थास्तिताया उपसंहारः । शब्दैकसमाधिगम्यस्यार्थस्य शब्दरूपत्वानवगमाद् न स्वरूपहानिरिति	विनार्थस्य शब्दरूपत्वे गवाश्वादयो जातिशब्दाः गुक्कादयो	
करण्यानुपपत्तिः । अत्र सामानाधिकरण्ये बहुधा विकल्प्यानुपपत्तिकथनम् । शुक्तीं रजतमितिवत् साद्दर्यमूलको वा, मणौ जपारुणिमवदुपराग- मूलको वा उभयथापि शब्दाध्यासोऽनुपपत्त इति कथनम् । अध्यासवादे सिवकल्पकज्ञानमिथ्यात्वापातेनानुमानागमस्विनस्तपण- लोकव्यवहाराणामुच्छेद् प्रसञ्जनम् । अस्याध्यासवादस्य बाह्यार्थापलापपर्यवसायितया शून्यवादोत्तरेणैव निरा- कार्यत्वकथनम् । प्रकरणार्थस्य परमार्थतो बाह्यार्थास्तिताया उपसंहारः । शब्दैकसमाधिगम्यस्यार्थस्य शब्दरूपत्वानवगमाद् न स्वरूपहानिरिति	ब्दा इति व्यवस्थानुपपत्तिः ।	
अत्र सामानाधिकरण्ये बहुधा विकल्प्यानुपपत्तिकथनम् । शुक्तौ रजतमितिवत् साद्दर्यमूलको वा, मणौ जपारुणिमवदुपराग- मूलको वा उभयथापि शब्दाध्यासोऽनुपपत्र इति कथनम् । अध्यासवादे सिवकल्पकज्ञानमिथ्यात्वापातेनानुमानागमस्वनिरूपण- लोकव्यवहाराणामुच्छेद्प्रसञ्जनम् । अस्याध्यासवादस्य बाह्यार्थापलापर्यवसायितया शून्यवादोत्तरेणैव निरा- कार्यत्वकथनम् । प्रकरणार्थस्य परमार्थतो बाह्यार्थास्तिताया उपसंहारः । शब्दैकसमाधिगम्यस्यार्थस्य शब्दरूपत्वानवगमाद् न स्वरूपहानिरिति	ते नीलोत्पलमिति शब्दबुद्धयोरिवार्थबुद्धयोरिप सामानाधि-	
शुक्ती रजतमितिवत् साद्दश्यमूलको वा, मणा जपारुणिमवदुपराग- मूलको वा उभयथापि शब्दाध्यासोऽनुपपन्न इति कथनम् । २ अध्यासवादे सिवकल्पकज्ञानमिथ्यात्वापातेनानुमानागमस्वनिरूपण- लोकव्यवहाराणामुच्छेदप्रसञ्जनम् । २ अस्याध्यासवादस्य बाह्यार्थापलापपर्यवसायितया शून्यवादोत्तरेणैव निरा- कार्यत्वकथनम् । २ पकरणार्थस्य परमार्थतो बाह्यार्थास्तिताया उपसंहारः । शब्दैकसमाधिगम्यस्यार्थस्य शब्दरूपत्वानवगमाद् न स्वरूपहानिरिति	॥नुपपत्तिः । ,,,	
मूलको वा उभयथापि शब्दाध्यासोऽनुपपन्न इति कथनम् । २ अध्यासवादे सिवकलपकज्ञानिमध्यात्वापातेनानुमानागमस्वनिरूपण- लोकव्यवहाराणामुच्छेदप्रसञ्जनम् । २ अस्याध्यासवादस्य बाह्यार्थापलापपर्यवसायितया शून्यवादोत्तरेणैव निराकार्यत्वकथनम् । २ प्रकरणार्थस्य परमार्थतो बाह्यार्थास्तिताया उपसंहारः । शब्दैकसमाधिगम्यस्यार्थस्य शब्दरूपत्वानवगमाद् न स्वरूपहानिरिति	ानाधिकरण्ये बहुधा विकल्प्यानुपपत्तिकथनम् । २७	
अध्यासवादे सविकल्पकज्ञानमिथ्यात्वापातेनानुमानागमस्वनिरूपण- लोकव्यवहाराणामुच्छेद प्रसञ्जनम् । २ अस्याध्यासवादस्य बाह्यार्थापलापपर्यवसायितया शून्यवादोत्तरेणैव निरा- कार्यत्वकथनम् । २ प्रकरणार्थस्य परमार्थतो बाह्यार्थास्तिताया उपसंहारः । शब्दैकसमाधिगम्यस्यार्थस्य शब्दरूपत्वानवगमाद् न स्वरूपहानिरिति	ातमितिवत् सादृश्यमूलको वा, मणौ जपारुणिमवदुपराग-	
लोकव्यवहाराणामुच्छेदप्रसञ्जनम् । २ अस्याध्यासवादस्य बाह्यार्थापलापपर्यवसायितया शून्यवादोत्तरेणैव निरा- कार्यत्वकथनम् । प्रकरणार्थस्य परमार्थतो बाह्यार्थास्तिताया उपसंहारः । शब्दैकसमाधिगम्यस्यार्थस्य शब्दरूपत्वानवगमाद् न स्वरूपहानिरिति		9
अस्याध्यासवादस्य बाह्यार्थापर्श्यवसायितया शून्यवादोत्तरेणैव निरा- कार्यत्वकथनम् । प्रकरणार्थस्य परमार्थतो बाह्यार्थास्तिताया उपसंहारः । शब्दैकसमाधिगम्यस्यार्थस्य शब्दरूपत्वानवगमाद् न स्वरूपहानिरिति	दे सविकल्पकज्ञानमिथ्यात्वापातेनानुमानागमस्वनिरूपण-	
अस्याध्यासवादस्य बाह्यार्थापर्यायवसायितया शून्यवादोत्तरेणेव निरा- कार्यत्वकथनम् । प्रकरणार्थस्य परमार्थतो बाह्यार्थास्तिताया उपसंहारः । शब्दैकसमाधिगम्यस्यार्थस्य शब्दरूपत्वानवगमाद् न स्वरूपहानिरिति		0
प्रकरणार्थस्य परमार्थतो बाह्यार्थास्तिताया उपसंहारः । शब्दैकसमाधिगम्यस्यार्थस्य शब्दरूपत्वानवगमाद् न स्वरूपहानिरिति	सवादस्य बाह्यार्थापरुर्यवसायितया शून्यवादोत्तरेणैव निरा-	
प्रकरणार्थस्य परमार्थतो बाह्यार्थास्तिताया उपसंहारः। शब्दैकसमाधिगम्यस्यार्थस्य शब्दरूपत्वानवगमाद् न स्वरूपहानिरिति		2
शब्दैकसमाधिगम्यस्यार्थस्य शब्दरूपत्वानवगमाद् न स्वरूपहानिरिति	स्य परमार्थतो बाह्यार्थास्तिताया उपसंहारः।	
	माधिगम्यस्यार्थस्य शब्दरूपत्वानवगमाद् न स्वरूपहानिरिति	
संद्रष्टान्तं प्रदर्शनम् ।	न्तं प्रदर्शनम् ।	

विषयः.	पृष्ठम्
अत्रेव नानाचोद्यपरिहाराः।	२८२
पुनरन्येषां मतेन चोद्यम् ।	२८३
स्वयतेन परिहारः।	268
एवं सर्वेत्रकारेण पाररूप्ये युक्तिमुत्सार्य स्मृतिसङ्करेणात्रामाण्यसम्भाव-	
नाया वारणम् ।	264
स्मरणोत्तरकालभाविनोऽधिकविषयस्यापि ज्ञानस्येन्द्रियजत्वात् प्रत्य-	
क्षत्वम् ।	२८६
विमनस्कानां सादृश्यादिदोषवशादिन्द्रियसंयुक्तार्थविषयकविशदतराव-	
भासाभावेऽप्यन्येषां कुशलानां तदवभाससम्भवकथनम्।	220
अत्रैव साधारणजनानां श्रूयमाणषड्जादिस्वरविषयकविविक्तज्ञाना-	
भावेऽपि गान्धर्वशास्त्रसंस्कृतमनसां तत् सम्भवतीति दृष्टान्तप्र-	
दर्शनम्।	27
लिङ्गलिङ्गिसामान्ययोस्तत्सम्बन्धस्य च सविकल्पकप्रत्यक्षवेद्यत्वादनु-	
मानादीनां प्रत्यक्षपूर्वकत्वोपपत्तिरिति कथनम् ।	269
महता प्रयासेन सविकल्पकस्य प्रत्यक्षत्वसाधने वीजकथनम्।	"
अत्र चोद्यपरिहाराः।	,,
स्वेन्द्रियानुसारेणैव प्रत्यक्षता इन्द्रियान्तरं त्वसत्कल्पमेवेति कथनम् ।	२९०
यत्राक्षसम्बन्धफलस्यापरोक्षावभासित्वस्यानुसरणं तस्यैव प्रत्यक्षता,	
नेतरस्य 🕈 तथैव लक्षणं विनापि लोके प्रसिद्धमित्युपसंहारः।	"

॥ श्रीः॥

मीमासाश्ठोकवार्त्तिकं

सुचरितिमश्रमणीतया

काशिकाख्यया टीकया समेतम्।

विशुद्धज्ञानदेहाय त्रिवेदीदिव्यचक्षुषे। श्रेयः प्राप्तिनिमित्ताय नमः सोमार्धधारिणे॥ १॥

वार्त्तिकारम्भे शिष्टाचारमञ्जविद्धानो मङ्गलं तावत् करोति — वि-इरद्धेति । दृष्टा हि शिष्टानां अवृत्तिः सर्वकार्येषु मङ्गलाचरणपूर्विका । मङ्गलं च देवतास्तुतिनमःकारादि । अस्य च नियोगतः फलवत्कार्यान्त-रारम्भसंयोगात् साक्षाद्फळत्वाच "फलवत्संन्निधावफलं तदङ्गम्" इति न्यायेन कार्यान्तरशेपत्वेऽवधृते सत्यारम्भस्य समाप्तिपर्यन्तत्वादपेक्षिता-विद्यपरिसमाप्तिः फलम् । ''अपेक्षितविधेरनपेक्षितविधानं दुर्घलमि''ति न्या-येन फलान्तरकल्पनायां दुर्वलत्वात् । अतो यथा साम्प्रदायिकमध्याया-नध्यायादि स्वाध्यायाविद्यार्थमेविमदमपि । तद्यमर्थः -- विशुद्धौ ज्ञान-देही यस्य स तथोक्तः । विशुद्धं च भगवतो ज्ञानं रागादिभिज्ञीनकार-णानामद्िषतत्वाद् , देहश्रायोानिजत्वाद् विविधगर्भवेदनाविरहाच । त्रि-वेदी चं तस्य चक्षुरिति गौणो वादः, असन्दिग्धाविपरीतस्पष्टवेदार्थप्रका-शक्तवात् । दिव्यं चातीन्द्रियार्थगोचरत्वात् । भातिकं हि चक्षुः प्रत्युत्प-न्नार्थविषयम् । इदं त्वनागतादिविषयं दिव्यमिति । श्रेयसश्च हिताहित-प्राप्तिपरिहारात्मना भगवान् निमित्तम् । सोमार्घधारिणे, सोमकलाधारिणे। नम इति । यद्यपि विग्रहादिपत्रकं देवताविकरणे निराकरिष्यते, तथाप्या-ज्यादिस्तोत्रवत् प्रधानकर्मण एव देवतास्तुतेरेवङ्कृतायाः फलमित्यदोप इति ॥ १ ॥

G. P. T. 3127, 500, 17 11-99 B

धार्मिकाधार्मिकत्वाभ्यां पीडानुग्रहकारिणौ।
प्रासिद्धौ हि तथाचाह पाराशयोऽत्र वस्तुनि॥२॥
इदं प्रण्यमिदं पापमित्येतिस्मिन् पदद्वये।
आचण्डालं मनुष्याणामरूपं शास्त्रप्रयोजनम्॥३॥
निर्मूलासम्भवादत्र प्रमाणैः सेव मृग्यते।
कुतः पुनः प्रवृत्तेति प्रत्यक्षादि तु वारितम्॥४॥
नचैतानि परित्यज्य पृथग् लोके प्रमाणता।

प्रसिद्धिमेव दर्शयति — धार्मिकेति ह्यन्तेन । अनुप्रहकारिणि हि लौकिका धार्मिकशब्दं प्रयुक्षाना दृश्यन्ते । पीडाकारिणि चाधा(मिक-शब्दम्) । यश्च धर्ममाचरित स धार्मिकः । तद् यद्यनुप्रहो धर्मः तदेवसु-पपद्यते नान्यथेति । एतदेव भगवतो व्यासस्याप्यभिमतामिति दर्शयति — तथेति प्रयोजनमन्तेन । नि(विषय)प्रयोगासम्भवात् तद्विषयमिदमा प्रतिनिदिशति । तद्यमर्थः — विशिष्टविषये पुण्यपापपद्वये आचण्डालं मनुष्याणां विद्यमाने तेनैव धर्माधर्मप्रमितिसिद्धरनर्थकं शास्त्रमिति । नन्वेवं पुण्यपापपप्रमाणकौ धर्माधर्मानुक्तौ, न लोकप्रमाण(कौ) । नैवम् । तत्प्रयोगस्यैव लोकायत्तत्वात् । तस्मादयमनुपालम्भ इति ।। ३ ॥

एवमाक्षिप्य समाद्याति — निर्मूलेतीत्यन्तेन । अयम्थः — प्रसिद्धिहि प्रज्ञानम् । तच (ज्ञा)नद्रिहमा । नच निर्मूलं ज्ञानमात्मानं लभेते प्रागेत्र ज्ञानद्रिहमा । तदेवं निर्मूलायाः प्रसिद्धरभावात् कुतः सा प्रवृत्तेति प्रमाणैरन्तिष्यत इति । ननु च कार्यद्रिहम्ना मूलं कल्पयिष्यते, स्मृतिद्रिहमेन श्रुतिरत आह—प्रसक्षादीति । सत्यम् । समूला प्रसिद्धिः प्रस्कादिम्लतया प्रसक्षस्त्रे निवारिता चोदना (मूलं) भविष्यत्येवेति ॥ ४ ॥

नतु सिन्नेकृष्टार्थगोचरमेव सर्वं प्रमाणम् । अतः प्रसिद्धेः प्रमाणान्त-रागोचरार्थत्वं गुणः न दोषाय, अत आह— नचेति । नच प्रत्यक्षादीनि परित्यच्य ठोको नाम प्रमाणगणे प्रमाणमुपसंख्यायते। वर्णविवेकसम्बन्धा-वधारणयोस्तु प्रत्यक्षादिप्रमाणत्वं वनसम्बन्धपरिहारयोरिभधास्याम इति । संसारमोचकादेश्व हिंसा पुण्यत्वसम्मता॥ ४॥
न पश्चात् पुण्यमिच्छन्ति केचिदेवं विगानतः।
म्लेच्छार्याणां प्रसिद्धत्वं न धर्मस्योपपद्यते॥ ६॥
नचार्याणां विशेषोऽस्ति यावच्छास्त्रमनाश्चितम्।
तन्मूलार्थप्रसिद्धिस्तु तत्प्रामाण्ये स्थिते भवेत्॥
तस्मादभाववकत्स्यौ धर्माधर्मौ न शक्नुयात्।
चोदना चेत् समुद्धर्तु ग्रस्तो तेनैव पश्यताम्॥ ८॥

अपिच अवेदिप प्रसिद्धिः प्रमाणं, यदि व्यविश्यितेव प्रसिद्धिः स्यात् । सा त्वव्यविश्यिता । तथाहि — संसारमोचका नाम नास्तिका बाह्यहिंसामेव धर्ममाहुः । अन्ये तु तपः (प्र १ प्रा)जापत्यादि पीडात्मकत्वात् परपीडावत् अधर्मः स्तु विधिनिपेधप्रमाणकौ तद्विपरितौ धर्माधर्मी साङ्गरन्ते (१।) तदेवं म्लेच्छार्याणां परस्परविगानान्न लोकप्रसिद्धत्वं धर्माधर्मयोरूप-पद्यत इत्याह — संसारित सार्धेन ।। ६ ।।

नन्वनुमानाभाससङ्करेण प्रमाणमप्रमाणीभवति । निह प्रत्यक्षाभास-सङ्करात् प्रत्यक्षमप्रमाणं भवति । अथ तत्र कारणदोषसदसद्भावनिबन्धनः प्रमाणतदाभासविवेकः, सोऽत्राप्यविशिष्टः । अत्रापि स्मृतिकारैर्विवेकोषायो दिशति एव । 'आचारश्चेव साध्नाम्' इत्यादिना । सायवश्चार्याः । स्वामानिककृष्णमृगचरणोपलक्षितार्यावर्तनिवासिनश्चार्यशब्दवाच्याः । अतस्तदाचारो धर्मोऽन्योऽधर्म इति विवेको भविष्यति, अत आह — नचिति । शास्त्रसदसद्भावनिबन्धनो ह्यार्यम्लेच्छविभागः तद्(नाश्रयेण) त्वार्यम्लेच्छन्वभागो दुर्भणः । अत एव "शास्त्रस्था वा तित्रिमित्तत्वात्" (१. ३. ९) इति वक्ष्यतीति । अस्तु तिर्दे शास्त्रम्लार्थप्रसिद्धिः प्रमाणमत आह — तन्मुलेति । न स्वतन्त्रायाः प्रसिद्धरेव प्रामाण्यं सिध्यतीत्यभिप्रायः ॥ ७॥

अतः सकलभावप्रमाणिनराकरणात् शिक्षताभाविनराकरणेन चोदनैव धूर्माधर्मयोः प्रमाणिनस्युपपन्निमत्याह — तस्मादिति । पत्रयतामिति । षष्ठी चानादरे (२.३.३८) इत्यनादरे षष्ठीति ॥ ८॥ उपदेशो हि भवति ज्ञानं तस्येति योज्यते। ज्ञायते येन तज्ज्ञानमेकाधिकरणत्वतः॥ ९॥ औरपत्तिकगिरा दोषः कारणस्य निवार्यते। अबाधोऽव्यतिरेकेण स्वतस्तेन प्रमाणता॥ १०॥ सर्वस्यानुपलक्धेऽथे प्रामाण्यं स्मृतिरन्यथा।

अत्र भाष्यकारेण 'औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्धस्तस्याग्निहोत्रादिलक्षणस्य धर्मस्य निमित्तिमि'त्युक्त्वा (कथिमि)ति प्रश्नानन्तरम् 'उपदेशो हि भवती'ति सौत्रमुपदेशपदं व्याख्यातं, तत्र न ज्ञायते केनास्य
सम्बन्ध इति योग्यपदान्वयं दर्शयति — उपदेशा इति । तस्य धर्मस्योपदेशो ज्ञानं प्रमाणमिति । नन्पदेशो ग्रन्थसन्दर्भात्मा, ज्ञानं चार्थावग्रहः । कथमनयोः सामानाधिकरण्यमत आह — ज्ञायत इति । भावसाधनो हि ज्ञानशब्दो नोपदेशशब्देन सामानाधिकरण्यमिति ।। ९ ॥
ज्ञायतेऽनेनेति करणसाधन इति युक्तं सामानाधिकरण्यमिति ॥ ९ ॥

कथं पुनरुपदेशो धर्मे प्रमाणमत आह — औत्पत्तिकेति । षाधकारणदोषाधीनं ह्यप्रामाण्यम् । तत्र सम्बन्धौत्पत्तिकत्वप्रतिपादनेन तद्द्वारा पुरुषानुप्रवेशाभावात्, पुरुषाश्रयत्वाच शन्दे दोषाणां कारणदोष-निवारणं तावत् कृतम् । तन्निराकरणेन सहाप्रामाण्यमनपोदितामित्य-व्यतिरेकपदप्रयोजनमाह — अबाध इति । अव्यतिरेकपदेनाषाधः प्रति-पाद्यते नहि देशकालयोरुभयोरिप चोदनाजनितं ज्ञानं विपर्येतीति । तदेवं षाधकारणदोषनिराकरणे कृतेऽनपोदितमौत्सिगंकं प्रामाण्यमिति तत् प्रमाण-मित्यनेनोक्तमिति दर्शयति — स्वत इति ॥ १०॥

अत्र चार्थेऽनुपलन्ध इत्युच्यते । तदसुक्तम् । उपलन्धार्थविषयसपि प्रमाणं भवत्येव । अनुमृतिर्हि प्रमाणं प्रत्युत्पन्नेन्द्रियलिङ्गादिजानिता च संमि-दनुभृतिः । अत एवोन्मीलि(ताक्ष)स्यैकभावगोचराणां धारावाहिकसंविदां प्रामाण्यमुपपन्नं भवति। अन्यथा तन्न स्यात्। नहि तत्रानवगतं किञ्चिदनुभू-यते। देशकालान्तरसम्बन्धोऽनुभूयत इति चेद्, न। एकदेशस्थेऽपि भावात्।

चोदना चोपदेशश्च विधिश्चेकार्थवाचिनः ॥ ११ ॥ वाक्यान्तरे समर्थेऽपि किमर्थं विधिराश्चितः ।

कालस्तु परोक्षः । नच परोक्षापरोक्षसम्बन्धोऽपरोक्षो भवति, तरुमरुत्संयो-गवत् । अतो(ऽवगतार्थ)मनाधिकार्थमपि ग्रहणं प्रमाणमिति वाच्यम् । न-चैवं स्पृतित्वापातः। स्पृतिर्हि पूर्वानुभवप्रभावितभावनावश्रुख्यासिद्धर्नाधि-कमपेक्षते (ग्रहण+त्व?) नेन्द्रियसापेक्षमित्युक्तम् । अतएव गृहीतमपि पन-र्शृद्धमाणं दश्यत इति लौकिका व्यपदिशन्ति, नत् स्मर्यत इति । अतो न विद्यः किमर्थेऽनुपलन्ध इत्यनेन निरस्यत इति (अत आह —) सर्वस्येति। अयमर्थः — अनुपलब्धार्थविषयमेव सर्वं प्रमाणम् । अन्यथा स्मृतित्वापा-तात् । निह ग्रहणस्मरणयोग्रहीतागृहीतगोचरयोग्रहीतागृहीतगोचरगतो विशेष उपलभ्यते । यत्तु कारणभेदाद् भेद इत्युक्तम् सत्यम् । स्वरूपभेदौ-पयिकः कारणभेदः । स्वरूपं तु गृहीतागृहीतविषयत्वादेव भिन्नम् । अनु-भृतिर्प्रहणमिति चेद् , यद्यपि सोऽनुभृतिः अनुमानादिषु स्मृतित्वप्रसङ्गः । अतोऽवश्यं गृहीतागृहीतागोचरत्वमेव ग्रहणस्मरणयोभेदः। किमिदानीं धारा-वाहिकसंविदो न प्रमाणम् । नहि का + + + + क्तम् । अत्रोच्यते । तत्राप्य-त्तरोत्तरकालाकृतिभावप्रत्याकलनादुपपन्नमेवाधिकगन्तृतया प्रामाण्यम् । नच वैशेषिकादिवत परोक्षं कालमाचक्ष्महे । प्रत्यक्षमेव हि + + + वर्तमानकाल-सम्बन्धान् भावानुपलभामहे । कथमरूपं प्रत्यक्षमिति चेत् । आकाशवद् भवि-व्यति । निह रूपि प्रत्यक्षमिति नः प्रत्यक्षलक्षणम् अपितिर्हि संविदेव परो-क्षापरोक्षनिर्भासोदीयमानेदं प्रत्यक्षमिदमप्रत्यक्षमिति विभजते। तदेवं विस्फा-रिताक्षस्य व्यक्तानुपलक्षितोत्तरोत्तरसूक्ष्मक्षणभेदभिन्नैकभाववि + + + कापरो-क्षनिर्भासावभासोदयात् उपपन्ना प्रत्यक्षता प्रमाणता च । अतः प्रमाणान्तरा-नुपरुब्धस्वगोचरश्रत्याकलनादुपपन्नमुपदेशप्रामाण्यमिति स्कमथेंऽनुपरुब्ध इति । अत्र भाष्यम् 'उपदेश इति विशिष्टस्य शब्दस्योचारणमि'ति । तत्र चोदना विधिपदपर्यायः शब्दविशेषो भाष्यकारस्याभिमतः इत्याह — चोद-नेति । एतदुक्तं भवति — विधायकशब्द उपदेश इति ॥ ११ ॥

अत्र चोदयति — वाक्यान्तर इति द्वयेन । अयमर्थः — यदिदं शब्दिवेशेषस्य विधेर्धमें प्रमाणत्वमाश्रितम् अनेन वाक्यान्तरमपि हि वर्त-

साध्यसाधनसम्बन्धः सर्वाख्यातेषु गम्यते ॥ १२ ॥ सर्ववाक्येषु चाख्यातं तेनाकाङ्क्षानिवर्तनात् । प्रवृत्तिसिद्धिरिच्छातः प्रतिषेधात् तु वर्जनम् ॥ १३ ॥ विधावनाश्रिते साध्यः पुरुषार्थो न लभ्यते । श्रुतस्वर्गादिवाधेन धात्वर्थः साध्यतां व्रजेत् ॥ १४ ॥

मानोपदेशकं धर्मप्रमितौ प्रमाणमेव । श्रेयस्साधनं हि धर्मः । सच श्रेयसः स्वर्गादेः साधनेन यागादिना साध्यसाधनसम्बन्धः सर्वाख्यातेषु सम्भवति । 'स्वर्गकामो यजेते'त्यतोऽपि हि यागेन स्वर्गः सिध्यतीति गम्यत एव । यथा लोके ओदनं पचतीति पाकीदनयोः साध्यसाधनसम्बन्धबुद्धिः । स्यादेतत् — आल्यातमन्तरेण साध्यसाधनसम्बन्धो न सिद्धोत् , तदर्थी विधिरिति । तन्न । अनाख्यातवाक्यप्रयोगासम्भवात् । प्रयोजनायं हि वाक्यमुचार्यते । निराकाङ्क्षं च वचः प्रयोजनक्षममाकाङ्क्षानिवर्तनं चाल्यातादते न सम्भवति । इतरथा विधेरप्यसम्भवात् । स्तुत्यापि ह्याल्यात-मेव खादिरादिवाक्येषु विधायकं परिकल्प्यते । अथोच्येत — अनुष्ठितो यागादिर्धर्मः, नचानुष्ठानं (प्रव)र्तकादृते सम्भवति । नच विधिमन्तरे-णान्यः प्रवर्तयतीति । तन्न । इच्छानिबन्धनत्वात् प्रवृत्तेः । अनिष्टेषु विधि-शतेनाप्यप्रवृत्तेः । अतोऽनेनेदं सिध्यतीति संविदि वोपायार्थी स तत्र प्रवर्तत इति । नचाधर्मवर्जनार्थी विधिः । प्रतिषेधादेव नञस्तित्सद्धेः । रागादिप्राप्तकर्तव्यतानुवादेन नञेव निषेधाधिकारे निवर्तकः । एषा हि तत्र वचनव्यक्तिः यद्धन्यात् तन्नेति । अतोऽनर्थको विधिप्रामाण्यप्रति-पादनप्रयासः । अपौरुषेयः शब्दः धर्मे प्रमाणमित्येतावदेव वचनीयमिति 11 83 11

परिहरति — विधाविति । अयमभिप्रायः — सत्यमिच्छातः प्रवृत्तिः । इच्छैव तु प्रेक्षावतां पुरुषार्थसाधनविषया । नच विधिना विना
पुरुषार्थसाधनत्वं यागादीनां शक्यतेऽवगन्तुम् । अतएवौदुम्बरादीनां
सत्यपि फठपदसम्बन्धे विधिविरहात् फठार्थत्वं नेत्यौदुम्बराधिकरणे वस्यते । ननु ठौकिकपाकौदनादिवत् साध्यसाधनसम्बन्धसिद्धिरुक्ता ।

सिद्धार्थं ज्ञातसम्बन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्तते । शास्त्राद्यो तेन वक्तव्यः सम्बन्धः सप्रयोजनः ॥१७॥ शास्त्रं प्रयोजनं चेव सम्बन्धस्याश्रयावुभौ । तदुक्त्यन्तर्गतस्तस्माद् भिन्नो नोक्तः प्रयोजनात् ॥ सिद्धिः श्रोतृप्रवृत्तीनां सम्बन्धकथनाद् यतः । तस्मात् सर्वेषु शास्त्रेषु सम्बन्धः पूर्वमुच्यते ॥१९॥ यावत् प्रयोजनेनास्य सम्बन्धो नाभिधीयते । असम्बद्धप्रलापित्वाद् भवेत् तावदसङ्गतिः ॥ २०॥

कारादिभिः करिष्यमाणो यक्नः कस्मान्न जैमिनिनोपेक्षितः, अत आह—
यदिति । यत् तेन जैमिनिनोवतं तदेव भाष्यकारादयः कथं नाम वदेयुरिति । इतस्था स्वच्छन्दाः को वेत्ति कीटक् प्रयोजनमभिद्ध्युरिति । तथाहि
व्याकरणे स्त्रकृतोपेक्षितं प्रयोजनमनेकधा व्याख्यानृभिर्विकल्पितम् ।
तथाहि — प्रथमं साधुशब्दज्ञाने धर्म इत्यभिधाय पुनः शास्त्रपूर्वे प्रयोगेऽभ्युदय इत्युक्तम् इति । सत्यमेवं, युक्तं तावत् प्रयोजनाभिधानमिति ॥

अथैतेन प्रयोजनेनास्य शास्त्रस्यायं सम्बन्ध इत्यपि स्त्रकारस्य युक्तं वक्तुम्। अज्ञातप्रयोजनिमवाविदितसम्बन्धमपि श्रोतुं नाद्रियन्ते शिष्याः। तस्मात् सह प्रयोजनेन अस्य सम्बन्धो वाच्य इति चोदयित — सिद्धा-थिमितः। १७॥

परिहरति — शास्त्रमिति । यदैवास्य शास्त्रस्येदं प्रयोजनिम-त्युक्तं, तदैव तयोरुपायोपेयलक्षणः सम्बन्धोऽर्थादुक्त एव । न चैवमर्थ-प्राप्तमर्थं सूत्रकारा अक्षरैनिविधान्ति, अस्त्रत्वप्रसङ्गादिति ॥ १८॥

ननु यदि नाम सूत्रकारेण प्रयोजनाद् भेदेन सम्बन्धो नोपात्तः, व्याख्यातृभिस्तु व्यज्यताम् । किथते हि व्यक्तितं सम्बन्धे श्रोतारः प्रवन्तिनते । अत एव शास्त्रान्तरेष्विप सम्बन्धः स्फुटमुपदर्शितः । तथाहि शिष्यप्रश्नानन्तरं कणभुजा तन्त्रं प्रणीतिमित्यर्थमाठायामुक्तिमित्याह — सिद्धिरिति ॥ १९ ॥

^{) &#}x27;झ: जिर्मिनना क्षेत्रोपोतः कस्माद अतः', २. 'स्पष्टमितं द' क. ख. पाठः.

इह त्वाक्षिप्य सम्बन्धं भाष्य एवाभिधीयते । धर्मप्रसिद्ध्यसिद्धिभ्यां तस्मान्नान्योऽभिधीयते ॥ न चाप्यत्राथशब्देन शास्त्रसम्बन्ध उच्यते । सम्बन्धं किययोर्धेष बूते शास्त्राच्च ते एथक् ॥ २२॥ योऽप्ययं शास्त्रसम्बन्धो वर्ण्यते कैश्चिदादितः । कियानन्तर्यरूपो वा गुरुपर्वक्रमोऽपि वा ॥ २३॥ सदसद्भावयोस्तस्य विशेषो नोपलभ्यते । श्रोतुर्विधौ निषेधे वा ज्ञाने वा शास्त्रगोचरे ॥ २४॥

अविस्पष्टीकृते तु सम्बन्धे व्याख्यातृभिरसम्बद्धप्रठापी सूत्रकार इति शङ्कमानाः श्रोतारोऽसङ्गतिमेव शास्त्रप्रयोजन्योर्मन्वीरन्नित्याह — याच-दिति ॥ २० ॥

परिहरति — इहेति । एवं हि मन्यते — तत्र नाम वार्त्तिककाराः क्रिश्नन्ति यत्र भाष्यकारेणोक्तम् । इह तु भाष्यकारेणोव 'धर्मः प्रसिद्धो वा स्यादप्रसिद्धो वा' इत्याक्षिप्य सम्बन्धो वक्ष्यते 'अथवार्थवत्' इत्यादिनेति न पृथक् सम्बन्धोऽभिधानीयः सम्बन्धभाष्यैविवरण एव तु यतितच्य-मिति ॥ २१ ॥

कश्चित् पुनरत्रैवमाह — यथार्वाचीना व्याख्यातारो न पृथक् स-म्बन्धमिन्धिति तथा भाष्यकारस्यापि सम्बन्धवचनमयुक्तं, सूत्रकारे-णैवाथशब्दं प्रयुक्तानेनाध्ययनिक्तयानन्तर्यलक्षणस्य शास्त्रसम्बन्धस्यो-क्तत्वात् । यथा 'अथातो धर्म व्याख्यास्यामः' इति शिष्यप्रश्नानन्तरं शास्त्रं प्रणयाम इति काश्यपेनोक्तमिति । तं प्रत्याह — न चापीति । अध्ययनज्ञानेच्छाकिययोद्यानन्तर्यलक्षणं सम्बन्धमथशब्दो वदति । ते च क्रिये शास्त्राद् बर्हिभूते । सन्नन्तसामान्यमात्रेण जिज्ञासामीमांसयोरैन्यं मन्वानानामयं भ्रम इति ।। २२ ।।

न परमनुपात्तः सम्बन्धः, निष्प्रयोजनश्चेत्याह —योऽपीतिद्रयेन। काण्यदे हि तन्त्रे कियानन्तर्यस्पः सम्बन्धो दर्शितः। एवं हि तत्र भाष्यकारेणोक्तं — "को धर्म इस्मादिकान् शिष्येणोदीरितान् पत्र प्रश्ना-

१. 'ध्य ए' क. पाठः. २. 'पृथग्भू' ख. पाठः.

तस्माद् व्याख्याङ्गमिच्छद्भिः सहेतुः सप्रयोजनः। शास्त्रावतारसम्बन्धो वाच्यो नान्यस्तु निष्फलः॥ लोक इत्यादिभाष्यस्य पडर्थान् सम्प्रचक्षते। भाष्यकारानुसारेण प्रयुक्तस्यादितः पृथक्॥ २६॥

नपेक्ष्याह — अथातो धर्म त्याख्यास्यामः" इति । गुरुपर्वक्रमास्मकश्च सम्बन्धो यथेहैव कैश्चिदुक्तः 'त्रचा महेश्वरो वा मीमांसां प्रजापतये प्रो-वाच, प्रजापतिरिन्द्राय, इन्द्र आदित्यायेत्येवमादि । पर्वाण्यवच्छेदाः गुरूणां पर्वाणि गुरुपर्वाणि गुरुपर्वणां क्रमो गुरुपर्वक्रम इति विग्रहः । न चात्र द्विविधो ह्ययं सम्बन्ध उपयुज्यते । निर्दे तस्य सम्बन्धस्य तद्प-सदसद्भावयोः सतोः श्रोतुः शास्त्रे प्रवृत्तिनिवृत्त्योविशेष उपलम्यते शास्त-विषये वा ज्ञान इति विधिनिषेषयोः कार्ये प्रवृत्तिनिवृत्ती । ताभ्यां ते लक्षयतीति ॥ २३, २४॥

यतोऽयं सम्बन्धो निष्प्रयोजनः, तस्माद् ये स्त्रव्याख्यानाङ्गं सम्बन्धमिभिधित्सन्ति, तैः सोपपत्तिकः सप्रयोजनश्च सम्बन्धो वाच्यः । यथात्र शाबरे भाष्ये कृतिमित्साह — तस्मादिति । शास्त्रभवतायतेऽनेनेति "अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्" (पा॰ ३. ३. १९) इति करणे घज् । शास्त्रावतारश्चासौ सम्बन्धश्चेति शास्त्रावतारसम्बन्धः। स चोपायोपेयलक्षण

इत्युक्तमिति ॥ २५ ॥

भाष्यमिदानीमनुसन्धत्ते—लोक इति। नतु यत्रैव भाष्यं सङ्गच्छते स एवार्थो व्याख्यातुम् चितः। कथं षड्यान् सम्प्रचक्षते। अत आह — भाष्यकारानुसारेणेति। एतदुक्तं भवति सर्वत्र भाष्यं सङ्गच्छत इति। कथं पुनरनेकार्थमेकं वाक्यम्, अर्थेकत्वेन ह्योकवाक्यतां वक्ष्यति "अर्थेकत्वादेकं वाक्यम्" इति। अत आह —प्रयुक्तरयेति। अयमभिप्रायः—पुरुष-प्रयुक्तमिदं वाक्यम्। पुरुषास्तु प्रमाणान्तरेणार्थं विदित्वा वहभिप्रायम्-प्येकं वाक्यं प्रयुक्ताना दश्यन्ते। यथा श्रेतो धावति अलम्बुसानां यातिति। वेदिके त्वयं नियम एकमेकार्थमिति। यथाशब्दं हि तत्रार्थे सम्प्रत्ययः, प्रमाणान्तराभावात्। तदुक्तं —

"बह्नभिप्रायमप्येकं पुरुगस्तु प्रयुक्तते।"

सर्वव्याख्यामुपालम्भं प्रत्याख्यानं तथा परे । परिसङ्ख्यास्तुती केचिद्यशब्दस्य दूषणम् ॥२७॥ साधारणी विशिष्टा च सूत्रव्याख्या द्विधा कृता । विशिष्टा प्रतिस्त्रं या सर्वार्था त्वियमुच्यते॥२८॥ प्रवृत्तिस्तु पदेष्वेव निवृत्तिः सूत्रसंश्रया । वेदवाक्याविरुद्धेषु न तु सर्वेषु केषुचित् ॥ २९॥

इति । ननुच सिन्निधानात् प्रथमस्त्रगताथशब्दद्वणमेवास्य भाष्य-स्यार्थो युक्तः कथं सर्वशास्त्रगतस्त्रव्याख्यानाङ्गत्वमत आह — आदितः इति । एवं हि मन्यते — सर्वादौ प्रयुक्तमिदं वाक्यम् । अतः स्त्रसमु-दायस्यैवेदमादिमं स्थानमिति न स्थानतो विशेषलाभः । प्रत्युत स्त्रेष्विति चहुवचनसामर्थ्यस्वरूपिलङ्गानुरोधेन सर्वस्त्रविषयत्वमेव स्पष्टं प्रकाशत इति । ननु 'तत्र लोकेऽयमथृशब्द' इत्यादिभाष्यैकवाक्यतापन्नस्य भाष्यस्याथशब्दद्वणार्थत्वमेव स्पष्टं प्रकाशते । न ह्यन्यथा तदेकवाक्यतो पपद्यते । अत आह — प्रथिगिति । यन्नगौरवं प्रसज्येतत्येवमन्तस्य तत्रेन्त्यादिकात् पृथक्कृतस्य पत्र व्याख्याविकल्पा भवन्ति । तदेकवाक्यतापन्नस्य स्थादिकात् पृथक्कृतस्य पत्र व्याख्याविकल्पा भवन्ति । तदेकवाक्यतापन्नस्य क्रस्याथशब्दद्वणभेवार्थ इति ॥ २६ ॥

षडर्थानिदानीं सुखप्रहणार्थमुहिशति — सर्वव्याख्येति । ते च यथास्वमवसरे वक्ष्यन्त इति ॥ २७॥

सर्वव्याख्यां तावद् विवृणोति — साधारणीति । भाष्यकारेण हि द्विधा सूत्रव्याख्या कृता । एका सर्वार्था येयं 'लोक' इत्यादिका । प्रतिस्त्रगैता तु विशिष्टा । समासव्यासाभ्यां हि विदुषामर्थावधारणिमष्ट-मिति ॥ २८ ॥

अत्र भाष्यकारेण 'लोके येष्वर्थेषु प्रसिद्धानि पदानि तानि सित सम्भवे तदर्थान्येव सूत्रेष्वित्यवगन्तन्यिमि'ति प्रवृत्तिरूपदिशिता । तथा 'नाध्याहारादिभिरि'त्यादिना निवृत्तिः । तदिह प्रवृत्तिनिवृत्ती तावत् स्वरू-पतो दिशेते । प्रवृत्तिपुरस्सरी च निवृत्तिः । तथा 'प्रसिद्धानि पदानीति

१. 'इमनगम्यते', २. 'गभू', ३. 'गोचरा तु' ख. पाठ:.

अध्याहारस्य वाक्येषु व्यत्यासस्य च सम्भवः। तेंनैषामिति सूत्राणां पाराथ्यें सत्यपि यहः ॥ ३०॥

पदान्यग्रेऽभिधाय 'तदर्थान्येव सूत्रेष्वि'ति पश्चात् सूत्राणि दर्शितानि । तदिह सर्वत्र वार्त्तिककारः पदिवन्यासिवशेषेण तात्पर्यमाह - प्रवृत्ति-शिति । प्रवृत्तिनवृत्ती शब्दौ प्रयुक्षानो द्विधैव प्रवृत्तिनवृत्तिभ्यां सुत्राणि प्रवर्तन्त इति भाष्यकृतोक्तमिति दर्शयति । तयोश्च कमविशेषेण भाष्यका-रस्यापि प्रवृत्तिपूर्विका निवृत्तिर्व्युत्पाद्येति दर्शयति । तथा पदस्त्रयोः पौ-र्वापर्यविवक्षया भाष्यकारस्यापि पदार्थपूर्वको वाक्यार्थोऽभिमत इति सूच-यति । तदयमर्थः -- येयं प्रसिद्धार्थग्रहणं कर्तव्यमिति प्रवृत्तिः, सा तेषु पदेषु प्रसिद्धार्थी ग्रहीतव्य इति यावत् । या च वाक्यदोषाणामध्याहारादीना निवृत्तिः, सा सूत्रेषु नैपामध्याहारादिभिरर्थवर्णनं कार्यमिति । अत्र भाष्यं 'सति सम्भव' इति । तस्यार्थमाह- वेदवाक्याविरुद्धे विति । वेदवाक्या-विरुद्धेषु पदेषु सुत्रेषु च प्रसिद्धार्थग्रहणप्रवृत्तिरध्याहारादिनिवृत्तिश्च, न तु सर्वेषु विरुद्धिष्वपि केषुचित् पदेषु सूत्रेषु च। तत्र विपरीते प्रवृत्तिनिवृत्ती। तदिदं 'सति सम्भव' इत्यनेनोक्तम् । एँवं वेदाविरोधसम्भवे कार्यमिदं नान्यथेति ॥ २९ ॥

ननु युक्तं तावत् पदेषु प्रवृत्तिरिति । कथं स्त्रसंश्रया निवृत्तिः यावता पदान्येव तु प्रधानतया प्रकृतानि एपामिति सर्वनाम्ना परामर्श-मईन्ति । प्रधानगोचरतया व्युत्पत्तेः । न ह्येष दण्ड इष्टकाकूटे तिष्ठति प्रहरानेनेत्युक्ते इष्टकाकूटेनेति गम्यते, अपि तर्हि दण्डेनेति । दण्ड-विशेषणतयोपात्तत्वादिष्टकाकूटस्य । तद्वदिहापि पदविशेषणानि स्त्राणि न परामर्शार्हाणीति । अत आह — अध्याहारस्येति । अयमर्थः — यत्राध्याहारादयः प्रसजन्ति तत्रैव निषेधमर्हन्ति, प्राप्तिपूर्वकत्वात् प्रति-षेधस्य । न चेह तौ पदेषु सम्भवतः । अध्याहारो नाम न्यूनवाक्यपूर-णसमर्थाधिकपदाहरणात्मकः । स च न पदेषु सम्भवति, अपभ्रंशत्वेन न्यूनपद्प्रयोगासम्भवात् । व्यत्यासो हि व्यवहितकल्पना । सा चान्यत्र स्थितस्यान्यत्र सञ्चारः । न चासौ नियतपौर्वापर्यप्रकृतिप्रत्ययात्मके पदे सम्भवति, पदनाशप्रसङ्गात् । अतः स्त्राण्येव सम्भवद्ध्याहारादिकानि

^{9. &#}x27;द शैय', २. 'थोंपव', ३. 'सित वे' ख. 🗗 रि:.

एवशब्दोऽल्पवाच्यत्वादस्यावृत्तौ तु गौरवम् । प्रसिद्धत्वाद्वाच्यं चेन्न दोषः पुङ्गिरामयम् ॥ ३१ ॥

एपामिति सर्वनाम्ना परामर्शमहीन्त । ननु विपरिणामगुणकल्पने पद्धमीन्वेव । पदे हि प्रकृतिः प्रत्ययो वा विपरिणमित । यथा—प्रतिगृह्णीयादिति प्रतिग्राह्योदिति भवति । विप्रकर्ष इति च विप्रकर्पादिति भवति । गुण-कल्पनापि पद्गोचरा । सा यथौत्पत्तिकादिपदेषु वक्ष्यते । वाक्येषु तु नानयोः सम्भवः । न हि पद्समुदायो विपरिणमिति । न च गौणो भन्वित । अतो न पदस्त्रयोः कश्चिद् विशेषः । उच्यते— वाक्यं हि नाम न पदेभ्यो व्यतिरिक्तमन्यदेव किमपि तत्त्वम् । अपि तर्हि पदान्येवैक-कार्यपरिष्वक्षसमासादितसमन्वयानि । तदिह युक्तं यत् पद्धमीऽप्यन्वे-तीति । अतः प्रसजतः पदद्वारेण वाक्येषु विपरिणामगुणकल्पने इति प्रति-षेधाधारत्वोपपितः । वाक्यधर्मयोस्तु पदमात्रे न कथित्रत् प्रसाक्तिरिति न तिन्निषेधो युक्तः । तस्माद् युक्तमध्याहारादिनिषेधार्थमेषामिति सर्वनाम्ना स्त्राणामभिधानमिति ॥ ३०॥

भत्र भाष्यकारेण सर्वन्याख्यात्रयोजनमभिद्धतोक्तम् 'एवं वेदवा-क्यान्येवैभिर्विचार्यन्ते' इति । तस्यार्थः — साधारणव्याख्ययेव स्त्राणां व्याख्यातत्वान्न पुनस्तानि व्याख्येयानि । वेदवाक्यान्येव तैः परिज्ञातार्थे-व्याख्यातव्यानीति । तद्युक्तम् । उक्तं हि—

"सावारणी विशिष्टा च स्त्रव्याख्या द्विवा कृता।"

इति । अतो विशिष्टव्याख्ययापि स्त्राणां स्पृत्रयमानत्वात् कथं वेद-वाक्यान्येवेत्यवधारणोपपित्तिरित्यत आह — एव द्वाव्द इति । यत्न-गौरवपिरहाराथों हि विशेषव्याख्याप्रत्यादेशः । गौरवं च पदच्छेदादि-प्रपत्र्वेन तार्किकवत् कियमाणायां व्याख्यायामापद्यते । न चेह तथा करि-घ्यते । अतोऽल्पस्य विशेषस्य स्त्रगतस्य वाच्यत्वादवधारणं कृतिमित्य-दोष इति । अपरमिष 'इतस्या यत्नगौरवं प्रसज्येते'ति भाष्यम् । तस्या-यमर्थः — वेदवाक्यान्येव तावद् व्याख्येयानि । यदि त्विदं व्याख्यानं वेदस्त्रोभयगोचस्तया वर्ण्यते, ततो यत्नगौरवमापद्यत इति । तदाह — अस्येति । भाष्यं व्याचक्षाणो व्याख्येया इत्यतः प्रकृतं व्याख्यानमस्येति व्याख्याङ्गत्वाभिमानेन योऽध्याहाराद्यपेक्षते। स्वसंज्ञां वापि तस्येदं शास्त्ररूपं निरूप्यते॥ ३२॥ वृत्त्यन्तरेषु केषांचिछ्ठौिककार्थव्यतिक्रमः। शब्दानां दृश्यते तेषामुपालम्भोऽयमुच्यते॥ ३३॥ अथात इत्ययं लोके नानन्तयं प्रयुज्यते। तस्मात् तादर्थ्यमेतस्य परिभाषादिभिभवत्॥ ३४॥

परामृशित । यदीह वेदाश्च स्त्राणि च व्याख्यायन्ते, ततो व्याख्यानावृत्ती यत्नगीरवं प्रसञ्येत । द्रव्यभेदेऽपि हि कियावृत्तिर्देष्टा यथाष्टकृत्वो जा-सणा भुक्तवन्त इति । अत्र चोदयति — प्रसिद्धित । स्वतःसिद्धमेव ध-विरोधे प्रसिद्धियद्वणमध्याहारादिवर्जनं च किमनेनोक्तेनेति । परिद्द-रित — न दोष इति । निह वेदवदप्राप्तैविषयं भाष्यमिति ॥ ३१॥

तथाप्यनुकतसुज्ञानस्यार्थस्य पुनर्वचनं प्रयोजनापेक्षमिव दृश्यत इति मन्वानं प्रति प्रयोजनमाह — व्याक्याङ्गत्वेति । यो नाम तन्त्रान्तरेऽध्याहारादि स्वपरिभाषा वा गुणवृद्ध्यादिका दृष्टेत्यत्रापि तत् प्रयोज्याति तस्य कृते शास्त्रस्वरूपमनेन निरूप्यते, अध्याहारादिवर्जितमेव व्याख्यानं मीमांसायामुपपन्नमिति ॥ ३२ ॥

यस्य तु मन्दफलत्वादेवमप्यपिरतोषः, तं प्रत्यन्यथा वर्णयति —
कृत्यन्तरेष्टिचति । केषाञ्चिद्धि भवदासादीनां वृत्त्यन्तरेषु शब्दानामलौकिकोऽर्थ उपवर्णितः । तेऽनेन भाष्येणोपालभ्यन्ते । यावद्धि पूर्वप्रनथदोषोद्धावनेन स्वप्रनथगुणवत्ताख्यापनेन वा विशेषो न प्रदेश्येते, तावन्न श्रोतारः श्रोतुमाद्रियरन् । त्युत पूर्वप्रनथानेवायमल्पान्तरं चोरयतीति वदद्भिरस्यकैः शुभूष्णामुत्साहभङ्को युज्यत । अतः प्रयोजनवानेव परोपालम्भ इति ॥ ३३ ॥

क पुनभवदासनालैकिकार्थग्रहणं कृतं यदेवसुपालभ्यते । अत आह —अथात इति । शब्दार्थाविह लेक्यत इति वृद्धव्यवहारो लोकः । तत्र पृथक्पदत्वमेवाथातश्शब्दयोर्देष्टम् । यथा — भुक्तवानयमथ व्रजतीति ।

१. 'स्वरसि', २. 'सार्थवि', ३. 'न': प्रबो,' ४. 'पि ताः प्र', ५. दिशंतः ता' ख. पाठः

प्रासिद्धहानिः शब्दानामप्रासिद्धे च कल्पना । न कार्या वृत्तिकारेण स्ति सिद्धार्थसम्भवे ॥ ३५ ॥ सूत्रार्थे क्षिश्यते चैवं दूरे वेदार्थनिर्णयः । तत्र यत्नस्य भारत्वं वक्तुश्रोत्रोः प्रसज्यते ॥ ३६ ॥ न व्याख्यास्यति सूत्राणि चोदनार्थपरत्वतः । यत्तस्य परिहारोऽयं प्रत्याख्यानेन वोच्यते ॥ ३७॥

न भुक्तवानतो न व्रजतीति । न त्वनयोरानन्तर्यमात्रे दृष्टचरः संसर्गः । योऽपि च 'अथातः शेषलक्षणम्' (जै० स्०३. १. १) 'अथातोऽभिमिन- ष्टोमेनानुयजती'ति संसर्गः, तत्रापि केवलातश्रब्दवेदनीयमेवानन्तर्यम् । भवदासेन चोक्तम् —

''अथात इत्ययं शब्द आनन्तर्ये प्रयुंज्यते । '' इति । तेनास्य पदसमुदायस्य तादर्थ्यं नर्ते परिभाषौदिभिः सिव्यतीति । आदिशब्देन परैः सङ्गानं ठक्षणां चाहेति ॥ ३४ ॥

अत्रेदानीं भाष्यं योजयति — प्रसिद्धिति। भवदासेन ह्यतरशब्दस्य हेत्वर्थत्वं प्रसिद्धमपलितम् । अप्रसिद्धानन्तर्थगोचरत्वं च कल्पितम् । इदं च सितं प्रसिद्धार्थसम्भवे न वृत्तिकारेण कार्यमिति 'लोक' इत्यादिग्रन्थेनोक्तम् । सम्भवति चात्र प्रसिद्धार्थग्रहणम् । न ह्यत्र पाणिनिनेव जैमिनिना 'वृद्धिरादैच' (पा० १.१.१) इतिवत् स्वसंज्ञा प्रणीता । तदिदं 'सित सम्भव' इत्यनेनोक्तिमिति वेदितव्यम् । किं हि प्रसिद्धनापराद्धं येत् स्वरसिद्धमुल्ज्बचाप्रसिद्धोऽर्थः कल्प्यत इति ॥ ३५ ॥

अपि चैवं सत्यप्रसिद्धकितिषु सूत्रपदार्थेषु व्याख्यायमानेषु पुनश्च वेदवाक्येषु यत्नगौरवं प्रसञ्यत इति 'इतर्थे'त्यादिकेनोक्तमित्याह — सूत्रार्थे क्लिद्ध्यत इति । स्वमनीपाकित्पितेषु सूत्रपदार्थेषु व्याख्याय-मानेषु पुनश्च वेदवाक्येषु वक्तुर्प्रन्थकारस्य प्रन्थसन्दर्भप्रणयनेन व्याख्या-तुश्च तद्वचाख्यानेन श्रोतुश्च महतो प्रन्थस्य श्रवणधारणाभ्यां महान् यत्न आपद्यत इति ॥ ३६ ॥

यस्तु मन्यते — गुणवत्तरग्रन्थनिर्माणे श्रवणादेव श्रोतार्रः श्रोतु-

१. 'लाथातः श', २. 'वर्तते', ३. 'पां सि', ४. 'ति सि' ख. पाटः. ५. 'यदुक्तं स्व' क. पाटः. ६. 'र: प्रपत्स्यन्ति कि' ख. पाटः.

प्रयासो वेदवाक्येषु कार्यः सूत्रेष्वनेन किम् । फलवत्त्वाफलत्वाभ्यामेभिः करणसम्मतेः ॥ ३८॥ चोदनार्थ उपेतव्यो नोभयं यत्नगोरवात् । पदार्थानां प्रसिद्धत्वाद् व्याख्येयं नावशिष्यते॥३९॥

माद्रियन्ते किं गुणगणहारिणा दोर्जन्येनेति, तं प्रत्यर्थान्तरमवतार-यति — न न्याख्यास्यतीति । एष हि भाष्यकारः स्त्राचारणानन्तरं वेदवाक्यान्युदाहृत्य संशयपूर्वोत्तरपक्षविभागेनार्थनिर्णये यत्नं करिष्यति, न स्त्रावयवविवरणादरम् । तत्र श्रोतृणामाशङ्का जायेत किं स्विद्यमञ्चन्या स्त्राण्युपेश्वितवान्, आहोस्विदनर्थकत्वाद् , उत प्रसिद्धत्वादिति । तद्यमकुशलो भाष्यकारः यत् स्त्रेषु भाष्यं कर्तुमाभप्रवृत्तस्तान्युपेश्वितवानिति । इमं दोषं व्याख्याप्रत्याख्यानेन परिहरति । न वयमनभिज्ञाः, न चैतानि स्त्राण्यनर्थकानि, चोदनार्थपरतन्त्रत्वान्न व्याख्येयानीत्युपेश्विन्तानीति ॥ ३७ ॥

किं पुनश्रोदनार्थपरतन्त्रत्वे कारणमत आह — प्रयास इति ।

किं पुनः स्त्रेषु न प्रयस्यते । अत आह — फठवन्त्रेति तब्योन्तेन । फठविति हिं वेदवाक्यानि, फठवत्क्रतुप्रमितिप्रत्यासत्तेः । अफठानि स्त्राणि, तेषामनासत्तेः । अत एव च स्त्रैः करणभ्तैश्रोदनार्थ एवोपेतव्यः, न पुनरुपायभ्तानि स्त्राण्युपेक्षितव्यानि । तदिदं 'वेदवाक्यान्येवैभिरि'ति । भाष्यकारेणोक्तमिति वेदितव्यम् । इह हि वेदवाक्यानां प्राधान्यमुपदिश्चति यत् प्रधानविभक्त्या संयुज्य निर्दिशति विचार्यन्त इति । स्त्राणि करणविभक्त्या तृतीययैभिरिति । ननु मा नाम साक्षादफठत्वात् केवठानि स्त्राणि व्याख्यायन्ताम् । उभयं तु व्याख्यायतां स्त्राणि च तेश्व वेदवाक्यानीत्यत आह — नोभयमिति । उभयव्याख्यायां मुधा यत्नगौरवमापद्यत इति । इदं तु 'इतरथे'त्यादिकेनोतत्यमिति वेदितव्यम् । ननु सत्यं यत्नगौरवम् । न तु मुधा । न ह्यद्रयाख्यातः स्त्रार्थो ज्ञायते। न च तदन-भिज्ञो वेदार्थे ज्ञातुमीष्टे, तदुपायत्वात् तस्य । अत आह — पदार्थोना-मिति । एवं हि मन्यते — सत्यं वेदार्थज्ञानोपायभ्तानि स्त्राणि ।

१. 'भिविचार्यन्ते इति द्रष्टव्यम्। इह' ख. पाठ:

एवंशब्दादिको यन्थः पक्षे चास्मिन् समर्थ्यते। पदच्छेदाद्यभावेन प्रत्याख्यानमतिस्त्रियम्॥ ४०॥ व्रवीत्येव हि ज्ञार्थमतिरिक्तादि चेक्षते। नन्वशक्तमि सूत्रं सम्यक् सूत्रितमित्यपि॥ ४१॥

न तु तान्यव्याख्या दुई। तीर्थानि । पदार्थास्तावत् लोंकप्रसिद्धा एव । तत्प्रसिद्धाेव च तत्प्ीको वाक्यार्थोऽपि प्रसिद्ध एवति न किञ्चिद् व्या-क्येयमवशिष्यत इति । ३८, ३९ ॥

अत्र च पक्षे भाष्यं सङ्गच्छतेतरामित्याह — एवं द्वाव्दादिक इति । सर्वव्याख्यायां हि विशेषव्याख्याया अल्पत्वादसत्त्वमुपचिरतम् । इहे तु सर्वथैव सूत्रव्याख्या प्रत्याख्यायते इत्यवधारणयत्नगौरवपिरहार-योरभयोरुपपत्तिरिति । पक्षान्तराभिधित्सयेदानीिमममपि पक्षं दूषयति — पदच्छेदादीति । यतः पर्च्छेदादि न करोति, तस्मान्नायमभिनवो भाष्य-कारः सूत्रार्थे विजानीत इति भवदासतन्त्रोपजीविभिरेवैतत् प्रत्याख्या-पितं बुभुत्सुजनोत्साहमपहन्तुमिति ।। ४० ।।

परमार्थतस्तु स्त्राणां तात्पर्यं ब्रवीत्येव न्यूनाधिकादिप्रत्यवेक्षणं च तत्र तत्र करोत्येवेत्याह — ब्रावीत्येवेति । क पुनरतिरिक्तादीक्षते अत आह — नन्वराक्तमिति । चोदनास्त्र एव तावत् 'नन्वराक्तमिदं स्त्रमिन्मावर्थावभिविद्तुं चोदनाठक्षणो धर्मो नेन्द्रियादिठक्षणः, अर्थश्च धर्मो नानर्थ इति । उभयविवक्षायां वाक्यभेद आपद्यते' इति परिचोद्य 'तत्तु वैदिकेषु, न स्त्रेष्विं ति परिहरिष्यति । तथा यज्जर्ठक्षणानन्तरं कियदेकं यज्जरिति यज्जःपरिमाणज्ञापनार्थमुक्तम् 'अर्थेकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चद् विभागे स्यात्' (जै० २. १. ४६) इति । अस्यार्थः — यावन्ति पदान्येकप्रयोजनानि प्रविभज्यमानानि साकाङ्क्षाणि च, तावन्त्येकं वाक्यमिति । उदाहरणं तु 'देवस्य त्वा सावितुः प्रसव' इति मन्त्रः । अत्र हि सकरु-सवित्रादिविशेषणविशिष्टेकप्रधानभूतिर्वापप्रकाशनं प्रयोजनम् । सर्वाणि च देवस्य त्वेत्यौदीनि निर्वपामीत्यैतो विभक्तानि सन्ति साकाङ्क्षाणीति देवस्य त्वेत्युपक्रम्य निर्वपामीत्यन्तमेकं वाक्यमिति स्थिते अवयवप्रयोजन

१. 'नानि', २. 'खेनमादी', ३. 'खन्तानि विभज्यमानानि स' ख. पाठः.

नाभिधित्सया माध्यकारेण पृष्टम् 'अथ किमर्थमुभयं स्तितम् अयमर्थैक-त्वादेकं वाक्यमिति विभागे साकाङ्क्षमिति चे'ति। तत्र प्रयोजनमुक्तम् । 'भवति हि किञ्चिदेकार्थं नं तु विभागे साकाङ्क्षम् । यथा — भगो वां विभजतु । पूषा वां विभजतु । अर्यमा वां विभजतु इत्यादि । अत्र ह्येक-विभागमभिवदन्तः सर्वे एकार्थाः सन्तोऽपि नानावाक्यत्वं प्रतिपन्नाः । असति तु विभागे साकाङ्क्षमिति विशेषणे एकार्यतामात्रेणैव सर्वेषामैक-यन्त्र्यमापद्यते इति । तथा विभागे साकाङ्क्षमित्येतावत्युच्यमाने 'स्योनं ते सद्नं करोमि । घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामीति, तस्मिन् सीदामृते प्रतितिष्ठ । ब्रीहीणां मेध सुमनस्यमानः' इत्यनयोरेकवाक्यता विभागे सा-काङ्क्षत्वादापद्यते । तस्मिन् सीदेति विभक्तं सत् साकाङ्क्षं तद्वृत्तस्य पूर्वप्रकृतपरामर्शात्मनस्तेन विनानुपपत्तेः । सत्यपि च विभक्तसाकाङ्क्षत्वे प्रयोजनभेदाद् वाक्यभेदः । द्वे हि तत्र प्रयोजने । पूर्वस्य सदनकरणमु-त्तरस्य पुरोडाशप्रतिष्ठापनम् । एवमुभयोः प्रयोजनमुक्त्वान्त उपसंहृतं 'त-स्मात् सम्यक् स्त्रितमि'ति। तथा 'विशये प्रायदर्शनात्' (जै॰२. ३. १६) इति सूत्रम् । तत्रोदाहरणापरिज्ञानादगमकं सूत्रमित्युक्तम् । इहं हि संशये प्रायदर्शनं हेतुर्निर्दिश्यते । तत्र न विद्यः कः संशयः, कुत्र वा संशयः, कस्यां प्रतिज्ञायां प्रायदर्शनं हेतुरित्येवमाक्षिप्य वृत्तिकारमतेन समाहितम् । वृत्तिकारेण हि 'वत्समालभेत' 'वत्सिनकान्ता हि पशवः' इत्युदाहृत्य विचारितं किं यागचोदनेयमुतालम्भमात्रं वत्ससंस्कार इति । तादिह मन्दाशङ्कानिराकरणार्थं सामान्यतोदृष्टेन पूर्वपक्षितम् । आलमितः किल प्राणिद्रच्यसंयुक्तो यागसङ्गतो दृष्टः, यथा 'यो दीक्षितो यदमीषोमीयं प-शुमालभत' इति । तद्यमपि प्राणिद्रव्यसंयोगाद् यजिमानिति भवति मन्दाशङ्का । तामपनेतुमिदमुक्तं 'विशये प्रायदर्शनादि'ति । अस्यार्थः — वत्ससंस्कारैः समभिन्याहृतोऽयमालभितः । तद्यमपि साहचर्याद् वत्ससं-स्कार एवेति भवति मतिः । यथा अग्यप्राये लिखितोऽग्य इति । ननु लिङ्गमिदम् । लिङ्गं च प्रमाणप्राप्तमभिद्योतयति, नतु प्रापयति । तत् कुतः प्राप्तस्येदं लिङ्गमिति वक्तव्यम् । उच्यते । न तावदिह 'सोमेन १. 'ति अत्र', २. 'कं सर्वे सा' स. पाठः. ३. 'दं' क. पाठः. ४. 'स्यां च प्र' स. पाठः. ५. 'यां हे', ६. 'रयिष्यते किं' क. पाठः. 🕠 'माणान्तरेणप्राप्तार्थम' ख. पाठः.

सूत्रे चागमकत्वादि प्रत्याच्याने विरुध्यते।
न चोपायानभिज्ञेन शक्योपेयावधारणा ॥ ४२ ॥
नान्यतो वेदविद्भयश्च सूत्रवृत्तिक्रियेष्यते।
प्रत्याख्यानस्य हेतुश्च पदार्थानां प्रसिद्धता ॥ ४३ ॥
योक्ता सा वेदवाक्यानां तुल्यार्थत्वान्निवारयेत।

यजेते'तिवद् यागः प्रत्यक्षः । न च देश्वपश्चादिवदनुमीयते । तत्र हि द्रव्यदेवतासम्बन्धान्यथानुपपित्यांगावगमे हेतुः । इह तु न द्रव्यं देवता-संयुक्तमुपलमामहे, द्रव्यमात्रश्चतेः । अतो दृष्टार्थ एवायं वत्ससंस्कार आक्ष्मः । स द्यालभ्यमानो गां प्रस्तावयिष्यतीति बह्ववज्ञातीयकं भाष्यकारेण व्याक्यातिमत्यूहनीयम् । अतः सूत्रव्याख्याप्रत्याख्याने सकलमेव मादि भाष्यकारस्य विरुद्धमापद्यत इति । यत्तु प्रत्याख्याने कारणमुक्तमु पायभूतानि वेदार्थज्ञाने स्त्राणि, अतः किमेभिव्याख्याने कारणमुक्तमु पायभूतानि वेदार्थज्ञाने स्त्राणि, अतः किमेभिव्याख्यातेः, उपेय एव तु वेदार्थ एभिः करणभूतैर्व्याक्ष्यातव्य इति । तद् दूषयति — न चेति । यत एव च तान्युपायभूतानि, अत एव सुतरां व्याख्येयानि । न खुपायानिभिज्ञ उपेयमवधारियतुमलम् । ननु च तान्यपि व्याख्यायमानानि साध्यानि भवेयुः । न चासिद्धमसिद्धेनेव साध्यते । उच्यते । असिद्धमि साधनमन्यसाधितं कार्ये व्यापार्यते, यथा द्रव्यदेवतोपपादितो यागः फल-भावनायां, यथा चान्यतरासिद्धानि साधनानि साधनान्तरसिद्धानि साध्यं साधयन्त्येवेति ॥ ४१, ४२ ॥

सत्यमुपायान।भज्ञस्योपेयावधारणा नास्ति । उपायान्तरादेव तु विदितवेदार्थस्य किं सूत्रव्याख्यया । अत आह — नान्यता इति । ये द्यान्यत एव विदितवेदार्थास्तेषामर्थे नैतानि सूत्राणि जैमिनिना प्रणी-तानि, भाष्यकारेण च व्याख्यातानि । अन्यतोऽनभिज्ञांस्तु प्रति सूत्राणि प्रणीतानि भ्यव्यकारेण च व्याख्यातानि । न च तेऽव्याख्यातमेव सूत्रा-र्यमुच्चयन्ति । न चानिर्णातसूत्रार्था वेदार्थमवधारयन्तीति युक्तस्तदर्थों व्याख्यात्रयास इति ॥ ४२६ ॥

यदुंक्तं पदार्थानां प्रसिद्धत्वात् इति, तन्निराचष्टे — प्रत्याख्या-नस्येति । प्रसिद्धपदार्थकत्वं हि वेदवाक्यानामप्यव्याख्येयत्वमापाद्यति ।

१. 'साधितानि,' १. 'इप्युक्तं' स. पाठः.

वाक्यार्थे तत्र सन्देहाद् व्याख्यानं चेत् प्रवर्तते ॥ सूत्रेष्विप समानत्वात् प्रत्याख्यानं न युज्यते । न व्याख्यातव्यमित्येवं प्रत्याख्याने च सिष्यति ॥ दुष्टव्याख्यानिषेधेन तदपेता न वार्यते । अस्य दृष्टिविरुद्धत्वात् फल्युत्वाद्यापि पूर्वयोः ॥ ४६॥ मध्यमे चातिदौर्जन्यात् परिसङ्ख्येव युज्यते । वैदिकं जैमिनीयं च यत्र वाक्यं विरुध्यते ॥ ४७॥ यथाश्रुतगृहीतेऽर्थे तत्रेदमुपदिइयते ।

तेष्विप हि लोकप्रसिद्धान्येव पदानि पदार्थाश्च । वक्ष्यित हि 'य एव लौकिकाः शब्दास्त एव वैदिकास्त एव तेषामर्थः' इति । तिद्दमुक्तं तुष्यार्थत्वादिति । तुल्या हि लोकवेदस्त्रेष्विप पदार्था इति ॥ ४३ रे॥

अथैवमुच्यते — यद्यपि वेदवाक्येषु प्रसिद्धा एव पदार्थाः, त-थापि वाक्यार्थेषु वचनव्यक्तिविशेषानवधारणाद् यथाययं संशयाः समुप-निपतन्तीति तन्निरासाय तत्र व्याख्यानं प्रवर्तत इति, तत् स्त्रेष्विष समान-मिति तद्याख्याप्रत्याख्यानमयुक्तमित्याह् — वाक्यार्थेइति ॥ ४४ रे॥

अपिचायं भाष्यकारः सूत्रव्याख्यां प्रत्याचक्षाणः स्पष्टमेव न व्याख्येयानीत्याचक्षीतः एतावतैव प्रत्याख्याने सिध्यति यदयमध्याहा-रादिदोषदुष्टव्याख्यानिषेधं करोति, तदवगम्यते दोषापेता तु व्याख्यानेन-न निवार्यत इत्याह — न व्याख्यातव्यिमिति ॥ ४५:॥

तदेवमस्य प्रत्याख्यानपक्षस्य- देष्टव्याख्याविरुद्धत्वात्, प्रवेयोश्य सर्वव्याख्योपालम्भयोः फल्गुत्वादनतिप्रयोजनत्वाद्, मध्यम्स्योपालम्भस्य विशेषतो दौर्जन्यापादनाद्, न्यायाभासप्राप्तवेदवाक्यान्यथाकरणनिराकर-णेन महाफला अनुक्तदुर्ज्ञाना च परिसंख्येवास्य भाष्यस्यार्थ इत्याह् — अवस्येति ॥ ४६३॥

परिसंख्याविषयं तावदाह — वैदिकमित्यर्थन्तेन । वेदवाक्य-व्याख्यानार्थानि हि स्त्राणि । तदिमानि प्रायेण यथाश्रुतगृहीतान्यपि वेद-वाक्यार्थनिणयसमर्थन्यायकठापं समर्पयन्त्येव । क्वचिदेव तेषां प्रतीघातो

१. 'बु' क. पाठः.

अध्याहारादिभिः सूत्रं व्याख्येयं च यथाश्रुतम् ॥४८॥ नेयं निरोधेऽन्योन्यस्य वैदिकानां भवन्तु ते । यथा धर्माववोधस्य प्रमाणं वैदिकं वचः ॥ ४९॥ तदर्थनिर्णये हेतुर्जैमिनीयं तथेव नः । वाक्यसामर्थ्यतुल्यत्वात् तथा पदतदर्थयोः ॥ ५०॥ अध्याहारादिभिर्मुक्ता व्याख्या सर्वत्र युज्यते ।

भवति । तद् यत्र वेदस्त्रयोर्थयाश्रुतगृहीतयोः परस्परिवरोधो भवति तिहिपया परिसंख्येति । एवमवगते विषये स्वरूपमाह — तत्रेतिनेयमन्तेन ।
विरोधविषयेऽपि हि स्वरसतो यथाश्रुतगृहीतस्त्रग्रहणं प्रसक्तम्नया वार्यते ।
यदिदं प्रसिद्धार्थग्रहणमध्याहारादिवर्जनं च तद् वेदाविरोधे । विरोधे तु
सत्रमध्याहारादिभिन्यांख्येयं, वैदिकमेव वाक्यं यथाश्रुतं नेयमितीदमत्रोपदिश्यत इति । अथ किं सर्वदेव वेदवाक्यं यथाश्रुतं नेयं, नेत्याह — विरोध इति । यत्र हि वेदवाक्ययोरेवान्योन्यं विरोधो भवति, तत्र तयोरेकमध्याहारादिभिनीयत एव । यथोपकमावगतदातृश्रुतिविरोधादुपसंहारस्था
प्रतिगृहिश्रुतिः दातृगोचरा दर्शिता । एवं ह्युक्तं 'यावतोऽश्वान् प्रतिगृहीयादिति प्रतिग्राहयेदि'ति । इदं तु विपरिणामोदाहरणम् । अध्याहारादयस्तु
वेदवःक्ये विस्तरभयान्न प्रपित्निता इति ।। ४७-४८३ ।।

नतुचाभयत्र प्राप्तौ परिसंख्या भवति । यथोक्तं — "तत्र चान्यत्रं च प्राप्तौ परिसंख्येति कीर्त्यते"

इति । न चेह विरोधाविरोधयोरुभयोरिप यथाश्रुतस्त्रग्रहणं प्रसक्तम् । निह जातु प्रधानानतुगुणं गुणं यथार्थमुपादाय प्रधानमन्यथा नीयत इति सम्भवति । अपिच नित्यं वेदवाक्यमनित्यं स्त्रम् । अतोऽपि च नास्य तेन सह स्पर्धा युक्ता । तेन वेदविरोधे यथाश्रुतस्त्रग्रहणं न प्रसक्तमिति किं तिन्वृत्यर्थया परिसङ्ख्येयत्यत आह—यथेति । एवं हि मन्यते— सत्य-मयं न्यायः यद्देदिवरोधे स्त्रमन्यथा कियत इति । न्यायाभासेन तु श्राम्यतः प्रति भाष्यकारो 'ठोक' इत्यादिभाष्येण परिसञ्चष्टे। एवं हि श्रान्ताः श्रोतारो

भो। वेदिवि' ख. पाठः. २. 'त् प्र' क. पाठः. ३. 'मेवेति' ख. पाठः

^{. &#}x27;ति नाःया' क. पाठः,

CC-0. JK Sanskrit Academy, Jammmu. Digitized by S3 Foundation USA

असम्भवादवर्यं या विरोधेऽन्यतरस्य तु ॥ ५१ ॥ अन्याय्यकल्पना सापि विकल्पेन प्रसज्यते । प्राथम्येनावरुद्धत्वादुपायवरागोऽथवा ॥ ५२ ॥ यथाश्रुतेन सूत्रेण न्याय्यां वाधेत चोदनाम् ।

यन्वीरन् — न स्त्रैः सह वेदवाक्यानां कश्चिद् विशेषः । यथा हि वेदो धर्मे प्रमाणम्, एवं वेदार्थनिर्णयोऽपि नतें स्त्रेभ्यः सिध्यतीति नास्मान् प्रति वेदस्त्रयोः कश्चिद् विशेष इति । न च वेदस्त्रवाक्यानामन्यः स्वगतो विशेषः । ठौकिकास्तावत् पदपदार्था उभयत्र तुल्याः, वाक्यमप्याका कश्चितयोग्यसिबिहितपदसमन्वयात्मकमुभयं वैदिकं जैमिनीयं च । निह तयोरन्यतरदप्यध्याहारादिकमपेक्षते । तदेतदाह — वाक्यसामध्येति ॥ ४९-५०३ ॥

ननु न विरुद्धार्थमुभयं सम्भावियतुं शक्यते । अतोऽन्यतरदन्याय्य-मिति स्थिते, गुणत्वात् सूत्रमन्यथां कार्यमिति प्रागुक्तमत आह— अस-म्भवादिति । विचित्राशया हि जिज्ञासवः । अतस्ते कदाचित् प्रधान-गुणगोचरं चलावलं जानन्तो वेदानुरोधेन सूत्रमन्यथा नयन्ति । कदाचि-दुद्भूताचार्यगौरवा एवमालोचयन्ति — कथं हि न्यायसहस्रविज्जैमिनि-रस्मदादिगोचरामनुपपत्तिं नाकलयतीति सम्भावयामः, ययैव तु तेन व्या-ख्यातं तथैवै श्रुत्यथीं युक्तः । अन्यथैकश्रुत्यनुरोधेन बहुश्रुतिविनाश एवा-पद्यत इति । तदेवमालोचनाभेदाद् विकल्प इति ॥ ५११ ॥

अथवा समसामर्थ्ययोक्तमयोविंकल्पो भवति । इह पुनर्टेरार्थनिक्र-पणावस्थायां सूत्राणि प्रथममुपिनपतिन्त । तान्यनुपजातिवरोधिनि ताक्द् यथाश्रुतप्राह्याण्यापतिन्त । तैश्च प्राथम्यनावरुद्धबुद्धिः श्रोता जघन्यस्थानोपिनपातिनीमेव चोदनां वाघेत । मुख्यानुरोधेन हि जघन्यवाधो वक्ष्यते 'मुख्यं वा पूर्वचोदनाह्योकवत्' (जै०१२.२.२३) इति । तदाह—प्राथ-इयेनेति । न्याय्यामिति परिसंख्यायाः प्रयोजनं सूचयति । असत्यां हि परिसङ्ख्यायां न्यायाभासेन न्याय्यंचोदनावाधः प्रसज्येत । कथं पुनर्याय्या चोदना । उच्यते । गुणभूतानि सूत्राणि प्रधानभूतानि वेद-

१. 'त्राणास', २. 'रां बलावलगतिं जा', ३. 'वार्थः श्रुतेयुक्तः', ४. 'य' ख-पाठः.

तेन वेदाविरोधस्य साति सम्भव इत्ययम् ॥ ५३॥ विधीयतेऽर्थः रोषं तु यथाप्राप्तमन्यते । रोषभाजां भवेछोप इत्यध्याहारकल्पना ॥ ५४॥

बाक्यानि, तद्वचाख्यानीथीनि हि तानि। न च गुणानुरोधेन प्रधानमन्यथा-कर्तुमुचितम्। प्रधानमिवगुणं कथं निर्वर्तेतेति हि गुणाः क्रियन्ते। प्रधा-नवैगुण्ये तु किं गुणैः। अत एव वक्ष्यित 'अङ्गगुणाविरोधे च तादर्थ्यात्' (जै॰ १२०२० २५) इति। एष च न्यायः पूर्वस्य मुख्यानुग्रहन्यायस्या पवादकः। अत एव मुख्यदीक्षाकालबाधः प्रधानकालानुरोधेन दर्शितः। उक्तं हि 'पर्वणि दीक्षा पर्वणि सुत्ये'ति। अतः सूक्तं न्याय्यामिति॥ ५२३॥

एवं विकल्पनियमाभ्यामुभयत्रप्राप्ता परिसंख्यां प्रसाध्यात्रैव भाष्यं योजयति — तेनेति । वेदाविरोधग्रहणमुपलक्षणार्थं न्यायाविरोधमप्युपलक्षयति । तदयमर्थः — यदिदं प्रसिद्धार्थग्रहणमध्याहारादिवर्जनं च, तदुवितप्राप्तमनू सत्यविरोधसम्भव इति विधीयत इति । ननु चात्रापि पक्षत्र त्रयो दोषाः प्राप्नुवन्ति । तथाहि — सति सम्भव इति विधिमुखेन प्रवर्तन्तानस्य नासतीत्यन्यनिषेधार्थता वक्तव्या। तत्र स्वार्थहानिरस्वार्थकल्पनाचापद्यते । तथा विरोधाविरोधयोसभयोरपि यथाश्रुतसूत्रग्रहणं प्राप्तं, तद् बाध्यते । तत्र प्राप्तवाधः । अतः केन विशेषणेयं परिसख्या प्रस्तुतेति । उच्यते । यदि सति चासति च विरोधे यथाश्रुतसूत्रग्रहणं कार्यमिति सामान्यवचनमभविष्यत्, ततो दोषत्रयं पर्यहरिष्यत् । यदा तु न्यायाभानसेन सामान्यवचनमविष्यत्, ततो दोषत्रयं पर्यहरिष्यत् । यदा तु न्यायाभानसेन सामान्यवचनमनविष्यत्, ततो दोषत्रयं पर्यहरिष्यत् । यदा तु न्यायाभानसेन सामान्यवचनमनविष्यत्, ततो समभव इति प्रसक्षोपदेशं पर्यति, तदा सामान्यवचनमलब्धात्मकमेवेति न प्राप्तवाधादिदोषत्रयप्र-सङ्कः । अप्राप्तविधिरेव तदा सति सम्भव इति। विनापि विधिना प्राप्त्यतः कि विधिनति प्रयोजनालोचनायामन्यनिवृत्तिः फलं विज्ञायते । परमार्थनस्तु अप्राप्तविधिरेवायम् । यथा रशनामन्त्रे वक्ष्यति —

"अप्राप्तविधिरेवायमतो मन्त्रस्य निश्चयैः। परिसंख्या फलेनोक्ता"

इति । तदिदं विधीयतेऽर्थ इत्यनेनोक्तमिति वेदितव्यामिति ॥ ५३ ।।

^{9. &#}x27;त नि हि' फ. पाठः. २; 'स्य' ख. पाठः ३, 'यः । इ', ४. त इ' क. पाठः.

विश्वकर्षात् पशोश्चीति विभक्तिः परिणम्यते। पदेन व्यवधानं तु लोके सन्नियमादिति॥ ५५॥

इदानीं विरोधविषयेऽध्याहारादिकल्पनां सुत्रेषुदाहरणैर्दर्शयिष्यन्न-ध्याहारोदाहरणं तावदाह — बोष भाजामिति । वक्ष्यति हि जैमिनिः 'अपि वा शेषभाजां स्यातं —' (जै० ६, ४, ३) इति । अत्र हि शेषकार्या-णीडाप्राशित्रादीन्यदाहृत्य विचारयिष्यते — यद्येषामर्थेन गृहीतस्य हविषो दैवादपचारो भवति, किं तदा हविरन्तरमांगमयितव्यं, शेषाद वावदेयं. कर्मलोपो वैति। तत्रोक्तम् अपि वा शेषभाजा स्यादिति। न चानेन पूर्वपक्षो गृह्यते, अपिवाशब्दसम्बन्धात् । न च सिद्धान्तः, पूर्वपर्क्षाभावात् । अपि-च अनन्तराधिकरणे प्रधानार्थावत्तहविनीशे शेषादवदानेन पूर्वपक्षं परिगृद्धा सिद्धान्तितं 'निर्देशाद्धान्यदागमयेत्' (जै० ६. ४. २) इति । द्रव्यान्तरोपा-दानेन तद यदि द्रव्यान्तरागम एवानन्तर्यादत्राज्ञषच्यते, ततो न्यायान्तर-विरोध आपद्यते । शेषकार्याणाम् 'एकदेशद्रव्यश्चोत्पत्तौ विद्यमानसंये गात' । (जै० ४. १. २८) इत्यनेनाधिकरणेनाप्रयोजकत्वस्य स्थितत्वात । अयोत्तरपक्षातिक्रमेण शेषादवदानं शेषभाजामर्थेन स्यादिति सम्बन्धः, तद्धप्ययक्तम् । शेषस्य प्रतिपत्त्यन्तरसम्बन्धाद्, नष्टावयवप्रतिपत्तिसम्बन न्धाभावाच । तेनोत्सूत्रमेव द्रव्यान्तरागमेन पूर्वपक्षं परिगृद्ध राद्धान्तितम् 'अपि वा शेषभाजां स्यालोप' इति लोपपदाध्याहारं दर्शयिष्यति । तदेष सन्नार्थो भवति - शेषं भजन्ते यानीडेाप्राशित्रादीनि, तेषां द्रव्यान्तरप्रयु-क्तिशक्तरभावाद् विद्यमानशेषस्य प्रतिपत्त्यन्तरसम्बन्वालोपः अकरणमेव स्यादिति ॥ ५४॥

विपरिणाममुदाहरति — विष्नकर्षा दिति । अस्ति हि सवनीयः पशुः 'आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा त्रिवृता यूपं परिवीयामेयं सवनीयं पशुमुपा-करोती'ति अनुसवनं सवनीयाः पुरोडाशां निरुप्यन्त इति । सन्ति च सव-नीर्याः पशुपुरोडाशाः । तत्र तैन्त्रिणो धर्माः प्रसङ्गिन उपकुर्वन्तीति स्थिते, पशुतन्त्रमध्यपातित्वं पुरोडाशानां प्रतिपादियतुं सूत्रं 'पशोश्व विश्रकर्षस्तन्त्र-

१. 'त', २.'पादयि', ३. वा भवति । त', ४. 'क्षान्तराभा' क. पाठः. ५ 'डा. दिकार्योणि ते', ६. 'यं पद्य', ७. 'नं पु', ८. 'याः पु', ९. 'तन्त्रभ' ख. पाठः-

एवशब्दोऽल्पवाच्यत्वादस्यावृत्तो तु गौरवम् । प्रसिद्धत्वादवाच्यं चेन्न दोषः पुङ्गिरामयम् ॥ ३१ ॥

एपामिति सर्वनाम्ना परामर्श्यहिन्त । ननु विपरिणामगुणकल्पने पद्धर्मा-वेव । पदे हि प्रकृतिः प्रत्ययो वा विपरिणमित । यथा—प्रतिग्रह्णीयादिति प्रतिग्राह्येदिति भवति । विप्रकर्ष इति च विप्रकर्पादिति भवति । गुण-कल्पनापि पदगोचरा । सा यथौत्पत्तिकादिपदेषु वक्ष्यते । वाक्येषु तु नानयोः सम्भवः । न हि पदसमुदायो विपरिणमित । न च गौणो भ-वित । अतो न पदस्ययोः कश्चिद् विशेषः । उच्यते— वाक्यं हि नाम न पदेभ्यो व्यतिरिक्तमन्यदेव किमपि तत्त्वम् । अपि तर्हि पदान्येवैक-कार्यपरिष्वक्षसमासादितसमन्वयानि । तदिह युक्तं यत् पद्धर्मोऽप्यन्वे-तीति । अतः प्रसजतः पदद्वारेण वाक्येषु विपरिणामगुणकल्पने इति प्रति-वेधाधारत्वोपपत्तिः । वाक्यधर्मयोस्तु पदमात्रे न कथित्र्वत् प्रसक्तिरिति न तिन्निषेधां युक्तः । तस्माद् युक्तमध्याहारादिनिषेधार्थमेषामिति सर्वनाम्ना स्त्राणामभिधानमिति ।। ३०।।

अत्र भाष्यकारेण सर्वन्याख्याप्रयोजनमभिद्धतोक्तम् 'एवं वेदवा-क्यान्येवैभिर्विचार्यन्ते' इति । तस्यार्थः — साधारणव्याख्ययैव सूत्राणां व्याख्यातत्वान्न पुनस्तानि व्याख्येयानि । वेदवाक्यान्येव तैः परिज्ञातार्थे-व्याख्यातव्यानीति । तदयुक्तम् । उक्तं हि—

''साधारणी विशिष्टा च स्त्रव्याख्या द्विधा कृता ।''

इति । अतो विशिष्टव्याख्ययापि सुनाणां स्पृत्रयमानत्वात् कथं वेदवाक्यान्येवेत्यवधारणोपपत्तिरित्यत आह — एव दाव्द इति । यत्नगौरवपरिहाराथों हि विशेषव्याख्याप्रत्यादेशः । गौरवं च पदच्छेदादिप्रपत्र्चेन तार्किकवत् कियमाणायां व्याख्यायामायद्यते । न चेह तथा करिच्यते । अतोऽल्पस्य विशेषस्य स्त्रगतस्य वाच्यत्वादवधारणं कृतिमित्यदोष इति । अपरमपि 'इत्रया यत्नगौरवं प्रसज्येते'ति भाष्यम् । तस्यायमर्थः — वेदवाक्यान्येव तावद् व्याख्येयानि । यदि त्विदं व्याख्यानं
वेदस्त्रोभयगोचस्तया वर्ण्यते, ततो यत्नगौरवमापद्यत इति । तदाह —
अस्येति । भाष्यं व्याचक्षाणो व्याख्येया इत्यतः प्रकृतं व्याख्यानमस्येति

व्याख्याङ्गत्वाभिमानेन योऽध्याहारायपेक्षते। स्वसंज्ञां वापि तस्येदं शास्त्ररूपं निरूप्यते॥ ३२॥ वृत्त्यन्तरेषु केषांचिह्ने।किकार्थव्यतिक्रमः। शब्दानां दृश्यते तेषामुपालम्भोऽयमुच्यते॥ ३३॥ अथात इत्ययं लोके नानन्तर्थे प्रयुज्यते। तस्मात् तादर्थ्यमेतस्य परिभाषादिभिभवत्॥ ३४॥

परामृशति । यदीह वेदाश्च स्त्राणि च व्याख्यायन्ते, ततो व्याख्यानावृत्तौ यत्नगौरवं प्रसज्येत । द्रव्यभेदेऽपि हि कियावृत्तिर्देष्टा यथाष्टकृत्वो ना-स्रणा भुक्तवन्त इति । अत्र चोदयति — प्रसिद्धति । स्वतःसिद्धमेव ध-विरोधे प्रसिद्धार्थप्रहणमध्याहारादिवर्जनं च किमनेनोक्तेनित । परिह-रति — न दोष इति । नहि वेदवदप्राप्तविषयं भाष्यमिति ॥ ३१ ॥

तथाप्यनुक्तसुज्ञानस्यार्थस्य पुनर्वचनं प्रयोजनापेक्षमिव दश्यत इति मन्वानं प्रति प्रयोजनमाह — व्याक्याङ्गत्वेति । यो नाम तन्त्रान्तरेऽध्याहारादि स्वपरिभाषा वा गुणवृद्ध्यादिका दृष्टेत्यत्रापि तत् प्रयोज्याति तस्य कृते शास्त्रस्वरूपमनेन निरूप्यते, अध्याद्वारादिवर्जितमेव व्याख्यानं मीमांसायामुपपन्नमिति ॥ ३२ ॥

यस्य तु मन्द्रफलत्वादेवमप्यपरितोषः, त प्रत्यन्यथा वर्णयति — वृत्त्यन्तरेष्टिवति । केषाचिद्धि भवदासादीनां वृत्त्यन्तरेषु शन्दानामलौकि- कोऽर्थ उपवर्णितः । तेऽनेन भाष्येणोपालभ्यन्ते । यावद्धि पूर्वप्रन्थदोषो- द्धावनेन स्वप्रन्थगुणवत्तास्यापनेन वा विशेषो न प्रदेश्येते, तावन्न श्रोतारः श्रोतुमाद्रियेरन् । त्युत पूर्वप्रन्थानेवायमस्पान्तरं चोरयतीति वद- द्भिरस्यकैः शुभूष्णामुत्साहभङ्को युज्यत । अतः प्रयोजनवानेव परोपा- लम्भ इति ॥ ३३ ॥

क पुनभवदासेनालैकिकार्थग्रहणं कृतं यदेवसुपालभ्यते । अत आह —अथात इति । शब्दार्थाविह लेक्यते इति वृद्धव्यवहारो लोकः । तत्र पृथकपदत्वमेवाथातश्यब्दयोर्देष्टम् । यथा — भुक्तवानयमथ् वजतीति ।

१. 'स्वरससि', २. 'सार्थवि', ३. 'न': प्रको,' ४. 'पि ताः प्र', ५. दक्षितः ता' स. पाठः.

पशुसामान्यविध्यादो सूत्रमेवान्यथा कृतम्॥ ५६॥

विकृतिसोमेषु पानगात्रण सोमप्रतिपत्तेः सिद्धत्वादिति पूर्वपिक्षिते प्रति-विद्धितं — 'दोपातु वैदिके स्यात् — '(३. ४. ३९) इति । रसायनार्थे दि वमनायेव पानम् । वमनेन हि शुद्धकायस्य सम्यगाहारपरिणामपर-स्परया स्थेर्य भवति । सोमप्रतिपत्तिस्तु सम्यग्जरणान्ता इति 'मामेवा-ज्ञाभिमतिगा' इति मन्त्रवर्णनाद्वगतम् । अतस्तत्रैव वमनेन पानव्यापिद जातायां तिन्नवर्द्दणार्थश्चरः । तदिदं सृत्रत्रयव्यवधानेऽपि सृत्रेणिति ससु-द्यापेश्चयैकवचनमिति ॥ ५५३॥

सूत्रान्यथाकरणमुदाहरति -- पश्चिति । ज्योतिष्टोमे ह्यानीषोमी-बसवनीयानुबन्ध्याः पश्चावः सन्ति । सन्ति चोपाकरणादयः पश्चमाः । ते किमविशेषेण सर्वपश्वर्थाः उताग्नीषोमीयस्य सवनीयस्य वेति सन्देहः । तत्राविशेषात् सर्वार्थत्वे प्राप्ते विशेषप्रदर्शनार्थं सूत्रं 'तुल्यः सर्वेषां पशु-विधिः प्रकरणाविशेषात्' (३. ६. १८) इति । इदं च यथाश्रुतगृहीतं विवक्षितविपरीतार्थिमित्यापीतेन व्याख्यातं तुल्यः सर्वेषां पशुविधिः स्याद् थादि प्रकरणाविशेषो भवेत् । अस्ति तु प्रकरणे विशेषः आग्नेयः पशुर-ग्निष्टोम आलब्धन्य इत्यादिभिहिं सवनीयं प्रक्रत्य धर्मा विहिताः, अतः सवनीयप्रकरणाम्नाता इति सवनीयार्था इति पक्षं परिगृह्य स्थानादग्नीषो-मीयार्था इति सिद्धान्तितम् । अग्नीषोमीयस्य हि स्थाने औपवस्थ्येऽहि धर्मा विहिताः । अतस्तदर्था एव । यत्तु सवनीयानां प्रकरणिसति, तञ्च । ज्योतिष्टोमप्रकरणे हि पश्चवस्तद्धर्माश्चाम्नाता इति नै प्रकरणतो विशेष-लाभः । उत्तरेयुराश्विनं ग्रहं गृहीत्वा त्रिवृता यूपं परिवीयाग्नेयं सवनीयं पशु-मुपाकरोतीति सवनीयानामुत्पत्तिः । पूर्वेयुक्त्पत्ताविह तदनुवादेनाश्चिनी-तरकालविधानासम्भवात् कालस्यानुपादेयत्वात्। काले हि कर्म चोद्यते न कर्मणि कालः । तत्र प्रकरणान्तराधिकरणन्यायेन कर्मभेदो भवेत्। एवं चादष्टकल्पनागौरवं स्यात् । स्यादेतत् । 'वपया प्रातस्सवने चरन्ती'ति पूर्वे ुरुत्पन्नकर्मोत्कर्मादिह तद्विपरिवृत्तौ न कर्मान्तरचोदना सम्भवतीत्यनु-पादयगुणपरत्वमध्यवसीयत इति । तन्न । अङ्गभूतो हि वपाप्रचारः । नासौ प्वें युरुत्पन्नं साङ्गं प्रधानकर्मोक ष्टुमईति प्रधानानामनङ्गषशवर्तित्वात् । अतः आश्विनं ग्रहमित्येवात्पत्तिवाक्यम् । एवं चै तदनुवादेनाग्नेयमज्ञिन-

१. 'नात्र प्र', १. 'च सति त' स. पाठः. CC-0. JK Sanskrit Academy, Jammmu. Digitized by S3 Foundation USA

असयश्च स्वकालत्वाद् देयधर्मापयातनम्।

त्यादिनोपादेयगुणविधानं सम्भवतीति वाक्यद्वयमपि सम्भवतीति सिद्धमे-वोत्तरेद्युः सवनीयविधानम् । पूर्वे तु गुणाविधानार्थामेति । आह च —

"गुणार्थीपवसध्येऽहि सवनीयपुनदश्रीतः। उत्पत्तिः प्रक्रिया चैषामाश्विनग्रहणोत्तरा ॥

इति । अतः सिद्धं स्थानाद्यीयोमीयार्था धर्मा इति । किमिदं स्त्रान्यथा करणं नाम । उच्यते—व्यवधारणकल्पनेयम् । यत्रान्यथाप्रतिभासमानोऽर्थः प्रकरणचलेनान्यथा वर्ण्यते सा व्यवधारणकल्पना । नतु नेयमध्याद्वारादिषु सिन्निविष्टा । उच्यते । नायमादिशब्दो व्यवस्थितवचनः प्रकारवचन- स्वात् । अध्याहारप्रकाराणां वाक्यदोषाणामवमादीनामिप युक्तमेवोपवर्ण-

नमिति ॥ ५६ ॥

वाक्यभेदमुदाहराति-अग्नय इति पादत्रयेण । वक्ष्यति हि 'ते सर्वार्थाः प्रयुक्तत्वादमयश्च स्वकालत्वात्' (३. ७. ३९) इति । इह च वरणभरणोपात्तानामृत्विजां लौकिकवैदिकसर्वकर्मार्थत्वेन पक्षं गृहीत्वा 'नि-र्देशादु वा वैदिकानां स्यात्' (१२.२.३) इत्यत्र यथाविनियोगं कार्थ-व्यवस्थोक्ता । तदेकवाक्यतयामिव्विप तदेव विचार्यत इति भवति मतिः। तद्युक्तं, 'विहारो लौकिकानामर्घे साध्येत् प्रभुत्वात्' (१२. २. १) ब्त्यत्र ठौकिकवैदिकसर्वकर्मार्थत्वन पूर्वपक्षं गृहीत्वा निर्देशाद् वैदिकानां स्यादित्यत्र यथानिर्दिष्टवैदिककर्मार्थत्वस्य प्रतिपादितत्वात् । अतः 'ते सर्वार्थाः प्रयुक्तत्वादि'त्यतो विन्छिद्य 'अप्रयश्च स्वकालत्वादि'त्यन्यत्र व्याख्यातम् । एवं हि तत्र पूर्वपक्षितं - यथा 'यस्य खादिरः सुवो भव-ती'ति भुवस्य खादिरतानारभ्याधीता 'प्रकृतौ वा दिक्तत्वात्' (३.६.२) इस्यत्र प्रकृत्यर्थेति वर्णिता, एवममयोऽपि ते च प्रकृत्यर्था एवेति । अत्रोत्तरम् 'अमयश्च स्वकालत्वादि'ति। अस्यार्थः — अमयः प्रकृतिविक्र-त्यर्थाः । कुतः स्वकालत्वात् । न हि ते प्रकृतिं विकृतिं वारभ्यामाताः, अन्।रभ्याम्नानात् अतोऽगृद्धमाणविशेषत्वादुभयार्था एवंति युक्तम् । यचा-ग्रीनां सम्बन्धे होमहविदश्रपणादि द्वारम्तं तत् प्रकृतिविकृत्यारुभयोरिप

१. 'म्बन्धार्धमर्द्दतीति' ख. पाठः. १. ति सि' क. पाठ . १. 'कमःद', ४. 'डिं पुनिरदं', ५. माणान्तरब' ख. पाठः. ६. 'ति व', ७. 'त्वा यशा' क. पाठः. ६. 'पि हेवसं प्र' ख. पाठः.

1

इह त्वाक्षिप्य सम्बन्धं भाष्य एवाभिधीयते । धर्मप्रसिद्ध्यसिद्धिभ्यां तस्मान्नान्योऽभिधीयते ॥ न चाप्यत्राथशब्देन शास्त्रसम्बन्ध उच्यते । सम्बन्धं किययोद्धेष वृते शास्त्राच्च ते एथक् ॥ २२॥ योऽप्ययं शास्त्रसम्बन्धो वर्ण्यते कैश्विदादितः । कियानन्तर्यरूपो वा गुरुपर्वक्रमोऽपि वा ॥ २३॥ सदसद्भावयोस्तस्य विशेषो नोपलभ्यते । श्रोतुर्विधो निषेधे वा ज्ञाने वा शास्त्रगोचरे ॥ २४॥

अविस्पष्टीकृते तु सम्बन्धे व्याख्यातृभिरसम्बद्धप्रठापी सूत्रकार इति शक्कमानाः श्रोतारोऽसङ्गतिमेव शास्त्रप्रयोजन्योर्मन्वीरन्नित्याह — याब-दिति ॥ २० ॥

परिहरति — इहेति । एवं हि मन्यते — तत्र नाम वार्तिककाराः क्रिश्नन्ति यत्र भाष्यकारेणोक्तम् । इह तु भाष्यकारेणोव 'धर्मः प्रसिद्धो वा स्यादप्रसिद्धो वा' इत्याक्षिप्य सम्बन्धो वक्ष्यते 'अथवार्थवत्' इत्यादिनेति न पृथक् सम्बन्धोऽभिधानीयः सम्बन्धभाष्यैविवरण एव तु यतितव्य-मिति ॥ २१॥

कश्चित् पुनरत्रैवमाह — यथार्वाचीना व्याख्यातारो न पृथक् सम्बन्धमिनद्धिति तथा भाष्यकारस्यापि सम्बन्धवचनमयुक्तं, सूत्रकारेणैवाथशब्दं प्रयुक्जानेनाच्ययनिकयानन्तर्यठक्षणस्य शास्त्रसम्बन्धस्योक्तत्वात् । यथा 'अथाते। धर्म व्याख्यास्यामः' इति शिष्यप्रश्चानन्तरं
शास्त्रं प्रणयाम इति काश्यपेनोक्तमिति । तं प्रत्याह — न चापीति ।
अध्ययनज्ञानेच्छाकिययोद्धानन्तर्यठक्षणं सम्बन्धमथशब्दो वदित । ते च
किये शास्त्राद् वैर्हिभूते । सन्नन्तसामान्यमात्रेण जिज्ञासामीमांसयोरेन्यं
मन्वानानामयं भ्रम इति ।। २२ ।।

न परमनुपातः सम्बन्धः, निष्प्रयोजनश्चेत्याह् — योऽपीतिद्वयेन । काणादे हि तन्त्रे क्रियानन्तर्यरूपः सम्बन्धा दिश्तिः । एवं हि तत्र भाष्यकारेणोक्तं — "को धर्म इस्रादिकान् शिष्येणोदीरितान् पत्र प्रश्ना-

१. 'स्य ए' क. पाटः. २. 'पृथग्भू' ख. पाटः.

तस्माद् व्याख्याङ्गमिच्छद्भिः सहेतुः सप्रयोजनः। शास्त्रावतारसम्बन्धो वाच्यो नान्यस्तु निष्फलः॥ लोक इत्यादिभाष्यस्य पडर्थान् सम्प्रचक्षते। भाष्यकारानुसारेण प्रयुक्तस्यादितः पृथक्॥ २६॥

नपेक्ष्याह — अथातो धर्म व्याख्यास्यामः" इति । गुरुपर्वक्रमासकश्च सम्बन्धो यथहेव केश्चिदुक्तः 'ब्रम्मा महेश्वरो वा मीमांसां प्रजापतये प्रो-वाच, प्रजापतिरिन्द्राय, इन्द्र आदित्यायत्येवमादि । पर्वाण्यवच्छेदाः गुरूणां पर्वाणि गुरुपर्वाणि गुरुपर्वणां क्रमो गुरुपर्वक्रम इति विग्रहः । न चात्र द्विविधो ह्ययं सम्बन्ध उपयुज्यते । निह तस्य सम्बन्धस्य तद्द्रप्-सद्सद्भावयोः सतोः श्रोतुः शास्त्रे प्रवृत्तिनिवृत्त्योविशेष उपलम्यते शास्त्र-विषये वा ज्ञान इति विधिनिषेषयोः कार्ये प्रवृत्तिनिवृत्ती । ताभ्यां ते लक्ष्ययतीति ॥ २३, २४॥

यतोऽयं सम्बन्धो निष्प्रयोजनः, तस्माद् ये स्त्रव्याख्यानाङ्गं सम्बन्धमिभिधित्सन्ति, तैः सोपपत्तिकः सप्रयोजनश्च सम्बन्धो वाच्यः । यथात्र शाबरे भाष्ये कृतमित्याह — तस्मादिति । शास्त्रमवतार्यतेऽनेनेति ''अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्'' (पा॰ ३. ३. १९) इति करणे घज् । शास्त्रावतारश्चासौ सम्बन्धश्चेति शास्त्रावतारसम्बन्धः। स चोपायोपेयलक्षण

इत्युक्तमिति ॥ २५॥

भाष्यमिदानीमनुसन्धते—लोक इति। ननु यत्रैव भाष्यं सङ्गच्छते स एवार्थो व्याख्यातुमुचितः। कथं षड्यान् सम्प्रचक्षते। अत आह — भाष्यकारानुसारेणेति। एतदुक्तं भवति सर्वत्र भाष्यं सङ्गच्छत इति। कथं पुनरनेकार्थमेकं वाक्यम्, अर्थेकत्वेन ह्योकवाक्यतां वक्ष्यति "अर्थेकत्वादेकं वाक्यम्" इति। अत आह —प्रयुक्तरयेति। अयमभिप्रायः—पुरुष-प्रयुक्तिमदं वाक्यम्। पुरुषास्तु प्रमाणान्तरेणार्थं विदित्वा वह्वभिप्रायम्प्येकं वाक्यं प्रयुक्षाना द्रयन्ते। यथा श्वेतो धावति अलम्बुसानां यातिति। वैदिके त्वयं नियम एकमेकार्थमिति। यथाशब्दं हि तत्रार्थे सम्प्रत्यः, प्रमाणान्तराभावात्। तदुक्तं — "बह्वभिप्रायमप्येकं पुरुशस्तु प्रयुक्षते।"

सूत्रकारप्रशंसा वा लोक इत्यादिनोच्यते। प्रसिद्धेरिभधानाद्धि न शिष्याः क्लेशिता यतः॥ ५९॥

दन्तराले विधानमवसीयते । तथा 'उष्णिक्क कुभोरन्ते दर्शनात्'(५. ३. ६) इंति लिङ्गमुपदिष्टम् । तचायुक्तम् उिणक्किकुभोर्भुरूययोरन्ते अभावात् 'त्रिष्टुभा परिद्धाती'ति त्रिष्टुभोऽन्ते दर्शनात् । तद्भिप्रायमिद्मानीयमा-नासु च मध्ये सतीषु समिद्धवत्या जुहोतेन्ते (?) भवतः । ते च समाहृते त्रिष्टुभा समसङ्ख्ये इति सङ्ख्यासामान्यात् त्रिष्टुबन्ते भवति । एवमपि त्रिष्ट्भोऽन्ते दर्शनादिति वक्तव्यम् । सत्यम् । तथापि 'त्रिष्टुभो वा एतद् वीर्ये यदुष्णिककुभा'वित्यर्थवादावगतित्रष्टुष्कार्यत्वादुष्णिककुभोः कार्णे कार्योपचारादुष्णिक्ककुष्छब्दस्त्रियुभि प्रयुक्तः । तथा ज्योतिष्टोमे 'द्वादश शतं दक्षिणे'ति समिधगते षोडशानामृत्विजां समो विभाग उत विषम इति संशये, विशेषाश्चतेभीगसाम्यमुक्तवा कर्मपरिमाणाद् दक्षिणापरिमाणं लोके तथा दर्शनादिति विशेषो दर्शितः । पुनश्च 'दर्शनाच विशेषस्य तथाभ्युद्ये' इति लिङ्गमुपदिष्टम् । अत्र चाभ्युदयशब्दनाभ्युदयसाधनत्वाद् द्वादशाही ठक्ष्यते । तत्र हि दीक्षाकमपरे वचने 'अध्वर्युर्प्रहपति दीक्षयित्वेत्यादिके 'अर्धिनो दीक्षयति' 'तृतीयिनो दीक्षयति' इत्यादिभिः समाख्याभिऋत्वि-जाम(र्घा १ ध्या)दिभिः सम्बन्धो ऽनूदितः । स चायं ज्योतिष्टोभविकारत्वादु द्वादशाहस्य प्रकृतौ भागवैषम्यमन्तरेणानुपपद्यमानो वैषम्ये लिङ्गमिति । ननु च गुणकल्पा इत्युक्तम् । इह चौत्पत्तिकगव्यशब्दयोरेवं कथि द गुणवादो दर्शितः उष्णिक्ककुष्शब्दे तूपचारः अभ्युदयशब्दे तु लक्षणा अतः कथं गुणकल्पा इति बहुवचनम् । उच्यते — जघन्यवृत्तिसामान्यात् लिङ्गसमवायादा 'प्राणभृत उपद्धाती'तिवद् गुणकल्पा इत्युक्तमित्यदोष इति ॥ ५८॥

यस्तूभयप्रांप्तमन्दत्वात् परिसंख्यामपि नानुमन्यते, तं प्रत्यर्थान्तर-माद्द्र—सूत्रकारेति। भाष्यकारो हि शिष्यानात्मानं च सूत्रकारप्रशंसया प्ररोचयति। अनेन खल सूत्रकारेण प्रसिद्धैरेव पदैः पदार्था अभिद्धिताः, न तु गुणवृद्ध्यादिवत् परिभाषा काचित् कृता। अतोऽक्केशेन गम्यार्थत्वा-देतान्येव श्रोतुं व्याख्यातुं च युक्तानीति॥ ५९॥

^{9. &#}x27;त्वा नहाणं दक्षियतीत्येवमादि' ख. पूर्व दें चिष्ट्यति' कुपाउँ.

भवितव्यं तु तेनेति प्रागस्मादेकवाक्यता।
वेदाध्ययनवाक्यावृ वा तेनाथेत्यस्य दूषणम् ॥ ६०॥
प्रित्तिद्धार्थपदेः शक्यः स्त्रैत्रेव्दार्थनिर्णयः।
न च सोऽस्त्यथशब्दस्य विना ते पूर्वकर्मणा ॥ ६१॥
प्रितिद्धार्थं पदं युक्तं तच्च नास्तीति दृषणम्।
प्रातिद्धोऽप्यथशब्दादेः किं पदार्थोऽत्र वर्ण्यते ॥६२॥
प्रदर्शनार्थमित्येके केचिन्नानार्थवाचिनः।
समुदायादविद्यद्य भवदासेन कित्ततत् ॥ ६३॥
शक्तितोऽवयवं चैव वर्णयन्त्यष्टमादिवत्।
न चात्र चोदनाव्याख्यागौरवं तत्र चोदितम्॥६४॥

ये तु स्तुतौ वास्तुतौ वा तावानेवार्थ इति न स्तुतावाद्रियन्ते, तान् जल्यथश्चव्दद्षणपरिमदं भाष्यमित्याह — भवितव्यभिति । 'भवितव्य तु तेने'त्यतः प्रागेकवाक्यतामापन्नेन, 'तत् तु वेदाध्ययनिमं त्यतो वा पूर्वभेकवाक्यतामापन्नेन।थशब्दद्षणमनेन भाष्येण कियत इति ।। ६०॥

प्रथमाविधना भाष्यं योजयति — प्रसिद्धार्थपदैरिति ॥ ६१ ॥ दि तीयाविधना भाष्यं योजयति — प्रसिद्धार्थिमिति । भवितव्यं तु तेनेति प्रसिद्धार्थं पदं युक्तमित्यर्थः । नन्वयशब्दव्पणव्यतिरिक्तेषु प्रसिद्धार्थं पदं युक्तमित्यर्थः । नन्वयशब्दव्पणव्यतिरिक्तेषु प्रसिद्धार्थं परमहस्योक्तत्वाद्यादिशब्दव्याख्यानमयुक्तमिति चोदयति — प्रसिद्धां प्रशिति ॥ ६२ ॥

परिहरित — प्रद्रश्चानार्थिमित्येकं इति । अन्ये तु वदन्ति — यदन्यद् भाष्यकारान्तरैरव्यामोहितं प्रसिद्धार्थं पदं तन्न नाम व्याख्यायताम् । इदं त्वथात इति पदद्वयं भवदासेनानन्तर्यार्थतया कल्पितम् । अतोऽविच्छिद्याथशब्दमात्रस्यानन्तर्यार्थत्वं वचनीयम् । यथाष्टमादावथशब्द्वस्यावन्तर्यार्थता प्रसिद्धा 'अथ विशेषठक्षणम्' (८. १. १) इति । तदाद्व — केचिदिति वदन्तेन । अपिच यत्नगौरवभयेनोभयत्र व्याख्या प्रत्याख्याता । अत्र च नाद्यापि वेदवाक्यानि व्याख्यायन्ते । यदात्र स्त्राण्यु-

१. 'जी' ब. पाठः.

अध्याहारादिभिः सूत्रं व्याख्येयं च यथाश्रुतम् ॥४८॥ नेयं विरोधेऽन्योन्यस्य वैदिकानां भवन्तु ते। यथा धर्माववोधस्य प्रमाणं वैदिकं वचः ॥ ४९॥ तद्रथिनिर्णये हेतुर्जैमिनीयं तथेव नः। वाक्यसामर्थ्यतुल्यत्वात् तथा पदतद्रथयोः॥ ५०॥ अध्याहारादिभिर्मुका व्याख्या सर्वत्र युज्यते।

भवति । तद् यत्र वेदस्त्रयोर्यथाश्रुतगृहीतयोः परस्परिवरोधो भवति ति । प्यमवगते विषये स्वरूपमाह — तत्रेतिनेयमन्तेन । विरोधविषयेऽपि हि स्वरसतो यथाश्रुतगृहीतस्त्रप्रहणं प्रसक्तमनया वार्यते । यदिदं प्रसिद्धार्थग्रहणमध्याहारादिवर्जनं च तद् वेदाविरोधे । विरोध तु स्त्रमध्याहारादिभिर्च्यां , वैदिकमेव वाक्यं यथाश्रुतं नेयमितीदमत्रो-पदिस्यत इति । अथ किं सर्वदेव वेदवाक्यं यथाश्रुतं नेयं, नेत्याह — विरोध इति । यत्र हि वेदवाक्ययोरेवान्योन्यं विरोधो भवति, तत्र तयोरेक-मध्याहारादिभिर्नीयत एव । यथोपक्रमावगतदानृश्रुतिविरोधादुपसंहारस्था प्रतिगृहीनृश्रुतिः दानृगोचरा दिर्शता । एवं ह्यक्तं 'यावतोऽश्वान् प्रतिगृहीन् यादिति प्रतिग्राहयेदि'ति। इदं तु विपरिणामोदाहरणम्। अध्याहारादयस्तु वेदव क्ये विस्तरभयान्न प्रपश्चिता इति ।। ४७-४८३ ।।

नतु चाभयत्र प्राप्तौ परिसंख्या भवति । यथोक्तं — "तत्र चान्यत्रं च प्राप्तौ परिसंख्योति कीर्त्यते"

इति । न चह विरोधाविरोधयोक्षमयोरिप यथाश्रुतस्त्रग्रहणं प्रसक्तम् । निहं जातु प्रधानाननुगुणं गुणं यथार्थमुपादाय प्रधानमन्यथा नीयत इति सम्भवति । अपिच नित्यं वेदवाक्यमनित्यं स्त्रम् । अतोऽपि च नास्य तेन सह स्पर्धा युक्ता । तेन वेदविरोधे यथाश्रुतस्त्रग्रहणं न प्रसक्तमिति किं ति विवृत्त्यर्थया परिसङ्ख्ययेत्यत आह—यथेति । एवं हि मन्यते— सत्य-मयं न्यायः यद्वेदिवरोधे स्त्रमन्यथा कियत इति । न्यायाभासेन तु भ्राम्यतः प्राति भाष्यकारो 'ठोक' इत्यादिभाष्येण परिसञ्चष्टे। एवं हि भ्रान्ताः श्रोतारो

^{ी. &#}x27;भे। वेदिवि' ख. पाठः. २. 'त् प्र' क. पाठः. ३. 'मेवेति' ख. पाठः ४. 'ति नाःया' क, पाठः,

CC-0. JK Sanskrit Academy, Jammmu. Digitized by S3 Foundation USA

असम्भवादवश्यं या विरोधेऽन्यतरस्य तु ॥ ५१ ॥ अन्याय्यकल्पना सापि विकल्पेन प्रसज्यते । प्राथम्येनावरुद्धत्वादुपायवशगोऽथवा ॥ ५२ ॥ यथाश्रुतेन सूत्रेण न्याय्यां वाधेत चोदनाम् ।

मन्वीरन् — न सूत्रैः सह वेदवाक्यानां कश्चिद् विशेषः । यथा हि वेदो धर्मे प्रमाणम्, एवं वेदार्थनिर्णयोऽपि नर्ते सूत्रेभ्यः सिध्यतीति नास्मान् प्रति वेदसूत्रयोः कश्चिद् विशेष इति । न च वेदसूत्रवाक्यानामन्यः स्वगतो विशेषः । ठौकिकास्तावत् पदपदार्था उभयत्र तुल्याः, वाक्यमप्याका स्वितयोग्यसिबिहितपदसमन्वयात्मकमुभयं वैदिकं जैमिनीयं च । निह तयोरन्यतरदप्यध्याहारादिकमपेक्षते । तदेतदाह — वाक्यसामध्येति ॥ ४९-५०३॥

ननु न विरुद्धार्थमुभयं सम्भावयितुं शक्यते । अतोऽन्यतरदन्याय्य-भिति स्थिते, गुणत्वात् सूत्रमन्ययां कार्यमिति प्रागुक्तमत आह— अस-इश्वाद्ति । विचित्राशया हि जिज्ञासवः । अतस्ते कदाचित् प्रधान-गुणगोचरं बलावलं जानन्तो वेदानुरोधेन सूत्रमन्यथा नयन्ति । कदाचि-दुद्भूताचार्यगौरवा एवमालोचयन्ति — कथं हि न्यायसहस्रविज्जैमिनि-रस्मदादिगोचरामनुपपत्तिं नाकलयतीति सम्भावयामः, ययैव तु तेन व्या-ख्यातं तथैवै श्रुत्यर्थो युक्तः । अन्यथैकश्रुत्यनुरोधेन बहुश्रुतिविनाश एवा-पद्यत इति । तदेवमालोचनाभेदाद् विकल्प इति ॥ ५१ ।

अथवा समसामर्थ्ययो हमयोर्विकल्पो भवति । इह पुनर्टेटार्थनिस्द-पणावस्थायां सूत्राणि प्रथममुपनिपतिन्त । तान्यनुपजातिवरोधीनि ताक्द्र् यथाश्रुतप्राह्याण्यापतिन्त । तैश्च प्राथम्येनावरुद्धबुद्धिः श्रोता जघन्यस्था-नोपनिपातिनीमेव चोदनां वाधेत । मुख्यानुरोधेन हि जघन्यवाधो वक्ष्यते 'मुख्यं वा पूर्वचोदनाहोकवत्' (जै०१२,२,२३) इति । तदाह—प्राथ-इयेनेति । न्याय्यामिति परिसंख्यायाः प्रयोजनं सूचयति । असत्यां हि परिसङ्ख्यायां न्यायाभासेन न्याय्यंचोदनावाधः प्रसज्येत । कथं पुनर्याया चोदना । उच्यते । गुणभूतानि सूत्राणि प्रधानभूतानि वेद-

१. 'त्राणाम', २. 'रां वलावलगात जा', ३. 'वार्थः श्रुतेयुक्तः', ४. 'य' ख-पाठः,

तस्माद् अर्मवुभुत्सायामसाधारणकारणम् ॥ ७३॥ निर्वृत्तं सूत्रकारेष्टं तच्च नाध्ययनाहते। अन्यस्यापीत्यनेनेव वेदपाठे प्रवाधिते॥ ७४॥ प्रागपीति न वक्तव्यं तत्राप्यन्यस्य सम्भवात्। पूर्वेणेव हि लब्धार्थं ताहशीं त्वित्यनेन किम् ॥ ७५॥ वक्ष्यमाणमनालोच्य सम्भवेत् परिचोदना। न तावत् साध्यतेऽचापि चोदना धर्मसाधनम् ॥ इह वा तानि वाक्यानि विवरिष्यति जैमिनिः। धर्ममात्राभिधानाद्धि बुद्धादिवचनान्यपि॥ ७७॥ पिठत्वा धर्मजिज्ञासेत्यन्यस्यापीति चोदना। पद्धा भवतु नामेहक् सूत्रं वेदमधीत्य तु ॥ ७८॥

एवं वेदाध्ययनानन्तर्यमुपपाद्योपसंहरति—तस्मादिति ॥७३३॥
अपरमिप 'प्रागिप च वेदाध्ययनादि'ति भाष्यम् । तदाक्षिपति —
अन्यस्यापीति । यदैव 'नैतदेविम'त्यादिना वेदाध्ययनमतन्त्रीकृतं तदैवाध्ययनात् प्रागूर्ध्व वान्यस्यापि कर्मणोऽनन्तरं धर्मिजिज्ञासा प्राप्तोत्यविति
ध्यर्थ प्रागिति पुनर्वचनिमिति । अत्र परिहारभाष्यं 'तादृशीिम'त्यादि ।
तदाक्षिपति — पूर्वेणेति । 'तत् तु वेदाध्ययनं तस्मिन् हि सित सावकद्रपते' इत्यनेनैव वेदाध्ययनपाप्तेरुक्तत्वात् किमनुक्तं वक्तुं पुनरिदमुक्तमिति ॥ ७५ ॥

एवमाक्षिप्याद्यचोद्यपरिहारं तावदाह — बक्ष्यमाणिमिति सा-भेद्रयेन । अत्र हि नाद्यापि वेदवाक्यानि प्रमाणिमिति साधितम् । तानि च वाक्यानि विवरिष्यति जैमिनिरित्यपि नावगम्यते । ततो बुँद्धादि-वचनपाठानन्तरं चैत्यवन्दनादिधर्मजिज्ञासाप्रसक्तेः परिचोदना युक्तैवेति ॥ ७७३ ॥

एवमनभिज्ञस्य परिचोदमेति समाधायान्यथा समाधत्ते — यहेति १. 'अत्रपरंप' क. पाठः २. 'ति चोदनान्तेन', ३. 'वि चोदना प्र' ख पाठः. ६. 'व्रदनाक्यादि' क. पाटः. जिज्ञासानन्तरं कार्यंत्यत्रापि द्रयमीप्सृत्मं।
नानधीत्य न चाप्यन्यत् कृत्वेत्येतन्न लभ्यते ॥७९॥
वक्ष्यमाणवचोभङ्ग्योर्वाक्यभेदप्रसङ्गतः।
अधित्येवेति हि विधो स्नानादेरप्यनन्तरा॥ ८०॥
भवेद् धर्मस्य जिज्ञासा नानन्तर्यविधिस्तदा।
आनन्तर्यविधाने तु यो वेदाध्ययने कृते॥ ८१॥
इत्येवमनुवादत्वात् प्रागप्येषा प्रसज्यते।
बुद्धवाक्यादिपाठस्य तादृशीं त्वित्यपाक्रिया॥ ८२॥

द्वयेन । अस्यार्थः — वेदमधीत्याथ धर्माजेज्ञासेती हो अपि सूत्रे परिचोद-नावकाशोऽस्त्येव, उभयं हि विवक्षितं नानधीत्यानन्तरं नान्यत् कृत्वेति । तच वचोभक्षिभेदेन वाक्यभेदादयुक्तमिति ॥ ७९३॥

वाक्यभेदमेव प्रपचयित — अधीत्यैवित द्वयेन । एकं हि वेदमधीत्याथ धर्मजिज्ञासित वाक्यम् । तद् यदि वेदमधीत्यैवेति विद्धाति,
तदानन्तर्याविधानादन्यस्यापि स्नावसहधर्मचारिणी संयोगादिकर्मणोऽननतं धर्मजिज्ञासा प्राप्तोति । अथैतद्भयादानन्तर्यमाश्रीयते. तता योऽधीत्य
जिज्ञासते तं प्रत्यानन्तर्यमात्रविधानादनधीतवेदस्य धर्मजिज्ञासा न वार्यत
इति प्रागिप प्रसज्येत । उभयविवक्षा तु वाक्यभेदप्रसङ्गादयुक्तैवेति ।
वक्ष्यमाणालोचनेन तु नैतदेविमिति परिचोदनायां प्रागिप च वेदाध्ययनादिति भिन्नक्रमं योजनीयम् । अपिच प्राग् वेदाध्ययनादिति । अयमर्थः—
यद्यपि वेदार्थो विचारियतव्यः, तथापि प्रथममेव विचारियतुमुचितः । सर्व
हि हानोपादानार्थे वस्तु प्रथममेव जिज्ञास्यते । ततो होयेतोपादीयेत वा ।
यत्त्वविचारितसिद्धमर्थं प्रथममेवोपादाय श्रष्टावसरं जिज्ञास्यते, तदबुद्धिप्रवेकमापद्यत । अस्यापि चोद्यस्य तादशीमित्येतदेवोत्तरिमात वक्ष्यामः।।८१३॥

परिहारभाष्यिमदानीं समर्थयते — बुद्ध नाक्यादीति । ततु वेदाध्ययनिमिति वक्ष्यमाणालोचनेन वेदाध्ययन वृतिमत्युक्तम् । तदना-कलस्य वक्ष्यमाणानालोचनेन नैतदेविमिति परिचादितं ताद्दशिमित्यनेन

१. 'गावलो' क. पाठ:.

एवंशव्दादिको यन्थः पक्षे चास्मिन् समर्थ्यते। पदच्छेदायभावेन प्रत्याख्यानमतिस्त्वियम्॥ ४०॥ ब्रवीत्येव हि सूज्ञार्थमतिरिक्तादि चेक्षते। नन्वशक्तिमें सूत्रं सम्यक् सूजितामित्यपि॥ ४१॥

न तु तान्यव्याख्या दुई। तीर्थानि । पदार्थीस्तावत् लोंकप्रसिद्धा एव । तत्प्रसिद्धौव च तत्प्ीको वाक्यार्थोऽपि प्रसिद्ध एवति न किञ्चिद् व्या- व्ययमविशिष्यत इति । ३८, ३९ ॥

अत्र च पक्षे भाष्यं सङ्गच्छतेतरामित्याह — एवं बाटदादिक इति । सर्वव्याख्यायां हि विशेषव्याख्याया अल्पत्वादसत्त्वमुपचिरतम् । इहे तु सर्वयेव सूत्रव्याख्या प्रत्याख्यायते इत्यवधारणयत्नगौरवपिरहार-योरुभयोरुपपत्तिरिति । पक्षान्तराभिधित्सयेदानीिसममपि पक्षं दूषयति — पदच्छेदादीति । यतः पदच्छेदादि न करोति, तस्मान्नायमभिनवो भाष्य-कारः स्त्रार्थं विजानीत इति भवदासतन्त्रोपजीविभिरेवैतत् प्रत्याख्या-पितं चुभुत्सुजनोत्साहमपहन्तुमिति ॥ ४० ॥

परमार्थतस्तु स्त्राणां तात्पर्यं ब्रवीत्येव न्यूनाधिकादिप्रत्यवेक्षणं च तत्र तत्र करोत्येवेत्याह — ब्रवीत्येवेति । क पुनरितरिक्तादीक्षते अत आह — नन्वशक्तमिति । चोदनास्त्र एव तावत् 'नन्वशक्तमिदं स्त्रमिन् मावर्थाविभविदितुं चोदनालक्षणो धर्मो नेन्द्रियादिलक्षणः, अर्थश्च धर्मो नानर्थ इति । उभयविवक्षायां वाक्यमेद आपद्यते' इति परिचोद्य 'ततु वैदिकेषु, न स्त्रेष्वि'ति परिहरिष्यति । तथा यज्जलक्षणानन्तरं कियदेकं यजुरिति यजुःपरिमाणज्ञापनार्थमुक्तम् 'अर्थेकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद् विभागे स्यात्' (जै० २. १. ४६) इति । अस्यार्थः — यावन्ति पदान्ये-कप्रयोजनानि प्रविभज्यमानानि साकाङ्क्षाणि च, तावन्त्येकं वाक्यमिति । उदाहरणं तु 'देवस्य त्वा सवितुः प्रसव' इति मन्त्रः । अत्र हि सकल-सवित्रादिविशेषणविशिष्टेकप्रधानभूतिर्वापप्रकाशनं प्रयोजनम् । सर्वाणि च देवस्य त्वेत्योदीनि निर्वपामीत्यन्तमेकं वाक्यमिति स्थिते अवयवप्रयोज-

१. 'नानि', २. 'खेवमादी', ३. 'खन्तानि विभज्यमानानि स' ख. पाठः.

नाभिधित्सया बाध्यकारेण पृष्टम् 'अथ किमर्थमुभयं स्त्रितम् अयमर्थैक-त्वादेकं वाक्यमिति विभागे साकाङ्क्षमिति चे'ति। तत्र प्रयोजनमुक्तम्। 'भवति हि किञ्चिदेकार्थं नं त विभागे साकाङ्क्षम् । यथा — भगो वां विभजतु । पूषा वां विभजतु । अर्यमा वां विभजतु इत्यादि । अत्र ह्येक-विधागमभिवदन्तः सर्वे एकार्थाः सन्तोऽपि नानावाक्यत्वं प्रतिपन्नाः । असति तु विभागे साकाङ्क्षामिति विशेषणे एकार्यतामात्रेणैव सर्वेषामैक-यन्त्र्यमापद्यते इति । तथा विभागे साकाङ्क्षमित्येतावत्युच्यमाने 'स्योनं ते सद्नं करोमि । घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामीति, तस्मिन् सीदासृते प्रतितिष्ठ । व्रीद्दीणां मेथ सुमनस्यमानः' इत्यनयोरेकवाक्यता विभागे सा-कांङ्क्षत्वादापद्यते । तस्मिन् सीदेति विभक्तं सत् साकाङ्क्षं तद्वृत्तस्य पूर्वप्रकृतपरामशीत्मनस्तेन विनानुपपत्तेः । सत्यपि च विभक्तसाका इक्षत्वे प्रयोजनभेदाद् वाक्यभेदः । द्वे हि तत्र प्रयोजने । पूर्वस्य सदनकरणमु-त्तरस्य पुरोडाशप्रतिष्ठापनम् । एवमुभयोः प्रयोजनमुक्त्वान्त उपसंहृतं 'त-स्मात् सम्यक् स्त्रितमि'ाते। तथा 'विशये प्रायदर्शनात्' (जै०२. ३. १६) इति सूत्रम् । तत्रोदाहरणापरिज्ञानादगमकं सूत्रमित्युक्तम् । इहं हि संशये प्रायदर्शनं हेतुर्निदिश्यते । तत्र न विद्यः कः संशयः, कुत्र वा संशयः, कस्यां प्रतिज्ञायां प्रायदर्शनं हेतुरित्येवमाक्षिप्य वृत्तिकारमतेन समाहितम् । वृत्तिकारेण हि 'वरसमालभेत' 'वत्सनिकान्ता हि पशवः' इत्युदाहृत्य विचारितं किं यागचोदनेयमुतालम्भमात्रं वत्ससंस्कार इति । तादिह मन्दाशङ्कानिराकरणार्थं सामान्यतोद्देष्टेन पूर्वपक्षितम् । आलभितः किल प्राणिद्रव्यसंयुक्तो यागसङ्गतो दृष्टः, यथा 'यो दीक्षितो यदमीषोमीयं प-शुमालभत' इति । तद्यमपि प्राणिद्रव्यसंयोगाद् यजिमानिति भवति मन्दाशङ्का । तामपनेतुमिदमुक्तं 'विशये प्रायदर्शनादि'ति । अस्यार्थः — वत्ससंस्कारैः समभिव्याहृतोऽयमालभितः । तद्यमि साहचर्याद् वत्ससं-स्कार एवेति भवति मंतिः । यथा अग्रयप्राये लिखितोऽग्य इति । नन लिङ्गमिदम् । लिङ्गं च प्रमाणप्राप्तमभिद्योतयति, नतु प्रापयति । तत् क्रतः प्राप्तस्येदं लिङ्गमिति वक्तव्यम् । उच्यते । न तावदिह 'सोमेन १. 'ति अप्त', २. 'कं सर्वे सा' स. पाठः. ३. 'दं' क. पाठः. ४. 'स्यां च प्र' स. पाठः. ५. 'या हे', ६. 'रियच्यते किं' क. पाठः. 🕠 'माणान्तरेणप्राप्तार्थम' ख. पाठः.

प्रतीता धर्मजिज्ञासा वेदाध्यायादनन्तरा॥ ८७॥ तत्काळस्यावरुद्धत्वात् स्नानाभावं हि लक्षयेत्। विरोधो युगपत्प्राप्तेदीर्वेव्यं वेदवाधनात्॥ ८८॥ स्नानस्य तेन वाधः स्याद् धर्मजिज्ञासया बलात्।

केन पुनः सम्बन्धेनानन्तर्यमुपिद एं स्नानाभावं लक्षयतीत्यत आह प्रतीति । अयमभिप्रायः — विरोधिसद्भावो हि विरोध्यन्तरिनृत्या व्याप्तः । तद् यदैव वेदाध्ययनानन्तरा धर्मजिज्ञासा प्रांषा अवति, तदैवा-ध्ययनानन्तरकालस्य तया व्याप्तत्वात् तत्परिपन्थि स्नानं निवर्तते । न हि गुरुगृहादनावृत्तः स्नाति । न च समावृत्तो धर्म जिज्ञासितुमिष्टे। यथैव गुरुणा विनाध्ययनं न सिध्यति, तथैवार्थज्ञानमिष । अतोऽध्ययनानन्तरं धर्माजिज्ञासा कार्येत्युक्ते सत्यानन्तर्यस्बरूपे दृष्टार्थत्वप्रसक्तेः स्नानाभाव-लक्षणा युक्तेति ॥ ८७ ॥

नतु सत्यं विरोधिनोरेकेनावरुद्धे परं निवर्तते । विरोध एव तु कुतः । अध्ययनानन्तरं हि 'अधीत्य स्नायादि'ति स्मृत्यनुमितश्चिति केन स्नास्यति । ततः सन्दिग्धप्रयोजनविद्धेदार्थगोचरं विचारमारप्स्यते, अत आह — वि-शोधो युगपदिति । अयमभिप्रायः हृष्टार्थाध्ययनविधिवलेन ह्यध्ययने प्रवृत्तो न प्राङ् मीमांसाश्रवणाद् विरन्तुमहिति । एको ह्यपनीतस्य माणवकस्य प्रणवादिरार्त्विज्यविचारावसानः ग्रास्त्रार्थः । अतो युगपदुभयमुपनिपति-तिमिति युक्तो विरोध इति । नतु विरोधिनोः सहासम्भवादेको बाध्यताम् । 'अधीत्य स्नायादि'ति स्मृत्यनुमितश्चित्वलेन न्यायप्राप्तंदुर्बलधमीजिज्ञासान्वाधो युक्तः, अत आह— दौर्वल्यं वेदवाधनादिति । एवं हि मन्यते — 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इत्यधीतेन स्वाध्यायेनार्थं जानीयादिति विध्यर्थः । तद् यद्यध्ययनानन्तरं स्नायादितीममाम्नायमितकामेत् । तचायुक्तम् । स्मृत्यनुरोधेन प्रत्यक्षश्चतवेदबाधप्रसङ्गाद्, मूलमूलिवलावलविपर्यप्रसङ्गाच । अतो बलवद्धमीजिज्ञासानुरोधेन दुर्बलस्नानबाधो युक्त इति ।

कः पुनर्वेदः योऽधीत्यस्नानं वाधते । नन् कं 'स्वाध्यायोऽध्येतव्य' इत्यर्थज्ञानपर्यन्तः शास्त्रार्थोऽनन्तरस्नानानुष्ठानेन वाधितो भवतीति ।

१. 'प्रतीता भ', २. 'बन्तं वेदा' ख. पाड:. १. 'मध', ४. 'याख' क. पाठ:.

स्यादेतदेवं यद्यर्थज्ञानार्थमध्ययनं भवेत् । इदं त्वाचार्यकरणविध्यौपयिकं, अध्ययनीवधावधिकाराश्रवणात् । आचार्यकरणविधिप्रयुक्तया चानुष्ठान-लाभे विश्वजिदादिवत् कल्पनानुपपत्तेः । अतः स्वयमधिकारविधरोऽपि विधिरिधकारवन्तमाचार्यकरणविधिमनुरुध्य सिध्यति । आचार्यकरणविधौ त्वाचार्यकमेव कामयमानस्याधिकारः । कथं पुनराचार्यकरणविधिरनङ्गभू-तमेवाध्ययनं प्रयोक्तुमुत्सहते । प्रयाजादयो हि दर्शपूर्णमासप्रकरणाधीता-स्तदङ्गभूता इति युक्तं यत्ताभ्यां प्रयुज्यन्त इति । अध्ययनं त्वनारभ्याधीतं न श्रुत्यादिभिः कस्यचिद्कतया शक्यमवधारियतुम्। सत्यमेवमेवैतत्। अ-नक्क सतमेव तपकारकमध्ययनमाचार्यकनियोगस्य । अतस्तत् तेन प्रयुज्यते क्रतुनियोगैरिवाधानम् । कः पुनराचार्यकरणविधेरध्ययनेनोपकारः । श्रूय-तास् । उपनीयाध्यापनादाचार्यो भवति । न चाध्यापनमध्ययनमन्तरेण सम्भवति । अतोऽध्यापनपरमध्ययनम् । स्वाध्यायोऽपि 'भूतभव्यसमुचा-रेण भूतं भव्यायोपदि रयत' इत्यध्ययननिष्पत्त्यर्थः । अतश्चान्यपरत्वात् स्वा-ध्यायाक्षराणामविवक्षितः प्रतीयमानोऽप्यर्थः । न चाविवक्षितोऽर्थो विचारं प्रयुक्ते । अतः स्वाध्यायाध्ययनमात्रेणाचार्यकनियोगनिष्पत्तेरनारभ्या मी-मांसा इति न स्नानस्मृतेः केनचिद् विरोधमुपलभामहे ।

अत्राभिधीयतं — यत्तावदाचार्यकरणविधिप्रयुक्तमध्ययनमिति ।
तत्र न विद्यः कोऽयमाचार्यकरणविधिरिति । यदि मतम् — 'अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत तमध्यापयेदि'ति , अविधिज्ञो देवानां प्रियः । नानेनाचार्यकं
भावयेदिति विधीयते । अपितु अध्ययने अष्टवर्षो ब्राह्मणोऽधिकारीति
बोध्यते । ननुच नात्राष्टवर्षो ब्राह्मणोऽधीयीतेति श्रूयते । किन्तु अष्टवर्षमध्यापयीतेति । सत्यम् । प्रयोजकव्यापारपरा अपि विधयः प्रयोज्यव्यापारपरा दृष्टाः यथावेष्टौ 'एतयान्नाद्यकामं याजयेदि'ति 'अतिरात्रेण प्रजाकामं याजयेदि'ति च । ननुचोपनयीतेत्याचार्यकरणे नयतेरात्मनेपदमित्युपनयनेनाचार्यकं निर्वर्तयेदिति प्रत्येष्यते । नैतम् । नात्राचार्यकार्थमुपनयनमात्मनेपदादवगम्यते । अपितु माणवकार्यादुपनयनादानुवाङ्गिकमार्चायत्वं वैश्वदेव्यामिक्षार्थादिवद् दृष्यानयनाद् वाजिनेज्या । अकर्विभिप्रायार्थं हि नयतेरात्मनेपदविधानम् । आचार्यकार्थत्वे तृपनयनस्य

१. 'गोडभ्ययनेऽधि' ख. पाठ: २. 'चोच' क. पाठः. ३. 'मै' ख. पाठः.

कर्तारमेव कियाफलमभिष्रेयात् । अतोऽष्टवर्षमिति नायमाचार्यकरणविधिः। अथ मतम् — अनुमात्यामहे वयमाचार्यकरणविधिम् । स्मर्यते हि —

''उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद् द्विजः। सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते॥"

इति । तदस्याः स्मृतेर्म्लभ्ता उपनीयाध्यापनेनाचार्यकं भावयेदिति श्रुति-रनुमास्यते । तन्न । स्मार्तवाक्यसदृशं हि मूलमनुमीयते । यथाष्टकादि-गोचरं कर्तव्यतावचनमुपलभ्याष्टका कर्तव्येति श्रुतिरिप कर्तव्यताविषये-वानुमीयते । न चहोपनयनादिनाचार्यकं कुर्यादिति स्मृतित्रचनम् । अपि तिह उपनीयाध्यापयितिर लौकिका भाचार्यशब्दमुपचरन्तीति लोकसिद्ध-मेवाचार्यपदार्थं दर्शयति । तत् कथामतः सिद्धानुवादात् कर्तव्यताश्रुति-रनुमातुं शक्यते । न चाहवनीयादिवदलौकिकमाचार्यकम् । आहवनीय-शब्दो हि आधानपवमानहविरादिजन्यमलौकिकमतिशयविशेषमभिनिविश-मानोऽलौकिकार्थं इति युक्तम् । आचार्यशब्दस्तूपनीय वेददातिर उप-चितः ।

"उपनीय ददद् वेदमाचार्यः स उदाहृतः।"

इति स्मृतः। एवं तु सान्दृष्टिकमेव शिष्योपाध्यायवद्, नाठौकिकमाचा-र्यकम्। अपिचाप्रवृत्तप्रवर्तनं हि विधेर्रथः। स्वयमेव चाचार्यके धनायन् यशस्यन् वा प्रवर्तत इति किं तद्विधानेन । अतः शून्यहृदयैर्व्यवहृतमेवे-दमाचार्यकरणविधिप्रयुक्तमध्ययनिमति । कथञ्चेष व्रतनियमादीतिकर्त व्यतावतोऽध्ययनिवधेः प्रयोजकः । अध्यापनं ह्यध्ययनमन्तरेणानुपपद्य-मानं ठौकिकन रूपेणाध्ययनमात्रं प्रयुङ्क्ताम् । अतोऽनन्यपरत्वात् स्वा-ध्यायाध्ययनविधेनीविवक्षितार्थतया शक्यं पूर्वपक्षयितुम् ।

यद्प्युक्तम् उपनयनमाचार्यकिनयोगाङ्गिमत्युपनीयाध्यापनेनाचा-र्थकं भावयेदिति श्रुतिरनुमिता । अत्र च क्त्वाश्चतेराचार्यकभावनासमा-नकर्तृकमुपनयनमवगम्यते । न च प्रयोगैन्यादते समानः कर्ता भवति । न च तदङ्गाङ्गिभावादते सम्भवतीत्याचार्यकरणविधौ सहाङ्गेरङ्गमुपन-यनम् । तच केन द्वारेणोपकुर्यादिति चिन्तायामुपनेयासादनमेवोपनयन-स्वभावाठोचनया द्वारमवधारितम् । उपनेयोऽपि नाकिञ्चत्करोऽङ्गिमित

 ^{&#}x27;र स्मार्त क' क. पाठः. े. 'भावयेदि' ख. पाठः. ३. 'इसुपं' क. पाठः.

तद्वचापारापेक्षायामुपनयनं प्रक्रम्याध्ययनभाम्नातम् । उपकारकं च तदः ध्यापनाविधेः । अतस्तदेवोपनयनद्वारेणाध्यापनविधिना प्रयुज्यते । उक्तं च 'कथमाचार्यकरणविधेः प्रयोजकत्वमुपनयनद्वारकं हि तदि'ति ।

अत्रोच्यते - नेत्रमय् ययनविधिः शक्यते प्रयोक्तुम्, अनङ्ग-त्वादनुपकारकत्वाञ्च । यञ्च समानकर्तृकत्वादुपनयनमध्यापनाङ्गमित्युक्तं, तन्न । विस्पष्टं हि वयमष्टवर्षे त्राह्मणमुपनयीतेति द्वितीयासंयोगादुपनीयमाः नद्विजकुमार।ङ्गमुपनयनभवगच्छामः । तस्य च तमध्यापयेदित्यध्ययनस-म्बन्धाद् युक्तमेव संस्काराईत्वम् । अतो माणवकद्वारेणाध्ययनविध्यक्कमुप-नयन्मिति सत्यप्युपनीयाध्यापनेनाचार्यकं मावयदिति विवावनक्समेवोपं-नयनं कृतार्थसंयोगेषु काठावठञ्जणार्थत्वस्य स्थितत्वात् । यथा 'दर्शपूर्ण-मासास्यामिष्ट्वा सोनेन यजेते'ति । नहि तयोरन्योन्यमङ्गाङ्गिभावः, उभयोरिप कृतार्थत्वात् , एविमहापि भवितुमईति । अस्तुवाध्यापनाङ्गमु-पनयनम् । तत्तु सर्मापप्रापणमात्रम् । अतस्तावन्मात्रमाचार्यकरणविधिना प्रयुज्यताम्, अध्ययनाङ्गं तु विशिष्टमन्त्राध्येपतमनेन प्रयुक्तमिति न प्र-माणं कमते । न च फलचमसबद्धिकारतो निशेषलाभः। तत्र हि यागाङ्ग-सोमभक्षणप्रकरणाञ्चाता भक्षयतिस्तदङ्गमेव भक्षणं विगाहते। न चेह तथा, अधिकाराभावात् । न च जुहूवदेतद् भवितुमईति।सा ह्यानुज्झित-कतुसम्बन्धिति दूरेऽप्युद्दिष्टमात्रा सैव प्रतीयते । उपनयनं तु समीपप्रा-पणमनेकथा भिन्नभिति न विशिष्टावगतौ किञ्चित् कारणम् । अस्तुवा विशिष्टोपनयनमाचार्यकरणविधेरङ्गम्, प्रयुज्यतां च तत् तेन । न च त-ह्रोरणाध्ययनप्रयुक्तिः सम्भवति । अङ्गं हि तद्य्ययनस्येत्युक्तम् । न चा-क्षमाकृष्यमाणं प्रधानमाकर्पाति, प्रधानानामनङ्गवशवर्तित्वात् । तस्मान्न कथित्रदांचार्यकरणविधेः प्रयोजकत्वम् । कस्माचाध्ययनविधिरांचार्यकर-णविधिप्रयुक्त्या सिध्यति । कश्चित् कचिन्नियुक्त इति हि नियोगस्य स्वरूपम् । तदयं स्वयमनियुञ्जानो नियोगत्वादेव हीयेत । अनिधकारत्वात् अन्यमुपजीवतीति चेत् । न । उक्ताधिकारत्वात् । उक्तमष्टवर्षो . त्रा-द्मणोऽधिकारीति। यदर्थं हि यत् कर्म स तत्राधिकारी । माणवकार्थं चा ध्यंयनमिति तमध्यापयेदिति विधानादवगम्यते, अनन्यपरत्वादस्य ।

^{ो. &#}x27;दश्यापनवि', २. 'रध्यापनविधि', ३. 'भन्य' ख, पाटः,

नहीदमध्यापनस्वरूपविधानपरम्, अन्तरेणापि विधानं वृत्तपर्थमेव तु तत्र प्रवृत्तेः । अध्ययनविधिश्राश्रुताधिकारोऽधिकारिणमपेक्षते । नहि ज्ञायते केन स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति । अतोऽपेक्षितविधिवलादध्ययनाधिकृतपुरु-षोपदेश एवायं तमध्यापयेदिति । तदयमर्थः — अष्टवर्षो बाह्यणोऽधीयी-तेति । अतः प्रयोजकव्यापारद्वारेण प्रयोज्यव्यापारपरभिदमिति वर्णितमे-वेति । अथ मतम् आत्मार्थमध्ययनं न माणवको बुध्यत इति न प्रवर्तत इति , यद्येवमाचार्यार्थमापे न बुध्यत इति न प्रवर्तेतैव । आचार्य एवा-त्मार्थं प्रवर्तयतीति चेत्, तुल्यमस्य माणवकार्थत्वेऽपि प्रवर्तकत्वम् । स ह्यस्य हितकामो जानाति चास्येयमभ्युदयकारिणी क्रियेति । तमिममाविद्वत्त्वात् स्वयमप्रवृत्तमन्यो हितकामः प्रवर्तीयिष्यति स्त्रियमिव स्वाधिकारे निषाद-मिव स्थपतीष्टचाम् । आपेच आचार्यकरणविधिप्रयुक्तत्वेऽध्ययनस्य ना-र्थाविवक्षायां किञ्चित् कारणमुपरुभ्यते । तद्यदि अध्ययनमात्रमात्मानुगुण-तया प्रयुक्के नतु स्वाभाविकं शब्दानामर्थपरत्वं विद्दन्तिः, स्वाध्यायाध्य-यनस्वरूपमात्रेण चाचार्यकानियोगनिष्पत्तेरभिधाच्यापारस्यानन्यपरत्वात् । अतो नार्थाविवक्षायां किश्चित् कारणमस्ति । अस्तु वा आचार्यकरणविध्यौ-पयिकत्वेन विध्यन्तराणामर्थाविवक्षा, तथापि न मीमांसानारम्भेण पूर्वपक्ष-वर्णना शक्या कर्तुम् । आचार्यकरणविध्यर्थमात्रनिरूपणस्यापि मीमांसा-गतन्यायकलापाधीनात्मलाभत्वात् । तस्यापि स्वाध्यायशब्दवाच्यत्वाद-विवक्षितार्थत्वमिति चेत् । न । कल्पितस्य विवेरनधीतस्यास्वाध्यायशब्द-वाच्यत्वात् । तस्य चाविविश्वतार्थत्वेऽन्यार्थविवश्वा अन्यार्थविवश्वायां पुनस्तद्विवक्षेत्यनवस्था स्यात् । न च व्यवस्थासम्भवेऽव्यवस्थितः शा-स्रार्थी युक्तो वर्णायतुम् । तद् वरं स्वाध्यायाध्ययनविधेरदृष्टार्थत्वं, न त्वा-चार्यकरणविध्यर्थत्वेनाव्यवस्था । एवं हि स्वाभाविकमर्थपरत्वं शब्दाना-मपलपितं न भवति । न चैकविध्यनुरोधेन कृत्स्नस्वाध्यायाप्रामाण्यप्रसङ्गः । भ्योविरोधे ह्यल्पमन्याय्यमिति वक्ष्यति 'विप्रतिषिद्धधर्मसमवाये भूयसां स्यात् सधर्मत्वम्' (१२. २. २२) इति । 'त्यजेदेकं कुलस्यार्थे' इति न्याय-विदो वदन्तीति नाविवक्षितार्थतया पूर्वपक्षो युक्तः ।

१. 'बेनमाचार्यार्थ' ख. पाठः. २. 'नित अध्य', ३. 'निर्वृत्ते' क. पाठः-

CC-0. JK Sanskrit Academy, Jammmu. Digitized by S3 Foundation USA

यदि चात्र राद्धान्तितं सत्यप्याचार्यकरणविधिप्रयुक्तत्वेऽध्ययनस्य न तन्निवृत्तिरेव प्रयोजनं, वहिरङ्गत्वात् । यदेतदध्येतर्यथज्ञानं जायमानमु-पलभ्यते तदेव तस्य प्रयोजनं न्याय्यम्। यत्कर्तृका हि या किया सा त-द्यैवेति युक्तं, तयां द्र्शनात् । नतु प्रथमभावी प्रयोजकविध्यधिकारातु-प्रवेश्श्वरमभाव्यर्थज्ञानाद् बलीयान् । अतो नाध्येत्रर्थतामध्ययनस्यापाद्-यितुमुत्सहामहे । किं हि । प्रथमावगताचार्यकरणविध्यर्थत्वे पश्चाद्भावि-न्यन्तरागता करिष्यति । नैवम् । प्रागप्यधिकारान्तरसम्बन्धानवगमादश्र-वणात् । अन्यप्रयुक्तया चानुष्ठानोपपत्तौ विश्वजिदादिवत् कल्पनानुप-पत्तेः।अत आचार्यकरणविधिप्रयुक्तमध्ययनमसति प्रयोजनसम्बन्धे दुःस्थि-तमेव, सर्वविधीनामधिकारपर्यवसायित्वात् । सोऽयमधीतसाङ्गवेदस्यान्तरा मीमांसाध्ययनं चाधिकारो निष्पद्यते । स हि तदा विदितपदार्थो वाक्यार्थ बुध्यमानो मदर्थमिदं कर्मेति जानाति । युक्तं चैतर्द् यत् कत्वपेक्षितमर्थ-ज्ञानं प्रयोजनतया सम्बध्यत इति । एवं च परप्रयुक्तावप्यर्थपरत्वाविधा-ताद् युक्तैव तद्विचारार्था मीमांसेति । तदिदमनुवपन्नम् । नहि नियोगार्थ-निर्वृत्तरन्यदस्ति प्रयोजनं सर्वविधीनां येन परप्रयुक्तानुष्ठानोऽपि विधिः प्रयोजनमपेक्षते । इतस्था हि नित्येऽपि तत्कल्पनाप्रसङ्गात् । स्थादेतद् --असत्यामपि विध्यपेक्षायामर्थाज्जातमर्थज्ञानं न हीयेतेति अर्थज्ञानमर्थाज्जातं न नियोगतः प्रतिपन्नमिति । तन्न । होमादप्यर्थाञ्जातस्य हिविविकारादे-प्रयोजनत्वापत्तेः । कत्वपेक्षितमर्थज्ञानं नैवं हिविविकारादीति चेत् । तम्न । असत्यर्थपरत्वे कत्वनुष्ठानाभावात् किं केनापेक्ष्येत । कर्तृफलप्रदत्वमपि कियाणां नैकान्तिकम्, ऋत्विक्कभेसु व्यभिचारात् । अतः प्रयोजकवि-ध्यर्थः स्वार्थो वाध्ययनविधिरिति नार्थपरत्वे प्रमाणं पश्यामः । मध्ये चा-धिकारकल्पना वृथेव, प्रवृत्त्यनङ्गत्वात् । भवन्ती वा स्वनियोग एव पर्यव-स्येत् । एवं हि तदाध्येता जानाति नित्यो हि विध्यर्थः सम्पाद्यो ममेति । एवं च नियोगनिर्वृत्त्यर्थमध्ययनं, तदर्थश्च स्वाध्याय इति नार्थपरत्वम् । अर्थस्तु प्रतीयमानोऽपि पूर्वादिवापरो न विवक्षित इत्यविचारणीय एवं। तस्माद्विचारितमनोहरत्वादस्य पश्चस्य यथावार्त्तिकमेवाध्ययनविधिविचारो वाच्यः । स उच्यते । 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः', 'स्वाध्यायमधीयीत' इति

१. 'शा लोके द', १. 'त् क' स्त. पाठः. ३. 'ना यथोक्तं मे क. पाठः. ४. 'त्रर्थत्व'

ख. पाठ:.

च विधिरत्र अूयते । फलवद्वचापारगोचरत्वं च स्वाभाविकं सर्वविधीना-मित्यपुरुषार्थात्मनोऽध्ययनादुत्तीर्य पुरुषार्थात्मकं फलमभिलपति । अध्ययः नमपि साध्यत्वाधीनं साधनत्वे निक्षिप्यते । तद्यमर्थो जायते अध्ययनेन किमपि पुरुषाभिरुषितं कुर्यादिति । न च तदुपात्तमित्याम्नानसामर्थ्याद् विश्वजिदादिवत् स्वर्ग एव सकलाध्येतृजनसमीहितं फलं कल्प्यते । ननु च द्वितीयान्तस्वाध्यायपदसम्भिव्याहृतमध्ययनं तत्त्रधानसेवावयम्यते । तत्रश्राध्ययनेन स्वाध्यायं संस्कुर्यादिति वाक्यार्योऽवातेष्ठते । न च सक्तु-वदसंस्कार्यः स्वाध्यायः, फलवत्कतुज्ञानोपायभूतत्वात् । अतो न फलान्त-रकल्पनावकाशः । न । अविनियोगात् । न खलु स्वाध्यायस्यार्थज्ञाने वि-नियोजिका श्रुतिरूपलस्यते । अतो न तादर्थ्ये प्रमाणिमिति न संस्कारा-र्दैत्वम् । भृतश्च स्वाध्यायः भव्यमध्ययनं, भृतस्य भव्यार्थतायां दृष्टार्थता । इतरथा कल्प्यमदृष्टम् । न च तद् युक्तम् । अतौ चिनियोगभङ्गेन स्वाध्या-येनाध्ययनं संस्कुर्यादिति शास्त्रार्थो युक्तः । हुंफडादीनां चानर्थकानामध्य-यनाद्व्यापकमर्थज्ञानम् । तेषामदृष्टार्थमध्ययनं भवतीति चेत्।तदर्धजरतीः यम् एकस्यैव विवेर्देष्टादृष्टार्यत्वकल्पनात् । अतं एकस्वेणादृष्टार्थतेव युक्ता । नतु च रात्रिसत्रवदार्थवादिकमेव फलं श्रुतत्वाद् युक्तमाश्रयितुम् । श्रूयते हि 'यं यं कतुमधीते तेन तेनास्य कतुनेष्टं भवती'ति कतुफलप्राप्तिरध्यय-नस्य फलम्। अयोच्येत न प्रथमे गुरुसकाशाद्य्ययने फलमिदम्, अपि तर्हि धारणाद्यर्थ इति । तन्न । धारणाद्यर्थार्थवादस्यातिदेशतः प्रथमाध्यय-नसम्बन्धात् । अतो रात्रिसत्रन्यायेनार्थवादगतमेव विवरिणामेन फलमुप-कल्पयितुमुचितम् । स्यादेतदेवं यद्यथवादाः स्वरूपतोऽतिविश्येरन् । न त्वेतदेवं, शास्त्रातिदेशनिराकरणात् । प्ररोचनामात्रे।भेहार्थवादोत्थापितम-ध्ययनैविधिनापेक्षितं सम्बन्धुमिति नानाश्रयफलपद्विपरिणामः शक्यते कल्पयितुम् । अतो नैषापि कल्पना युक्तेति विश्वजिदादिवत् स्वर्गफल-तैव युक्ता कल्पायितुम् । अतः स्वर्गार्थं गुरुसकाशाद्धीत्य स्नानस्मृतिव-ठेनानन्तरं स्नात्वा पश्चात् सन्दिग्धं प्रयोजनवन्तं वेदार्थं विचारयतु मा वा। सर्वथा तावदध्यर्यंनिवध्यर्थी निष्पन्न इति ने कथात्रिद् वेदविरोध-मुपलभामहे ।

१. 'ऐकक्ष्येणा' ख. पाठः २. 'त्रं हार्थ', ३. 'नस्य वि' ४. 'यनमात्रादे-वाध्ययन', ५. 'नात्र क' क. ज. पाठः,

CC-0. JK Sanskrit Academy, Jammmu. Digitized by S3 Foundation USA

अत्रोच्यते — 'स्त्राध्यायोऽध्येतच्यः' 'स्वाध्यायमधीयीते'ति च विस्पष्टं स्वाध्यायस्याध्ययनकर्मस्वमवगम्यते । न च सक्तुवद् विनियोग-भङ्गो युक्तः । सक्तवो हि भूतभाव्युपयोगरहिता न संस्कारमहिन्ति । न च तथा स्वाव्यायः, भाव्युपयोगित्वात् । इह ह्यव्ययनानन्तरमक्षरप्रहणं, ततः पदावधारणं, ततः पदार्थस्मरगं, ततो वाक्यार्थज्ञानं, ततोऽनुष्ठानं, ततोऽभ्युदय इति परम्परया पुरुषार्थप्रयोजनप्रतिलम्भेन विपरिवृत्त्याध्यय-नमाञ्जान्नादृष्टकल्पनावकाशः । यावद्धि विष्रकृष्टमपि दृष्टमुपलभ्यते, तावत् तदेवानुसरणीयम् । तदिह त्राह्मणवाक्येषु प्रधानवाक्यानां फलवत्कर्माव-बोधनं फलम्, अङ्गवास्यानां तु सन्धि।त्योपकारकारादुपकारकदृष्टादृष्टीति-कर्तव्यताप्रकाशनम् । अर्थवादानां च विध्यवेक्षितविषयप्राशस्त्यप्रतिपा-दनम् । उद्भिदादीनां चै नाम्नां गुणकलविधानम् । उपनिषदां तु साम्प-राथिकफलोपमोगोचितचेतनकर्रुप्रतिपादनद्वारेण सकअवद्प्रामाण्यप्रतिपा-दनाभित्यूहनीयम् । मन्त्राणां च केषात्रिदनुष्ठीयमानपदार्थप्रकाशनम् । येषां तु न दृष्टं प्रयोजनं तेषां ऋतुपुरुवार्थादृष्टकल्पनाः । न च तदृदृष्टार्थत्वेना-न्यत्रापि दृश्यमानप्रयोजरपरित्यागा युक्तः । स्वाध्यायोध्ययनविध्यध्या-पितस्य मन्त्रबाह्मणस्य प्रयोजनकल्पनावसरे यथाशक्ति प्रयोजनँकल्पनैव युक्ता । तत्र हुमादीनां दृष्टप्रयोजनासम्भवे जपत्रह्मयज्ञादावदृष्टार्थता । दृष्ट चैकप्रयोगविधिगोचराणीं दृष्टादृष्टप्रयोजनत्वं प्रोक्षणावघातादिनाम् । अतो नावश्यमैकरूप्यमेव सर्वत्रैवास्थ्यम् । तदेष पूर्वोत्तरपक्षसंक्षेपार्थः — पार-लौकिकादप्रफलत्वाद्य्ययनस्य नार्थज्ञानपर्यन्तोऽध्ययनविध्यर्थे इति नाव-इयमनन्तरं वेदार्था गीमांसितव्यः। अतो न स्नानस्मृत्यव्ययनविष्योर्वि-रोधः। अविरुद्धं च न दुर्वेरुमि वाधमह्तीति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु---स्वाध्यायस्याध्ययंनंसंस्कार्यत्वावगमादधीतेन स्वाध्यायेन किं कुर्यादित्यपे-क्षिते योग्यत्वेनार्थज्ञाने स्वाध्यायस्य विनियोगात्, तस्य चैहिकत्वादनन्तरं दृश्यमानत्वाच न व्यविह्तामुन्मिकादृष्टस्वर्गफलकल्पना युक्तेत्यधीतेन स्वाध्यायेनार्थं जानीयादिति करणीभूतस्य वेदस्यानुप्राहकापेक्षायां, योग्य-

१ 'थीवधारणं त', १. 'थीप्रति' क. पाढः. १. 'त्राददृष्टकल्पनानवका' ४. तुं, 'तेषु' ख. पाठः. ५. 'यावि', ६. 'स्याहि म', ७. 'नपरिक', ८. 'णां नानाविधह' ख. पाठः १. 'प्यमेवावसे' क. पाठः. १०. 'पः' ख. पाठः ११. 'नकमरवाव' क. पाढः,

हप्टार्थत्वादिसंयुक्तं वाक्यं लक्षणया त्विति ॥ ८९ ॥ पुनरुक्त्या गतार्थत्वात् त्यक्तं कैश्चित् तदुच्यते । ययप्यस्य भवेद् वाच्यमानन्तर्यमसंशयम् ॥ ९० ॥ तथापि पूर्वतामात्रं लक्षयेद्विरोधतः । प्रनथ्यहणमात्रे च कृते स्नानं विरुध्यते ॥ ९१ ॥ अधीत्येत्यधिगम्येति व्याख्याने त्वविरोधिता ।

त्वेनेतिकर्तव्यतांशोपनिपातिनी मीमांसाध्ययनानन्तरमुपनिपतन्ती स्त्रका-लोपनिपातिना स्नानेन विरुध्यत इति श्रुतिबलीयस्त्वेन युक्तः स्नानस्मृते-र्बाध इति स्कं स्नानस्य तेन बाधः स्यादिति ॥ ८८३॥

अत्र भाष्यं 'दृष्टार्थता चाध्ययनस्यानन्तयं व्याह्नयेत, लक्षणया त्वेषोऽर्थः स्याद्' इति । तद्ध्ययनदृष्टार्थताप्रतिपादनस्य पुनरुक्तत्वालुक्ष-णया त्वेषोऽर्थः स्यादिति चाविज्ञायमानार्थत्वात् कैश्चिद् व्याख्यातृभिस्यक्तम् । तत्तावदाहः हृष्टार्थेति कैश्चिद्न्तेन । स्वयं तु चिरन्तन-लेख्येषु विद्यमानत्वात् समाधते तत्रुच्यत इति । अयमभिप्रायः —पूर्वः हि 'न चाधीतवेदस्ये'त्यादिभाष्येण पूर्वकालतामात्रं त्त्वाप्रत्ययेनोच्यते, नानन्तर्यम् । न च तद्ध्ययनदृष्टार्थत्वे विकृष्यत इति स्मृत्या सहाविरोधो दिश्चितः । इदानीं तु यद्यप्यानन्तर्यवचनः क्त्वाश्चदः, तथापि समस्तस्मृत्यर्थपरिमहे वेदिनरोधाद् वरं लक्षणेति । पौर्वापर्यविशेष आनन्तर्ये उक्ते तदन्तर्गतपूर्वकालतामात्रमध्ययनस्य लक्ष्यते । एवं हि दृष्टार्थाध्ययनेन सन्हाविरोधो भवतीति ॥ ९०३ ॥

अपरमिष स्मृत्या सहाविरोधप्रकारमाह — ग्रन्थेति । अधीत्येति इङो रूपे विरोधः नेण इति । इदं चान्वारुद्यवचनिर्मित नार्तावादर-णीयम् । इङो हि नित्यसहचरितोऽधिशब्द एकदेशभूतः, निह तस्य केवलस्य प्रयोगो दृष्टपूर्वः । अत इङो रूपे समुदायप्रासिद्धिः । इणस्त्व-वयवप्रसिद्धः । सा च समुदायप्रसिद्धेर्द्वेला । स्वाध्यायाध्ययनाधिकारे चाधीत्येति श्रुतं तद्विषयमेवावगम्यत इत्यतोऽपि नाधिगमार्थकल्पना यु-तेति ॥ ९१३ ॥

[.] १. वर्ध इति क. पाठः.

यस्त्वेवमविरोधित्वं कुर्वन्नाष्ठवनं वदेत् ॥९२॥ अदृष्टायाथवाप्यन्यः संस्कारस्तस्य चोत्तरम् । इहास्नानादिनियमो यः कृतो ब्रह्मचारिणः॥९३॥ अवधित्वमनाश्चित्य सोऽवसानमपेक्षते । ततोऽपेक्षावशात् स्नानमस्नानादिनिवर्तनम्॥ विरोधसाहचर्याभ्यां दृष्टार्थत्वेन लक्षयेत् ।

अत्र भाष्यं 'न चेदं स्नानमदृष्टार्थं विधीयते' इति । तद् च्याचष्टे— यास्तिवति । यो हि श्रुतिसमृखोरेवमविरोधो भवतीति गुरुगेहादनावृत्तस्याः प्रवनमात्रम् 'अधीत्य स्नायादि'ति प्रयाजादिवत् प्रधानमदृष्टार्थं विधी-यते । अथवा मन्त्राद्युपेतमध्ययनस्य प्रधानकर्मणः प्रोक्षणादिवद्दृष्टार्थं नरसं-स्काररूपं स्नानं विधीयत इति मन्यते, तस्य वक्ष्यमाणमुत्तरमिति॥९२३॥

तदिदानीमुत्तरमाह- इहेतिं द्वयेन । त्रक्षचारिणो हि 'न स्ना-यादि'त्यस्नानादिनियम उक्तः । न च तत्र कस्यचिद्वधित्वमाश्रितम् । अतोऽसौ कियन्तं कालमिति भवत्यवसानापेक्षेति। यद्येवं ततः किमत आ-इ—तत इति । अपेक्षितविधौ दृष्टार्थत्वम्। इतरथादृष्टार्थं स्नानविधानम्। न च दृष्टे सम्भवति तद् युक्तम् । अतोऽपेक्षावशादस्नानादिनियमनिवृत्ति-मेव 'अधीत्य स्नायादि'ति स्नानं लक्षयति । ताद्धि अस्नानविरोधि स्नानं, विरोधिसत्ता च विरोध्यन्तरनिवृत्त्या व्याप्ता । अतः स्नानेनास्नाननियम-निवृत्तिरुक्षणा युक्तैव । तत्सह्चरिताश्च गुरुकुरुवासादय इति तन्निवत्या तेषामपि निवृत्तिर्रुक्ष्यत इति । ननु युक्तं विरोधिनोः सहासम्भवात् स्ना-नेनास्नाननिवृत्तिर्रुक्ष्यत इति । गुरुकुलवासादिधर्मानेवृत्तौ (क्र?क्र)तो हेतुः । यज्ञास्नानादिनियमसहचरितो गुरुकुलवासादिस्तन्निवृत्त्या निवर्त्यत इत्युक्तं तद्युक्तम् । प्रमाणान्तरगोचरे हि विषये तद् युक्तम् । यथा छोके भोजनकाले केवलस्थलपरिमार्जनोपदेशे स्थला(दी)नि परिमृज्यन्तामिति भवति तत्सहचरितनिखिलभोजनोपकरणशङ्खशुक्तिकादिपरिमार्जनोपदेशः। अतिस्मृत्योस्त यावदुपात्तभात्रविषयत्वात् सहचरितादिग्रहणमन्यायम् । उच्यते — स्यादेवं यदि श्रुतिमूलेयम् 'अर्वात्य स्नायादि'ति स्मृतिः

१. 'ति । म' क. पाठः.

तस्माद्य्ययनस्नानजिज्ञासाकमवाचिनाम् ॥ ९५ ॥ दृष्टार्थत्वाय ज्ञव्दानामेवं व्याख्येयमाश्रिता । स्नात्वा जिज्ञासमानोऽपि नतु वेदं न वाधते ॥ ९६ ॥ तेनाविरोधिता तस्यत्येवं वदत उत्तरम् । यथेवाध्ययनात् स्नानं स्मर्थते समनन्तरम् ॥ ९७ ॥

स्यात् । इयं तु विश्वसूळा । न्यायश्च सकळबद्धाचारिधभीनवृत्तौ समानः । कः पुनरसो । श्र्यताम् । श्रद्धाचारिधमी हि शुरुकुळवासादयोऽध्ययनाङ्गमः ध्ययनसमाप्तौ समाप्यन्ते इहिसमाप्ताविव व्रतिभित्ते न्यायः । अतोऽस्नानंनि-यमिनवृत्तिम्ळेन सकळाभीन्धनादिश्रद्धाचारिधर्मपर्यवसानळक्षणा सुक्तेति । इदं तु 'किन्तु ळक्षणये'त्यादिशाष्येणोक्तामिति वेदितव्यम् ॥ ९४३ ॥

प्रकरणार्थिमदानीमुपसंहरित — तस्मादिति । अयमर्थः — यद-ध्ययनशब्दोऽधिगमार्थ इति व्याख्यातं, यच स्नायादित्यस्नानादिनियम-निद्वित्तलक्षणार्थः स्नानशब्द इति, तथा 'अथातो धर्मजिज्ञासे'ति धर्मजि-ज्ञासाक्रमवचनोऽथशब्दोऽब्ययनानन्तरोपनिपातिस्मार्तस्नानाभावलक्षणार्थ

इति यदुक्तं तर्त्रं च सर्वत्र दृष्टार्थत्वं हेतुरिति ॥ ९५३ ॥

अत्र चोदयति — स्मार्ट्यतीर्यन्तेन । एवं ह्युक्तं 'दौर्बल्यं वेद्बाधनादि'ति । एवं च वेद्बाधो भवति यदि वेदार्धः सर्वधैवोपेक्ष्येत । यदि तु स्मृत्यनुरोधनाध्ययनानन्तरं स्नात्वा सन्दिग्धं प्रयोजनवन्तं वेदार्थं हुध्यमानो जिज्ञासते, ततो न कश्चिद् वेद्विरोधो दृश्यत द्रत्यविरोधिता स्नानस्थिति । एवंवादिन उत्तरमाह—एविमिति स्नानबाधनमन्तेन । अयमर्थः—भवेदिप स्मृत्यनुरोधनानन्तरं स्नानं यदि तावन्मात्रमेव स्मृतं स्यात् । इह च स्नानादुत्तरकालमपि नानाविधानि नित्यानि नैमित्तिकानि च कर्माणि स्मर्यन्ते । तद् यदि तान्यप्यनुरुध्यन्ते, ततोऽत्यन्ताय वेदबाधः । न च तान्यप्यविचारितवेदार्थो यथावदनुष्ठातुमीष्टे । न चाविदुषोऽधिकार्राऽस्ति । वक्ष्यति हि — 'न चाविद्वान् विहितोऽस्ती'ति । तद्वश्यमनुरुध्यापि स्मृतिं कियत्यप्यध्वानि गत्वा पुनस्तद्वाधो वक्तव्यः । तद् वरम्म्धितवेदत्वेन विचारयोग्यत्वान्माणवकत्त्याध्ययनानन्तरमोगते काले प्रयन्ते (ति जिं, २ 'प्रसं', ३ 'वद्तः' ४ 'तु' स प्राः ५ 'म्वन' क प्राः

तथा ततः परे।ऽप्यन्यः पदायोऽन्यः परस्ततः । ततश्चावश्यकर्तव्ये वाधे स्मार्तस्य कस्यचित् ॥९८॥ योग्यत्वादागते काले प्राथम्यात् स्नानवाधनम् । सोऽयं पाठकमस्यार्थाद् वाध इत्यवगम्यते ॥९९॥ गुणप्रधानयोशीयि विरोधाद् गुणवाधनम् ।

मोपनिपातिनो विरोधिनः स्नानर्त्रैव वाधनम् । अतोऽनधातवेदस्वेन याव-श्चित्यनैमि।त्तेककर्मणोऽनुष्ठानायोग्यः, तावदकुर्वन्निप तानं न प्रत्यवैति । अधीतवेदतया योग्योऽकुर्वन् प्रत्यवेयात् । न चाविद्वान् कर्तुं शक्नोति । न चाविचारयन् जानातीत्यध्ययनानन्तरंमेव धर्मजिज्ञासा युक्तेति । इदं चो-त्तरविभवादुक्तम् । परमार्थतस्त्यव्ययनाविव्यर्थसम्पादनाय प्रवृत्तो न प्राङ् भीमांसाश्रवणाद् विरन्तुमर्हतीत्यध्ययनविधिवलप्रभावित एवायमर्थः। निष्ठ प्रधानमनङ्गननुष्ठितं पर्यवस्याते । वक्ष्यति हि 'साङ्गं प्रधानमंकश्च्यादि'ति ॥ ९८३॥

एवं स्मृतिवाधमुषपाद्यात्रैवाधिकरणँमुदाहराते — सोऽपिमिति । इतिरिवाधे । पाठकमस्येव श्रातिकमस्यायधमर्थाद् वाधोऽवगम्यत इत्यर्थः । उक्तं हे कमकोषाधिकरणे 'कमकोषोऽर्थशव्दाम्याम् —' (५ ४. १) इति । अत्र हि 'अल्नहोत्रं जुहोति' 'यवाग्रं पचती'त्युदाहृत्य विचाराये- ष्यते — किं हुः पा पक्तव्यम् , उत पक्तवा होतव्यभिति । अत्रं पाठप्रामां- ण्याद् हुत्वा पक्तव्याभेति पूर्वपक्षेत्र उक्तं पाठकमस्यार्थकमात् कोषो वाधः । अर्थवशेन ह्यत्र पाठकमोऽतिकामितव्यः । यथापाठकमानुष्ठाने ह्यर्थो न संवर्तेत । होमार्थो हि पाकः । स होमादुक्तर्यमनुष्ठितोऽनर्थकः स्यात् । होमश्र हवनीयाहते न सिध्यत् । तर्वादादौ श्रपणं ततो होम इति । तद्वदिहापि यद्यप्ययनानन्त्रर्यक्तपक्तवाश्रुत्या स्नानस्य कमोऽवगतः, त- थाप्यध्ययनहृष्टार्थतासामर्थ्यन वाधितव्य इति । तत्वरिग्रहेऽध्ययनिक्ध्ये एव वाधितः स्यात् । श्रुतिकमोऽप्यर्थानुसारेण वाध्यत एव, अर्था- र्थत्वात् सर्वरेषेति कमकोपाधिकरणे टीकाकारेणोक्तिनिति । अधिकरणान्त-

^{ी. &#}x27;रं कर्म', २. 'वे' ख. पाठः. ३. 'णार्थमु', ं४. 'त', ५. 'घा-न्यार्', ६. 'रकालम', ७ 'रेप्वेन वाधितन्य ए'क पाठः.

स्नानोपलक्षिता चात्र निवृत्तिगुरुवेरमनः ॥ १००॥ विरोधित्वेन वाध्येत न तु मध्वादिभक्षणम् । तस्माद् गुरुकुले तिष्टन् मधुमांसाद्यवर्जयन् ॥ १०१॥ जिज्ञासेताविरुद्धत्वाद् धर्ममित्यवगम्यते । गुरुगेहिनवृत्त्यंशो यावच्च न समाप्यते ॥ १०२॥ तावत् सकलवाचित्वान्न स्नानं पर्यवस्यति ।

रमत्रैवोदाहरति — गुणप्रधानयोरिति । वक्ष्यति — 'अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यात्' (१२. २. २५) इति । अत्र च प्रधानभृतसुत्याकालानुरोधेना-ङ्गभूतदीक्षणियाकालवाधो वक्ष्यते, प्रधानार्थत्वादङ्गानाम् । प्रधानविरोधे सत्यानर्थक्यात् । एवामेहाप्यध्ययनस्नानयोः क्रममधीलस्नायादिति स्मृतिस्विद्यति । क्रमश्च क्रमवतामङ्गमित्यविद्यादं सर्ववादिनाम् । तद् यद्येष क्रमोऽनुरुध्येतः, ततः प्रधानभूतं दृष्टार्थमध्ययनमेव वाधितं भवेत् । न च गुणानुरोधेन प्रधानवाधो युक्त इति ॥ ९९३॥

एवं तावत् स्मृतेरत्यन्तवाधो भाणतः । इदानीं विरोधानुसारित्वाद् वाध्यवाधकभावस्य यावन्मात्रसेव विरुध्यते तद् वाधितव्यम् । गुरुकुलँ-वासपरित्यागमात्रं च धर्मजिज्ञासापरिपन्थि, तदायत्तर्वात् तस्याः, न मधुमांसादिसेवेति न ते वाधितव्या इत्याह — स्नान्तेति ॥ १००३॥

तस्मात् समृत्येकदेशवाधोऽयं न समस्तस्मृतेर्बाध इत्याह — त-स्मादिति ॥ १०१३॥

नन्वेवं परित्यक्ताग्नीन्धनादिब्रह्मचारिधर्मः स्नातको जात इति 'स्ना-तको नित्यं शुचिः सुगन्धिः स्नानशीलः' इति विधिप्राप्तं मध्वादिसेवन-वद् धर्मजिज्ञासायामिवरोधि यत् स्नानं तदिष क्रियतामैत आह—गुरुगे-होते । सकलब्रह्मचारिधर्मनिवृत्तौ हि स्नातकृशब्दः प्रयुक्तः, नाग्नीन्ध-नादिकतिपयधर्मनिवृत्तौ । अतो यावद् गुरुगेहनिवृत्तिर्मध्वादिसेवासमुदा-यस्यांशो न समाप्यते, तावत् स्नातक एव न भवतीति न स्नानमस्ना-

^{9. &#}x27;रिष्यति' क. पाठः ह. 'ति स', ३. 'नामविवादिसिद्धम्', ४. 'नी तु वि', ५. 'लप', ६. 'त्वाद्धमैज्ञानस्य न', ७. 'न वा', ८. 'ति', ९. 'मिलाह', १०. 'हाद्विनि' ख. पाठः.

गुरुगेहादनावृत्तः स्नातको हि न कथ्यते ॥ १०३ ॥ तत्परत्विधानाञ्च न तावद् दारसङ्ग्रहः । व्याख्याय कीर्तिता चात्र स्नायादिति पुनः स्मृतिः ॥ समावर्तिष्ट भेत्यादिस्मृतेर्यद्यप्यनन्तरम् । विपरीतार्थमित्यस्मात् तद्वाक्यादपनीयते ॥ १०५ ॥ अथशब्देन यो बाधः पुरस्तादुपवर्णितः । तन्मात्रस्येव बाधोऽत्र दृष्टार्थत्वात् प्रदर्शितः ॥१०६॥

नादिनियमनिवृत्तिः पर्यवस्यति । स्नानं न प्राप्नोतीत्यर्थः । सकलब्रह्मचा-रिधर्मनिवृत्तिवाची स्नातकशब्द इति ॥ १०२३ ॥

व्याख्याय तदेव प्रयोगानुसारेणाह — गुरुगेहादिति । यावादि गुरुगेहान्न निवर्तते न निष्कामाते, तावत् स्नातको न कथ्यते । अतो न स्नातकधर्म लभत इति । यद्येवं तिर्हं मा स्नातु, दारपिरमहं किन्तु न करोति । उपात्तदाराऽपि गुरो निवसन् धर्म जिज्ञासत एवं, अत आह — तदिति । गुरुगेहान्निष्कान्तस्य कृतमन्त्राधुपेतस्नानस्य तत्र स्नानात् परो दारसङ्ग्रहो विद्वेतः 'स्नातकः सद्दशीं भार्यो विन्देत' इति। तत् कथमकृत-स्नानस्य भवेदिति ॥ १०३३ ॥

अत्र भाष्यं 'वेदमधीत्य स्नायाद् गुरुकुलान्मा समावितिष्टे'ति। तद-सङ्गतार्थभिव लक्ष्यते । कथं हि वेदमधीत्य स्नायाद् गुरुकुलान्मा समाव-तिष्टेति । तद् निच्छिद्य योजयति—कृष्यारूपायिति । पूर्वं हि 'न चेदं स्ना-नमदृष्टार्थिमि'त्यादिना भाष्येण स्मृतिवाक्यं व्याक्ष्याय पुनस्तदेव कीर्तित-मस्याः स्मृतेर्यमर्थ इत्युक्तं भवति ॥ १०४ ॥

नन्वानन्तर्याद् गुरुकुलान्मा समावर्तिष्टेलनेनैकग्रन्थोऽवगम्यते । किं तत्परित्यागे कारणमैत आहः—समावर्तिष्टेति । नद्यानन्तर्यमेव सम्बन्धे कारणम् । अपितर्हि, योग्यतापि । इह च विरोधादानन्तर्येऽप्यसम्बन्ध इति ॥ १०५ ॥

अथापनीतं कथं व्याख्येयमत आह — अथशाब्देनेति । पूर्वे हि गुरुकुलवासावसानवाधनार्थोऽथश्बद इति व्याख्यातं 'गुरुकुलान्मा समा-

१. 'हि'र. 'बंखत', ३. मिखत' . पाटः.

स्मृतिप्राप्तिमिदानीं तु सधुमांसाद्यवर्जनम् । प्रतिषेधन्नदृष्टार्थं सूत्रकारो न शोभते ॥ १०७ ॥ निवृत्य गुरुगेहाच्च जिज्ञासार्थः पुनर्भवेत् । प्रवेशः सोऽप्यदृष्टार्थं इति नैवेह सूत्रितः ॥ १०८ ॥ निर्गमो हि कृतार्थस्य दृष्टार्थों गुरुवेश्मनः । स्मर्यते तस्य नार्थः रयादकृतार्थस्य निर्गमे ॥१०९॥ अथशब्दप्रसिद्ध्येव वेदयहणहेतुता । आनन्तर्योपदेशित्वादतश्शब्देन किं पुनः ॥ ११० ॥

वर्तिष्ट कथं वेदवाद गानि विचारथेदि रयादिना भाष्येण । न च तत्र हेतु-रुक्त इति स्मृतिदृष्टार्थता असङ्गेन मनास विपारवर्तमानो अभिहितः । अथशब्दो ह्यानन्तर्यपरत्वे अदृष्टार्थः (गादिति तत्परिहाराय गुरुकुलान्मा समावर्तिष्टेले-वंपरो व्यार्ल्यायत इति । यद्या गुरुकुलवासनिवृत्तिमात्रं वाध्यते न क्रस्न-स्मृत्यर्थ इति, तत्रायं हेतुरित्याह — तन्नात्रस्योत् ।। १०६ ।।

एतदेव विवृणोति — स्मृतिप्राप्तिभाते । इदानीमधीते वेदे-ऽधीत्य स्नायादिति स्मृतिप्राप्तं मध्वादिसेवनं प्रतिषेधयन् सूत्रकारोऽदृष्टार्थो-पदेशी स्यात् तेषां धर्मजिज्ञासायामविरोधात्। न च तद्युक्तमिति ॥१०७॥

यस्तु स्मृतेरिवरोषं वदन्नेवमाह — स्मृतिवशादनन्तरं स्नात्वा गुरुगेहं प्रविश्य धर्मो विचारियण्यते तन्न कश्चिद् विरोधः स्यादिति, तं प्रत्याह — निचृत्ये।ते । निर्गत्य हि पुनः प्रवेशे।ऽदृष्टार्थः स्यादिति । पुर्वे चेदमुद्भाष्यमेव परिचोद्यान्यथा परिहृतम् । इदानीं भाष्यानुसारेणादृष्टार्थन्तया परिहृत्यते इत्यपैनस्कर्यम् ॥ १०८ ॥

नतु क्यं प्रवेशोऽदृष्टार्थः स्यात्, तस्य हि विचारो दृष्टमेव प्रयोज-नमत आह — निर्गम इति । कृतार्थस्य निर्गमो निस्सरणं दृष्टार्थं स्यात् । इत्ररथादृष्टार्थम् । अतो निर्गत्यप्रवेशोऽदृष्टार्थं इति वदता निवृत्तेरदृष्टार्थत्व-मुक्तं भवति ॥ १०९ ॥

अतरशब्द मिदानीमनुसन्धत्ते — अथेति । यदैवाथशब्देन दृष्टार्थ-

१. 'ख्यात्' ख. पाठः. २. 'ध्यकारानु' क. पाठः.

योग्यत्वमथराब्देन यद्याय प्रतिपादितम् । तदेव हेतुरत्रोति नातरशब्दाद् विना भवेत् ॥१११॥ लक्षणं पुरुषस्यव तदा तान्च प्रसन्यते । ।जेज्ञासायाश्च हेतुत्व फलार्थित्वादि सम्भवेत् ॥ अतरशब्दग्रहीतं वा तत्राध्यनमाश्चितम् । हतावकथ्यमाने हि मङ्गलाद्यप्यसा भवेत् ॥ ११३ ॥ स्नानवाधस्य वा हेतुरत इत्युच्यते पुनः । योग्यस्याधीतवेदत्वान्नावस्थातुं हि लभ्यते ॥११४॥

मानन्तर्यमुपादेष्टं, तदैव ।क्रेयामात्रानन्तर्यस्यादृष्टार्थत्वाद् वेदग्रहणं वेदार्थिनिर्णये हेतुरित्युक्तमेवेति ।कंमतस्याब्देनेति ॥ ११० ॥

परिहरति — योग्यत्विमिति । आनन्तर्योपदेशाद् वेदाध्ययनेन धर्मज्ञाने योग्यो भवतीति ज्ञायते, न तु तद्धेतुकेव धर्मजिज्ञासेति ॥१११॥

अतश्चेवंविवः पुरुषो धर्मज्ञानै योग्य इत्येतावदेवाथशब्देनोक्तं स्यात् , न हेतुविशेष इत्याह — लक्ष्युगिश्चिति । न च हेत्वन्तराभावात् पारिशेष्यसिद्धमध्ययनं शक्यं वक्तुमित्याह—।जज्ञासाया इति ॥११२॥

धर्मफलाधित्वाचार्यकयशः अभृति जिज्ञासाया हेतुत्वेन सम्भवति । तद्धेतुत्वे च धर्मजिज्ञासायाः श्रूराधिकारो दोष इति परिहारान्तरमाह— अत्तर्श्वाब्द इति । अथशब्दो ह्यानन्तर्यमुपदिशन् यद् वेदाध्ययनान न्तर्यमुपदिशतीर पुक्तं, तद् वक्ष्यमाणातश्शब्द प्रातपाद हेतुत्ववलेन । इत-रथा त्वर्थान्तरवचने । उपमथशब्द सम्भाव्येते ति ॥ ११३ ॥

अन्यथा ५.नरुक्तचमाह — स्नानबाधस्येति । यद्यय्यशब्देन वेदाध्ययनं धर्मः जज्ञासाया हेतुरिति प्रतिपादितं, तथापि हेत्वन्तरवचन-त्यादत्तरशब्दो न पुनरुक्तः । स्नानबाधस्य हेतुत्वमत्तरशब्दो वदिति । स्नानबाधहेतुमाविष्करोति — योग्यरपेति । अधातवेदो हि नित्यनेमित्ति-

१. 'क्तं भवतीति कि', २. 'का घ', ३. 'नयोग्या भवांत इ', ४. 'तं भवति त', ७. 'दतीति' ख. पाठः.

सन्वाच्येच्छान्तरं कर्म ज्ञानं व्याप्तोति तावता। ज्ञाने।पसर्जना सैव न तु विध्यादि गम्यते॥ ११५॥ इपेस्तु कर्म बाह्यः स्याद्धमीः सा वाथवा द्वयम्। समानकर्तृकत्वं तु तुमुनोक्तं लिङा विधिः॥ ११६॥ एवं विषयनानात्वान्न काचित् पुनरुक्तता। सूत्रितेच्छाभिनिर्वृत्ये द्वितीयेच्छात्र सूत्रिता॥

कानुष्ठानयोग्यो जाता यद्यावेद्वत्तया नानुतिष्ठेत्, प्रत्यवेयात् । अतोऽधीतवे-दत्तान्नावस्थातुं रुभ्यते झटिति विद्वत्तायां यतितव्यमिति ॥ ११४॥

अत्र भाष्यं 'धर्म ।जेज्ञासितु।भेच्छेदि'ति । तत्र सन्धातुारीङ्तुमु-नामिच्छार्थत्वात पानस्वत्यमाशङ्कच विषयभेदात पारेहरति - सन्वा-च्येति । सन्वाच्या तावदिच्छा आन्तरं समानपदोपात्तं ज्ञानमेव कर्म व्या-मोति । तत्किभिकेति यावत् । तावता च भागेन सैव गम्यते, न लिङा-देरर्थो विध्यादः । इषिस्तु यद्यपीच्छावचनः, तथापीच्छान्तरवचनत्वाद-पुनरुक्तः । तथाहि -- सन्वाँच्येच्छाया वाह्यः पदान्तरोपात्तो वा धर्मः कर्म, ज्ञानेच्छा वा, धर्मज्ञानेच्छाद्वयं वा । कर्मभेदप्रकटनमिच्छाभेद-स्फुटीकरणार्थम् । लिङ्तुमुनोस्ट विधिसमानकर्तृकत्ववचनत्वात् स्पष्टो विषयभेद इत्यपुनस्कततेति । किं पुनरत्रासूत्रितद्वितीयेच्छोपादाने भाष्य-काररप प्रयोजनं, धर्म किज्ञासेतेत्येवं हि वचनीयमत आह — सूत्रिते-च्छेति । एवं हि मन्यते — यथा ।शेष्ये। वालः प्रेषणायामयोग्यत्वाद् धर्मज्ञाने प्रवर्तयितुं सूत्रकारेणाध्येषितो धर्मजिज्ञासेति बदता, तथा तद्गति-मनाविद्धानेन भाष्यकारेण सत्रितेच्छा कथं निर्वत्येतेति द्वितीयेच्छा असूत्रितोक्ता । अत इच्छोपदेशेनापि कर्तव्यतोपदिष्टा भवेत् , तत्पूर्व-भावित्वादिच्छायाः । नचेंच्छा नेष्यते । बुभुक्षावत् । तथाहि एको बुभुक्षमाणो भुंक्के । अन्यस्तु मन्दानलत्वाद बुभुक्षुस्तामपि कामयत ए-वेति ॥ ११५—११७॥

१. 'ग्यो भवति य' क. पाट:. २. 'दासाववि', ३. 'प्रा', ४. 'दिरिति', ५. 'विषयभेदादपु' ख. पाठ:. ६. 'तद्वाप्ये', ७. 'तो धर्मो जा', ८. 'में। इच्छा- अक्रमक. पाठ:.

CC-0. JK Sanskrit Academy, Jammmu. Digitized by S3 Foundation USA

प्रकृत्या विकृतिर्यसमाचतुर्थ्यन्ता समस्यते । ताद्थ्ये यूपदार्वादौ तेनास्मिन्नसमासता ॥ ११८॥ सा हि तस्येत्यनेनोको धर्मस्येत्येष विग्रहः।

तत्र धर्मजिज्ञासासमासपदं विगृह्णता भाष्यकारेण 'धर्माय जिज्ञासा धर्माजिज्ञासा । सा हि तस्य ज्ञातुमिच्छे'त्युक्तम् । तदाक्षिपति — प्रकृत्येति । यत्र हि तादर्थे चतुर्थीसमासो भवति, तत्र त्रकृत्या विकृतिः समस्यमाना दृष्टा । यथा यूर्गंय दारु यूपदार्विति । अप्रकृतिधिकारयोस्तु न समासः यथा रन्धनाय स्थाली, अवहननायोल्खलानाते । तथा पृक्ततिविकृतिय-हणं कर्तव्यमि'ति तादर्थ्यसमासे वार्त्तिककारेणोक्तम् । न च सामर्थ्य-प्रदर्शनार्थं तत् । अतोऽप्रकृतिविकारयोरिष यत्र सामर्थ्यं तत्र समासो भव-त्येव । अतो धर्मजिज्ञासापदेऽपि सामर्थ्यस्य विद्यमानत्वाद् युक्तस्तादर्थ-समास इति वचनीयम् । सामर्थ्यस्यैव प्रकृतिविकारभावमन्तरेणानुपपत्तेः । विग्रहवाक्यार्थाभिधानशक्तिहिं सामर्थ्यम् । न च यथा रन्धनाय स्था-ठीति श्र्यमाणा चतुर्थी वाह्यनिमित्तैभूताया अरन्धनप्रकृतेरिप स्थाल्या-स्तादर्थ्यमभिद्यातयाति तथा रैन्धनस्थालीति समासः, मन्दत्वात् ताद-र्थ्यस्य । प्रकृतेरेव तु दार्वादेर्यूपादिविकृतिभावागत्तेर्व्यवतं तादर्थ्यमिति युपाय दार्विति विगृह्य कथितं यूपदारुसमासादपि सुज्ञानम् । अत एव समासविधी तादर्थ्यत्रहणं प्रकृतिविकृतिगोचरं न्याख्यातं तत्रैव तादर्थस्य स्पॅप्टत्वात । आह च

> "वाह्यस्य हिं नि।भेत्तस्य तादर्थ्यं नैव तादशम् । यादशं प्रकृतेः स्पष्टं विकारं प्रति दश्यते ॥"

इति । तथाच नाप्रकृतिविकृत्योस्तादर्थ्यसमासो दृष्टचरः । अश्वनासादिषु पष्ठीसमासाश्रयणात् । वैयाकरणाख्यःयां तु सत्यपि समासेऽलुग्विधानाद् विभिक्तः श्रूयते इति युक्तमेव वृत्तिविग्रहयोरैकार्थ्यमसत्यपि प्रकृति-विकृतिभावे । धर्मजिज्ञासापदसमासस्तु विवादास्पदीभूत एव । तरपाद-समासोऽयम् ॥ ११८॥

१. 'पदार्वादाविति', २. 'था तादर्थंसमासे प्र' ३. 'ति वा', ४. 'त्ताया' ख. पाठः. ५. 'रन्धनायस्था' क. पाठः. ६. 'स्फुटत्वा', ७. 'च' ख. पाठः.

धर्मायति तु ताद्रथ्यं षष्ठी वृत्ताति कथ्यते ॥११९ ॥ प्रामोत्यत्र चतुथ्यं विद्योषश्चेद् विद्यक्षितः। सामान्यस्य विद्यक्षायां ताद्दशं कथ्यते कथम् ॥ सम्बन्धमात्र एवेषा षष्ठगुरात्रा तथानि तु । विद्यिष्टंनिष्टता तस्य भाष्यकारेण वण्यते ॥१२१॥ साधनाभासता चात्र पूर्वपक्षार्थगोचरा। अन्यसाधनमन्यस्य साधनाभास उच्यते ॥१२२॥ कत्वर्थं पुरुषार्थस्य तद्रथं च क्रतोरिति । शेषलक्षणशब्दश्च कृस्त्नशास्त्रविद्यक्षया ॥१२३॥

एवमाक्षिप्य समादधाति — सा इति । नायं चतुर्थीसमासः । किन्तु अश्वधासादिवत् पछीसमास एवायम् । तथाहि 'सा हि तस्य ज्ञातुमिच्छे'।ते पष्ठचन्तेन तदा विगृह्णाति।ते । ननु धर्माय जिज्ञासेति विग्र-हवचनं तत् कथं व्याख्येयमत आह — धर्मायेति । नेदं विग्रहवचनं, किन्तु पष्ठचर्थविशेषप्रदर्शनमिति ॥ ११९ ॥

अत्र चोदयति — प्राप्नोति । तादर्थ्यक्तपार्थविवक्षायां हि चतुर्थ्येव प्राप्नोति । सम्बन्धसामान्याववक्षायां तु तादर्थ्यवचनं कथ-

मिति ॥ १२० ॥

परिहरति — सम्बन्धमः श्रेति । स्त्रकारेण हि सम्बन्धसामान्य-विवक्षाया धर्मजिज्ञासेति षष्टीसमासः प्रयुक्तः । निर्विशेषसामान्यानुपपत्तेस्तु विशेषाकाङ्क्षायां भाष्यकारेणैव तस्य सामान्यस्य ताद्रथ्येरूपविशेषनिष्ठता वर्ण्यते, तेनायमपि न दोष इति ॥ १२१ ॥

अत्रापरं धर्भजिज्ञासास्य रूपप्रदर्शनार्थं 'कान्यस्य साधनानि कानि साधनाभासानी'ति भाष्यम् । तत्र साधनाभासपदं व्याचष्टे — साधनाभासति । कथं पुनः पूर्वपक्षरयार्थः साधनाभासः, अत आह — अत्यस्यनिमिति । अन्यस्य हि साधनमन्यस्य साधनवदवभासनानं साधनाभासं भवतीति ॥ १२२॥

CC-0. एतदेवाभिन्यवस्ति क्रांत्र ज्यानकार क्रियो स्तिति sir स्तत्वर्शे जाहित पर्णमय्य। दि

प्रसिद्धः शक्यते ज्ञातुं प्रसिद्धत्वात् तु नेष्यते । अप्रसिद्धस्त्वशक्यत्वान्नतरामित्यतोऽत्रवीत् ॥ १२४॥ जिज्ञास्यः संशयाद् धर्मः श्रेयस्करतयापि च। असन्दिग्धो द्यजिज्ञास्यो यो वा स्यान्निष्प्रयोजनः॥ स्वरूपादिषु धर्मस्य द्विधा विप्रतिपद्यते । पूर्वं प्रमाणरूपाभ्यां पादेनाद्यस्य निर्णयः॥ १२६॥

पुरुषार्थस्यापापश्चोकश्रवणादेरुच्यमानं साधनामासं भवति । पुरुषार्थं च गोदोहनादि कतोरुच्यमानं तदामासं भवतीति । अत्र भाष्यकारेण 'को धर्मः कथंछक्षणः इति चोदनास्त्रेण च्याख्यातिमे'त्युक्त्वा 'कान्यस्य साधनानीत्यादि शेषछक्षणेन च्याख्यातिमे'त्युक्तम् । तद्युक्तमिव ह्रयते, शेष-छक्षणशब्दो हि तृतीयाच्याये प्रसिद्धः । न च तत्र साधनादि सर्व च्याख्यायते, अतः कथिमत्याशङ्कचाह — शेष्ठक्षणेति । नायं तृतीयाध्याय-विवक्षया शेषछक्षणशब्दः प्रयुक्तः, किन्तु परिशिष्टसकछशास्त्रविवञ्जया । अत एवैकवचनिमिति ॥ १२३॥

अत्र भाष्यकारेण शास्त्रारम्भमाक्षिपतोक्तम् — 'धर्मः प्रसिद्धोऽप्रसिद्धो वा स्यात् । यदि प्रसिद्धः, न जिज्ञास्यः । अथाप्रसिद्धः, नतरामि'ति । तत्राभाववचनत्वान्नजः कोऽयमातिशायनिकः प्रत्ययः । निह
निषेधस्य स्वगतो विशेषः कश्चिद्स्तीत्याशङ्कयाह — प्रसिद्ध इति ।
सत्यम् । नाभावस्य स्वगतो विशेषः, तथापि निषेध्यतन्त्रत्वाद् निषेधस्य
तदिशयात् सोऽप्यातिशेते इति । तदिह प्रसिद्धे ज्ञानेच्छामात्रस्यैवाभावः,
न ज्ञानस्य । अप्रसिद्धे तु न ज्ञानं न चेच्छेति द्वयनिषेधादितशयो युक्तः ।
अश्वस्यत्वान्नेष्यते न ज्ञायते चेत्यर्थ इति ॥ १२४ ॥

अत्र परिहारभाव्यं 'धर्मं प्रति विप्रतिपन्ना वहुविदः । स हि निःश्रे-यसेन पुरुषं संयुनक्ती'ति, तद् व्याचष्टे — जिज्ञास्य इति। सान्दिग्धस्य हि प्रयोजनवतो निर्णयाय मतिमन्तो यतन्ते । तथाच धर्मः । तस्मादय-मि जिज्ञास्यत इति ॥ १२५ ॥

कीद्दशः पुनर्धमें संशयः किन्निमित्तो वा, अत आह —स्वरूपा-दिचिनति । पूर्व तावद् धर्मस्य स्वरूपादिषु मध्ये प्रमाणस्वरूपाभ्यां देशा स्थितं वेदप्रमाणत्वे पुनर्वाक्यार्थनिर्णये । मतिर्वहुविदां पुंसां संशयान्नोपजायते ॥ १२७ ॥ केचिदाहुरसावर्थः केचिन्नासावयं त्विति । तन्निर्णयार्थमप्येतत् परं शास्त्रं प्रणीयते ॥ १२८ ॥

विप्रतिपद्यते । विप्रतिपत्तिः कियते इति भावे प्रस्ययः । वादिविप्रतिपत्तिश्च संशये निर्मित्तिनिति नैयायिकाः । तस्मादेष संशयो भवति किं खलु धर्मे प्रमाणं, किंस्विद् योगिप्रत्यक्षमृत चोदनेति । प्रमाणसंशयादेव तु स्वरूप-संशयः, किं यागादिर्धमे उत चैत्यवन्दनादीति । तदत्राद्यस्याध्यायस्य प्रथमपादे निर्णयः कार्य इत्याह— पादेनेति । अत्र हि सम्भावितेतरप्रमाणनिषेषेन सम्भाविताप्रामाण्यनिषेषेन च प्रामाण्यमुपपादियिष्यते । तदु-पपादनाच स्वरूपोपपादनमपि कृतं भवति । त्रिपाद्यां तु कथंलक्षण इत्य-मुना प्रतिज्ञातः प्रमाणप्रकारो निरूप्यते। प्रामाण्यं त्विहैवोपपादितम् । अत एव पादावसाने 'इति प्रमाणत्विमदं प्रसिद्धम्' इति वदति । अर्थवादाधि-करणे च 'सिद्धप्रमार्णभावस्य' इति, प्रकारस्य तु तद्दतः प्रमाणादनित-भेदात् कृत्सनोऽध्यायः प्रमाणलक्षणिनत्याख्यायते इति ॥ १२६ ॥

एवमाद्यपादप्रयोजनमुक्त्वोपरितनतन्त्रप्रयोजनमाह—रिश्वतः इति द्वयेन । अज्ञानामेकमाँगेदश्वनां चासंशयाद् बहुविदां वाक्यार्थनिर्णये संशयात्र मतिरूपजायते । प्रथमं तावद् विध्यर्थवादमन्त्रनाम्नामर्थे प्रयोजने संशयः स्तुत्याद्यपयोगर्प्रतिपादनेनार्थवादाधिकरणाधेरपनेष्यते । पुनश्च द्वि-तीय यजित ददाति जुहोतीत्यादिनां चार्थभेदाभावाद् भेदसंशयः शब्दा-न्तराधिकरणादिभिरित्येषा दिक् । अतः सन्दिग्धप्रयोजनवन्त्वात् परमिष शास्त्रं प्रणेतव्यमिति ॥ १२८ ॥

इत्युपाध्यायसुचरितमिश्रकृतौ काशिकार्याकायां प्रथमसूत्रं समाप्तम् ॥

१. 'रूपम्। वा,' २. 'आहोस्वित् चै', ३. 'राकरणेन', ४. 'णस्येति', ५. 'गिंगां चा', ६. 'प्रदर्शनेना', ७. 'त्वादप' ख. पाठः.

चोदनालक्षणोऽथीं धर्मः॥ २॥

धर्मे सामान्यतः सिद्धे प्रमाणं चोदनोच्यते। स्वरूपादेस्ततः सिद्धिः स्वरूपं चेह सूत्र्यते॥१॥ द्वयमेकेन सूत्रेण श्रुत्यर्थाभ्यां निरूप्यते। स्वरूपेऽपि हि तस्योक्ते प्रमाणं कथ्यतेऽर्थतः॥२॥

चोद्नालक्षणोऽर्थो धर्मः इति शास्त्रारम्भस्त्रम् । तद् व्याचष्टे — धर्म इति । अयमाभित्रायः — प्रथमसूत्रे हि विशेषधर्मजिज्ञासा प्रतिज्ञाता, तद्भिप्रायेण को धर्म इति पृष्टम् । विशेषश्च प्रमाणविशेषात् सिध्यति । पाषण्डागमे हि प्रमाणे चैत्यवन्दनादयः कियाविशेषा धर्मा भवन्ति । वेदागमे तु यागादयः । तदिह सामान्यतः सिद्धैयमीं हेशेन प्रमाणविशेष-श्रोदना विधीयते । ततश्र धर्मविशेषसिद्धिः । यस्तु सामान्यात्मा धर्मस्य प्रीतिसाधनत्वं, सोऽविवादसिद्ध एव सर्ववादिनाम् । नहीह केचिद् विव-दन्ते यः प्रीतिसाधनं धर्म इति । तथाच नुगुणवादिनो 'यतोऽभ्यदय-निःश्रेयससिद्धिः स धर्भः' इत्याहः । 'शुभा चित्तवासने'ति सौगताः । 'पुण्याः पुद्रला' इत्याईताः । सर्वे चैते प्रीतिसाधनतयेव तैर्धमी इष्यन्ते । अत एव चास्यां वचनन्यक्तावर्थशन्दोऽनुवाद इति वक्ष्यति 'लभ्यतेऽशीनुवादेन' इति । एषैव चात्र वचनव्यक्तिर्वार्त्तिककारस्यामिमता । इतरथा 'अर्थशब्दस्य विध्यनवादयोरसम्भवः इति वक्ष्यति । ननु च स्वरूपविशेषेऽपेश्चिते प्रमा-णविशेषैविधानमसङ्गतम्, अत आह — स्वरूपादेरिति । धर्मपदार्थस्येदं प्रमाणमित्युक्ते प्रमाणाधीनत्वात् प्रमेयसिद्धरशीदिदमुक्तं भवति यचोदना-प्रवेदितं तद् धर्मस्वरूपमिति । आदिशब्देन तदाभासमुपादत्त इति । यस्तु विवक्षित्तिरोधान्मुक्तमिति मन्यते, तं प्रत्याह — स्वरूपमिति । सामा-न्यतः सिद्धधर्मस्य स्वरूपविशेष इह सूत्र्यते इति ॥ १ ॥

नन्वेवमन्यतरिवधावन्यतरस्याश्रौतत्वात् 'को धर्मः कथंठक्षण इत्येकेनैव स्त्रेण व्याख्यातिम'ति भाष्यं नोपपद्यते, अन आह — हय-मिति । एकत्र श्रुत्युपात्ते अपरमर्थाद् व्याख्यातं भवतीति प्रमाणविधा-

१ 'षाजि' क. पाठः. २. 'तीति', ३. 'षाभिधान' ख. पाठः.

किमाचपेक्षितेः पूर्णः समर्थः प्रत्ययो विधो । तेन प्रवर्तकं वाक्यं शास्त्रेऽस्मिश्चोदनोच्यते ॥ ३ ॥ चोदनेव प्रमाणं चेत्येतद्धर्मेऽवधारितम् । साकाङ्क्षमिति मन्वानो युक्तिलेशं द्वयेऽस्पृशत् ॥

वर्थात् स्वरूपसिद्धिरुक्ता । स्वरूपविधाविप प्रमाणमर्थात् सिध्यतीत्याह— स्वरूप इति । यश्चोदनालक्षणः स धर्म इत्युक्तेऽर्थाचोदना धर्मे प्रमाण-मित्युक्तं भवति । नद्धप्रमाणकं वस्तु खरूपक्लेप्ये प्रभवतीति ॥ २ ॥

अत्र भाष्यकारेण 'चोदनेति कियायाः प्रवर्तकं वचनिम'ति चोदनापदार्थो व्याख्यातः । तदयुक्तं, प्रवर्तकस्य चोदनात्वात् प्रत्ययस्य
िठङादेस्तत्त्वादत आह— किमादीति । अयमभिप्रायः — सत्यं प्रत्ययभात्रस्य प्रवर्तनात्मको विधिरर्थः । नतु तावन्मात्रस्य प्रवर्तकत्वं, स्वव्यापारे हि पुरुषः कर्तृत्वेन नियुज्यते । अंशत्रयात्मिका च भावना तम्रापारः । अतः समानप्रत्ययोपादानश्रुतिवरुप्रतिरुक्धभावनापरिरम्भो विधिरातदीयनिखिरुविशेषणराभाद् न नरं प्रवर्तयितुमुत्सहते । सकरुतद्विशेषणरुष्यंचावयवार्थः किमिति साध्याकाङ्क्षां निर्दिश्यादिशब्देन साधनेति ।
एवंचावयवार्थः किमिति साध्याकाङ्क्षां निर्दिश्यादिशब्देन साधनेति ।
कर्तव्यताकाङ्क्षे निर्दिशति । एतदुक्तं भवति — किं केन कथमित्यनेनात्मनापेक्षितैः साध्यादिभिः पूर्णः प्रत्ययः प्रवृत्तिपर्यन्ते विधौ समर्थः,
तद्रहितस्य भावस्यानुष्ठानायोग्यत्वात् । तत्पूरणं चेदमनेनेत्यं कुर्यादिति
वाक्यादिति वाक्यमेव चोदनेति ॥ ३ ॥

अत्र भाष्यकारेण चोदनायास्तदितरेषां च प्रमाणानां धर्मे प्रामाण्येप्रामाण्यप्रदर्शनार्थमुक्तं 'चोदना हि भूतिम'त्यादि। तदयुक्तं, सूत्रकारेण सदौत्पित्तिकसूत्राभ्यां वक्ष्यमाणत्वाद् भाष्यकारस्यापि तत्रैव तद्विवरण-मुचितम्। अतः किमत्राक्षेत्रे क्रेशेनात आह — चोदनेति । अयमिन प्रायः — चोदनालक्षण इति समासपदम् । समासश्च सति सामध्ये भनविते । विशेषणविशेष्यार्थवचनं च पदानां सामध्यम् । नच व्यवच्छे-

१. 'सिद्धयै प्र', २. 'माहुरिति', ३. 'षसम्पदो न' क. पाठः. ४. 'ष चा', ५. 'ण्यप्र', ६. 'त' ख. पाठः.

सम्भाव्यते प्रमाणत्वं शब्दस्यैवंविधेष्वपि। इन्द्रियादेरसामर्थं वक्ष्यमाणमदीदिशत्॥ ५॥ अत्यन्तासत्यपि ज्ञानमर्थे शब्दः करोति हि। तेनोत्सर्गे स्थिते तस्य दोषाभावात् प्रमाणता॥६॥ चोद्नेत्यव्रवीचात्र शब्दमात्रविवक्षया। नहि भूतादिविषयः कश्चिद्स्ति विधायकः॥७॥

दाहते पदानां विशेषणविशेष्यभावः । अतश्रोदनालक्षणत्वयो।रेतरेतरन्य-वच्छेदात् चोदनैव प्रमाणं, प्रमाणमेव चोदनेत्यवधारणद्वयमत्र विविश्व-तम् । तचोपपत्तिसाकाङ्क्षमिति मीमांसागोत्रानुसारी भाष्यकारोऽनुपपत्ति-कार्थं वचनं क्षणमप्यक्षंममाणः प्रतिज्ञास्त्र एव सम्भावनाप्रसिद्ध्यर्थमव-धारणद्वये युक्तिलेशमस्प्रशदिति ॥ ४ ॥

तत्र प्रमाणमेवेत्यवधारणायां तावद् युक्तिलेशमाह — सम्भा-ठयतः इति । एवंविधेष्वतीन्द्रियेष्वप्यर्थेषु शब्दस्य प्रामाण्यं सम्भाव्यते । अतः प्रतिज्ञायां सम्भावितं प्रामाण्यं हेतुनोपपादयिष्यतः इति । चोदनैवे-त्यवधारणे युक्तिलेशं दर्शयति — इन्द्रियादेरिति । वक्ष्यति हि सत्स्त्रेणे-निद्रयादेरसामर्थ्यं तदनागतावेक्षणेनं भाष्यकृतेह कथितमिति ॥ ५॥

कथं पुनः शब्दस्य प्रामाण्यं सम्भाव्यते, अत आह — अत्य-न्तेति । अर्थगोचरज्ञानजननशिक्ति प्रमाणानां प्रामाण्यम् । सा चैवं नाम शब्दानां व्यापिनी यदत्यन्तासत्यपि गगनकुसुमसंसर्गादौ धियमुपजनय-तीति युक्ता तेषु प्रामाण्यसम्भावनेति । नन्वेवं तद्वदेवाप्रमाण्यमापद्यत इति प्रामाण्यं साध्यतोऽप्रामाण्यमापिततम् , अत आह — तेनेति । अयमिप्रा-यः — उत्सर्गो हि ज्ञानजननेन प्रामाण्यम् । तत् पौरुषेयेषु शब्देषु वन्ध्या-सुतो यातीत्यादिषु । तद् दोषादपोद्यतापि । अपौरुषेये तु शब्दे पुन्दोषा-भावात् स्वयमदुष्टत्वाच प्रमाणतेवानपोदिता सेत्स्यतीति ॥ ६ ॥

अत्र 'चोदना हि भूतिम'त्यादिमा चैय चोदनापदेन शब्दमात्रं विव-श्वितिमित्याह — चोदनेति । कारणमाह — नहीति । विधायको हि १. 'सहमानः प्र', २. 'न क', ३ 'प्रमाणस्वं सा' ख. पाठः ४. 'ने

प्रा', ५ 'तु पु' क. पाठः. ६. 'ध्यं तदिह चो' ख. पाठः.

इन्द्रियादिच्युदासेन शब्दो यावन्न साध्यते। तावच तद्विशेषस्य कृतो वावसरो भवेत्॥८॥ निमित्तमात्रं वोच्येत प्रमाणं चेह लक्षणम्। प्रमाणं वापि शब्दो वा तज्ज्ञानं वा निरूप्यते॥९॥ पदार्थस्तन्मतिर्वा स्याद्वाक्यार्थाधिगमोऽपि वा। पूर्वेषां तु प्रमाणत्वे फलत्वं तस्य गम्यते॥१०॥ ज्ञाने लक्षणशब्दोऽयं यदि नाम प्रयुज्यते। चोदनोक्तिस्तदा कार्यं तत्कार्यं वापि लक्षयेत्॥११॥

शब्दो मुख्यश्चोदनापदार्थः । न चासौ भूतादिविषयः सम्भवतीति शब्द-सामान्यं लक्षयतीति ॥ ७ ॥

इतश्चितदेवामित्याह — इन्द्रियति । समानजातीययोरेव स्पर्धार्ड-त्वात् राब्दमात्रमेव प्रत्यक्षादिसामान्येन स्पर्धामर्हति, न तद्विशेषः । भ-वति हि सम्प्रधारणा किं लौहमानीयतामुत दारविमिति । न तु किं लौहमुत खादिरमिति ।। ८ ॥

अत्र भाष्यकारेण 'ठक्ष्यते येन तल्रक्षणिम'ति ठक्षणपदार्थों विवृतः। तिदं निमित्ताभिप्रायं प्रमाणाभिप्रायं वेत्याह — निमित्तमात्रिमित। प्रमाणं वेत्यत्रापि पक्षे शिष्यबुद्धिप्रथिम्ने प्रमाणविकल्पानाह — प्रमाणं वेति। प्रमाणं वेत्यत्रापि पक्ष इत्यर्थः। प्रमाणं हि कारकविशेषः। विव-क्षातरच कारकप्रवृत्तिः। अतो यदेव शब्दादीनां वाक्यार्थज्ञानावसानानां मध्ये प्रकृष्टसाधकतया विवक्ष्यते तत् प्रमाणामिति। प्रमाणप्रसङ्गेन फलमपि दश्यति — पूर्वेषामिति। शब्दादीनां प्रामाण्ये वाक्यार्थज्ञानं फलम्। आन्तरालिकं तु करणव्यापारतया प्रतिपादियत्त्यम् । वाक्यार्थज्ञाने तु प्रमाणे हानादिबुद्धिः फलमिति विवेचनीयमिति॥ १०॥

ननु प्रमाणपक्षे ज्ञानमपि लक्षणपदार्थः । ताद्धे प्रमाणम् । अतः कथं शब्दविशेषवाचिना चोदनापदेन सामानाधिकरण्यमत आह — ज्ञान

१. 'ज्ञानानां' ख. पाठ:. २. 'न', ३. 'णं तत् क' क. पाठः.

निमित्तमात्रे शब्दे च प्रमाणे मुख्यवृत्तयोः । सामानाधिकरण्यं स्याच्चोदनालक्षणत्वयोः ॥ १२॥ द्रव्यिक्रयाग्रणादीनां धर्मत्वं स्थापियष्यते । तेषामैन्द्रियिकत्वेऽपि न ताद्र्येण धर्मता ॥ १३ ॥ श्रेयस्साधनता ह्येषां नित्यं वेदात् प्रतीयते । ताद्र्येण च धर्मत्वं तस्मान्नेन्द्रियगोचरः ॥ १४॥

इति । अस्यार्थः — नं तावद् ज्ञानमेव प्रमाणमिति नियमः । विवक्षाव-रोन हि शब्दादीनां प्रामाण्यमुक्तमेव । अपिच यदि ज्ञानमेव प्रमाणं त-द्विवक्षया च लक्षणशब्दः प्रयुक्तः, तथापि चोदनाशब्देन तद्गोचरं ज्ञानं तत्कार्यं लक्ष्यते यदि तद्विवक्षया लक्षणशब्दप्रयोगः । अथ तु पदार्थ-ज्ञानादिविवक्षया, तदा शब्दकार्यस्यं ज्ञानस्य यदंपरं कार्यं पदार्थज्ञानादि तज्ञोदनापदेन लक्ष्यते । अस्ति हि कार्यकार्यस्यापि परम्परया सम्बन्धो लक्षणावीजमिति ॥ ११ ॥

निमित्तार्थे तु लक्षणपदे शब्दे च प्रमाणे मुख्यार्थयोरेव द्वयोरिप सा-मानाधिकरण्यमित्याह — निमित्तेति ॥ १२ ॥

अत्र चोदनैवत्यवधारणे धर्मस्येन्द्रियादिगोचरत्वमपाकृतम् । तद-युक्तं, द्रव्यादिहिं धर्मः । स चैन्द्रियिक एवेति प्रत्यक्षसूत्रे वक्ष्यते, अत आह — द्रव्येति । अयमर्थः — सत्यं द्रव्यादयो धर्माः । न तु स्वरूपेण किन्तु श्रेयस्साधर्नतारूपेण । अतो न तदैन्द्रियिकमिति न धर्मस्येन्द्रिय-गोचरत्वापत्तिः । आदिशब्देनाकृतेरुपादानमिति ।। १३ ।।

केन तर्हि रूपेणामी धर्माः यद् वेदवेद्यमिति, तद् दर्शयित—श्रेय इति त्वभन्तेन । श्रेयस्साधनेशक्तयात्मना हि द्रव्यादयो धर्माः । न तद्र्-पममीषां वेदादते शक्यतेऽवगन्तुम् । निह 'गोदोहनेन पशुकामस्य प्रण-येत्' इत्यादिश्चितिमन्तरेण गोदोहनादयः श्रेयस्साधना इति प्रमाणान्तरं शक्तमत इति । प्रकृतमनैन्द्रियिकत्वं धर्मस्योपसंहरित तस्मादिति ॥ १४॥

१. 'नावश्यज्ञा', २. 'स्य य', ३. 'परं प', ४. 'नरू', ५. 'नत्वात्म' ख. पाटः.

प्रदर्शनार्थमत्रोक्तिमिन्द्रयं सूत्रकारवत्। नान्यत् किञ्चेति वा छेदः सामान्यार्थः प्रयुज्यते॥ तदसामर्थिसिद्धये च पुनिरिन्द्रियकीर्तनम्। किञ्चेति मध्यमच्छदो हेतुप्रक्षने प्रयुज्यते॥१६॥ यद्यपि त्वनुमानस्याप्येवमादौ समर्थता। विना सम्बन्धवोधेन न तु तस्योद्धवः क्वचित्॥१७॥ न सामान्यविशेषाभ्यां धर्मसम्बन्धदर्शनम्। लिङ्गस्य कस्यचित् सिद्धं येन स्यादनुमानता॥१८॥

अत्र भाष्यकारेण 'नान्यत् किञ्च नेन्द्रियमि'तीन्द्रियमात्रमशक्तं धर्म इत्युक्तम् । न चैतावता चोदंनैवत्यवधारणोपपत्तः । अनुमानादिशक्तिप्र-सक्तेरनिवारितत्वात् , अत आह — प्रदेशानाधिभिति । यथा हि सूत्र-कारेण सर्वप्रमाणानिमित्तत्वे विवक्षिते 'तत्प्रत्यक्षमनिमित्तमि'ति प्रत्यक्ष-मात्रस्यानिमित्तत्वमुक्तं, तथा तच्छीलमनुविदधानेन भाष्यकारेण प्रदर्शना-र्थमिन्द्रियमात्राशक्तिरुपवणितेति । नान्यत् किञ्चेति वा प्रमाणसामान्य-निराकरणाय भाष्यं छेत्तव्यमित्याह — नान्यदिति । कथं पूर्वस्माद् विच्छन्नं नेन्द्रियमिति व्याख्येयमत आह — तदिति । इन्द्रियपूर्वकं हि सर्वमितरदिन्द्रियाशक्तावशक्तमिति भावः । नान्यदिति वा सर्वाधि छित्त्वा किञ्चेति हेतुं पृष्टा नेन्द्रियमिति पूर्ववद्धेतुत्या वक्तव्यमित्याह — किञ्चिति ॥ १६ ॥

नन्यनुमानमेवञ्जातीयकेषु समर्थम्, अनुमीयते खल्वङ्गारेभ्यो भूतो-ऽग्नीन्धनसंयोगः । तथाचेन्धनाग्निसंयोगाद् भविष्यदङ्गारावगमः । विप्र-कृष्टश्च धूमादग्निः । कुड्यादिव्यवहितश्च स्वरेण पुत्रः । गन्धाच सूक्ष्म द्रव्यावगमः । अतः कथं सर्वनिषेधसिद्धिरत आह — यद्यपीति द्वयेन । सत्यं भूतादावनुमानं समर्थं, न तु तद् विना सम्बन्धबोधमुद्भवति । सम्बन्धश्चै कचित् सामान्यते।ऽवगम्यते, यथाग्निसामान्येन धूमसामान्यस्य । कचि-

१. 'कृता प्र', २. 'भिन्दि' ख. पाठः. ३. 'न्धवाधश्च' क. पाठः.

ननु शब्दोऽपि सम्बन्धबोधान्नतें प्रवर्तते । पदं तन्न तु तद्वाच्यो धर्मो वाक्यार्थ एव सः॥ १९॥ वाक्यस्यावाचकत्वं च पदार्थानां च हेतुता । सम्बन्धेक्षानपेक्षाणां वाक्यार्थ स्थापयिष्यते ॥ २०॥

द्विशेषतः, यथा रोहिणीकृत्तिकयोः । न च द्विधापि किञ्चिलिङ्गं नित्याती-न्द्रियेण धर्मेण सम्बद्धमुपठब्धं, येनानुमानं भवेदिति ॥ १८॥

अत्र चोदयति — निन्वति । शब्दोऽपि नागृद्दीतसम्बन्धः प्रति-पादकः, बालानामनवगतेः । अतः कथं शब्दमयी चोदना धर्मे प्रमाणं भविष्यतीति । परिहरति — पदमिति । ततः किमत आह — न त्विति । कैस्तर्द्धसौ अतः आह — वाक्यार्थ इति ॥ १९ ॥

ननु च न वाक्यमि सकलवर्णपदोपसंहारातिकँमेण किश्चिदतीनिद्रयं तत्त्वम्, अपि तिर्ह संहत्यार्थमिनिद्यित पदान्येव । अतः कथमग्रहीतसम्बन्धं वाक्यं वाक्यार्थस्य वाचकं भिवष्यतीति, अत आह— वाक्यस्यति । स्यादयं दोषो यदि वाक्यं वाचकिमित्यभ्यपेयते, नत्वेतदेविमिति । कुतस्तिर्ह वाक्यार्थावगितः, अत आह — पदार्थानािमिति ।
ते वा कथमगृहीतसम्बन्धास्तं गमियप्यन्ति । नह्यन्यस्य दर्शनेऽन्यकल्पना युक्ता, अतिप्रसङ्गात् । अन्यमि तत्प्रतिबद्धं विद्वानन्यमनुमिनोति इति प्रतिबन्धबलादुचितमत आह — सम्बन्धिति । सम्बन्धदर्शननिरपेक्षाणामेव पदार्थानां वाक्यार्थे ज्ञातव्ये तद्भावभावेन तद्भतािधकरणे
हेतुत्वमुपपादियिष्यत इति ॥ २०॥

अत्रापरं भाष्यं, 'नन्वतथाभृतमप्यर्थं ब्र्याचोदना, यथा यत्किञ्चन लौकिकं वचनं नद्यास्तीरे फलानि सन्ती'त्येवमादि । तदयुक्तम् । कथं हि. यादशतादर्शेरथ्यापुरुषवाक्यमुपमानं चोदनायाः । अपौरुषेयी हि सा । पुरुषाश्रया हि शब्दे दोषाशङ्का । अतः कथमतथाभावशङ्का ।

अत्र केचिदा्हुः — शब्दशक्तिनिरूपणद्वारेण प्रतिज्ञाक्षेपार्थमिदं भाष्यम् । अत्र किल चोदनास्त्रेण कार्यरूपो वेदार्थ इति प्रतिज्ञातं तद-

१. 'कोऽसौ', २. 'रेकेण', ३. 'न्यं वि', ४. 'शानुगुणर' ख. पाठः.

नेनाक्षिप्यते । अथीसंस्पर्शिनि हि शब्दे केयमर्थविशेषप्रतिज्ञा चोदनानाम् । सर्वे शब्दाः खलु न स्वभावतोऽर्थं स्पृशन्ति । यदेव हि यादशमेकदैकेन प्रयुक्तं वाक्यमर्थवदासीत् , तदेव हि तादशमपगतसकलकलाध्मातादिदो-पमन्यदा भवति वितयम् । नचैतदवैलक्षण्ये युक्तम् । यदाहुः — 'लक्ष-णयुक्तस्य बाधासम्भवे तलक्षणमेव बाधितं भवती'ति। न चार्थवर्तां प्रत्य-क्षादीनामेष धर्मो दृश्यते । नहि तिमिरादिदोषरहितं चक्षुः सम्यगसम्यक् च ज्ञानं जनयतीति दृष्टपूर्वम् । अपिच स्वाभाविकेऽर्थसम्बन्धे कथमस-त्येथे ज्ञानं जनयति । तथाहि वाधितोऽपि संसर्गः शतकृत्वः शब्दादव-गम्यते अङ्गल्यम्रे हस्तियूथशतमिति । न चेदमन्यत्र दष्टम् । नहि चक्षुषा शुक्ती रजतिमिति वेदितायां नेदं रजतिमिति वाधकोदये चक्षुरेव पुना-रजतमिति बोधयति । शब्द एव तु निरङ्कशः स्वगोचरमन्यगोचरं वा प्रमाणान्तरेण बाधितमपि बोधयतीति । नूनमसमीक्षितपारमार्थिकाथ-सद्भावे। बोधयन्नप्यर्थमनर्थक इति प्रतिजानीमहे । तदिदमुक्तम् — अर्थीसंस्पर्शि यत् प्रमाणं तस्य वाधकीत्पत्तौ सत्यां न पुनः प्रतिपक्षविज्ञान तिन्नामित्तमेवोपलभ्यते । शब्दे पुनः स्पष्टेऽपि वाधकज्ञाने पुनः शब्दिनिमि-त्तमेव प्रतिपक्षविज्ञानमुदेति अङ्गल्यग्रे हस्तियृथशतमिति। कथं तर्हि शब्दा-दर्शावगतिः, सामयिकीति वदन्ति । यदाहुः —

''अनोंगमश्च सोऽभ्यासः समयः कैश्चिदिष्यते । अभ्यासात् प्रतिभाहेतुः सर्वशब्दः समासतः ॥''

इति । इमं चाक्षिपमपनेतुिमदं भाष्यं 'विप्रतिषिद्धिमदमिभिधीयते व्रवीति च वितथं च' इत्यादि । तस्य चायमर्थः — अर्थमवबोधयति अर्थासं-स्पिशीं चेति चित्रम् । निह प्रत्यायपप्रत्यायकभावादन्यः शब्दार्थयोरिस्ति सम्बन्धः । स चेदमर्थमवबोधयति, कथमर्थासंस्पर्शी स्यात् । स्यादेतत् । बाधकज्ञानसमिधगम्यमर्थासंस्पर्शित्वम् । उक्तं चेदं सत्यिप बाधकज्ञाने लौकिकेषु वाक्येषु शब्दादेव ज्ञानमुत्पद्यते अङ्गल्यादिवाक्येभ्य इति । मैवम् । अनिभज्ञो भवान् बाध्यबाधकभावस्य । अङ्गल्यादे । प्रमाणान्तर-मिति प्रमाणान्तरदर्शनमत्र बाधितं, न पुन्हेस्तिय्थशतिनिते । प्रमाणान्तर-

१. 'ता', २. 'तीति बा' स. पाठ:. ३. 'ति जा', ४. 'भै', ५. 'भ्या' क. पाठ:.

CC-0. JK Sanskrit Academy, Jammmu. Digitized by S3 Foundation USA

दष्टं ह्यर्थं परस्मे प्रतिपादि पतुं पुरुषाः प्रयुक्तिते वाक्यानि । ततश्च प्रमाणानतरेणायमनेन दष्ट इत्येतावच शब्दादवगम्यते । अतोऽत्र प्रमाणान्तरेण
तस्यार्थस्य यद् दर्शनं तदेव वाधितं भवति । हस्तियूथे तु शब्दो न प्रमाणिमिति तच्छव्दादप्रसक्तमेवेति न तद् वाध्यते । कथं तिहं हस्तियूथसंसगीवगमः । पदानां सिन्नधानदोषात् पदार्थविवेकाग्रहणिनवन्धनोऽयं भ्रमः ।
न पुनराभिधानिकः ससर्गः । योग्यता हि निवन्धनमन्विताभिधानेऽभिहितान्वये वा । नचाङ्कत्यग्रस्य करिधारणयोग्यता सम्भवति । तस्मान्नाथीसंस्पर्शी शब्द इति स्क्तमर्थविशेषप्रतिज्ञानं चोदनाठक्षणोऽथी धर्म
इति ।

इमी त्वाक्षेपपरिहारी न मृष्यामह । तत्र यत् तावदुक्तं कार्यरूपो वेदार्थ इति चोदनासूत्रेण प्रतिज्ञातमिति, तद्युक्तं, भाष्यविरोधात् । भा प्यकारो हि 'को धर्मः कथंलक्षण इत्येकेनैव सूत्रेणं व्याख्यातिम'त्युक्त्वा सत्रमवतारयति । तत्प्रमाणस्वरूपयोरेकं श्रौतमन्यदार्थमित्येव वक्तुं युक्तम् । उक्तं च तद् वार्त्तिककृता 'कार्यार्थताप्रतिज्ञानं पुनरशावरमजै-मिनीयं चे'ति । नहि चोदनासुत्रे तादशः पदार्थानामन्वयो दश्यते । न च पदार्थान्वयनिरपेक्षो वाक्यार्थी युक्तः । कथं च प्रमाणैलक्षणे का-र्यार्थताप्रतिज्ञानं सङ्गच्छते । ननु च प्रामाण्यमेव कार्यार्थतां विना न स-म्भवतीति प्रमाणलक्षणानुगुणैव कार्यार्थताप्रतिज्ञा । नह्यकार्यार्थं वचः प्रा-माण्यमहिति । अनपेक्षालक्षणं हि तत् । न च सिद्धार्थं वचनमनपेक्षं म-वृति । तस्य हि साधकबाधकयोरन्यतरोपनिपातः सम्भवति । तत्र साधक-सम्भवेऽनुवादत्वम्, इतरत्र बाधितविषयत्वादप्रमाणत्वम्। अतएव चापौ-रुपेयत्वमपि वेदवाक्यानाम् । प्रमाणान्तरप्रतिपन्नविवयता हि पौरुषेयता, न पुनः पदवर्णादिकार्यता । न चातीन्द्रियमर्थं पुरुषाः शक्तुवन्त्यवगन्तुम् । अतः कथमतीन्द्रियार्थान् शब्दान् निबध्नीयुरिति प्रयोजनवद्रथिविशेषप्र-तिज्ञानमिति ।

अत्र नदामः — यत् तावत् सिद्धार्थत्वाद्तुवादत्वमिति, तद्यु-क्तम् । यदि प्रमाणान्तरसिद्धोऽयमर्थे इति सिद्धमर्थं वोधयति, भवतु तत् सापेक्षत्वादप्रमाणम् । भृतार्थमपि तु यद् ज्ञानान्तरागोचरत्त्या स्वगोचर-

१. 'हि तन्निय' क. पाठः २, 'ण वस्यत इत्यु', ३, 'णज्ञानल' ख. पाठः.

मचगमयति, न तत् सापेक्षम् । अथ मतं परिनिष्पन्नविषयाणि खङ प्रत्य-क्षादीनि, तानि तादृशविषयविशेषे सम्भवन्तीति प्रमाणमनुवादीकुर्वन्ति इति । तन्न । निह प्रमाणान्तरसम्भावनया प्रमाणमनुवादो भवति, अतिप्र-सङ्गात । दुरस्थो हि वहिरनुमानादवगतः शक्य षासीदता प्रत्यक्षायित-मिति न तस्यानुवादत्वमापद्यते । यतु वाधितविषयत्वादप्रमाणत्वमिति, तदस्तु यदा तु नैतदेविमिति विपर्ययः । अबाधितार्थं तु सिद्धार्थगोचरमपि किमप्रमाणं भविष्यति । तदपि बाधकसम्भावनयाप्रमाणमिति चेद्, अस्तु तावत् पौरुषेयेषु । अपौरुषेयं तु सिद्धार्थमपि कथं बाध्यतया सम्भान्यत्। नह्यदृष्टकारणजं ज्ञानं वाध्यते । शब्दे च न स्वाभाविका दोषाः । पुरु-षो ह्ययथार्थज्ञानानुरोधेन शब्दं दुषयति । ननु सिद्धार्थमपौरुषेयमित्येवं हुभैणमित्युक्तम् । किमिदानीमतीन्द्रियार्थत्वमपौरुषयत्वम् । हन्तैवं सुराभि गगनकुसुममित्यपि वाक्यमपौरुषेयमापद्यत । तस्यापि न केनचिदिन्द्रि-येणार्थोऽवगम्यते । स्यादेतत् । असदर्थमेवेदं वाक्यं, सदर्थं चातीन्द्रियार्थ-मपौरुषेयमिति। वैदिकं वाक्यं कार्यार्थं कथं सदर्थं, तस्यापि न प्रमाणान्तरे-णार्थों ऽनुभूयते । मानुभावि । न तु प्रतिक्षिप्यते, शब्दादवगम्यते च । ग-गन्कुसुमवाक्यं तु प्रमाणान्तरप्रतिक्षिप्तार्थमेव, नास्तीति हि तदर्थमवगम-यति । केन पुनः प्रमाणान्तरेणास्यार्थः प्रतिक्षिप्यते । न तावद् भावप्रमाणैः, भावविषयत्वेनाभावानवभासनात् । अभावस्तु प्रमाणमनभिमतमेव भव-ताम् । नन्वस्ति तावद् नास्तीति ज्ञानं तत् प्रतिक्षेप्स्यति । तद् भोः किं प्रमाणमप्रमाणं वा । नाप्रमाणं प्रतिक्षेपायालम् । प्रमाणंत्वे च षष्ठप्रमाणा-पत्तिः । ननु च गगनकुसुममस्ति नास्तीति च व्याहन्यते । अतो व्याघा-ताद् गगनकुसुमवाक्यमसदर्थम् । किमत्र व्याहन्यते । सदसत्त्वं हि वस्तुनः सिद्धस्य परस्परविरुद्धमवगम्यमानं व्याघातसंविद्मुपजनयाते । नचेह परस्परविरुद्धसदसत्त्वावगमः, निस्स्वभावत्वादभावस्य भवत्सिद्धान्ते । न-न्वस्ति तावन्नास्तीति शब्दप्रयोगः। मा भूज्ज्ञानम् अतः स नभस्सुमन-स्सत्तां प्रणोत्स्यति । न, अर्थनिबन्धनत्वाच्छब्दाना विरोधस्य । नच ना-स्तीति कश्चिदस्यार्थो दश्यते । न चानर्थकः शब्दोऽर्थान्तरं विरुणिद्ध । नन नायमनर्थकः, विविक्तं हि कुसुमेन गगनमेव तस्यार्थः । विविक्तमि-

१. 'यत्र नै' स्त. पाठः.

CC-0. JK Sanskrit Academy, Jammmu. Digitized by S3 Foundation USA

स्वाच्यमनिषकार्थत्वात् । गगनं तु गगनपदप्रवेदितमिति पुनरुक्तं नास्तीति पर्यायतापितिश्च । दृश्यते प्रतियोगिनि कुसुमे केवलगगनोपलम्भो
नास्तीत्युच्यत इति चेत् , स तिईं नास्तीति कुसुमवद् गगनमिप न स्यादेव । नास्तीति पदास्पदमेवासिदिति लौकिका मन्यन्ते । तस्मान्नास्तीति
ज्ञानं प्रमाणस्प्रमाणं वा शब्दो वा नास्तीति गगनकुसुमं न प्रतिक्षिपतीति
तदिष् स्वशब्दाद्वगतं सदेव स्यात् । यदि तु तथाविधमेव नास्तीति
वक्तुमिच्छा, न शब्दप्रयोगं वारयामः । वस्तुसत्ता तु न निवारियतुं
शक्यत इत्युक्तस् । अतः सदतीन्द्रियार्थं गगनकुसुमवाक्यमपे।रुषयमापन्नमायुष्मताम् । यथां चेदमसदर्थं, तथा वैदिक्तमप्यतीन्द्रियकार्यार्थमसदर्थम् । निह प्रमाणागोत्तरं वस्त्वस्तीति शक्यते वक्तुम् । न च कार्यं प्रत्यक्षादिगोत्तरम् । न च शब्दगम्यम्, अपदार्थस्यावाक्यार्थत्वात् । अग्रहीतसम्बन्धस्य चापदार्थत्वात् । प्रमाणान्तरागोत्तरे च सम्बन्धस्य प्रहीतुमशक्यत्वात् । प्रपञ्चिष्यते चैतदौत्पित्तकर्स्त्रे इत्यलमनेनातिपरिस्पन्देन ।

अतः सिद्धमिदं न कार्यार्थत्वादपौरुषेयत्वमिति । कथं तिहं, पूर्वा-परकोटिविरहात् । यस्य खलु न पूर्वापरकोटी प्रसंख्यायते, तिन्नत्यं यथा गगनम् । एवन्च वेदाः इति नित्याः । का पुनिरयं नित्यता वेदानाम् । यदि नित्यवर्णपदारम्भः, समानोऽयं लौकिकवाक्येषु । अथानुपूर्व्यनित्य-त्वात् तान्यनित्यानि, तुल्यं तदनित्यत्वं वेदवाक्यानाम् । अतो न पुरु-पप्रमाणगोचरागोचरार्थत्वादन्यत् पौरुषेयापौरुषेयत्वं पुंवेदवचसाम् । वाच्यो वा विशेषः । स उच्यते । कमवन्ति हि पदानि वाक्यमुच्यते । तद् यत्र स्वतन्त्र एव पुरुषः कममारचयति तत् पौरुषेयम् । यत्र तु क्र-मरचनायामस्वतन्त्रः पुरुषः यथेव पूर्वपूर्वाध्येतृभिरुक्तः कमस्तथेव विव-क्षति, तदपौरुषेयम् । अनित्यत्वेऽपि च कमव्यक्तीनामवान्तरजातितस्त-त्वान्यत्वव्यवस्था शब्दाधिकरणे वक्ष्यते । पदनित्यत्वे चैष एव प्रकार-सत्त्रैव दर्शयिष्यते । पूर्वापरकोटिविरह एव वेदेऽपि कथिमिति यो मन्यते

१. 'रि', २. 'थथा त्विदमनुपपन्न तथा' ख. पाठ: ३. 'णान्तरागो' क. पाठ:. ४. 'वार्त्तिके इ', ५. 'इतीति' ख. पाठ:. ६. 'न्यत्वे च' क. पाठ:.

स वक्तव्यः । न तावत् पूर्वापरकोटी वेदानां प्रत्यक्षेणोपलभ्येते । न चानुमीयते, विपरीतानुमानात् । एवं ह्यत्रानुमीयते अनागतः कालो न वेदरूत्यः, कालत्वादिदानीन्तनकालवदिति । एवमतीतेऽपि काले प्रयोगो दर्शियतव्यः । नच प्रागमावो वेदानां कैश्चिदुपलब्धः । जगदादौ वेदा
महेश्वरेण प्रणीता इति चेद्, न । जगदादरभावात् । नचार्वाचीन एव
काले केनचिद् वेदाः सन्दब्धा इति कर्तृस्मरणमस्ति । नचास्मर्यमाणोऽपि
जीणकूपादिवदासीत् कर्तेति युक्तं वक्तुम् । तत्र हि प्रयोजनाभावादुपपद्येतापि कर्तुरस्मरणम् । अदृष्टार्थनिर्मितेषु वेदेषु प्रत्ययिततरिन्मातृस्मरणमन्तरेण के श्रद्धीरन् । वक्ष्यित च —

''वैद्रिको व्यवहारस्तु न कर्तृस्मरणादते ।''

इति । तदेवं पूर्वापरकोटिविरहादेवापी रुषेयत्वं, न कार्यार्थतयेति व्यर्थं त-त्प्रतिज्ञानम् । अन्यापकं च, मन्त्रार्थवादोपनिषदामतादर्थात् । ननु च तेषामि कार्यार्थता द्वितीये पादे वक्ष्यते — 'विधिना त्वेकवाक्यत्वात् — (१. २. ७) इति । इहापि च भाष्यकारेणोक्तं 'चोदना हि भूतं भवन्त-मित्यादिशक्नोत्यवगमयितुम'न्तेन । एतदुक्तं भवति — कार्यमेव प्रति-पादयन्ती चोदना भूतादिकमप्यवगमयति, न तु प्रतिपादयति । तदुक्तं 'शक्नोत्यवगमयितुम्' इति । अत्रोच्यते -- न तावदर्थवादानां कार्यार्थता अर्थवादाधिकरणे उक्ता । अपि तु भूतार्थानामेव स्तुत्या विध्यन्वयो दर्शितः । चोदना हि भूतमित्यादिभाष्याभिप्रायस्त्वनन्तरमेव वार्त्तिक-कारेण व्याख्यातः । यस्त्वयमस्यार्थी वर्ण्यते चोदना हि भूतादिकं गम-यति, न तु प्रतिपादयतीति । तन्न । यदि भूतादिकं गमयति, कथं न प्रतिपादयति । निह गमकत्वादन्यत् प्रतिपादकत्वम् । अथ कार्यपरत्व-मनेन प्रकारेण वर्ण्यते, सर्वं हि पदजातं कार्यपरं न भूतादिस्व रूपे प्रमा-णमिति कथमनाद्यनन्तं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मोपनिषद्भ्यः सेत्स्यति । स्मिश्र कार्यार्थे प्रामाण्यमुपनिषदाम् । ननु तासामपि प्रतिपत्तिकर्तव्यता-प्रत्वमेवै । अस्ति च ज्ञानविधानमात्मा ज्ञातन्य इति । तदयमर्थो भव-ति — विज्ञानमानन्दमात्मानं जानीयादिति । नन्वेवमस्वरूपपराच्छब्दात कथमात्मरूपसिद्धिः । नह्यन्यपरः शब्दोऽर्थान्तरे प्रमाणं, प्रत्युत विपरी-

CC-री. प्रश्चित्रहोत्रां त्रेर्ध्वतित्रम्, क्रातिमात्रायः केन्द्रां द्वादम् स्वयं के वात्रार्थात्रम् । प्रारुः

तमिप सम्भाव्येत । अतद्र्प एव हि तद्र्पज्ञानकर्तव्यतावचनं होके द्रयते । तथा अपितयंव पितरं जानीयादिति । वेदे चानुद्गीथ एवोङ्कारे उद्गीथोपासनाविधानम् 'ओमिट्नेतदक्षरमुद्रीथमुपासीते'ति । स्यादेतत् । प्रमाणान्तरादेवात्मस्वरूपसिद्धिरिति । केपां प्रमाणान्तरात् ! संसारिणो हि न तावत् कार्यकरणसङ्घातातिरिक्तं सचिदानन्दं त्रद्धापरोक्षमीक्षन्ते । ते हि देहमेवात्मानं मन्यमानाः दुःखिनमनित्यं जडं च पुरुपं जानन्ति । ये पुनरपवितिनिखिलानाद्यविद्यानुबन्धोपद्शितश्रिरेन्द्रियादिप्रपञ्चाः समुत्खान्तसकल्पितिमातृमेयमानविभागमपरिस्पन्दमानन्दं फलभृतं त्रद्धाधिरूढाः, ते किं केन पश्येयुः । अतो न कथित्रदात्मस्वरूपं सिक्ष्येत् । तस्मादुपपत्तितो प्रनथतश्च न कार्यार्थता प्रतिज्ञातुं शक्यते ।

यच 'नन्वतथाभृतमित्यर्थासंस्पर्शितया शब्दानां प्रतिज्ञाक्षिप्यत' इति, तदयुक्तम् । तथाहि - कोऽयमर्थासंस्पर्शः । यदि तावत् संयोगा-द्यन्यतमसम्बन्धाभावः, सोऽनुज्ञायत एव । नहासौ शब्दार्थयोः संयो-गादिलक्षणः सम्बन्धोऽभ्यपेयते । अथार्थानवबाधकत्वं, कृतोऽर्थसंवित् । समयादिति चेद्, नन्वयं सम्बन्धपरिहार एव प्रतिमर्त्यादिपक्षासम्भवात् समयो निराकरिष्यते । किं तन्निराकरणार्थभत्र प्रयस्यते । यचार्थासंस्पर्शि-तानिराकरणार्थमुक्तं प्रमाणान्तरदर्शनमत्र वाध्यते । न पुनर्हस्तियूथमिति । तस्य कोऽर्थ इति न विद्यः । प्रमाणा-तरदृष्टार्थविषय एव ठौकिकः शब्दः । स कथं प्रमाणान्तरवाधेन वाध्यते । स्यान्मतं — देशकालविशेषावान्छिन्न-मर्थं प्रमाणान्तराणि बोधयन्तीदमिदानीमत्र चेति । अतो नद्यादिविशेष-फलसंसर्गबाधे तानि बाधितानि भवन्ति । शब्दस्तु देशकालानविष्ठिन्न-मर्थमाचक्षाणो न संसर्गविशेषवाधे वावितो भवतीति । तद्युक्तम् । य एव संसर्गो यदा वक्तुरिष्टन्तमेव तदानीं शब्दोऽभिधत्ते, न संसर्गमात्रम् । निह नानाविधानेकनदीतीरफलसंसर्गविशेषवर्ति सामान्यमस्ति, यः श-ब्दार्थः स्यात् । न चाविवक्षित एव संसर्गः शब्देनामिधीयत इति साम्प्रतम् । वक्तृवाचकयोरसंप्रतिपत्त्या व्यवहाराासिद्धेः । नर्भदातीरे फलानि सन्तीति वा विशेषवचने कः परिहारः । तत्राप्यासन् भविष्यन्ति वेति चेत् । न । सन्तीति वर्तमानापदेशात् । अपि चात्यन्तासम्भावी वन्ध्यासुतादि-

१. 'के प', २. 'वितव' ख. पाठः.

संसर्गः कदा कुत्र वा भविष्यति, यः शब्दार्थवाधपरिहाराय घटिष्यते । संसर्गावगमापलापत्तु संविद्धिरुद्ध एव । यदि तुच्यते — सर्वमेव लौकिक-वाक्यमर्थे न प्रमाणं वक्तृज्ञानेऽप्रामाण्यात् । एवं ह्याह --- 'अपिच पौरू-षेयाद् वचनादेवमयं पुरुषो वेदेति भवति प्रत्ययः । नैवमर्थं इति । अतो न कचिच्छब्दार्थबाध इति । साधु परिहृतमेवंवादिना शब्दानामर्थासंस्प-र्शित्वम्, अर्थे न प्रमाणं स्पृशति चार्थमिति । अपिच मा नाम भवत्वर्थे प्रमाणम् । वक्तज्ञाने तावत् प्रमाणमेव । अतः स एव शब्दार्थ इति तद्धा-धेऽपि शब्दार्थवाधो दुष्परिहर एव । स्यान्मतं — न वक्तृज्ञाने शब्दो वाचकतया प्रमाणं, लैङ्गिकत्वात् संविदः, संवित्कारणको हि शब्दः कार्यभूतोऽवगतः कारणभूतां संविदमनुमापयति, कार्याच्च कारणबुद्धिरनु-मानमित्यविवादम् । आह च--''न प्रसिद्धकारणत्वात् संविद'' इति । इदं तदर्थासंस्पार्शितापरिहाररहस्यम् । किमत्र वाच्यमपरं, शब्दो नार्थे न ज्ञाने वा प्रमाणं तस्मान्नार्थासंस्पर्शाति । अथोच्येत - न मः शब्दो नार्थे प्र-माणमिति । स्वाभाविको हि वृद्धन्यवहारे शब्दार्थयोरवधृतः सम्बन्धः । लोके तु क्वचिद् व्यभिचारदर्शनाद् वक्तृप्रमाणपरतन्त्रत्वाद् वाक्यानां व-क्तृज्ञानपर्यवसानं, नार्थे निश्चयजनकत्वम् । वेदे तु वक्तुरभावान्नार्थे प्रा-माण्यं विह्न्यते । नहि तत्र प्रमाणान्तरपरतन्त्रः शब्दो वर्तत इति । तन्न । निह क्वचिद् व्यभिचारदर्शनेन प्रमाणमनर्थाविषयं भवति । निह शुक्तौ रजतज्ञानं वाधितमिति स्वगोचरमन्यगोचरं वा भवति । अर्थमेव तु दो-षादन्यथा स्थितमन्यथा बोधयतीति वृत्तिकारग्रन्थे वक्ष्यामः।

तिदिहापि सर्व शाब्दमर्थविषयमेव । किञ्चिदव तु दोषवशाद् विपयंतीति युक्तं वक्तुम् । अपिच यदि पुंगिरामर्थे न प्रामाण्यं, कुतस्तर्हि
विशिष्ट्या वक्तृधीरनुमास्यते । नद्यनासादितार्थविशेषपरिष्वङ्गाः स्वरसेन
संविदोऽप्यनुमीयन्ते । तदवश्यमासां विशेषमनुमित्सता अर्थविशेषपरिरम्भो
वक्तव्यः । न चानारूढो बुद्धावर्थो वक्तृबुद्धिं विशिनष्टि । यदप्येके मन्यनते — पुंवाक्येषु तावत् क्वचिद् व्यभिचारदर्शनादर्थे निश्चयो न जायते ।
न चानिश्चितोऽर्थो ज्ञातो भवति । नहि ज्ञानमानिश्चयात्मकं किञ्चिदस्ति ।

१ 'था वो' क. पाठ:. २, 'दो व्यतिभिद्यन्ते' क. ख. पाठ:.

तस्मादज्ञातेऽपि वाक्यार्थे श्रोतुरयं विमर्शे भवति । अयमाप्तोऽन्योन्यान्व-ययोग्यार्थमेव पदजातं त्रवीति, तेन नूनममुनामीवामन्त्रयो ज्ञात इति व-क्तुरेवान्वयज्ञानमनुमिनोति । श्रोतुस्तु विमर्शमात्रमिति । तद्युक्तम् । कथं हि श्रोता बुद्धावनारूढभेवान्वयविशेषं वक्तृज्ञानविशेषणतया कलपयति । ताल्वादिव्यापारादेवाप्तस्य प्रतीत्यान्वयमयं वाक्यं रचयतीत्यन्वयधियमनु-मिनोतीति चेत् । न । अन्वयज्ञानमात्रातुमानात् । विशिष्टान्वयज्ञानानुमानं तु वक्तरि नात्मीयविशेषज्ञानमन्तरेणोपपद्यते । यत् कथमनिश्चितोऽर्थो ज्ञात इति । अत्र बूमः - त्रेधा खल्वपि वक्तारो निरूपिताप्तभावो निरू-पितानाप्तभावोऽनिरूपितोभयरूपश्च । सर्वत्र च शब्दान्निर्णय एव । परं निरूपितासभावे सम्यगेतद्वगतमनेनेति वक्तरि निरचय एव प्रतितिष्ठति । विपरीते विपर्येति । अनिरूपितान्यतररूपेऽपि शब्दान्निश्चय एव । क्वचिद् व्यभिचारात् नावदागन्तुकः सन्देहः । न क्वचिदपि शब्दः संशयहेतः । नन् तथाप्याप्तप्रमाणानुसारी शब्दान्निश्यय इति पूर्वमुत्पन्नमिप ज्ञानं व्य-भिचारदर्शनभ्वा संशयेन प्रतिबद्धं न प्रमाणम्, उत्तरकालं चाप्तप्रमाणा-नुसारिणि निर्णयेऽनुवाद इति कदा प्रमाणं भविष्यति । स्वकाल इति ब्रमः । स्वकाले च तेनोत्पत्तिमता संशयात्मना चासावर्थः परिन्छिन्नः । एतावन्च प्रमाणानां प्रामाण्यम् । अतः कथमप्रमाणं भविष्यति । यदि परं शाङ्कित-व्याभेचारानेवृत्त्यर्थमाप्तत्वेन दोषाभावमात्रमाश्रीयते, सर्वप्रमाणसाधारणं चेदं शङ्कितदोषानिवृत्त्या औत्सर्गिकं प्रामाण्यमिति । न च प्रमाणान्तराप्र-तीतमपूर्वमर्थं प्रतियतः श्रोतुरनुवादः शाब्द इति युक्तम् । न ह्याराच्ये-त्रोऽयमिति निश्चिते पुनश्च कुतश्चिन्मैत्रसादृश्यात् सन्दिग्धे स एवायमिति निश्चिते पूर्वे चैत्रज्ञानमप्रमाणं भवति । अतो वक्तृप्रमाणनिश्चयेन प्रमाण-नेवैतदभूदिति श्रोता निश्चिनोति । तस्माद् द्वयमप्येतत् प्रमाणं यच श-ब्दाद् ज्ञानं, यश्च वक्तृप्रमाणानुसारी निश्चयः। प्रथममपूर्वार्धपरिच्छेदार्ते। परं तु शङ्कानिराकरणात् । उक्तं च वार्तिककृता

''प्रामाण्यस्थापनं तु स्याद् वक्तृधीहेतुसम्भवात् ।'' इति । यदपि नानिश्चयात्मकं ज्ञानमस्तीत्युक्तम् । तदप्यस्मान् पराजित्य

१. 'सं विज्ञा' क. पाठः. २. 'रभुवा', ३. 'ती' क. स्त. पाठः. ४. 'दुत्तरं' स्त. पाठः.

नित्यत्वादेरसिद्धत्वादभ्युपेत्योच्यतेऽथवा । सुतरामप्रमाणत्वं वक्तृप्रामाण्यवर्जनात्॥ २१॥

वक्तुमुचितम् । प्रमाणं अमः संशयः स्मरणं संवाद इति पश्चधा ज्ञानं विभजामहे । तस्मात् सर्वमेव शाब्दमर्थगोचरं प्रमाणमप्रमाणं च । दोषस-दसद्भावनिवन्धनश्च प्रमाणेतरविभागः प्रत्यक्षादिवदेव । यदाह-- 'यस्य च दुष्टं करणं यत्र च मिथ्येति भवति प्रत्ययः, स एवासमीचीनः प्रत्ययः नान्यः' इति । न हीद्मक्षजज्ञानमात्राभिप्रायं, स एवासमीचीनः प्रत्यय इति प्रत्ययमात्रपरिग्रहात्।पौरुषेयश्च शब्दः स्वयमदुष्टोऽपि वक्तृदोषादेव दुप्यति। नैंनु च ज्ञानकारणमेव दुष्टं ज्ञानं दूषयति। शब्दे च शब्दो ज्ञा-नकारणं न वक्ता । स हि शब्दव्यक्तावेवोपयुक्तः । दुष्टेनापि वक्त्राभि-व्यक्तः शब्दो विगलितनिखिलकलाध्मातादिदोष एव कथमसमीचीनप्रत्य-योत्पादकारणं भविष्यति । न हि तिमिरादय इव चक्कुरादीनां दुष्टेनापि वक्त्रोचरितानां शब्दानां दोषा उपलभ्यन्ते। न। दोषवैचित्र्यात् । न ह्येक-रूपा एव सर्वे दोषाः । कार्यदर्शनातु तु किञ्चिदेव कचिद दोषपक्षे निक्षि-प्यते । तदिह मणेरिवारण्यबोधे जपाकुसुमसन्निधानमनाकाङ्क्षितायोग्यप-दसन्निकर्ष एव शाब्दे दोषः। तथाभूतोचारणेन दुष्टः पुभाञ् शब्दं दुषयति। ततः सिद्धा दोषसदसद्भावनिबन्धनः शाब्दे प्रमाणेतरविभागः । नन्वङ्गी-कृते शब्दादर्थबोधे यत् तद्यीसंस्पर्शितासिद्धवर्थमुक्तं वाधितेऽप्यर्थे शब्द-निबेन्धनमेव ज्ञानमुखद्यते इति । तत्र कः परिहारः शब्दादर्थवाधपरिहा-रेण । तदस्माभिः परिजिहीर्षितम् । किमत्र दुप्परिहरम् । नहि बाधित-विषया अपि द्विचन्द्रदिङ्मोहालातचक्रपीतशङ्कप्रतिविम्बादिविभ्रमा न पुन-राविभवन्ति । यावद्देषभाविनो हि ते पुनरपि चक्षुपैवोपजन्यन्ते । तदि-हापि यावदयोग्यान्वयपदसन्निधानमयथार्थज्ञानोदय इति किमनुपपन्नम् । तंस्मान्नतावाक्षेपपरिहाराविति ।।

अन्यथा वर्णयिष्यन्नाक्षेपभाष्याभिप्रायं तावदाह — नित्यत्वादे-रिति । अयमभिप्रायः — बौद्धलोकायतिकयोरिदं प्रत्यवस्थानम् । न हि ते नित्यान् वर्णान् पदानि वेदवाक्यानि वा मन्यन्ते । न चोन्मत्तप्रल

१, 'सकल' ख. पाठः. २. 'मिलानेव' ख. ग. माडः.

CC-0. JK Sanskrit Academy, Jammmu. Digitized by S3 Foundation USA

प्रमाणान्तरदृष्टं हि शब्दोऽर्थं प्रापयेत् सदा। स्मृतिवच्च स्वयं तस्य प्रामाण्यं नोपपद्यते ॥ २२॥ नूनं तत्रानुभूतोऽसावित्यासोक्तिनिवन्धना। बुद्धिः साक्षादृदृष्टेऽपि युक्तार्थे पुरुषोक्तितः ॥ २३॥

पितप्रायाणि प्रजापितवपोत्खननादीनि वाक्यानि विध्येकवाक्यतया प्राग्र-स्त्यप्रतिपादनेन प्रमाणमाहुः । अतो युक्तं याद्यजताद्यारथ्यापुरुषवाक्योप-मानं चोदनानाम् । तत्साधर्म्याद् वैतथ्यानुमानमिति । अथवा नित्यत्वम-स्युपेत्य प्रसङ्गमापादयन्तीत्याद्द — अभ्युपेत्येति । एवं हि मन्यते — यदि नित्या वेदाः, सुतरामप्रभाणं भविष्यन्ति । पौरुषेयवाक्यं हि कदाचिद् गुणवद्दक्तृप्रणीतं प्रमाणं भवित् । नित्यं तु कुतः प्रमाणं भविष्यतीति-।। २१ ॥

नतु पौरुषेयमपि न वक्तृगुणापेक्षया प्रमाणम् । अपितु स्वभा-वादवे। कथं द्युरान्नमविपर्यस्तमसन्दिग्धं च ज्ञानमप्रमाणं भविष्यति । अतः किमपौरुषेयतया सुतरामप्रामाण्यमापद्यते, अत आह — प्रभाणान्त-रोति । प्रमाणान्तरदृष्टार्थगोचरं हि पुंवचः कथं स्वमहिम्ना प्रमाणं भवि-ध्यति । न हि प्रमाणान्तरपरतन्त्रा स्मृतिः स्वतः प्रमाणं भवति । भवति चात्र प्रयोगः । न स्वतःप्रमाणं पुंवचः, प्रमाणान्तरप्राप्तार्थप्रापणात् । स्मृतिवदिति ॥ २२ ॥

ननु च निरपेक्ष एवाप्तपुरुषवाक्यमात्राद् व्यवहारः प्रतायमानो ह्रयते । स कथंमस्वतःप्रमाणादुत्पत्स्यते, अत आह — नृनामिति एवं हि मन्यते — वक्तृगोचरार्थं हि पुंवचः । अतः स्वयमदृष्टेऽप्यर्थे नृन-प्वमिष्टे वक्रनुभूत इति वक्रनुभवःगुरस्सरमेवाप्तोक्तिनिबन्धना प्रामा-भयमर्थो वक्रनुभूत इति वक्रनुभवःगुरस्सरमेवाप्तोक्तिनिबन्धना प्रामा-पिक्स्य मित्र्युक्ता । न पुनराप्तत्वमदृष्टेन रूपेण प्रामाण्यकारणम् । यस्त्वनपेक्षितप्रमाणान्तर एव पौरुषेयाद् व्यवहरति, स प्रतिहन्येता-पीति ॥ २३ ॥

५. 'मं न स्व' ख. पाठः.

नात्मीयादन्यदीयाद् वा प्रत्यक्षादेर्विना कचित्। वचसः सत्यता दृष्टा तथा स्याच्चोदनास्विष ॥२४॥ तेन सत्यिष विज्ञाने प्रतिभादेर्यथैव हि। स्वातन्त्र्यान्न प्रमाणत्वं तथा वेदेऽपि दृश्यताम्॥२५॥ स्वर्गयागादिसम्बन्धविषया चोदना मृषा। प्रत्यक्षाद्यगतार्थत्वादीदृग्बुद्धादिवाक्यवत्॥ २६॥

कस्मादेवं वुद्धिर्युक्ता, अत आह — नात्मीयादितिदृष्टान्तेन । तदेवं लोकवाक्येषु प्रमाणान्तरपरतन्त्रं प्रमाण्यमुपपादितं चोदनास्वापाद-यति — तथेति ॥ २४ ॥

कथं पुनरूत्पन्नमसन्दिग्धमविपर्यस्तं प्रमाणान्तरेण ज्ञानमप्रमाणं भ-विष्यति, अत आह — तेनेति । यदा हि प्रमाणान्तरपरतन्त्रं सर्वश-ब्दानां प्रामाण्यमित्युपपादितं, वेदे चाभ्युपेतिनित्यत्वे वक्तृप्रमाणान्तरा-भावः । तदा कथं प्रमाणं भविष्यति । नहि स्वतन्त्रमनियतिनिमत्तं ज्ञानं प्रमाणं भविष्यति । नहि प्रतिभा ज्ञानमुत्पन्नमित्येतावता प्रमाणिमष्टम् । अतो वेदादुत्पन्नं ज्ञानमप्रमाणं, स्वातन्त्र्यात् प्रतिभादिवदिति ॥ २५ ॥

दर्शयितव्यं प्रयोगान्तरमाह — स्वर्गेति । प्रत्यक्षाद्यगतार्थत्वा-दिति हेतुसिद्ध्यर्थमुक्तं स्वर्गयागादिसम्बन्धविषया इति । यो हि मन्यते — भावना हि वाक्यार्थः । स च स्पन्दो वा प्रयत्नो वा । सर्वथा प्रत्यक्षादिभिरवगम्यत इत्यसिद्धो हेतुरिति । तं प्रत्युच्यते । कस्यचित् केनचित् किया भावना, सा स्वरूपेण प्रत्यक्षापि साध्यसाधनसम्बन्धात्मना शब्दादेवावगम्यते । अत एव धर्मस्यातीन्द्रियत्वमि सेत्स्यति । साध्यसाधनसम्बन्ध एव शब्दस्य विषयः । नद्धनासादितयागस्वर्गादि-साध्यसाधनसम्बन्ध एव शब्दस्य विषयः । नद्धनासादितयागस्वर्गादि-साध्यसाधनसम्बन्धविशेषो भावयेदिति शब्दार्थः । अतः सिद्धं प्रत्यक्षा-द्यगतार्थत्वादिति । अत्र च ठोकायतिकप्रयोगे बुद्धवाक्यं दृष्टान्तः, तद्य-योगे ठोकायतिकवाक्यमिति द्रष्टव्यमिति ॥ २६ ॥ यद्वासेनाप्रणीतत्वाद् वालोन्मत्तादिवाक्यवत् । व्योमादिवच्च नित्यत्वात् प्रामाण्यस्य निराकृतिः॥ यदि वा पुरुषाधीनप्रामाण्याः सर्वचोदनाः । स्वतो वा न प्रमाणं स्युर्वाक्यत्वात् पुरुषोक्तिवत् ॥ प्रामाण्यं वा नरापेक्षं सर्वशब्देषु गम्यताम् । शब्देः सम्बध्यमानत्वादप्रामाण्यं यथेव हि ॥ २९॥ न स्याद् वक्तृगुणानां चेद् वचः प्रामाण्यहेतुता । तदोषेरप्रमाणत्वं किमित्यस्य भाविष्यति ॥ ३०॥

एतस्मिन्नेव साध्ये देष्टान्तहेत्वन्तरमाह — यद्वेति । सिद्धं च नित्यानां वेदानामाप्ताप्रणीतत्वमिति वेद्गुनामेव वाप्रमाणत्वं नित्वत्वाद् व्योमादिवदिति । ये च बौद्धा नित्यं व्योमेति, सङ्गिरन्ते तेषामयं प्रयोग इति ॥ २७ ॥

इदानीं श्रवराह्कलहन्यायेन नैयायिक।दिमतानुज्ञ्या तावन्नास्ति-कमतस्थ एवं वादी मीमांसकं प्रति प्रयोगमाह — यदि वेति। यद्यवर्यं वेदाः प्रमाणभिति वक्तव्यं परं यथा वैशेषिकैरुकं 'तद्वचनादाम्नायस्य प्रामाण्यमि'ति तथोच्यतास्। यत् पुनिरदं मीमांसकैरुकतं नित्या वेदाः प्रमाणं चेति। तदितद्रमप्रप्रष्टं चेति भावः। सर्वशब्देन च दृष्टार्थपुरुषो-पदेशैर्मन्वाद्यपदेशैश्च सिद्धसाधनताशङ्कां निराकरोति। तद्यमर्थो भव-ति — दृष्टादृष्टार्था अपि वेदिकयश्चोदना धर्मिण्यः। पुरुषाधीनप्रामाण्या इति साध्यम्। वाक्यत्वात् पुरुषोक्तिवदिति। स्वतो वा न प्रमाणमिति प्रतिज्ञाय तावव हेतुदृष्टान्तावित्याह — स्वतो वेति।। २८॥

प्रामाण्यं वा धर्माति प्रतिज्ञाय नरापेक्षमिति साधियतव्यम् । शब्दैः सम्बध्यमानत्वादप्रामाण्यवदिति हेतुदृष्टान्तौ वाच्यावित्याह — प्रामाण्यं वेति । अत्रापि सर्वशब्दस्य तदेव प्रयोजनं, नरापेक्षप्रामाण्य-वादिनां चाप्रामाण्यं तद्पेक्षमिति सिद्धमेवेति ॥ २९ ॥

अपि च यदेव यत्कारणकं तस्यैव तद्विपर्ययाद् विपर्ययो दष्टः,

 ^{&#}x27;द्रष्टान्तान्तरमाह' ख. पाठः. २. 'व मी' क. पाठः. ३. 'तह्नदे' ख. पाठः.

एवं स्थिते तु वेदस्य सति वासित वा नरे।
प्रामाण्यं दुर्लभं मत्वा नन्वित्येतदचूचुदत्॥ ३१॥
तत्र विप्रतिषिद्धत्वं बुद्धवाक्येऽपि युज्यते।
ततोऽपि प्रत्ययोत्पत्तेस्तस्माज्जात्युत्तरं त्विदम्॥३२॥

यथा तेजःकारणकस्य धर्मस्य तिद्वपर्यये जले शैत्यम् । एवं शब्दशामाण्यस्यापि वक्तृगुणविपर्ययाद् विपर्ययो दृश्यते । तस्मादिदमपि तत्कारणकम् । अथवा यन्न यत्कारणकं तन्न तिद्वपर्ययाद् विपर्येति, आलोकविपर्ययादिव घटः । न च तथा वक्तृगुणविपर्यये प्रामाण्यं न विपर्येति ।
तस्माद् तत्कारणकमिति वीतावीतप्रयोगौ हृदि निधायाह — न स्यादिति । एषा च प्रयोगपरम्परा तार्किकाणां चित्तमनुरञ्जयितुं वार्तिककृता
प्रणीतेति वेदितव्यम् । सर्वत्र चात्र प्रयोगार्थे 'नन्वतथाभूतिने'त्यादिभाष्यं सुव्याख्यानिमिति न प्रतिप्रयोगं विवृतिमिति ।। ३० ।।

यदि तु निराकृतस्वपक्षो मीमांसकः सिध्यतु तावन्नरापेक्षमेव वेद-प्रामाण्यमिति ब्र्यात् , स वक्तव्यः — नैवं सिध्यति । प्रसिद्धे हि वक्तृ गुणभावः सिध्यत्यपि । न च वेदानां प्रणेतुर्गुणसद्भावे प्रमाणमस्ति, प्रंत्यक्षाद्यभावात् । आगमस्य च तत्प्रणीतत्य तद्गुणसद्भावेऽप्रामाण्यान्नित्यप्रामाण्यस्य चानन्तरमेव निराकृतत्वात् । सर्वं चेदमभिप्रेत्य नन्विति चोदितमित्याह — एवं स्थित इति ॥ ३१ ॥

एवमाक्षिपभाष्याभिप्रायमुक्त्वा परिहारभाष्याभिप्रायं विवरिष्यन्नाक्षि-पति तावत्—तन्त्रेति । एवं हि भाष्यकोरणोक्तं—'विप्रतिषिद्धामदमाभि-धीयते त्रवीति च वितथं चेति' । तदयुक्तं, न हि प्रत्यय उत्पन्न इत्येव प्रमाणं भवति । यदि हि तथा स्याद्, चुद्धवाक्येऽपि मृषात्वेन मीमांसकः पक्षीकृते शक्यमिदं वक्तुं विप्रतिषिद्धमिदमभिधीयते त्रवीति च वि-तथं चेति । तत्र मीमांसकाः प्रतिहन्येरन् । तस्माज्जात्युत्तरमिदम् । जा-तिर्नोम वादिना स्थापनाहेतौ प्रत्युक्ते यः प्रतिषेधायासमधी हेतुँः । जात्यु

९. 'मेवेदं प्रा', २. 'वास' ख. पाटः ३. 'तुः सा जातिः जा' ख.

ग. पाठः

सर्वविज्ञानविषयमिदं तावत् प्रतीक्ष्यताम् । प्रमाणत्वाप्रमाणत्वे स्वतः किं परतोऽथवा ॥ ३३ ॥

त्तरं च केचित् ववचिद् विषयविशेषे साध्वेव मन्यन्ते । एवं ह्याहुः — 'दुष्टसाधनप्रयोगे दुष्टमेवोत्तरं देयिम'ति । तचायुक्तं, निम्रहस्थानद्वयापत्तेः ।
यो हि सन्तं दोषमनुक्त्वा अन्यमसन्तं जल्पति, तस्य पर्यनुयोज्योपेक्षणनिरनुयोज्यानुयोगाल्ये द्वे निम्रहस्थाने स्याताम् । तस्मादनुत्तरमेवेदमिति ॥ ३२ ॥

अत्रानन्तरमाक्षिप्तभाष्यसमाधानमुपेक्ष्येव तावदीपाद्धातिकीं कथामवतारयित — स्वविद्धानि ति । एवं हि मन्यते — यदा हि सर्वसंविदामौत्सर्गिकं प्रामाण्यं, वाधकारणदोषाधीनं चाप्रामाण्यमिति । सिद्धं भिवप्यति । वेदं चापौरुषेये तदुभयाभावादसन्दिग्धार्थप्रवेदनाच प्रामाण्ये सिद्धे
यदि परं ज्ञानानुत्पत्तितो वैतथ्यमाशङ्कयेत, तत्र विप्रतिषिद्धिमदं व्रवीति
ज्ञानं जनयति वितथं न जनयतीति समझसमेत्रोत्तरं भिवष्यतीति ।
ननु तथापि पराधीनं शब्दप्रामाण्यमिति पूर्वपक्षिते तन्मात्रस्यव स्वतःप्रामाण्यप्रतिपादनेन सिद्धान्तयितुमुचितं, कि महाविषयविचारेण । उव्यते — प्रासाङ्गकं सर्ववचनम् । अपिच यावज्ञज्ञानस्वभावानुबन्धि प्रामाण्यमिति सामान्यतो न साध्यते, तावत् तद्धिशेषे कचित् साधितमपि प्रामाण्यं न प्रमाणं स्वतः शाब्दज्ञानं ज्ञानत्वाद् ज्ञानान्तरवित्यभिभ्येतापि
यज्जातीयानुबद्धं हि यद्द्पं तज्जातीयान्तरमपि नातिकामित, औष्ण्यमिवाग्निजातीयम् । अतो यदि ज्ञानजात्यानुबद्धं परतःप्रामाण्यं, तत् कथं
शाब्दमप्यतिकामेत् । आह च—-

'सामान्यानुगता शक्तियी काचन निरूपिता। तदन्यितो विशेषोऽपि तद्वारव्यपदेशभाक्॥''

इति । सर्वज्ञानानुबन्धि स्वतःप्रामाण्यमागन्तुनाप्रामाण्येनापोद्यत इति साधिते निरपवादं वेदानां प्रमाण्यं सेत्स्यतीति स्क्तमेव सर्ववचनम् । एषा चात्र मीमांसा — किं प्रमाणत्वाप्रमाणत्वे द्वे अपि स्वतःसिद्धे, अपि वा परैतः, अप्रामाण्यं स्वतः प्रामाण्यं परतः, विपर्ययो वेति पूर्वपक्षप्रतिक्षेपे-णान्त्यपक्षपरिप्रहेण सिद्धान्तो भविष्यतीति ॥ ३३ ॥

१. 'ध्यति', २. 'तु प' क. पाठः. ३. ्तः प्रामाण्यं वा परतोऽप्रा', ६. 'तः वि' ख. पाठः

स्वतोऽसतामसाध्यत्वात् केचिदाहुईयं स्वतः।

तदेवं वादिविप्रतिपत्त्या संशय्याद्यपक्षं गृह्णाति — स्वतोऽस्वतां-मिति । सत्कार्यवादिनो हि सर्वमेव कार्यजातं सदुत्पद्यत इति मन्य-मानाः प्रामाण्याप्रामाण्यात्मकमपि द्वयं स्वत एवास्थिषत । एवं हि मन्य-न्ते — यत् स्वतोऽस्त् तन्न साध्यं, यथा शशविषाणम् । न च घटादयो न साध्याः तस्मात् स्वतः सन्त इत्यावीतहेतुः,। अपि चोपादाननियमदर्श-नात् कस्यचित् खलु घटादेविकारस्य किञ्चिदेव मृदायुपादानकारणमिति नियमो दृश्यते । तचैतदसदुत्पत्तावन्याय्यम् , असत्त्वाविशेषेण हि सर्व सर्वस्मादुत्पद्येत । तत्रोपादाननियमो न स्याद् मृदेव घटस्य, कटस्य वी रणिमिति । तत्र सर्वार्थी सर्वत्र प्रवर्तेत, अविशेषात् । शक्तितो नियम इति चेद्, न । अविशेषात् । तत्रैतत् स्यात् — यस्य भावस्य यदुत्पत्ति-शक्तिरस्ति तामन्वयव्यतिरेकाभ्यां निश्चित्य यो यदर्थी स तदुपादत्त इति । तम नैवम् , अविशेषात् । वयं हि त्रूमः शक्त्यात्मना विकार उपादाने-ऽस्तीति । भवन्तोऽपि विकारोत्पत्तिशक्तिरुपादानेऽप्यस्तीति । तदत्र वा-चोयुक्तिमात्रं भिद्यते, नार्थविशेषः कश्चिदुपलभ्यत इति । अपिच, उपा-दाननियमदर्शनाद् उपादाननिमित्तासमवायिभ्यस्त्रिभ्यः खल्वपि कार-णेभ्यो भवतां कार्यमुत्पद्यते । त्रिष्विप च तन्नास्ति । असदेवोत्पन्नं तत् । कुतोऽयं कारणविधानियमः इदमुपादानामिदं नेति । यत्र कार्यं वर्तते तदु-पादानमिति चेद् , वृत्तिनियमैद्देतुर्वक्तज्यः । तत् खलु सर्वस्मादसदेव जातिमिति किंकृते। वृत्तिनियमः । अस्ति स नामोपादानस्य कोऽप्यतिश-यविशेषः यत् तत्रैव कार्यं वर्तत इति चेत्। संतर्हि शक्तिभेदो वक्तज्यः। निमित्तमैसमवायि कैं नोभयमनभ्युपगमात् । दण्डादयो हि घटस्य निमित्तकारणम् । असमवायिकारणं मृदवयवसंयोगविशेष इति वः सि द्धान्तः । स उपादानमिति चेद्, न । व्यतिरेकाव्यतिरेकविकल्पानुपपत्तेः । स्यादेतत् । उपादानकारणं शक्तिभेद् इति । मैवम् । स ह्यपादानाद् व्यतिरिच्यते, न वा । व्यतिरेके उपादानस्य पूर्ववद् भावादनुपादानत्वम्, तस्यापि ततो भिन्नस्य तत्त्वं दुर्भणमेव । अन्यतिरेके तु वस्तुमात्रमनतिशय-

१. 'धानिन' क. पाठ:. २. 'मे', ३. 'मेवास', ४. 'वा' ग. पाठ:.

मुपादानमिति वस्तुत्वर्रावेशेषात् सर्वोपादानत्वापातः । तस्माद् विकारीत्प-त्तिशक्तिमुपादानेषु सङ्गिरमाणैर्विकारा एवोपादाने शक्तयात्मना सन्तीति संगर्थिन्ते । वयमपि चाव्यक्तानेव विकारानुपादानेषु संगिरामहे, न स्थूला-निति नावयोर्विशेष इति । सत्त्वे कारकव्यापारानर्थक्यमिति चेद् न । अभिन्यक्तिफलत्वात् । तत्रैतत् स्यात् — सन्ति चेद् विकारा उपादानेषु तद्र्थिनां कार्कव्यापारोऽनर्थकः स्यात् । ते हि तदा सतामेवोत्पादनायं नेहेरन् । तस्मादसन्तो विकारा इति । तच नैव्स, अभिव्यक्तिफलत्वात् । सन्तोऽपि हि विकाराः पूर्वमनभिव्यक्ताः कारकव्यापारैरभिव्यज्यन्ते । अ-तोऽर्थवत्त्वं कारकव्यापाराणाम् । अभिव्यक्ताबुत्पत्तिशब्दोऽनर्थक इति चेद्, न । अभिव्यक्तिभेदात् । तत्रैतत् स्यात् -यदि पूर्वं सन्त एव मृदा-दिषु घटादयो गृहोदरेवित्रव दीपादिभिः कुलालादिव्यापारेरभिन्यज्यन्ते , कोऽयं विभागः दीपो घटमभिव्यनिक, कुंठाठस्तृत्पादयतीति । तच नैवम्, अभिन्यक्तिभेदात् । द्वेधा खल्वभिन्यक्तिः । एका अप्रतिबद्धाकारस्य वस्तुनो बोधनिभित्तस्य तन्निमित्तभावो येन प्रतिबच्यते तदुत्सारणं, यथा घटस्यान्धकारितरोहितस्य तदुत्सारणमभिन्यक्तिः। अन्या तु प्रतिबद्धाः कारस्याकारप्रतिवन्धकोत्सारणं, यथा मृदि घटाकारः पूर्वाकारेण प्रतिबद्धः तस्य पूर्वस्याकारस्य प्रोत्सारणं घटाभिव्यक्तिः । अभिव्यक्तिविशेष एवा-यमुत्पत्तिशब्दः, ब्राह्मणविशेष इव कठादिशब्दोपचार इत्यनवयम् । स्या-न्मतम् अभिव्यक्तिसत्त्वान्न प्रसङ्गपरिहार इति । न, असत्त्वात् । यो म-न्वीत - सत्कार्यवादिनो हि भावान्तरवदभिव्यक्तिरपि सतीति कारकव्या-पारानर्थक्यप्रसङ्गो दुष्परिहर इति । स वक्तःयः । न, असत्त्रात्, स्यादयं दोषः यद्यभिन्यक्तिरापि सती घटादिवदिष्यते । सा त्वसती कारकन्यापा-रेण भाव्यत इति किमनुपपन्नम् । तदसत्त्वेऽतिप्रसङ्ग इति चेद्, न । प्रस-क्कसाम्यात् । तत्रैतत् स्यात्—यदि किलाभिव्यक्तिरसती कुलालेन क्रियते, किमपराद्धं घटेन यन्न कियत इति । तच्च नैवं, तुल्योऽयमावयोरतिप्रसङ्गः । तवाप्यन्धकारितरोहितस्य घटस्याभिव्यक्ताविभव्यक्तिरसती घटस्तु सन्ने-वेति सिद्धान्तः । तत्र शक्यं प्रस्ञजयितुम् अभिन्यक्तिवद् घटोऽपि जन्येत, तदूद् वाभिव्यक्तिराप सती स्यादिति प्रसङ्गसाधारण्येनान्यतरोऽपर्यनु-योज्यः । अतः सिद्धमेवोपादानेषु सन्त एव संर्वे भावाः कारकव्यापारै-

[.] ५- 'येद्दे' स. ग. पाड:...

अपरे कारणोत्पन्नगुणदोषावधारणात् ॥ ३.४ ॥ स्वतस्तावद् द्वयं नास्ति विरोधात् परतो न च।

रिभव्यज्यन्त इति, प्रामाण्याप्रामाण्ये स्वतस्सती एवेति सत्कार्यवादिनां सिद्धान्त इति । मतान्तरमुपन्यस्यित— अपर इति । एवं हि मन्यते — सर्वे खल्विप कारणायीनात्मलामं कार्यं तत्कारणगुणदोषाभ्यां गुद्धमगुद्धं च भवति । तद् याविदिन्द्रियादिज्ञानकारणवशादुत्पन्नौ गुणदोषौ न ज्ञानस्य स्वतोऽवधार्येते, न तावत् प्रामाण्याप्रामाण्ययोरन्यतरिज्ञश्चीयते, नचानिश्चितयोर्व्यवहाराङ्गत्वं, तद्र्यं च प्रमाणानुसरणम् । अतः कारणोत्पन्नगुणदोषावधारणादेव द्वयमाहुरितिः सम्बन्ध इति ॥ ३४ ॥

स्वतो द्वयमिति तावन्निसकरोति -- स्वत इति । कारणमाह --विरोधादिति । इदमत्राकृतं — यत्तावदुक्तम् असतः शशविषाणाद् व्या-वृत्तं साध्यत्वं घटे दृश्यमानं सत्तां गमयतीति । तद्युक्तम् । अभाववि-रोवात् । असन्निक्रष्टार्थविषयं ह्यनुमानं, तत् कृतो सृदि योग्यानुपलम्भ-निराकृतसद्भावविषयं घटं विषयीकरिप्यति । उपादाननियमस्तु शक्तिभेदा-दुपपन्न एव । किञ्चिदेव हि मृत्तन्त्वादि कस्यचिदेव घटादेस्त्पादने शक्तं न सर्वं सर्वस्येति, यो यद्थीं स तदुपादत्त इति किं नोपपद्यते । यदि मतं न कार्यकारणान्तरालपतितां परां शक्तिमीक्षामह इति । न, शक्तिसिद्धिम र्थापत्तिग्रन्थे वक्ष्यामः । यत्कतं विकारा एव शक्तयात्मना सन्तस्तदुत्पत्ति-शक्तिवोंपादानेष्वस्तीति नावयोर्विशेष इति । तन्न । महानयं विशेषः यद् विकारसत्तामभावो वाधते, शर्वित तुः स्क्ष्मामर्थापत्तिः साधयतीति । तेऽपि हि शक्तयात्मना सन्तो न योग्यानुपलब्ध्या निराकर्तुं शक्यन्त इति चेत् , केयं शक्तयात्मता । यतस्तेऽसन्तोऽपि जनिष्यन्त इति चेत् । तदिष्टम् । अनभिव्यक्तिरिति चेद् , न । साक्षस्याप्यालोकेऽनुपलम्भात् । नन्वालो-केऽपि नावृतमुपरुभ्यते । किमिदानीमावृतो मृदि घटः । सत्यम् । केन । न तावदुपादानं कार्यमावृणोति, नित्यावरणप्रसङ्गात् । मृदाकार आवृणो-तीति चेत् । कोऽयं मृदाकारः । यदि तज्जातिः, सोपरिष्टादप्यनुवर्तत इति नित्यावृतिरेवं प्राप्तोति । प्राच्यो मृत्पिण्डसन्निवेश इति चेत् । स वा किमु-

^{् &#}x27;व प्राच्यो' ग. पाटः.

निःस्वभावत्वमेवं हि ज्ञानरूपे प्रसज्यते ॥ ३५॥

परिष्टाच भविष्यति, यच घटमावरिष्यति । इन्त सोऽप्यनुसन्यविनाश्यमी सद्वादिभिरिष्यत इत्यनिवार्येव नित्यावृतिः । सुक्ष्माश्च मृदवयवसन्निवेश-विशेषा न महान्तं घटमाच्छादयितुमुत्सहन्ते इति यत्किञ्चिदेतत् । यतु त्रिभ्योऽपि कारणेभ्यः सदुत्पत्तौ किंकृतो विधानियम इति । शक्ति-भेदकृत एव । किञ्चिदेव तथा नाम शक्तं, यद् विकारभावमनुभवति । किञ्चित्तु बहिरेव सत् तदुत्पत्तौ. व्याप्रियते । स चायं शक्तिमेदः कार्यद-र्श्वनसमिधगम्य एवेति नाप्रमाणकः । भेदाभेदौ तु न कचिदात्यन्तिकाविति नाप्रसङ्गातिप्रसङ्गो । यनु पृष्टमुपादाननिमित्तासमवायिनां का शक्तिरिति । तदतिदूरमपभ्रष्टम्। शक्तिहिं शक्तिरेव, न कारणं, तदतो द्रव्यस्य कारणः त्वात् । कारणवच्च कारणशक्तिरिप कार्यसिद्धिमनुवावतीति प्रमाणवठाद्-पपतस्यते । कारकव्यापारानर्थक्यं च दुःपरिहरमेव । अभिव्यक्तयर्थो व्यापार इति । अत्र तूक्तो दोषः । अपिचाभिव्यक्तिसत्ते तुल्यमानर्थक्यम् । असत्त्वे च सर्वत्र प्रसङ्गः शक्यमनुमातुम् । सर्वे हि विमतिपदं कार्यमसन्, कार्य-त्वादभिव्यक्तिवत् । कार्यं चाभूत्वा भवनात् तद्ददेवाभृत्वा भवति, उप-लाब्धयोग्यत्वे सत्यनुपलम्भाद् अभिव्यक्तिववेव। यत्तु अभिव्यक्तौ प्रसङ्ग इत्युक्तम् । तद्युक्तम् । प्रत्यभिज्ञानं हि चलवदस्त्रादुर्भावं घटस्य वारयति । विपरीतं च तत् सत्कार्थवादिनामिति किमनेनातिनिर्वन्धेन आन्तभाषितेन । प्रकृते च विरोधात् कथं ग्रेकज्ञानजात्यनुवन्धिनी ग्रमाणं त्वाप्रमाणत्वे भविष्यतः, विरुद्धधमिवेशस्य भेदनिबन्धनत्वात्। अतो यथा नैकस्याग्नेः शीतोष्णत्वम् , एवं न ज्ञानस्य प्रमाणत्वाप्रमाणैत्विमिति । सोऽयं प्रकृताप्रकृतगोचरे तन्त्रेण विरोधो व्याख्यातच्यः । प्रामाण्याप्रामाण्यात्मक-द्वयं न स्वतः, स्वभावविरोधात् । कार्यकारणात्मकत्वं च द्वयं न स्वतः सिद्धं, कार्यसत्ताया अभावितराधादिति । परता द्वयमिति निराकरणार्थ-माह - परत इति । कारणमाह -- निःम्वभावत्वमिति । एवसुभयपरा-धीनवादी वक्तव्यः—िकं खंछ कारणोत्पन्नगुणदोषावधारणात् प्राग् ज्ञानं न जायत एव, जातमपि वॉ रूपान्तरेणावतिष्ठत इति । न तावज्झानं १. 'तुमिति स', २. 'दास्पदं का', ३. 'णस्वभावत्व' ग. पाठ . ४. 'ताऽपि

द्व' ख. पाठः, ५. 'वा स्वरू' क. ख. पाठः

CC-0. JK Sanskrit Academy, Jammmu. Digitized by S3 Foundation USA

कथं ह्यन्यानपेक्षस्य विपरीतात्मसम्भवः। किमात्मकं भवेत् तच्च स्वभावद्वयवर्जितम्॥ ३६॥ विज्ञानव्यक्तिभेदेन भवेच्चेद्विरुद्धता।

जायते, संविद्विरोधात् । जातं तु केनात्मनावस्थास्यते । नह्येतद्राशिद्वयातिरिक्तमस्ति रारयन्तरं येनावतिष्ठेत । अन्यत्रधर्मकमेव तदुत्पन्नं प्रागनवधृततथाभावमुपरिष्टादवधार्यत इति चेद् , न । गुणावधारणाधीननिश्चयाभ्युपगमात् । तदवधारणाद्धि प्राङ् निश्चय एव नासीत् । कथं प्रामाण्यमासीदिति शक्यते वक्तुम् । अथ पूर्वभिष निश्चिताकारमेव ज्ञानं, किं गुणावधारणेन । दोषानाशङ्कमानस्तु तिन्नराकरणार्थनेव यतत इति युक्तम् । एतच्च
वक्ष्यत एवेति सूक्तं निःस्वभावत्विपिति ॥ ३५ ॥

स्वतो न द्वयं विरोधादिति यदुक्तं, ति प्रकृतगोचरे विवृणोति — कथाभिति । उक्तमिद्मस्माभिः नैकस्यां ज्ञानजाती परस्परविपरीतयोः प्रामाण्याप्रामाण्यात्मनोः सम्भवः समावेशः सम्भवतीति । एकस्तु स्वभाव उपाध्यन्तरसन्निधानादाभिभूतो भवति, अप्तिववाग्निसंयोगे शैत्यम् । तदपे- क्षश्च तास्वौष्ण्यभ्रमः । स्वाभाविकोभयवादिनस्तु नान्यानपेक्षस्य ज्ञानस्यो- भयात्मकता सम्भवतीति । परतो न द्वयं निस्स्वभावत्वप्रसङ्गादित्येतद् विवृणोति — किमात्मकमिति । सर्वं हि जगद् राशिद्वये शक्यमन्तर्भाव- यितुं प्रमाणमप्रभाणं चेति । तदत्रोभयपराधीनत्ववादिनो ज्ञानमुनमुकतो - भयरूपं केन रूपेण निरूप्यत इति ॥ ३६ ॥

स्वतो न द्वयं विरोधादित्यत्र किञ्चिदाशङ्कते — विज्ञानेति । एवं हि मन्यते — यदि ज्ञानजातेरेवायं स्वभावभेदोऽभ्युपेयते, एकस्मादेव वा ज्ञानव्यक्तो, ततः स्यादिष विरोधः । यदा तु शितोष्णस्वभावतीयतेजो-द्रव्यवत् प्रमाणाप्रमाणज्ञानव्यक्तिभेदाभ्युपगमः, तदोभयोर्व्यधिकरणयोः कस्य केन विरोध इति । परिहरति — तथाधिति । अयमभिप्रायः — तोयतेजसोर्हि भिन्नजातीययोः स्वभावभेदो युक्तः । ज्ञानव्यक्तयस्त्वेकजातीयाः । तत्र न तावदासां जात्यनुबन्धी स्वभावभेदो न्याय्यः । व्यक्तयनुबन्धी तु तत्कारणाद् भवतीति युक्तं वक्तुम् । तदनपेश्वत्वे तु प्रामाण्याप्रामाण्ययोः

१. 'र्नमेन नि' क. ख. पाठः. २. 'क्तमेन । तच', ३. 'तन्न ता' ग. पाठः. ४. 'कं त' क, ख. पाठः.

CC-0. JK Sanskrit Academy, Jammmu. Digitized by S3 Foundation USA

तथाप्यन्यानपेक्षत्वे किं केति न निरूप्यते ॥ ३७॥ तस्मात् स्वाभाविकं तेपामप्रमाणत्विभव्यताम् । प्रामाण्यं च परापेक्षमत्र न्यायोऽभिधीयते ॥ ३८॥ अप्रामाण्यमवस्तुत्वान्न स्यात् कारणदोषतः ।

किं कुत्र भविष्यतीति दुरियगमम् । समानं हि द्वयौरिप ज्ञानत्वम् । स्वाभाविके चोभयिस्मन् न बाह्यचिह्यपेक्षास्तीति दुर्भणः प्रमाणाप्रमाणिववेक इति साधूक्तं स्वता न द्वयं विरोधादिति । किं पुनरुभयोः पराधीनत्वं स्वाभाविकत्वं वा चोदनाप्रामाण्यपरिपिन्ध्र येन त्रयस्यता निरस्यते । नन्वेवमिप चोदनानां स्वत एव प्रामाण्यं भविष्यति प्रथमपक्ष । द्वितीयेऽपि पराधीन उभयस्मिन् दोषाभावादपौरुषेया वेदाः प्रमाणमिति किमुभयनिराक्रणेन । अप्रामाण्यं स्वतः प्रामाण्यं परत इत्येतदेव तु वेदप्रामाण्यपरिप्यीति तिन्नराकर्तुमुचितम् । तच्च निराकरिष्यत एव । सत्यम् । आद्ययोरपि पक्षयोरप्रामाण्यमापद्यत एव । तथाहि — स्वाभाविके तावदुभयस्मिन्नन्यतरिर्णयकारणं बाह्यमपत्रयतां नैकत्रापि विश्वासो भवेत् । व्यवन्हारार्थे च प्रमाणानुसरणम् , अविश्वासे च तदभावात् फठतोऽप्रमाणत्वम् । एवुमुभयपराधीनत्वेऽप्यसत्यप्यप्रामाण्यकारणं प्रामाण्यकारणस्याप्यभावात् तद्यवहारो न जायत इत्यप्रमाणमेवेति साध्वेवोभयनिराकरणमिति ॥ ३७॥

एवसुभयं स्वतः परतो वेति निराकृते पूर्वपक्षान्तरमाह तस्मा-दिति क्षमन्तेन। तेपां ज्ञानानां स्वाभाविकमप्रेमाणत्वम्, परापेक्षं च प्रामा-ण्यम्। अयं चात्राभिप्रायः हृष्ट्यभिचारो हि जातेऽपि विज्ञाने न ताव-न्निर्विचिकित्सं व्यवहरमाणो हश्यते, यावद् गुणवदिन्द्रियादिकरणत्वं सं-वादो वा न हृष्टः। व्यवहारफठं च प्रामाण्यम्, अतः स्वतोऽप्रमाणमेव पराधीनं प्रामाण्यमिति। एष चात्र स्वतोऽप्रमाणत्वे परतश्च प्रमाणत्वे न्या-योऽभिधीयत इत्याह --- अत्रेति।। ३८॥

स्वतोऽप्रामाण्ये तावन्न्यायं दर्शयति —अप्रामाण्यामिति । न्याय-स्तर्कः । स चानुमानम् । एष चात्र प्रयोगो भवति —अप्रामाण्यं न कार-णवद्, अवस्तुत्वात् । यद्यदवस्तु तत्तन्न कारणवत् । यथा शशविषाणम् ।

१. 'दुर्लभः प्रा' ग. पाठः. २. 'ति ते' क. ख. पाढः.

वस्तुत्वात् तु गुणैस्तेषां प्रामाण्यमुपजन्यते ॥ ३९॥

कारणदोषत इति च कारणदोषाणामेव परैरप्रामाण्यकारणत्वेनाश्रयणादु-क्तम् । यदेव मीमांसका मन्यन्ते कारणदोषेभ्योऽप्रामाण्यं जायत इति । तन्न । अकारणंकत्वाद्वस्तुन इति । परापेक्षं प्रामाण्यमित्यत्र माह—वस्तुत्वादिति । तेषां कारणानां गुणैः प्रामाण्यं जन्यत इत्यर्थः । प्रयोगश्च भवति — प्रामाण्यं कारणवद् वस्तुत्वाद् घटवत् । न चाकार्य नाम किञ्चिद् बाद्धानां वस्त्वस्ति, येनानैकान्तिको हेतुर्भवेत् । नभसो Sप्यावरणाभावमात्रस्यावस्तुत्वात् । गुणैरिति चानुवादमात्रम् । कारणगुणा हि प्रामाण्ये कारणमिति मन्यन्ते । न पुनरेते व्याप्तावनुप्रवेशनीयाः । के पुनरमी गुणा नाम, ये प्रासाण्यस्य कारणम् । न हीन्द्रियादिव्यतिरिक्ता गुणाः केचिदुपलभ्यन्ते । यदि मतं — भेषजभेदैराहितातिशयविशेषा गुणा इति । तन्न । एवं हि तैरनाहितातिशैयविशेषाणां न प्रामाण्यं जायेत । अतो वक्तव्या गुणाः । त उच्यन्ते । विशुद्धिरिन्द्रियादीनां गुणपदार्थः । वातादिधातृनां साम्यमिति यावत् । साम्येन हि त इन्द्रियेषु वर्तमाना गुणा उच्यन्ते । तथा स्थिताश्चै प्रामाण्यं जनयन्ति । विषमं तु वर्तमानेषु धातुषु तद्दोषसमुत्थास्तिमिरादयो दोषा जायन्ते । शब्देऽपि वक्तुराशय-विशुद्धिर्गुणः । विश्रलम्भाभिप्रायादयो दोषाः । तेषां च प्रामाण्याभावा-र्तमन्यवस्तुन्यप्रामाण्ये कारणत्वासम्भवान्न तज्जन्यमप्रामाण्यम् । प्रामाण्यं त्वर्थनिश्ययो वस्त्वात्मक इति युक्तं यद्गुणेभ्यो जायते ज्ञायते चेति । सर्वमुत्पत्तावनिश्वयात्मकमप्रमाणमेव ज्ञानमा गुणसंवादज्ञानोदयात्, पर-तस्तु तद्वरोन प्रामाण्यं जायते तस्य । निन्वदानीमसदेवातिवृत्तं ज्ञानमिति किं प्रमाणीभविष्यति । यदां तार्वत्तदासीत् तदा सहजेनाप्रामाण्येनाभिभू-तमुत्तरकालं च तदसदेवेति किमन्यतः प्रामाण्यं भविष्यति । सत्यमेवम् । अन्यदेव गुणसंवादज्ञानोत्तरकालभाविप्रमाणम् । अवगते हि कचिदर्थे प्राग्दष्टव्यभिचारो ज्ञानस्वभावालोचनेनाजातविश्वासो न तावन्निर्विचि-कित्सं व्यवहरति यावदिन्द्रियादिगुणावधारणपुरस्सरमेवमेवैतदिति न नि श्चिनोति । गुणावधारणात् संवादज्ञानाद् वा प्रमाणे जातेऽवगते च तस्य

१. 'णाः य', १. 'शयानां न', ३. 'स्तु प्रमाणं ज' ख. पाठः. ४. 'त्मव', ५. 'णं भ' क. पाठः. ६. 'बदा' ग. पाठः.

प्रामाण्यं हि यदोत्सर्गात् तद्भावोऽथ कृत्रिमः। तदा स्वप्नादिवोधेऽपि प्रामाण्यं केन वार्यते॥४०॥ मत्पक्षे कारणाभावात् प्रामाण्यं नोपजायते। हेतुमत्त्वप्रसङ्गोऽतो न भविष्यत्यवस्तुनः॥ ४१॥ इन्द्रियादिगुणाश्चास्य कारणं तद्सद् द्विधा। दुष्टत्वादिन्द्रियादीनामभावेऽन्यतरस्य वा॥ ४२॥

प्रामाण्ये व्यवहाराः प्रवर्तन्ते । तस्यापि न ज्ञानस्वभावाठोचनेन प्रामाण्यं, तद्र्पस्याप्रामाण्यप्रतिवन्धात् । किन्तु गुणावधारणादेव । अतः स्कं गुणैः प्रामाण्यं जन्यत इति । यदाहुः— 'निश्चयात्मकप्रामाण्योत्पादनं तु वस्तु-रूपत्वात् संवादकारणगुणज्ञानकार्यत्वेन स्वध्यवसानमिति तदेवाश्रीयते' इति ॥ ३९ ॥

किय इतश्च न स्वतः प्रामाण्यमित्याह् — प्राक्षाण्यं हीति । अयमर्थः — यदि ज्ञानस्वभावानुबन्ध्यौसर्गिकं प्रामाण्यम् , एवं सित प्रामाण्याभावस्यायस्तुनोऽकृत्रिमत्वान्न पराधीनत्विमिति सर्वज्ञानानामपि प्रमाणत्वप्रसर्न्नः । स्वप्नादिज्ञानानामपि ज्ञानत्वाविशेषात् , तन्मात्रानुबन्धि । त्वाच प्रामाण्यस्य । अप्रामाण्यस्य चावस्तुनोऽकार्यत्वादिति ॥ ४० ॥

कथं नामाप्रामाण्यमकृतिमम् । दोषभावे हि तस्य भावः, तदभावे चाभावो दृश्यते। काभिठी पीतिमिदमिति शङ्कं जानाति, तदैपगमे शुक्ठम्। अतो जानीमः यथादोपभावभान्यप्रामाण्यं तत् कार्यमिति, अत आह— स्वत्पक्ष इति । अयमभिप्रायः — नात्र दोषैरप्रामाण्यं जन्यते । सत्सु तु दोषेष्वसन्तो गुणा न स्वकार्यं प्रामाण्यं जनयन्तीति नावस्तुनोऽप्रामा- ण्यस्य हेतुमत्त्वप्रसङ्गदोष इति ।। ४१ ।।

किं पुनः प्रामाण्ये कारणं, यदमावात् तस्यानुत्पत्तिः, अत आह—इन्द्रियादीतिकारणमन्तेन । आदिशब्देनार्थपुरुपादीनां प्रहणम् । इन्द्रियपुरुषगुणाश्च व्याख्याता एव । अर्थस्यापि स्थूलत्वादयो गुणाः सूक्ष्मत्वादयो दोषा इति । समधिगतं तावदिन्द्रियादिगुणाः प्रामाण्ये

१. 'ज्यामिति', २. 'ज्ञः, तदां स्व', ३. 'दभावे शु' ख. पाठः.

अत एव वचोश्रान्तिदीं षैर्मिण्यात्वधीरिति । तद्याप्तेस्तु गुणाभावास्तत्कृता ह्यप्रमाणता ॥ ४३ ॥ तस्मात् कारणशुद्धत्वं ज्ञानप्रामाण्यकारणम् । स्वभावतोऽप्रमाणत्वं तद्यभावेन लक्ष्यते ॥ ४४ ॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यामप्रामाण्यं न दोषतः । नाज्ञाने दृश्यते ह्येतत् कारणाभावहेतुके ॥ ४५ ॥ ततश्च पुरुषाभावात् सति वा शुद्ध्यसम्भवात् ।

कारणिमिति । कैथं तु तदभावः, अत आह — तदसदिति । ते एव विधे दशयिति — दुष्टत्वादिति । दोषा ह्यागन्तवो गुणानुत्सारयन्ति । इन्द्रि-यादीनामन्यतमस्याभावे निराश्रया गुणा न भवन्ति, यथा नित्यवेदवादि-नामसित कर्तिर तद्गुणा इति ।। ४२ ॥

यत एव दोषेर्गुणा निरािकयन्ते, अत एव मीमांसकानामयं भ्रमो दोषेर्मिथ्यात्वधीर्जन्यत इति । परमार्थेन तु गुणविरोधिनो दोषास्तानेव नि-वारयन्ति । अतः कारणाभावादसति प्रामाण्ये स्वाभाविकमप्रामाण्यमवति-ष्ठत इत्याह — अत एवेति ॥ ४३ ॥

अर्तः सिद्धं शुद्धिपर्यायगुणावधारणाधीनं प्रामाण्यम् । स्वभावतश्च ज्ञानानामप्रामाण्यं, शुद्ध्यभावेन तल्लक्ष्यते । असति हि शुद्धत्वे कारणा-भाविनराकृतेन प्रामाण्येनानपोदितमप्रामाण्यं ठक्ष्यत इत्युपसंहरति — त-स्मादिति ॥ ४४ ॥

इतश्च दोषतो नाप्रामाण्यमित्याह् — अन्वयेति । अस्यार्थः — त्रिविधमप्रामाण्यमज्ञानसंशयविपर्ययेः । तत्राज्ञानात्मकं तावदप्रामाण्यं कारणाभावमात्रसमिषगम्यमेव, न दोषानपेक्षत इति मीमांसकैरम्युपगन्तव्यम् । अतो दोषव्यतिरेकेऽपि कारणाभावमात्रान्वयेऽप्रामाण्यदर्शनान्न दोषतोऽप्रामाण्यिमिति ॥ ४५ ॥

एवं च गुणाधीनप्रामाण्याभ्युपगमान्नित्यवेदवादिनां च पुरुषाभा-वाद्, अनाश्रयगुणासम्भवात् , कर्तृमद्वेदवादिनामपि कर्तृगुणेषु प्रमाणा-

৭. 'किं तत्र तद', ২. 'तः शु' ख. पाठः. CC-0. JK Sanskrit Academy, Jammmu. Digitized by S3 Foundation USA

निर्मूलत्वात् प्रमाणत्वं चोदनायां न युज्यते ॥ स्वतः सर्वप्रमाणानां प्रामाण्यमिति गम्यताम् । निह स्वतोऽसती शक्तिः कर्तुमन्येन शक्यते ॥

सम्भवादसंन्मूलभूतेषु कर्तृगुणेषु न चोदनानां प्रामाण्यमवकल्पतं इत्याह—

एवं तावत् परतः प्रामाण्येन कृतः पूर्वपक्षः । सिद्धान्तमिदानीमार-भते - स्वत इति । कारणमाह - नहीति । अयमभिप्रायः - न तावद गुणज्ञानात् संवादज्ञानाद् वा प्राग् ज्ञानं न जायत एव। नवोत्पन्नमपि संशया-त्मकमवभासते । निहि स्याद् वा घटो न वेति इन्द्रियसन्निकृष्टं घटं बुध्या-महे, अपितर्हि घट एवायमिति निश्चयात्मकमेव ज्ञानमुत्पद्यते । अत एव ज्ञानोत्पत्तेरन्न्तरमेव सर्वप्रमातृणां व्यवहारप्रवृत्तिरूपलभ्यते । भ्रान्तिसंविदि-तरजताऽपि हिं सम्यग्रजतबोध इवार्धिकयायै घटमानो द्रयते । तदस्य सं-शयानस्य नोपपन्नम् । अतो जातो निश्चयः । किमैन्यत् प्रामाण्यं भवि-ष्यति । सत्यपि संवादे गुणज्ञाने वा तावदेव प्रामाण्यस्य तत्त्वं नाधिकं कि-त्रिदिति किं नस्तदुपेक्षणेन । तादशस्यैव व्यभिचारादस्ति परापेक्षेति चेद्. न । एवमेपि ज्ञानस्यानपेक्षत्वाद्, विप्रलब्धपूर्वस्यापि निरपेक्षमेव निश्चया-त्मकं ज्ञानमुत्पद्यते । प्रमाता तु विप्रलम्भक्बुद्धिसाद्दयात् तथात्वमारा-क्कते । साराङ्गस्यापि न प्रामाण्यशक्तिरवसीदति, पूर्ववत् प्रमेयपरिच्छेदात् । प्रमातुस्तु आशङ्का दोषदर्शनप्रभैवा । तदसौ तद्भावाभावयोरन्यतरिनश्चये नि-र्वतते, न संवादज्ञानमपेक्षते । सत्येव हि घटज्ञाने जाताशङ्कः किं घटज्ञा-नान्तरेण करिष्यति । नह्यस्यास्तन्निवर्तकं, तस्मिन् सत्येव भावात् । अतः स्वाभाविकमेव सर्वसंविदां निश्चयात्मकत्वम् । आशङ्का तु यदि नाम जातु जायते, एवमपि तन्निराकरणार्थमपवादसद्भावाभावावनुसर्तव्यौ, न संवादगुण-ज्ञाने । तदुँपेक्षायां हि प्रामाण्यमेव नावतिष्ठेत । गुणसंवादज्ञानयोरप्येवमेव, सापेक्षत्वेन प्रथमज्ञाने प्रामाण्यशक्त्याधानीशक्तरप्यनवस्थापातादित्यतत् परस्तात् प्रपञ्चियप्यत इति । एवं तावत् प्रकृताभिप्रायो व्याख्यातः । अपि

१. 'सत्सु मू' ख. पाठः. २. 'ज्ञा' क. ख. पाठः. ३. 'मप्रमाणं भ', ४. 'भावात् तदसो', ५. 'द'ग. पाठः. ६. 'न'क. पाठः. ७. 'ब्यव' ख. पाठः

आत्मलाभे च भावानां कारणापेक्षता भवेत्। लब्धात्मनां स्वकार्येषु प्रवृत्तिः स्वयमेव तु ॥ ४८॥ जातेऽपि यदि विज्ञाने तावन्नार्थोऽवधार्यते।

च सर्वभावानामेव स्वकार्यजननृशक्तिरसती नान्येन कियत । अभिव्यक्ति-मात्रकरणात् । नन्वातुरस्य रोगापहृतशक्तेरसत्येव भोजनादिशक्तिभेषज-भेदैराधीयते । मैवम् । तिरोहिताभिव्यक्तेः । इतरथा पूर्वशक्तिविनाशापूर्वो-त्पादधर्मिकल्पनाभिरतिगौरवं भवेत् । अत एव नष्टशक्तीनां भेषजभेदैरिप न प्रतीकारः । असती तु शक्तिस्तेषामिप जन्यतेव, अविशेषात् । अतः सर्वे भावाः स्वहेतुभ्यः शक्तिमन्तो जाता एव कुतिश्चिदागन्तुकाद्धेतोस्तिरोहित-शक्तयः सामग्रीविशेषैरभिव्यक्तशक्तयः कार्यमारभन्ते । नचैवं ज्ञानेऽप्य-भिव्यक्त्यपक्षां सम्भवति, अर्थावग्रहाद्, रूपान्तरेण ज्ञानस्यानिरूपणादु-त्पत्तावेवार्थपरिक्छित्तेरवश्यम्भावादिति ॥ ४७ ॥

ननु स्वतःप्रामाण्यवादिनापि गुणवदिन्द्रियादिकारणिकैव प्रमाणो-त्यात्तरास्थेया। तद् यदि गुणाः प्रमाणोत्पत्तो कारणम्। एवं सित तत्कार्थे-ऽप्यर्थनिश्चये तदधीनतैव युक्ता। तदायत्तप्रामाण्याश्रयणाद्, अत आह—अत्मलाभ इति। अयमभिप्रायः —प्रमाणोत्पत्तावपि न गुणा गुणा इत्येवापेक्ष्यन्ते; किन्तु दोपनिराकरणौपियकतया। दोषा हि प्रमाणोत्पत्तिं विमित्ततः। ते गुणेरुत्सारिता न तां विहन्तुमुत्सहन्ते इति। अत एवासत्स्विप वक्तृगुणेषु कारुणिकत्वादिषु वेदे दोषाभावमात्रादेव प्रामाण्यं सिध्यति। अपिच कारणं नाम गुणः प्रमाणोत्पत्तौ। नैतावता प्रमाणकार्येऽप्यर्थनिश्चये तद्येक्षा युक्ता। आत्मलाभमात्र एव हि भावाः कारणमपेक्षन्ते, न कार्यनिष्यते। निह मृत्यिण्डदण्डादिकारणोपेक्षो जन्मिन घट इति उदकाहरणेऽपि तस्य तदपेक्षा दृष्टा। ठब्धात्मनस्तु स्वयमेव कारणिनरपेक्षा प्रवृत्तिरवगता। अतः सर्वथा तावदर्थव्यवस्थापनायामन्यानपेक्षमेव प्रमाणमिति सिद्धमिति।। ४८।।

स्वतोऽसती शक्तिरन्येन कर्तुं न शक्यत इति यदुक्तं तत् प्रपञ्च-यति — जातेऽपीति त्रिभिः । अयमभिप्रायः — प्रामाण्यस्य ह्यन्यानपे-

⁻१. 'व प' ख. पाठः.

यावत् कारणशुद्धत्वं न प्रमाणान्तराद् भवेत्॥ ४९॥
तत्र ज्ञानान्तरोत्पादः प्रतिक्ष्यः कारणान्तरात्।
यावद्धि न परिच्छिन्ना शुद्धिस्तावदसत्समा॥ ५०॥
तस्यापि कारणे शुद्धे तज्ज्ञाने स्यात् प्रमाणता।
तस्याप्येवमितीत्थं च न कचिद् व्यवतिष्ठते॥ ५१॥
यदा स्वतःप्रमाणत्वं तदान्यन्नैव गृह्यते।
निवर्तते हि मिथ्यात्वं दोषाज्ञानादयत्नतः॥ ५२॥
तस्माद् वोधात्मकत्वेन प्राप्ता वुद्धेः प्रमाणता।

क्षत्वमेव निबन्धनम् । यदि जातेऽपि विज्ञाने कारणगुणावधारणाधीनं प्रा-माण्यं भवत् , ततः शुद्धिज्ञानोत्पादः कारणान्तरात् प्रतीक्षितव्यः । तस्याः शुद्धेरपिरिच्छिन्नाया असत्समत्वात् तस्यापि शुद्धिज्ञानस्य कारणशुद्धौ सत्यां तस्याः शुद्धेर्ज्ञाने च सित प्रमाणता भवति । एवमेव मूलकारणशुद्धिज्ञान-स्यापरापरशुद्धिज्ञानापेक्षायामनवस्थापातान्न कथित्रत् प्रामाण्यमापद्यत इति ॥ ४९ – ५१ ॥

स्वतस्तु प्रामाण्ये नानवस्थेत्याह — यदेति । कारणमाह — निवर्तत इति । अयमिप्रायः — अर्थनिश्चयस्तावज्ज्ञानस्वभावादेव सिद्धः । मिथ्यात्वशङ्का तु तद्धेतुभ्तदोषाज्ञानादयत्नेनेव निवर्तते । निह दोषाणामज्ञानं प्रागभावो यत्नसाध्यः । नतु नाज्ञानमात्रादभावः सिध्यति । सत्यपि तस्मिन् भावात् । नच दोषाभावावधारणमन्तरेण प्रामाण्यं सिध्यति । सत्यं, तदपि त्वयत्नसाध्यमेव, प्रायेण तावत् प्रमातृणामनाशङ्क एव ज्ञानोत्पत्तौ व्यवहारो द्वयते । जाताशङ्कस्यापि प्रसिद्धा एव शङ्कानिराकरणोपायाः, दाहच्छेदादयः स्वर्णादाविति । तावतैव निश्चयोत्पादान्नातिद्रगमनन् । एतज्ञोपिरष्टाद् वक्ष्यत एवति ॥ ५२ ॥

तस्माद् बोधस्वभावानुबन्धि ज्ञानानामौत्सर्गिकं प्रामाण्यं कारणदो-षार्थान्यथात्वज्ञानाभ्यामपोद्यत इत्युपसंहरति — तस्यादिति। अर्थान्यथा-

१. 'पि भावात् तस्मिन् नच' क. पाट:.

अर्थान्यथात्वहेत्त्थदोषज्ञानाद्योद्यते ॥ ५३ ॥ अप्रामाण्यं त्रिधा भिन्नं मिथ्यात्वाज्ञानसंशयैः । वस्तुत्वाद् द्विविधस्यात्र सम्भवो दुष्टकारणात् ॥ अविज्ञाने तु दोषाणां व्यापारो नैव कल्प्यते । कारणाभावतस्त्वेव तित्सद्धं नस्त्वदुक्तिवत् ॥५५॥ दोषतश्चाप्रमाणत्वे स्वतःप्रामाण्यवादिनाम् । यणज्ञानानवस्थावन्न दोषेषु प्रसङ्घते ॥ ५६॥

त्वज्ञानं च द्वेधा। नैतदेविमिति पूर्वावगतरूपोपमर्दनेन, तत्त्वप्रकाशनेन वा । हेतवो ज्ञानानामिन्द्रियादयः। तेषु वातादिसमुत्थास्तिमिरादयो दोषाः त-ज्ज्ञानेनोत्सुर्गतः प्राप्तुवती प्रमाणतापोद्यत इति ॥ ५३॥

यत्पुनरप्रामाण्यमवस्तुत्वान्न कारणैर्जन्यत इत्युक्तं, तत् परिहरति—अश्रामाण्यभिति । यदि नाम त्रेधा भिन्नमप्रामाण्यं ततः किं जातमत आह — वस्तुत्वादिति । अयमभिप्रायः — त्रिविधं खल्वप्रामाण्यं ज्ञानाभाव-संशयविपर्ययोः । तत्र संशयविपर्ययो प्रति अवस्तुत्वादिति हेतुरसिद्धः, ज्ञानात्मक्वस्तुत्वात् तयोरिति ॥ ५४॥

ज्ञानप्रागभावस्त्ववस्तुतया सिद्ध एव । नचास्माकमप्यसा दोषैर्ज-न्यत, ज्ञानकारणाभावादेव त्वदुक्तिवत् तिसद्धः । अतस्तिस्मन्नकारणके साध्यमाने सिद्धसाध्यतैवेत्यभिप्रायेणाह — अविोज्ञान इति । न चाप्रा-माण्यशब्दवाच्यतामात्रेण संशयविपर्यययोरप्यकारणकत्वं शक्यमनुमातुम्, अज्ञानवद्, वाचोऽपि गोशब्दवाच्यतया विपाणित्वापत्तिति ॥ ५५ ॥

निवयमनवस्था प्रामाण्य इव पराश्रयेऽप्रामाण्येऽपीष्यमाणे आप-द्यत एव, पारतन्त्र्यं ह्यनवस्थामापादयति। अतः को विशेषः, अत आह— दोषत इति। अस्यार्थः स्वतःप्रामाण्यवादिनां मोमांसकानां दोपतोऽप्र-माणत्वे नानवस्था भवति। दोषेषु ज्ञातव्येषु यथा गुणज्ञानेऽनवस्थापादि-तेति॥ ५६॥

९. 'ब्दा' ख. पाठः. २. 'त्वानुमानापत्तेः' ग. पाठः

CC-0. JK Sanskrit Academy, Jammmu. Digitized by S3 Foundation USA

साक्षाद् विपर्ययज्ञानास्त्रच्येव त्वप्रमाणता । पूर्वावाधेन नोत्पत्तिरुत्तरस्य हि सिध्यति॥ ५७॥ दुष्टकारणवोधे तु सिद्धेऽपि विषयान्तरे ।

स्वतः प्रामाण्यवादिनामिति चानवस्थापि हारवीजमुक्तं, तदुद्धाटयति — साक्षादिति । अयमभिप्रायः — सजातीयापेक्षायां ह्यनवस्था मवित । यथा प्रामाण्यस्य प्रमाणापेक्षायामुक्तम् । अप्रामाण्यं तु स्वतः प्रमाणेन नैतदेविमिति साक्षाद् विपर्ययज्ञानेन यत्र तावदवगम्यते, तत्र रुषुतरमेव गृहीतिमिति न पराश्रयत्वमात्रमनवस्थामापादयतीति । नतु स्वतःप्रामाण्ये पूर्वमिप ज्ञानमुत्पन्नमसन्दिग्धमिति किमप्रमाणं भविष्यति येन
परेण पूर्व वाध्यते । तेनैव तु किं न परं वाध्यते, अत आह — पूर्वेति ।
अयमभिप्रायः — सत्यम्, उत्मर्गतः पूर्वस्यापि प्रामाण्यं प्राप्तमेवापवादभूतेन तूत्तरेण वाध्यमानं तदप्रमाणं भवति । यत्तु तेनैव किं नोत्तरं वाध्यत
इति । तत्र, नहीच्छामात्रेण वाध्यवाधकभावो व्यवस्थाप्यते । यद्धि यद्वाधकमवभासते तत् तस्य वाधकमभिधीयते । नचानागतोत्तरवाधकरूपेण
पूर्वमवभासत इति 'नचानागतवाधने'त्यत्रैव वक्ष्यति । उत्तरस्य तु पूर्वज्ञानवाधमन्तरेणोत्पत्तिरेव न सम्भवति । उत्पन्नं च तत् । अतस्तदेव पूर्वस्य
वाधकम् । तच स्वत एव प्रमाणमिति न काचिदनवस्थेति ॥ ५७ ॥

नन्वस्तु साक्षाद् विपर्ययज्ञानन परेण पूर्वस्य वादः, उभयोरिष स-मानविषयोपनिषातात् । यत्र तृत्तरं कारणदोषविषयं भवति, तत्र विषय-भदान्न वाधो युक्त इति दुरुक्तं हेत्त्थदोषज्ञानात् प्रामाण्यमपोद्यत इत्यत्त आहं — दुष्टेति बाधोऽन्तेस । अयमभिप्रायः — यद्यपि दुष्टकारण-बोधे विषयभदः पीतशङ्खादिविभ्रमेषु, तथाप्यशीत् तुल्यार्थतां प्राप्य वाधो भवत्यव । शङ्के हि पीत इति विदिते परतश्च ज्ञानकारणदोषेऽवगतेऽर्थात् पीतिमा शङ्कस्य प्रतिक्षिष्ठो भवति । यत्कारणाधीनात्मलामं हि यत् कार्यं, तत् तद्दोषे दुष्यति । एष च ज्ञानस्य दोषः यदन्यथास्थितस्यान्यथाप्रकाशनम् । अतः कारणदोषेऽवगतेऽर्थान्यथात्वमवावगतं भवति । एवं च साक्षाद्विप-

१. प्रमाणस्य' ग. पाटः. २. 'घमानम' क. पाठः.

अर्थात् तुल्यार्थतां प्राप्य वाधो गोदोहनादिवत् ॥ तत्र दोषान्तरज्ञानं वाधधीर्वा परा न चेत् । तदुद्भृतौ द्वितीयस्य मिथ्यात्वादाद्यमानता ॥ ५९॥

येयज्ञानेन तुल्यत्विमिति । अत्रैव वैदिकन्यायमुदाहरति — गोदोहनादिवदिति । दर्शपूर्णमासयोः कत्वर्थेन चमसेनापां प्रणयने विहिते भवत्यपरो
गुणफलसम्बन्धविधः । यथा 'गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेदि'ति । अस्यार्थः — गोदोहनेन पशुन् भावयेदिति । तदिदं पुरुषाभिलिषतपश्चर्थतया
पुरुषार्थमेवं सद् गोदोहनं कर्व्वर्थस्य चमसस्य वाधकिमिष्यते । तत्रापि च
स्फुटो विषयभेदः । कतूपकारो हि चमसस्य साध्यः । पशवो गोदोहनस्यायादेव तुल्यार्थतया तत्रापि वाधो वक्ष्यते । गोदोहन हि द्रव्यम् । न तत्
कियामनाश्रितमुदासीनं फलं भावियतुमलिति यांकाित्रत् कियामाश्रयतया
समीहमानं सित्रिहितं कर्व्वर्थमपां प्रणयनं गृह्णातीित तदाश्रितन पशवो भावियतव्या इति शास्त्रार्थोऽवतिष्ठते । एवंच तेनैव कर्व्वर्थमपां प्रणयनं सिद्धमिति चमसो निर्वर्तते । नन्वसावेव कतौ विनियुक्त इति कथं तत्परित्यागेन
गोदोहनेन कत्त्पकारो भाव्यते । सत्यम् । पशुकामप्रयोगे तु कतुरिप गोदोहनमेव स्वोपकारसाधनतयानुजानाित । कार्यार्थो हि स्वगुणं प्रत्यादरः, न
स्वीयतया। तच्च कार्यं फलार्थत्वादेव गोदोहनादासािदतं कतुनेति किमादरेण
स्वगुणे । आह च

''सर्वस्यैव हि कार्यार्थः स्वगुणग्रहणादरः । अन्यार्थगुणसिद्धे तुः कार्येऽस्याः स्वगुणेन किम् ॥''

इति । तदिह यथा पुरुषार्थेनैव गुणेन भिन्नविषयोऽपि कत्वर्थश्रमसोऽर्थात् तुल्यार्थतया वाध्यते, एवमत्रापीति न दोष इति ॥ ५८ ॥

किमेष एवोत्सर्गः यत् सर्वदा परेण पूर्व वाध्यते, नेत्याह—तन्निति। यदि तत्र दुष्टकारणबोधे नैतदेविमिति विपर्यये वा परा वाधधीनं भवति का-रणदोषज्ञानं वा, तदा पूर्वस्य बाधो भवति न त्वन्यथेति । अयोभयोर-न्यबरोद्भृतौ किं नाम भविष्यति, अत आह — तदुद्भूताविति । तदा बाधके सापवादे प्रथममेव निरंपवादमौत्सर्गिकं प्रामाण्यं लभत इति॥५९॥

^{9. &#}x27;थें', २. 'व गो' ग. पाठ:.

स्वत एव हि तत्रापि दोषाज्ञानात् प्रमाणता । दोषज्ञाने त्वनुत्पन्ने नाशङ्का निष्प्रमाणिका ॥ ६०॥

ननु प्रमाणन सता तृतीयेन वाधकं वाध्यते । तदेव तु कथं प्रमाण-मत आह—स्वत इति । सर्व खलु विज्ञानं जातं स्वत एव प्रमाणमिक्जा-यमानदोषम् । तथाच तृतीयम् । अतस्तेन वाधकवाधने कृते भवत्याद्यस्य मा-नतेति । नन्वसत्स्विप दोषेषु दोषाशङ्का यथा आदिमे जाता, एवमान्तिमेऽपीति प्रामाण्यं नावतिष्ठते, अत आह — दोषेति । अयमिभप्रायः — जाते दोष-ज्ञाने सम्भाविता दोषाः प्रामाण्यं विधन्ति । तृतीये तु दोषज्ञानं न तावदु-त्पन्नम् । शङ्का तु नोत्प्रेक्षामात्रेण कर्तुमुचिता, सर्वव्यवहारोच्छेदप्रसङ्कात् ।

> "अत एव च गीतासु नरं नारायणोऽत्रवीत्। नायं लोकोऽस्ति कौन्तेय! न परः संशयात्मनः॥"

इति । यस्य तु तृतीये विज्ञाने दोषज्ञानं वाधकंज्ञानं वा जायते, तस्यास्तु चतुर्थज्ञानावसानो निर्णयः । नत्वेतदेवं, प्रायेण हि प्रथमज्ञानजन्मन्येव निरपवादो निर्णयो दृश्यते । कचित् तु वाधकावसानस्तृतीयज्ञानोदयोऽपि नातिप्रचुरः । नतरां चतुर्थज्ञानजन्म । सत्यिप तु तिस्मिन् न स्वतःप्रामाण्यं विहन्यते इत्येवम्परतयैवेदमस्मामिरुक्तम् । अस्तु चतुर्थज्ञानान्निर्णय इति वार्तिककारोऽप्यत एव 'एवं त्रिचतुरज्ञानजन्मन' इति वक्ष्यतीति । किं पुनः कारणमनुत्पन्ने दोषज्ञाने नाशङ्केति । निर्ह प्रयोजनानुवर्तीनि प्रमाणानि । दृष्ट-व्यभिचारस्य हि प्रमातुरेकत्रापि नाश्वासो भवेद् यदि चैवमुच्छिद्यन्ते व्यव-हाराः । कामं प्रमाणतो हि ते परिनिस्तिष्ठन्ति । न तेभ्यः प्रमाणमत आह — निष्प्रमाणिकेति । अयमभिप्रायः — यावद्धि दोषाणामभावो नावधार्यते, तावत् प्रमाणेतरसाधारणधमदिशिनो भवत्याशङ्का प्रमाणवती । दोषाभावावधारणे तु जाते तानाशङ्कमानस्याभावविरोध एव । अर्थेन्द्रियादयो हि ज्ञानकारणम् । तद्दोषा दूरत्वितिमिरादयः । तद्यथा दूरे सन्तस्तरवो वनिमत्येकाकारतया परिगृहीताः सन्निकर्षे नाना दृश्यन्ते । तदा दूरत्वदोषादेकत्वबुद्धिरुपजातेति निश्चीयते । नानात्वबुद्धेस्तु न कश्चिद् दोषो दृश्यत इति कथमाशङ्कचते ।

१ 'षाश', २ 'को वा', १ 'नात्रिणयः क., 'नाद् झानोदयो निर्णयः' ख. पाठः. ४. 'काधीनस्तृ' क. पाठः. ५. 'आत्मे' ख. पाठः.

एवं त्रिचतुरज्ञानजन्मनो नाधिका मितः।
प्रार्थ्यते तावदेवैकं स्वतः प्रामाण्यमञ्जूते ॥ ६१ ॥
शब्दे दोषोद्भवस्तावद् वक्रधीन इति स्थितिः।
तदभावः कचित् तावद् गुणवद्भकृकत्वतः॥ ६२ ॥

एवं सन्तमसे गव्यश्वभ्रमे स एव दोषः । दिवा तु गोज्ञाने न कश्चिद्दोषः सम्भाव्यत इति तत्प्रमाणम् । एवं चक्षुरादिदोषाणां तिमिरादीनामभावेऽवगते निष्प्रमाणिकेव दोषाशङ्का । यत्रापि साद्दश्यचळत्वादयो विषयदोषा भ्रान्ति-हेतवः, तत्रापि भेदकधर्मावधारणे निश्चळत्वेऽवगते च न काचिद् दोषाश-द्वेति न तत्समयभाविनो ज्ञानस्याप्रामाण्यमिति ॥ ६० ॥

एवं त्रिचतुरैरेव ज्ञानैर्दोषाभावसिद्धेर्न ततो अधिका मितः प्रार्थनीया प्रामाण्यसिद्धये, येनानवस्था भवेत् । यावदेव तु तृतीयं चतुर्थं वा ज्ञान-मुत्पन्नं, तावदेवैकं पूर्वमुत्तरं वा निरपवादं स्वतः प्रामाण्यमापद्यत इत्याह — एविमिति ॥ ६१ ॥

समिधिगतं तावत् सर्वप्रमाणानां स्वतःप्रमाणत्वं दोषतश्चाप्रमाणत्वमिति । प्रकृतिमिदानीं वेदानां प्रामाण्यं यथा सिध्यित तथा प्रतिपादनीयम् ।
तद्धं च वक्त्रधीना एव शब्दे दोषा न स्वाभाविका इत्याह — शब्द इति । अयमिभप्रायः — यदा वक्त्रधीनाः शब्दे दोषा इति समिधिगतं भवित, तदा वेदे वक्तुरभावान्निसश्रया दोषा न सम्भवन्तीति निरपवादं प्रामाण्यमुपैपन्नं भवित वेदानाम् । स्थितं चेदं यत् पराधीनः शब्दे दोष इति, स हि ना(र्था १ थ्रे)संस्पर्शीति पूर्वमुपपादितम् । पुरुष एव भ्राम्यन्नन्यदन्यथा बुद्ध्वा तथैव परस्मै प्रतिपादयन् शब्दं दूषयितः । किच्चान्यथैव ज्ञात्वा विप्रतिप्तयान्यथा वदित, तत्रापि तदधीनैव शब्दे दोषावगितः । स्थानकरणादिदोषाद् वा कठाध्माताम्बूकृतैणीकृतादिदोषदुष्टः शब्दो ठक्ष्यते । सर्विथा पराधीन एव शब्दे दोषावगमः, नं पुनरसुरिभगन्धवत् स्वभावदुष्टः शब्द इति । स इदानीं वक्त्रधीनो दोषो गुणवद्वक्तृप्रयुक्ते वा क्रचित् पौरुषेये वाक्ये न भवतीत्याहं — तदभाव इति ।। ६२ ॥

१. 'त्पन्ने' क. पाठः. १. 'कथयञ्क्रब्दे' ख. ग. पाठः.

तद्गुणैरपकृष्टानां शब्दे सङ्कान्त्यसम्भवात् । यद्वा वक्तुरभावेन न स्युदोंषा निराश्रयाः॥ ६३ ॥ पौरुषेये द्वयं दृष्टं दोषाभावो गुणास्तथा । प्रामाण्यं तत्र गुणतो नैव स्यादित्युदाहृतम् ॥६४॥ तस्माद् गुणेभ्यो दोषाणामभावस्तदभावतः । अप्रामाण्यद्वयासस्वं तेनोत्सर्गोऽनपोदितः ॥ ६५ ॥ प्रत्ययोत्पत्तिहेतुत्वात् प्रामाण्यं नापनीयते ।

ननु वक्तृगुणा वक्तर्येव दोषानुत्सारयन्ति, कथं तैर्निरस्तैः शब्दो किद्षिषे भवत्यत आह — तद्गुणैरिति । उक्तं वक्तृदोषा एव शब्दं दूषयन्तीति । स चेद् गुणैरुत्सारितो देषः, कः प्रसङ्गः शब्दे दोषाणाम् । किह्न वक्तर्यनाश्रितानामेव दोषाणां शब्दे सङ्गान्तिः सम्भवतीति फलतः सङ्गान्तिवाचोयुक्तिरिति । वक्त्रभावादेव वा निराश्रया दोषा नोत्सहन्ते भवितुं नित्यवेदवाक्य इत्याह — यद्वेति । दोषाभावाच न स्वतःश्रामाण्यं वेदानां विहन्यत इति भावः ॥ ६३ ॥

नन्बङ्गीकृतं तावद् भवतापि पुंवाक्येषु गुणेभ्यो दोषाभाव इति । एवं च कुतोऽयं विवेकः दोषानिराकरण एव गुणा व्याप्रियन्ते नतु प्रामण्य इति, अत आह — पौरुषेथे इति । अयमर्थः — सत्यं पौरुषेय-वाक्येषु दोषाभावगुणात्मकमुभयं दृश्यत एव । यथा तु गुणतो न प्रामाण्यं तथा प्रामाण्यं प्रागुक्तमेव अनवस्था हि तथा स्यादिति । अतो दोषाभाव-मात्रीपयिका गुणा न स्वरूपेण प्रामाण्य उपयुज्यन्त इति ॥ ६४ ॥

एतदेवोपसंहरित — तस्मादिति । अप्रामाण्यस्य हि द्वयं कारणं कारणदोषज्ञानं वाधकप्रत्ययो वा । गुणिनराकृतेषु च दोषेषु पुंवाक्येषु नोभ्यमि सम्भवति । न ह्यसन्तो दोषा ग्रहीतुं शक्यन्ते । न चादुष्टकारणजनितस्य ज्ञानस्य वाधकः प्रतितिष्ठति । अतोऽप्रामाण्यस्य यत् कारणद्वयं तदसन्त्वादुत्सर्गतः प्रामाण्यमृनपोदितमिति ॥ ६५ ॥

असति चापवादे न प्रत्ययजनकत्वेनोत्सर्गतः प्राप्तं प्रामाण्यं पुंवा-क्यानामपनीयत इत्याह—प्रत्ययोत्पत्तिरिति । अत्र चोदयति—दोषा- दोषाभावो गुणेभ्यश्चेन्ननु सैवास्थितिर्भवेत्।। ६६॥
तदा न व्याप्रियन्ते हि ज्ञायमानत्या गुणाः।
दोषाभावे तु विज्ञेये सत्तामात्रोपकारिणः॥ ६७॥
तत्रापवादिनर्भुक्तिर्वक्रभावाछघीयसी।
वेदे तेनाप्रमाणत्वं नाशङ्कामपि गच्छाति॥ ६८॥
अतो वक्रनधीनत्वात् प्रामाण्ये तदुपासनम्।
न युक्तमप्रमाणत्वे कल्प्ये तत्प्रार्थना भवेत्॥ ६९॥

भाव इति । यद्याप्तवाक्येषु गुणनिवन्धनो : दोषाभावः, एवं तर्हि गुणज्ञाना-धीन इव प्रामाण्येऽनवस्थेव । कः खल्वत्र विशेषः, गुणज्ञानाधीनं वा प्रामाण्यं तदधीनो वा दोषाभाव इति । यदेव हि दोषाभावं प्रहीतुं गुणज्ञान-मपेक्ष्यते, तस्यैव हि गुणज्ञानाधीनो दोषाभावः, तस्याप्येविमिति सैव पूर्वी-क्तानवस्था । ततश्च प्रामाण्योत्खातिरिति ॥ ६६ ॥

परिहरति — तदेति । अयमभित्रायः — यदि ज्ञाता एव गुणा दो-षानुत्सारयेयुः, एवमनवस्था भवेत् । नत्वेतदेविमिति । कथं नाम व्याप्रि-यन्ते अत आह — दोषाभावे इति । सन्मात्रतया गुणा दोषानुत्सारयन्ति । अतोऽसन्तो दोषा न ज्ञाता इति सहजं प्रामाण्यमवतिष्ठत इति ॥ ६७ ॥

तदेवं तावद् गुणिनराकार्यदोषेष्विप पुंवाक्येषु दोषपरिहार उक्तः । अकर्तृसन्दृब्धे तु वेदे निराश्रया दोषाः शङ्कामिप नाधिरोहन्तीत्यप्रामाण्य-शङ्कापि नास्त्येवेत्याह — तन्त्रेति । प्रामाण्यस्यौत्सर्गिकस्याप्रामाण्यमपवाद-भूतं तिन्नर्भुक्तिर्वेदे ठघीयसी न पुंवाक्यवद् गुणापेक्षितया गुर्वीति भाव इति ॥ ६८ ॥

यतः पुंवाक्येष्विप न गुणापेक्षं प्रामाण्यम्, अतो न शब्दानां प्रमाण्यता वक्षधीना । तद्गुणापेक्षायां तु तद्धीनता भवेत् । न चैतदेविमिति विणितमेव । अतो यद् नैयायिकादिभिः प्रामाण्यसिद्ध्यर्थं वेदे वक्तुरुपासनं कृतं महेश्वरेण वेदाः प्रणीता इत्याश्रितं तदयुक्तं, दोषाभावादेव तेषां स्वतः प्रामाण्यसिद्धेरित्यभिप्रायेणाह — अत इति न युक्तमन्तेन । अप्र-

ततश्चामाप्रणीतत्वं न दोषायात्र जायते। प्रयोगाणां तु सर्वेषां वक्ष्यामः प्रतिसाधनम् ॥७०॥ पौरुषेये तु वचने प्रमाणान्तरमूळता। तदभावे तु तद् दुष्येदितरन्न कदाचन॥ ७१॥

माणत्वानुगुणैव दोषाशङ्कामुपजनयन्ती कर्तृकल्पनत्याह — अप्रमाणत्वेति ॥ ६९ ॥

अत एव च यदिष नास्तिकेगप्ताप्रणीतत्वनाप्रामाण्यप्रसन्जनं कृतं, तद्य्यत्र नित्यं वदे दोर्भाय न जायत इत्याह — नतंश्च्यति । अयमभि-प्रायः — पौरुपयवाक्त्यमाप्ताप्रणीतत्वन दुर्ध्यति । तद्धि तदप्रणीतमर्थादनाप्तप्रणीतं भवेत् । ततश्च तदोपदुष्टमप्रमाणं भवेत् । नित्यं तु यदि नामा-प्ताप्रणीतम्, एवमिप निर्दोपमेवित न तस्याप्ताप्रणीतत्वेन प्रामाण्यं विद्वत्यते । पौरुषयमिप हि नाप्ताप्रणीतत्वेनाप्रमाणम् . अपि तु अनाप्तप्रणीतत्या । सा च नित्यं नास्तीति किमप्रमाणं भविष्यतीति । ननु व्याप्तिव्यते परेराप्ताप्रणीतत्वेनाप्रामाण्यं साधितं वालादिवाक्यनिद्दीनेन 'यद्वाप्ते-नाप्रणीतत्वादित्य'त्र । अतो हेतुदोषा एव विरुद्धासिद्धादयोऽभिधीयन्ताम । किं स्वयोत्रानुसारिणा वचनेन, अत आह — प्रयोगाणामिति । न परमस्य प्रयोगस्य, सर्वेषामेव प्रयोगाणामुत्तरत्र प्रतिसाधनं वक्ष्याम एव 'चो-दनाजनिता बुद्धिरं त्यादिना । अतः प्रतिहेतुविरुद्धा अप्रामाण्यहेतवः संग्र-यजनकत्या नाप्रामाण्यं निश्चाययन्ति यदि तुल्यचलाः । अथ तु प्रामाण्यहेतवो वक्षयांमः, ततस्तद्धाधिता नतरामात्मानमप्रामाण्यहेतवो लभन्त र्झत्वो वक्षयांमः, ततस्तद्धाधिता नतरामात्मानमप्रामाण्यहेतवो लभन्त र्झत्वा । ७० ॥

कथं पुनराप्ताप्रणीतत्वं न दोषाय. आप्तां हि प्रमाणनार्थं प्रतिपद्य वाक्यमारचयति। तच मानान्तरसंवादादेव हि प्रमाणं भवति। आप्ताप्रणीतं ह्यसन्मूलप्रमाणान्तरं कथं प्रमाणं भविष्यतीत्यत आह — पौक्रषेयेति। अयमभिप्रायः - वेदवाक्यं मूलान्तरानेपक्षमेव स्वार्थे प्रमाणं, किं तस्य प्रमाणान्तरेण। पौरुपेयं तु बचिस प्रमाणान्तरं मूलकारणिमाते तत् तद-भावे दुष्यतीति॥ ७१॥

 ^{&#}x27;स इति' क. पाठः. २, 'स्व' स. म. पाठः,

तेनेतरैः प्रमाणेर्या चोदनानामसङ्गतिः। तयैव स्यात् प्रमाणत्वमनुवादत्वमन्यथा ॥ ७२ ॥ अन्यस्यापि प्रमाणत्वे सङ्गतिनैव कारणम् । तुल्यार्थानां विकल्प्यत्वादेकं तत्र हि बोधकम्॥७३॥

यत्तु असन्मूलान्तराणामसम्भवत्संवादानां कथं प्रामाण्यमिति, तद-युक्तम् । येनैव हि कारणेन प्रमाणान्तरमूला न चोदनाः, तेन येयमस-ङ्गतिस्तासां प्रमाणान्तरेः, सैव सुतरां प्रामाण्यकारणम् । अत एव 'अर्थेऽनु-पलक्षे' इति वक्ष्यति । 'अप्राप्ते शास्त्रमर्थवदि'ति च । प्रमाणान्तरमूलत्वेऽनु-वादत्वमवासामापद्यते, न प्रामाण्यम् । न हि नो गन्तृमात्रं प्रमाणमित्यभि-प्रायेणाह — नेनेति ॥ ७२ ॥

यदिष तावत् श्रमाणान्तरगाचरार्थं पुंवच्नं, तस्यापि प्रामाण्ये न संवादः कारणमः किमङ्ग पुनः प्रमाणान्तरागोचरार्थानां वेदवाक्यानामित्य-भिप्रायणाहः अन्धर्याचीति । तदिष स्वत एव प्रमाणमिति भावः । नन्वक एवार्थोऽनेकस्य आप्तवाक्यस्योऽवगम्यते । सर्वाणि च तानि प्रमाणानि । यथा — 'अष्टवर्षं ब्राह्मणसुपनयीत'

''गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्वात बाह्मणस्योपनायनम् "

इति च। अतः कथमुच्यते प्रमाणान्तरागोचरार्थत्वमेव प्रामाण्ये कारणमिति, अत आह — लुल्यार्थानामिति । एकार्थीपनिपातिनां हि ब्रीह्यादीनां विकल्पो वक्ष्यते 'एकार्थास्तु विकल्पेरन् — ' (१२. ३. १०) इति । अतोऽत्रापि प्रमातृमेदाद् व्यवस्थितविकल्प एव प्रमाणानां, शाखादिविकल्पवत् । न पुनरन्यान्यसंवादः प्रामाण्ये कारणम् । तथा हि — गौतमीय-गामिठीये छन्दोगानां, याज्ञवल्कीयं वाजसनियनां प्रमाणं विकल्पत्वात् । विकल्पनीयत्वादकैकं स्मृतिवाक्यमेकैकस्य प्रमातुवाधिकं न त्वन्योन्यसंवादांत् प्रामाण्यम्, धर्मद्रोणाध्यायिनामपि नान्योन्यसंवादः प्रामाण्ये कारणम् । एकस्माद्धि तमर्थं विदितवताऽन्यदनुवाद एव । अन्यस्यैव तु तत् प्रमाणम् । एवं भिषिवद्यास्वपि दर्शियतव्यमिति ॥ ७३ ॥

^{&#}x27;प्राप्तिविषयाचे' स्व. पाठः. २. 'वा', ३. 'दःप्रामाण्ये कारणम् । ध्र' ख.

यत्रापि स्यात् परिच्छेदः प्रमाणेरुत्तरेः पुनः ।
नृनं तत्रापि पूर्वेण सोऽथें नावधृतस्तथा ॥ ७४ ॥
सङ्गत्या यदि चेष्येत पूर्वपूर्वप्रमाणता ।
प्रमाणान्तरिमच्छन्तां न व्यवस्थां स्रभेमिहि ॥ ७५॥
कस्यचित् तु यदीब्येत स्वत एव प्रमाणता ।

यत्र तिहं प्रमातुरकस्येवेकार्थगाचरा नानाप्रमाणेः परिच्छेदा जायन्ते तत्र कथम् । यथा कश्चिद् दूरं सन्तमिनं प्रथममाप्तवाक्यादवगच्छित, पुनश्चापसर्पन् धूमादनुमिनोति, ततः पुनरत्यन्तपानीदन प्रत्यक्षयित । तत्र हि सर्वाण्येव प्रमाणानि, परस्परसङ्गतार्थानि च । अतः कथं न संवादः प्रामाण्ये कारणमित्यत आह—भवादिति । अयमभिप्रायः—यदि तावदनिकिविपयाण्येव तानि सर्वाणि, तत एकमेव तत्राद्यं प्रमाणम् । इतराणि त्वतु-वादभूतानि । नचतान्यनिधकविपयाणि । न ह्यसावर्थः पूर्वेण प्रमाणेन तथा-वगतः यथोत्तरेरवगम्यते, उत्तरोत्तरकालसम्बन्धातिरकात् । अपिचाप्तवाक्यात् पर्वताऽग्निमानिति सामान्यताऽवगम्यते । पुनस्तदेकदंशिवशेषो धूमानुमानाद्वगम्यते । असाधारणधूमदर्शनाच काष्टादिभद्दभिन्नः प्रत्यक्षेण च समुन्मी-लिताखिलविशेषो विशदतरमयमित्यपरोक्षमवसीयते इत्यधिकाधिकविषयाणां न सैवादतः प्रामाण्यमिति ॥ ७४ ॥

संवादिनबन्धने च प्रामाण्येऽनवस्थापद्यत इत्याह—सङ्गत्येति ॥७५॥ नन्वविसंवादि ज्ञानं प्रमाणमर्थाक्रयास्थितिश्चाविसंवाद इति जाताया-मर्थिक्रयायां कि प्रमाणान्तरापेक्षया । यथाहुः —

''प्रमाणमविसंवादि ज्ञानमर्थिकयास्थितिः ।

अविसंवादनम् '' इति । 'प्रत्यक्षमनुमानं च द्वे एव प्रमाण इति प्रतिज्ञाय नह्याभ्यामर्थं परि-च्छिद्य प्रवर्तमानोऽर्थिकियायां विसंवाद्यते' इति च । अतोऽर्थिकियावसानैव प्रमाणिस्थितिरिति न ज्ञानान्तरापेक्षायामनवस्था । अत आह् — कस्येति । अयमभिप्रायः — अर्थिकियाज्ञानमपि न तावदप्रमार्णमर्थिकियां व्यवस्थापि

३. 'गते', २ षोऽतु', ३. 'दिना', ४. 'पोऽपि वि' स. पारः. ५. 'पि तानदप्र', ६. 'णं नार्थ' ग. पाठः.

प्रथमस्य तथाभावे प्रद्वेषः किन्निवन्धनः ॥ ७६ ॥ श्रोत्रधीश्राप्रमाणं स्यादितराभिरसङ्गतेः । स्याचेत् तज्जनितेनैव ज्ञानेनान्येन सङ्गातेः ॥ ७७॥

तुमलमिति तत्प्रामाण्यार्थमपरापरार्थिकियानुसरणेनानवस्थैव । यदि त्वनपे-क्षितज्ञानान्तरमेव तत् प्रमाणम्, एवं सति प्रथममर्थज्ञानमेव किमनपेक्षं प्रमाणमिष्यते । नह्यनयोखवेषसूपत्वेऽसंशयात्मकत्वे चं कश्चिद् विशेषो दश्यत । अपिच प्रमाणेनार्थं परिच्छिद्य प्रवर्तमानोऽर्थिकयाया-मविसंवादं मन्यते । तत्रार्थिकियास्थितः प्रागविसंवादानवगतेर्न प्रामाण्यनि-श्रय इति कथं प्रवृत्तिः । अप्रवृत्तस्य वौ कथमर्थकियास्थितिः । तदिहोभय-स्मिन्नन्यान्याधीने दुरुत्तरमितरेतराश्रय(त्व)म् । अथ सन्देहोदेव प्रवृत्तो-ऽर्थिकियास्थित्या अविसंवादं बुद्ध्वा प्रामाण्यं मन्यते, कृतं तर्हि प्रमाणेन । अर्थिकयार्थमेव हि तदर्थ्यते । सा चेत् सन्देहादेव जाता, स एव साधी-यान् । तस्यैव व्यवहारोपयिकत्वात् । अतो यद्प्युक्तं हिताहितप्राप्तिपरिहार-योर्नियमेन सम्यग्ज्ञानपूर्वकत्वाद्विदुषां तद्व्युत्पादनार्थं प्रमाणनिश्चयप्रणय-निमिति, तदप्ययुक्तम्। अतत्पूर्वकत्वात् तयोः। अपि चास्मिन् मते सकृज्जात-विनष्टेषु विद्युदादिभावेषु न काचिद्रथिकिया जातेति तज्ज्ञानं प्रमाणुं न स्यात् । अर्थे तत्रापि शब्दप्रयोंगाऽर्थिकियेत्युच्यते, तिईं निर्विकल्पके अप्रामाण्यप्र-सङ्गः । तस्मादिवसंवादि प्रमाणिमिति मन्यामह एव । अर्थिकियौस्थितिस्तु अविसंवाद इति न मृष्यामह । अर्थान्यथात्वहेतूत्थदोषज्ञानाभ्यामव तृत्य-न्नस्य ज्ञानस्य विसंवादः । तद्भावाचाविसंवादः । तावता च प्रामाण्यमिति सिद्धं न संवादापेक्षं प्रामाण्यमिति ॥ ७६ ॥

अपि च संवादापेक्षिणि प्रामाण्ये श्रोत्रजा बुद्धिरिन्द्रियान्तरजन्याभि-बुद्धिभिरसंवादादप्रमाणमापद्यते इत्याह श्रोत्रेति । यदि त्वस्याः श्रोत्र-ज्ञानान्तरसंवादादेव प्रामाण्यमिष्यते, तथा सित वेदेऽपि तत्तद्वाक्योचारणा-तुगामिनी शतकृत्वो बुद्धिरुत्यद्यत इति सापि नाप्रमाणमित्याह — स्याचे-

[.]१. 'प्रमाणान्त' क. पाठः २. 'वा', ३. 'च' ख. पाठः. ४. 'थवा त' ग. पाठः. ५. 'या तु अवि' क. पाठः. ६. 'दान प्रा' न. पाठः.

वेदे अपि शतकृत्वः स्याद् बुद्धिरुचारणानुगा।
प्रमाणान्तरजन्या तु बुद्धिर्नास्ति द्वयोरिप ॥ ७८ ॥
यथा त्वेकेन्द्रियाधीनज्ञानान्तरिनवन्धना।
सङ्गतिः कारणं क्लुसा तथा वेदे अपि कल्प्यताम् ॥
तस्माद् दृढं यदुत्पन्नं नापि संवादमृच्छिति।
ज्ञानान्तरेण विज्ञानं तत् प्रमाणं प्रतीयताम् ॥ ८० ॥
न चानुमानतः साध्या शब्दादीनां प्रमाणता।
सर्वस्यैव हि मा प्रापत् प्रमाणान्तरसाध्यता॥ ८१ ॥

दिति । प्रमाणान्तरजन्या तु संवादबुद्धिर्न परं वेदे, श्रोत्रेऽपि प्रत्यक्षे च नास्तीत्युक्तमेवेत्याह — प्रमाणेति ॥ ७८ ॥

तदेवं स्थिते यद्येकेन्द्रियाधीनज्ञानसंवादात् श्रोत्रं प्रमाणमित्युच्यते; एवं सित वेदेऽपि तैत्तद्वाक्योद्भावितबुद्धिसंवादाद् दुर्वारं प्रामाण्यमित्याह— यथिति । पौनरुक्त्यं त्वत्रानविहता मन्यन्तें इति, किं तदाक्षेपपरिहाराभ्या-मिति ॥ ७९ ॥

यत एते संवादापेक्षिणि प्रामाण्ये दोषाः, तस्माद् विमुच्य संवादग्रहणं यदुत्पन्नं दृढमसन्दिग्धं ज्ञानान्तरेण च नैतदेविमिति न विसंवाद्यते । विज्ञानं विशिष्टविषयं ज्ञानम्, अधिकविषयमिति यावत् । एतेन स्मरणं व्यवच्छिनत्ति । तिद्धं पूर्वज्ञानादविशिष्टमनिधकविषयत्वात् तदेव प्रमाणमित्याह — तस्मादिति ॥ ८० ॥

क पुनः प्रमाणान्तरासंङ्गतार्थं वचः प्रमाणं दृष्टं, येन वेदवाक्यानां प्रामाण्यमाश्रीयते । पौरुषेयं हि सर्वं प्रमाणान्तरप्रतिपन्नार्थमेव, अत आह—नचिति । अयमाभिप्रायः — नानुमानसाध्यप्रामाण्यानि प्रमाणानि, येन क दृष्टमिति पर्यनुयुँज्यामहे । अनुमाने हि दृष्टान्तापेक्षा भवति । स्वत एव त्र प्रमाणानां प्रामाण्यमिति न तेषामनुमानेन प्रामाण्यं साधनीयमिति । अनुमाने च प्रामाण्यसाधने तस्याप्यनुमानान्तरापेक्षायामनवस्थेत्याह — सर्वस्योति ।। ८१ ।।

रे. 'तद्वा' क. पाठः. २. 'गोचरार्थ' ग. पाठः. ३. 'मो' क. पाठः

CC-0. JK Sanskrit Academy, Jammmu. Digitized by S3 Foundation USA

ननु प्रमाणिमत्येवं प्रत्यक्षादि न गृह्यते । न चेत्थमगृहीतेन व्यवहारोऽवकल्पते ॥ ८२ ॥ प्रमाणं ग्रहणात् पूर्वं स्वरूपेणेव संस्थितम् । निरपेक्षं स्वकार्येषु गृह्यते प्रत्ययानृतरैः ॥ ८३ ॥ तेनास्य ज्ञायमानत्वं प्रामाण्ये नोपयुज्यते । विषयानुभवो ह्यत्र पूर्वस्मादेव लभ्यते ॥ ८४ ॥

अत्र चोदयति — निचति । अयमभित्रायः — यथा अत्रमाणमत्र-माणतया नौवसीयत इति परापेक्षम् , एवं त्रमाणमपि त्रमाणतया न त्रकाशत इति तदपि परापेक्षमापद्यते । न हि त्रमाणत्वेनागृहीतं त्रत्यक्षादि व्यवहारायै कल्पते । तदर्थं च त्रमाणानुसरणं न व्यसनेनेति ॥ ८२॥

परिहरित प्रभाणां भिति । अयमभित्रायः — यथा अविदितस्यरूपशक्तीन्यिप चक्षुरादीन्द्रियाणि परानपेक्षाण्येव कृतकार्याणि कार्यान्यथानुपपत्त्या पश्चादवसीयन्ते, न चैतेषां ज्ञानं कार्यं प्रत्युपयुज्यते, तस्य निरपेक्षेरेवेन्द्रियेः कृतत्वात् । एवं प्रमाणमपि प्रत्यक्षादि प्रत्ययान्तरप्रहणात् पूर्वं
स्वकार्ये विषयपरिच्छेदे निरपेक्षमेव संस्थितमितकान्तं स्वरूपेणैव कदाचिद्
गृद्धोतापि यदि जिद्यक्ष्यते । न तु तस्य ग्रहणं प्रामाण्य उपयुज्यते । याद्यं
हि रूपमस्य प्रत्ययान्तरेणाँपि ग्रहीतव्यं तेनैव रूपेण तत् प्रागप्यासिदेव । घटप्रत्यक्षेण हि घटो घटोऽयमिति निश्चिताँकारः प्रवेदितः । तावदेव च तस्य
प्रमाणत्वं, प्रमाणान्तरेणापि घटोऽमुना परिच्छिन्न इत्येव प्रवेदनीयम् , चाधिकं किश्चिदिति जायमानमपि कृतकरमेव तत् प्रमाणान्तरम् । अप्रमाणे तु
पूर्वानवगतरूपज्ञानायार्थवत् प्रत्ययान्तरमिति वक्ष्यति । संस्थितमिति प्रमाणपर्यवसानं दर्शयति । कार्यान्तरनिष्पत्त्या हि प्रमाणं सन्तिष्ठते । संस्थिते
चानर्थकं प्रत्ययान्तरमिति ॥ ८३ ॥

यतश्च स्वरूपेण प्रत्ययान्तरैः प्रमाणमवसीयते, तच स्वरूपमवगत-पूर्वमेव, अतोऽस्य प्रमाणस्य प्रत्ययान्तरेण ज्ञायमानत्वं न प्रामाण्य उप-

५. 'नाध्यव', २. 'यावक' गॅ. पाठः. ३. 'ण गृहीतं ते' क. पाठः. ४. 'तिक्यः प्र' ग. पाठः. ५. 'ज्ञापना' क. पाठः.

CC-0. JK Sanskrit Academy, Jammmu. Digitized by S3 Foundation USA

अप्रमाणं पुनः स्वर्धियाहकं स्वात् स्वरूपतः । निवृत्तिस्तस्य मिथ्यात्वे नायहीते परैभीवेत् ॥ ८५॥ नह्यर्थस्यातथाभावः पूर्वणात्तस्तथात्ववत् । तत्राप्यर्थान्यथाभावे धीर्यद्वा दुष्टकारणे ॥ ८६॥

युज्यते । इदं हि तस्य प्रामाण्यं यत् स्वविषयप्रकाशनं, तच्च पूर्वस्मा-देव स्वस्माल्रन्थमित्यनर्थकं प्रत्ययान्तराभित्युक्तमेवार्थं व्यक्तीकर्तुमाह — तेनेति ॥ ८४ ॥

अप्रमाणं तु प्रत्येयान्तरमर्थविदाते युक्तैव तत्र तदपेक्षेत्याह — अप्रमाणामिति । अयमर्थः — अप्रमाणं ।हे रवरूपेणार्थं गृह्णाति । यादशुं ।हे ज्ञानस्य स्वरूपं तादशमेवार्थेऽध्यारोपयतीति यावत् । इदं रजतामिति हि शुक्तौ रजताकारमप्रमाणं तामित तदाकारतया गृह्णाति । अत एव च तन्मिथ्या भवति । तच्चतिनिध्यात्वमेवारमनो न तेनात्मना प्रवेदितामिति तत्प्र-वेदनाय युक्तैवान्यापेक्षा । असति हि ।मिथ्यात्वप्राहिणि प्रत्ययान्तरे न स्वार्थे ज्ञानस्वरूपारोपो मिथ्यात्वं निवर्तते । असत्यां च तन्निवृत्तावप्रमाणादेव प्रामाण्यव्यवहारः प्रतायेत । अतस्तन्निवृत्तयेऽर्थवत् प्रत्ययान्तरमिति ॥ ८५ ॥

कस्मात् पुनः प्रत्ययान्तरेरग्रहीतं ।मेथ्यात्वं न निवर्तते, अत आह—
नहीति । यादृशं ज्ञानं तथायों न भवतीति योऽयमर्थस्यातथाभावः नायं
पूर्वेणाप्रमाणेनोपातः । अपिरिच्छिन्न इति यावत् । प्रमाणेनेव हि तथात्वं,
तस्य हि तथात्वमर्थस्य कार्यं, तच तेनेव प्रकाशितमिति न तत्र परापेक्षा ।
अन्यथात्वं त्वर्थस्याप्रमाणादासिद्धामिति तत्र प्रमाणान्तरं सावकाशिमिति ।
आह— अस्तु परतो ।मेथ्यात्वम्, एवमिप न प्रामाण्यं चोदनानाम्, अनुमानेन मिथ्यात्वावगमात् । उक्तं ।हि —

"स्वर्गयागादिसम्बन्धविषयाश्चोदना मृषा ।"

इति, अत आह — तत्रापीति । अयमभिप्रायः — न यतःकुतिश्चित् पर-स्मान्मिथ्यात्वम्, अपितु तत्राप्यर्थातथाभावे मिथ्यात्वेऽन्यथात्वविषयैव १. 'माणान्त', २. 'ति। अत्र'ग पाठः ३. 'ति शु', ४. 'ति। अस्तु' तावतेव च मिथ्यात्वं गृह्यते नान्यहेतुकम् । उत्पत्त्यवस्थमेवेदं प्रमाणिमिति मीयते ॥ ८७॥ अतो यत्रापि मिथ्यात्वं परेण प्रतिपाद्यते । तत्राप्येतद् इयं वाच्यं नतु साधर्म्यमात्रकम् ॥

या धीः नेदं रजतमिति वा शुक्तिरियमिति वा सा कारणं, दुष्टकारणविषया वा । यथा वक्ष्यति— 'यस्य च दुष्टं करणं यत्र च मिथ्येति भवति प्रत्ययः' इति ॥ ८६ ॥

किमेष मन्त्रः । अनुमानाद्पि मिथ्यात्वमत्रसीयमानं न कदाचिद्पि निग्रईस्थानमापादयतीति, अत आह — तावतेति । चकारो हेतौ । नायं मन्त्रः । किन्त्वनुमानान्मिध्यात्वमवगन्तुमेव न शक्यते, प्रतिहेतुविरुद्धत्वा-दनुमानानाम् । नास्तिकानामापे चाभ्युपेतस्वागमाप्रामाण्यप्रसङ्गाच । श-क्यते हि तँदागमान।मपि वाक्यत्वादिना मिथ्यात्वमनुमातुम् । चोदना-जनितासन्दिग्धाविपर्यासितज्ञानविरुद्धाश्च हेतवो न प्रामाण्यमाच्छाद्यितुमु-त्सहन्ते चोदनानामिति तावतेव कारणद्वयेन मिथ्यात्वं गृह्यते, ने पुनः परो-क्तदुरुक्तहेतुसङ्घातेनेति । ननु यदपि तदर्थान्यथात्वज्ञानं दुष्टकारणज्ञानं वा, तदिप नाप्रमाणं मिथ्यात्वं प्रतिष्ठापयति । प्रामाण्यं च पूर्वज्ञ।नविरोधात् त-स्यापि द्ररध्यवसानामिति कथं पूर्वरप मिथ्यात्वमत आह — उत्पत्त्यवस्थ-मिति । तदिदमुभयविधं मिथ्यात्वग्राहि ज्ञानमुत्पत्त्यवस्थितं प्रमाणमिति मीयते । यथा प्रमाणं भवति तेनात्मना मीयत इत्यर्थः । तत् खलूत्पत्तिदशा-मधिरूढमिति न तावदनुत्पत्तिलक्षणेनाप्रामाण्येन परिभूयते । निश्चयत्वात्म-कत्वाच न संशयरूपेण । न चास्य बाधकान्तरमुपलभ्यत इति प्रमाणमेव । अतस्तेन शक्यते पूर्वस्य मिथ्यात्वमापादियतुम् । तस्यापि बाधकोदये प्रमा-णेतरविभागो भणित एवेति सुक्तं द्वेषेव मिथ्यात्वामिति ॥ ८७ ॥

यतश्च द्वेधैव मिथ्यात्वमवगम्यते न प्रमाणान्तरेण, अतः परस्मा अपि मिथ्यात्वं प्रतिपादायितुकामेनैतदेवं मिथ्यात्वहेतुद्वयं वक्तुमुचितम् । न त्व-प्रमाणसाधमर्यमात्रप्रयोजकं, यथा परैः कृतमित्याह — अत इति ॥ ८८॥

१. 'हमा', २. 'न प' क. पाटः. CC-0. JK Sanskrit Academy, Jammmu. Digitized by S3 Foundation USA

चेदिनार्थान्यथामावं कुर्वतश्चानुमानतः । तज्ज्ञानेनेव यो वाधः स कथं विनिवार्यते ॥ ८९ ॥ तिन्मथ्यात्वादवाधश्चेत् प्राप्तमन्योन्यसंश्रयम् । नानुमानादतोऽन्यद्धि वाधकं किश्चिद्दित ते॥९०॥ नचान्यैरप्रहेऽर्थस्य स्यादभावो रसादिवत् । तेषां जिह्वादिभिर्यस्मान्नियमो प्रहणेऽस्ति हि॥९१॥

आगर्मविरोधश्चानुमानेनाप्रामाण्यं साधयतामित्याह — चादनेति । अयमभिप्रायः —चोदनाजनितं ज्ञानं त्रिविधीप्रामाण्यरहितं स्वतश्च प्रमाण-मिति स्थितम् । अतस्तेनैवाप्रामाण्यप्रतिज्ञा बाध्यते । तस्मिन् परिपन्थिनि न वाक्यत्वादीनामप्रामाण्येन सम्बन्ध एव प्रहीतुं शक्यत इति ॥ ८९ ॥

अत्र किञ्चिदाशङ्कते — तिन्मध्यात्वरित । अयमभिप्रायः — प्रमाणं सञ्चोदनाजनितं ज्ञानमनुमानमुपमृद्धाति । तदेव तु तत्प्रतिहतं मिथ्या सत् कथं तद्धाधाय प्रभवतीति । परिहरित — प्राप्तमिति । अयमभिप्रायः — मिथ्या सता चोदनाज्ञानेनानुमानं न चाध्यते । तद्बाधितेन लन्धप्रतिष्ठेनानुमानेन मिथ्या क्रियते । अतस्तिनमध्यात्वादनुमानप्रमाणता, तत्प्रामाण्याच तन्मिथ्यात्विमितीतरतराश्रयमिति । यदि चोदनाज्ञानस्य बाधकान्तरं भवेद्, एवं तदापादितमिथ्यात्वं नानुमानबाधाय प्रभवतीति इतरेतराश्रयं च ना-शङ्कचेत, नत्वतो भवदुक्तादनुमानादन्यत् किञ्चिद् बाधकमस्तीत्याह — नेति ॥ ९० ॥

नतु प्रमाणान्तरैश्रोदनार्थस्यापरिग्रहात् संवादाभावादेव चोदनाज-नितस्यं ज्ञानस्य सिद्धं मिथ्यात्विमिति नेतरेतराश्रयमत आह — नचेति । उक्तिमिदं न संवादिनवन्धनं प्रामाण्यमिति मा भृद् रसा।देज्ञानाप्रामाण्याद-भावो रसादीनाभिति । कथं पुनस्तेषां संवादतः प्रामाण्येऽभावो रसादीनामि-स्यत आह — तेषाभिति । तेषां रसादीनां जिह्वादि।मरेव ग्रहणं ।नेयतम् । अत इ।न्द्रयान्तरसंवादाभावाद् रसज्ञानाप्रामाण्ये रसादीनामभावो भवे-दिति ॥ ९१ ॥

१. 'धदोषर', २. '्रासि' क. पाटः

ति द्वियवार्थकोधश्चेत् ताहग् धर्मे भिविष्यति । ममासिद्धिमिति। तु वेदाजातेऽवकोधने ॥ ९२ ॥ वक्तं न द्वेषमात्रेण युज्यते सत्यवादिनाम् । द्वेषादसम्मतत्वाद् वा नच स्याद्यमाणता ॥ ९३ ॥

यादे तु सजातीयज्ञानान्तरसंयादाद् रसज्ञानं प्रमाणमिष्यते, तथा सित धर्भेऽपि ताद्य वेदोत्थापितज्ञानसंवादः सम्भवतीत्याह — तिद्धियेति । इदं च संवादतः प्रामाण्यनिराकरणार्थं अगुक्तम् । इदानीमितरेतराश्रयप्रस-ञ्जनायोच्यत इति तात्पर्यभेदादपौनरुक्त्यमिति । यदि तूच्यते --- असिद्ध-मेव नश्चोदनाप्रामाण्यं, कथं तयाप्रामाण्यवक्षा बाध्यत इति । तदयुक्तम् । उत्पद्यते खःवपि वेदवचनश्राग्वेणां नाास्तकानामपि धर्माधर्मविशेषविषया-ववोधः । नच सन्दिद्यते स्याद् वा आग्नेहोत्रात् स्वर्गो नवेति । नच वि-पर्यथः । तिद्दं तेपामि चोदनाजिनतं ज्ञानं प्रमाणमेव । ज्ञानापह्नवस्तु सत्यव।दिनामयुक्त एव । नहि तत् सम्भवाते विदितपदपद।र्थसम्बन्धश्ची-दनायाक्यान्नार्थं बुध्यत इति । अनृतं तु वदन्तो 'नानृतं वदेदि'ति प्रतिषे-थप्रतिकामन्ता महान्तमनर्थं प्राप्तुयुः । अतो न प्रद्वेषमात्रेणासिद्भवचनं युक्तं, तदेतदाह — ममिति । यस्त्वाह — सत्यमुत्पद्येत ज्ञानं, द्वेपादेव तदप्रमाणमाचक्ष्महे । परस्परिवरुद्धासेद्धान्ताः प्रायेण । हे तार्किका द्वेषादेव किञ्चिदप्रमाणमातिष्ठन्ते । किञ्चिचास्मदीयमिदे दर्शनीभत्यनुरागेण प्रमाण-मिति । अतः द्वेषाचोदनानां प्रामाण्यं वाध्यते । अन्यतश्च परिच्छेदान्नेतरे-तराश्रयामिति, तं प्रत्याह — द्वेपादिति । नाध्रमाणतेति सम्बन्दः । न द्वेपमात्रेणाप्रमाणता सिध्यति । तथाहि न किञ्चित् प्रमाणं नामावक-ल्पते । सर्वे ।हे वादिनः परस्परेण सिद्धान्तान् ।वेगईयन्तो दश्यन्ते । तत्र कतमत् प्रमाणतयाध्यवसीयते । अतो यथोक्तलक्षणमेव सर्वं प्रमाण-मिति । स्यान्मतं — मा भूद् द्वेषादप्रामाण्यम् । यावत् तु वादिप्रातवादिनोः सम्मतिः सम्प्रतिपत्तिर्न भवति, न तावत् प्रामाण्यं प्रति।तेष्ठति । नचाप्रति-ष्ठितप्रामाण्यं प्रमाणं परवाधनाय प्रमवाते । नच नश्चोदनाप्रामाण्ये सम्प्राति-

^{9. &#}x27;र्ति । दें' ख. पाठः.

नचारमेच्छाभ्यनुज्ञाभ्यां प्रामाण्यमवकत्पते। अभिदाह।दिदुःखस्य नद्यप्रस्थतेष्यते॥ ९४॥ नचाभिल।षिकं ज्ञानं प्रामाण्येनावधार्थते। तस्माद।लोकवद् वेदे सर्वसाधारणे साति॥ ९५॥ नैव विप्रतिपत्तव्यं वाद्यादेविक्ष्यतेऽन्तरम्। पुरुषाशक्तितस्तत्र सायवादत्वसम्भवः॥ ९६॥

पत्तिरस्तीति कथमनुमानवायः । अत आह — असम्मतत्वादिति । स एवान्वयः । शेषं पूर्ववादेति ॥ ९३ ॥

यथाच द्वेपासम्प्रतिभ्यां नात्रामाण्यम् एवं प्रामाण्यमपि नात्मेच्छाभ्यनुज्ञाभ्यां भवति, येनाभयथापे प्रसिद्धप्रामाण्यनाश्रामाण्यानुमानेन चोदनैव बाध्यत इत्यभिप्रायेणाह — नचिति । अप्रमाण्यानुमानस्य हि प्रामाण्यं नास्तिकैरिष्यते । अप्रमाणेषु ।हे वेदेषु दुःखप्रायो वेदवादिनां सिद्धान्तः परिहृतो भवतीति । प्राग्भवीयाद् धर्मानुप्रहाच तेषामियमभ्यनुज्ञौ
वेदाप्रामाण्यवादाः प्रमाणमिति । उभयं चेदं न प्रामाण्यं कारणम् । उक्तमेव
तु तत्र कारणमिति । द्वेपादप्रामाण्यं नेत्यत्रोदाहरणमाह — अभीति । यादे
देवादप्रामाण्यं स्यादिप्रदाहादिदुःखमप्रत्यक्षं भवेत् , तस्य ज्ञानस्याप्रत्यक्षत्वादप्रत्यक्षविषयस्य चाप्रत्यक्षशब्दवाच्यत्वात् । नैचेयं दाहदुःखस्याप्रत्यक्षति । देषतस्वप्रामाण्ये सा प्रसजेदिति ।। ९४ ।।

आत्मेच्छया न प्रामाण्यामत्येतद् दर्शयति — नचेति । आभिला-पिकज्ञानस्य सर्वो हि प्रामण्यमभिलपाते । तथा सति हि सर्व एवाशामोद-कैरिप तृप्ता भवेयुः । नतु तस्य प्रामाण्यं कैश्चिदिष्यत इति । अतः । सिद्धं चोदनाविरुद्धमप्रामाण्यानुमानमप्रमाणमित्युपसंहरित — तस्मादितितव्यम-नतेन । नन्वेवं बौद्धादयोऽपि स्वागमान् गृहीत्वा प्रत्यवितष्ठरन्, अत आह — बौद्धादेरिति । बौद्धादेरागमाद् वेदानामन्तर्रं विशेषो वक्ष्यत इत्यर्थः ॥ ९५६ ॥

वक्ष्यमाणमेवान्तरमनागतावेक्षणन्यायेन सूचयति — पुरुषेति । बौ-द्वाद्यागमेषु प्रामाण्यापवादोऽप्रामाण्यं सम्भवति । अतीान्द्रयमर्थं द्रष्टुं पुरु
१. ज्ञा यद् वं', २. 'दः' ग. पाठः. ३. 'नेथं' क. पाठः. ४. 'र व' ख. ग. पाठः.

वेदस्यापौरुषेयत्वे सिद्धा त्वेवं प्रमाणता । कर्तृमत्त्वे तु वेदस्य सम्यङ्मिश्यात्ववादिभिः॥९७॥ कर्ता गुणाश्च दोषाश्च महाजनपरिघहः । एवमादि विना युक्त्या कल्प्यं मीमांसकैः पुनः ॥ इदानीमिव सर्वत्र दृष्टान्नाधिकभिष्यते ।

षाणामशक्तः । स्वयमेव च तैः स्वागमानां पौरुषेयत्वमाश्रितमिति बुद्ध्वा-त्मानं समर्पितवन्तः कथमधुनातिकामन्ति । अपौरुषेयास्तु वेदा इति वेदा-धिकरणे वक्ष्यामः । ततश्च दोषाभावाद् एवम् उक्तेन प्रकारेण स्वतःप्रमाणता वेदस्य । सिद्धा भवतीति पौरुषेयत्वमपौरुषेयत्वं चान्तरं बौद्धाद्यागमानां वेदस्य चेति ॥ ९६३ ॥

एवं तावद्गीरुषेयत्वाजित्या वेदाः स्वतः प्रमाणमित्युक्तम् । ये तु नैयायिकादयः प्रामाण्यसिद्ध्यर्थं कर्तृमत्त्वं वेदानां कल्पयन्ति, ये च भिथ्यात्ववादिनो मिथ्यात्वसिद्ध्यर्थमेव , तेषां न तावदस्मर्यमाणकर्तृकल्पना प्रमाणवर्ता । अपिचाद्दष्टकल्पनापि वह्वी विना युक्तचा प्राप्नोतीत्याह — कर्तृमन्ते इति कल्प्यमन्तेन । सम्यग्वादिभिस्तावद्श्विरः कर्ता, तस्य चाप्रतिपातज्ञानादयो गुणाः —

"ज्ञानमप्रतिघं यस्य वैराग्यं च जगत्यतः । ऐश्वर्यं चैव धर्मश्च सह सिद्धं चतुष्टयम् ॥"

इति किल्पताः । नच तत्कल्पनायां युक्तिरिष साधीयसी दृत्यत इति सम्बन्धपारेहारे वक्ष्यामः । एवं मिथ्यात्ववादिनामिष दोषवत्कर्तृकल्पना निष्प्रमाणिकेव । तथा सित ।हे नाद्य यावद् वेदसम्प्रदायाऽनुवर्तत । मृ हता खलु प्रयत्नेन शिष्याचार्यपरभ्परया वेदान् धारयन्तो दृश्यन्ते, तद्र्यं चानुतिष्ठन्तः । तदनाप्तसन्दृष्धानामनुपपन्नं , तथा सित ।हे जातवाधैरिच-रादेव हियरन् । अतोऽस्मान्महाजनपारेग्रहादवगच्छामः न कर्तृभ्रतो वेदौ इति नतरां दोषवत्कर्तृका इति । मीमांसकैस्तु न ।किश्चिद् दृष्टादिधकामे-ष्यते । शिष्याचार्यपरम्परया प्रतता हिदानीं वेदा दृश्यन्ते । ईदृशमेव सर्व-

१. 'थीश्वानु', १. 'दा न' ख. पाटः,

एवम्भूतस्य वेदस्य ज्ञानेत्पिति प्रकुर्वतः ॥ ९९ ॥ स्वरूपविपरीतत्वसंदायो भाष्यवारितौ । निवारियष्यते चापि दुष्टकारणकल्पना ॥ १०० ॥ पुरुषाभावतस्तेन तद्द्वारेणाप्यद्याङ्कितौ । तथा सत्यतथाभावो बुद्धयनुत्पात्तमाश्रितः ॥ १०१ ॥

काले मीमांसकैरिष्यते । अतो न काचिन्मीमांसकानामदृष्टकल्पनेत्याह — मीमांसकैरिति ॥ ९८३ ॥

तदस्यैवस्भृतस्य नित्यस्य वदस्य ज्ञानं चोत्पादयतः स्वरूपिवपरी-तत्वं विपर्ययः संशयश्च भाष्यकारेणेव व्यक्तं निराकृतािवत्याह — एव-स्भृतस्येति । अयमभिप्रायः एतावदेव हि प्रामाण्यं यदुत्पन्नमसन्दि-रधमबािधतं च प्रत्ययान्तरेण ज्ञानिमिति । चोदनाजिनतमिष ज्ञानमुत्पन्नं तावत् । संशयावपर्ययाविष भाष्यकारेणास्य वारितौ । एवं ह्याह — 'नच स्वर्गकामो यजेते।ते वचनात् सन्दिग्धमवगभ्यते भवति वा स्वर्गो न वेति । नचैष कालान्तरे देशान्तरे पुरुषान्तरेऽवस्थान्तरे वा विपर्येति । तस्मादिव-तथि । अतिश्वविधाप्रामाण्यिषरहात् प्रामाण्यं चोदनाजिनतज्ञानौना-मिति ॥ ९९३ ॥

नन्वेवमिष कारणदोषाशङ्कायामप्रामाण्यमेवात आह — निचारधिष्यतः इति अभावतोऽनेन । पुरुषाश्रया ।हे शब्दे दोषा इत्युक्तम् । ते चाषारुषेयत्वप्रतिषादनेनैव वेदाधिकरणे निराकरिष्यन्त एव ।
तच्चेवस्मूतस्येत्यनेन स्चितिमह ।वेष्ट्रतम् । वक्ष्यमाण एवार्थः पूर्वमेवस्मूतशब्देनोक्त इति वेदितव्यिमिति । एवच साक्षादनुपजाताविष संशयविपर्ययो
कारणदोषाशङ्कयापि न वेदे शङ्कितव्यावित्याह — तेनेति ॥ १००३॥

एवं तावदाक्षिप्तं भाष्यमुपेक्ष्येव तदुपोद्धातभूतं स्वतःप्रामाण्यं प्र-साध्य वेदाः प्रमाणमिति सिद्धान्तितम् । इदानीं यत्तु 'व्रवीती'त्यादि-भाष्यमाक्षिप्तं , तस्याभिप्रायमाह — तथित । अयं भाष्याभिप्रायः — अतथाभूतप्रतिज्ञया चोदनानामप्रामाण्यं प्रसाध्यते । तचे त्रिविधमित्युक्तम् । १ 'क्तमेव नि', २ 'प्रमाण', ३ 'नीम', ४ 'वार्यस्य' ५ 'त्तु'

ख. पाठः.

तत्र विप्रतिषिद्धत्वं ब्रवीतीत्वेवमादिना । यथादृष्टार्थवादित्वं तचेत् प्रत्ययितादिति ॥ १०२॥ इन्द्रियेति तु मूलं चेदस्यास्तीत्वेवमब्रवीत् ।

तिद्दह तावत् संशयिवपर्ययलक्षणमप्रामाण्यं नास्तीत्यनन्तरमेव वक्ष्यामः । पारिशेष्याद् बुद्धचनुत्पत्तिलक्षणमेवाप्रामाण्यमाश्रित्यातथाभावः प्रतिज्ञात इत्यापताते । तत्रेदमुत्तरं 'विप्रति।विद्धामुदमिभधीयते व्रवीति च वितथं चे'- स्यादि । यदर्थं ज्ञापयित तद् व्रवीतीत्युच्यते । तद् यदि चोदना ब्र-वीति, कथमसावज्ञानात्मकेन वैतथ्येनाभिभूयते । एवज्र व्याख्यायमाने न बुद्धवाक्यानां प्रामाण्यप्रसङ्गः । नद्धात्पत्तिमात्रेण ज्ञानस्य प्रामाण्यमानित्रंतं, येनायमुपालम्भो भवत् । तभ्यो हि ज्ञानमुत्पन्नमिप पौरुषयवाक्य-जितत्वेन कारणदोषाशङ्कया अप्रमाणं भवति । नचेह तथा, अपौरुषयन्त्रस्य वक्ष्यमाणत्वात् । इहापि च ब्रवीतिति च कर्तृ।वेभक्तचा चोदना-स्वातन्त्र्यस्य स्चितत्वात् । चोदना ।हे स्वतन्त्रेवार्थं ब्रवीति, नतु तया कश्चित् पुरुष इत्यभिप्राय इति ॥ १०१३ ॥

अपरमिप 'यनु लोकिकं वचनं तचेत् प्रत्यियतात् पुरुषादिन्द्रियवि-षयं वा अवितथमेव तत् । अथाप्रत्यायेतात् पुरुषादिनिद्रियविषयं वा तत् पुरुषचुद्धिप्रभवमप्रमाणामे'ति भाष्यम् , अत्र प्रत्यियतपदं तावद् व्याचष्टे— यथेति । अयमर्थः — अत्र भाष्ये प्रत्यायतपदेन यथादृष्टार्थवादित्वमिन्धियते इति । इन्द्रियाविषयं वेत्यनेन तु तस्यैव मूलसङ्भावः प्रतिपाद्यत इत्याद् — इन्द्रियेति । तद्यमत्र भाष्यार्थो भवाते । यन्तु पौरुषेयवाक्यं निद्शितं, तत्र विकल्प्य दूषणमिधीयते । द्वेधा हि पौरुषेयं वाक्यं प्रत्य-यतवाक्यमप्रत्यायतवाक्यं च । प्रत्यितवाक्यं च । द्वेविधं प्रमाणमूलं भ्रान्तिमूलं च । प्रत्ययोऽस्य संजात इत्येतिसम्बर्थे हि तारकादिस्मृतेरि-तजन्तं प्रत्यितशब्दमाभयुक्ताः स्मरन्ति । द्वेधा च प्रत्ययः प्रमाणमप्रमाणं च । तदेवमेतावदेव प्रत्ययितरूपमविषयते यदसौ वदित तत्रावश्यं प्रत्य-योऽस्य सञ्जातः । यथादृष्टार्थवादीति थावत् । अत एवेन्द्रियाविषयं वेति सम्भवव्याभिचाराभ्यां विशेषण्यमर्थवद् भवति । इन्द्रियशब्देन च प्रत्यक्ष द्वारेण सर्वप्रमाणान्युपलक्षयतीति । प्रमाणविषयविषयभिति लुप्तमध्यमपद-

 ^{&#}x27;ति चेत्यु', २. 'त', ३. 'क्यमि' द्वि' ख. पाठः.

द्रष्टुत्वसत्यवादित्वे तचेत् प्रत्ययितादिति ॥ १०३ ॥ दृश्यमानार्थवादित्वे स्यादनाप्तोक्तिसत्यता । एवं त्वेकाङ्गवैकल्यात् प्रत्युदादरणस्थितिः ॥ १०४॥ एकैकाभावमात्रे स्यादाप्तत्वेन्द्रियकत्वयोः ।

श्चायमुष्ट्रमुखवद् बहुत्रीहिः । तद् यदि प्रमाणप्रतिपन्नविषयमाप्तवचो दृष्टान्तः तदा साध्यविकलः तस्यावैतथ्यात् । अथाप्रमाणमूलमनाप्तवाक्यं वा तद् यदि नाम वक्तृदोषदुष्ट्रमप्रमाणं, न तेनोपमानेन नित्यं वेदवाक्यं वित- यस् । मिथ्यात्वहेतोः पुरुषदोषस्य तत्रासम्भवात् । पुरुषदुद्धिप्रभविति वाप्रामाण्यवीजकथनम् । पुरुषदुद्धिप्रसूतं हि तत् । अतो याद्यं पुरुषेण दुद्धं न तदनुरूपं तेन वाक्यं प्रयुक्तमनाप्तेन वा विप्रलिप्सुना । विप्रलम्भा- भिप्रायेव हि तस्य बुद्धः । आप्तस्यापि भ्रान्तिः । अनाप्तवाक्यं च वक्तुः प्रमाणमूलमपि श्रोतुरप्रमाणमेव, विसंवादबाहुल्यादनाश्वासात् । अत एव च तस्य सदिपि द्वैविध्यं नोपदि्रतिमस्माभिः । अन्यतरिवधानुपातिनोऽप्य- वाप्तवाक्यस्याप्रामाण्यात् । अतएव वक्ष्यित 'शक्येऽप्यसत्ये मिथ्यात्व- सिंति ॥ १०२३ ॥

अन्ये तु द्रष्टृत्वसत्यवादित्वे प्रत्ययितपदार्थे इत्याहुरित्याह — द्रष्टु-ह्बेति । यथावस्थितार्थदर्शी यथादृष्टार्थवादी च पुरुषः प्रत्ययितपदेनाभि-धीयत इति । एवं च प्रत्ययितस्याप्रमाणज्ञानासम्भवादनर्थकिमिन्द्रियविषयं वेति विशेषणमित्यप्रत्ययितवचनविशेषणार्थमेवै प्रयुक्तम् । ततश्रायमर्थो भ-वति — अनाप्तोक्तिरिप सत्या भवति यदि दश्यमानार्थवाद्यनाप्तौ भवती-

स्याह — दश्यमानेति ॥ १०३१ ॥

इदं तु व्याख्यानमनुपपन्नित्याह एवमिति । अयमर्थः — अत्र ह्यवैतथ्ये प्रत्ययितवाक्यमिन्द्रियविषयं चेतरस्योदाहृतम् । यथाहुः — 'प्रत्ययितस्य वचनमव्यभिचारिप्रमाणान्तस्पूर्वकं यच्चोपलम्यमानविषयमनासस्ये'ति । तदत्र प्रत्ययितेन्द्रियविषयप्रत्युदाहरणे एकाङ्गवैकत्याद् या प्रत्युदाहरणस्थितिः, साप्तत्वैन्द्रियंकत्वयोरेकैकाभावमात्र एव भवेत् । उभयाभावे तु द्यङ्गविकलं प्रत्युदाहरणमापद्येत ॥ १०४३ ॥

१. 'द्वं त' ग, पाठः २. 'संविद्दे' ख. पाठः. ३. 'व यु' क. स. पाठः

अप्रत्ययितपक्षे स्यादैन्द्रियस्याप्यसत्यता ॥ १०५ ॥ अनिन्द्रियत्वपक्षे वासत् प्रत्ययितभाषितम् । व्याहतप्रन्थतैवं स्यात् तस्मात् पूर्वेण सत्यता ॥

यद्येकेकाभावमात्रे प्रत्युदाहरणम्, ततः किं जातमत आह — अप्रत्याचितिति । अस्यार्थः — प्रत्ययितप्रत्युदाहरणे अथाप्रत्ययितादित्युच्यमाने प्रत्ययिताभावमात्रेण प्रत्युदाहरणं देयम् । तत्रैन्द्रियकस्येन्द्रियनिषयस्यार्थस्य यत् प्रतिपादकं वाक्यं तस्याप्यसत्यता भवेत् । प्रत्ययिताभावमात्रेण ह्यसत्यता दर्शनीया । इन्द्रियविषयमपि चानाप्तस्याप्रत्ययितवाक्यमेवेति किं नासत्यम् । यदि त्वनिन्द्रियविषयमपि चानाप्तस्याप्रत्ययितवाक्यमेवेति किं नासत्यम् । यदि त्वनिन्द्रियविषयमपि चानाप्तस्याप्त्ववाक्यं प्रत्युदाहरणाद्, उभयप्रत्युदाहरणे च द्यङ्गवेकल्यप्रसङ्गात् । एवमिन्द्रियविषयप्रत्युदाहरणेऽप्यनिन्द्रियविषयं वेत्यत्रेन्द्रियविषयाभावमात्रेणासत्यता दर्शनीया ।
तत्र प्रत्ययितभाषितमपि तथाविषं सदसत्यं प्राप्तोति, तस्याप्यनिन्द्रियविषयत्वात् । अप्रत्ययितस्याप्यनिन्द्रियविषयमित्युच्यमाने पूर्ववद् द्यङ्गविकठता । अनिन्द्रियत्वपक्ष इति । यदा प्रत्ययितवाक्यस्यानिन्द्रियत्वमनिन्द्रयविषयता भवति, तदा तस्याप्यसत्यत्वं प्राप्तोतीत्यर्थः ॥ १०५३ ॥

किमतो यद्येवमत आह — च्याहती । अयमर्थः — एवं हि पूर्वापरिवरुद्धार्थाभिधानेन प्रन्था व्याहतो भवति । उदाहरणवेलायां हि प्रन्त्यितवाक्यमिनिन्द्रयमेव श्रोतुः प्रमाणिमत्युदाहतमाप्तप्रत्ययात् । तदिद्रान्तिमिन्द्रयविषयप्रत्युदाहरणेऽप्रमाणतयोच्यत इति व्याघातः । एवमनाप्तशान्त्यमिपि श्रोतुरिन्द्रियविषयं स्वप्रत्ययाश्रयणेन सत्यमित्युक्तम् । तत् प्रत्यवितप्रत्युदाहरणे मिथ्यात्वेनोच्यत इति पूर्वापरिवरोधादप्रन्थतापितः । अयं चात्र वार्त्तिककारस्याभिप्रायः — न तावत् प्रत्यितशब्देन तथाभूतार्थदौर्शित्वमुच्यते । योगिको ह्ययं न सांविज्ञा(यि? नि)कः । प्रत्यभिज्ञायमानावयन्वार्थान्वयपरित्यागे कारणाभावात् । प्रत्ययाऽस्य सञ्जात इति हि प्रकृति-प्रत्यविभागमभियुक्ताः स्मरन्ति । द्वेधा च प्रत्ययः सम्यिक्ष्य्या चेति ।

१, 'णाभ्युपगमं वा' ख. पाठ:. २. 'पीनिव' क. पाठ:. ३. 'वादित्व' ग. पाठ:.

अतो न यथार्थदर्शी प्रत्ययितः । किन्तु यथादृष्टार्थवादी । सत्यवादीति यावत् । एपैव हि सत्यवादिता यो वाड्यनसयोविसंवादिवरहः । अत एव सत्यनियमे साक्षिणां

"सत्यं साक्ष्ये ब्रुवन् साक्षी ठोकानाप्तोति पुष्कठान् ।" इति फर्छं दर्शयत्वा व्यतिरेके दोषं दर्शयन्तो मानवाः पठन्ति "साक्षी दृष्टश्रुतादन्यद् विब्रुवन्नार्यसंसदि । अवाङ्नरकमाप्तोति प्रत्य स्वर्गाच हीयते ॥"

इति । अत्र हि दृष्टश्रुताभिधानं सत्यमितरदसत्यमिति गम्यते । अतः सत्यवादितैव केवलं प्रत्ययितपदेनोच्यतं न साधुद्रष्ट्रत्वमिति तस्यैवेन्द्रिय-विषयं वेति विशेषणं, नाप्रत्ययितवचसः, तद्धीन्द्रियविषयमध्यप्रमाणमेव । न चेदमवैतथ्यमात्रप्रदर्शनार्थम् , अप्रामाण्यानुमानस्य दृष्टान्ते साध्यवैकल्य-प्रदर्शनार्थत्वात् । तस्य च प्रामाण्यप्रतिपादनमन्तरेण कर्तुमशक्यस्त्रात् । अत एवं भाष्यान्ते 'तत् पुरुषवुद्धिप्रभवमप्रमाणमि'त्याह । एवं हि तदुप-पद्यते । यदि पूर्वं प्रमाणतोक्तासीदनाप्तवाक्यं च श्रोतुः प्रमाणान्तरसङ्गतार्थ-मप्यप्रमाणं प्रागनिश्चयात् उपरिष्टादनुवादादाप्तवाक्यमि नार्ये प्रमाणमिति चेत्, अयमपरोऽस्य दोषः । न कचित् पुंवचः प्रमाणं, क साध्यविकलता प्रतिपाद्यते । नच दृष्टान्तदूषणादर्थान्तरमस्य भाष्यस्य मनोहरमुपलभामहे । तदेवं तावज्ञ समुदायशक्तया प्रत्ययितशब्दः साभुद्रष्टीर वर्तत इत्युक्तम् । स्यादेतत् — सञ्जातप्रत्यय एव प्रत्ययितः । प्रत्यय एव तु न सम्यक्त्वं ष्यभिचरति, सर्वधियां यथार्थत्वात् अते। यथार्थविदेव प्रत्यित इति । तम् । वक्ष्यते हि वृत्तिकारप्रन्थवार्त्तिक यथायाययार्थज्ञानविभागः । एवं सावत् प्रत्ययितपदार्थानुसारेण नायमधीं भाष्यस्य । यदि तु विकल्पवाचि-वाशब्दानुपपत्त्यैवं व्याख्यायते प्रत्यवितविशेषणे हीन्द्रियविषयं वेत्यस्मिन् समुचयार्थी वाराव्दो भवेदिति । तन्न, अनेकार्यत्वान्निपातानाम् । दष्टं हि मिपातानामनेकार्थत्वम् । न तु प्रत्ययितशब्दस्य साधुदर्शिवचनत्वम् । अपि च समानोऽयमावयोरनुयोगः। तवापि हि प्रत्युदाहरणगता वाशब्दः समुच-

^{9. &#}x27;क्षि', २. 'वान्ते' के. पाठः. ३. 'अत एव त' ख. पाठः. ४. 'दि ।व' क. ग. पाठः. ५. 'वेत् । तद्दि न, अं ग. पाठः.

परेण मूलसद्भाव इन्द्रियेण तु दर्शितः । अप्रामाण्यनिवृत्त्यर्थं दोषाभावोपवर्णनम् ॥ १०७॥

यार्थ एव । न ह्यप्रत्ययितवाक्यमात्रमनिन्द्रियंविषयमात्रं वा मिथ्या, भवत्सि-द्धान्ते अप्रत्ययितेन्द्रियविषयानिन्द्रियविषयप्रत्ययितवांक्यसम्यक्त्वाभ्युपग-मात् । अतो न कश्चिद् विशेषः । पूर्वापरविरोधमात्रमधिकमेवंवादिभिः स्वी-कृतम् । यदि तूच्यते न प्रत्ययितप्रत्युदाहरणमथाप्रत्ययितादिति । किन्तु प्र-त्ययितवाक्यमनपेक्षं प्रमाणमित्युक्तम्, इतरच स्वप्रमाणापेक्षं, तदेव तु अनि-न्द्रियविषयमप्रमाणिमिति 'अयाप्रत्ययितादि'त्यादिनोच्यत इति । तदयुक्तम् । यदैव हीन्द्रियविषयमनाप्तवाक्यं प्रमाणमित्युक्तं, तदैवार्थादिदमुक्तं भवति विपरीतमप्रमाणिमाति किं तत्प्रदर्शनेन । यस्य तु प्रमाणोदाहरणे विशेषणद्ध-यमुपात्तं, तस्यैव तझितरंकं तत्कथनमर्थवत् । प्रत्यायताभावमात्र एव ताव-दप्रामाण्यम् । अप्रत्ययितस्य ह्यैप्रतीतनादितयावधृतस्य वचनान्नेतदेवमिति विपर्ययः, कथिवद् वा संशया भवति । उभयथापि चाप्रामाण्यमेव । यद्यपि चात्र न शब्दः स्वमहिम्ना संशयहेतुः, तथापि वक्तरि कचिद् व्यभिचारद-र्शनाद् यथायथं संशयविपर्ययौ भवतः । तावता चाप्रमाणमनाप्तवचः । प्रत्यिथतस्य त्वानिन्द्रियविषयमप्रमाणमेव । तस्य हि निश्चयजनकं वचः स्वतः प्राप्तप्रामाण्यमवापवाददर्शनादप्रमाणं भवति । एवं चोभयप्रत्युदाहरणोप-पत्तिः । अतः सूक्तं परमते प्रन्थव्याघात इति । यत इदं व्याख्यानमनुपप-न्नमतः पूर्वव्याख्या साधीयसीत्याह - तस्मादिति । अस्यार्थः — पूर्वेण 'तचेत् प्रत्ययितादि'त्यनेन प्रत्ययितवाक्यस्य सत्यतोच्यते । परेण तु 'इ-न्द्रियविषयं वे'त्यनेन मूलसद्भाव। दर्शितः । प्रत्ययितस्य वचो वक्तुरेव प्रमाणमूळं प्रमाणं, न श्रोतुरिन्द्रियविषयमनुवादप्रसङ्गादिति भाव इति 11 8063 11

नन्वेवं प्रत्ययितत्वेन प्रामाण्यं वदता भाष्यकारेण गुणत एव प्रामा-ण्यमुक्तं भवति । गुणो हि प्रत्ययितत्वमत आह— अप्रामाण्येति । दोषा-भाव एवात्र प्रत्ययितत्वोपन्यासेनोपवर्णितः, न तु गुणादेवं प्रामाण्यमिति ।

^{ा &#}x27;यमा' म पाटः ३. 'ककथ', ३. 'खन्तवादितया' ख., 'खन्नव्ययित-

गुणात् प्रामाण्यमित्येवं तत् पूर्वं सुनिराकृतमः । पूर्वत्र प्रतिषिद्धत्वाक्नेतत् प्रामाण्यकारणम् ॥१०८॥ समुच्चयार्थो वाशब्दः पूर्वस्मिन्नुत्तरत्र च । विकल्पेनोभयोराह प्रत्युदाहरणे पृथकः ॥१०९॥ शक्येऽप्यसत्ये मिथ्यात्वं दृष्टं सत्येऽप्यशक्तिके ।

कस्मादेवं व्याख्यायते, अत आह — गुणादिति । वर्णितामिदं दोषाभाव-मात्रीपियका गुणाः, न गुणतया प्रामाण्ये कारणमनवस्थाप्रसङ्गादिति । अतस्तदनुसारेणैव भाष्यव्याख्यानमुचितमिति ॥ १०८॥

ननु यदीन्द्रियविषयत्वं प्रत्यियतवाक्यस्य विशेषणमेव न राश्य-न्तरस्य, कथं तिई विकल्पार्थवाची वाशन्दः, अत आह समुचयेति पूर्विस्मिन्नन्तेन । पूर्व तावत् समुचयार्थं एव वाशन्द इति । उत्तरस्तु विकल्पार्थ एवेत्याह — उत्तरत्रेति । उभयोः प्रत्यियतेन्द्रियविषयविशे-षणयोर्विकल्पन प्रत्युदाहरणे दर्शयतीति ॥ १०९ ॥

ते एव प्रत्युदाहरणे दर्शयित — दाक् Son ति । असत्य असत्यवादिनि पुरुषे शक्येऽप्यर्थे यद् वाक्यं तस्य मिध्यात्वं शक्यते प्रहीतुमिति
शक्ये अनैतीन्द्रिये दृष्टार्थ इत्यर्थः । दृष्टसत्योऽपि प्रत्यितो यदाशिक्तं भवित, प्रत्याय्यमानमर्थं प्रहीतुमसम्भावितशिक्तिरिति यावत् । तदा तद्धाक्यमपि मिध्येति किं पुनस्तथाविधेऽर्थे प्रत्ययितो वाक्यं प्रणयित । बाढम् ।
यदा भ्राम्यित यथा श्रुतिविरोधबाध्यस्मृतिसिद्धान्ते स्मृतिनिवन्धनकारैः,
यथा च दृष्टार्थसंव्यवहार एवाप्तः कुतिश्चद् भ्रमनिमित्तात् कमिप संसर्गमारचयित तदंसम्भवत्प्रमाणं वचो मिथ्या भवित । विप्रिलिप्सा तु तस्य न
सम्भवित । नच न भ्रान्तिरिप, ब्रह्मपीणामिप भ्रान्तिराशङ्कचते, किमङ्ग पुनरवीचीनानामाधानामिति। अत्रापरं भाष्यम् 'अशक्यं हि तत् पुरुषेण ज्ञातुमृते
वचनात्' इति । तत्र न विद्यः किं तद्वृत्तेन परामृश्यत इति । वाक्यं हि प्रकृतं, न तद् ज्ञातुमशक्यं सुज्ञानत्वात् । विषयस्तु समासान्तर्गतो न तावत्
तदा निष्कृष्यपरामर्शमर्हति । विलिङ्गत्वाच । पुलिङ्गो हि विषयः नासौ नपुंतदा निष्कृष्यपरामर्शमर्हति । विलिङ्गत्वाच । पुलिङ्गो हि विषयः नासौ नपुं-

५. 'देवमस' क. पाठ:.

नानेन वचनेनेह सर्वज्ञत्विनराक्रिया ॥ ११० ॥ वचनाहत इत्येवमपवादो हि संश्रितः । यदि पदिभः प्रमाणेः स्यात् सर्वज्ञः केन वार्यते ॥

सकिल्झितच्छन्दपरामर्शार्दः । तस्माद् व्याख्येयिमदम् । तदुच्यते । ज्ञातु-मिति सामान्यतो ज्ञानसम्बन्धोपस्थापितं ज्ञेयं तदिति निर्दिशति । एत-दुक्तं भवि — यत् तदिन्द्रियाणामविषयभूतं ज्ञेयं, तत् पुरुषेणं नर्ते वच-नाद् ज्ञातुं शक्यिमिति समासान्निष्कृष्ट एव विषयार्थो ज्ञेयतया परामृश्यते । इदं च सर्वज्ञनिराकरणपरतया कैश्चिद् व्याख्यातं , तान्निराकरोति — ना-नेनेति । अस्याभिप्रायः — न ताविद्द सर्वशब्दः श्रूयते सर्वे अर्था ज्ञातुं न शक्यन्त इति । नच सर्वज्ञनिराकरणं कचिदुपयुज्यते, धर्मीधर्मज्ञाननिषे-धमान्नेण चोदनैवेति प्रतिज्ञासिद्धेरिति ॥ ११०॥

अपिच न ज्ञातुं शक्यत इत्युक्त्वा वचनाद्दत इति पुनरपवादो भा-ण्यकारेणाश्रितः । अतोऽवगम्यते अतीन्द्रियज्ञानमेव भाष्यकारा वारयित, न तु सर्वज्ञानम् । अतीन्द्रियं हि वचनाद्देते ज्ञातुमशक्यमित्यभिप्रायेणाह — वचनादिति । अपिच भावाभावात्मकस्य जगतः पूर्वो भागो भावप्रमाणे-रुत्तरो भागोऽभावप्रमाणेनावगम्यते इति पड्भिः प्रमाणेः षोढा भिन्नं सर्व प्रमेयमवगम्यत एवति नायमीद्दशः सर्वज्ञो निराकार्य एवत्याह — य-दीति । नन्ववगतं तावद् नानन सर्वज्ञो निराक्रियत इति । किं नामा-नेन क्रियते । पूर्वेण तावत् पौरुषेयापौरुषेयवाक्ययोर्मिथ्यात्वे हेतुसदसद्भावो दिनाशङ्कच निराक्रियत इति न ज्ञायते । उच्यते — प्रत्ययितवाक्यमती-न्द्रियाविषयमप्रमाणमित्युक्तम् । तत्रेदमाशङ्कचते किमिदं प्रत्ययितवचनम-तीन्द्रियविषयमिति । अप्रतिहतदर्शनशक्तिरेव द्धाप्तः, स खलु काष्ठाप्राप्तज्ञान-प्रकर्षो धर्माधर्मावप्यपरोक्षमीक्षत एव, अतश्च न चोदनैवेत्यवधारणमुपपद्यते । तत्रेतमुक्तरमशक्यं हीति । नायमेतावानतिशयः कस्यचित् पुरुषस्य यदती-निद्रयं विषयं द्रष्टं वचनमन्तरेण शक्नोतीति । इदं च सुत्रकारेणैव प्रत्यक्ष-

^{). &#}x27;गर्ते', ३. 'तुमरा', ३. 'मनेनाय' ख. ग. पाठः. CC-0. JK Sanskrit Academy, Jammmu. Digitized by S3 Foundation USA

एकेन तु प्रमाणेन सर्वज्ञो येन कल्प्यते। नृनं स चक्षुषा सर्वान् रसादीन् प्रतिपद्यते॥११२॥ यज्जातीयैः प्रमाणेस्तु यज्जातीयार्थदर्शनम्। भवेदिदानीं लोकस्य तथा कालान्तरेऽप्यभूत्॥११३॥ यज्ञाप्यतिशयो दृष्टः स स्वार्थानतिलङ्घनात्।

सूत्रे वक्ष्यमाणमनागतावेक्षणेन भाष्यकृता प्रतिज्ञासमर्थनार्थमुक्तम् । तदेव तुं न्यायकथायाः क्षेत्रमिति तत्रैव विस्तरेणं सर्वज्ञं निराकरिष्यामः ॥ १११॥

नन्वस्तु षड्भिः प्रमाणैः पट्प्रमेयवित् सर्वज्ञः । एकेनैव तु चक्षुषा सर्वगोचरं ज्ञानं जन्यत इति निराकार्यम्, अत आह— एकेनेति । अयमभि-प्रायः — दिच्येन चक्षुषा सर्व बुद्धो जानातीति य वदन्ति, ते नूनं स्वय-मिप चक्षुषा रसादीन् प्रतिपद्यन्ते । कथमपरथा स्वभावनियमं जानन्तो बुद्ध-चक्षुषः सर्वगोचरतामातिष्ठन्ते । एवं च सन्तु स्वयमेव सर्वसंविदः । किं परप्रत्ययाश्रयणेनेत्युपालभमानोऽतितुच्छतया नायं पक्षो निराकरणं प्र-योजयतीति दर्शयति । एष चानिराकरणच्छलेन निराकरणमार्ग एव वार्तिन्ककृता दर्शितः शिष्यान् व्युत्पादियतुम् । इतस्था तु कियमाणोऽसङ्गत एष भवेदिति ॥ ११२॥

आह — यद्यप्यर्वाचीनानां चक्षुनं सर्वगोचरं, तथापि बुद्धचक्षुः सा-तिशयं दिन्यमासीत् सर्वगोचरमिति किमनुपपन्नम्, अत आह — यज्जा-नीप्यैरिति । अस्यार्थः चक्षुरादिजातीयहिं प्रमाणे रूपादिजातीयस्य सम्ब-न्धस्य वर्तमानस्य चाद्यत्वे दर्शनमुपठभ्यते, अतः काठान्तरेऽपि तथैवाम्-दिति युक्तम् । एवं हि दृष्टानुसारिणी कल्पना कृता भवति । प्रयोगश्च भ-वति — बुद्धचक्षुनीतीतादिविषयं, चक्षुष्ट्वादस्मदादिचक्षुर्वत् । अचक्षुर्वा, अतीतादिविषयत्वात् शब्दवदिति ॥ ११३ ॥

नन्ववगतं तावत् प्रमातृभेदाद् दूरे दूरतरे च चक्षुः प्रकाशयतीति तत् काष्टाप्राप्तप्रकर्षं सर्वं प्रकाशयिष्यति । ज्ञानस्यापि यथोत्तरं लोकशास्त्रयोर-

१. 'त्वस्थाः क'. २. 'ण धर्मवित्ररा' ख. पाठः.

वक्ष्यित च — 'ई हशं वा प्रकाशत्वं तस्ये' ति । अतो ऽवश्याभ्युपगन्तव्यः संवित्सिद्धये प्रकाशभेदः । किमिदानीमसिद्धेव संवित् संवेद्यं साधयित संविदन्तरिसद्धा वा । न तावत् पूर्वः कल्पः । अप्रसिद्धा ह्यसती न संविद् व्यवहाराय घटत इत्युक्तम् । संविदन्तराधीनायां तु सिद्धावव्यवस्थापात इत्युक्कम् । सत्यम् । न संविदन्तराधीनासिद्धिः संवित् संवेद्यं साधयिति । स्वरूपसत्येव तु । कथमधी।वेषया सतीति चेद् , न धी।वेषयभावः सत्ता । किन्तु
सामान्यमुत्पत्त्युत्तरकाठभावि तद्धताम् । अतो मृत्सिठिठप्रच्छन्नवीजादिवदविदितस्वरूपसामध्येव संविद् ।वेषयं व्यवस्थापयिति । स च व्यवस्थितः
सत्यां ।जिज्ञासायां संविदं संविदन्तराधानेन साधयिति । निवयं ।विषयसामध्येन संवित्सिद्धः प्रत्युक्ता 'वस्त्वन्तरं प्रकल्प्यं स्यात्' इत्यत्र यथा न
प्रत्युच्यते तथानन्तरभेव वद् गमः

''यावांअज्ञासितज्ञानादव्यवस्थापि नापतेत्।''

इति । अतएव सहोपलम्भनियमोऽपि परैक्तोऽस्मान् प्रत्यसिद्ध एव । विषयवित्तिकाले संविदोऽनुपलम्भात् । विषयमात्रमेव ।हे इदं नीलमिति नश्चकास्ति, नाहं नीलामीति । संवित्प्रकारो च तथा प्रकाशानुपपत्तिः । निह स्वगोचरा संवित् परानेरूपणात्मिका भवति, स्वपरवेद्ययोरिदमहङ्कारयोरिव-शेषापत्तेः । अयं स्वात्मानमहामिति प्रतिनिर्दिशिति परिमदिमिति । नत्वभेदेने-दङ्कारमहङ्कारं चोभयमेकत्र प्रयुङ्के । अतो नास्तीदं नीलिमत्यत्र संविदुपलम्भ इत्यसिद्धो हेतुः । स्वप्रकाशसंविद्वादिनामेव त्वयमुपालम्भ इत्युक्तम् ।

स्यादेतत् । अज्ञातो ज्ञापकहेतुः कथं ज्ञापयतीति । नायं दोषः । अज्ञातस्यापि चक्षुषो ज्ञानजननीपठन्थेः । ननु चक्षुरङ्करस्येव बीजं ज्ञानस्य कारकमेवेति युक्तमज्ञातस्यापि जनकत्वम् । मैवम् । ज्ञानहेतोरेव ज्ञापकत्वसमाख्यानात् । अत्येच न ज्ञानं ज्ञापकहेतुः ज्ञानत्वात् । ज्ञानस्य हि जनका धूमादयो ज्ञापकाः न ज्ञानमेवेति कथमज्ञापकस्य ज्ञापकधर्मा आपाच्यन्ते । स्वरूपसत्येव संविदा विषयः साध्यते । सा तु पश्चाज्ज्ञानान्तरेण साध्यत इति । असति तु ग्राह्यत्वे संविदेव न सिध्येदित्यापाद्य ग्राह्य-ग्राह्वकत्वमेकत्वे दूषणमुच्यते 'नैकत्राद्वितीये तत् सिध्यती'ति । यदिष च संवदनमसत्यमेदे नीठसंवदनयोरनुपपन्नमिति । तदप्यनेनैव निराकृतम् ।

दूरसूक्ष्म।दिदृष्टें। स्यान्न रूपे श्रोत्रवृत्तिता ॥ ११४ ॥

विदं रजतिमिति । न च तत् स्मरणं, वाह्येन्द्रियापेक्षत्वात् । न च ग्राक्ति-कैव तत्र प्रकाश्यत इति युक्तं वक्तुम्, अन्यतस्प्रकाशस्यानन्यविषयत्वात्। इतरथानाश्वासात् । अतः काचेल्लब्धप्रकर्षेण चक्षुपैव सर्वमजातादि प्रकाश-यिष्यते । अस्तु वा संयुक्तसंयोगात् सर्वार्थसन्निर्काः । यदेव हि किञ्चिच्-चक्षुपा सन्निकृत्यते, तेनैव प्रणाल्या संयुक्तं सर्विमिति संयुक्तसमवेतानामि-वानिवार्यस्तत्संयोगिनां सन्निकर्षः । मैवम् । एवं हि न कश्चिदं सर्वज्ञो भवेत्, सर्वस्य तथाविधसन्निकर्षाव्यभिचारात् । यत्त्वर्वतमानमपि चक्षुपो विषय इति, तन्न । शुक्तिरेव हि भ्रान्तौ चक्षुषो विषयः प्राप्यकारित्वात्, अस-न्निहितरजतप्राप्त्यसम्भवात् । इतरथा त्वनपेक्षितार्था एवासन्निहितरजतादि-विभ्रमा भवेयः। नचैवमस्ति, निराधेष्ठानविभ्रमादर्शनात् । कथं तर्हि तैमिरि-कस्य केशदरीनं, न हि तत् किञ्चिद् प्राह्ममपेक्षते । असत्केशारोपप्रवृत्तेः । न । तत्राप्यालोकांशानां तथा प्रतिभासात् , सूक्ष्मत्वाच तेषामन्यदन्याका-रतया गृहीतमिति न लक्ष्यते । कथमिदानीमन्याकारतया वेदनं, दोषेभ्य इति भाष्यकारो वक्ष्यति । समानं चेदमितरस्यापि । तवापि ह्यवर्तमानं रजतं वर्तमानतयावगम्यत इति समानोऽनुयोगः । यदि दोषतः, को दोषः शुक्तौ रजतानुभवस्य । शुक्तिरेव रजतानुभवस्य दोष इति चेत् , हन्तैवम-र्थापेक्षिता चे।पपादिता भवति । नेदं रजतिमिति च प्रसक्तताद्रृप्यनिवारणेन वाधकज्ञानमितीदमेव साधु मन्यामहे यद् वर्तमानमवर्तमानरजताकारेणावसी-यते, नो वर्तमानमेव रजतं वर्तमानतया । तस्मात् सिद्धं सन्निहितवर्तमान-विषयमेव चक्षू रजतादीन् प्रकाशयतीति न तावचाक्षुपं प्रत्यक्षमनागतादी-नामीक्षणाय क्षमते इति ।

स्यादेतत् — अस्तु चक्षुषो विषयनियमः प्राप्यकारित्वात् । मनस्तु सकठातीतादिविषयं किं नेष्यते इति मानसप्रत्यक्षगोचरा भविष्यदादयो भावा भविष्यन्तीति। तन्न। मनसो बहिरस्वातन्त्र्यात्। इतस्या त्वन्धाद्यभावप्र-सङ्गात्। तस्यापि मनसो भावात्। कथं तर्हि प्रथमज्ञानप्रक्षयिणीन्द्रियव्यापारे

१. 'त्', २. 'हो न भ' ग. पाठः.

भविष्यति न दृष्टं च प्रत्यक्षस्य मनागपि।

द्वितीयक्षणोपलिधः न चेन्मनो बहिः स्वतन्त्रम् । न, तत्रापीन्द्रियव्यापारा-विरामात् तज्ज्ञानाविरामोपपत्तेः । का कथा स्वप्ने । तत्र खळु वर्तमानतया विविधान् संसर्गान् मनो दर्शयति । न, स्मृतित्वात् । तत्र च मनसोऽस्वात-न्त्र्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् । कथं वर्तमानाभासः । दोषात् । व्यक्तश्च दोषो निद्रा । यथा वक्ष्यति 'निद्रा मिध्याभावस्य हेतुरि'ति। कथमननुभूते स्मृतिरिति चेत्। वक्ष्यति 'अत्रजन्मन्येकत्रे'ति । नन्ववगतं प्रतिभासु मनसः स्वातन्त्र्यम् । के-षाम्। यद्यर्वाचीनानां, न। तासां ठिङ्गाद्याभासजत्वात्। प्रायः सहचारितह-दयप्रसादोद्देगप्रभाविता हि प्रतिभा, नत्वैकान्तिकहेतुका । अत एवानिश्चया-त्सिका बुद्धिः । अथ लोकोत्तराणां, न । तासामस्मदादिप्रतिभास्वभावांनतिवृत्ते-रिति वक्ष्यामः। विमतिपदं च लोकोत्तरत्वं नास्मदादिभिः क्वचिदाश्रियष्यते। बाह्यिलङ्गादिनिरपेक्षे च विहर्मनासे वर्तमाने सर्वस्यानपेक्षितोपायान्तरो म-नोमात्रनिबन्धनः प्रसजन् सर्वबोधः केनापवर्तायेतुं शक्यते। अदृष्टविशेषाछि-ङ्गाद्यनंपक्षं वहिर्वृत्तिरिष्यत इति चेद्, न । इन्द्रियान्तरारम्भेवेयर्थ्यात् । तत एव तत्तददृष्टविशेपाहितसंस्कारात् सर्वप्रैतीति।सेद्धेः । तद्पै वा व्यर्थम् , अक-रणस्यैव वात्मनोऽदृष्टविशेषादेव प्रतीतिकियासिद्धेः । अथ नादृष्टमनुपायमर्थ साधयती।ते माभूत् रारीरारम्भवैयर्थ्यमिति । एवं तर्हि न लिङ्गाद्यनपेक्षमपि मनः कचिद् वर्तमानमुपलन्धमित्यस्तु र्तदिपि बहिर्बाह्यापेक्षम्। अतो न मान-समपि प्रत्यक्षं भविष्यदादौ समर्थमिति सिद्धम् । भावनावलजमपि सर्वज्ञ-निराकरणक्षेत्रे निराकरिष्यामः, अवगतविषयत्वाद् भावनायाः । तथा सति च भावनावैयर्थ्याद्, अधिकस्य च ततोऽप्यसिर्द्धः । अपिच भावनाबलज-मक्षजै वा, न वा । न तावदक्षजिमत्युक्तम् । सर्वाक्षशिक्तपरिक्षयस्यानन्तर-मेवोक्तत्वात् । अनक्षजं तु न प्रत्यक्षम्, अन्वर्थत्वात् प्रत्यक्षशब्दस्य । अत एव न भविष्यति प्रत्यक्षस्य सामर्थ्यं दृष्टमित्याह — भविष्यतीति । प्रत्य-क्षस्य हि न भविष्यद्विषयता, तद्विषयस्य वा न प्रत्यक्षतेत्यभिप्रायः।

१. 'नःस्वा', २. 'ति दोषो मि' क. पाठ:. ३. 'प्रवृत्तिसि' क., 'प्रति-पात्तिसि', ४. 'पि बाह्यार्थ', ५. 'यमसमर्थ' ख. पाठः. ६. 'तिई इदमपि' क. पाठः, ७. 'ति मा', ८. 'द्धेः । भा', ९. 'असमर्थ' ख. पाठः

प्रसङ्गो वर्णितः । न ज्ञानं चेतना, अपितु संवेदनमिति चेत् । अस्ति वानयोविंशेषः । नन्वेवं नीलं जानाति संवेतीति च सह प्रयुज्येत, अर्थ-भेदेनापर्यायत्वादिति नात्ममनस्संयोगो ज्ञानम् । अतो न तत्प्रभावितं भावानां ज्ञातत्वम् । सोऽयमहेतुकः प्राप्यकर्मभावे।ऽर्थस्य ज्ञाततात्माजन्यो नावकल्पते । हेत्वभावेन कार्याभावप्रतिबद्धेन तद्नुमानात् । सेयं प्रत्यक्षा-दीनामनुमानविरोधानुपपत्तिः।तानि ह्यर्थं प्रापयन्ति।हेत्वभावानुमानं च त-त्प्राप्तिं प्रतिक्षिपति । सेयमन् पपत्तिर्ज्ञानकल्पनया समाधीयते । अस्ति कश्चिदा-त्मसमवायी ज्ञानसंवेदनादिपदपर्यायवाच्यो जानातिधातूपादानः क्रियाभेदो यस्मिन्नर्थानां प्राप्यकर्मतेति । नतु ज्ञानं गुणः गुणकाण्डे पाठात् नतु किया । अतः कथं तस्यार्थः कर्मेत्युच्यते । नहि विभोरात्मनः स्पन्दसमवायः स-स्भवति । नचापरिस्पन्दात्मिका किया, पञ्चानामपि कर्मणां स्पन्दात्मकत्वात् । न । धात्वर्थमात्रस्य क्रियात्वात् । वक्ष्यति च—'क्रिया धात्वर्थमात्रं स्यात्' इति । बुध्यत इत्यादिभ्यश्च शब्देभ्यः क्रियाप्रत्यय एवोपजायमानो दश्यते पूर्वापरीभावावगतेः । अतो युक्तैव ज्ञानकर्मता विषयाणां ज्ञानाकारवादि-नाम् । अपिचावस्यमप्राप्तपूर्वस्य नीलादेः प्राप्तिर्वक्तन्या । अन्यथा प्रागि-वोत्तरकालमप्यप्रतिभासमाने विषयाकारे आन्ध्यमेव जगतो भवेत् । भासते विषयाकारो न केनचित् प्राप्यत इति चेत्, कस्य भासते। यदि न कस्य-चित्, किंकृतो व्यवहारभेदः । एको हि नीलं विद्वांस्तदुपाददानो दृश्यते। नापरो विद्वान् । सोऽयं स्वतन्त्रे नीले किंकृतो विशेषः । निह स्वतन्त्रो भासमानः सर्व(स्या?स्य)स्यात्र वा कस्यचिद् वनवाह्विरिवानुपलभ्यमानः केनापि । अतोऽवश्यमस्य कचित् सन्ताने प्राप्तिर्वक्तव्या । तथाच 'यदाभासं प्रमेयं तदि'ति पठन्ति । नचाप्रमाकर्मणः प्रमेयता सम्भवति । अस्त्ययं प्रमे-यादिविभागः, किन्तु भ्रान्तिपरिकल्पितः । तथाचोक्तम् — "अविभक्तोऽपि बुद्धचात्मा'' इति । सत्यमुक्तम् । अयुक्तं तु तत् । एवंहि न किञ्चित् पार-मार्थिकं नाम भवेत् । चिन्मात्रतापि हि प्रतीतिवशादेवाश्रीयते । तद्ददेव तु विषयाकारोऽपि भासमानः कथमगरमार्थिको भवेत्। तद्विपर्यस्तत्वे वा कथं संवित्स्वरूपमविपर्यस्तं भवेत् । उभयत्रापि बाधादर्शनात् । अतः संविदेवा-त्मनो भिन्नमर्थमिद्मिति दर्शयन्ती नान्यथा वक्तुं शक्यत इति सिद्धमिद-मिति बहिः प्रसिद्धो विषयो ज्ञानं साधयतीति ।

सामर्थं नानुमानादेलिङ्गादिरहिते कचित्॥११५॥

अथ. ज्ञानाकारवेदन एवार्थवेदनाध्यवसानान्नार्थहानिः, कथमन्यवेदनेऽन्य-वदनाध्यवसायः । अविद्ययेति चेत् । अहो महानुभावः सर्वज्ञः, यस्येयमे तावती महाविषया अविद्या । वरमेकदेशदार्शन एवेषामविद्यापि तावदैली-यसी । किञ्च, इदं सर्वं क्रमेणावसीयते युगपद् वा, न तावत् पूर्वः कल्पः । अनन्तानाभुत्पादवतां पूर्वापरकाटिविरहिणां च क्रमेणानुभवितुमशक्यत्वात्। अत एवं न योगपद्यम्, अनन्तानामजातादिवृत्तप्रत्युत्पन्नानां योगपद्यास-म्भवात् । आपच किभिदं सर्वं नाम यद्विद्वान् सर्वज्ञा भवति, एकेन केन-चिदुपाधिनावाच्छिन्नमोदनादि सर्वशब्दवाच्यतया प्रसिद्धम् । न चैवमंजा-तादयोऽर्था इति कथं सर्वपदार्थः । आनन्त्यं सर्वतेति चेत् । नन्वियमिय-त्तानवधारणात्मिकैवेति कथं तद्विदः सर्ववित्ता । अतः सिद्धं न किञ्चित् कस्यचित् सर्वगोचरं प्रत्यक्षमिति । यद्पि प्रकर्षवतां काष्ठाप्राप्तिरवगता यथा वियति परिमाणरेपेति ज्ञानमपि कंचित् परिनिष्ठां गतं सर्वविषयं भवतीति । तद्युक्तं, प्रकर्षं खलु काञ्चित् काष्टामधिष्ठाय सङ्गिरामहे यद् विरमतीति । असम्भावनीयँपरावस्था तु काष्टा इति हेतुरनैकान्तिकः । न खलु कार्यद्रव्यं घटमणिकादि सातिशयपरिमाणं विदितमपीमां दशामनुभवति, यतः बरमसम्भावनीय एव महिमा । एवं तेनैवं निरवशेषत्रह्माण्डोदरपरिपूर-णादनवकाशामितरत् । अथ गुणधर्मीऽयमित्युच्यते, तन्न । एवमपि पूर्वदो-पानतिवृत्तेः । गुणो हि गरिमा । न तस्यैतावन्तमितशयं पश्यामः, यतः परमपरं न सम्भवतीति । यदि खलु सर्वगुरुभिः सम्भूयैकं किश्चित् कार्य-मारम्यते, एवमेतत् सम्भवेदिनि, न चैतदस्ति । यदिन नभसि परिमाणं नि-दशितं, तद्युक्तम् । परिमाणं नामावच्छेदः । तद् यद्यप्यस्त्याकाशे ततस्त-द्धि नासम्भावनीयपरावस्थमिति साध्यविकलता । अथानन्तमेव नभोऽभ्यु-पगम्यत, कथं तर्हि तत्र परिमाणं निदर्श्यते, परिमाणाभाव एवास्यानन्त्यम्। अतो विरुद्धमेवेदं पारेमितमनन्तं चेति सूक्तं भविष्यति प्रत्यक्षमसमर्थमिति । इह च पूर्वभाग इन्द्रियाणां सर्वविषयत्वेनातिशयो वारितः । उत्तरास्मन्

[ा] दुवंत्र स. पाठः २. 'सुत्पत्तिमतां'. । ३. 'वायां' ख. पाठः. ४.

सर्वज्ञकल्पनान्यस्तु वेदे चापौरुषेयता।
नुल्यता कल्पिता येन तेनेदं सम्प्रधार्यताम॥ ११६॥
सर्वज्ञो दृश्यते तावन्नेदानीमस्मदादिभिः।

प्रत्यक्षज्ञानस्यति विवेक इति । प्रत्यक्षागोचरे भविष्यदादौ सवैस्मिस्तद्याप्त-ठिङ्गद्रश्नासम्भवादनुमानमपि न सम्भवति । साद्द्रयान्यथानुपपद्यमानार्थ-दर्शनासम्भवाच नोपमानार्थापत्ती । अभावाऽपि न सर्वस्य कस्यचिदेवावग-म्यते, द्र्याद्श्वनात्मको द्यभावः । नतु सर्वं कदाचन द्र्यम् । शब्देनापि विस्तरण सर्वार्थावधारणमसम्भावनीयमेवत्याभिप्रायेणाह — नानुमानादे-रिति ॥ ११५ ॥

अत्र पैररुक्तं - निन्वयमसम्भावना नित्यवदान्सुपगमेऽपि समाना । निह सम्भवत्यकृतिमं नाम वाक्यं भवतीति सर्वागमानां कृतकत्वेनावगतः । तद्यथदमागमनित्यत्वमसम्भावनीयमाश्रित्यान्सुदयनिःश्रयसार्थमारम्भो वदवादिनाम्, एविमतरेषामष्यदृष्टपूर्वसर्ववित्प्रामाण्येनेति न विशेषः । अत आह — सर्वज्ञेति । अयमभिप्रायः — सत्यिमदमुक्तं परैः । किन्तु सम्प्रभारणीयमिदमस्ति अनयोः कल्पनयोस्तुल्यत्वं न वेति । येन कारणेन परै-स्तुल्यत्वमापादितं तेन कारणेनेदं तुल्यत्वमस्ति नास्तीति सम्प्रधारणीयम-स्माभिरिति ॥ ११६ ॥

तामिदानीं सम्प्रधारणामवतारयित — सर्वज्ञ इ।ते । अयमिम्प्रायः साधकवाधकप्रमाणतुल्यत्वे हि तुल्यत्वं भवति । न चेह तदि । सर्वज्ञो हि न तावदस्मदादिभिरुपठभ्यते । अत एव नास्मज्जातीयैः, स्वभावित्यामत् । एतदेवाभिप्रेत्यादिशब्दः प्रयुक्तः । अन्येषामप्यस्मद्विधानामसर्वविदां न सर्वविज्ञानं सम्भवतीत्याभप्रायः । एतज्ञोपिरिष्टाद् विवरिष्यत एव । वेदानां च न तावत् कर्ताद्यत्वे दश्यते, पूर्वकोटेरनवगमात् । नच सम्भाव्यते, अतोन्द्रियार्थत्वात् । वक्ष्यत्येतत् "ठाके सान्नियमात् — '' (१.१.२६) इति । न चानुमीयते, अभावविरोधात् । असन्निकृष्टार्थविषयं ह्यनुमानं, वेदेषु चाद्यप्रार्थनिभितेष्ववश्यमेव निर्माता स्मयेत । अतोऽदर्शनादस्मरणाज्ञावधृताभावस्य न कर्तुरनुमानं सम्भवति । एषेव च नित्यता

निराकरणवच्छक्या न चासीदिति कल्पना ॥११७॥ न चागमेन सर्वज्ञस्तदीयेऽन्योन्यसंश्रयात्। नरान्तरप्रणीतस्य प्रामाण्यं गम्यते कथम्॥११८॥ न चाप्येवम्परो नित्यः शक्यो लब्धुमिहागमः। नित्यश्चेदर्थवादस्यं तत्परे स्यादनित्यता॥११९॥

वेदानां यः कर्तुरभावः । अतः प्रमाणवती नित्यत्वकल्पना वेदानाम् । स-र्वज्ञकल्पना तु न तथेति साधकवाधकतुल्यत्वाभावात् कथं तुल्यतेति । ननु नादर्शनमात्रादभावः सिध्यति सत्स्विप विप्रकृष्टेषु सम्भवादनकान्तात् । अपिच व्यापकिनवृत्तेर्व्याप्यिनिवृत्त्या व्याप्तत्वात् तथा व्याप्यिनिवृत्तिरवधा-र्येतापि । अर्थाः प्रमाणस्य व्यापकाः । नच प्रमाणमर्थानां व्यापकमहेतु-त्वादतादात्म्याच । अता न प्रमाणिनवृत्तिमात्रेणाभावः सर्वविद्रोऽवगन्तुं शक्यते । अत आह निराकरणविद्रति । अयमभिप्रायः — प्रमाणा-धीना हि वस्तुव्यवस्थितयः । न केनचित् प्रमाणेन सर्वज्ञ इदानीं तावद-वगम्यते । नच कालान्तरेऽभूदिति कल्पयितुं शक्यते यथा निराकर्तुमनु-मानेन कालत्वादिदानीन्तनकालविद्रति । कारणाभावस्य च कार्याभावन नियतत्वात् सर्वज्ञानकारणाभावेन तद्गोचरज्ञानकार्याभावानुमानाद्, ज्ञान-कारणाभावस्य चानन्तरमुक्तत्वात् । अतो न प्रमाणिनवृत्त्या सर्वज्ञं संश्योऽपि दर्शयितुं शक्यते । निराकरणहेतुवलीयस्त्वेनाभावावगमादिति ॥ ११७ ॥

स्यादेतत् — नागमगम्यस्याभावः सर्वविदोऽवगम्यते, तिद्वरोधा-देव, अत आह — नचेति । कस्मादागमेन नावगम्यते । अत आह — तदीय इति । आगमो हि तदीयो वा तिस्मिन् प्रमाणं, नरान्तरप्रणीतो वा । न तावत् तदीयः, अन्यान्याश्रयापत्तेः । सिद्धे हि बुद्धस्य सर्ववित्त्वे तदा-गमः प्रमाणं, तत्प्रामाण्याच् तिसिद्धिरिति । नरान्तरप्रणीतस्तु प्रमाणत्वेना-निमत एवेत्याह — नरान्तरेति ॥ ११८ ॥

स्यादेतत् — नित्यागमगम्य एव सर्वज्ञः, श्रयंत हि 'सर्ववित्' 'स-र्वस्य कर्ते'ति, अत आह— नचेति । अयमभिप्रायः — तात्पर्ये हि शब्दः प्रमाणं, न चैवम्परो नित्यागमो लब्धुं शक्यत इति । किम्परस्तर्द्धत आगमस्य च नित्यत्वे सिद्धे तत्कल्पना वृथा। यतस्तं प्रतिपद्यन्ते धर्ममेव ततो नराः ॥ १२० ॥ योऽपीन्द्रियार्थसम्बन्धविषये सत्यवादिताम् । दृष्ट्वा तद्वचनत्वेन श्रद्धेयार्थेऽपि कल्पयेत् ॥ १२१ ॥ तेनापि पारतन्त्र्येण साधिता स्यात् प्रमाणता । प्रामाण्यं चेत् स्वयं तस्य कापेक्षान्येन्द्रियादिषु ॥

आह — नित्यश्चेदिति । अयमभिप्रायः — यावान् कश्चित् सिद्धानुवादो वेदो दृश्यते, असौ विध्यन्तरार्थं इत्यर्थवादाधिकरणे वश्च्यते । तद्यमप्यान्स्मज्ञानविधिशेष एवेति न स्वरूपे प्रमाणिमिति तात्पर्ये को दोषः, अत आह — तत्पर इति । निह नित्यो वेदो नरिवग्रहमिन्त्यं सर्वज्ञं प्रति-पादियितुमर्हति, नित्यानित्यसंयोगिवरोधात् । तद्यावेवस्परोऽनित्य एव स्यादिति ॥ ११९॥

अयं च नित्यागमगम्यत्वे दोष इत्याह — आगमस्येति । यद्य-ङ्गीकृतो नित्य आगमः, किं सर्वज्ञकल्पनयेति । वृथात्वे कारणमाह — यत इति । नित्य एवागमो धर्मे प्रमाणं भविष्यतीति किं सर्वज्ञकल्पनान्तरा-श्रयणेनेति । इदं तु नित्यागमगम्यतानिराकरणं वेदवादिनामेव भ्रान्तिमप-

नेतुं, न नास्तिको वेदवेद्यं सर्वज्ञमिच्छतीति ॥ १२० ॥

यस्तु वदति — किं नः सर्वज्ञग्रहेण । बुद्धागमसत्यता हि नः साध्या । सा चैवमिष सिध्यत्येव, इन्द्रियादिसम्बन्धविषये हि ज्ञानमात्र-क्षणिकत्वादौ बुद्धः सत्यवादी दृष्टः । अतस्तेनैव दृष्टान्तेन श्रद्धेयार्थेऽती-निद्रयार्थविषयेऽपि बुद्धवन्नसः सत्यत्वमनुमीयते । एवं चैत्यवन्दनादीनामिष धर्मत्वं सिध्यतीति, तदेतदुपन्यस्यति — योऽपीति ॥ १२१॥

एतदिष दूषयित — तेनेति । इन्द्रियादिसम्बन्धिवषये हि प्रमाणा-नतरपारतन्त्र्येण सत्यता दृष्टेति व्याप्तिबलेनातीन्द्रियार्थेऽपि पारतन्त्र्येण प्रमा-णता भवतीति । पारतन्त्र्ये कारणमाह — प्रामाण्यमिति । अयमभिप्रायः — इन्द्रियादिसम्बन्धे विषये सत्यतेति बुवाणेनार्थादिदमुक्तं भवति इन्द्रियादि-तन्त्रं प्रामाण्यमिति । स्वतःप्रामाण्ये तद्गेक्षाया वैयर्थ्यात् । एतदुक्तं १. 'वत क', २. 'दो ह' क पाठः. ३. 'ति प्र' क. ख. पाठः.

CC-0. JK Sanskrit Academy, Jammmu. Digitized by S3 Foundation USA

यथैवात्रेन्द्रियादिभ्यः परिच्छेदात् प्रमाणता । श्रद्धेयेऽपि तथैव स्यान्न स्वातन्त्र्येण लभ्यते ॥१२३॥ यथा च तेषां सत्यत्व सिध्यत्येतेन हेतुना । तथान्यानवबुद्धार्थमामाण्याभावसाधनम् ॥ १२४॥ अश्रद्धेयार्थसत्यत्वं श्रद्धेये चाप्यसत्यता । पूर्वज्ञानानुवादित्वं दृष्टान्तविद्दहेष्यताम् ॥ १२५॥

भवति — नात्र मानान्तरमतन्त्रीकृत्य बुद्धवचनमात्रस्य सत्यतावगतां । प्रमाणान्तरापेक्षायाः सर्वत्राव्यभिचारात् । अतो न कचिद्पि स्वातन्त्र्येण प्रमाणता सिध्यती।ते ॥ १२२ ॥

पारत-त्र्यमेव विवृणोति — यथैवोते । सोऽयं धर्मविशेषविरुद्धो हेतुरिति ॥ १२३ ॥

न केवलं धर्मविशेषविरुद्धः, विरुद्धाव्यभिचारी चाय हेतुरि-त्याह — यथा चेति । शक्यते । हे वक्तुं बुद्धवचनमती्न्द्रियेऽन्यानव-बुद्धेऽर्थे न प्रमाणं, बुद्धवाक्यत्वात् क्षणिकादिवाक्यवदेव । तानि ह्यती-न्द्रियेऽर्थेऽप्रमाणान्येव । अयं चैक एव हेतु।वेरुद्धमर्थद्वयं न व्यभिचरतीती-दमेवैकवर्चनान्तावरुद्धाव्यभिचारिपदौदाहरणम् । हेतुद्वयं तु नैकवचना-न्तपदवाच्यमित्यनुमाने वर्णयिष्याम इति । नंच वाच्यं सत्यत्वमपि ता-वदयं हेतुः साध्यतीति ।सेद्धो नः पक्ष इति । नहि वः सत्यतामात्रं साध्यं, श्रद्धेयार्थसत्यतायाः साध्यत्वात् । अत एवोक्तं 'श्रद्धेयार्थेऽपि कल्पयेद्' इति ॥ १२४ ॥

तदयमश्रद्धेये सत्यतां श्रद्धेये चासत्यतां साधयन् नेष्टसाधनाय वः प्रभवति । अस्माकमेव तु श्रद्धेये सिसाधियीर्षतामसत्यतां बुद्धवचसः साध-यन्नयं हेतुरनुगुण इत्यभिप्रायेणाह — अश्रद्धेयेति । विशेषविरुद्धतामेव प्रवीक्तां विवृणोति — प्रवेति । दष्टान्तानुसारेण हि हेतुर्गमको भवति । तत्र वः पूर्वज्ञानानुवादिता दष्टेति तद् व्यभिचारात् श्रद्धेयार्थस्यापि बुद्ध-

१. 'येऽनवबु' क. ख. पाठ:. २. 'वत् । ता', ३. 'मेव वि', ४. 'दार्थोदा', ५. 'न ना' क. पाठः. ६. 'षि' ग. पाठः.

अणिचालौकिकार्थत्वे सित पुंवाक्यहेतुकम् । मिथ्यात्वं वेदवाक्यानां स्यादन्योन्यं सपक्षता॥ धर्माधर्मातिरिक्तार्थे प्रामाण्यं च प्रसज्यते । सांख्यादिषु च जीवत्सु दृष्टान्तो दुर्लभोऽस्य च॥ अलौकिकार्थवाचित्वं नृवाक्यत्वे सतीति च। परस्परमपेक्ष्येव बौद्धादेः स्यान्मृषार्थता॥ १२८॥ वदेदेवं च यो नाम वादी प्रथमसङ्गतः। तस्यापि हेतुः स्यादेष भवन्तं प्रत्यसंशयम्॥ १२९॥

वचसः पूर्वज्ञानानुवादित्वमेवायं साधयेत् । स्वातन्त्र्यं तु प्रमाणताया विशेषं विरुम्ध्यादिति ॥ १२५ ॥

अपिच य एव कश्चिद् वेदबाह्यः पाषण्डोऽनेन हेतुना पौरुषेया-गमानां सत्यत्वं सिसाधियषिति, तस्यैव सप्रतिसाधनोऽयमन्योन्यदृष्टान्तोप-दर्शनेन हेतुभवतीत्याह — अपिचेति । बुद्धवचनमतीन्द्रियार्थं मिथ्या, अस्त्रीकिकार्थत्वे सित पुंवाक्यत्वाद् दिगम्बरागमवत् । सोऽपि तत एव मिथ्या, बुद्धागमविदित्यंन्योन्यसपक्षतेति ॥ १२६ ॥

अविशेषितेनैव वा पुंवाक्यत्वेन हेतुना धर्माधर्मातिरिक्तेऽथें प्रामाण्यं प्रसज्यत इत्याह — धर्मेति । अत्र च धर्माधर्मयोः प्रामाण्याभाव एव साध्यः । नातिरिक्तार्थे प्रामाण्यं, तस्य सिद्धत्वादिति । यदि श्रिष्णकादिवाक्यं दृष्टान्ततयोक्तं, तदि सांख्यादिषु प्रतिपक्षिषु जीवत्सु साध्यविकलिमत्याह — सांख्यादिष्विति । सर्वनित्यत्ववादिनो हि सांख्याः । ते यावन्न निर्जिताः, तावत् कथं क्षणभङ्गवाक्यं सत्यतयोपन्यस्यते । यथा चेदमसत्, तथा शब्दाधिकरणे वक्ष्याम इति ॥ १२७॥

अलौकिकार्थवादिता वा पुंवाक्यत्वविशेषिता सत्यत्वानुमानं प्रति-इन्ति परस्परागमदृष्टान्तेनैवेत्याह — अलौकिकेति । विशेषणविशेष्यभा-वच्यत्ययोऽतिरेक इति ॥ १२८ ॥

प्रतिहेतुप्रसङ्गेनेदानीं यदि सर्वज्ञप्रसाधनार्थं प्रेरनुमानमुक्तं सर्व-

१. 'त्यययोरति' क. पाठ:.

वुद्धादीनामसार्वइयमिति सत्यं वचो मम । मदुक्तत्वाद् यथैवाग्निरुणो भास्वर इत्यपि ॥ १३०॥ प्रत्यक्षं च मदुक्तत्वं त्वया साध्या तदुक्तता । तेन हेतुर्भदीयः स्यात् सन्दिग्धासिद्धता तव॥ १३१॥ प्रत्यक्षाद्यविसंवादि प्रमेयत्वादि यस्य च । सद्भाववारणे शक्तं को नु तं कल्पयिष्यति ॥ १३२॥

ज्ञोऽस्मीति बुद्धेन यदुक्तं सत्यमेव तत् तदुक्तत्वाद् यथा ज्योतिरुणमापो द्रवा इति, तद्गि प्रतिहेतुविरुद्धमिति सर्वज्ञद्गणमेवोपसङ्गम्याह — बदे-दिति । यो वादी पूर्वमसङ्गत एवागत्यैवम्भूतं वक्ष्यमाणं यद् वदिति त-स्याप्येष वक्ष्यमाणं एव भवदुक्तहेतुसदशो भवन्तं प्रति मुक्तसंशयं हेतुर्भविति । प्रथमसङ्गतिरनेकान्तिकाशङ्कानिराकरणार्था । चिरसङ्गतो हि कदा-चिन्मिथ्या भाषते इति ॥ १२९ ॥

प्रतिहेतुमेव प्रयोगेण दर्शयति — बुद्धादिनाभिति ॥ १३०॥ कथं पुनरयं मुक्तसंशयः, अत आह — प्रत्यक्षिमिति ॥ बुद्धोऽसर्वज्ञ इति वचसो मदुक्तत्वं प्रत्यक्षासिद्धमसन्दिग्धमेव ॥ दृष्टान्ते चाग्न्युष्णत्वादिवाक्ये तत् प्रत्यक्षसिद्धमेवेति स्क्तमसंशयमिति ॥ सर्वज्ञोऽस्मीति वचनं बुद्धाक्तं न विति न निश्चेतुं शक्यम् ॥ न खल्वेतावदत्युद्धतानृतं प्रेक्षापृर्वकारी भाषत इति सम्भावयामः ॥ सेयमर्थ वचसो दृष्टान्तानां च क्षणिकादिवाक्यानां बुद्धोक्तता नासाधिता सिध्यतीति बौद्धेन साध्येत्याह — त्वया साध्येति ॥ किमतो यद्येवमत आह — तेनेति ॥ अयमभिप्रायः — नानयोर्हेन्त्वोस्तुल्यतया संशयहेतुत्वम् ॥ किन्तु अस्मदीयो हेतुः स्वयं सिद्धः, प्रसिद्ध्याप्तिकश्च, दृष्टान्तश्च न हेतुविकल इति सिद्धो नः पक्षः ॥ तव तु सन्दिर्धासिद्धो हेतुः, दृष्टान्तश्च सन्दिद्धमानहेतुसद्भाव इत्यप्रसिद्धाङ्गकमनुमानं न साध्यसिद्धये प्रभवतीत्ययमावयोविशेषः सम्पद्यत इति ॥ १३१॥

किञ्च , अतिस्थवीयानयं सर्वज्ञवादः, येनात्यन्तप्रसिद्धैरि प्रमेय-त्वादिहेतुभिः शक्यते निराकर्तुमित्याह - प्रत्यक्षेति । प्रमेयत्वादयो हि

^{). &#}x27;सिद्धमंब' क. पाठः.

नचापि स्मृत्यविच्छेदात् सर्वज्ञः परिकल्प्यते । विगानाच्छिन्नमूलत्वात् केश्चिदेव परियहात् ॥१३३॥ सर्वज्ञोऽसाविति ह्येव तत्काले तु वुभुत्सुभिः। तज्ज्ञानज्ञेयविज्ञानरहितैर्गम्यते कथम् ॥ १३४ ॥

प्रमाणान्तराविरुद्धा बुद्धे सिद्धाः शक्नुवन्ति तस्य सर्वज्ञतां वारियतुम् । नचात्र विपक्षे वाधकप्रमाणाभावादसिद्धा व्यक्षिरिति वार्च्यम् । सर्वज्ञान-कारणाभावेन सर्वज्ञासम्भवस्योक्तत्वादिति ॥ १३२ ॥

नन्वस्तीयं चिरप्रवृत्ता बुद्धः सर्वज्ञ इति दृढा स्मृतिः, तदस्या एव बुद्धेर्रढिम्नः सर्वज्ञप्रमाणमनुमास्यामहे, अत आह — नन्नेति । किमिति नानुमीयते, अत आह — विगानादिति । आवेगीता हि स्मृतिम्लमुपस्था-पयति । सर्वज्ञस्मृति तु नास्तिका एव परस्परं विगायन्ति सर्वविद्धेदानाश्र-पन्तः। वेदवादिनस्त्वत्यन्ताय सर्वज्ञं निराकुर्वन्ताति । ननु समानिमदं विगानं मन्वादिस्मृतिष्विप, ता अपि नास्तिका विगायन्ति, अत आह — छिन्नेति । अयमभिप्रायः — स्मृतिहिं पूर्वज्ञानकार्यतयावगता कारणमूतं पूर्वविज्ञानमनुमापयति । असन्त्रिकृष्टार्थगोचरं द्यनुमानं भवति । इह च सर्वज्ञानकारणाभावात् छिन्नं पूर्वविज्ञानं स्मृतिमृलतया असम्भावितिमिति वैप्रान्तिसपिरिच्छेदाद् नानुमानावकाशः । वेदसंयोगस्तु वैविणिकानां सम्भविति सं शक्यो मन्वादिस्मृतिमृलतया कल्पयितुमिति । विगानं विवृणोतिति सं शक्यो मन्वादिस्मृतिमृलतया कल्पयितुमिति । विगानं विवृणोति — कैश्चिदिति । इदं चान्वारुद्धवचनम् । यदि हि सर्वाविगानं मवेद्द, एवमि या काचित् कल्पना स्यात् । नचेदमस्ति, कैश्चिदेव महाजनैकदेशमूतैर्बुद्धादिभिः सर्वज्ञतायाः परिग्रहादिति । १३३ ॥ महाजनैकदेशमूतैर्बुद्धादिभिः सर्वज्ञतायाः परिग्रहादिति । १३३ ॥

छिन्नमूलतां विवृणोति — सर्वज्ञ इति । स्मृतिद्रिहिम्ना हि एकेन सर्वज्ञो ज्ञात इति कल्पनीयं, स एव तु सर्वज्ञं ज्ञातुं समर्थः जः सदेविद् वेद्यं जानाति । यावद्ध्येतावदेव सर्विमिदं च बुद्धो जानातीति न ज्ञायते, न तावदसौ सर्वज्ञ इत्यवधारियतुं शक्यते । न च बुद्धादर्वाचीनः सर्व-

^{9. &#}x27;च्यम् , प्रगेयत्वरप ! सर्व' क. पाठः. २. 'त इति'. ३. 'तं ति'. ५ ४. 'चा' ग. पाठः. ५. 'वाविच्छ'. ६. 'छेदेन ना' क. पाठः

कल्पनीयाश्च सर्वज्ञा भवेयुर्वहवस्तव।
य एव स्याद्भर्वज्ञः स सर्वज्ञं न बुध्यते॥ १३५॥
सर्वज्ञोऽनवबुद्धश्च येनैव स्थान्न तं प्रति।
तद्दाक्यानां प्रमाणत्वं मूलाज्ञानेऽन्यवाक्यवत्॥१३६॥
रागादिरहिते चास्मिन् निट्यीपारे ट्यवस्थिते।
देशनान्यप्रणीतेव स्याहते अत्यवेक्षणात्॥ १३७॥

विदिति नारप सर्वज्ञांनकारणमस्ति । न चानवगतं स्मर्तुं शक्यते । अतो-ऽसम्भावितम्रुठैवव्जातीया स्मृतिरत्रमाणमेवेति ॥ १३४ ॥

यद्रितु बुद्धादन्योऽपि कश्चिदेकः सर्वज्ञः तेन च सर्वज्ञो बुद्ध इति ज्ञात्वा स्मृतं तत एषा स्मृतिपरम्परा प्रवृत्तेत्युच्यते, एवं सित तत्सर्वज्ञता विना सर्वज्ञे(न) नावगन्तुं शक्यतेः इति सर्वज्ञानन्त्यामित्याह — कल्प-निया इति । अत्र कारणमाह — य एवेति ॥ १३५॥

एवं तावत् सार्वद्रयं दुर्ज्ञानिमत्युक्तम् । तदनवगमे च सर्वज्ञागमप्रा-माण्यमपि न सिध्यतीत्याह — सर्वज्ञ इति । सर्वज्ञप्रणीतता हि तदा-गमप्रामाण्यम्हं, तदनवगमे च न यादशतादशपुरुषवाक्यवत् सर्वज्ञाग-मप्रामाण्यमध्यवसातुं शक्यत इति ॥ १३६ ॥

दूपणान्तरमाह — रागाद्याते । अयमाभेप्रायः — आगमप्रणयनं हि रागाद् वा काञ्चदनुप्रहीतुं द्वेषाद् वा निप्रहीतुं सम्भवति । बुद्धस्तु प्रक्षीणाखिलरागद्वेषं इति नास्यागमप्रणयने किञ्चित् कारणमुपलभ्यत इत्यन्यप्रणीतैव धर्मातिदेशनेति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । नन्वयं परमकारुणिकः तद्वश एव दुःखोत्तरान् प्राणिनो दृष्ट्वा दूरं दूयमानमानसो ।हेताहितप्राक्ति परिहारे।पायोपदेशान् प्रणयतीति किमनुपपन्नमत आह् — ।नेव्यापार इति । अयमाभिप्रायः — प्रत्यक्षं ।हे तद् योगिनः सर्वविषयं ज्ञानिभ्यते । तच्च कल्पनापोढम् । अतो यदा ध्यानस्तिमितलोचनो जगदिखलमित्रक्षेन विलोक्यमानोऽवातेष्ठते, तदास्यास्मृतशब्दादिसम्बन्धस्य ।वेवक्षाप्रयत्नताल्वादिव्यापारासम्भवान्न कथिन्चदप्यस्मृतस्य देशनाप्रणयनं सम्भवतीति कारुणिकोऽप्युपेक्षेतैवैरयः प्रप्रणीतैव देशना भवेदिति । आपेच याविददं

[·] ৭. 'पानि। जेश इ', २· 'खुत्यतस्य' ग. पाउ:, CC-0. JK Sanskrit Academy, Jammmu. Digitized by S3 Foundation USA

सानिनध्यमात्रतस्तस्य पुंसिश्चन्तामणेरिव । निस्सरान्ति यथाकामं कुड्यादिभ्योऽपि देशनाः ॥ एवमायुच्यमानं तु श्रद्धधानस्य शोभते । कुड्यादिनिस्सृतत्वाच नाश्वासो देशनासु नः॥१३९॥ किन्तु वुद्धप्रणीताः स्युः किमु केश्चिद् दुरात्मभिः। अदृश्येर्विष्ठस्भार्थं पिशाचादिभिरीरिताः ॥१४०॥ एवं यैः केवलं ज्ञानमिन्द्रियाचनपेक्षिणः।

वृत्तम्, इदं वर्तिष्यतं इति न प्रत्यवेक्षते, न तावदागमो निर्मातुं शक्यते। न चैतदप्यनुत्थितस्य सम्भवतित्यभिप्रायेणाह — ऋत इति। तदिह कारण-त्रयमप्यन्यप्रणीतत्वे देशनानामुक्तमित्यनुसन्धातव्यम्। स्यादेतत्। व्युत्था-योपदेक्ष्यतीति, तन्न । व्युत्थितस्य अभिलापिनी प्रतीतिर्प्रान्तिरिति भ्रान्त-भाषितमप्रमाणं भवेदिति॥ १३७॥

स्यादेतत् — बुद्धानुभावादसत्येव तत्त्रयत्नविशेषे कुड्यादिभ्योऽपि देशना धर्मोपदेशा निर्मच्छन्तीति । तदिदं नाश्रद्धधाना वेदवादिनो बुध्या-महे । वयं हि वस्तुस्वभावमनतिकामन्तो यज्जातीयो यतः सिद्धः ततस्तित्सिद्धमनुजानीमहे । ग्रन्थसन्दर्भश्च विवक्षाप्रयत्नवाय्वीरणताल्वादिसंयोग-विभागपूर्वक एवावगत इति न ध्यानस्तिमितान्तःकरणयोगिसन्निधानादेव सिध्यतीति सम्भावयामः । तदेतदाह — सान्निध्येति सार्धेन । (श्रद्धधानस्य कृत इत्यर्थः?।) अपिच, आप्तप्रत्ययानुसारो शब्दान्निणय इति न कुड्यादिनिस्सृताभ्यो देशनाभ्य आश्वासो भवेदित्याह — कुड्या-दिति ॥ १३९॥

किञ्च बुद्धप्रणीतत्वेऽांपे नाश्वासः । एवं च संशेमहे — किं बुद्धाः नुभावां त्रिस्सता इमा देशनाः, आहोस्वित् पिशाचादिभिर्दुरात्मभिरदृशे-रीरिता इत्याह — किन्तिवति । अदृश्यातिवाहिकायोनिजदेहाः पिशाचा इति पुराणेषु गीयते । तन्मतेनेदमुक्तमिति । एवंच संशयानेभ्यो देशना न प्रमाणं भवेयुरिति भावः ॥ १४०॥

अन्यद्दर्शनं — बोधस्वभावः पुरुषो भवान्तरीयकर्मार्जितदेहेन्द्रिया-

 ^{&#}x27;वे एवागतः' क. पाठः.
 'विन' ग. पाठः.

सूक्ष्मातीतादिविषयं जीवस्य परिकल्पितम् ॥ १४१॥ नर्ते तदागमात् सिध्येन्न च तेनागमो विना । दृष्टान्तोऽपि न तस्यान्यो नृषु कश्चित् प्रवर्तते॥१४२॥ नित्यागमाववोधोऽपि प्रत्याख्येयोऽनया दिशा ।

दिवशः क्रिचिवं किञ्चिच जानाति । निरवशेपिताशेपकर्माशयस्तु विगितित-निखिलकरणकलेबरादिप्रपञ्चः केवलीभृतो विश्वमेव स्क्ष्मातीतादिभेदिभिन्न-मपरोक्षमीक्षते । तच केवले जीवे जातं केवलज्ञानमाचक्षते । एवंवादि-भिश्च मुक्तात्मनामेव सर्वगोचरज्ञानमाश्रितं, तदेतदुपन्यस्यति — एव-मिति ॥ १४१ ॥

एतदिप दूपयित — नर्त इति । अयमभिप्रायः — सुभाषितिमदं मुक्तो विश्वं जानातीति । सा खलु जीवानां तादशी दशा 'स
एष नेति नेती'ति सकलभेदप्रपञ्चविलयनेनेव तावदुपलभ्यते वेदान्तेष्विति
तदितिक्तातीतादिज्ञातन्याभावात् कथं सर्वज्ञता । यदि त्ववधीर्य
वेदान्तान् स्वागमप्रामाण्याश्रयणेन मुक्तानां तथाविधं ज्ञानिष्यते, तन्नासत्यागमप्रामाण्ये सिध्यति । नचार्सवज्ञप्रणीत आगमः प्रमाणं सम्भवतीति
सर्वज्ञसिद्धावागमप्रामाण्यं, तिसद्धौ च सर्वज्ञसिद्धिरितीतरेतराश्रयं भवतीति । यदि तु कचित् तथाविधेन ज्ञानेन व्याप्तं लिङ्गमुपलभ्यंते, एवमनुमानेन ज्ञानसिद्धावितरेतराश्रयपरिहारो भवेत् । न तु तस्य ज्ञानस्य
लोके कश्चिद् दृष्टान्तो भवतीत्याह — दृष्टान्त इति ॥ १४२ ॥

एवं तावद् यैः पुरुषातिशयमाश्रित्य तत्प्रत्ययेनागमप्रामाण्यमाश्रितं, तान् प्रत्युक्तम् । इदानीं ये वद्नित — नित्य एवायमागमः कस्यचित् प्रथममार्पज्ञानेनावबुद्धो भवतीति , तान् प्रत्याह — नित्यागम इति । किं पुनर्यं नित्यागमवाह एव निराक्तियते । अत्रापि शब्दैकप्रमाणकावेव धर्माधमौं । एतावांस्तु विशेषः । यदेकस्यैव कस्यचिद्दषेरपगतसकलकल्म- पस्याभ्रष्टभवान्तरीयसंस्कारस्यादावेव वेदाः प्रादुर्भवन्ति । ते च तेना- परेभ्यः प्रतिपाद्यन्ते तैरप्यन्यभ्य इत्येवं शिष्याचार्यपरम्पर्या आसृतसं- प्रवं तिष्ठन्ति । एवमेव पुनः सृष्टावप्यार्षदर्शनेनैव वेदसंव्यवहारः प्रव-

१. 'कैव ल्य ज्ञा'ग, पाठः. २. 'भ्येत, ए' क. पाठः.

नहि तत्रापि विस्नम्भो दृष्टोऽनेन कृतोऽथवा॥१४३॥ सर्वदा चापि पुरुषाः प्रायेणानृत्वादिनः। यथायत्वे न विस्नम्भस्तथातीतार्थकीर्तने॥१४४॥ स्वप्नादिज्ञानवचापि प्रत्ययोऽस्य।गमार्थयोः। भवेदिति सशङ्कानां प्रामाण्यं गम्यते कथम्॥

तिते इति न कश्चिद् विशेषः । तस्माद् वाच्यो निराकरणामिप्रायः । स उच्यते — तत् खलु सृष्टचादावृषेर्ज्ञानं ग्रहणं रमरणं वा । ग्रहणमिप प्रमाणमप्रमाणं वा । न तावदप्रमाणादर्धतथात्वनिश्चयः । प्रमाणं तु ना प्रत्यक्षं सम्भवतीति किं तिन्नराकरणेन । यदि तु साक्षात्कारिप्रत्यक्षमेत -हषीणामाश्रीयते, तथा सत्यनुचारितञ्च दश्रवणादतीन्द्रियदर्शनमेवापतितम् । अतं एवाहुः —

> ''अतीन्द्रियानसंवेद्यान् पश्यन्त्यार्षेण चक्षुषा । ये भावान् वचनं तेषां कोऽतिकामितुमईति ॥''

इति । अतो निराकार्य एवायं सिद्धान्तः । एवं हि तुल्यन्यायतया धर्मा धर्माविप कश्चिदपरोक्षयेत् , ततश्च चोदनैवेति प्रतिज्ञाहानिः । अत एवोक्क्रम् — अनया दिशेति । सर्वज्ञनिराकरणिदशेत्यर्थः । एतेन तुल्यतामन-योर्द्श्यति अयमपि सिद्धान्तपरिपन्थीति । स्मरणं तु परस्तान्निराकरिष्यत इति । अपिचेदमार्षदर्शनं कृतकाशङ्कामैप्यापादयतीति निराकार्यमिन्याह — नहीति ॥ १४३ ॥

ननु तद्भचनादेव निश्चयो भिवष्यति, अत आह — सर्वदेति । श्रूयते खलु 'अनृतवादिनी वागि'ति । जैमिनिरिप प्रायानृतवादितां वाचो वस्यति — "प्रायात्" इत्यत्र । अतोऽद्यत्वेऽनृतवादिबादुल्यात् कालान्तरे-ऽप्यविसम्म इति ॥ १४४ ॥

अपिच, एतदकस्मात्प्रतिभानं स्वप्नवद् भ्रान्तिरित्यपि वक्तुं शक्यत इत्याह स्वप्नादीति । अर्थग्रहणं तुल्यन्यायतयार्थप्रतिभासस्यापि शक्र्य-मानत्वात् सैशङ्कानां (कृते?) प्रामाण्यं न युज्यत इत्यर्थः ॥ १४५॥

१. 'मापा', २. 'पि विश' फ. पाठः. ३. 'सा' ग. पाठः

पुरुषातिशयश्चेष्टः सैव चागमनित्यता। कित्पतं स्मरणं चास्य जन्मान्तरनिवन्धनम्॥

अयमपरोऽस्मिन् दर्शने दोष इत्याह — पुरुषेति । पुरुषस्य ताव-दतीन्द्रियदर्शनशक्तिरभ्युपगतैव यदनुचरितशब्दग्रहणमङ्गीकृतम् । सा चेद-ङ्गीकृता, किमागमनित्यताप्रहेण । एवं हि वरं यत् परैक्कं पुरुषप्रत्य-यादेवागमश्रामाण्यमिति तदेवाश्रितमिति । एवं तावदनुचरितशब्ददर्शनं निराकृतम् । स्भरणिमदानीं निराकरोिदा — कल्पितिमति । अस्यातिश-यवतः पुरुषस्याद्यतनज्ञानेष्वदृष्ट्यूर्वं जन्मान्तरीयज्ञाननिबन्धनं वेदानां सु-ष्ट्यादौ स्मरणमिति कल्पनामात्रं, नतु प्रामाणिकम् । जन्मान्तरे निबन्धनं कारणमस्येत्यर्थः । कः पुनरत्र दोषः यज्जन्मान्तरानुभूता वेदाः स्मर्यन्त इति । ग्रहणं ह्यनुचरितशब्दगोचरं न सम्भवति, नतु स्मरणम् । अद्य-त्वेऽपि हि तावचिरतरानुभूतानामान्तरालिकानेकान्तरायपरम्परातिरोहिताना भावानां नानाविधानेकगर्दवेदना भर्द्रं द्यमानमानसरपि स्मर्गं दृष्टम्। तद् भवान्तरीयस्मृतौ किमनुषपन्नम् । देहध्वंसे संस्कारानवस्थानमिति चेद् , न । अतदाधारत्वात् । तत्रैतत् स्यात् — अधियमाणेषु देहेषु किमाश्रयाः संस्कारा भवन्ति न वा भवन्ति । कथं भवान्तरे फलं भावयितुमुत्सहन्त इति । तन्न, अतदाधारत्वात् । ने। खल्वंपि भवान्तरीयपद्वतरानुभवप्रभा-वितं भावनाबीजं शरीराधिकरणं, यद्स्य नाशे नश्येत् । ज्ञानसमानाधिक-रणत्वादात्मनश्चै ज्ञानाधारत्वात् । आत्मापि परिगृहीतदेहान्तरोऽपि स एवा-वतिष्ठत इति नाश्रयानुपपत्तिः । अपिचेदानीमपि पूर्वजातिस्मरः कश्चिदुप-लभ्यत एव, यो भवान्तरीयरहोवृत्तवृत्तान्तं सम्पादयति । देहनाशाच सं-स्कारनाशे तद्नुपपत्तिः । जरामरणगर्भवासजन्मवेदनाश्च संस्कारोच्छेदहे-तवः तस्यापि तुल्या एव । अतोऽवर्यमाश्रयणीयः कोऽपि प्राग्भवीयध-भानुग्रहात् तस्य नाम भाजनमतिशयस्य योऽत्रामुत्र वा विदितर्मेप्यशेषण स्मरंतीति । अपिचेतिहासपुराणवेदवादा अपि जातिस्मरणसद्भावे प्रमाणम् । भवति हि गीतासु वासुदेववचनं ---

नं, 'यार्थद', २. 'भे', ३. 'अ परिज्ञा', ४. 'मण्यविशे' क. पाठ:.

"बहूनि में व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन!। तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्सि परन्तप!॥"

इति । पोराणिका अपि —

"प्रथमं सर्वशास्त्राणां पुराणं ब्रह्मणा स्मृतम् । अनन्तरं च वक्रेभ्यो वेदास्तस्य विनिस्सृताः॥"

इति पठिन्त । स्मरणाभिप्रायमेवेदं वेदिविनिस्सरणं पुराणेषु तत्कृतकत्वान-स्युपगमात् । वेदवादाश्च भवन्ति देहान्तरप्रतिपित्तकाले 'तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च' इति । मानवेऽपि विशिष्टकर्मफलतयैव जातिस्म-रत्वं दर्शितम् । स्मर्थते हि —

"वेदाभ्यासेन संततं सत्येन तपसैव च । अद्रोहेण च भूतानां जातिं स्मरति पौर्विकीम्॥"

इति । तत्रैतत् स्यात् । अन्यार्थत्वाँवधृतन्नेदाभ्यासादिसमिभव्याहारात् पर्ण-मय्यादिफलार्थवादवद्रथवाद एवायं न फलकल्पनाये प्रभवित । तथा हि — वेदाभ्यासस्तावद् धारणार्थ एव, प्रत्यक्षं हि गुण्यमानं न भ्रश्य-तीति । योऽपिच 'अहरहः स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इति विशिष्टेतिकर्तव्यतायुक्तो ब्रह्मयज्ञविधिः, सोऽपि यावज्जीवदर्शपूर्णमासामिहोत्रादिवि-धिवदुपात्तदुरितक्षयाकरणिनिमत्तप्रत्यवायपरिहारप्रयोजन एवेति नासमी-हितफलान्तरसम्बन्धमनुभवित । सत्यमि शब्दार्थभेदिभिन्नं स्वर्गादिमहा-फलार्थमवगतमेवेति न फलान्तरेण सम्बध्यते । तपांस्यपि नानाविधनोनि-बेहणार्थानि स्वर्गादिश्रयोन्तरार्थानि च चान्द्रायणादीन्यवधारितानीत्यनपे-क्षाण्येवेति न जातिस्मरणफलकानि भवन्ति । अद्रोहोऽप्यहिंसा भूतानां तत्तत्कालभेदेन फलार्थ एव विहितः । यदि व्रतं यदि निषेधः कस्य जातिस्मृतिः फलं भवेत् । तस्माद् वेदाभ्यासादीनामर्थवाद एव फलश्रुतिने फलकल्पनायां प्रमाणमिति । तन्न । प्रत्येकं हि वेदाभ्यासादीनां फलान्तर-मवगतं न समुचितानाम् । इह तु क्रय इवारुणादीनां सत्यादीनामेकत्र फल उपादीयमानानां साहित्यं विवक्षितमिति न समुदितानां फलान्तर-

क, पाटः. ५. 'हरणा', ६. 'योर्थान्तराणि च', ७. 'देरर्थ' ग, पाटः.

सम्बन्धो नोपपद्यते । अत एव, समुचयवचनमुपपन्नं भवति । स्यादेतत्— एकेन स्मर्यमाणा वेदाः कृतकाशङ्कां जनयेयुरिति । तन्न, अनेकेषामाप तथाविधातिशयभाजामृषीणां भृग्विङ्गरःप्रभृतीनां परस्परसंवादाशङ्कानि-वृत्तेः । नचैवं वेदार्थे प्रसङ्गः, तस्यातीन्द्रियस्य भवान्तरेऽप्यननुभूतस्य स्मृत्यनुपपत्तेः । स्यादेतत् ---भवान्तरानुभूतस्मृतौ जन्मान्तरे कृतकर्माण इह फुळं लभमाना अन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव कर्मफुलुसम्बन्धं जानीयुः। अतश्ची-दनैकप्रमाणता व्याहन्येतेति । तद्युक्तम् । अनादौ खलु संसारे विपरिवर्त-मानानामनन्तानि कर्मिणां कर्माणि । तत्र जातिस्मरोऽपि नैतावद् विवेक्तं शक्तोऽमुष्य नामेदं कर्मणः फलमिति । नचावश्यमनन्तरभवानुष्टितकर्म-फलोपभोग एव संसारिणां, नानाजन्मसञ्चितेषु शुभाशुभफलेष्वानन्त्यादन-वधृतपरिमाणेषु दुरिधगमः कर्मफलसम्बन्धविवेकः । तस्मान्नागमस्मरणे क-श्चिद् विरोधो दृश्यत इति किं तन्निराकरणेन । अत्रोच्यते — यदि नामिति-हासपुराणप्रामाण्याश्रयणेनायोनिजदेहा एव कृतादियुगभेदेषु केचिद्दषयः स्मरन्ति वेदानिति सङ्गिरन्ते । तदस्तु । नैवमपि नः काचित् सिद्धान्त-हानिः। एकस्य कस्यचित् स्मरणमेवास्माभिर्निरस्यते, तद्धि कृत्रिमत्वमेवा-पादयतीति । अत एव वक्ष्यति — 'एकस्य प्रतिभानमि'ति । इहापि चा-स्येत्येकवचनेनैकस्यैव स्मरणं निराकरोति । बहवोऽप्ययोनिजदेहाः स्मर्तार इति दुष्प्रतिपादमेव । नखल्वयोनिजं नाम नराणां शरीरं सम्भवति, स्वभा-वनियमाविसंवादात् । विसंवादे वा सकलदृष्टादृष्ट्रव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गात् । योनिजर्देहास्तु सातिशया अपि साङ्गांश्रतुरो वेदान् स्मरन्तीति । नैवं स-म्भावयामः, जन्मजरामरणवेदनापरिभवो हि महान् संस्कारनाशनिदानिमिति कथं महानयं ग्रन्थसन्दर्भों मात्रयाप्यन्यूनानतिरिक्तः केन्नचित् स्मर्येत । कि-श्रिदेव भवान्तरीयकमपि केचिंत् स्मरन्तो दृश्यन्ते इति यथादर्शनमस्तु जातिस्मरः, कल्प्यतां वा मानवानुमितजातिस्मरश्रुत्यन्यथानुपपत्तिबलाद् विशिष्टो योनिजवित्रहपरित्रहो भृग्वादीनामृषीणां स्वर्गकामश्रुत्यन्यथानुप-पत्तिकाल्पतासाधारणातिशयदेहेन्द्रियादिपरिग्रहवत् । शास्त्रस्या हि वयं यथाशास्त्रमाश्रयामहे । नच शास्त्रसामर्थ्यादायातोऽतिशयोऽनुमानेन निरा-कर्तुं शक्यते आगमविरोधादेव । जन्मान्तरानुभूतं च न स्मर्यते इति

 ^{&#}x27;तथुगादिभे' क. पाठः. २. 'त्रारीरास्तु', ३. 'द्रि' ग. पाठः.

याद्यत्वे चागमस्येवं द्वेषोऽर्थग्रहणं वृथा। यो ह्यनुचरितं शब्दं गृह्णात्यर्थेऽस्य का कथा॥१४७॥ पुमांस्तावत् स्वतन्त्रः स्याद्र्थग्रहणवादिनाम्। आगमप्रतिभाने तु पारतन्त्र्यं द्वयोरिष॥१४८॥ अनेकपुरुषस्थत्वादेकत्रैव च जन्मिन। ग्रहणस्मरणाद् वेदे न स्वातन्त्र्यं विहन्यतं॥१४९॥

त्वतीन्द्रियार्थाभिप्रायमेव तदस्तु । सर्वथा सिद्धमिदमेकस्यागमस्मृतिक-ल्पना न साधीयसीति ॥ १४६॥

पुनरिष ग्रहणपक्षमेवोषसङ्कम्य दूषणंमाह — ग्राह्यत्व इति । नन्वागमस्यातीन्द्रियोऽर्थः नत्वागम इति कथं तुल्यत्वमत आह — यो हीति । अनुचरितो ह्यागमोऽतीन्द्रिय एवेति भावः ॥ १४७॥

ननु तुल्यत्वेऽपि तावदस्मदादिभिरागमग्रहणमाश्रितम् । को दोषः, अतं आह — पुमांस्तावदिति । अयमभिप्रायः — नात्र तुल्यत्वम् । अर्थप्रतिभाने हि पुरुषः स्वतन्त्र्यो भवति, तदनुसारित्वादर्थनिश्चयस्य । आगमप्रतिभाने तु पुरुषोऽर्थं प्रत्यागमपरतन्त्रः । आगमोऽपि स्वरूपिश्चतये तत्परतन्त्र इति सापेक्षत्वादुभयाप्रामाण्यमिति ॥ १४८ ॥

बन्विदमागमपारतन्त्र्यं तवापि समानम् । निह पुरुषप्रत्ययाद्देते तस्य याथात्म्यं शक्यं श्रद्धातुम् , अत आह — अनेक इति । अयमभि-प्रायः — एकपुरुषपारतन्त्र्यं दोषाय भवति, अनेकधा संश्योपजननात्। एवं हि तत्र संश्यो भवति — किमयमनेनागमो दृष्टः कृतो वा, दृष्टोऽपि यथा-वस्थितोऽन्यथा वेति । एवं संश्यानां न किचदार्थासयेयुः । 'अनेकपुरुषधारे तु वेदे न तावत् कृतकाशङ्का, नाप्यन्यथात्वमिति वक्ष्यति । अतो-ऽन्याहतस्वातन्त्र्यो वेदः प्रामाण्यं रुभते इति । अपिच येयं भवान्तरेष्व-नुभूतानां भवान्तरे निरवशेषस्मृतिकल्पना, सापि वेदानां पारतन्त्र्यमापाद-

१. 'यति --- प्रा' ग. पाठः, २. 'ये पर' क. पाठः. ३. 'श्वासेयु.' ग. पाठः.

अन्यथाकरणे चास्य बहुभिः स्यान्निवारणम् । एकस्य प्रतिभानं तु कृतकान्न विशिष्यते ॥१५०॥ अतश्च सम्प्रदाये च नैकः पुरुष इष्यते । वहवः परतन्त्राः स्युः सर्वे ह्यद्यत्ववन्नराः ॥१५१॥ एवं च कल्पयन्त्यन्ये यावदागमासिद्धये । तावन्न कल्पयत्येतत् समत्वं जैमिनेः परेः ॥१५२॥

यसेव। एवं हि तत्र शङ्कचते — कथं खल्वयं महान् ग्रन्थसन्दर्भो निरशे-पसंस्कारच्छिदा मरणेनान्तिरतोऽनेन स्मृतः । तदयमस्मान् विप्रलब्धुकाम एव स्वयं निर्मितमागमं स्मृतमपदिशति । एवं च शङ्कमाना न स्वातन्त्र्येणा-गमशामाण्यमध्यवस्येयुः । अस्माकं तु ग्रहणस्मरणयोरेकभवभावित्वान्नायं दोषो भवतीत्याह — एकत्रेति ॥ १४९ ॥

अथानेकपुरुषस्थत्वे को गुणः, अत आह— अन्यथेति । बहुषु हि सम्प्रदायप्रवर्तकेषु या तस्य वेदस्यान्यथाकरणाशङ्का सा निवर्तते । एकेन हि विनाशितं वेदमन्यो नैतदेविमिति निवार्यान्यथा दर्शयति । अतो बहु-संवादाद् वेदस्य यथावस्थितस्वरूपावधारणं भवतीति । एकस्य प्रतिभानं तु कृतकवेदकल्पनाया न विशिष्यते, उभयत्रीप्यविश्वासतुल्यत्वादित्याह— एकस्येति ॥ १५० ॥

अतो न यथा वेदानामेकः कर्ता, एवं सम्प्रदायप्रवर्तकोऽपि नैकः पुरुष इत्युपसंहरित — अत्रश्चेति । अद्यत्ववदेव तु पुरापि बहवः सब्रह्मचर्यादिपरतन्त्रा नरा आसन्नित्याह — बहव इति । एतच प्रयोगेण दर्शनीयमिति ॥ १५१ ॥

एवं तावत् पुरुषातिशयकल्पना नापौरुषेयकल्पनया तुल्येति सम्प्र-धारितम् । अतो यत् परैरनयोः कल्पनयोस्तुल्यत्वमापादितं, तदेककल्पनी-यहानोपादानाभ्यामेवेति सापहासमाह — एवञ्चेति ॥ १५२ ॥

 ^{&#}x27;मिल्यप', २. 'त्रावि' ग. पाठः,

नहि दृष्टाधिकं किश्चित् प्रामाण्ये तेन कल्प्यते । अप्रामाण्यनिमित्तेषु परस्यादृष्टकल्पना ॥ १५३ ॥ दृष्टप्रामाण्यवाधश्च नास्तिकस्य प्रसज्यते । उत्पन्ने साति विज्ञाने वलाद् वाधप्रकल्पना ॥१५४॥ साधिते पुरुषाभावे निर्दोषज्ञानजन्मनः । प्रत्यक्षान्नास्तिकेर्वाच्यो विशेषश्चोद्नाधियः ॥१५५॥ उपदेशोऽन्यथा न स्यादतीन्द्रियनिबन्धनः ।

एतदेव स्पष्टयति नहीति। अद्यवदेव सर्वदा वेदन्यवहारः प्रतायत इति जैमिनर्दर्शनम्। इदं चं दृष्टानुसारीति नालौकिकं किञ्चिज्जैिमनिना कल्पितं परैरिवादृष्टपूर्वः पुरुपातिश्रयः। पौरुषेयानुमानदूपणं तु पूर्वमुक्तमेविति। वेदाप्रामाण्यवादिनामेवं तु दृष्टहांनिरदृष्टकल्पना चेत्याह—
अप्रामाण्यति। दोपा ह्यप्रामाण्ये निमित्तम्। स चापौरुषेये वेदेऽदृष्टः
कल्पनीयः। त्रिविधाप्रामाण्यश्चस्य ज्ञानस्य दृष्टं प्रामाण्यं हातन्यंमिति।
नन्वयं दृष्ट्याधा भ्रान्तिष्वि समानः। अथ तत्र बाधकसामर्थ्याद् विपर्ययः, सोऽप्यत्रानुमानिको भवोद्त्यत आह— उत्पन्न इति। अयमिन
प्रायः— 'उत्पन्नभिदं ज्ञानं सम्यक्तवसन्देहिवपर्ययविरहादि'त्युक्तं भाष्ये।
अनुमानानामप्यागर्भविरोधः प्रतिहेतुविरोधश्चेत्युक्तमेव। अतो विनैव कारणिन चलाद्भं वाधः कल्प्यते। भ्रान्तौ तु नैतदेविमिति स्फुटो विपर्यय
इति।। १५४।।

यत्तु स्वपरप्रत्यक्षासंवादी कथं शब्दः प्रमाणिमत्युक्तं, तदयुक्तम् । यदा ह्यपौरुपेया वेदा इत्युपपादियिष्यामः तदास्याश्चोदनाबुद्धेः प्रत्यक्षेण सह विशेषं नोपलभामहे । उभयोरप्यदुष्टकारणजत्वात् । अतः किमत्र प्रत्यक्षसंवादेनत्याह — साधित इति । निर्दोषं च तज्ज्ञानजन्म चेत्यर्थः ॥ १५५ ॥

१. च दष्टं दष्टा' क. पाठः. २. 'व द' ग. पाठः ३. 'ति । उ', ४. 'मेन वि' क. पाठः

तस्य कर्ता न चेद् दृष्टः सोऽर्थ इत्यर्थकरूपना ॥
यद्वानुमानमेवेदमुपदेशित्वमुच्यते ।
दृष्टार्थपूर्वताव्याप्तं व्यतिरेकोऽस्य निन्वति ॥ १५७॥
अन्यथाप्युपपन्नत्वं व्यामोहादिति कथ्यते ।
िलङ्गस्य व्यभिचारो वा वालवाक्ये निद्रशनात् ॥

अत्रापरं भाष्यं नन्वविदुषामुपदेशो नावकल्पते' इत्यादि। तस्या-भिप्रायमाह उपदेश इति। अशीपत्तिरियं भाष्यकारेगोक्ता। उपदेशो हि बुद्धमन्वादीनामुपलभ्यते। नचायमर्थमविदुषामुपदेश उपपद्यते। अतो दृष्ट उपदेशविषयोऽथों मन्वादिभिरिति कल्प्यते। मन्वादिग्रहणं प्ररोच-नाये। एवं हि जानाति एष खलु मीमांसकोऽङ्गीकृर्तमन्वाद्यागमसत्यत्वः, तदहमेनं मन्वाद्यपदर्शनेनैव तावदङ्गीकार्यामि यथातीन्द्रियाणामर्थाना-मास्ति तावद् द्रष्टेति। त्तश्च स्वागमार्थदर्शनमि बुद्धस्यानायासमुभपाद-विष्यामीति॥ १५६॥

अनुमानाभित्रायं वेदं भाष्यमित्याह — यद्वेति । उपदेशित्वं हि दृष्टार्थपूर्वतया व्याप्तमवगतं वैद्योपदेशादौ । तदतीन्द्रियार्थगोचरमप्यवगतं तामनुमापयतीति । ननुच नात्र भाष्यकारेणोपदेशित्वं हेतुरुक्तः, किन्तु अविदुषामुपदेशानुपपितः । अतः कथमनुमानाभित्रायवर्णनम्, अत आह — व्यतिरेक इति । अयमभित्रायः — व्यतिरेकप्रधानवादिमतेन् भाष्यकारेणात्र व्यतिरेकमुखेन हेतोर्गमकत्वमुक्तम् । यो हि यन्न जानाति स तन्नी-पदिशति, यथा चिकित्सको धर्माधमौ । नच तथा मन्वादयाऽतीन्द्रियान्यशित्रोपदिष्टवन्तः । अतोऽविद्वद्भयो व्यावृत्तमुपदेशित्वं विद्वतामनुमापयतीति ॥ १५७॥

एवमुभयथा परिचोदनाभिप्रायमुक्तवा परिहारभाष्याभिप्रायमाह — अन्चथेति । अर्थापत्यभिप्रायेण परिचोदितः 'उपदेशो हि व्यामोहादिष भवती'त्यनेन भाष्येणान्यथोपपत्तिप्रदर्शनेन तद्भङ्गः कथ्यते । व्यामोहेनाप्यु-पदेशोपपत्तौ नातीन्द्रयज्ञानं कल्पयितुं शक्यतं इति । दृश्यते चाद्यत्वेऽपि

१. 'यं च भा', २. 'य', ३. 'कोऽनक्षी', ४. 'तवाह्यागम' क. पाठ:

वेदाज्ज्ञात्वोपदिष्टं चेदित्येवं सिद्धसाधनम्। वेदाद्पीत्यनेनोक्तं मन्वादेश्चेतदिष्यते ॥ १५९॥

व्यामुग्धानामन्यथाशास्त्रार्थोपदेशः प्रवन्धरचना च निवन्धृणामिति । यदा पुनरनुमानाभिप्राया परिचोदना, तदानुमानदोषो लिङ्गस्य व्यभिचारोऽनेन कथ्यत इत्याह — लिङ्गस्येति । वालोऽज्ञः । तस्याप्युपदेशदर्शनेनानैका-निको हेतुरिति ॥ १५८ ॥

अपरमि 'असित व्यामोह वेदादपी'ति भाष्यं, तद् व्याचिष्टे — वेदादित्युक्तभन्तेन । अयमभिप्रायः — अनुमानदूषणमेवेदम् । प्रथमं तावदनैकान्तिको हेतुरित्युक्तम् । इदानीं तु सिद्धसार्धनतोच्यते । यदिद्मुप-देशाद् ज्ञानानुमानमुक्तम् , अतः सिद्धं साध्यते । सत्यम् । वेदाद् विदितव-तामतीन्द्रयार्थविषय उपदेशः । एवं हि वेद एवातीन्द्रियेऽर्थे प्रमाणं, न स्वमहिम्ना पुरुष इति । कथं पुनः सिद्धसाधनम् । नहि बुद्धादीनामतीन्द्रयाँथज्ञानं वेदात् सम्भवतीति नहि ते वेदाञ्ज्ञापयितव्याः, तत्समीपे-ऽनध्ययनात् । अतो वेदस्वरूपमविदुषां न वेदाद् ज्ञात्वोपदेशः सम्भवति, अत आह मन्वादेरिति । अयमभूमप्रायः — सत्यं नेदं बुद्धाद्यमिप्रायेण सि-द्धसाधनत्वमुच्यते, किन्तु 'उपदिष्टवन्तश्च मन्वादयः' इति ब्रुवाणेन मन्वादयः उपदिशिताः । तेषां च वेदादेव ज्ञात्वोपदेश इति स्मृत्यधिकरणे वक्ष्यते अयथा वक्ष्यति —

''भ्रान्तेरनुभवाचापि पुंवाक्याद् विष्ठरुम्भनात् । दृष्टानुगुण्यसाध्यत्वाचोदनैव रुघीयसी ॥''

इति । वेदिविरुद्धार्थाभिधायिनां तु वेदादुपदेश इत्यसम्भावनीय एव । यथा विश्वयित 'विरोधे त्वनपेक्ष्यं स्यात्' इति । एतत् सिद्धसाधनं मन्वादिसम्बन्धिययेन्यत इत्यर्थः । अपरमपि पोरुषेयापौरुषेययोर्विशेषकथनार्थं भाष्यम्— 'अपिच पौरुषेयाद् वचनादेवमयं पुरुषो वेदेति भवति प्रत्ययः नैव- मर्थ इति । विष्ठवते खल्विप कुताश्चित् पुरुषकृताद् वचनात् प्रत्ययः । न तु वेदवचनस्य मिथ्यात्वे किञ्चन प्रमाणमस्ती'ति । अस्यार्थः— पूर्वं हि

१. 'भ्यतो' ग. पाठः. २. 'थं उ', ३. 'यज्ञा', ४. 'न बु' क. पाठः.

पुरुषवाक्योपमानेन 'नन्वतथाभूतिम'त्यादिना वेदवचसां मिथ्यात्वमुपपादि-तम् । तंत्र मीमांसागोत्रानुसारिणा स्वतःप्रामाण्ये स्थित्वा 'विप्रतिषिद्ध-मि'त्यादिना सिद्धान्तितम् । पुनश्च प्रत्ययितग्रन्थेनांशे दृष्टान्तस्य साध्यवैक-ल्यम् अंशे च हेत्वन्तराधीनं वैतथ्यमित्यनुमानदूषणमुक्तम् । मध्ये च प्रास-ङ्गिकी कथा प्रवृत्ता । अधुना लोकवेद्वाक्ययोः स नाम विशेषः कथ्यते येन निरपेक्षमेव वेदवाक्यं प्रमाणं, सापेक्षं पौरुषेयं किञ्चिचाप्रमाणमेव। एवञ्च यत् त्वतथाभ्तप्रेतिज्ञायामन्तर्णीतं प्रत्ययान्तरसापेक्षं सर्ववाक्यानां प्रामाण्यं, वार्त्तिककृता च 'प्रमाणान्तरदृष्टं ही'त्यादिना विवृतं, तत् तावत् परिहृतं भवति । वाक्यत्वस्य च मिथ्यात्वहेतोरन्तर्णातस्याप्रयोजकत्वं मिथ्यात्वे साध्ये दर्शितं भवति । यद्यपि च 'तत् पुरुषबुद्धिप्रभवसप्रमाणिभ'त्यत्र पुरु-षदोषायत्तमप्रामाण्यमित्युक्तं, तथापि प्रतिज्ञामात्रेण तदुक्तं न तूपपादितम् ! अधुना तु भवत्याशङ्का — कथं पुनिरदमवगम्यते पुरुषाधीनमप्रामाण्यं न वाक्यस्वभावानुबन्धीति । तत्रेदमुच्यते — पुंवाक्यमि किमिप वक्तृप्रमाणा-वधारणसमुत्सारिततदीयनिखिलदोषाशङ्कमप्यर्थे साक्षादनादधदपि निश्ययं तद्द्वारेण प्रमाणमेव । यथाह — 'एवमयं वेद, नैवमर्थ' इति । वक्तृप्रमाण-तिरोहितोऽर्थे निश्चयः न स्वतन्त्र इति यावत् । वाक्यस्वभावानुबन्धिनि त्वप्रामाण्ये न किञ्चित् पुंवचः प्रमाणं भवेत् । अतोऽवगच्छामः स्वभावतः प्रमाणमेव वाक्यं पुन्दोषादशमाणं भवतीति। तदिदमुक्तं 'विष्ठवते खल्वि'ति। अनाप्तवाक्यादुपजातः प्रत्ययो विष्ठवते । विविधं ष्ठवते, एवं नैवमिति संश-यात्मक इति यावत् । विपर्येति वा । तदेवमौत्सर्गिकं प्रामाण्यं वाक्यानां दोषैरपोद्यत इति दर्शितं भवति । नचात्र वक्तृगुणाः प्रामाण्ये कारणं दोषनिराकरणमात्रे व्यापारात्, इतरथा अनवस्थानादित्युक्तम् । अतः स्वभावनिर्दोषाद् वेदवचसो जातं ज्ञानं कथमप्रमाणं भवतीति । एतचाना-गत एवास्मिन् वार्त्तिककृता सर्वमुद्ग्राहितं 'शब्दे दोषोद्भव' इत्यादिना । तदिदमुक्तं 'नतु वेदवचनस्ये'ति । तद्यं संक्षेपार्थः — येयं प्रत्ययान्तर-सापेक्षिता सा तदधीननिश्रयानां पुँवाक्यानां तथा नाम, अप्रमाणता च वक्तृप्रमाणतन्त्रत्वादर्थनिश्ययस्य तद्दोषादस्तु नाम । वेदवाक्येभ्यस्तु स्वत-न्त्रपदार्थसामर्थ्यप्रभाविता वाक्यार्थबुद्धिन ज्ञानान्तरमपेक्षते, न चाप्रमाण-मिति ॥ १५९ ॥

अन्यथा संविदानोऽपि विवक्षत्यन्यथा यतः। तस्मादेकान्ततो नास्ति पुंवाक्यात् ताद्धियां गतिः॥ श्रान्तस्यान्यविवक्षायामन्यः वाक्यं च दृश्यते। यथाविवक्षमप्येतत् तस्मान्नैव प्रवर्तते॥ १६१॥ वक्तृधीराप्तवाक्येषु गम्यतेऽन्यत्र विप्तुतिः।

इममेवार्थमस्य भाष्यस्य व्याख्यास्यन्नाक्षेपं तावदाह—अन्यथेति । योऽयं वक्तृज्ञानपूर्वकः पुंवाक्येभ्योऽर्थनिश्चय उक्तः, सोऽयुक्तः । तज्ज्ञाना-वधारण एव प्रमाणाभावात् । न ह्यव्यभिचरितस्वार्थगोचरज्ञानं पुंवाक्यं, यत-स्तद्वगम्यते । अनाप्तो ह्यन्यथा विजानन्नन्यथा विवक्षति । विवक्षाधीना च्वाक्यनिष्पत्तिः । अतो विवक्षावशेनान्यथैव वाक्यं निष्पद्यते, अन्यथा च ज्ञायत इति नैकान्ततो वाक्याज्ज्ञानानुमानमिति ॥ १६० ॥

आसत तावद् वाक्याज्ज्ञानानुमानं, विवक्षामात्रमपि ततोऽवगन्तुं न शक्यत इयाह — भ्रान्तस्पेति । विवक्षा हि तावदत्यन्तं वाक्यिनिर्माणे सिन्निहिता । तस्यामप्यन्यथा सत्यां कदाचिद् भ्रान्तस्यान्यथा वाक्य-रचना दृश्यते । अता यथाविवक्षमपि वाक्यं न प्रवर्तत एव । कथमसत्यां विवक्षायां वाक्यरचनेति चेद्, न । विवक्षान्तरसंम्भवात् । कथमन्यिवन्वक्षा अन्यनिर्माणे हेतुरिति चेत् को दोषः । विवक्षा हि प्रयत्नद्वारेण वाक्यनिष्पत्तौ हेतुः, नादृष्टेन रूपेण । स च विवक्षान्तरप्रयुक्तेनैव कृतः कुंतिश्चिद्वेगुण्यान्न सम्यक् परिनिष्पन्नः । ततोऽशक्तिजन्यमन्यदेव जान्तम् । यथा काश्चत् शुक्के पतिष्यामीति कर्दमे पति । स्क्मिविवक्षास्तित्वं तु स्क्मिद्द्य एव प्रतिपद्यन्ते । विवक्षा हि वक्तुमिच्छा । सा चेदात्मगुणान्तरं, तिर्हे सुखादिवन्नानसप्रत्यक्षवेद्यं कथमज्ञायमानमस्तीति शक्यते वन्वनुम् । अथाभिलाषात्मकज्ञानरूपा, तथापि कथं वाक्यान्तरप्रकाशेऽन्य-कनुम् । अथाभिलाषात्मकज्ञानरूपा, तथापि कथं वाक्यान्तरप्रकाशेऽन्य-विवक्षास्तीति शक्यते कल्ययितुमिति यर्त्किञ्चिदेतत् ॥ १६१ ॥

एवमाक्षिप्तं भाष्यं समाद्धाति — व क्तृ वीरिति । अयमिन प्रायः — द्विविधो हि वक्ता आप्तोऽनाप्तश्च । तत्र य एवमवधारितो भवति

१. 'सद्भावात्' क. पाठ:.

तेनोत्सर्गापवादाभ्यां वचसः राक्तिरुच्यते ॥ १६२ ॥ पदार्थरचनायत्तो वाक्यार्थप्रत्ययोद्भवः । विवक्षापूर्वविज्ञानवशाच्च रचनाकृतिः ॥ १६३ ॥

नायमन्यथाज्ञातमन्यथा वदित आप्त इति यावत् , तद्वाक्यादेवं वेदेति व-क्तृधीरवगम्यते । अन्यत्र त्वनाप्तवाक्ये विष्ठीतिरिति विष्ठवत इत्यादिनो-क्तम् । तत्रेद्युक्तं भवति — यदा तावदाप्तवाक्यादनाशङ्कमेव ज्ञानं जातं व्यवहारश्य प्रवृत्तः न च विसंवादो दृष्टः, तदा कल्याणमेव । जाताशङ्क-स्यापि वक्तराप्तत्वमनुस्मृत्य तज्ज्ञानपुरस्सरमेवार्थे निश्चयो जायते । आ-सस्य च भ्रमो न तावदाशङ्कचते । स हि सुनिपुणो न तावत् प्रायशो भ्राम्यति । नचासम्यग्विदिते तस्यैतावती चेष्टा भवति यदसौ परप्रति-पत्तये वाक्यं प्रणयति । तथापि वा संशयानस्य तत्परिप्रश्नादेव तत्प्रमाण-निश्चयो मवति । स एव निर्वध्यपृष्टो यदि त्रिचतुरज्ञानमात्मन उपदि-तावतैव स्वप्रमाणवदनाशङ्कचन्यवहारसिद्धः । विष्ठवश्चानाप्तवा-क्याद् विविधौ व्याख्यात एवेति। एवं ताक्द्-ज्ञानप्रत्ययविष्ठवौ विषयव्यव-स्थया व्याख्यातौ। इदानीं भाष्यतात्पर्यं दर्शयति -- तेनेति । यत् तावद् वाक्यत्वमतथाभूतत्वे हेतुतयोक्तै तस्यानेनाप्रयोजकत्वमुच्यते । आप्तवाक्येषु हि गुणनिराकृतदोषेषूत्सर्गेण सत्यत्वं दृष्टम् । अत एव हि तज्ज्ञानासुसा-र्यर्थनिश्चयो भवति । इतरथा तस्यापि मिथ्यात्वं भवेत् । अनाप्तवाक्येषु तु तद्दोषादपवादादप्रामाण्यम् । एवंच स्वाभाविकसम्यक्परिच्छेदशाक्ति-रत्र वचसक्शब्दस्योच्यते । मिथ्यात्वं चौपाधिकं न वाक्यत्वेन प्रयुज्यते परप्रयुक्तव्याप्युपजीवि हि तत्, निषिद्धत्वप्रयुक्त इवाधर्मत्वे हिंसात्व-मिति ॥ १६२ ॥

वक्तृधीराप्तवाक्येषु गम्यत इत्युक्तं, तत्र कारणमाह — पदा-र्थेति । श्रोतुर्हि वक्त्रा पदार्थेषु विरचितेषु वाक्यार्थप्रत्ययो जायते । वक्तुश्च रचनाकृतिर्विवक्षापूर्विका । साः चाप्तस्याविज्ञाते न सम्भवतीति पूर्वज्ञानम-पेक्षते । अतः प्रतिबन्धबलेनाप्तवाक्यात् पूर्वविज्ञानमवगम्यत इति ॥१६३॥

१. 'त्रैतदुक्तं', २. 'स्', ३. 'तेन न' ग. पाठः.

विवक्षान्तरयुक्ता कि जाती रचनान्तरम्।
आवापोद्वापयोगेन दृश्यतेऽर्थेषु मानवाः॥ १६४॥
तेनार्थप्रत्ययोत्पादे श्रोतुर्जातेऽपि वाक्यतः।
ज्ञातो नूनमनेनेति वक्तुर्ज्ञाने मतिर्भवेत्॥१६५॥
आप्तोक्तिकारिणं कश्चिदनुयुङ्के नरं यदा।
तदा च निर्दिशत्याप्तं स जानात्येतदित्यसौ॥१६६॥
तज्ज्ञानान्तरितत्वाचं शब्दास्तावदुदासते।

विवक्षावशत्वमेव रचनाया दर्शयति—विवक्षान्तरेति । पूर्ववि-वक्षाया यद् विवक्षान्तरागमेन रचनान्तरं दृश्यते पूर्वोत्तरपदोद्धापावापभे-देन, अतो विवक्षाधीना रचनेत्यवगम्यत इति ॥ १६४ ॥

एवञ्च यद् विवक्षाधीना रचना सा च ज्ञानपूर्विका, तेन कारणन वाक्याद्धेप्रत्ययोत्पादे श्रोतुर्जातेऽपि नूनमननायमर्थो वक्त्रा ज्ञात इति वक्तृज्ञाने मितभवतीत्याह — नेनित । वक्तृप्रमाणपूर्वत्वाद् रचनाया न स्वतन्त्रोऽर्धज्ञानमात्रान्निश्चय इति भावः । तदिह 'तेनोत्सर्गापवादाभ्या-। स'त्यत्र स्वाभाविकी वचसद्शिक्तिरिति भाष्यतात्पर्यमुक्तम् । 'पदार्धरचनायत्तर' इत्यतः प्रभृति 'तेनार्धप्रत्यय' इत्येवमन्तेनाप्तवचसां प्रत्ययान्तरापे- क्षितिति भाष्याभिशायो विवृत इत्यनुसन्धातव्यमिति ॥ १६५॥

इतश्राप्तवाक्यं तज्ज्ञानपरतन्त्रमवगम्यत इंत्याह — आसोक्ति-रिति । यदाप्तोक्तमर्थमेकोऽनुतिष्ठति तं चापरोऽनुयुक्के किमत्र ते प्रमाण-मिति, तदा असावाप्तोक्तिकारी तमाप्तमेव तत्र मूलतया दर्शयित य एवं वादी स एवाप्त एतज्जानाति नाहमिति । स्वातन्त्र्ये हि तज्ज्ञानप्रकाशनमनर्थकं भवेदिति ॥ १६६ ॥

किमिदानीमाप्तवाक्यमर्थे न प्रमाणमेव, नैवम् अपि तु आप्तवक्तृप्र-माणानवधारणाञ्जाताशङ्कस्य वाक्यमुदास्ते । यदा हि वक्तृधियो हेतुमूत-मदुष्टिमिन्द्रियाद्यवधारितं भवति, तदा दोषाशङ्कानिराकरणात् प्रामाण्यमेव

^{9. &#}x27;क्यार्थ', २. 'तं न्', ३. 'बदति स'. ४. 'णं नेवमांप आ' क. सहः.

प्रामाण्यस्थापनं तु स्य ्वतुसम्भवात् ॥१६७॥ अर्थे पूर्वप्रतीतेऽपि निश्चयो हि तदाश्रयः । तनार्थज्ञानगम्यापि प्रामाण्ये सेव पूर्वभाक् ॥ १६८॥

स्थाप्यते । तदिहावगतिहेतुतया शब्दानां प्रामाण्यमुपकान्तमप्रामाण्यशङ्कया शिथिठीकृतं वक्तृप्रमाणावधारणानराकृतेषु दोषेषु दार्ढ्यं ठभते, तदेत-दाह — तज्ज्ञानेति । तज्ज्ञानान्तरितत्वात् । वक्तृज्ञानान्तरितत्वात् । विश्वयजनने शब्दस्यत्यर्थः । तावच्छव्देनात्यन्ताप्रामाण्यं निराकरोति । कि-यतापि विठम्बनेन प्रामाण्यं प्रतितिष्ठतीति । नन्वेवं वक्तृप्रमाणानुसारिणि निश्चये सत्यनुवाद एव शब्दः प्रागनिश्चयादप्रमाणमिति कदा प्रमाणम् । उक्तमिदं स्वकाठ एव तत् प्रमाणं, दोषाशङ्कानिराकरणमात्रे वक्तृज्ञानस्य व्यापार इति । श्रोत्रा हि प्रथममविदितपूर्व एवार्थोऽवगतः कचिद् व्यभि-चारदर्शनेन जातायामाशङ्कायां तिन्नराकरणेन तस्यैव प्रामाण्यं प्रातिष्ठाप्यते । अत एव स्थापनिभत्युक्तमिति ॥ १६७ ॥

कथं पुनः प्रथमं शब्दा उदासते । स ह्यथः श्रब्देन प्राक् प्रत्यायितो न वा । यदि नेत्याह कथमेव वेदित वक्तृज्ञानमुन्नीयते । प्रकाराथीं ह्येव-शब्दः । नच निराकार विज्ञानमनाश्रितार्थपरिञ्बङ्गे स्वरूपेण प्रकारवद् भवेत् । नच श्रोतुर्भुद्धावनारूढोऽथीं वक्तृज्ञानमेवम्भावेन विशिनष्टि । यदि तु पूर्वमप्यर्थप्रत्ययोऽवग्म्यते, ततः पारतन्त्र्ये कारणं वाच्यम् । उत्पच्यानेनेव हि तेन स्वविषयगरिच्छेदः कृत इति किमन्यदपेक्षते । निश्चयार्थं वक्तृप्रमाणापेक्षेति चेद्, न । अनिश्चयज्ञानासम्भवात् । निश्चय एव हि ज्ञानं, तचेदस्ति कथं निश्चयो नास्तीति शक्यते वक्तुम् । अतोऽनुपपन्ननिदमर्थज्ञानगम्येव वक्तृधीस्तत्प्रामाण्ये कारणमिति । अत आह — अर्थ इति । यत् ताबदुक्तम् अनवगतेऽर्थे नैवम्भावो भवतीति, तन्नाम्युपगमेनैवोन्तरम् । सत्यं पूर्वं प्रतीत एवार्थ इति । यतु प्रतीतेऽनिश्चयो न घटत इति । तन्न, जाताशङ्कस्य तदुपपत्तेः । यद्यपि न शब्दात् संशयः, तथापि व्यभिचार-दर्शनात् संशयो जायत एव । यत्त्वनिश्चयात्मकं ज्ञानमेव नास्तीति ज्ञानोन्तरती निश्चय एव जायत इत्युच्यते । तन्न । संशयस्यापि ज्ञानत्वात् । अतो

१. 'दैः प्रा', २. 'ज्ञा' क. पाटः.

अतोऽत्र पुनिमित्तत्वादुपपन्ना मृषार्थता। नतु स्यात् तत्स्वभावत्वं वेदे वक्तुरभावतः॥ १६९॥ तद्बुद्धयन्तरयोर्नास्तीत्यथोऽर्थेश्च प्रतीयते। अतो न ज्ञानशूर्वत्वमपेक्ष्यं नायथार्थता॥१७०॥ अप्रमाणत्वसिद्धौ वा दृष्टान्तो य उदाहृतः। बुद्धादिवचनं तस्य साध्यानासङ्गितोच्यते॥१७१॥ तेषामपि हि यत् कार्यं पूर्वत्र प्रतिपादितम्। तत्र सम्यक्त्वमर्थे तु व्यापारो नैव विद्यते॥१७२॥

जातेऽपि ज्ञाने कुतश्चिन्निमित्तात् संशयोत्पत्ते। वक्तृप्रमाणाश्रयत्वािन्नश्चय-स्यार्थज्ञानसमिधगम्यापि सैव वक्तृषीः पूर्वज्ञानप्रामाण्ये पूर्वभाग् भवेतीित तया समुत्सारितायां दोषाशङ्कायां प्रामाण्यस्याध्यवसानादिति ॥ १६८॥

एवं तावत् पुरुषवाक्येषु ज्ञानान्तरापेक्षया प्रामाण्यं कचिज्ञौपाधिकमप्रामाण्यमित्युक्तम् । वेदवाक्ये तु स्वाभाविकत्वादेव वचसः सम्यंगर्थपिरच्छेदशकेर्न मृपार्थता सम्भवतीति न तु वेदवचनस्येत्यादिनोक्तं, तदेतव्हाह — अत इति । अस्तु नाम वक्तृदोषाशङ्कया पुंवचसामप्रामाण्यं,
स्वभावनिदीषं तु वेदवचो न तत्स्वभावमनुमैवितुमईतीति ॥ १६९॥

वक्तृबुद्धधन्तरयोर्व्यवधानमिष वेदे नास्तीति पदार्थेरेव केवलैर्नि-त्यनिदीषेर्वाक्यार्थः प्रतीयत इत्याह — तद्बुद्धीति । अतः सिद्धं न वेदे प्रत्ययान्तरापेक्षा, न चायथार्थत्विमिति प्रकरणार्थमुपसंहरति — अत इति ॥ १७० ॥

अन्यथा भाष्याभिप्रायमाह — अप्रमाणत्वेति । वेदानामप्र-माणत्वसिद्धये यत्किञ्चन लौकिकं वचनं दृष्टान्ततयोक्तं, तस्यानेन ग्रन्थेन दृष्टान्तस्य साध्यानासङ्गिता साध्यविकलतोच्यते इति ॥ १७१ ॥

कथं साध्यानासङ्गिता, अत आह नियासिति। अयमभिप्रायः— परमतेनेदं भाष्यकारेण परान् प्रत्युच्यते । तथाहि — यदा तावछोकाय-१. 'पि विका', विति तया', ३. 'वितितु', ४. 'इं ह' क. पाठः. स्वव्यापारातिरिक्तेऽथें वेदस्यापि मृषार्थता। पूर्वपक्षार्थवत्त्वेन प्रसक्ता सिद्धसाध्यता ॥ १७३ ॥ अज्ञात्वेवमभिप्रायं कृतकाकृतकत्वयोः। सत्यभिथ्यात्वहेत्वितमात्रज्ञानात् परोऽत्रवीत्॥

तिकाभिप्रायः प्रयोगः — चोदना मृषा प्रत्यक्षाद्यगतार्थत्वाद् ईहरबुद्धादि-वाक्यविदिति, तदा बौद्धाभिप्रायेणेदमुच्यते । साध्यानासङ्गी दृष्टान्त इति । तन्मते हि शब्दो नार्थे प्रमाणम् । तथाहि पदानि तावदर्थं स्मारयिन्त्, नतु कचित् किश्चिदुपनयन्त्यपनयन्ति वा । वाक्यमिप व्यभिचारदर्शनान्नार्थे प्र-माणम् । अतः कथं तत् साधनं भवेत् । वक्त्रभिप्राय एव तु प्रतिबन्धवलात् शब्देर्बोध्यते । तथाहुः — 'न त्वेतेभ्योऽर्थसिद्धिस्तेषां तत्र प्रतिबन्धासिद्धेः वक्त्रभिप्रायं तु सूचयेयुरि'ति । अतो यद् बुद्धादिवचसां कार्यं प्रतिपाद्य-मुक्तं, तत्र तेषां सम्यक्त्वमेवाव्यभिचारात् । अर्थे तु तेषां व्यापारो नेष्यत एव । अतो न किश्चिद् वेदवाक्यानां मिथ्यात्वे कार्णमस्तीति पूर्वत्र प्रति-पादितमिति ॥ १७२॥

'पदार्थरचनायत्त' इत्यादिना यत् प्रतिबन्धवलेन वाक्याद् वक्तृज्ञा-नानुमानमुक्तं तद् दर्शयतीति यदि च यत्र पुंवाक्यं व्याप्रियते वक्तृ-ज्ञाने तदितिरिक्तेऽर्थ एव दृष्टान्ततयोच्यते, ततः सिद्धसाधनमित्याहु— स्व-व्यापारेति । स्विविषयातिरेकेण वेदानामि मिथ्यात्वमिष्यते । पूर्वपक्षार्थे मृषात्वाभ्यपगमादिति ॥ १७३ ॥

अत्रापरं भाष्यं — 'ननु सामान्यतो दृष्टमनुमानं भविष्यति, पुरुवव-चनं वितथमुपलभ्य वचनसामान्याद् वेदवचनं मिथ्येत्यनुमीयते' इति । त-स्याभिप्रायमाह — अज्ञात्वेति दृष्टभन्तेन । वाक्यत्वं मिथ्यात्वे न प्रयो-जकमिति योऽयमभिप्रायां भाष्यकारस्य, तमज्ञात्वाप्तानाप्तवाक्ययोः सम्यङ्-मिथ्यात्वहेतुदोषस दसद्भावयोरुक्तिमात्रं भाष्यकारेण कृतमिति ज्ञानात् परः पूर्वपक्षवादी 'ननु सामान्यतो दृष्टमि'त्याद्यववित् । अतो नैवं चोदनीयं कथं हेतोरप्रयोजकत्व उक्ते पुनस्तेनैव हेतुना प्रत्यवस्थानमिति । अगृही-

१. 'थेन प्रतिबद्धम् अ' स. पाठः. २. 'णमिनि' क. पाठः.

ननु सामान्यतो दृष्टं नान्यत्वादित्यदूषणम्। एतस्मादेव दृष्टान्तो न हि पक्षे सपक्षता॥ १७५॥ तस्मादयमभित्रायो भाष्यकारस्य वर्ण्यते। अभ्युपेत्यार्थविषयं वाक्यव्यापारमुच्यते॥ १७६॥ यदि स्याद् व्यवधानेऽपि वाक्यार्थापेक्षयानृतम्। दृष्टान्तो नृवचोऽत्रापि हेतुः साधारणो भवेत्॥ सत्येष्वपि हि दृष्टेव पौरुषेयेषु वाक्यता।

ताभिप्रायस्य परिचोदनात् । एवं हि मन्यते — भवतु यथातथा वा पुरुष-वचसां मिथ्यात्वम् , एवमपि प्रतिवन्धसिद्धेईतुर्गमक एवेति कृतकाकृतक-वाक्ययोः सामान्यतोद्दष्टमित्यन्वय इति । अत्र परिहारभाष्यं न, अन्यत्वा-दि'ति, तदाक्षिपति — नान्यत्वादिति । कथमदूषणमत आह — एतस्मा-दिति । वेदवाक्यमिथ्यात्वे साध्ये पुंवाक्यं दृष्टान्त उक्तः । तत्र किमयं दोषः यदन्यत्वं नाम, प्रत्युत गुण एवायम् । अन्यत्वादेव हि दृष्टान्तो भवति । अनन्यत्वे साध्यसमत्वापत्तेः । नहि पक्ष एव सपक्षो भवति । प-क्षस्य साध्यत्वात् , सपक्षस्य सिद्धत्वात् । सिद्धसाध्ययोश्वेकैत्वितरोधा-दिति ॥ १७५ ॥

तस्मादुपेक्ष्यैव तावद् प्रन्थव्याख्यां भाष्यकाराभिप्रायमभिद्धमहे इत्याह — तस्मादिति । तमैवाभिप्रायं वर्णयति — अभ्युपेत्येति वाक्यतान्तेन । अयमर्थः — परमताभिप्रायेणापिचेत्यादि भाष्ये वक्तृज्ञान एव वाक्यं प्रमाणम् , अर्थे तु न तस्य व्यापार इत्युक्तम् । तदभ्युपगच्छामः । भवतु पुंवाक्यं बाह्य एवार्थे प्रमाणं न वक्तृज्ञाने । बाह्यार्थापेक्षयेव चाप्रामाण्यवादिनो दृष्टान्तोऽस्तु नाम । तथापि दृष्णमुच्यते — व्यवधानेऽपीति । यद्यपि ज्ञानव्यवहितेऽर्थेऽप्रमाणमेव पुंवाक्यं, तथापि तद्विषयप्रामाण्याभ्युपगमेनैव बूमः साधारणानैकान्तिको हेतुरिति । सत्येष्वप्याप्तवाक्येषु वाक्यत्वस्य हेतोर्द्देष्टत्वादितीदमत्र सामान्यतोद्देष्टानुमानद्षणं भाष्यकारस्य मनसि विपरिवर्तते । अनेनैवाभिप्रायेण भाष्यमपि गम्यितव्यमिति भावः । नन्वती-

^{1, &#}x27;कत्र वि' क. पाठः.

अतीन्द्रियेऽपि किश्चिद्धि सत्यं दृष्टं यद्दच्छया ॥ नान्यत्वादिति चानेन परोक्तादन्यतोच्यते । अन्यो ह्येष तदाभासो विपक्षं वान्यमब्रवीत् ॥ यद्वान्यस्माद्विसंवादान्मिण्यात्वं तत्र न त्विह ।

न्द्रियार्थत्वे सत्यिप वाक्यत्वादिति विशेषियष्याकृः । पौरुषेयवचनं सर्व-मतीन्द्रियार्थमप्रमाणिमिति नानैकान्तिकत्वमत् आह — अतिन्द्रियेति । अतीन्द्रियेऽपि हि यदा कश्चिद् यहच्छया अदृष्टपूर्वार्थे वाक्यं प्रणयित, यथेन्द्रोऽस्तीत्येको वदित, अन्यो नास्तीति । तत्र द्वयोरन्यतरेण नियोगतः सत्येन भवितव्यमित्येकस्य वाक्यस्य सत्यता । न हीन्द्रसदसद्भावयोरन्य-तरदिप प्रमाणान्तरेणावधारितम् । अतोऽनाप्तवाक्यमिप कचिद् यहच्छया प्रयुक्तमतीनिद्रयार्थविषयमेव सत्यं दृष्टमिति विशिष्टेऽपि हेतावनैकान्तिक-त्वमेविति ॥ १७८ ॥

एवं भाष्यकाराभिप्रायमुक्तवा तत्रैव भाष्यं योजयति — नान्ध-श्वादित्याभासां उन्तेन । अथमर्थः — यांदशं परेनेयायिकैः सामान्य-ग्रोदष्टानुमानमुक्तं, ततोऽन्यदिदमनैकान्तिकहेतुकं तदाभासमुक्तम् । अ-तोऽस्मात् सामान्यतोद्द्याभासात् साध्यं न सिध्यति इति । प्रमाणभूतात् सामान्यतोद्द्यादस्य तदाभासस्यान्यत्वादिति भाष्यार्थ इति व्याख्यानान्तर-माह — विपक्षमिति । अयमभिप्रायः — वाक्यत्वहेतुराप्तवाक्येषु सत्येष्विप दृष्ट इति विपक्षवृत्तिनं साध्यं साध्यतीति तदेव दृष्णं, योजनामात्रं तु भिद्यते । मिथ्यात्वे साध्ये विपक्षस्य सत्यत्वस्य ततोऽन्यत्वात् तद्गामित्वाच हेतोरिति भावः ॥ १७९ ॥

अन्यथा व्याच्छे — यद्वेति । यत् तद् वाक्यत्वस्याप्रयोजकत्वम् 'अपिचे'त्यादि भाष्ये दर्शितं यदज्ञात्वा परेण सामान्यतोद्दृष्टानुमानमुक्तं, तदेव 'न अन्यत्वादि'ति भाष्यकारेणोद्धाटितम् । अन्यः खलु अप्रामाण्यस्य प्रयोजको हेतुर्विसंवादः, न वाक्यत्वम् । नचासौ वेदे सम्भवति, अपौ-रुषेयत्वात् । पुरुषाश्रयत्वाच राब्द दोषाणाम् । अदुष्टकारणजनितस्य च ज्ञानस्य विसंवादासम्भवात् । नैतदेविमिति प्रत्ययविपर्यासो विसंवादः कथमदुष्टकारणजे भविष्यति । अन्यत्वान्मिश्यात्वकारणस्येति भाष्यगमनि-

विषयस्यापि चान्यत्वात् साध्यानासङ्गितेव सा ॥
नह्यन्यस्येति नैकस्मिन् मृषार्थेऽन्यमृषार्थता ।
विवक्षया मृषार्थत्वे नच वाक्ये मृषार्थता ॥ १८१ ॥
इयामत्वे पुंस्तवच्चेतत् साधारण्ये निदर्शनम् ।
परोक्तेर्वापि दुष्टत्वाद् विकल्पसम्मुच्यते ॥ १८२॥

केति व्याख्यानान्तरमाह — विषयस्येति । पूर्व हि परमतेन साध्यानासङ्गी दृष्टान्त इत्युक्तम् । सैवेयं साध्यानासङ्गिता विषयान्यत्वादुच्यते । अन्यो हि पुंवाक्यस्य विषयो वक्त्रभिप्रायः । नच तत्र मिथ्यात्वमव्यभिचारात् । पूर्व त्वर्थविषयव्यापारमुपेत्यान्यत्वमुक्तम् । अधुना पुनः परमत एव स्थित्वा साध्यानासङ्गितोच्यत इति ॥ १८० ॥

अपरमि 'नह्यन्यस्य वैतथ्येऽन्यस्यापि वैतथ्यमि'ति भाष्यम् । तस्यार्थं दर्शयति — नहीति । नद्यन्यस्यत्यादिना भाष्येण नान्यस्यान्ययाल्वेऽन्यस्य मृषार्थता भवतीत्युच्यत इति । एतदेव विवृणोति — विव-श्रेति । विवक्षा हि वक्तुस्तत्रायथार्थगोचरत्वान्मृषार्था । न वाक्यं, तस्य तत्प्रतिपादनमात्रेण प्रामाण्यात् । तस्याश्च ततः प्रतिबन्धवलात् सिद्धेः । अतो न वाक्यं मृषार्थमिति सिद्धा साध्यानासिक्तितेति । प्रथमपक्षेऽपि चैवं 'नहीं'त्यादि भाष्यं व्याख्यातव्यम् । नान्यस्यानाप्तवाक्यस्य मृषार्थत्वेऽन्य-स्याप्तवाक्यस्यापि तद् भवतीति । सत्ये विपक्षे पुंवाक्यत्वस्य भावादनैकान्तिको हेतुरिति । एवमेव द्वितीये तृतीये च विसंवादस्य वैतथ्ये साध्ये-ऽन्यस्य वाक्यत्वस्य वैतथ्यं साध्यं न सम्भवतीति व्याख्येयम् । चतुर्थे तृ वार्तिकस्था व्याख्येति ॥ १८१ ॥

अन्यच 'निह देवदत्तस्य श्यामत्त्व' इत्यादि भाष्यं, तस्याभिप्राय-माह — इयामत्त्व इति । यथा श्यामत्वे साध्ये पुंस्त्वमनैकान्तिकं गौ-रादिष्वभावाद् , एवं वाक्यत्वमपि सत्यासवाक्यस्य साधारणमिति साधारण्य-प्रदर्शनार्थं वेदं निदर्शनमिति । अन्ये तु दुष्टसाधनप्रयोगे दुष्टमेवोत्तरं देय-मिति मन्वाना विकल्पसमा नाम जातिरियं भाष्यकारेण नान्यत्वादित्युक्तमि-

१ 'ति सा', २ 'शे नैवं' क. पाठः.

यद्वा प्रमाणमेवेदं सत्यत्वेऽन्यत्वमुच्यते । विरुद्धाव्यभिचारित्वं बाधो वाष्यनुमानतः ॥ १८३॥ चोदनाजनिता बुद्धिः प्रमाणं दोषवर्जितेः । कारणैर्जन्यमानत्वाछिङ्गाप्तोक्तपक्षबुद्धिवत् ॥ १८४॥ तथा नाप्ताप्रणीतोक्तिजन्यत्वाद् बाधवर्जनात् । देशकालादिभेदादौ चाप्तोक्तिप्रत्ययो यथा ॥ १८५॥

त्याहुरित्याह — परोक्तेरिति । धर्मान्तरिवकल्पनात् साध्यधर्मविकल्पापादनं विकल्पसमा । सा चैवं दर्शनीया — वाक्यमेव किञ्चित् पुरुषवाक्यादन्यद् दृष्टं यथा वेदवाक्यम् । किञ्चिदनन्यद् यथा तदेव । एवमन्यानन्यत्वयोरिप विकल्पनात् सत्यमिध्यात्वयोरिप वाक्यत्वाविशेषे विकल्पो भविष्यतीति ना वश्यं वाक्यत्वान्मिध्यात्वं सिध्यतीति । इयं च वाच्यानुक्तीतरोक्तिजनिय्यद्धानद्वयापत्तेरवाच्यैव परमतेनोपन्यस्तेति वेदितव्यं विकल्पसममुक्तरिमिति ॥ १८२ ॥

एवं तावन्नान्यत्वादिति दूषणोक्तिरियमित्युक्तम् । इदानीं साधन् वचनमेवेदमिति व्याख्यानान्तरमाह — यद्वेति । परेण हि मिथ्यात्वे सा-धिते सिद्धान्ती-हेत्वन्तरेण सत्यत्वं साधयति । प्रमाणमनुमानम् । तदुपरि-ष्टाद् वक्ष्यत इति । कीदशं पुनस्तत् प्रमाणमित्याह — विरुद्धेति । यदि तुल्यचलत्वं, विरुद्धान्यभिचारी नाम संशयहेतुः । अथ सिद्धान्तहेतुर्वली-यान् , ततोऽनुमानबाधः । इह चानुमानबाध एव, सत्यत्वहेतौर्वलीयस्त्वाद-न्यत्वादसत्यत्वहेतूनामिति भाष्यार्थ इति ॥ १८३॥

तदेव सँत्यत्वे प्रमाणमुपन्यस्यति — चोदनेति । इदं चैकान्तिक-हेतुकमनुमानं सामान्यतोदृष्टादनैकान्तिकहेतुकाद् बलवत् । अनैकान्तिकता च केवलस्य सविशेषणस्य च हेतोक्तैव । अतोऽनेनैव बलवता मिथ्यात्वा-नुमानं बाध्यत इति ॥ १८४॥

अस्मिन्नेव साध्येऽपरमपि हेतुद्वयमाप्तोक्तिनिदर्शनेनैव दर्शयति — तथिति । देशकालादिभेदादौ वाधवर्जनादित्यन्वयः । अत्र च बाधवर्जना-

१. 'ल्पात्' ग. पाठः २. 'ति परिवे', ३. 'तुब', ४. 'सम्यक्त्वे प्र'

अकर्तृकत्वसिद्ध्या च हेतुत्वं साधियण्यते। एवमाद्यवबुध्यायं नान्यत्वादित्यवाचत । १८६॥ प्रत्यक्षहित्वति दार्ढ्यं वा प्राथम्यं वापि लक्षयेत्। स्वरूपतः प्रमाणत्वं मिथ्यात्वं पररूपतः॥ १८७॥

दिति हेतोर्ठिङ्गाक्षबुद्धचोरपि दृष्टान्तता सम्भवत्येव । साधारण्येन त्वाप्ता-क्तिप्रत्ययो निदर्शित इति ॥ १८५ ॥

निन्वदमदुष्टकारणजनितत्वमनाप्ताप्रणीतोक्तिजन्यत्वं चासिद्धं, सर्व-वाक्यानां कृतकत्वादत आह — अकर्तृकत्वेति । साधिषण्यते हि वदा-नामकर्तृकत्वम्, अतो नासिद्धो हेतुरिति । एवमादिसत्यत्वानुमानाभिप्राये-णेदमन्यत्वमुक्तवान् भाष्यकृदित्याह — एवमिति । आदिशब्देन सम्बन्धा-क्षेपोक्तां हेतवोऽनुसन्धातव्याः ।

भाष्यव्याख्याविकल्पाश्च षोढाद्यग्रन्थवत् कृताः।

इति ॥ १८६ ॥

अत्रापरं सामान्यतोद्दृष्ट्यागमवाधप्रदर्शनार्थं भाष्यम् 'अपिच पुरुष्वचनसाधर्म्याद् वेदवचनं मिथ्येत्यनुमानं, प्रत्यक्षस्तु वेदवचने प्रत्ययः' इति । तद् यदि वाक्यगोचरप्रत्ययाभिप्रायं, तदयुक्तम् । अनाप्तवाक्येऽपि समानत्वात् । तत्स्वरूपप्रत्ययोऽपि प्रत्यक्ष एव । नच तिन्मथ्या । अर्थस्तु वेदवाक्यानामतीन्द्रिय इति प्रत्यक्षस्तुत्रे वक्ष्यते । अतो नार्थाभिप्रायमिदम् । अय प्रत्ययस्वरूपाभिप्रायेण प्रत्यक्षत्तोच्यते, साप्ययुक्ता । ग्रून्यवादे तस्याप्यनुमेयताया वक्ष्यमाणत्वात् । अतो व्याख्येयम्, अत आह प्रत्यक्षश्चर्दः । इदं हि प्रत्यक्षं प्रथमं च स्वतःप्रमाणं परतो विसंवादादप्रमाणम् । एतचन्तुष्ट्यान्यतमगुणविवक्षया प्रत्यक्षश्चव्द आगमिक एव प्रत्यये प्रत्युक्तः । सोऽपि दृदः, संशयविपर्ययाभावात् । शीष्रभावी च, मिथ्यात्वानुमानाद् दृष्टान्ताचपेक्षाविरहात् । उत्पन्नस्य चानुमानेन मिथ्यात्वसाधनात् । प्रामाण्याप्त्रामाण्ययोः स्वपराश्चयत्वं सर्वप्रमाणानां साधितम् । अतः प्रत्यक्षतुल्योऽयं प्रत्यः कथमन्यथा भवति । तदैतद्विपरीतार्थप्रतिर्ज्ञानमनेन विरुध्यत इति ।

१. 'मकृत्रिमत्वे', २. 'तदमिथ्या' क. पाठः. ३. 'देवतं, ४. 'झानेवैव वि' ग. पाठः.

CC-0. JK Sanskrit Academy, Jammmu. Digitized by S3 Foundation USA

ज्ञानाभावश्च मिध्यात्वं द्वयस्यासम्भवाद् यदि । प्रत्यक्षं तत् परेषां च सिद्धमस्यानुमानतः ।। १८८॥ यथैव तव मिथ्यात्वं साधनं साधयेदिदम् । तथा च वाधकाधीनं मिथ्यात्वमपि साधयेत्॥

नचेह वेदप्रामाण्यमस्माकमसिद्धमिति प्रत्यवस्थातुं शक्यम् । नास्तिकानामपि तच्छवणे असन्दिग्धाविपर्यस्तज्ञानजन्मनोऽविशेषान्नित्यागमजनितायाश्च सं-विदो दुष्टकारणजनितत्वासम्भवात् । पौरुषेयागमवादिभिस्त्वात्मात्मनैव ब-द्ध्वा समर्पित इति न ते परेषां मिथ्यात्वं साधयतामागमविरोधसुद्धावयितु-मुत्सहन्ते । पुरुषाश्रयदोषाशङ्कया स्वांगमानां दूषितत्वात् । सर्वं चेदं आ-ष्योक्तमेव वार्त्तिककृता प्रागेवोद्ग्राहितं 'चोदनार्थान्यथाभावमि'त्यादिने-त्यनुसन्धातव्यमिति ॥ १८७ ॥

मुल्य एव वा प्रत्यक्षशब्दो व्याल्येय इत्याह — ज्ञानाभाव-श्चेति । एवं मिथ्यात्ववादी वक्तव्यः — त्रेधा खलु मिथ्यात्वम् । इह च 'न तावत् संशयविपर्ययौ स्त' इति भाष्य एवोक्तम् । तद् यदि ज्ञानाभाव एव मिथ्यात्वं साध्यत, तत्र ते प्रत्यक्षविरोधः । प्रत्यक्षमेव हि भवत्सिद्धान्ते इतनम् । यदि काममस्यैव श्रोत्रियस्य तदनुमेयं तत्त्वं, प्रत्यक्षमेव वेदवा-क्यश्रवणादुत्पन्नं ज्ञानं विलोकयमानः कथं तदभावात्मकं मिथ्यात्वमात्थ इति ॥ १८८ ॥

एवं तावदागमविरोधोऽनेन भाष्येणोक्त इति व्याख्यातम् । इदानी-मस्यैव तालर्यान्तरं द्र्शयति — यथेविति । अयमर्थः — एतद्नेन भाष्ये-णोच्यते पुंवाक्यसाधर्म्याद् भवान् मिथ्यात्वं साधयति । तद् यथैवैतन्मि-थ्यात्वं दृष्टं, तथैव वेदवाक्येनापि मिथ्या भवितव्यम् । तच बाधकाधीनं मिथ्यात्वं इष्टमिति वेदेऽपि तथैव भवेत् । नच तथा सम्भवतीति साधित-मेव । अतः प्रत्यक्षों हि दृढो वेदवचने प्रत्ययः । नासौ काचिद् वाध्यते । अतो विशेषिकद्धो हेर्तुरिति ॥ १८९ ॥

१. 'तदाशमानां', २. 'दि परमस्ये',ग. पाठः. ३. 'सं तत् प्र', ४. 'क्षेट्राप' द' या. पाठ:.

धर्म इत्युपसहायें यच्छ्रेयस्करभाषणम् । तद् धर्मपद्वाच्यार्थनिरूपणविवक्षया ॥ १९० ॥ श्रेयो हि पुरुषप्रीतिः सा द्रव्यगुणकर्मभिः । चोद्नालक्षणैः साध्या तस्मात् तेष्वेव धर्मता ॥ अन्यत् साध्यमदृष्ट्वेव यागादीननुतिष्ठतः । धार्मिकत्वसमाख्यानं तद्योगादिति गम्यते ॥

एवं चोदनालक्षणत्वमुपपाद्य भाष्यकारेणोपसंहतं 'तस्माचोदनाल-क्षणः श्रेयस्करः' इति । अत्र च यथास्त्रमेव निगन्तव्ये श्रेयस्करपदप्रयोगे-ऽभिप्रायमाह — धर्म इति । धर्मपदार्थमेव व्याख्यातुं श्रेयस्करशब्दः प्रयुक्तः । तत्प्रयोगे हि चोद्यपरिहारक्रमेण श्रेयस्करो धर्म इत्यावेदितं भव-नीति ॥ १९० ॥

अत्र भाष्यकारेण 'एवं तिई श्रेयस्करो जिज्ञासितव्यः' इति परिचो-दनापूर्वमुक्तं 'य एव श्रेयस्करः स एव धर्मशब्देनोच्यते' इति । तत्र कस्या-नेन प्रकारेण धर्मतोक्तिति न ज्ञायते । अतस्तिद्धिवेकार्धमाद्द—श्रेय इति । श्रेयदशब्दोऽयं पुरुपप्रीतो प्रसिद्धः । तत्कारणानि च द्रव्यगुणकर्माणि चो-दनासामर्थ्यादवगम्यन्ते । अतस्तिष्वेव श्रेयस्करतया धर्मता भाष्यकारेणो-केति ॥ १९१ ॥

अत्रापरं भाष्यं— 'यो हि यागमनुतिष्ठति तं धार्मिक इति समाचक्षेत्' इति । तस्याथेः अयस्करो धर्मः यत्कारणं चादनावधारितश्रेयस्करन्वयागादिकतिर धार्मिकश्च्दं लौकिका उपचरन्ति । तद्वमुपपद्यते
यदि यागादिर्धभः यो हि धर्म चरित् स धार्मिकः । अतो यागादेर्धमत्वम् ।
अत एव हि तचरितिर वार्मिकपदप्रयोगा घटते, नान्यथिति । तद्युक्तम् ।
नावच्यमयं प्रयोगो यागादीनामेव वर्मतां गमयितः, नृगुणापृद्यदिधमत्वेनाप्यस्योपपत्तः । यागादिकायेव द्यपूर्वाद्यपि करोति । तत् कुताऽयं विवेकः
यागचरणादयं धार्मिकः नापूर्वादिचरणादिति, अत आह— अन्यादिति ।
अयमभिप्रायः — सत्यं, यागाद्यनुनिष्पादिन्यपूर्वसिद्धिरिति नतु तद्यागादिसाध्यमपूर्व प्रयोकतृभिनिदिद्यते । शक्तिरूपत्वात् तस्य । शक्तेश्वाती-

न्द्रियत्वात् । अतस्तद्दर्शनेन तचरितरि धार्मिकपदप्रयोगो न घटते । तस्माद् यागादियोगादेव धार्मिकत्वसमाख्यानमि'ति निश्चीयते ।

किं पुनर्यागादीनां स्वरूपमेव धर्मः । यद्येवं पूर्वापरविरोधः । पूर्वेण तावदुक्तं 'तादूप्येण च धर्मत्विम'ति । अपरेण च

'फलसाधनरूपेण तदानीं येन नास्त्यसौ।'

इति । तदिष च रूपं यागादीनामतीन्द्रियतया नापूर्ववत् प्रत्यक्षादिद्ययम् यागादिस्वरूपाभिधाने त्वनन्तौ एकस्य धर्मपदस्य शक्तयः कल्पनीया भनेतुः । कथं खल्वेकयेव शक्तयायं नानाजातीयेषु द्रव्यगुणकर्मसु वर्तते । स्यादेतत् सकठानुगतप्रीतिसाधनत्ववचनाददोष इति । न । तस्याप्यतीन्द्रियत्वादित्युक्तम् । विशेषणमात्राभिधानप्रसङ्गाच । प्रीतिसाधनं हि नान-भिधाय प्रीतिं शक्यतेऽभिधातुमिति सैव पूर्वतरमभिधया भवेत् । एवज्र तन्मात्रोपक्षयिण्यभिधाव्यापारे न तद्विशिष्टाभिधानसिद्धिः । गवादिशब्दवत् सामश्रब्दवच । यत्र द्यखण्डेन शब्देन विशिष्टो बोध्यते तत्र विशेषणमेव शब्दस्य वाच्यमिति सिद्धम् । अत एव 'सामशब्दो गीतिमात्रवचनो न सक्तां गीतिमाहे'ति वक्ष्यति । वार्त्तिककारणाप्यपूर्वविशिष्टं कर्म धर्म इति निराक्तवेतोक्तं —

''कर्मापूर्वविधिष्टं चेद् धर्म इत्यभिधीयते । विशेष्यं नाभिधां गच्छेत् क्षीणशक्तिविशेषणे ॥''

इति । तदिदं फलविशिष्टाभिधानेऽपि समानम् । स्यान्मतं विधयो धर्म-पदार्थ इति । तन्न । एवं सित विधेरस्यन्तप्रत्यासन्ना भावनेव विधेयतया धर्मशब्दवाच्यतामश्तुवीत । सा हि त्र्यंशा विधीयते इति सिद्धान्तः । तद्धर-मप्र्वेमेव धर्मपदवाच्यं तदन्वयव्यतिरेकानुविधानाद् धर्मपदस्य । तथाहि फलकालेऽसत्यपि कर्मणि अपूर्वसत्तयेव धर्मवानयमित्युपचरन्तो हश्यन्ते । सत्स्वपि यागादिशु वैगुण्यादलब्धापूर्वनिष्पत्तिषु न धर्मपदं प्रदुझाना ह इसन्ते । अतो वक्तव्यो धर्मपदार्थः ।

 ^{&#}x27;नी नास्तीति' क. पाठः. २. 'न्तास्ता ए' ग-पाठः. ३. 'शेपाभि' ख.
 पाठः.

पश्चादीनि च धर्मस्य फलानीति व्यवस्थितम् । चित्रागोदोहनादीनां तान्युक्तानि फलानि च ॥१९३॥ तस्मात् तेष्वेव धर्मत्वं धर्माणीति च दर्शनात् ।

स उच्यते — धर्मशब्दोऽयं पाचकादिवत् सभाग एव धृतिसाधने वर्तते । घृतिश्च प्रीतिपर्यायः । अयं च यथोपदिष्टानुगतपृषोदरादिमध्ये पठितः प्रकृतिप्रत्ययविभागेनोहितव्यः। तदिह धृञा धृंतिः. मनिन्प्रत्ययेन च तत्साध-नमभिधीयते । नचैवमाहारविहारादौ प्रसङ्गः । पङ्गजादिवद् योगरूख्यभ्युप-गमात् चोदनालक्षणश्रेयस्करमात्राभिधानात् । नच योगनिरपेक्षा समुदाय-शक्तिः, येन विशेषणमात्रे प्रसङ्गो भवेत्। नच भावनायां प्रसङ्गः, तस्या अतत्साधनत्वाद् , यागादीनामेव श्रेयस्साधनत्वस्य चोदनाप्रमाणकत्वात् । केवलरूढ्यभ्युपगमेनैवोपाधिद्वयस्याभिधानमेष्टव्यम् । प्रीतिसाधनत्वस्य विहि-तत्वस्य च प्रीतिसाधने विहिते च धर्मपदोपचारात् । प्रायिकं चैवाखण्डस्य विशेषणमात्राभिधानम् । असत्यां तु गतौ सर्वाभिधानमेव । तुल्यवचेह धर्म-पदात् प्रीतिस्तत्साधनं च विहितमवगम्यते इति किं न शब्देनोच्यते। यदेतदपि रूपमदृश्यमित्युक्तम् । तन्नु, वेदादवगमात् । अभ्युदयसाधनं याग इत्येतावदेव विदितवन्तोऽपूर्वमगणयित्वैव यागादिकर्तृषु धार्मिकशब्दमुप चरन्तो दृश्यन्ते । अतस्तादृष्यमात्रेणैव ते धर्मा इति निश्चीयन्ते । अतः सि द्भभ्युदयसाधनं विहितं धर्मपदार्थ इति । यत्तृक्तं विगुणे प्रयोगाभावान यागादिर्धर्भ इति । तन्न । तथाविधस्याभ्युद्यसाधनत्वाभावात् तस्य चाध-र्मत्वात् कथं तत्र धर्मशब्दः प्रयुज्यते । फलकाले तु धर्मपद्प्रयोगोऽभ्युदय-साधनाभिप्राय एव । अस्ति हि तत् तदानीमपि । शक्तिरुपेणाधियमाण-मपि स्वरूपेण । यथा चापूर्वं न धर्मपदवाच्यं तथा वक्ष्यत एवेति ॥ १९२॥

एवं तावला किंकप्रयोगानुसारण यागादयो धर्मा इत्युक्तम् । अपि च येयं पश्चादिषु धर्मफलल्वप्रसिद्धिः तयापि यागादीनामेव धर्मत्वमवगम्यत इत्याह — पश्चादीनीति । अयमर्थः — पश्चादीनि तावद् धर्मफलतया प्रसिद्धानि । अतो यस्यैव तानि फलानि स एव धर्म इति भवति मितिः । चित्रादिफलतया चैतानि शास्त्रादवगतानीति चित्रादयो धर्मा इति उपसंह-रति — तस्मादिति । न केवलं लोके । वेदेऽपि यागादिष्वेव धर्मपदप्रसि-

१. 'प्रीतिः' ग. पाठः, २. 'कपदप्र' ख. पाटः. ३. 'नि स' क. पाठः,

CC-0. JK Sanskrit Academy, Jammmu. Digitized by S3 Foundation USA

लिङ्गसङ्ख्याविनिर्मुक्तो धर्मशब्दो निद्दीनम् ॥ अन्तःकरणवृत्तौ वा वासनायां च चेतसः । पुद्रलेषु च पुण्येषु नृगुणेऽपूर्वजन्मनि ॥ १९५॥

द्धिरिति दर्शयता भाष्यकारेण दर्शितं 'यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः। तानि धर्माणी'ति। तद् दर्शयति धर्माणीति। अस्यामिष श्रुतौ यज्ञसमानाधिकरणो धर्मशब्द इति तद्वचनो निश्चीयत इतिं। कथं पुनर्विछिङ्गो विसङ्ख्यश्च धर्मशब्दः यज्ञसमानाधिकरणतया निर्दिश्यते । तत्सामानाधिकरण्ये हि स धर्म इति भवेत्। एकस्यैव यज्ञस्य प्रकृतत्वात्, पुछिङ्गित्वाच तस्य, अत आह छिङ्गिति। समुज्ज्ञितिछङ्गसङ्ख्याविशेषो धर्मशब्द एवात्र भाष्यकृता दर्शितः। तद्वृत्तस्य प्रकृतप्राहित्वात्, अन्यस्य चाप्रकरणािश्वश्वीयते यज्ञसमानाधिकरणो धर्मशब्द इति। छिङ्गसंख्य-योश्च छान्दसो व्यत्यय इति भावः। आद्यश्चात्र यज्ञशब्दो यज्ञसाधनछञ्च-णार्थः। इतरः श्रुत्यर्थ इति ॥ १९४॥

एवं तावद् भाष्यकारानुसारेण धर्मपदार्थी व्याख्यातः । मतान्तराणीदानीमुपन्यस्य निरस्यति — अन्तःकरणिति न दृष्टोन्तेन । साङ्ख्या ह्यन्तःकरणस्य मनसो वृत्तिविशेषं धर्ममाश्रिताः । शाक्यास्तु चित्त-स्यैव चित्तान्तरेणे भावितां शुभां वासनाम् । आर्द्दतास्तु कार्यारम्भकान् सूक्ष्मान् मूर्तिमतः पुद्गलान् धर्ममाहुः । पुद्गलशब्दस्त्वार्द्दतेत्तेष्वेव परिभाषितः । वेशेषिकास्त्वात्मनो विशेषगुणा धर्मा इति प्रतिपन्नाः । मीमांसकै-कदेशिनस्त्वपूर्वजन्मन्येव धर्मशब्दमुपचरन्ति । वर्णितश्च तेषामभिप्रायः । अपूर्वजन्मनीति चापूर्वशब्दनिर्वचनम् । न पूर्व जन्मास्यत्यर्थः । तद्धि न कर्मणः पूर्व जायत एव, कृते कर्मणि तन्निष्पत्तेः । एतेषु सर्वेषु च लोके धर्मशब्दप्रयोगो न दृष्टः । लौकिकश्च प्रयोगः शब्दादर्थावधारणे मूलम् । अतो न ते धर्माः । कथं पुनरन्तःकरणवृत्तेर्ध्मत्वं निराक्रियते । मीमांसकैरिप तद्धर्मत्विमिष्यत एव । यागाद्यनीक्षणादिसङ्कल्पानां मानसानामेव धर्मत्वा-

^{ं. &#}x27;ण शुं क. पाठः.

प्रयोगो धर्मशब्दस्य न दृष्टो नच साधनम्। पुरुषार्थस्य ते ज्ञातुं शक्यन्ते चोदनादिभिः॥ १९६॥

भ्युपगमात् । नैवम् । न मानसाः सङ्कल्पाः, आत्मकर्तृकत्वादुपनिषत्सु तथा दर्शनात् । श्रृयते हि - 'य आत्मा अपहतपाप्मा विरजो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्गल्यः इति । तथा 'स यदि पितृहो-कंकामो भवति सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ती'ति। कृद्योगलक्षणा कर्तिर षष्ठी आत्मकर्तृकतां सङ्कल्पस्य दर्शयतीति न मनोवृत्तेर्धर्मत्वम् । चित्तानां च वास्यवासकभावानुपपत्तिः क्षणिकायुगपद्भुवां विज्ञानवादेऽभिधास्यत एव । तदुपेक्ष्येव तावत् प्रयोगाभावान्न चित्तवासना धर्म इत्युक्तम्।पुण्याः पुद्रला इति यद्यणवः, न तेषु धर्मशब्दप्रयोगो लोके दृष्टः। अथान्ये ते, तर्हि प्रमाणाभावात् कृतः सेत्स्यन्ति । कुतस्तरां च तेषु धर्मशब्दप्रयोगोऽलब्ध-सद्भावेषु । पुंगुणस्तु नित्यो वा वैभवादिवत् , कार्यो वा सुखादिवत् । नि-त्यत्वे अनुष्ठानवैयर्थ्यम् । कार्यं तु नापूर्वाद्यन्यतममात्मसमवायिनं गुणभेद-मुपलभामहे । अपूर्वं तु यथा न धर्मस्तथोक्तमेव । 'अप्रयोगादि'ति वक्ष्यति च । यदपि च कर्तृफलदाय्यात्मगुणः संयोगजो दष्टः कार्यविरोधीति धर्मस्य लक्षणसुक्तं, तद्युक्तम् । अधर्मसाधारण्यात् , स्मृतिहेतुसंस्कारसाधारण्याच । तयोरप्येवंठञ्जणकत्वेन धर्मत्वप्रसङ्गात् । कर्तृफलदायीति चाव्यापकः । श्राद्धे त्वकर्तृणां पित्रादीनां तृप्तिफलश्रुतेः । वैश्वानर्याश्च पितृकर्तृकाया एव पुत्रगामि फलमिति वः सिद्धान्तः । 'वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते' इति हि विधाय आम्नायते 'यस्मिन् जात एतामिष्टिं निर्वपति पूत एव स तेजस्व्यन्नाद इन्द्रियावी पशुमान् भवती'ति । 'शास्त्रफलं प्रयोक्तिर' (३. ७. १८) इत्युत्सर्गतः प्राप्तपितृगामिता पुत्रगामिफलश्रुत्यापोवते । अतः सिद्धं नान्तःकरणवृत्त्यादयो धर्मा इति । ननु श्रेयस्साधने तावद् धर्मपद-प्रयोगो भवद्भिरपीष्यते । एते चं श्रेयर्साधना इति कथं तेषु धर्मशब्द-प्रयोगो न दृष्ट इत्युच्यते । अत आह — नचेति । न तावदेषां फलसाध-नता प्रत्यक्षादिगम्या, अर्तान्द्रियत्वात् । नच चोदनागम्या, यांगादीना-मेव तया फलसाधनतावगतेरिति ॥ १९६॥

नच वस्त्वन्तरं शक्यमपूर्वं स्वर्गयागयोः । ज्ञातुं साधनभृतं वा साध्यं वा नाष्यतोऽन्यथा॥ श्रुतसाधनसाध्यत्वत्यागेनाश्रुतकल्पना। प्रसज्येतास्य तादृष्ये व्यतिरेके त्वरूपता॥१९८॥

अपिच यद्यपूर्व यागस्य साध्ये स्वर्गस्य च साधनिमध्यते, ततः श्रुतहानिरश्रुतकल्पना चेत्याह —श्रुतसाधनेति । ताद्रूप्यं तेन भावना च वाक्यार्थः । सा च साध्यसाधनापेक्षिणी यथा स्वर्गयागावेव गृह्णाति तथा भ वार्थाधिकरणे वक्ष्यते । इहापि च भावनापञ्जरप्रकरणे । अतस्तत् ताव-द्वियमश्रुतं च । अतीन्द्रियस्यावस्तुनो गगनकुसुमादिसिन्नभस्य साध्यसाधनत्वं कल्पनीयमित्यश्रुतकल्पनेति । अन्यतरह्मपानभ्युपगमे निस्स्वभावस्याभाव एव भवेदित्यभिप्रायणाह — व्यतिरेके त्वह्मतेति ।। १९८ ॥

^{3. &#}x27;प्रकारान्त' कं. पाठ:. २. 'स्य ह' ग. पाठ:.

तस्मात् फले प्रवृत्तस्य यागादेः शक्तिमात्रकम् । उत्पत्ती वापि पश्चादेरपूर्वं न ततः पृथक ॥ १९९ ॥ शक्तयः सर्वभावानां भावशब्दै विशेषिताः । नोपाल्यायन्त इत्येवं नापूर्वे धर्मशब्दता ॥ २०० ॥ पुरस्ताचोदनाशब्दो विधावव व्यवस्थितः । नच तह्यक्षणा हिंसा प्रत्युदाहरणं कथम् ॥ २०१॥

इदं च प्रौढिपदर्शनार्थमुक्तम् । नत्वतदृषद्वयरहितस्य धर्मशब्दवाच्य-तोपपद्यत इति । अते। न तत्त्वान्तरमपूर्वम् । किन्तु फलं कर्तृमभिप्रवृत्तस्य यागादरेवं शक्तिमात्रं, पश्चादवीत्पत्तावभिप्रवृत्तस्य शक्तिमात्रमव सङ्मावस्था अपूर्वम् । न तत्त्वान्तरम् । नच कर्मशक्तिरव फलसाधनं, कर्मावान्तरव्यापा-रत्वात् । नचावान्तरव्यापारव्यवधिरकारणतामापादयति, काष्टादीनां ज्व-लनादिव्यापारव्यवधाने तत्प्रसङ्गात् । अतः कर्मव शक्तं फलसाधनं न श-किरिति शास्त्राद्वगम्यमाने कथं शक्तेधमपद्वाव्यतत्यभिप्रायणाह — त-स्मादिति ॥ १९९ ॥

इतश्च फलसाधनशक्तिनं धर्म इत्याह — दाक्तय इति । अस्या-र्थः भावशक्तयः खलु साधारणशब्दरेव योग्यताशक्तिसामर्थ्यादिभिर्दृष्टा-भिधानाः न विशेषता भावशब्दैरुपाख्यायन्ते । धर्मशब्दस्तु विशेषतो भाव-शब्दः । अन्यत्रेवज्ञातीयकेऽप्रयोगात् । नहि लोकिकानां द्रव्यादीनां शक्तयो धर्मपदेनोपाख्यायन्ते । अतो न यागादीनां शक्तयो धर्मपदेनोपाख्या-यन्त इति सिद्धमिति ॥ २००॥

अत्रापरमर्थपद्व्याख्यानार्थं भाष्यम् — 'उभयमिह चोदनया ल-क्ष्यते अर्थोऽनर्थक्ष । कोऽर्थः यो निःश्रयसाय ज्योतिष्टोमादिः । कोऽनर्थः यः प्रत्यवायाय रेयेनो वज्र इषुरित्यवमादिः । तत्रानर्थो धर्म उक्तो मा भूदि-त्येवमर्थमर्थग्रहणिनि । अत्य किलायमर्थः यदि चोदनालक्षणो धर्म इत्येतावदुच्येत, अतोऽनर्थस्य चोदनालक्ष्यणस्य रयेनादर्धमिता भवेत् । अन् र्थरचासौ प्रत्यवायकरत्वेन । अतस्तिन्निवृत्त्यर्थोऽर्थशब्द इति । तदेतदाक्षि-पति — पुरस्तादिति । अस्यार्थः —एकाङ्गविकलं हि प्रत्युदाहरणं भवति।

१. 'ति । तद् य' ग, पाठः.

चे दनालक्षणो यश्च इयेनादिरिह गम्यते। निवेधाभावतस्तस्य कथं वृयादनर्थताम्॥ २०२॥ यद्यपि स्याद विधिस्पृष्टे निवेधो नैव ताहशः। विज्ञायते ह्यनर्थत्वं पोडशिश्वहणादिवत्॥ २०३॥

न ब्यङ्गविकलम् । तद् यदेव चोदनालक्षणपदेन न व्यावर्तियतुमिष्टं, तद्रथप्रहणेन व्यावर्तनीयम् । अनर्थश्च चोदनालक्षणपदेन व्यावर्तितः । विधायकस्य वाक्यस्य चोदनात्वात् । तेन चानर्थहेतोः हिंसाया अलक्ष्यमाणत्वात् । प्राणिवयोगफलो हि व्यापारो हिंसा । सा च 'न हिंस्यादि'ति
शुत्या निषिद्धत्यनर्थः । स च निषेधलक्षितः नतु चोदनालक्षित इति
चोदनालक्षणपदेनैव तद्यावृत्तिसिद्धरनर्थकम्ध्रीपदिमिति । पुरस्तादिति ।
'चोदनेति क्रियायाः प्रवर्तकं वचनिमेंत्यत्रेत्यर्थः ॥ २०१॥

स्यादेतत्—दयेनादयोऽत्र भाष्यकारेण प्रत्युदाहृताः, ते च चोदना-लक्षणा एवेति । तदयुक्तम् । यदि नाम दयेनादयश्चोदनालक्षणाः, न त्वर्थपदेन द्यावर्तियतुं शक्यन्ते । निषेधप्रमाणकत्वादनर्थत्वस्य । तेषां च विधिविषयाणां निषेधागोचरत्वादित्यभिप्रायणाह् चोद्नेति । तदिह योऽनर्थो हिंसा नासौ चोदनालक्षणा, निषेधलक्षणत्वात् । ये च चोदना-लक्षणाः दयेनादयः, न तेऽनर्था इत्युभयतःपाशा रज्जुरिति ॥ २०२ ॥

स्यादेतत् यदि नाम निषेधप्रमाणकमनर्थतं न । एवमपि इयेनादो न सम्भवति, विधिविषयाणामपि निषेधविषयत्वसम्भवादितरात्र इव
षाडिशनः । अत आह युव्यक्ति । अयमभिप्रायः न तावद् विध्यवस्द्धे विषये निषेधः सम्भवति । यद्यपि कचिद् भवति, तथापि न तादशान्निषेधादनर्थत्वं विज्ञायते । केवलो हि निषेधोऽनर्थत्वमापादयति, न
विधिसहितः यथोदाहतः एव पोडिशिनि । नद्यसावनर्थः अनुष्ठानिववन्पमात्रार्थत्वान्निषयस्य , उभयथापि कतुफलसम्पदोऽविशेषात् । अतो
यदि नाम दयेनो निषिध्येत नैवमप्यभिचारविधिना विहितोऽनर्थत्वं प्रति। चते । केवलनिषधगोचरा एव कलज्ञभक्षणादयोऽनर्थाः, प्रत्यवायद्देतुत्वात् ।

१. 'त् वादे' क. पाठः.

किं पुनन्तेषां प्रत्यवायहेतुत्वे प्रमाणम् । यदि निषेधः, तदयुक्तम् । नञर्थपर्यवसाय्येव हि निषेधविधिनं निषेध्यस्यानर्थतामापादयितुं क्षमः। तावतेव निषेधविध्यर्थसिद्धेः । निषिध्यमानिकयाकर्तुरेव निषेधविधिष्वधि-कारः । तस्यां च रागादिना प्रवृत्तः पुमानिधकारी ठन्ध एवति नाधिकार्य-न्तरापक्षा । एवच न तद्विशेषणेऽपि । अधिकारी हि नानविष्ठिन्नो विशेषणेन बोद्धुं शक्यत इति तद्विशेषणापेक्षा । तत्र स्वर्गपुत्रादिश्रुतिषु कामाधिकोरपु काम्यपर्यन्तता सिद्धा । जीवनंभदनादिश्रुतिषु निमित्ताधिकारेषु निमित्तपर्य-न्तति मीमांसाकृतिथयो वीरा विभजन्ते । निषेधाधिकारेषु न तावत् प्रत्यवायपरिहारः साध्यतया श्रुतः। नच पिण्डपिनृयज्ञवत् कल्पयितुं श-क्यते । अधिकारिलाभात् । उक्तं हि निषिध्यमानिकयाकर्तुरेवाधिकारः इति । किं पुनस्तत्र विशेषणम् । भक्षयितरेव । नन्वसौ विषयविशेषणम् । मत्यम्, विषयस्येव विशेषणं गरु पातिकया भक्षयतिरिधिकारिविशेषणमा-ल्यायते । यत्र खलु नजर्थे पुरुषो नियुज्यते स विषयः । न चासौ भ-श्चयतिनानवच्छिन्नो बोद्धुं शक्यत इति तद्विशेषणतयैव पर्युपयुक्तस्य भ-श्चयतेर्वलाद्धिकारिविशेषणता सम्पत्स्यतं । एषा हि तत्र वचनव्यक्तिः यो भक्षयेत् स नेति । एवज्ञ सम्पन्नमुभयं यश्च विषयो नजर्थः यश्च भक्षयित प्रवृत्ताँऽधिकारीति नाधिकार्यन्तरापेक्षायां प्रमाणमस्ति । नच किश्विद-धिकार हेतुतया सम्बद्धं साध्यतया सम्बध्यते । नियोगसिद्धिनान्तरीयक-त्वात् फलमिद्धः । इतस्या साध्यद्वयापतेः । एवं सर्वत्र । किमिदानीं प्रत्यवायकराणि । निपिद्धःनि महापातकोपपानकादीनि तथा नाम । नतु श्रृतिपरतन्त्राणामशब्दार्थकल्पना मीमांसकानाम् । किमिति तर्हि निपिद्धं न कियत, विहितं वा किमिति कियते । विहितत्वादिति चेत्, समानिमदं निपिद्धायां कियायाम् । तद्पि निपिद्धत्वादेव न कियन । निह विधि-निषेधाभ्यामन्यदर्सित नाम हत्वन्तरं वैदिकेषु प्रवृत्तिनिवृत्योः । तस्मान्न किञ्जिषिद्वानां प्रत्यवायकरत्वे प्रमाणं पश्यामः । कस्तिहं दुःखहेतुः । कि नो विदित्त कारणन । अस्ति तावद् दुःखहेतुः तदेव हि नस्तत्र प्रमाणम् । अत्राभिधीयत - निषेधश्रुत।वर्थापत्तितेव निषिद्धानां प्रत्यवायकरत्वे

अत्राभिधीयत — निषधश्रुतावयापात्त्व । नाषद्वाना अत्यनायकरत्व प्रमाणं विधिश्रुताविव विहितानामभ्युदयहेतुत्वे । तथा व्युत्पतेः । यथा

खल्वयं प्रवर्तितोऽप्यनपेक्षितयोगक्षमो न प्रवर्तते. एवं वारितोऽपि न ताव-चिकीर्षितान्निवर्तते यावद् दुःखहेतुरयमिति न प्रतिपद्यते । एष द्या सम्भवाद् दुःखहेतुमेव त्रिविधमहासीदिति निषधशानी दुःखहेतुरयं निषधविषय इति प्रतिषद्यते । यत्त्वधिकारिलामे न कल्पनावीजमिति । तन्न । हिताहितप्रा-प्तिपरिद्वारार्थिन एव सर्वत्राधिकारात् । नित्याधिकारेष्वप्युपात्तद्वारितक्षयाकर्-णनिमित्तप्रत्यवायपरिहारार्थिन एव सर्वत्राधिकारसमर्थनात् । या तु विष-यविशेषणता निषेधगोचराणां क्रियाणामुक्ता, साध्ययुक्ता । भावार्थविषयः त्वाद् विधेः । नञर्थस्याभावार्थीभृतस्याविधिविषयत्वात् । अत्यन्तानुपार्वय यनञर्थवादिनां च सुतरामविधिविषयत्वं तदर्थस्य । अतो नात्र विध्यर्थः स म्पाद्यतयावगम्यते । किन्त्वनागतानुतिष्ठाासतमावविरोधंफल एवात्र नञ् । एषा चात्र वचनव्यक्तिः यद्भन्यात् तन्निति । वक्ष्यिति च -- भाववारिका नञो वृत्तिरि'ति । अतो येषामेव नात्यन्तमवस्त्वात्मा नञर्थः, तेषामेव तावत् तदर्थोऽभिधीयत इति युक्तमभिधातुमिति । अपिच यदतद्विपयविशेषण-तयोपसुक्तस्य पुनर्विकारिविशेषणत्वकल्पनं, तद्पि न चतुरश्रमिव भन्या-महे । विषयविशेषणं हि सर्वमपूर्ववत् साध्यतयासीवामीयसीर्यादिषु सम-धिगच्छन्तो दरथन्ते एवं यागं कुर्यादिति । अधिकारिविशेषणं तु सिद्धं यत् स्वर्गकामजीवनभेदनादिमानिति । तत् कथमक एव मक्षयतिः सिद्धसा-ध्यभावमनुभवतीति सम्भावयामः । निर्दोषाश्च निषेधाविकारा इति लोक शास्त्रविरुद्धमभिधीयमानं नास्तिक्यमेवापादयति । दुःखात्पत्तौ किं नो वि-दितेन कारणेनेति निस्सरणोपायमात्रम् । नेवंविधनोत्तरण शिष्याणां आ-न्तिराधातुमुचिता । न तावदहेतुकानि दुःखानि, अभूत्वा भवनात् । न विहितहेतुकानि । तेषां श्रुताश्रुतानेकविधाभ्युदयहेतुत्वात् । नचाविहिताप्रति-षिद्धहेतुकानि, तेपामपि वर्जनीयत्वापत्तः । को हि प्रक्षावान् दुःखहेतुं न परि हरति । पारिशेष्यान्निषिद्धानामेव दुःखहतुःवमास्थेयम् । कथं तद्रप्रमाणम भिधीयते । पारिशेष्यं प्रमाणमस्तुं न शास्त्रीभीत चेत् । एवज्ञातीयकेष्व नुमानस्याप्रवृत्तेः । अञ्चतफठानां च विहितानामपि नित्यानां हेतुत्वसम्भ-वान्न पारिशेष्यलाभः । तस्मात् शब्दप्रमाणभेव निषिद्धानां प्रत्यवायकरत्वं यथास्माभिरुक्तम् ।

९. 'थि', २. 'स्सारणमान्नम्', ६. 'विहिलानि', ४. 'यो' व. पाठः. ५.

CC-0. JK Sanskrit Academy, Jammmu. Digitized by S3 Foundation USA

यस्त वदति - त्राह्मणहननादिषु निपंथाधिकारेषु ह्मर्थवादोपात्ता यात-नाविशेषाः 'तं शतन यातयादि"त्यादयः साध्यतया श्रयन्ते । तैश्च मिलि-तैव निपिध्यमानिक्रयाधिकारिणं विशिनष्टि । अतः संविष्ठताधिकार एवायं. शतादियातनापरिद्यारकामो हननाभिष्रवत्तो न कुर्यादिति । दृष्टं चार्थवादो-पात्तमधिकारिविशेषणं रात्रिसत्रे । तदिहाधिकारिहेत्वपेक्षायामगृह्यमाणे वि-शेषे तदिष हेत्तया स्वीकियत इति । तद्युक्तम् । अगृह्यमाणे विशेष एवं नाम । नचेह तद्ग्रहणम् । स्वपद्वाक्यान्तरे। रात्त्रयोर्महाविशेषात् । रात्रि-मंत्र हि फलान्तराश्रवणाद्रथेवादोपात्तप्रतिष्ठात्रखवर्चमादीनां चायुद्धमाणवि-ज्ञाषाणां च युगपदुपस्थानात् सर्वार्थवादोपात्तफठार्थिन एवाधिकार इति युक्तं कल्पयितुम् । एवं जातेष्टाविष समस्तार्थवादेषात्तपृतादिविशेषाणाम-गृह्यमाणविशेषत्वात पुत्रजन्मनश्चाधिकारिविशेषणानुरूपेणाश्रयणाद् युगप-देव सर्वविशेषणविशिष्टोऽधिकारीति कथ्यते । इह त 'न कलक्षं भक्षयेदि'ति समानपदोपात्ता मक्षयतिराधिकारिविशेषणतयावगत इति आधिकारिहेत्वन्त-रापक्षा । एवं बाह्मणहननादिप्रतियधेष्यपीति न कचिदार्थवादिकफलविशे-षणापेक्षां । यदि तच्यते नञ्चयिनश्चेष्यानयेव धात्वयों ऽवगते। यावदिध-कारिविशेषणतया कल्प्यते, तावद्रथवादे।पात्तविशेषणान्युपस्थितानीति वि-शर्षोत्रहणमिति । न. एवमपि विपरीतिविशेषणापत्तेः । धात्वर्थो हि यँदा विषयविशेषणतयावेंगतः पुरुषगुणतयावकल्प्यते । अर्थवादे।गत्तानि त्वन-न्यत्रोपयक्तानीति तद्विशिष्टाधिकारिकल्पनेव न्याय्येति न संविक्ताधिकार-मिद्धिः । एव व विषयविशेषणस्यैव भक्षयंतर्गेलपातिकयाधिकारिविशेषण-त्वमित्यपेक्षितव्यम् । यदपि 'शतेन यातयादि'त्यादिविध्यपनिवन्धनं साध्य-त्वमाचक्षते, तदप्ययक्तम् । अविधिविषयत्वात् फलानां साध्यभावस्य । वक्ष्यते च 'तस्य लिप्सार्थलक्षण'ति । काम्यतयेव फलानि श्रुतिभिरूपनी-यन्ते. किमत्र विधिश्रत्या । अत एव रात्रिसंत्र प्रतिष्ठाकाम इति विपरिणा-माश्रयणं प्रतिष्ठादीनां साध्यतासिद्धचर्यं, नतु प्रतितिष्ठेयुरिति विध्याश्रय-णमिति यत्किञ्चिदेतत् । अतः सिद्धं निषेधप्रमाणकमनर्थत्यामिति ॥ २०३ ॥

१. 'नम् । ए', २. 'क्षा इति । यू'. ३. 'प गम्र'. ८. 'यावद्विप', ५. 'विकल्प्य' ग. पाठः

चोदनालक्षणं चोक्स्वा निषिद्धत्वाद् विरुध्यते । इयेनादावुपदिष्टे च हिंसा हीति न युज्यते॥२०४॥ हिंसा हि फलमेतेषां भिन्ना तेभ्यः स्वरूपतः । सा हि प्राणवियोगात्मा इयेनस्तन्नासिवत् पृथक् ॥ उपदेशाभिधानं च नाविधेयेऽवकुल्पते ।

एवं स्येनादिस्वरूपाभिप्रायेण तत्फलाभिप्रायेण वा न प्रत्युदाहरणप्रन्थो घटत इत्युक्तम् । पूर्वापरिवरोधादप्ययमग्रन्थ इत्याह — चोदनिति ।
'उभयमिह चोदनया लक्ष्यते' इति स्येनादीनां चोदनालक्षणत्वमुक्तम् ।
पुनश्च 'क्षयं पुनरसावनर्थः । हिंसा हि सा । सा च प्रतिषिद्धे'ति यिष्ठि विद्वत्वमुच्यते, तत् तेन चोदनालक्षणत्वप्रतिज्ञानेन विरुध्यते । विधायकं हि वाक्यं चोदना । अतः कथं तल्लक्षितस्य विधेयस्य निषिद्धत्वं पुनरिषधीयते इति । अपरमिप 'हिंसा हि सा । सा च प्रतिषिद्धे'ति भाष्यं, तद्
दूषयति — स्येनादाविति । योऽयमुपदिष्टश्चोदनालक्षणः स्येनादिरसौ हिंसेति समिभव्याहारो न युज्यत इति ॥ २०४ ॥

कथं न युज्यते, अत आह — हिंसा हीति। न दयेनादयो हिंसा। फलं हि तेषां हिंसा। सा च स्वरूपेण भिन्ना। नतु त एव हिंसीत स्वरूपेमदेमेव दर्शयति — सा हीति। अभिचारो हिंसा मारणमिति पर्याया इति प्राणवियोजनात्मिकैव हिंसा। नतु तथा दयेनादिः, तस्या-सिवद्धिंसायाः पृथक्त्वात्। यथा ह्यासिना शत्रौ व्यापाद्यमाने छेदनमेवा-सिजन्यं, हिंसा नासिः, एवं दयेनादिजन्यमायुर्भाग्य च्छेदनमेव हिंसा न दयेन इति न तस्मिन् हिंसाभिधानमुपपन्नमिति॥ २०५॥

अपरमि 'कथं पुनरसावनर्थः कर्तव्यतयोपिद्यते' इति प्रश्नपूर्व-कमुक्तं 'नैव श्येनादयः कर्तव्या विज्ञायन्ते, यो हि हिंसितुमिच्छेत् त-स्यायमम्युपाय इति हि तेषामुपदेशः' इति । तदिष नोपपन्नमित्याह— उप-देशोति । यदा हि नैव श्येनादयः कर्तव्यतया विज्ञायन्त इति तेषां विधे-यत्वमपह्नुतं, तदा कथमविधेयेष्वेवोपदेशाभियानं तेषामुपदेश इति । विध्युपदेशशब्दयोः पर्यायत्वादिति भावः ।

 ^{&#}x27;ह' ग. पाठ:,

इयेनादेरविधाने च कस्यान्यस्य विधेयता ॥ २०६॥

स्यादेतत् — अविधेयेष्वेव चोदनालक्षणत्वमात्रेणोपदेशवाचो-युक्तिः । कथमविधेयानां चोदनाठक्षणत्विमिति चेत् । कमविदिति बूमः । यथा खलु 'अध्वर्सुगृहपतिं दीक्षायत्वा ब्रह्माणं दीक्षयती'ति न तावत कमो विधीयते । यागादिवद् अभावाधींभूतस्याविविविषयत्वात् । नच दध्यादिद्रव्यवत् । अकारकत्वात् । अकारकत्वं चामूर्तत्वात् । नचार-णादिगुणवद् द्रव्यावच्छेदेन कारकत्वम्, एकैकपदार्थावच्छेदकत्वेनानप-लक्ष्यमाणत्वादनेकाश्रयत्वात् । न च संख्यादिवद् विधानम्, अपृथक्-पदाभिधेयत्वात् । पृथक्पदाभिधेया हि संख्या 'तां चतुर्भिरादत्त' इति सा विवीयेतापि । नचैं यं कमः, प्रचयाद्वगम्यत्वात् । अतः कथं विधिवि-षयो भवेत् । तथा 'वेदं कृत्वा वेदिं कुर्या दिति पदार्थ एव कर्तव्यबुद्ध्या गृह्यते न तु क्रमः । कथं व अतद्रोचरो विधीयेत । अतोऽविधेय एव क्रमः । अथ च नाचादनालक्षणः । विध्यनुमतत्वात् । अनुमन्यते हि विधि-रानुपूर्व्यमग्न्याधानादित्राह्म गतर्पणावसानं पदार्थजातमेकत्र कर्तर्युपसंहरन् । न होकः कर्ता युगपद्खिलम्पनाद्यत्मलं विधिवतानम् । अतो विध्यभ्य-नुज्ञामात्रेण विधानविनियोगशून्योऽपि कमः शास्त्रार्थ एव । एवं स्येनाद-योऽपि नियोगविषयतयावगताश्चोदनालक्षणाः, न तु विधीयन्ते । यद्धि नियोगसामर्थ्यादेवोपादीयते तद् विधेयमिति तन्त्रे व्यवहारः । कथं तर्हि विषयेभावः । यस्मिन्नर्थे स्थित्वा पुरुषो निदुज्यते नियुक्तोऽस्मीत्यधिकारं बुध्यते स तु विषयः, न तु विषये नियोगो नियुद्धे । आत्मन्येव नियो-गात । वक्ष्यति चार्र्वाधिकरणे - 'आरम्भे हि पुरुषो निवुज्यते न कर्म-णां'ति । अतः सिद्धमविधेया आपे चोदनालक्षणाः स्येनादय द्यात । एवं च 'उभयमिइ चोदनया ठक्ष्यत' इति श्येनादिस्वरूपामित्रायमेव, श्येनस्य विधिविषयत्वेन चोदनारुभणत्वात् । अविधेयत्वाच निषेधविषयत्वोषपत्तिः। अतो निषिद्धत्वाभिधानमारि युक्तमेव । फलार्थिता हि स्येनानुष्ठाने निमित्तं. न विधिः । तद्दाभित्रायेण च तस्य लिप्सार्थलक्षणीति । अङ्गिहिंसा त्वफलसाध नत्वादसत्यां फलप्रयुक्तौ विधिनै गानुष्ठाप्यते इति नास्पदं निषेधस्य । इति-

१. 'लम्। अतो', २. 'यविभागः य' ग. पाठः.

कर्तव्यता हि सा । सा विधिनैवाङ्गीकृता कथं निषेधविषयो भवेत् । 'हिंसा-ही'त्यि श्येनादिस्वरूपाभिप्रायमेव । प्राणिवयोगफठो हि व्यापारो हिंसा, तथाच रयेनादिः अतः सोऽपि हिंसैव । नच खड्गादौ प्रसङ्गः, अव्या-पाररूपत्वात् । नच इयेनसमनन्तरं निधनं नोपलभ्यत इति इयेनो न हिंसा, तावतापि तत्फलत्वानपायात् । नहि खड्गादिहते व्रणपरिपाका-दिना चिराद् विपद्यमाने खड्गाभिघातो हिंसेति न बुध्यते। अत एव खा-दकादयो अपे घातक। इति मानवाः स्मरन्ति । अतो हिंसा श्येनो निषिद्ध-श्रानर्थश्र चोदनालक्षणत्वेन धर्मो मा मूदित्यर्धग्रहणेन व्यावर्तित इति सर्वं समञ्जसमेवेति । अत आह — इयेनार्दारित । अस्याभिप्रायः — यत् ता-वदविधेया अपि कमवचोदनालक्षणाः श्येनादय इति । तद्युक्तं, दृष्टान्ता-सिद्धेः । न हि नः कमो न विधीयते । यत्रैव हि विधेरन्यतः पुरुषो न प्र-वर्तते तद्विधेयम् । अप्रवृत्तप्रवर्तकत्वाद् विधेः । नच फलादन्यत्र पुरुषो रागादिना प्रवर्तते । न ह्यस्य कमानुष्ठाने रागादयः प्रवर्तकाः । विधिरेव तु निक्शेषशेषशेषिविषये प्रयोगे एकं कर्तारमायोजयन् नानाक्षिप्तानुपूर्विशेष-परिग्रह आत्मानं रुभत इति पोढाविभक्तपात्रमिकप्रमाणसहायस्तं तमानु-पूर्व्यविशेषं शास्त्रार्थतया नियच्छति ॥

किमिदानीं प्रयोगविधिप्रमाणक एव कमः । नन्वसौ युगपदुपसंहरित । तत्र च कमिवरोधः । न । कमानुगुणयौगपद्यपरिग्रहात् । न खल्वीश्वरोऽाप साङ्गं प्रधानमेकत्र क्षण उपसंहत् क्षमः । अत एकोपक्रमावसानत्वमेव शेषशेषिणां प्रयोगविधिप्रमाणकं नैकश्चणमावित्वम् । अवधृतस्वरूपाणां
प्रयोगो रच्यते । सक्रमकाश्च पदार्था अवधृता इति ताँ रोधिन्यव यौगपद्यकल्पना । यतु असित विनियागे नाङ्गत्वमिति । तन्न । तार्तीयरेव श्रुत्यादिभिः किश्चिद्दिलक्षणविनियोगात् । अपिच अविनियुक्तमि पश्चेकत्वमङ्गमिच्छतां किमपराद्धं क्रमेण, यदसावनङ्गमित्याश्रितम् । औपादानिकं
तस्याङ्गत्वमिति चेत्, यदि नियोगाक्षेप उपादानं, नासाविह दण्डवारितः ।
अत्रापि हि कमं प्रति विध्याक्षेपो वर्णित एव । अभिवेया संख्या सोप्रादानतः शेषो भवतीति युक्तम् । न त्वेवं कम इति चेत्, किसुत्राभिधानेन ।

१, 'हिंसा वि', २. 'ते' ग, पाटः ३, 'तदिविरो' ख. पाठः.

यदेव किञ्चित् कथञ्चिदवगतं तदेव विध्यनन्यथासिद्ध्या तेनाक्षिप्यते। विरो-धपरिहारश्चोकतः । अपिच 'वषट्कर्तुः प्रथमभक्षः' इत्यादावनन्यपराभिधा-नावगतत्वाद्विधेनीविधेयता सिध्यति । तत्रैय हि विधीयते नान्यत्रेति चेत् । तद्र्धजरतीयम् । यनु कर्तःयताबुद्धिविषयो नेति । तन्न । 'वेदं कृत्वा वेदिं क्कर्यादि ति सक्तमपदार्थकर्तव्यतावगमात् । निष्कृष्यकर्तव्यता नावसीयत इति चेत् पदार्था वा किं तद्रहिताः कर्तःयताधियां गोचरीक्रियन्ते याद्वेधेयतये-प्यन्ते । सर्वथा नः सक्रमकपदार्थविषयैवानुष्टानसंवित् । पदार्थावच्छेदादे-वारुणादिवन्नाकारकत्वम् । यत्त्वेकेकपदार्थावच्छेदकतया नावगम्यंत इति । नैतावता अकार्कत्वं शक्यते वक्तुम् । स्वभावो द्ययं क्रमस्य यन्नानाश्रयत्वं द्वित्वादिवत् । न हि द्वित्वादयः संख्या एकेकत्र न समवयन्तीति नाव-च्छेदिका भवन्ति । अकारकं वा । अतः सिद्धं तावत् क्रमा विधायत इति । एवंच न तन्निदर्कनेन।विधयानामेव चोदनाठक्षणत्वं श्येनादीनाम् । अपि च यदि स्येनादयो न विधीयन्त, किमन्यद् विधेयमात न विद्याः । नन्व-ङ्गानि विधीयन्त इत्युक्तम् । रागादिभिस्तेषु नराणामप्रवृत्तिविपय वात् । किं पुनस्तेषु रागादयो न प्रवर्तकाः । अप्रीत्यात्मकत्वादिति चेत् । समानामिदं साधनेषु । तान्यपि बह्वायाससाध्यानि दुःखात्मकान्येविति न नरं रख्जय-न्तितराम् । यदि तु शीतिसाधनत्वात् तेषु रागादयः प्रवर्तका इत्युच्यन्ते, अङ्गेष्विप प्रसङ्गः । अननुगृहीतस्य साधनत्वानुपपत्तेः । अङ्गजन्यत्वाचानु-ग्रहस्य । एवंचाङ्गप्रधानद्वयस्यानिधयत्वाद्विषयो विधिरापद्यते । अपिच विधिविषयाः श्यनादयो न विधीयन्त इति दुर्राधगमम् । विधिविषयमेव विधेयविदो विधेयं मन्यन्ते । अविधेयस्य विधिविषयभावानुपपत्तेः । नन्वे-तावदेर्वं विधिविषयत्वं यत् तत्र विधिरवगम्यते । न पुनस्तस्यं कर्तव्यता। यथाहुः — 'कर्तव्यकाविषयो हि नियोगो न तत्कर्तव्यतामाहे'ति । का पुनः कर्तव्यता । यागादयः । एपेव हि नियोगस्य कर्तव्यता यद्यागानुष्ठानम् । तत्प्रकाराश्चितिकर्तःयताः प्रयाजादयः । यद्येवं केन रूपेण यागादिषु विधि-रवगम्यते । यदि यागं अर्यादिति, निन्वयमेवासौ कर्तव्यतेति कथं न यागा-

[्]१. 'अत्राधि' ग. पाठः. २. 'त्वाद् नावि', ३. तावि', ४. 'थे।' क. पाठः. ५. 'ति तन्न नै' ग. पाठः. ६. 'बाद्वयस्य विधिविषयत्वात् यत्' क. पोठः. ७. 'स्य कर्त- व्यताविषयो' ग. पाठः.

सर्वत्रावस्थितो न्यायो भावनांशद्वये विधिः। स वाध्यते ह ये चामी ज्योतिष्टोमादयो मताः॥ धर्मत्वेन न तेऽपि स्युर्हिसासाधनका हि ते। नचाविधीयमानस्य फलवत्साधनाङ्गता॥ २०८॥

दीनां कर्तव्यतामाहेत्युच्यते । नन्वात्मन्येव प्रवर्तयतीत्युक्तम् । सत्यम् । न तु यागातिरोकि किश्चित् कार्यं कार्यतयावगम्यते इति विधिविवरणे व-क्ष्यामः । अतो विधेयाः रयनादयः प्रियम् , अस्य भ्रातृव्यवधस्य साधनानिति नानर्थतया प्रत्युदाहरणमर्हन्तीति । यदिष तेष्वेव हिंसाशब्दो मुख्य इत्युक्तं, तदुक्तम् । अभिचारपर्यायो हिं हिंसाशब्दः । सा च हिंसा फलं रयनस्य 'अभिचरन् यजेते'ति हि श्यते । नतु रयेनादय एवाभिचाराः । खादकादिषु वातकादिपद्प्रयोगो गोणः । नचेह गोणहिंसापदाश्रयणे किश्वित् कारणम् । रयेनशब्दं तु फललक्षणाकारणं वक्ष्यामः । तस्मात् सूक्तमविधेय रयेनादो न किश्चिद् विधयमिति ॥ २०६ ॥

एवं तावदुपपत्तितः दयेनादीनां विधेयत्वमुक्तम् । इदानीमेतत्परित्यांगं सिद्धान्तहानिरपीत्याह — द्वाचे स्वित्रं हान्तेन । जानात्येवासौ मयैनतत् कर्तव्यमिति, उपायं तु न वेदत्यादौ सर्वत्र भाष्यकारानुसारणैवांशद्वयन्त्रामी विधिरवगम्यते । तदिह दयेनाद्यविधेयपक्षे वाध्यत इति । अयं चापरः दयेनाद्यीनामविधेयत्वे दोप इत्याह — य चेति स्युरन्तेन । नर्नु यथा ज्योतिष्टो मादयो न विधोयन्ते एवं न निपिध्यन्ते तेऽपीति । करसाद् धर्मता न भवत्यत्व आह — हिंसति । यद्यपि व्योतिष्टोमादयो न स्वरूपेण हिंसा, तथाप्यश्रीपोमीयादिपशुद्धिमा तेषां साधनम् । सा चांशद्वयगामिन्यपि निपिद्धत्युक्तम् । अतो निपिद्धाक्षत्वेन प्रत्यवायहेतुत्वाद्धमता ज्योतिष्टोमादिनाभिति । आपेचांशद्वयाविधाने तदुत्वातिरेवत्याह — नचेति । विधेरयं महिमा यत्स्वभावसाध्यो यागः फलाङ्कः, तथा वक्ष्यति जैमिनिः 'कर्माण्यपि फलार्थत्वात्' (३-१-४) इति । तथेतिकर्तव्यतापि यत् फलसाधनाङ्गसाविप विधिमहिम्नेव । सा विहिता सती पुरुषार्थात्मकसाध्यसम्बन्धमीहमाना फलवत्कत्वङ्गभावमनुभवतीति 'फलवत्सिन्नधावफलं तदङ्गमि'ति

१. 'ब्देन तु' ग. पाठः. २. 'नु ये ज्यो', ३. 'त' क. पाठः.

साधनत्वेन विहितं न चाविहितमुच्यते । साध्यत्वेन विधानं तु नैवेष्टं लोकवेदयोः ॥२०९॥ तेनैवमर्थशब्दस्य प्रयोजनिमहोच्यते । प्रवृत्तो वा निवृत्तो वा या शब्दश्रवणेन धीः॥२१०॥ सा चोदनेति सामान्यं लक्षणं हृदये स्थितम् । प्रवर्तकगृहीतेस्तु स्यादुदाहरणार्थता ॥ २११॥ तात्पर्ये ह्यर्थशब्दस्य नेयं व्याख्योपपद्यते ।

वक्ष्यते । अविधीयमानस्य यागस्याग्नेयादेः प्रधानस्याङ्गस्य वा प्रयाजादे-र्यथाक्रमं न फलाङ्गता तत्साधनाङ्गता वापि सिध्यतीति ॥ २०८॥

स्यादेतत् — साधनत्वेन विहिता अपि न साध्यतया विधीयन्त इ-त्यविधेया इत्युच्यन्ते । अत एवाह — 'नैव श्येनादयः कर्तव्या विज्ञायन्ते' इति । नैव साध्यतया विधीयन्त इति याविद्यत आह — साधनत्वे-नेति । विधानं ह्यनर्थत्वपरिपन्थि तद् यथातथा वा विहितस्य न सम्भवित । अतः किमवान्तरभेदाश्रयणेनेति । अन्वारुद्ध चेदमस्माभिरुच्यते । न तु साध्यतया विधानं सम्भवित, स्वयमेव साध्ये पुरुषाणां प्रवृत्तेः । तदेतदा-ह — साध्यत्वेनेति । सर्वं यागदानजपोपवासादीष्टसाधनतयेव विध्रुयत इति भावः ॥ २०९॥

अतो न द्येनादिनिवृत्तिरर्थशब्दस्य प्रयोजनिमत्यन्यथा वर्णनीयिन-त्याह — तेनेति । प्रयोजनवर्णनां प्रातिज्ञाय तदुपोद्धातमेव तावद् भाष्य-काराभिप्रायमाह — प्रवृत्तौ वेति । प्रवर्तिका निवर्तिका चामय्येपि चोद-नेति भाष्यकारस्य हृदये लक्षणं व्यवस्थितं चोदनायाः । अतो निषेध-चोदनालक्षणानां धर्मत्वं निवर्तियतुमर्थशब्द इत्यभिप्राय इति । कथं तिर्दे प्रवर्तकं वाक्यं चोदनेति भाष्यमत आह् — प्रवर्तक इति । प्रवर्तकप्रहणं प्रदर्शनार्थमित्यर्थ इति ॥ २११ ॥

उदाहरणार्थरवे कारणमाह — तात्पर्ये हिति । पूर्वापरसङ्गतो हि प्रन्थो व्याख्येयः । यद्यपि प्रवर्तकैकपर एव पूर्वग्रन्थो भवेत् , अर्थशब्द-

१. 'यमपि' ग. पाठः.

अर्थमहणलभ्यं वा तत्प्रवर्तकभाषणम् ॥ २१२ ॥ धर्मे प्रमाणभ्तायास्तद्वा लक्षणमुक्तवान् । एवं सित विधिभ्यः स्याद् विधेयार्थावधारणम् ॥ निषेधभ्यो निषेध्यानामनर्थत्वेन निर्णयः । तेनार्थमहणेनोक्ता विधेयस्येह धर्मता ॥ २१४ ॥ निषेध्यानामनर्थत्वमर्थसिद्धं न सूत्रितम् । तस्मादुभयभित्यत्र विधेयप्रतिषेध्ययोः ॥ २१५ ॥

स्येयं व्याख्या चोदनालक्षणानर्थनिवृत्त्यर्थोऽर्थशब्द इत्येवमात्मिका नोपप-द्यते । अनर्थानां प्रवर्तकवाक्यलक्षितानामचोदनालञ्जणत्वापत्तिरिति भावः । अर्थशब्देसहितस्य वा चोदनापदस्यार्थो व्याख्याँतः । अर्थो हि प्रवर्तकवा-क्यलक्षण एवेत्यभिप्रायेणाह — अर्थमहणेति ॥ २१२ ॥

अथवा धर्मप्रमाणमत्र स्त्रकारेण स्तितं धर्मस्य प्रवर्तकमेव वाक्यं प्रमाणमिति । तबोदनालक्षणमव भाष्यकारेण वाणितभियाह — धर्मेति । यदा चोभय्यपि चोदनेति स्थितं तदा विधिचोदनाभ्यस्तावद् विधेयानां ज्योतिष्टोमादीनामर्थत्वेनावधारणं भवति । निषेधचोदनाभ्यश्च निषेध्यानां मह्महत्यादीनामर्थत्वेन निर्णयः । उभयोक्तभाभ्यामर्थानर्थत्वे लिश्चिते हाते यावत् । तदेतदाह — एवं सतीति । येन च विधिप्रमाणक्षमर्थत्वं, तेन तल्लाक्षितानां ज्योतिष्टोमादीनामत्रार्थप्रहणेन धर्मत्वमुक्तमित्याह — तेनेति॥२१४॥

विधेयार्थधर्मत्वे चोक्ते विपरीतानामधर्मत्वमर्थासद्धत्वात्र सूत्रकारेण् सूत्रितमित्याह — निषेध्याना भिति । एवमुद्ग्रन्थमेव भाष्यकाराभिप्रायमुक्त्वा तदनुसारेणोभयमि यादि भाष्यं योजयति — तस्मादिति । यस्मादेवं भाष्यकाराभिप्रायः, तस्माद् 'उभयमिहे त्यादिग्रन्थे विधेयप्रतिषेध्ययोर्थ्याकमं यागादित्रह्वहत्यादिवर्गयोर्निदर्शनं कार्यमित्ययः । यदि ब्रह्महत्यादिवर्गयोर्निदर्शनं कार्यमित्ययः । यदि ब्रह्महत्यादिवर्गस्यान्यतया निदर्शनं कथं तिर्हं स्येना युपन्यासः । ते हि विथेयाः । तत एव चेष्टसाधनाः । महत् खंल्विदमिष्टं यः श्रुवधः । निह तौहशी

१. 'नामप्र', २. 'ब्दंस्याहि', १. 'इथेयः' अ' क. पाठ:.

यागादिबह्यहत्यादिवर्गयोः स्यान्निदर्शनम्। इयेनादीनां विधेयत्वादिष्टस्यापि च साधनात्॥ उपचारादनर्थत्वं फलद्वारेण वर्ण्यते। प्रतिषिद्धा हि सेत्यत्र स्फुटमेतत् करिष्यते॥२१७॥ हिंसा हीति च यच्चापि बृते नाभिचरेदिति। इयेनादीनां स्वरूपे तु नीत्तरप्रन्थसङ्गतिः॥ २१८॥ विहित्तत्वाद्विषेघस्य प्रवृत्तिस्तेषु दुर्लभा।

स्वगेंऽपि नराणां तृिक्षः सम्भवित याद्यी शश्रुवधे । अतः कथं तेऽनर्थतयो-दाहियन्ते, अत आह — दयनादीनामिति । अयमभिप्रायः — यथावगत-मायुष्पतां न स्वरूपेण दयेनादयोऽनर्था इति । भाष्यकारेणापि न तत्स्वरूप-मनर्थतयोदाहृतम् । किन्तु यत् तेषां फळं हिंसात्मकमायुर्भाग्यविच्छेदः, सो-ऽपि विहितो निपिद्धः । स्वयं विहितःवादर्थात्मकोऽप्यनर्थानुबन्धीति तदि-दमनर्थत्वं दयेन उपचरितं, कारणे कार्योपचारात् । दयेनशब्द एव वा तत्सन्यत्वं दयेन उपचरितं, कारणे कार्योपचारात् । क्येनशब्द एव वा तत्सन्यत्वं दयेन अपचरितः कार्ये कारणोपचारादिति भावः । किं पुनरूपचाराश्रयणे कारणमत आह — प्रतिपिद्धेति । भाष्यकारानुसारणेवेदभुपचाराश्रयणम् । एवंहि भाष्यकारो वदिन — 'प्रतिपिद्धा हिं से'ति । नहि दयेनादिस्वरूपाभिप्रायं प्रतिपिद्धा हीर्तादनुपपद्यते । तनस्तत्कशिप्राय एव दयेनादुप-न्यास इति भाष्यकृता स्फुटो तामिति ॥ २१७॥

इदं चापरं लिङ्गदर्शनिमत्याह — हिंसा होति । 'कथं पुनरसा-वनर्थः' इत्युक्त्वा यदुक्तं 'हिंसा हि से'ति, ततोऽवगम्यते न स्यनादि स्वरूपमात्रमनर्थत्या विवक्षितिमिति । विर्णितमिदमाक्षेपकाले न स्वरूपेण क्येनो हिंसेति । अतो हिंसा होत्यत्र भाष्यकारणेतत् स्फुटीकृतम् । तथा 'क्येनेनाभिचरन् यज्ञतेति हि सनामनन्ति नाभिचारितव्यमि त्यन्ते वक्ष्यते । अत्राप्यभिचारस्यैन क्येनफलस्य निनेधं दर्शयन्ननर्थतां स्फुटीकरिष्यतीति । क्येनादिस्वरूपाामप्राये तु ग्रन्थे सर्वोऽयनुत्तरग्रन्थो न सङ्गच्छत इत्याह—

इयेनादीनामिति ॥ २१८ ॥ तत्र प्रतिभिद्धा हीत्येतत् तावदनुपपन्नमित्याह — विहितत्वा-दिति । विहिता हिंसासाधनतया स्येनादयः । न तेषु प्रतिषेधोऽनकाशं यदा तु चोदनाशब्दो विधावेव व्यवस्थितः ॥
तदोभयादिको यन्थः साध्यसाधनसंश्रितः ।
साध्यसाधनसम्बन्धे विधिना प्रतिपादिते ॥ २२०॥
लक्ष्यमाणत्वसुभयोद्धिविधं च फलं क्रतोः ।
स्वर्गादि प्राप्यते तत्र प्रतिषेधानतिक्रमात् ॥ २२१॥

ठभत इत्याक्षेपे वर्णितमेवैतत् प्रदर्शनार्थमुक्तम् । अन्ये प्याक्षेपोक्ता एवानुपपित्तप्रकारा अनुसन्धेया इति । एवं तावद् विधिनिषेधात्मिका चोदनत्या- श्रित्योभयमित्याद्वित्रयो च्याख्यातः । इदानीं प्रवितिका चोदनत्यत्रापि पक्षे शक्यत एव भाष्यं व्याख्यातुमित्याह — यदेति । उभयं विधायिकया चोदन्या ठक्ष्यते साध्यं साधनं चेत्यर्थः । कथं पुनः साध्ययाधनात्मकमुभयं चोदनया ठक्ष्यते । निहं साध्यं विधीयते, स्वयमेव हि तत्र पुरुषाः प्रवर्तन्ते, अत आह — साध्योति उभयोरन्तेन । अयमभिप्रायः — सत्यम् । साध्यसाधनाङ्गरोचरमेव विधः प्रवर्तनम् । तथापि विधिप्रमाणकमेव स्वर्गयागादिनां साध्यसाधनसम्बन्ध इति औत्पात्तिकस्त्रे (१.१.५) वक्ष्यते । यथा यागादीनां साधनभावश्रोदनाठश्रणः, एवं स्वर्गादीनां यागादिसाध्यत्वावगतिरपीति तेन रूपेण तेष्रपं चोदनाठश्रणा भवन्त्येव, यद्यपि तेषु स्वयं प्रवृत्तः पुरुषो न चोदनया प्रवर्तत इति । यदि साध्यसाधनाभिप्रायमुभिष्वतं, तिर्हं 'अर्थोऽनर्थ' इति केन सम्बध्यते, अत आह — द्विविधामिति । अयमर्थः — फठसाधनात्मकमुभयं चोदनाठश्रणमित्युक्तम् । तत्रेदमुच्यते फठमर्थानर्थात्मकत्वेन द्विविधं कत्नामिति ॥ २२०३ ॥

फलद्वैविध्ये कारणमाह — स्वर्गादीति । हिं साद्यन्तेन । तत्रो-भयात्मके फले स्वर्गादिफलं तावत् ज्योतिष्टोमादीनामनितकान्तप्रतिषेवेनैवा-वाप्यते । तन्न निषिद्धमिति यावत् । रयेनादिफलं तु हिंसाद्यतिकान्तप्रति-षेथेनावाप्यते । अतस्तत्सदसद्भावकारितः फलार्थानर्थविवेकः । अस्मिश्च व्याख्याने 'कोऽर्थः' इत्यादि भाष्यमेवं व्याख्येयम् अर्थात्मकफलस्यापि यत् साधनं सोऽप्यर्थ इति । अन्तर्शीयैतत् प्रदर्शितं 'कोऽर्थः यो निःश्रेय-साय ज्योतिष्टोमादि' रिति । एतदुक्तं भवति — अर्थात्मकफलस्य साधनस्य ज्योतिष्टोमादिर्थर्मत्वं वक्तुमर्थपदं प्रयुक्तामिति । तदुक्तं —- अतिक्रमेण हिंसादि शास्त्रान्तरिनरीक्षया । फलांशे भावनायाश्च प्रत्ययो न विधायकः ॥ २२२ ॥ वक्ष्यते जैमिनिश्चाह तस्य लिप्सार्थलक्षणा । तेन सामान्यतः प्राप्तो विधिना न निवारितः॥ २२३॥

''तस्यापि साधनं यत् तदर्थ एवाभिधीयते । वक्तुं तस्यैव धर्मत्वमुक्तमर्थविशेषणम् ॥''

इति । कोऽनर्थ इति तु रयेनादिफलपरो लक्षणया श्येनादिपदप्रयोगः, तस्य चार्थादधर्मत्वमुक्तिमिति विदेतव्यमिति । नतु रयेनादिविधिसामर्थ्या-देव रयेनादिफलमासाद्यमानं कथं प्रतिषेधातिक्रमेणावाप्यत इत्युच्यते, अत आह — शास्त्रान्तरेति । अयमभिप्रायः — सत्यं रयेनचोदनालक्षणं त-रफलं, तदुद्दिश्य तद्विधानात् । कचित् किञ्चिद् विधीयत इति विधेः स्व-रूपं, तत्र विधेयमिवोद्देश्यमिप विधिविगाहत एव । यतु 'न हिंस्यादि'ति शास्त्रान्तरं, तिन्नरीक्षणेन रयेनादिफलस्य हिंसायाः प्रतिषिद्धत्वमवगम्यत

इति ॥ २२१ ॥

ननु विधिसपृष्टे प्रतिषेधोऽनवकाशः । सत्यपि वा प्रतिषेधे नैवंविधःयानर्थत्वमित्युक्तम् । तद् यदि चोदनाठक्षणा हिंसा, कथं निषद्धत्वादनर्थः ।
चोदनाठक्षणत्वेऽप्यविधेयत्वमिति तु भवद्भिरेव निराकृतम् । अत एव क्रमो
विधेय इत्याश्रितम् , अत आह — फलांद्धा इति बक्ष्यतेऽन्तेन । अयमभिप्रायः — उक्तमिदमस्माभिः किञ्चिद् विधातुं फलमुहिश्यते इत्येतावती चोदनाठक्षणता । नतु फलमेव विधीयते, भावनायाः फलांशे प्रत्ययाविधायकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । वक्ष्यति हि — 'जानात्येवासौ मयतत्
कर्तव्यमिति उपायं तु न वेदे'ति । अतः स्वयमेव कर्तव्येषु पुरुषाणां प्रवृतेन तिद्विषयप्रवृत्तिज्ञापनं विधेः फलम् । साधनोपाययोस्त्वप्रवृत्तः पुरुषः प्रवर्त्यत इति तयोविधयत्वम् । क्रमे तु न तावत् किञ्चिद् विधीयते ।
सोऽपि चन्न विधीयेत, कथं चोदनाठक्षणो भविष्यति । जैमिनेरप्येतदेवाः
भिमतमित्याह — जैमिनिरिति । लिप्सया प्रवृत्तिं लक्षयित, तया प्रवृत्तेः ।
अर्थशब्दः प्रयोजनवाची फले प्रवृत्तिः प्रयोजनलक्षणा न वैधीति दिशितं मवतीति ॥ २२२ ।।

फलांशोपनिपातिन्या हिंसायाः प्रतिषेधकः। अनर्थप्राप्तिहेतुत्वं बोध्यते तत्र यद्यपि ॥ २२४॥ इयेनस्वरूपं नानर्थस्तत्फलस्य त्वनर्थता। परस्तूभयमित्यादेः फलस्यापि विधेयताम् ॥ २२५॥ भावनान्तर्गतत्वाद्वा मत्वानर्थत्वमाक्षिपत्। नैवेत्येतावता चास्य विधेयत्वनिराक्रिया॥ २२६॥ किं विधेयमिदानीं स्थादाह इयेनाद्यस्त्विति।

यतश्चायं सूत्रभाष्यानुगतः सिद्धान्तः यत् फलं न विधीयत इति, तेन कारणेन 'न हिंस्यादि'ति प्रतिषेधः दयेनफलोपनिपातिन्यां हिंसायां सामान्यतोऽवतरन् विधिना न निवारित इति तस्यान्र्यतामापादयतीत्यभि-प्रायेणाह — तेनेति ॥ २२३३॥

एवंच निषेधेन स्येनफलस्यानर्थप्राप्तिहेतुत्वे बोध्यमानेऽपि न स्येनः स्वरूपेणानर्थः, तत्फलमेव तु हिंसानर्थ इत्याह — अवर्धेति ॥ २२४३॥

अत्रापरं परिचोदनाभाष्यं 'कथं पुनिर'त्यादि । तस्याभिप्रायमाह परित्वति । अयमभिप्रायः — योऽयं साधनफलयोविधयोविधयभेदो द- शिंतस्तमविद्वान् 'उभयि। त्यादिभाष्यं श्येनादेश्चोदनालक्षणैत्वाभिधानां क्ष्रितस्तमविद्वान् 'उभयि। त्यादिभाष्यं श्येनादेश्चोदनालक्षणैत्वाभिधानां क्ष्रित्वामिष्याने फले जातिवधे-याभिमानः श्येनफलस्यानर्थत्वमाक्षिप्तवान् । अयं च भाष्यार्थः — कथं यः कर्तव्यतयोपदिश्यते सोऽनर्थः । यद्मि प्रन्थात् कर्तव्यतोपदेशपर्यनुयोगो-ऽवगम्यते, तथाप्यपौरुषेये उपदेशपर्यनुयोगासम्भवादुपदिश्यमानस्य कथ-मनर्थत्विमत्येव पर्यनुयोगार्थः । अत्रप्वोक्तम् — अनर्थत्वमाक्षिपदिति ॥ २२५३ ॥

अत्र परिहारभाष्यं — 'नैव श्येनाद्यः कर्तव्यतया विज्ञायन्ते' इति । तच्छ्येनादिकर्तव्यतानिषेधपरिमवोपलभ्यते । तचायुक्तम् । श्येनादिविधानस्य पूर्वोक्तत्वात् । अतो भित्त्वा योजयित — नैवेति । अस्य श्येनफिल्स्य हिंसाया नैवेत्येतावतैव विधेयत्वं निराकार्यमित्यर्थः । िकं तिहं विधेय-

१. 'णाभि' ग. पाठ: २. 'नस्या' क. पाठ:.

प्रश्नापाकरणे चात्र तव्यो विधिविवक्षया॥ २२७॥ प्रयुक्तो नतुं साध्येऽथे द्वयेऽप्यनुपयोगतः। अनर्थस्यापि साध्यत्वमविधेयस्य हीष्यते॥ २२८॥ साध्यत्वरहिते चेष्टा विधेये नित्यमर्थता। शतुश्च लक्षणार्थत्वं तेषां चाप्युपदेशनम्॥ २२९॥ ब्रुवन् स्फुटीकरोतीष्टमुपदेशो हि नान्यथा।

मिति तूपस्कृत्योत्तरग्रन्थयोजनत्याह् — किमिति । श्येनाद्यो यागाः क-

र्तन्याः, न तत्फलं हिंसेति ॥ २२६३ ॥

अत्र च नैवेति भिन्ने कथं पुनरनर्थ इत्यस्य प्रश्नस्यापाकरणेऽनुषक्तकर्तःयतापदे फलस्य कर्तव्यतायां प्रतिषिध्यमानायां साध्यताप्रतिषेधभ्रममपनेतुमाह — प्रश्नापाकरण इत्यर्थेन्तेन । नात्र फलस्य साध्यता प्रतिषिध्यते, तन्निषेधे स्थेनभावनापरिसमाप्तेः । किन्तु विधेयतैव फलस्य प्रतिषिध्यत इति । अनुपयुक्ते च पूर्वेत्तरपक्षयोः स्थापनव धने साध्यत्वस्यत्याह — द्वयेऽपीति । यदि कथं पुनिरिति पूर्वपक्षवादिना साध्यत्वानुपपितक्का भवेत् , एवमुक्तरवादी नैवेति तन्निराकुर्यात् । नतु साध्यत्वस्य पूर्वपक्षे
कश्चिदुपयोगः । नच तन्निरासस्य सिद्धान्ते इति ॥ २२७ ॥

अत्रोभयत्रानुपयोगतुल्यताभेव दर्शयति — अनर्थस्यापीति । न-तावत् पूर्वपश्चवादिनः साध्यताप्रतिपादनमुपयुक्तम् । अर्थत्वं हि तस्यापाद-नियन् । अतः यदेव तदनुगुणं तदेव वक्तव्यम् । नच साध्यतामात्रानु-वन्ध्यर्थत्वम् , अनर्थस्याप्यविधेयस्य सुरापानादेः साध्यतावगमात् । नच साध्यतानिराकरणं सिद्धान्त उपयुज्यते । अर्थत्वं हि तस्य फठस्य निरा-करणीयम् । तदनुगुणं च विधेयतानिराकरणमेव सिद्धान्तिना कार्यम् । किं साध्यतानिराकरणन, असाध्यस्यापि विधेयस्य गोदोहनादेरर्थत्वादिति ॥ २२८३ ॥

यचेदं श्येनादिफलाभिप्रायमविधेयत्वं न स्वरूपाभिप्रायमित्यस्मा-भिरुच्यते, तद् भाष्यकारेण स्फुटीकृतमित्याह—शातुरिति । 'यो हि हिं-सितुमिच्छेत् तस्यायमभ्युपाय इति हि तेषामुपदेशः । श्येनेनाभिचरन् यजे-

१. 'न्तह'निरिति' क. पाठ:.

विधित्वमादिशब्दात् स्यादितिकर्तव्यतास्विष ॥ तस्मात् फलांशे या हिंसा वैदिकी सा निषिध्यते । अंशद्वये तु या नामं तिन्निषधाभिधायिनाम् ॥

तेति हि समामनन्ति नाभिचरितव्यमि'ति वदन् भाष्यकारो लक्षणे शतुरूत्पत्तिं दर्शयिति, यो हि हिंसितुमिच्छेदित्यभिचारप्रवृत्तंपुरुषानुवादात् ।
तचेदम् अभिचरन् नाभिचरितव्यमिति व्यक्तीकृतम् । लक्षणं च यद्वृतयुक्तं सिद्धवदेवावगम्यते न विधयतया । अतो न ताविद्धंसा विधीयते ।
तेपामुपदेशः इति चं स्पष्टमेव र्येनादीनां विधानमुक्तम् । अन्यथा अविधेयस्योपदेशानुपपत्तः, विध्युपदेशशब्दयोः पर्यायत्वादिति भावः । रयेनादय इत्यादिशब्दस्य प्रयोजनमाह — विधित्विमिति । साधनानि तावद्
विधीयन्ते । इतिकर्तव्यतापि हिंसात्मिका दैक्षपश्चादि(का १ गा) विधीयते ।
एतन फलांशस्थेव हिंसा न विधीयत इति दर्शितं भवति । विधित्वं विधिशक्तिरित्यर्थः ॥ २३० ॥

यते। ऽङ्गहिंसा विहितेय, अतः फलांशस्यैवावैदिकी हिंसा 'न हिंस्यादि'ति निष्ध्यते । अत्रक्षानयं इत्यभिप्रायणाह— त्रस्मादिति । ॰ सर्व-स्वारफलस्यदानीं का वार्ग । मरणं तस्य फलं, न हिंसा । तबीनिषद्धिमिति चर्दं न । असित भाग्यच्छेदं तद्नुपपत्तः । अतः फलांशोपनिपातिनी सर्वस्वारहिंसानथीं भवेत् । उच्यते — पूर्वापरीभूते हि यज्ञे तार्तीयसवनीयार्भवस्तोत्रकाले सर्वस्वदक्षिणापरिवृतो विपद्यते दीक्षितः । अतो विधिकोष्ठप्रविष्टेवासौ हिंसा । 'अन्यत्र तीर्थिभ्यः' इति च तीर्थबहिर्भूतैव हिंसा निषद्धा । इयं तु तीर्थमध्यगता विधिस्पृष्टेवित नानर्थः । इयेनफलं तु चिरातिपन्ने स्येने तज्जन्यापूर्वविच्छिन्नभाग्येषु शत्रुषु विपद्यमानेषु जायते । अतस्तीर्थविद्यमिवादर्थो न भवति । तेन कतुविहर्भूता फलांशहिंसावैदिकी निषध्यते । नान्तःकत्विति विवेकः इति । किं पुनः कारणं साधनोपायभूता न निषध्यते । सामान्येन 'न हिंस्यादि'ति शास्त्रं प्रवृत्तम् । अतोऽङ्गसाधनईसयोरिप प्रतिषेधो भवेत्, अत आह —अंशद्वय इति । साधनोपायांशद्वय-

१ 'न्ते', २. 'बापि नि', ३. 'त्तन्न।' ग पाठः

सर्वस्वारो नाम मरणकामकर्तव्यो यानावंशेषः (१०. २.अथि. २३)।

अविशेषेण यच्छास्त्रं शिरोवदिति चोत्तरम् । निषेधेनानवष्टच्धे विषये न ह्यनर्थता ॥ २३२ ॥

गामिनी हिंगा प्रतिषिध्यते इति वुवाणस्य 'अविशेषेण यच्छास्रं तत् सन्दि-म्धमन्याय्यत्वाद् विकल्पस्याराद् विशेषशिष्टं स्यात्'(१०.८. १६) इति स-त्रमुत्तरम् । 'शिरोवदि'ति च सुत्रान्तरैकदेशः । अत्र द्युभयत्रापि सामान्यशा-स्नस्य विशेषशास्त्रेण वाधो दर्शितः । पूर्वत्र तावद्यथा । ज्योतिष्टोमे श्रूयते-'वर्त्मनि जुहोती'ति । अस्ति चानारभ्यविधिः 'यदाहवनीये जुह्नंती'ति । अत्र संग्रयः - किं ज्यौतिष्टीमिके होमे वत्मीहवनीययोर्विकल्पः, उत बाध्यबाध-कभाव इति । तत्र विकल्प इति प्राप्तम् । तथाहि --- न तावदेकार्थयोः समु-चयः सम्भवति । नच पाक्षिकानुग्रहसम्भवे आत्यन्तिको बाधः । आहवनीयो हि सामान्यशास्त्रेण वर्त्भहोममप्यास्कन्दतीति न तस्यात्यन्तबाघो न्याय्यः । अतो विकल्प इति प्राप्ते उक्तं — यदेतद्विशेषेणाहवनीयशास्त्रं तदाराद् विशे-षशिष्टं स्यादिति । दूरे विशेषशिष्टस्येत्यर्थः । विशेषशिष्टं वर्त्महोमं नास्कन्द-तीति यावत् । कुतः । अन्याय्यत्वाद् विकल्पस्य । कथमन्याय्यता । लक्षणया हि सामान्यशास्त्रं विशेषशास्त्रेषु प्रवर्तते । तत् तेषु सन्दिग्धम् अयं वा वि-श्रेषोऽस्य विषय इति, विशेषशास्त्रं तु निश्चितविषयम् । अतो वैषम्यान्न वि-कृत्पः । अतएव 'सामान्यवचनः शब्दो दुर्वलः' इति वक्ष्यति । तस्मात् सि-द्धमाहवनीयो वाध्यत इति । तथा कचित् 'पुरुषशीर्षमुपद्धाती'ति विशेष-वचनसामर्थ्यात् शवशंशिरस्पर्शनं स्मृतिप्रतिषिद्धमपि क्रियत एव, सामान्य-निषेध रौर्बल्यादिति शिरोवदित्युक्तमिति । इदं त्विह वाँच्यम् । केयं साध-नांशगामिनी हिंसेति । यदि श्येनादयः न, तेषामहिंसात्वेनोक्तत्वात् । सत्यम् । प्रधानपशुहिंसैव तत्रोदाहरणम् । यथा 'वायव्यं श्वेतमालभेते'ति । इदं च रयेनोदाहरणमसत्सु भार्यापहारादिमन्युहेतुषु अनर्थतया दर्शयितव्यम् । आततायिवधे दोषाभावस्मरणात् । 'षट्स्वभिचरन् न पतेदि'ति वौधायनाः पठन्ति । अन्यत्राप्यक्तं

"नाततायिववे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन । प्रकाशं वाप्रकाशं वा मन्युस्तं मन्युमृच्छति ॥"

१. 'होती' क. पाठः. २. 'शिर', ३. 'वक्तव्यम्' ग. पाठः-

प्रसक्षादेरशक्यत्वात् कल्यते निष्प्रभाणता । निह हिंसाचनुष्टाने तदानीं दोषद्शीनम् ॥ २३३॥ वाह्येऽपि विचिकित्सा तु शास्त्रादेवोपजायते । हिंस्यमानस्य दुःखित्वं दृश्यते यस्र तावता ॥ २३४॥ कर्तु दुखानुमानं स्यात् तदानीं तिह्यर्थयः ।

इति । नन्वसत्यिप निषेधे किमंशद्वयगामिनी हिंसानथीं न भवतीत्यत आह — निषेधेनेति ॥ २३२ ॥

अत्र कारणमाह — प्रत्यक्षादेशित । नानार्थत्व प्रत्यक्षादीनि क-मन्ते । नचाप्रमाणकोऽर्थः कलायेतुं शक्यत इति । प्रत्यक्षाद्यशक्तिमव दर्शयति — नहीति । नहि त्रिवृत्पानविरेकयोरिव साध्यसाधनमायो हिं-साप्रत्यवाययोः प्रत्यक्षः, तदानीं प्रत्यवायादर्शनादिति ॥ २३३ ॥

नन्वसत्यिष दोषदर्शने वाह्यहिंसानामनर्थत्वदर्शनाक्वादिता विष वि-चिकित्सा जायत एव, अत आह — बाख्येऽजीति । अयमभिप्रायः नात्र विचिकित्सायां किञ्चित् कारणम् । शास्त्रादेव बाह्येऽपि विचिकित्सा । अङ्गिहेंसापि शास्त्रविहितैविति निर्विचिकित्समनुष्ठातव्येति । ननु प्रत्यक्षमेव हिंस्यमानस्य दुःखितत्वमुपरुभ्यते । अतः कर्तुरिष ततो दुःखित्वमनुमा-स्यामहे । क्रियानुरूपं हि कर्तृणां फरुभिति महाजनप्रसिद्धम् । यथा चाहुः —

''तथाच नारीष्विप सिद्धमेतत् करोति यो यहभतेऽप्यसौ तत्। यत् कर्मबीजं वपते मनुष्य-स्तस्यानुरूपाणि फलानि भुद्धे॥''

इति । अतः कियानुरूप्येणैव हिंसानर्थकरीत्यनुमास्यते, अत आह — हिं-स्यमानस्येति स्यादन्तेन । अयमभिश्रायः — यदेतद् हिंस्यमानस्य दुः-खित्वदर्शनं, तेन कर्नुः दुःखित्वानुमानमयुक्तम् । व्याप्तिहिङ्गदर्शनाभावात् । नहि हिंस्यमानस्य दुःखिता कर्नुभविष्यता दुःखेन व्याप्तावगतेति । प्रत्यक्ष-दर्शनानुसारेण तु विपर्यय एव तावदनुमातुं शक्यते, तदानीं हि कर्नुः

विषयेऽस्याः फलं याद्यक् प्रेत्य कर्तुस्तथाविधम् ॥ हिंसा क्रियाविशेषत्वात् स्ते शास्त्रोक्तदानवत् । य एवमाह तस्यापि गुरुश्लीगमनादिभिः ॥ २३६॥ सुराषानादिभिश्लापि विषक्षेर्व्यभिचारिता । विरुद्धता च याद्याचि दानेस्तादक् फलं भवेत् ॥ विधिगम्यफलावासिरदुःखात्मकता तथा ।

स्फुटं सुखमेवोपलभ्यते । अतः कालान्तरेऽपि हिंसा सुखकरी, हिंसात्वाद् अद्यवदिति शक्यते प्रयोगो वक्तुमित्यभिप्रायेणाह — तदानीमिति ॥ २३४३ ॥

अत्र कश्चिदनुमानकुशल आह — कियाविशेषाः खलु निषयानुरूपफलदायिनो दृष्टाः । यथा दानाइयः शास्त्रोक्ताः । दानं हि संम्प्रदानापरनामानं विषयं सुखयतीति प्रत्यक्षमवगतम् । तच कालान्तरे दातुः परां
प्रीतिमाधास्यतीति शास्त्राद्वगम्यते । हिंसापि च कियाविशेषः । अतो
याद्दगस्या विषये हिंस्ये कर्मणि फलं दुःखात्मकं, ताद्दगेव केर्तुरनुमीयत
इति, तदेतदुपन्यस्यति — विषय इति ॥ २३५३ ॥

अत्र दूषणमाह — य एक्सिनि । एवंवादिनो हेतुरनैकान्तिकः । कियाविशेषाणामि गुर्वङ्गनागमनादीनां विषयानुरूपफठदायित्वाभावात् । दुःखफठत्वात् तेषाम् । विषये च गुर्वङ्गनादौ तदात्वे प्रीतिदर्शनात् । सुरापानस्यापि यदि पेया सुरैव विषयः, न तस्य दुःखमदु खं वेति विष-यानुरूपफठदायित्वमेवमादीनामसिद्धमिति विपक्षैरेभिर्व्यभिचारिता हेतो-

रिति॥ २३६३॥

विरुद्धश्रायं हेतुरित्याह—दिरुद्धेति। कथं विरुद्धता, अत आह— याद्दगिति। दृष्टान्तानुसारेण हि हेतुर्गमको भवति। दानं चात्र दृष्टान्तः। अतो याद्दशं दाने फलमवगतं, हिंसायामि ताद्दगेव फलं भवेदिति। ताद्द-क्त्वमेव फलस्य द्श्यिति— विधिगम्येति। दाने हि विधिगम्यफलावाप्ति-रवगता। तदिदं व्याप्तिवलेन हिंसायामि प्राप्तोतीति। विधिवलेन त्वर्थ-फलत्वमेव हिंसाया अवगम्यते। अतो नानर्थत्वं सिध्यतीति सिसाध-यिषितानर्थफलत्वविपरीतार्थफलत्वसाधनादं विरुद्धोऽयं हेतुरित्यिभप्राये-

१. 'वक्तुर' क. पाढः

नच या सम्प्रदानस्य प्रीतिस्ताहक् फलं भवेत्॥ दातुस्तेन हि दृष्टान्तः साध्यहीनः प्रतीयते। सम्प्रदानं च दाने ते विषयः कर्म हिंसने॥२३९॥ वैषम्यं सम्प्रदानं तु पक्षे त्वेतद्विरुद्धता। प्रीयते सम्प्रदानं हि देवतेति स्थितं तव॥१४०॥

णाह —अदुःखेति । तथेति । विधिगम्यफलावाप्तौ सत्यामदुःखात्मतेत्यर्थः । निह दुःखात्मके फले विधिः प्रमाणं भवतीति ॥ २३७३ ॥

एवं ताबद्धेतुदोषावुक्तौ । इदानीं दृष्टान्तदोषं दर्शयति - नचिति । विषयानुरूपफलदायिता ह्यत्र साध्यते । दाने च सम्प्रदानं विषयः । नच दानं दातरि तदनुरूपं फलमभिनिष्पादयति, ततो विशिष्टतमस्य महतोऽभ्यु-दयस्य दातरि निष्पत्तेः । अल्पा हि प्रीतिर्गी गृहीतवतो भवति । दातुस्तु तां पात्रसात्कृतवतः 'सवत्सरोमसम्मितानि तानि वत्सराणि स्वर्गो भवती'ति शास्त्रानुसारेणावगम्यते । काचित् 'समद्विगुणसाहस्रानन्तानि फलान्यब्राह्म-णब्राह्मणश्रोत्रियवेदपारगेभ्यः' इति साध्यहीनो दृष्टान्त इति । अपिचैका-र्थेनैव साध्यपदेन पक्षसपञ्जयोद्याप्तिः कथ्यते । इह च दृष्टान्ते दाने सम्प्र-दानं विषयशब्द स्यार्थः । हिंसने तु हिंस्यमानं कर्म । नचैतद् युक्तमित्य-भित्रायेणाह — सम्प्रदानमिति वैषम्यमन्तेन । यदि तु वैषम्यपरिहारार्थं पक्षेऽपि सम्प्रदानमेव विषयशब्दस्यार्थी भवेत्, ततः सिसाधयिषितानर्थवि-परीतप्रतिज्ञानाद् विरुद्धः पक्षो भवेदित्याह- सम्प्रदाने इति । विरुद्धता-मेव स्फुटयति - प्रीयत इति । अग्नीषोमदेवतासम्प्रदानको हि पशुयागः । तत्र चामीषोमौ देवता प्रियंते इति विषयानुरूपफलप्रतिज्ञाने हिंसाकर्तुरिप प्रीतिकरी हिंसेति प्रतिज्ञातं भवेत् । एवञ्च नानर्थकरत्वं सिध्यति, प्रीति-फलस्यानर्थस्वासम्भवात् । अतो विरुद्धः पक्षो भवेदिति । किं पुनरिदं देव-ताधिकरणविपरीतविग्रहवत्त्वभिहाभिप्रेत्य देवताँ प्रीयर्ते इत्युच्यते । यद्यपि अनिराकरणात्मकं सम्प्रदानं देवता स्यात्, तथापि हासौ प्रीयते । श्रुति-

१. 'ते', २. 'ये', ३. 'ताः', ४. 'न्त' ग. पाठः.

दृष्टान्ते कर्म दानं चेत् तस्य कीदृक् फलं भवेत्। जपहोमादिदृष्टान्तात् परपीडादिवर्जनात् ॥ २४१॥ चोदितत्वस्य हेतुत्वाद् विरुद्धाव्यभिचारिता। विहितप्रतिषिद्धत्वे मुक्त्वान्यन्न च कारणम् ॥२४२॥ धर्माधर्माववोधस्य तेनायुक्तानुमावगीः। अनुग्रहाच्चाधर्मत्वं पीडातश्चाप्यधर्मता ॥ २४३॥

समवायित्वात् कर्मसु । अत आह — इति स्थितं तविति । सत्यं, नायं सिद्धान्तः । तव तु साङ्ख्यस्य स्थितमिदं येद् देवता प्रीयत इति । अतस्ते पक्षो विरुद्ध इति ॥ २४० ॥

पूर्वं तावदुभयत्र सम्प्रदाने विषयशब्दार्थे दोष उक्तः । कर्मवचनत्वे दोषमाह — दृष्टान्त इति । यदि हि दाने कर्मव विषयो भवेत् , तत-स्तस्य दीयमानस्य गवादेनं किञ्चित् फलमिति न तदनुरूपफलसाधनं युक्त-मित्यभिप्रायः । विरुद्धान्यभिचारी चायं हेतुरित्याह — जपहोमादीति । जपादयो हि क्रियाविशेषा न परेषां पीडानुप्रहयोर्वर्तन्ते । चोदितत्वमात्रेणैव तु तेऽर्थतयावगताः । अतस्तद्दृष्टान्तेनैव चोदिता हिंसा अर्थ इति शक्यते साधियतुम् । अतो विरुद्धान्यभिचारिता । नचात्र विषयानुरूपमेतत् फलमिति शक्यते वक्तुम् । विषये फलादर्शनात् । जपस्य यदि तावजप्यमानं विषयः, किं तस्य फलम् । अन्यस्य तु न कस्यचित् पीडानुप्रहो दृश्येते । अतएवोक्तं परपीडादिवर्जनादिति । एवंविभं दृष्टान्तमासाद्य चोदितत्वस्य हेतुत्वं सम्भवतीति विरुद्धान्यभिचारी हेतुर्भवति । भवति च प्रयोगः — देक्षपशुहिंसा अर्थः, विहितत्वाज्जपादिवदिति ॥ २४१३॥

अपिच विधिनिषेषप्रमाणकयोधर्माधर्मयोरनुमानोपन्यासोऽतिदूरमप-भ्रष्ट.इत्याह — विहितेति ॥ २४२३ ॥

अपिच विषयानुरूपफलवादिना पीड।नुग्रहनिबन्धनं धर्माधर्मत्वमा-श्रितम् । एवत्र जपे शीधुपाने चान्यतराभावादुभयानुग्रहता न स्यादि-त्याह — अनुग्रहादिति ॥ २४३३ ॥

^{ो. &#}x27;इयं दे' क. पाठः. २. 'णं तु' ग. पाठः

वदतो जपशीध्वादिपानादौ नोभयं भवेत्। कोशता हृदयेनापि गुरुदाराभिगामिनाम् ॥२४४॥ भूयान् धर्मः प्रसज्येत भूयसी ह्युपकारिता। अनुमानप्रधानस्य प्रतिषेधानपेक्षिणः॥२४५॥ हृदयकोशनं कस्माद् दृष्टां पीडामपश्यतः। पीडातश्चाप्यधर्मत्वं तथा पीडामधर्मतः॥२४६॥

गुरुदारंगामिनां च परानुग्रहादेव महान् धर्मो भवेदित्याह —क्रो-द्वाति । गुरुदाराभिगामिनो हि ससाध्वसस्य हृदयं शब्दायत इवेति कोशते-त्युक्तम् । यदि वृयाद् गुर्वङ्गनागामिनो हि बाह्मणिमय व्रतो हृदयको-श्वानुष्पुष्ठभ्यते । हिंसा च विषयानुरूप्पुष्ठदायितयानर्थ इति स्थितम् । अतोऽनर्थपुरुक्तमानुष्ठायिनामेव हृदयकोशंनोपगम्यत इति गुरुदाराभिगा-मिनोऽष्यधर्मोत्पत्तिरवगम्यत इति । तत्रेदमुत्तरं कोशता हृदयेनापिति । एवं हि मन्यते—विषयानुरूपं चेत् कर्मणां पुरुक्त, एवं सित कोशतापि हृदयेन गुर्वङ्गनागामी विषयस्याङ्गनाया महान्तमुप्रकारं जनयतीति धार्मिको भवेत् । हृदयकोशनादस्याधर्मोऽष्यनुमीयत इति चेद्, न ति विषयानुरूपं (पुरुं) क्रियाणामिति व्याप्त्यसिद्धिः । अत्यानैकान्तिको हेतुः । विरुद्धार्थ-हेतुद्वयसमावेशे च धर्माधर्मत्वसंशयो भवेत् । अतो न पीडानुग्रहनिबन्धनं धर्माधर्मत्वमिति । १४४३ ॥ -

अपिच अनुमानप्रधानस्यास्य वादिनोऽनपेक्षितनिषेधशास्त्रस्य हद-यक्रोशनेऽपि न कारणमुपलमामहे । अधर्मानुष्ठानबुद्ध्या हि तद् भवति । आनुमानिकधर्माधर्मवादिनश्च नाधमेनुद्धौ किञ्चिन्निवन्धनमस्ति । शास्त्रानु-सारेण हि तन्निश्चयः । उच्छास्त्रं प्रवर्तमानस्याधर्ममाचरामीति हत्कम्पो न जायते।इतरया तु परोपकारित्वादस्य हृदयस्य प्रसाद एव जायत इत्याह— अनुमानेति ॥ २४५१ ॥

नतु यदेव स्वरिमन् परिसमन् वानुष्ठीयमानं पीडामावहति, स एवा-धर्मः । अत एवात्महिंसाप्यधर्मः । तदिह यद्यपि परोपकारो दृश्यते, स्वस्य

१. 'राभिगा', २. 'दानादवग', ३. 'द्याच घ' ग. पाठः.

CC-0. JK Sanskrit Academy, Jammmu. Digitized by S3 Foundation USA

अन्योन्याश्रयमाभोति विना शास्त्रेण साध्यन् । एवमादावशास्त्रज्ञो म्लेच्छो नोद्विजते कचित् ॥ तस्य नाधर्मयोगः स्यात् पूर्वोक्ता यदि कल्पना । तस्मादनुप्रहं पीडां तदभावमपास्य च ॥ २४८ ॥ धर्माधर्मार्थिभिर्नित्यं मृग्यो विधिनिषेधको । कचिदस्या निषिद्धत्वाच्छक्तिः शास्त्रेण बोधिता ॥ प्रत्यवायनिमित्तत्वे विधिना नापगच्छति । शास्त्रेण न हि शक्तीनामावापोद्वापनिक्रयाः॥ २५०॥ विद्यमाना हि कथ्यन्ते शक्तययो द्रव्यकर्मणाम् । तदेव चेदं कर्मेति शास्त्रमेवानुधावता ॥ २५१॥ हिंसादीनामधर्मत्वं कथ्यते नानुमानतः।

तु हृदयक्रोशात् पीडोपलभ्यत इत्यधर्मत्वम् । एवळाधर्मत्वे पीडोपपितिरित्यत आह — पीडात इति । अनपेक्षितशास्त्रस्य प्रागधर्मज्ञानोत्पितिनिमित्ताभावात् किंकृता पीडेति वक्तव्यम् । अधर्मत्वबुद्धिकृतेति चेत्, तदेव किन्निमित्तम् । सैव पीडा अधर्मत्वे निमित्तमिति चेत्, तदिह पीडाधर्मत्व-योरेकतरस्यापि म्लान्तरासम्भवाद् दुरुत्तरमितरेतराश्रयमशास्त्रपुरतन्त्रस्याप- द्यत इति ।। २४६३ ।।

अपिचै यदि सत्यपि परोपकारे कर्तुरुद्वेगदर्श्नाद् गुर्वङ्गनागमन-मधर्मः, तर्हि यस्यातो म्लेच्छादेरुद्वेगो न जायते तस्याधर्मोत्पत्तिर्न स्यादि-त्याह — एवमादाविति । शास्त्रज्ञस्यैव शास्त्रानुसार्युद्वेगो जायते । तद-नभिज्ञस्य तदभावादप्रमाणकोऽधर्मयोग इति ॥ २४७३॥

अतो विमुच्यानुग्रह्पीडे तदभावं च धर्माधर्मज्ञानार्थिमिर्विधिनि-षेधावेवानुसर्तव्यावित्युपसंहरति — तस्मादिति । अयमर्थः — नानुग्रहो धर्मत्वे कारणं पीडा वा अधर्मत्वे, अनुग्रहाभावो वा पीडाभावमात्रं वा धर्मा-धर्मत्व इति ॥ २४८३ ॥

अत्र वदन्ति — नानुमानेन हिंसादीनामधर्मत्वं साध्यते । किन्तु शास्त्रानुसारेणैव । निषेधशास्त्रेण हिंसायाः प्रत्यवायशक्तिरवगता । सर्वा च

१. 'च स' क. पाठ:.

एवं ये निपुणं प्राहुस्तैरप्येतत् परीक्ष्यताम् ॥ २५२॥
सुरापानादिभिः श्रृद्धः किं याति नरकं कृतैः ।
वैश्यस्तोमेन वा किं स्याद् विप्रराजन्ययोः फलम् ॥
पश्चम्यामिष्टिकरणान्मध्याहे चामिहोत्रतः ।
तस्माद् यद् यादृशं कर्म यत्फलोत्पत्तिशक्तिकम् ॥
शास्त्रेण गम्यते तस्य तादृशस्येव तत् फलम् ।
हिंसा चांशद्वयादन्या या तस्याः प्रतिषेधजम् ॥
प्रत्यवायार्थताज्ञानं विधिनान्यत्र वार्यते ।

तीर्थातीर्थगता हिंसैव। अतः कथं हिंसा सती काचित् प्रत्यवायं न जनयिष्यति । नहि देक्षपशुहिंसाविधानं वस्तुनः शक्तिमुत्सारियतुमुत्सहते
विद्यमानद्रव्यंगुणादिशक्तिमात्रोपदेशित्वात् शास्त्राणाम् । नैषां शक्तयावापोद्वापयोर्व्यापारः । अतस्तदेवेदं 'न हिंस्यादि'ति शास्त्रोपदर्शितप्रत्यवायहेतुत्वं
देक्षपशुहिंसाक(में ? मणी)ति शास्त्रोनुधावनेनैव हिंसादीनामधर्मत्वं कल्प्यत
इति । तदेतदुपन्यस्यति — काचिदिति त्रयेण । कचिद् वाह्यहिंसायां
निषद्भत्वात् प्रत्यवायहेतुत्वं हिंसायाः शक्तिचोंधिता न विधानादपगच्छतीर्ति सम्बन्ध इति ॥ २५११ ॥

एवमुपन्यस्य निरस्यति—एविमिति द्वयेन । एवंवादिनो हि 'न सुरां पिवेदि'ति निषेधशास्त्रात् सुरापानस्य प्रत्यवायशक्तिरवगतेति श्रूद्रोऽपि तां पिवन् प्रत्यवेयात् । तथा वैश्यस्तोमेन वैश्यस्य यजमानस्य विधिनाभ्यु-द्यसिर्द्धिदर्शितेति वैश्यस्तोमशक्त्यनुसारेण विप्रराजन्ययोरिप तत्फलं भवेत् । नचैतदिष्यते । तथा कालभेदेन शक्तिभेदो दृष्टः । इष्ट्योर्दर्शपूर्णमासयोः पर्विण शक्तः पत्र्यम्यां चाशक्तेः । अग्निहोत्रस्य सायंप्रातरनुष्टितस्य फलसाधनत्वान्मध्याह्वे च तदभावात् । अतो यथाशास्त्रमेव शक्तिसद्भावोऽभ्युपेयत इति ।। २५३३ ।।

तस्मात् शास्त्रानुसारेणैव कर्मणां फलशक्तिरास्थेयेत्युपसंहरति — नस्मादिति ॥ २५४३ ॥

एवं साधनोपायांशद्वयातिरिक्तायां हिंसायां 'न हिंस्यादि'ति प्रति-१. 'ब्यादि' क पाटः. २. 'ब्राधाव' ग. पाटः. ज्ञानमेव च शक्तीनां नावापोद्वापनिकयाः॥ २५६॥ ज्ञायन्ते शास्त्रतस्तु क्रियाभेद्व्यवस्थिताः। व्यवस्थाः शक्तिभेदानां दृष्टार्थेष्विप कर्मसु ॥२५०॥ अभिन्नत्वेऽपि दृश्यन्ते भुजेः स्वस्थातुरेष्विप। रूपाभेदेऽपि हिंसादेभेदोऽङ्गानङ्गकारितः॥ २५८॥ तथाप्येकफलत्वं चेत् क्रियात्वात् सर्वसङ्करः। यजित्वाद्यविशेषाच चित्रादिफलतुल्यता ॥ २५९॥

षेधाजातं प्रत्यवायहेतुत्वज्ञानम् 'अन्यत्र तीर्थेषु' 'यो दीक्षितः' 'यदग्नीषोमीयं पञ्जमारुभेते'त्यादिविधिना वार्यत इत्याह — हिंसेति ॥ २५५३॥

यत्तृक्तं न वस्तुशक्तयावापोद्वापयोः शास्त्रस्य व्यापार इति, तिद-प्यत एव । केवलं शास्त्रानुसारेणैव तत्तिव्यिमोदव्यवस्थिता एव शक्तयो-ऽवगम्यन्ते । अतो नातिप्रसङ्ग इत्यमिष्रायणाह — ज्ञानामिति ॥ २५६ १॥

कथमेकस्य कर्मणः शक्तिभावाभावाविति चेत्। ठौकिकानि क-र्माणि विदाङ्कर्वन्तु भवन्तः। यथा तावदेकमेव भोजनं स्वस्थातुरकर्तृकं भिन्न-शक्तिकं दृष्टम् । स्वस्थेन हि तत् क्रियमाणं रसठोहितमांसपरिणामपरम्प-रया शरीरं वर्धयति । आतुरेण तु क्रियमाणमसम्यग्धातुपरिणामात् कृशी-करोति । एवमदृष्टाथेष्विप कर्मसु भविष्यतीत्यभित्रायेणाह — व्यवस्था इति ॥ २५७३ ॥

यथा भोजनत्वाभेदेऽपि स्वस्थातुरकर्तृभेदनिवन्धनं वैयक्तिभेदमाश्रित्य तत्र शक्तिभेदः समाधीयते, एविमहापि हिंसात्वेनाभेदेऽपि रूपस्येयमङ्ग-हिंसा इयं बाह्यहिंसेति व्यक्तिभेदावगतेरुपपन्नः शक्तिभेद इत्यभिप्रायेणा-ह — स्टपाभेद इति ॥ २५८ ॥

यदि त्ववान्तरभेदमनङ्गीकृत्य रूपाभेदमात्रेणैकफलत्विमध्यते, एवं सित सर्वलैकिकवैदिकिकयाणां कियात्वादेकफलत्वं स्यात् । तत्रेदं स्वर्ग-फलियं पुत्रफलिमसाद्यसङ्गरो न सिध्यतीत्यभिप्रायेणाह् — तथापीति । आस्तां तावन्महासामान्येनैकत्वात् फलसङ्गरो भवतीति। यजित्वाद्यवान्तर-

१. 'ब्यवस्थाभे' ख. पाठः.

भेदात् तत्र व्यवस्था चेदिहाप्येवं भविष्यति । विधीनां वापि सर्वेषां साक्षाद् व्यवहितोऽपि वा ॥ पुरुषार्थः फलं तेन नानथोंऽतः प्रतीयते । नचेषु श्रूयतेऽनथों निषेधान्नच कल्प्यते ॥ २६१ ॥ नच प्रकरणस्थत्वात् पुरुषार्थः फलं भवेत् । कर्मोपकारः कल्प्यस्तु दृष्टोऽदृष्टोऽथवा पुनः ॥२६२॥ सामान्याभेदादपि चित्रादीनां कर्मणां फलतुल्यता भवेदित्याह – यजि-त्वेति ॥ २५९ ॥

यदि तु तत्र व्यवस्थावान्तरभेदाश्रयाभिधीयते, सेहापि समानेत्याह — भेदादिति । ननु विहिता नामाङ्गिहंसा । तथापि किं नानर्थः । न विधिनानर्थफलेन न भवितव्यमिति राजाज्ञा । अत आह — विधीना-मिति । अयमभिप्रायः — नेयं राजाज्ञा । शब्दशक्तिरेव । विधिर्हि कर्तव्यताखुँ देहेतुः । इष्टाभ्युपायं च कर्तव्यतया लोको बुध्यते । अतोऽवश्यमेव साक्षाद् व्यवहितोऽपि वा विधेयानां पुरुषार्थः फलमित्यवसीयते । साक्षात् प्रभानानां, व्यवहितोऽङ्गानाम् । तस्मान्नातो विधेरनर्थफलत्वमवसीयते । विधिवलाव्यम्यमानं विधीनां फलमित्याहेति । अपिच, अनर्थकर्यङ्गहिंसीति नेदं सान्दृष्टिकम् । नचानर्थसमिभव्याहारोऽस्याः श्रूयते । अतः कथमनर्थसाधनमित्याह — नचिष्वति । नन्वश्रूयमाणोऽपि कलक्षभक्षणादिवत् कल्पयिष्यते, अत आह — निषेधादिति । तत्र निषेधः कल्पनायां कारणं, नासाविह सम्भवति । अभावादेव विधानदर्शनादिति ॥ २६१॥

अपिचाङ्गिहिंसानां पुरुषार्थत्वे सिद्धे कदाचिदनर्थोऽपि फलतया क-ल्प्यते। नच तासां पुरुषार्थः फलम्। प्रकरणे पाठात्। प्रकरणिविधिविनि-योगेन कत्वर्थत्वादित्यिभिप्रायेणाह् — नचिति। किं नामे तत्कल्प्यमत आह्—कर्मोपकार इति। यत् खलु प्रकरणस्यं, ततः प्रधानकर्मोपकार एव कल्प्यते दृष्टोऽदृष्टो वा। यथावधातस्य व्रीहीणां वितुषीभावो विध्यपेक्षितो दृष्टः। अदृष्टो वा यथा प्रयाजादिजन्य इति॥ २६२॥

१. 'तो वा' क. पाठः. २. 'मातः क' ग. पाठः

कल्पनावसरस्तत्र नानर्थस्यानपेक्षणात्। कत्वर्थश्चापि संस्कारः पशोर्नारादुपिक्रया ॥ २६३ ॥ दृष्टेव त्ववदानानां निष्पत्तिः कत्वपेक्षिता। अभिचारेऽप्युपायस्था हिंसा नाधर्म उच्यते॥ २६४॥ तस्मादनङ्गभूतायां हिंसायामेतदुच्यते। उद्देशाच्च फलत्वेन इयेनादौ न विधीयते॥ २६५॥

अतो नात्रानर्धकल्पनावसरोऽस्तीत्याह — कल्पनेति । नाङ्गहिं-सासु फलमपेक्षितं, कत्पकारेण निराकाङ्क्षत्वादिति भावः । कत्वर्थेऽपि चायं विशेषः यदयं पशुसंस्कार एव, नतु प्रयाजादिवदारादुपकारोऽङ्ग-हिंसा, तत्पुरस्सरं विशसनादिसंस्कारानुष्ठानात् । अतएव संज्ञपने पशु-त्रीहिवत् प्रधानतया श्रुतः 'पशुं संज्ञपयती'ति । तदेतदाह — कत्वर्थ इति । सन्निपत्योपकारप्रदर्शनेन कत्वर्थतैव वलीयसीति दर्शितं भवति । आरादु-पकारकत्वे यावान् क्लेशो भवेद् नच तावानप्यस्तीति ॥ २६३ ॥

संस्कारत्वेऽपि चास्यायं विशेषः यदयं दृष्टार्थं एवावघातादिवत्। न तुं प्रोक्षणादिवददृष्टार्थः, कत्वपेक्षितेकादशावदाननिष्पत्तेः। देक्षे हि पशो 'हृदयस्याग्रेऽवद्यति । अथ जिह्वायाः । अथ वक्षसः' इत्यादिभिरेकादशावदानिष्पत्तेः याग उक्तः । नचासति हिंसासंस्कारे पशोरेकादशावदानिष्पत्तिः सम्भवति । अतो दृष्टार्थत्वादङ्गहिंसाया नानर्थकल्पनावसरोऽस्ती-त्यभिप्रायेणाह — हृष्टेति । एवं तावज्ज्योतिष्टोमोपायांशस्या हिंसा नाधमं इत्युक्तम् । ये चाभिचारयज्ञाः स्येनादयः, तत्राप्येकाहानां ज्योतिष्टोमप्रकृतित्वाचोदकप्राप्ताङ्गहिंसा नाधमं इत्याह — अभिचार इति ॥ २६४ ॥

अतोऽनङ्गभूतायामेव फलांशस्थायां हिंसायामेतदनर्थत्वमित्युपसंह-रित — तस्मादिति । नतुच फलांशस्थापि हिंसा रयेनाद्युदेशेन वि-धीयमानौ कथमनर्थः अत आह — उद्देशादिति । अयमभिन्नायः — नात्र रयेनोदेशेन फलं विधीयते, फलत्वेन हिंसाया एवोदेशात् । फलं ह्युद्दिरय साधनं विधीयते, नतु विपर्ययः । नन्देश्ययोरिष देशकालयोर्विधानमि-

१. 'नेनैव क्र', र॰ 'च' क. पाठः. ३. 'नत्वात् क्र' क. ग. पाठः.

भावनाविधिरप्येष फलांशाद् विनिवर्तते । अतः स्वतो न धर्मत्वं इयेनादेर्नाप्यधर्मता ॥२६६॥ फलानर्थानुवन्धित्वात् तद्द्वारेणोपचर्यते । निराकाङ्क्षस्य चैकेन इयेनस्य न फलद्वयम् ॥ तस्मात् कियान्तरादेवी हिंसातो नार्थ उच्यते । फलतोऽपि च यत् कर्म नानर्थेनानुबध्यते ॥ २६८॥ केवलप्रीतिहेतुत्वात् तद्धर्मत्वेन हीष्यते ।

ष्यत एव । सत्यम् । अन्यतस्तयोरप्राप्तेः । फले तु रागतः प्रवृत्तः पुरुषो न विधिना प्रवर्त्यत इत्युक्तमेवेति ॥ २६५ ॥

कथं पुनस्त्र्यंशभावनाविधाने विधेयाविधेयभेदः शक्यते वंक्तुम् । अतएव भावनान्तर्गतत्वादं नर्थत्वाक्षेपो निद्शितः । तत्रोत्तरमाह — भा- चनेति । अयमभिप्रायः — विधिहिं हंस इवोदकात् क्षीरं विविच्य प्राप्तपिरिहारेणाप्राप्तं गृह्णाति । तथाच वक्ष्यति — 'तद्गुणास्तु विधीयेरन्नविभागाद् विधानार्थे नचदन्येन शिष्टाः' (१, ४, ९) इति । अतो विशिष्टभावनाविधावपि साधनेतिकर्तन्यतामात्रपरत्वात् फलांशान्निवर्तत इति । अतः सिद्धं न स्वरूपेण श्येनो धर्मः । नाष्यधर्मः । फलस्यव त्वनर्थानुवन्धत्वात् तद्द्रारेणानर्थं इत्युपचर्यत इत्युपसंहरति — अत इति ॥ २६६३ ॥

नतु च विधीनां पुरुषार्थफलत्वात् रयेनस्य च विधिविषयत्वात् तद्वलेनार्थात्मकमेव फलान्तरं विश्वजिदादिवत् किं न कल्प्यते । अतः स्व-रूपेण धर्मो भविष्यतीत्याह— निराकाङ्क्षस्येति । अयमर्थः — भ्रातृव्य-वधेनैकेन स्वर्गादिप श्रियतरेण निराकाङ्क्षस्य रयेनस्य न फलान्तरकल्पना सम्भवति । भावनाकाङ्क्षाः हि तक्कल्पनाबीजम् । एका च भावनैकेनैव भाव्येन निराकाङ्क्षेति न भाव्यान्तरसम्बन्धं लभते । तथाच वक्ष्यति — 'एकं वा चोदनैकत्वात्' (४, ३, १४) इति । अतः पसद्भम-

१. 'कर्तुम्' ग. पार्टः. २. 'दर्थाक्षेपो दार्शि'; ३. 'नेऽर्थे' क. पाठः.

ननुचेष्टाभ्युपायत्वाच्छयेनादेधर्मता भवेत् ॥ २६९ ॥ फलं तावद्धर्मोऽस्य इयेनादेः सम्प्रधार्यते । यदि येनेष्टसिद्धिः स्यादिनष्टाननुबन्धिनी ॥ २७० ॥ तस्य धर्मत्वमुच्येत ततः इयेनादिवर्जनम् । यदा तु चोदनागम्यः कार्याकार्यानपेक्षया ॥ २७१ ॥ धर्मः प्रीतिनिसित्तं स्यात् तदा इयेनेऽपि धर्मता ।

नर्थफलस्य तद्वारेणानर्थत्विमत्याह — तस्मादिति । किं पुनः कारणं, फला-नर्यानुबन्धित्वात् रयेनो न धर्म इत्यत आह — फलत इति । ईटरो क-मिणि लोके धर्मशब्दः प्रसिद्ध इति ॥ २६८३ ॥

अत्र चोदयति — ननुचिति । अयमभिप्रायः — किं पुनः कारणं स्वतो न धर्मत्वं रयेनादेः, नाप्यधर्मतेति । इष्टाभ्युपायो हि चोदनालक्षणो धर्मः । तथा रयेनः फलस्यानधानुवन्धित्वेऽपि । अतो धर्म इत्येवायं व-कतन्य इति । अत्रोभयरूपरहितः रयेन इत्यभिष्ठेत्य सम्प्रधारणामवतारयति — फलिपिति । स्थितं तावत् रयेमफलं हिंसा । हिंसा च न धर्म इति । रयेनादिखरूपपिदानीं लोकप्रसिद्धचनुसारेणावधारयामः धर्मोऽधर्मो वेति ।। २६९३ ।।

तत्रान्यतरिर्धारणाय पश्चद्वयमुपन्यस्यति — यदीति द्वयेन । लोकप्रसिद्धिहि नः सर्वशब्दार्थावधारणे मूलम् । तदसावेव निरूपणीया । तत्र यद्यनिष्टानुबन्धरिहतेष्टाभ्युपायश्चोदनालक्षणो धर्म इति लोकेनोच्यते, ततः स्येनादीनामधर्मत्वेन वर्जनं, परम्परयानर्थानुबन्धित्वात् । यदि त्वना-द्वत्य परम्परयानर्थानुबन्धित्वमाहत्य प्रीतिफलं लोकिका धर्मशब्देनोपचरन्ति चोदनासमित्रगम्यं, तथा सित स्येनोऽपि तादशत्वाद् धर्मी भवेत् । कार्या-कार्यानपेक्षयेति । यदेव हि प्रीतिमात्रानुबन्धि तत् कार्यमिति विवेकिनो बुध्यन्ते, विपरीतमकार्यमिति भावः । प्रमिद्धिविभागकथनेनैव चात्र निधारणमुक्तम् । यथाप्रसिद्धि तावद् धर्मशब्दोऽभ्युपगन्तव्य इति श्चितम् । प्रसिद्धिश्चानिष्टाननुबन्धिसाधनविषयेव धर्मशब्दस्येति स्येनादिवर्जनमेवा-वसीयत इति ॥ २७१३ ॥

१. 'ति भावः ॥' क, पाठः.

यदि त्वप्रीतिहेतुर्यः साक्षाद् व्यवहितोऽपि वा ॥ सोऽधर्मश्चोदनार्थः स्यात् तदा इयेनेऽप्यधर्मता । यस्तु हिंसात्वसाधर्म्याद् वाद्यवच्चोदितास्वपि ॥ वदेदनर्थहेतुत्वं तस्याप्यागमबाधनम् । तमनाहत्य यो व्याद् यागादेरप्यसो वदेत् ॥ २७४॥ स्वर्गादिसाधनाशितं कियात्वाद् भोजनादिवत् । गीतामन्त्रार्थवादेर्यां कल्प्यतेऽनर्थहेतुता ॥ २७५॥

नन्वेवमधर्म एवानिष्टानुबन्धित्वात् इयेनः फलद्वारेण, अत आह — यदीति । अयमभिप्रायः — अधर्मपदप्रयोगोऽपि लौकिकानां सम्प्रधारणीयः किंविषय इति । तद् यदि चोदनार्थोऽपि साक्षाद् व्यवधानेन वाप्रीति-हेतुरधर्म इति प्रसिद्धः, ततः इयेनोऽप्यधर्मः । अथ वेदविहिते नाधर्मशब्द-मश्रीतिकरेऽपि परम्परया लोकः प्रयुक्ते, ततो नाधर्मः । नच वेदविहितगोचरोऽधर्मशब्दप्रयोगो लौकिकानां दृष्ट इति नाधर्मः स्वरूपेण इयेना-द्य इति भावः ॥ २७२१ ॥

यस्तु वदति—विहिता नामांश्रद्धयगामिनी हिंसा। तथापि प्रतिबद्ध-िक्कदर्शनेन तस्यानर्थहेतुत्वमनुमैास्यामहे । तथाहि हिंसात्वमनर्थत्वेन प्रतिबद्धं बाह्यहिंसास्ववगतं, तद्धि विहितास्विप दश्यमानमनर्थत्वमनुमापसू-यतीति । तदेतदुपन्यस्य दृषयति — धास्तिबति । अयं चागमबाधोऽनुमाने प्रपन्नयिष्यत इति ॥ २७३ ।।

आगमानादरे त्वनवस्था भवतित्याह — तमिति ॥ २७४३ ॥ नन्वागमानुसारेण ऋतुगतानुमिषि हिंसानामधर्मत्वमवगम्यते । त-थाहि—सन्ति हि केचन मन्त्रार्थवादेतिहासादयः ये ऋतुविर्तिनीमिष हिंसां निन्दन्ति । यैथा जपस्तुतौ

''विधियज्ञाज्ञपयज्ञो विशिष्टो दशिभर्गुणैः'' इति हिंसाङ्गत्वेनैव विधियज्ञनिन्दा स्मर्यते । अत आह — गितेति । अस्यार्थः — प्रत्यक्षोऽत्र श्रुतिबाधः । कतौ विधानदर्शनात् 'अन्यत्र ती-थेभ्यः' इति च श्रुँतेः ।

१. 'दाः ये', २. 'त', ३. 'साकरत्वे' ग. पाठः. ४. 'स्मृ' क. पाठ

प्रत्यक्षश्रुतिवाध्यत्वात् सान्यार्थत्वेन नीयते। शिष्यान् प्रत्यविशिष्टत्वात् स्त्रवेदिकवाक्ययो॥ अशक्तेश्वोभयोः साम्यान्न स्त्रेष्वित्यनुत्तरम्। प्रागुक्तपरिसङ्ख्यायाः फळभेतत् प्रकाइयते॥ स्त्रेषु ह्यनया गुक्त्या गतिरेषावि युज्यते।

''यज्ञार्थं पश्चः सृष्टाः स्वयमेव स्वयम्भुवा । ' यज्ञा हि भूत्ये लोकस्य तस्माद् यज्ञे ववाऽवयः ॥ '' इति च । अन्यपरतयार्थवादो व्याख्येयः । यथा वक्ष्यति — 'नहि निन्दा निन्दां निन्दितुं, किं तर्हि निन्दितादितरं प्रशंसितुमि'ति ॥ २७५३ ॥

अत्रापरं भाष्यं — 'नन्वशक्तामिदं सूत्रमिमावर्थावभिविद्तुं चोदनाठश्वणो धर्मः नेन्द्रियादिरुक्षणः, अर्थश्च धर्मो नानर्थ इति । भिद्यत हि
तदा वाक्यम्' इति । एवं वाक्यमेद्परिचोदनां कृत्वा परिहारभाष्यम् —
'उज्यते । यत्र वाक्यादेवार्थोऽवर्यम्यते तत्रवम् । तत् तु वेदिकेषु न सूत्रेषु !
अन्यतोऽवर्यतेऽर्थे सूत्रमेवमर्थामित्यवर्यन्तव्यिगिति । तदाक्षिपति — शिच्यानिति । अस्यार्थः — अन्यतोविद्तिवदार्थेभ्यो जिज्ञामुभ्यः सूत्राणि
जैमिनिना न प्रणोतानि । अतस्तानि तेषां वेदवाक्यनुभ्यति उभयं च
वेदस्त्रात्मकं वाक्यभेदादिदोपादसपर्थम् । नचाकक्तमर्थप्रत्यायने प्रमाणम् । अतो न वेदस्त्रत्योः कश्चिद् विशेष इति न स्वेष्विति भाष्योक्तमनुक्तरमिति ।। २७६ ॥

अत्र परिहारमाह — प्रागुक्तिति । अस्यार्थः — सत्यम् । वाक्य-भेदादिना स्त्राणामप्यशक्तिः शिष्यांश्च प्रत्यविशेषः । किन्तु या पूर्वं सति सम्भव इति परिसंख्योक्ता, तस्याः फलमेतद् भाष्यकारेण प्रतिपाद्यते । एवं हि न्यायाभासभान्ताः शिष्या भाष्यकारेण शिक्षिताः यद् विवक्षितासम्भवे वाक्यभेदादिभिरिप स्त्राणि गमयितव्यानीति । तदिहैव तावचोदनास्त्रे प्रदर्शते यद् वाक्यभेदेनापि चोदनास्त्रार्थो बोध्यत इति । अनयेति । भाष्योक्तया प्रमाणान्तरप्रतिपन्नार्थविषयतया युक्त्येत्यर्थः । एषेत्यपि च भाष्योक्तेव वाक्यभेदगतिः प्रत्यवसृत्रयते । यथाह — 'भिन्नयोरेव वाक्ययो-

१. 'ति । अ' स. पाठ:.

तस्मादावर्तते सूत्रं तन्त्र वा शक्तिभेदतः ॥ २७८॥ एकदेशानुमानाद् वा द्वे सूत्रे परिकल्पिते। इतरेतरसामीप्यादेतावेव परस्परम् ॥ २७९॥

रिमावेकदेशाविति'। तदनेन शिष्यान् प्रत्यविशेषेऽपि व्याख्यातृणागेव व्याख्याप्रकारे। भाष्यकारेणोक्त इति दर्शितम्। व्याख्याकारा हि चिरपार चितन्यायसामस्त्यस्मरणक्षमा न्यायबळेन वाक्यभेदादिभिरपि सूत्राणि व्याच्छत इति ॥ २७७३॥

यतश्य प्रमाणान्तरानुसारेण वाक्यभेदादिभिरिष सूत्रेष्ववगितः सम्भवित, तस्मादावृत्त्या वा तन्त्रेण वेदं सूत्रं व्याख्येयमित्याह — तस्मानिति । आवृत्तौ तावत् सकलमेव सूत्रं द्विः पिठतव्यम् । तत्रैकस्य चोदनालक्षणो धर्म इत्यत्र तात्पर्यम् । अपरस्य चार्थो धर्म इत्यत्र । अन्यपरत्वेऽन्यतरसम्बन्धोऽनुवादः । सृत्रभेदेन चोभयविधानात् तात्सिद्धेरुभयानुवादोपपित्तः । तन्त्रं चोदनालक्षणादीनां त्रयाणामन्यतमम् । तदुपरिष्टाद् वक्ष्यते । तिस्मन् पक्षे न वाक्यभेदः । तथाहि — त्रिपदिमदं सूत्रम् । पदन्त्रयस्यापि चेतरेतरसम्बद्धोऽर्थो वाक्यार्थः । तद् यदेव त्रयाणामुभयसन्धान्वार्थमावर्त्यते तदेव वाक्यं भिनित्त । तन्त्रेण तूभयसम्बन्धे न वाक्यभेदः । सकृद्धचनात् । सकृदुक्तस्यैव योग्यतयोभयसम्बन्धे शक्तिभेदात् । तदिह धर्मपदं वा तन्त्रोचिरतमुभाभ्यां सम्बध्यते । सिध्यति चोभयं चोदनालक्षणो धर्मोऽर्थो धर्म इति च । मध्यपदं वाद्यन्ताभ्याम् । एवमपि चेष्टं सिध्यति अर्थो धर्मः स चोदनालक्षण इति । आद्यमेव वोत्तरभ्याम् । चोदनालक्षणोऽर्थः स एव च धर्म इति । इदमेकमेव वाक्यं त्रयाणामन्यतमस्य तन्त्रेणोभयसम्बन्धाद् द्वर्थमित्यवगन्तव्यम् । आह च —

''चोदनालक्षणादीनां तन्त्रेणैकस्य सङ्गर्तो । द्वाभ्यां सहार्थवाचित्वाद् द्वर्थमेकं भविष्यति ॥ ''

इति ॥ २७८ ॥

भाष्यकारेण 'भिन्नयोरेव वाक्ययोरिमावेकदेशावि'ति वदता स्त्रद्वय-

१. 'सम्बन्धार्थ', २. 'तेः' ग. पाठः.

करुप्येते वाक्यशेषाय नान्यावयवकरुपना । विशिष्टार्थानुवादित्वाद्यवेत्यपि भाषिते ॥ २८० ॥ वाक्यभेदः स एवेति संज्ञातन्त्रत्वमुत्तरम् । अर्थं वा अत्युपादानात् संज्ञालक्षणशब्दयोः ॥२८१॥ तन्त्रे लक्षणशब्दो वा वाच्यो धर्मार्थशब्दयोः ।

मेवेदं दिशितम्। तदुपन्यस्यति — एकदेशोति। अर्थो धर्म इत्येकं सूत्रम्, अपरं चोदनालक्षण इति। तेन चोदनालक्षणावयवेनानुमितेनानन्तरस्त्र-स्थेन धर्मपदेनैकं निष्पद्यते चोदनालक्षणो धर्म इति। तदिदमुक्तम् — एकदेशानुमानादिति। नन्वर्थो धर्म इति चोदनालक्षणाचोदनालक्षणयोर-न्यतर्रस्यानुपादानात् तदपेक्षायामचोदनालक्षणोऽष्युपतिष्ठमानः केन वार्यते। एवं चोदनालक्षणो धर्म इत्यत्राप्यनर्थप्रसङ्गो दर्शयितच्यः। अत आह — इतरेतरेति। एतावेव चोदनालक्षणार्थशब्दावितरेतरसामीप्यात् परस्परं स्त्रद्वयेऽपि विशेषणत्वेन वाक्यशेषतया कल्प्येते। अतो नाचोदनालक्षणान्वयवकल्पनेति। अनुवादत्वेन चात्र चोदनालक्षणार्थावयवकल्पनेति। अनुवादत्वेन चात्र चोदनालक्षणार्थावयवसम्बन्धो भिन्नयोः स्त्रयोर्दशियतव्यः, यदर्थो धर्म इत्येकस्त्रेणोक्तं तचोदनालक्षण इति, यचोदनालक्षणो धर्म इत्यत्रोक्तं तदर्थ इति॥ २७९३॥

अपरमिप 'अथवा अर्थस्य सतश्चोदनालक्षणस्य धर्मत्वामित्येकार्थमे-वे'ति भाष्यम् । तदाक्षिपति — विशिष्टेत्येवान्तेन । अर्थविशेषणविशिष्ट-चोदनालक्षणानुवादेन धर्मविधानं दिशितम् । एवमिप विशेषणविशेष्योभ-यपरत्वेन वाक्यं भिद्यत एव, यथैकत्विशिष्टप्रहानुवादेन सम्मार्गविधौ । अतः केन विशेषणाथवेति परिहारान्तरमुक्तमिति । यतश्चायमपरिहारः, त-स्मात् पूर्वोक्तमेव पदत्रयतन्त्रत्वं वाक्यभेदपरिचोदनायामुक्तरिमत्याह — इतीत्यर्थशब्दयोरन्तेन । एतच्च तन्त्रत्रयं व्याख्यातमेव । संज्ञाशब्देन धर्म-पदमुच्यते । तिद्ध चोदनालक्षणस्यार्थस्यालौकिकी संज्ञा भूवादीनामिव

१. 'रानु', २. 'दोतैन' ग. पाठः ३. 'ण परि', ४. 'ते । सा हि चो' क. पाठ:.

धर्मे सामान्यतः सिन्धे प्रमाणं कथ्यते यदा ॥२८२॥ वृत्तमेव तदार्थत्वे किमर्थं पुनरुच्यते । चोदनालक्षणत्वस्य धर्म प्राति विधेयता ॥ २८३॥

धातुशब्दः । पूर्वाचार्याणां मतेन चितदुक्तम् । यद्यवर्थयं वाक्यभेदैः परिह-र्तव्यः, ततस्तन्त्रेण द्यर्थमेकं वाक्यं व्याख्ययम् । नच प्रकारान्तरेण वा-क्यभेदपरिचोदना परिहर्तुं शक्यत इति ॥ २८१३ ॥

अत्र चोदयति— धर्म इति । अयमभिगायः — द्वे किलात्र वचन-व्यक्ती । चोदनालक्षणानुवादेन धर्मविधानं विपरीतं वा । तत्राधे तावत् पक्षे चोदनारुक्षणत्वस्यार्थत्वव्यभिचाराद् युक्तमेव विशेषणम् । यदा तु सामान्यतः सिद्धधर्मानुवादेन प्रमाणमनेन कथ्यते, तदा अर्थत्वं प्राप्तमेव, अर्थस्येव श्रेयस्साधनस्य धर्मत्वप्रसिद्धेः । सर्वे हि वादिनः प्रीतिसाधनं धर्म इत्यत्राविप्रतिपन्नाः, तद्विशेषेष्वेव विवादः । मीमांसका हीष्टाप्तियोर्धमत्व-मिच्छन्ति । सङ्घटवन्दनादौ सौगताः । सामान्यं तु प्रीतिसाधनं धर्मस्वरूपं सर्ववादिनामविवादसिद्धसेवै । एषेव च प्रागिप सामान्यसिद्धिरुक्ता । अत-एवच विशेषिसिद्धिजिज्ञासायां प्रमाणविशेषविधानं, तत एव तत्सिद्धेः। वेदागमे हि प्रमाणे यागादयो धर्माः । बुद्धागमे तु चैत्यवन्दनाद्यः । को धर्म इत्यत्रापि विशेषजिज्ञासयैव प्रश्नः । वक्ष्यति च 'विशेषस्य च जिज्ञासे ति । तस्मादेषैवात्र वचनव्यक्तिर्भुख्या । अतएवाद्ये प्रथमभुक्त्वा सर्त्सूत्रेण च प्रत्यक्षादिनिराकरणादेषैव वचनव्यक्तिः सूत्रकाराभिमता ठक्ष्यते।यो धर्मः स चोदनारुक्षणः इति प्रतिज्ञातेऽन्यरुक्षणनिराकरणं सङ्गच्छते, नान्यथा । तस्मादेषेवात्र वचनव्यक्तिः । अस्यां चार्थाव्यभिचारादर्थविशेषणमनर्थक-मिति ॥ २८२३ ॥

परिहरति चोद्नेति । अयमभिप्रायः सत्यम्। एषैव चात्र वचनव्यिकतः । इयमेव तु नासत्यर्थविशेषणे सिध्यतीति फलवदर्थग्रहणम् ।

१. 'इयमवा', २. 'दो वक्तब्यः', ३. 'व । प्रा' क. पाठः. ४. 'पमात्रजि' ग, पाठः

लभ्यते ऽर्थानुवादेन संशयो ह्यन्यथा भवेत्। तथा च येऽप्यनर्थस्य साधनत्वेन कल्पिताः ॥२८४॥ निवेधेस्तेऽपि धर्माः स्युश्चोदनालक्षणत्वतः। तस्माद्र्थापरित्यागादेकार्थग्रहणं यथा ॥ २८५॥ लभ्यते वचनव्यक्त्या सा स्याद्र्थानुवादतः।

असित हि तस्मिन् वचनव्यक्तयन्तरसन्देहो भवेत्। एवं हि तदा सम्भाव्यते, यश्चोदनालक्षणः स धर्म इति । अत्र तु वक्ष्यमाणो दोषः । नित्यानुवादभूते त्वध्यप्रहणे नैवं वचनव्यक्तिः सम्भवति, अर्थप्रहणस्य विध्यनुवादयोरसम्भवात् । विधौ तावद् वाक्यभेदादसम्भवः । अनुवादस्य चाप्राप्तेः । निहं चोदनालक्षणमर्थसम्बन्धं न व्यभिचरित अनर्थस्यापि तल्लक्षितत्वात् । अतो नानुवादः । नचैतत्परित्यागेन वाक्यार्थत्वम् अनर्थकत्वाद् वाक्यैकदेशस्य । अतो यतरस्मिन् पक्षेऽर्थपदान्वयो घटते, ततरः पक्षोऽवधायते । धर्मानुवादेन प्रमाणविधौ सम्भवति नित्यानुवादभूतोऽर्थशब्द इति स एव पक्षो निश्चीयते । अतो विध्यनुवादस्चनार्थ एवार्थशब्दो न विशेषणम् । 'विशेष-णाद् विना चैतदि'ति च स्पष्टमेव स्त्रार्थ इति दर्शियिष्यति ॥ २८३ । ॥ ।

सादेतत् । सम्भावितवचनव्यक्तिपरिग्रहे को दोषं इति, अंत आह — त्यथेति । चोदनालक्षणानुवादेन धर्मविधावधर्माणाँमपि निषेधचो-दनयानर्थसाधनत्वेन लक्षितानां ब्रह्महत्यादीनां चोदनालक्षणत्वाद् धर्मत्वं भवेत् । नचतिदिष्टम् । अतो न विधेयार्थमपि विधिफलमर्थवद्यपद्ग्रहणम् । अतो नेयं वचनव्यक्तिः साधायसीति ॥ २८४३ ॥

अनस्तराग्तिवागेनात्र सौ नाम वचोभङ्ग्याश्रयणीया, यस्यामर्थश्र धर्मतया न त्यज्यते, एकश्च वाक्यार्थो भवति । सा च धर्मानुवादेन प्रमाण-विधिः, तस्यां हि धर्मस्यार्थत्वाव्यमिचारादर्थो न त्यज्यते । एक एव वाक्यार्थो भवति, सामर्थ्यलभ्यत्वादर्थस्य । इयं चार्यानुवादादेव सिध्यति, नान्यथेत्युक्तमेवेत्याह — तस्मादिति ॥ २८५ ।।

१. 'प्य' ग. पाडः, २. 'पः अ', ३. 'र्थप्र' क. पाठः ४. 'साधनामेव', ५. 'नत्वन्य' ग. पाठः

विशेषणाद् विना चैतद्रथसामध्यकारितम् ॥ कथ्यते भाष्यकारेण फलं हिंसादिवर्जनम् ॥ २८६३॥

यद्येषेवात्र वचनव्यक्तिः, कथं तर्हि भाष्यकारः 'उभयमिहे'त्यादि-ग्रन्थेनार्थपदस्य विशेषणतां दर्शयति । विस्पष्टं हि तत्रोक्तं 'तत्रानर्थो धर्म उंक्तो मा भूदित्येवमर्थमर्थग्रहणमि'ति, यदपि चेदम् 'अथवे'त्यादि भाष्यमा-क्षिप्तं तस्याप्यद्ययावन्न किञ्चित् समाधानमुपलभामहे, अत आह — वि-द्योषणादिति । अनेन भाष्यद्रयमपि समाहितम् । यत् तावदुभयमिहे-त्युंक्तं तदर्थविशेषणाद् विनैवार्थसामर्थ्यकारितमेव भाष्यकारेण कथितम् । किमिदमर्थसामर्थ्यकारितमिति । एतदुक्तं भवति — यद् धर्मानुवादेन प्रमा-णविधानादेवानथीनां हिंसादीनामधर्मत्वेन वर्जनं भवति, प्रमाणानुवादेन च धर्मविधौ तेषामपि धर्मतापद्येत । तदिहानथीं धर्म उक्तो मा भूदित्येव-मर्थमर्थग्रहणमिति वदता वचनन्यक्तिविशेषपरिग्रहार्थोऽर्थशन्य इति द-र्शितम् । आक्षिप्तभाष्यसमाधानेऽप्ययमेव ग्रन्थो व्याख्येयः । नेदमथवेति शब्दसामर्थ्यकारितं भाष्यकारियमुत्तरम् । तथाहि वाक्यभेदो भवति । इह्त विनैव विशेषणादर्थसामर्थ्यकारितमेवेदमुच्यते । तच वचनव्यक्ति विशेषाश्रयणेन दर्शितम् । नचार्थादापद्यमानो वाक्यभेदमापादयति । अश-ब्दप्रमाणकत्वाद्, वाक्यभेंदस्य च शब्ददोषत्वात् । अतोऽथवेत्यादिना धर्मो-देशेन प्रमाणविधानमत्र भाष्यकृता दर्शितम् । तत्र चार्थशब्दस्यानुवादैत्वाद् वाक्यभेदः सुपरिहर एव । यदेतदन्थीनां हिंसादीनां वर्जनम् . इदं धर्मा-नुवादेन प्रमाणविधानवचनव्यक्तरेवार्थसामर्थ्यकारितं फलं भाष्यकारेण क-थ्यत इत्यर्थ इति ॥ २८६३ ॥

> इत्युपाध्यायसुचरित्तभिश्रकृतौ काशिकाटीकायां चोदनासृत्रं समाप्तम् ।

१. 'भावनथी' ग. पाठः. २. 'दकत्वा' क, पाठः-

तस्य निमित्तपरीष्टिः ॥ ३॥

तस्य निमित्तपरीष्टिरिति सत्रम् । तस्यायमर्थः — तस्य धर्मस्य य-न्निमित्तं प्रमाणं चोदनाभिधानं, तत्परीष्टिः कर्तव्येति । पाक्षिकी च परीष्टि-पदरूपसिद्धिः । तथाहि 'इषु गतौ' इत्यस्मादु धातोः 'इषेरनिच्छार्थस्य' इति युचि विहिते 'परेर्वा' इति क्तिन्युचोर्विकल्पः स्मर्थते । तेन युज्विधौ पर्येषणेति भवति । क्तिनि तु परीष्टिरिति । अत्र वदन्ति — किमिदमनव-सर एव परीक्षाप्रतिज्ञानम् । चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति हि प्रतिज्ञा-तम् । अतस्तद्पपादनसमर्थहेतुवचनावसरे किमपरं निमित्तपरीक्षा प्रतिज्ञा-यते । नहि नैयायिकाः शब्दोऽनित्यं इति प्रतिज्ञाय तदेतत् परीक्षामहे इति परीक्षामवतारयन्ति, अपितर्हि सहसेव कृतकत्वादिति हेतुमिन-द्धति । तदिहापि चोद्नासूत्रप्रतिज्ञातावधारणद्वयोपपादनाय सदौत्पत्तिक-सूत्राभ्यां हेतुवचनमुचितम् । किमन्तरा परीक्षाप्रतिज्ञानन । यदि मतं — परार्धप्रतिज्ञास्वयं न्यायः यत् प्रतिज्ञानन्तरमेव हेत्वभिधानं, स्वप्रतिपत्तौ तु न हेतुधर्मा योजयितव्या इति । तन्न । नहि जैमिनेरपि स्वप्रतिपत्तये शास्त्र-निर्माणम्, अन्यतो विदितवेदार्थः शिष्यहित।र्थाय स्त्राणि प्रणीतवान्। अतो-उन्नापि परार्थेव प्रतिज्ञा । अथोच्यते — द्वेषा हि परः, च्युत्थितान्युत्थितभे-दात् । तत्र व्युत्थितप्रतिपादने प्रतिज्ञानन्तरमेव हेतुरिभधीयत इति न्या-र्यंम् । उत्तरे तु परीक्षापुरस्सरमेव हेत्वभिधानेन प्रतिपाद्यन्त इति । तन्न । लक्षणान्तरेष्विप प्रसङ्गात् । भेदादिलक्षणेष्विप यथास्वमर्थं प्रतिज्ञाय परी-क्षाप्रतिज्ञानमापद्यते । नच तथा दृश्यते । कश्चेष न्यायः यद् विप्रतिपन्नाय प्रतिज्ञानन्तरमेव हेतुरुच्यते न शिष्येभ्य इति । प्रत्युत तानेव प्रति लाघवाय प्रतिज्ञानन्तरमेव हेतुर्वक्तुमुचितः, किमन्तरा व्याक्षेपकरी प्रतिज्ञा निश्चिप्यत इति यत्किञ्चिदेतत् । तस्मादयमत्र समाधिः — इहाद्येन सूत्रेण शास्त्रस्य श्योजनं प्रतिज्ञातम् । द्वितीयेन च समस्तवक्ष्यमाणतन्त्रार्थसंक्षेपप्रतिज्ञानम् । अनेन तु सुखग्रहणार्थमाद्याध्यायार्थप्रतिज्ञानम् । 'अथातः शेषलक्षणम्" । (३.१.१) 'अथ विशेषलक्षणम्' (८.१.१) इतिवद् ऋषिणा प्रणीतम् ।

१. 'त्रो' . पाठः २. 'यः ।' क. पाठः ३. 'मिति' ग. पाठः

एतदुक्तं भवित — इहाध्याये धर्मप्रमाणं परीक्षिष्यामह इति । यद्यपि चोदन्नास्त्रेणापि समस्ततन्त्रार्थसंक्षेपे कियमाणे प्रमाणलक्षणार्थोऽपि चोदनैव प्रमाणमेवेति प्रतिज्ञातः, तथापि सङ्गीणे प्रतिज्ञाते पुनरनेन निष्कृष्याद्याध्याय्याः प्रतिज्ञायते । अनिष्कृष्यमाणे हि प्रतिज्ञासङ्गरेण न ज्ञायते कस्य प्रतिज्ञामागस्य सदौत्पत्तिकस्त्राभ्यां हेतुरिभधीयत इति । बह्वेव हि तत्र प्रतिज्ञातं धर्मस्वरूपादि । अतस्तत्रापि हेत्वभिधानमिदिमिति कश्चिद् भ्राम्येत् । अतस्तद्भ्रमापनुत्तये स्वयमेव निर्धारणं दर्शयति । योऽयं तन्त्रार्थः संक्षिप्यास्माभिः प्रतिज्ञातः, तस्मिन् व्याख्यास्यमाने निमित्तपरीक्षेव ताविदहाध्याये वर्तिष्यते प्रमाणपुरस्मरत्वात् प्रमेयसिद्धेः । तिदह तावच्चतुर्विधा परीक्षा वर्तिष्यते — किं चोदनैव उतान्यदेवेति नियमः, चोदना वान्यद् वेति विकल्पः, उभयं वेति समुच्चयः, न चोभयित्युभयापलापः । आह च —

"निमित्तान्वेषणा चेह चतुर्धेव करिष्यते । चोदनैवान्यदेवति यद्वान्यच्चोदनापि वा ॥ अथवा चोदनान्यच्च न चान्यन्नापि चोदना ।"

इति । तदेते नियमविकल्पसमुच्चयोभयापलापैश्वत्वारः पक्षा भवन्ति । भवति च प्रमाणविकल्पः । यथारादवस्थितमाग्नं कदाचिल्लिङ्गाद्वैति । कदाचिदासोपदेशात् । नच समुच्चयेऽन्यतरवैयर्ध्यम् , ईश्वरमहर्षयो हि प्रस्थेण धर्ममवयन्ति आगमेनेतस् इति प्रमातृभेदादुभयोपपत्तिः । भाष्यकारेण तु प्रदर्शनार्थं 'किं चोदनैव उतान्यदपी'ति दिशतम् । परीक्षमाणस्य हि चतुर्थेव प्रतिमा जायते । निदह प्रत्यक्षसूत्रे तावत् प्रत्यक्षादिनिषेधेन प्रतिपक्षनियमविकल्पसमुच्चयाः प्रत्युक्ताः । उभयापलापस्तु चोदनाप्रामाण्यसम्भवनेनौत्पत्तिकसूत्रे निरित्तिष्यते 'तत् प्रमाणमनपेक्षत्वादि'ति । तद्यं निमित्तपरीक्षासंक्षेपो भवति — प्रत्यक्षादिन्युदासेन चोदनैवत्यवधारणसिद्धिः, अभावाशङ्कानिराकस्णेन च प्रमाणमेवेति, शब्दार्थसम्बन्धवाक्यरचनापौरुष्यत्वप्रतिपादनेन च पुरुषानुप्रवेशसम्भाविताप्रामाण्यव्युदासः, तद्भूताधि ।

१. 'रे न' ग. पाठ:.

प्रतिज्ञाव्यतिरेकेण भाष्यकारेण यद्यपि । वक्ष्यमाणा स्वपक्षस्य युक्तिः पूर्वनिदर्शिता ॥१॥ प्रतिज्ञामात्रमित्येतज्जेमिनेर्मतमुच्यते । वृत्तिकारोऽधिकं वापि भृतादिद्वारमन्नवीत् ॥२॥

इति निमित्तस्त्रं तृतीयम्।

करणेन च वाक्यार्थसंविन्मूलोपपादनम्, उपरिष्टात् तु मन्त्रार्थवादप्रामा-ण्यप्रकारकथनं, स्मृतिपादेन च मन्वाद्याप्तस्मृताचिरतागृद्धमाणकारणकाष्टका होलाकादिपदार्थानां मूलवेदसद्भावोपपादनं, नामधेयपादेन चोद्भिदादिनाभ्नां गुणपराणामेव नामधेयतयैव क्रियोपयोगकथनीमिति कृत्स्व एवाध्याये ध-र्मस्य निमित्तपरीक्षेति सूक्तं तस्य निमित्तपरीष्टिरिति ॥

अत्र भाष्यम् 'उक्तीमदमस्माभिश्चोदना निमित्तं धर्मज्ञाने इति तत् प्रतिज्ञामात्रेणोक्तमि'त्यादि । तदयुक्तम् , सोपपत्तिकप्रतिज्ञाभिधानात् । तथाहि — 'चोदना हि भृतमि'त्यादिना चोदनाप्रामाण्योपपत्तिरुक्तैव', 'नान्यत् किञ्चनेन्द्रियमि'ति चान्याप्रामाण्योपपत्तिः । अतः कथमुच्यते तत् प्रतिज्ञामात्रेणोक्तमिति, अत आह—प्रतिज्ञोति सार्धेन । अस्यार्थः— यद्यपि भाष्यकारेणानागतावेक्षणेन सदौत्पत्तिकस्त्राभ्यां वक्ष्यमाणा स्वप्धस्य युक्तिः प्रतिज्ञाच्यतिरिक्ता दिशेता, तथापि न स्त्रकारेण काचिदु-पपत्तिरुक्तेति तन्मतानुसारेण प्रतिज्ञामात्राभिधानमिति ॥ १३ ॥

समर्थनान्तरमाह — वृत्तिकार इति । अस्यार्थः — यत्तु चोदना हीत्यादिना भूताद्यथप्रकाशनसामर्थ्यं चोदनायाः कृतं, तत् प्रामाण्यद्वारमात्र-मेव कथितम् । पारमार्थिकी युक्तिरुपरिष्टाद् वक्ष्यते स्त्रकारेणैव । अतो वक्ष्यमाणयुक्त्यधिकमेव तत् प्रामाण्यसम्भावनामात्रमभिहितम् । सम्भा-वितो हि प्रतिज्ञायां पक्षो हेतुना साध्यते, नत्वसम्भावित इति स्वाभिप्राये-णापि प्रतिज्ञामात्राभिधानोपपितिरिति ॥ २॥

इत्युपाध्यायसुचरितामश्रकृतौ काशिकाटीकायां निमित्तसृत्रं समाप्तम् ॥ सत्सम्प्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत् प्रत्यक्षमनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वात् ॥ ४ ॥

वर्ण्यते सूत्रभेदेन येन प्रत्यक्षलक्षणम्। तेन सूत्रस्य सम्बन्धो वाच्यः पूर्वप्रतिज्ञया॥१॥ लक्षणस्याभिधानं तु केनांशेनोपयुज्यते। किमर्थं चानुमानादेर्लक्षणं नात्र कथ्यते॥२॥ न तावदप्रमाणत्वं तेषां नाष्यक्षबुद्धिषु।

अत्रानन्तरं परीष्टिस्त्रप्रतिज्ञातां निमित्तंपरीक्षामवतारियतुं स्त्रम् —
'सत्
नोवन्त्रप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत् प्रत्यक्षमनिमित्तं विद्यमाप्राप्ते भनत्वाद्'' इति । तदिदं वृत्त्यन्तरे अनिमत्तादविष्ठद्य तत् प्रत्यक्षमित्यवमन्तं ठक्षणपरं व्याख्यातम् । तदेतदुपन्यस्य दूषयित — वर्ण्यतः
इति । अस्यार्थः — धर्मस्य निमित्तं परीक्षितव्यमिति हि प्रतिज्ञातम् । अनन्तरं
च प्रत्यक्षस्य ठक्षणमुच्यमानं न पूर्वप्रतिज्ञ्या सङ्गच्छत इति ॥ १ ॥

न परमसङ्गतिः, अनुपयोगोऽपीत्याह — लक्ष्मणस्येति । लोक-प्रसिद्धप्रमाणव्यवहारिणो हि मीमांसकस्य किं तल्लक्षणकरणेनित भावः । द्वांशा हि पूर्वप्रतिज्ञा चोदनैव प्रमाणं प्रमाणमेव चोदनेति तन्त्रार्थसंक्षे-पप्रतिज्ञानम् । पुनश्च परीष्टिस्त्रेण निष्कृष्याद्यलक्षणविषयतया । नचान्य-तरांशप्रसाधनेनापि लक्षणाभिधानमुपयुज्यत इति । यदि तु नैयायिकादि-प्रस्थानमनुविद्धता प्रत्यक्षस्य लक्षणं प्रणीयते, तद्वदेव हि 'तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानिम'त्यादिवदनुमानादेरिप लक्षणप्रणयनमापतितिमित्याह — कि-मर्थिमिति ॥ २ ॥

स्यादेतत् । अप्रमाणमेवानुमानादि प्रत्यक्षादन्यत्वात् तदाभास-वदिति तछक्षणानभिधानमिति, तदयुक्तमित्याह — न ताचिदिति । अयमभिप्रायः — यदेव किञ्चित् तदप्रामाण्यसिद्धये प्रमाणमुपन्यस्यते, तत् तेनैव बाध्यते । अपिचानुमा(न १ ना)प्रामाण्यसिद्धयेऽनुमानमु-पन्यस्यते इति स्ववाग्विरोधः । तदलं नाप्रत्यक्षं प्रमाणमिति पाषण्ड- शक्यतेऽन्तर्गतिर्वक्तुं नच लक्षणतुरुयता ॥ ३ ॥ नचापि सिद्धिरेषां स्यादर्थात् प्रत्यक्षलक्षणात् । न हि तत्पूर्वकं सर्वं प्रमाणमिति निश्चितम् ॥ ४ ॥ प्रत्यक्षलक्षणोक्तिश्च नानुमानादिलक्षणात् । विना न सिध्यतीत्येवमर्थाक्षेपो न युज्यते ॥ ५ ॥ तदतत्पूर्वकत्वे धीर्नच तल्लक्षणाद् भवेत् ।

जिल्पतेनेति । स्यादेतत् — सम्भवैतिह्ययोरिवानुमानागमयोः प्रत्यक्षान्तभीवादितरेषां ठक्षणानिभधानिमिति , तन्न । ठक्षणवेठक्षण्यादित्याह — नापीतिवक्तुमन्तेन । स्यादेतत् — ठक्षणवेठक्षण्यमवासिद्धं , सर्वेषां सत्येविन्द्रियार्थसिन्नकर्षे जायमानत्वादिति । तन्न । निह् चक्षुपा सिन्निष्ठष्टधूमोऽप्यविदितास्मृतव्याप्तिरनुमिमानो विह्नमुपठ(भ्य? म)ते। अत इन्द्रियठिङ्गशब्दसाहश्या(न)न्यथासिद्धवुद्धिसमुपठम्भकप्रमाणाभावा एव यथाकमं प्रत्यक्षादिप्रमाणोदये साधनमिति साधनभदाहाक्ष्मणवेठक्षण्ये सित
नान्योन्यान्तर्भावोपपत्तिः । तदिदमाह — नचेति ॥ ३ ॥

नच वाच्यं सर्वादौ प्रत्यक्षठक्षणाभिधानादेव तत्पूर्वकत्वेनेतराणि ठिक्षितानीति पृथग्ठक्षणानभिधानमिति, तत्पूर्वकस्यत्वादीनामप्रामाण्यदर्श-नेनाभाससङ्गरप्रसक्तेरित्याह — जन्माधीति ॥ ४ ॥

नच सामान्यातिदेशलक्षणिमव विशेषातिदेशलक्षणं प्रत्यक्षलक्षणो-किरनुमानादीनां पारमाधिकं लक्षणमाक्षिपति, तेन विना तदुपपत्तेः । सा-मान्यं तु नानाक्षिप्तविशेषमात्मानं लभत इत्याक्षिपत्यर्थविशेषम् । तदे-तदाह - प्रत्यक्षेति ॥ ५°॥

तत्पूर्वकत्वसिद्ध्यभ्युपगमेन चास्माभिः पूर्वं स्मृत्या व्यभिचार उक्तः । तद्पि प्रत्यक्षलक्षणोक्तरनन्यथासिद्ध्यभावान्न सिध्यतीत्याह — तद्त-दिति । तचातच तदत्दी । ते पूर्वे यस्येति वहुव्रीहिः । तद्यमर्थः — तद्वा प्रत्यक्षमन्यद्वा पूर्वमनुमानादीनामिति न प्रत्यक्षलक्षणाद्वगम्यत इति ।

व. 'वे' ग. पाठः.

तदुक्तेर्वानुमानादि किं न स्यात् तदपूर्वकम् ॥६॥
नच लक्षणभेदस्य स्वरूपेयत्तयोरिष ।
प्रत्यक्षलक्षणादेषां कथिश्चदवधारणा ॥ ७॥
प्रित्तद्वादवाच्यत्वं प्रत्यक्षेऽिष प्रसज्यते ।
तेनान्यपरिसंख्यार्थं सूत्रं मूढेन वोच्यते ॥ ८॥
न त्वेकं लक्षयेदेषु बुद्धिपूर्वं कथश्चन ।
सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदश्च नेष्यते ॥९॥
नचाप्येतेन सूत्रेण प्रत्यक्षं लक्ष्यते स्फुटम्।

यदितु विनैव कारणेन प्रत्यक्षरुक्षणोक्तिरितरेषां तत्पूर्वकत्वमाश्रीयते, हन्त अतत्पूर्वकत्वमिप वाङ्मात्रेण शक्यमाश्रयितुमित्याह — तदुक्तेरिति । तंदपूर्वं यस्येति विग्रहो द्शीयतव्य इति ॥ ६ ॥

सिध्यतु वा प्रत्यक्षलक्षणोक्तेरनुमानादीनां तत्पूर्वकत्वम्। यस्त्वेषा-मवान्तरलक्षणभेदः स्वरूपं च. संख्या चेयन्ति प्रमाणानीति, तत् सर्वं न सिध्यतीत्याह — नचेति ॥ ७॥

स्यान्मतं — प्रसिद्धान्येवानुमानादीनि प्रमाणानि, किममीषां ठक्ष-णकरणेनेति । तत् प्रत्यक्षेऽपि समानमित्याह — प्रसिद्धत्वादिति । अतो बहुषु प्रमाणेषु यदेकलक्षणकरणं तदन्यपरिसंख्यार्थमेव स्यात् । त देतदाह — तेनान्येति स्त्रमन्तेन । अभिमतप्रमाणपरिसंख्यानं चायुक्तमिति भावः । मूढेन वा जैमिनिना प्रत्यक्षमात्रं लक्षितमित्यम्युपगन्तन्यमापद्येत । एवं चात्मीयमज्ञानमृषेरारोपितं भवेदित्याह — मूढेन वेति नान्तेन । अपि च वाक्यमेदो नामागत्या कचिदाश्रीयते 'यथाप्तयश्च स्वकालत्वात्' इत्यत्र वक्ष्यते । नचेह सूत्रे किश्चिदनुपपन्नं दृश्यते यद् भित्त्वा व्याख्यायत दृश्याह — सम्भवतीति ॥ ९ ॥

लक्षणमप्येतद्तिन्याप्तेरयुक्तमित्याह — नचापीति । अतिन्याप्ति-मेव दर्शयति — तदाभासेष्विति । सर्वे हि मृगतृष्णादिविभ्रमाः सूर्य- तदाभासेषु तुल्यत्वात् स्वमज्ञानैकवर्जनात् ॥ १०॥ तद्धीन्द्रियार्थसम्बन्धव्यापारेण विना भवेत् । केनचित् सम्प्रयोगे तु भ्रान्त्यादि स्यान्नियोगतः ॥ याह्येणान्येन वेत्येतत् कृतं नैव विशेषणम् । सम्प्रयोगस्य येन स्याद्विशेषो वक्ष्यमाणवत् ॥ १२॥

रिश्मतिष्ठोषरादिसंयुक्तनयनजन्याः । संशयाश्च स्थाण्वादिसंयुक्तनयनजन्मान इति प्रत्यक्षतामञ्जुर्वारन् । सयमितव्याप्तिरिति । अल्पं चेदमस्माभि-रुक्तं तदाभासेषु तुल्यत्वादिति । एकं तु स्वप्तज्ञानं वर्जयित्वा सकलप्रमा-णाप्रमाणसजातीयविजातीयज्ञानमात्रसाधारणिमदं लक्षणिमत्याह—स्वप्नेति । लिङ्कशब्दसद्शादिसम्बद्धेष्वेविन्द्रयेष्वनुमानादिप्रमाणपत्रकोत्पत्तिरिति भावः ॥ १०॥

स्वप्तज्ञानवर्जने कारणमाह — तद्धीति । वाह्येन्द्रियसम्प्रयोगा-भावाभिप्रायेण चेदमुक्तम् । स्वप्ने त्वात्ममनोदेहैः सङ्गतिरस्त्येवेति तद-प्यनेन ठक्षणेन व्याप्यत इति दर्शयितव्यमिति । स्वमज्ञानातिरिक्तं तु यत्-किञ्चिद् भ्रान्त्यादि, तत् केनचित् सम्प्रयोगे सत्येव जायत इति प्रत्यक्षमा-पद्येतेत्याह — केनाचिदिति । यथा केनाचित् सम्प्रयोगे भ्रान्त्यादिर्भवृति, तथा पूर्वमेवास्माभिविवृतम् । आदिशब्देन प्रमाणसंशययोरुपादानमिति ॥ ११॥

ननु केनचित् सम्प्रयोगमात्रं न प्रत्यक्षकारणमाभिष्रेतम् । अपितर्हि प्राह्मेण । नच भ्रान्त्यादयो प्राह्मसंयुक्तनयनस्य जायन्ते । किंतर्हि । अन्यसंयुक्तेन्द्रियस्यान्यार्थविषयाः । नचेदं प्राह्मविशेषणमस्माभिरेव केवरुमाश्रितम् । अपितु वृत्तिकारेणापि प्रत्यक्षरुक्षणपरं सूत्रं व्याचक्षाणेन । तन्मतं च भवद्भिरुपरिष्टाद् वक्ष्यत एवेति नावयोविशेषमुपरुभामहे, अत आह — ग्राह्मेंगोति । अयमभिष्रायः — सत्यमभिमतं विशेषणं भवतोऽपि । तत् त्वनुपात्तं न रुभ्यते । वृत्तिकारमते तु व्यत्यस्तेन तद्वृत्तेन तदुपादा-स्यते ।

असामर्थ्यं च मत्वास्य वृत्तिकारेण लक्षणे। तत्सम्प्रयोग इत्येवं पाठान्तरमुदाहृतम्॥ १३॥ तेनान्येनापि संयोगे चक्षुरादेर्यदुत्थितम्। विषयान्तरिवज्ञानं तत् प्रत्यक्षं प्रसज्यते॥ १४॥ सत्सम्प्रयोगनिर्देशो व्यर्थश्चेदेतदेव हि। प्रतिपाद्यं परस्यापि लक्षणासिद्धिरेव च॥ १५॥

'यदाभासं हि विज्ञानं तत्संयोगे तदिष्यते ।' इति वक्ष्यते । अतो भवन्मते प्राह्मविशेषणानुपादानाद् प्राह्मसम्प्रयोगजमन्य-सम्प्रयोगजं वा ज्ञानं प्रत्यक्षमापद्येत । अतोऽस्ति महान् वक्ष्यमाणेन विशेष इति ॥ १२ ॥

यत एव यथावश्थितमिदं स्त्रं न प्रत्यक्षं ठक्षयितुं क्षमते, अतएव वृत्तिकारेणापि प्रासङ्गिकठक्षणकरणे व्यत्ययेन पठितमित्याह — अस्ता-मध्यं चेति ॥ १३ ॥

प्रकृतमितिव्यापकत्वं लक्षणस्योपसहरति — तेनिति ॥ १४॥ पर इदानीं सत्सम्प्रयोगिवशेषणोपादानसामर्थ्यादेव प्राह्मविशेषणा- क्षेपं मन्वानः प्रत्यविष्ठिते, तदाह — सत्सम्प्रयोगिनिर्देश इति । एवं हि मन्यते —

'सम्भवन्यभिचारौ हि विशेषणकरावुभौ'
तद् यदि सम्प्रयोगमात्रजं ज्ञानं स्त्रकारस्याभिमतमभविष्यत्, तदा विशेषणोपादानमनर्थकमापत्स्य(ते ? त ।) नह्यसम्प्रयोगजं प्रमाणमप्रमाणं वा ज्ञानमस्ति । अतो विशेषणोपादानसामर्थ्यादेव प्राह्मविशेषणमवगम्यते । अतो निश्चिद् दोक्ष्यतीति । एतदेव दूषयति — एतदेव हीति । एवं हि मन्यते — नैवंविधनोत्तरेण व्युत्थितो बोधियतुं शक्यते । तस्य ह्येतदेव प्रतिपाद्यं यत् त्वन्मते विशेषणानर्थवयं, लक्षणस्य चातिव्यास्यादिभिरसिद्धिति ॥ १५ ॥

उपेत्य वा बूम इत्याह — स्वमादीनामिति । उक्तमेतद् बाह्ये-१. 'दिप दू', २. 'ते अवयवानामानधे' ग. पाठः. स्वप्तादीनां निवृत्तिर्वा फलं तस्या भविष्यति। तस्माद् विष्यनुवादित्वं नानुक्ते लक्षणे भवेत्॥ तेन नेषा वचोव्यक्तिर्यत् सतीन्द्रियसङ्गमे। विज्ञानं जायते तस्य प्रत्यक्षत्वं प्रतीयताम्॥१७॥ प्रत्यक्षं यज्जने सिद्धं तस्यैवंधर्मकत्वतः। विद्यमानोपलम्भत्वं तेन धर्मेऽनिमित्तता॥१८॥ एवंलक्षणकत्वं च न स्वरूपविवक्षया। एवंलिङ्गकभित्येतद् भाष्यकारेण वर्ण्यते॥१९॥

न्द्रियच्यापारादिनिरपेक्षं स्वप्नज्ञानमिति तन्मात्रं वर्जयित्वा सर्वमेव प्रत्यक्षं प्राप्नुयादिति । आदिशब्देन चाद्यमात्रोद्धोधितसंस्कारकारणिका स्मृतिरिभ-प्रतेति । तस्मादनुपात्तमेवात्रं सभग्रं प्रत्यक्षरुक्षणमिति न तद् विधातुमनुव-दितुं वा शक्यमित्याह — तस्मादिति । यत् प्रत्यक्षं तदेवंरुक्षणकिमिति रुक्षणविधिः । यदेवंरुक्षणकं तत् प्रत्यक्षमिति रुक्षणानुवादः । नचा-नुक्तोऽर्थो विध्यनुवादभाग् भवति, उभयोरिष साधारणत्वादिभधानस्येति ॥ १६॥

एवं रुक्षणपरतां प्रत्याख्यायानांभमतवचनव्यक्तिनिराकरणपुरस्सरम-भिमतां सूत्रस्य वचोभिङ्गमाह् — तेनेति द्वाभ्याम् । एतदुक्तं भविति— यदेवंरुक्षणकं तत् प्रत्यक्षमिति नैष सूत्रार्थः । किं तर्हि । यह्णोकप्रसिद्धं प्रत्यक्षं तस्य सत्सम्प्रयोगजत्वं नाम धर्मोऽस्ति । तद्धमकत्वाच भीवधमानोप-रुम्भनत्वं भवित । ततश्च भविष्यत्यविद्यमाने धर्मेऽनिमित्ततेति ।। १८ ॥

ननु शाबरेऽपि 'प्रत्यक्षमनिमित्तम्, एवं लक्षणकं हि तदि'त्युच्यते । तदलक्षणपरत्वे सूत्रस्यानुपपन्नमत् आह—एचिमिति । अयमभिप्रायः — शाबरा अपि ये लोकप्रसिद्धलक्षणानुवादेनानिमित्तत्वं विद्धति तानिप न मृष्यामहे, सम्पूर्णलक्षणाभिधाने सूत्रस्याशक्तेः । अतो लक्षणोक्तिरिह लिङ्ग-विवक्षयैव । यथा धूमो लक्षणमग्नेः, एवं विद्यमानोपलम्भनत्वमनिमित्तत्वस्य । लक्ष्यते हि तत्तेनेति भाष्यकारस्याभिमतमिति ॥ १९॥

१. 'व स', २. 'ण्मि', २. 'णं त' ग. पाठः.

यतोऽस्ति तत्र धर्मोऽयं विद्यमानोपलम्भनम् । तस्मात् तेन प्रसिद्धेन गम्यतामनिमित्तता ॥ २०॥ प्रत्यक्षत्वमदोहेतुः शेषं हेतुशसिद्धये ।

यिछङ्गं यस्य च, तदुभयमपि व्यनिकत — यत इति । विद्यमानी-पलम्भनत्वं नाम धर्मो लिङ्गम् । अनिमित्तता तु लिङ्गि। यदि तु तिछङ्गमिरि द्धमिति कश्चिद् ब्रूयात्, तं प्रति सत्सम्प्रयोगजत्वहेत्वन्तरप्रसिद्धेन तेना-निमित्तताधिगन्तव्येति प्रसिद्धेनत्युक्तिमिति ॥ २०॥

कृतः पुनर्हेत्वन्तरस्यैव प्रसिद्धिः, अत आह— प्रत्यक्षत्वामिति। एतदक्तं भवति — त्रय एते प्रयोगाः — प्रत्यक्षमनिमित्तं विद्यमानोपल-म्मनत्वात् । विद्यमानोपलम्भनत्वं च सत्सम्प्रयोगजत्वात् । सत्सम्प्रयोगजत्वं च प्रत्यक्षत्वात् । अत्र च विद्यमानोपलम्भनत्वस्य व्यक्तमेव पञ्चम्या हेतु-त्वमुपात्तम् । इतरयोस्तूपादानेनैव हेतृत्वं सूत्रितमिति द्रष्ट्रव्यमिति । अयं च 'प्रत्यक्षं यज्जने सिद्धमि'त्यस्यैव प्रपन्नो वेदितव्यः । तथाहि — तत्रैव विद्यमानोपलम्भनत्वादिनिमित्तत्वम् , एवंधर्मकत्वोपात्तसत्सम्प्रयोगजत्वाद् विद्यमानोपलम्भनत्वं, प्रत्यक्षं यज्जन इति च प्रत्यक्षत्वादेवंधर्मकत्व-मुक्तम्।इदं हि तत्राकृतं प्रत्यक्षं ₄सदेवंधर्मकं भवतीति । इदं त्विह व-क्तव्यम् । किमनया प्रयोगप्रपच्चरचनया । विमतिपदास्पदं हि प्रत्यक्ष-मनिमित्तं प्रत्यक्षत्वादित्येतावतापीष्टं सिध्यत्येत्र । तत् तु शुक्ततर्कहेतौं-रुदुभावकत्वाच तथाश्रितमिति समाधातव्यम् । एवंहि श्रुतिसाधार-ण्यमात्रेणानिमित्तत्वमुक्तमिति मन्वीरन् । नच श्रुतिसामान्यमात्रेणैव सर्व-साधर्म्यं भवति । निहं भवति गोपदास्पदं वागिति विषाणवती । विद्यमा-नोपलम्भनत्वादनिमित्तत्वमुच्यमानं चित्तं भावयति । कथं चं विद्यमानोपलः म्भनमनागते निमित्तं भवति । कथं च सत्सम्प्रयोगजमविद्यमानोपलम्भनम् । वर्तमानसम्प्रयोगजं हि सत्सम्प्रयोगजमभिधीयते, सच्छब्दस्य वर्तमान-वचनत्वात् । नचानागतेन धर्मेण वर्तमानः सम्प्रयोगः सम्भवति । सम्ब-न्धिद्वयाधारो हि सम्बन्धः । नासावन्यतरस्मिन्नवर्तमाने वर्तत इति युक्तमाभ-धातुम् । एवं प्रत्यक्षशब्दोऽपि प्रत्युत्पन्नेन्द्रियसम्प्रयोगाधीनवृत्तिर्नावर्तमान-सम्प्रयोगजे वर्तितुमर्हतीति युक्तं कमाभिधानम् । प्रपञ्चरुचयश्च मीमां-सका इति युक्तं प्रपञ्चाभिधानम् ।

१, 'हि' ग, पाठः.

इदं तु वाच्यम् — अनैकान्तिकं सत्सम्प्रयोगजत्वं विद्यमानोपलम्भ-नत्वे । सत्येव हि नदीपूरनयनसन्निकर्षे अतीतौदिवृष्टिविज्ञानं भवति । वर्तमान एव च मेघचक्षुस्सन्निकर्षो मविष्यद्वृष्टिविषयं विज्ञानं जन-यति । अतो नायमेकान्तः यत् सत्सम्प्रयोगजं ज्ञानं विद्यमानोपलम्भ-नमिति । अपिच अपरोक्षनिर्भासमपि ज्ञानं वर्तमानसम्प्रयोगजमविद्य-मानविषयं दृष्टम् । भवति हि वर्तमाने श्रुक्तिनयनसन्निकर्पेऽतीतानागत-व्यवहितरजतावग्रहः । उक्तं च भवद्भिरिप भवदासद्पणावसरे सकल-प्रमाणाप्रमाणज्ञानसाधारण्यं सत्सम्प्रयोगजत्वस्य । स्यान्मतम्—न तावदती-तानागतगोचरमनुमानं सत्सम्प्रयोगेण जन्यते, अविदितासमृतव्याप्तरभावात् । अस्ति हि तस्यापि नदीपूरजलदचक्षुस्सन्निकर्षः । नचातीतानागतवृष्टिपरि-चयो भवति । शक्तिरजतवेदनेऽपि पुरोवर्तिद्रन्यप्रहण एव सन्निकर्षः कारणम् । रजतानुभवस्तु दोषसाहाय्यात् प्राचीनज्ञानजन्मनः संस्काराद् यत्कारणं सन्निकृष्यते खल्वस्य नानार्थेरिन्द्रियम् । नचासत्सं दोषेष्व-विद्यमानप्रकाशनम्पकलपयति । अतो विषयादिदोपान्वयव्यतिरेकानुविधा-यिनो विभ्रमास्तमेव स्वात्मिन कारणीकारयन्तीति। तन्न। कारणकारणस्यापि कारणत्वानपायात् । शुक्तिनयनसन्निकर्ष एय हि संस्कारोद्वोधे कारणं आन्तौ । अनुमाने च लिङ्कसन्निकर्षो व्याप्तिस्मरणे । अतः शक्यं तदुभय-मपि परम्परया सत्सम्प्रयोगजमिति वक्तुम् । अविशेषितं चेह सत्सम्प्रयोग-जत्वमात्रं हेतुरुक्तः । अतो दुष्परिहरमनैकान्तिकत्वं तादशस्य ।

अत्रोच्यते — उक्तमिदं ठोकप्रसिद्धस्य प्रत्यक्षस्यायं धर्मः यत् सत्सम्प्रयोगजत्वं नाम विद्यमानोपलम्भनत्वसिद्धौ हेतुरुक्तः । ठोके च प्राह्मणैव
सित सम्प्रयोगे प्रत्यक्षमिति सिद्धम् । नह्यन्यसम्प्रयुक्तचक्षुपोऽन्यत् प्रत्यक्षमिति दृष्टम् । तिदृह् प्राह्मणैव वर्तमानसम्प्रयोगजत्वं विद्यमानोपलम्भनत्वे हेतुरुक्तः । नच तदनुमानादिषु सम्भवति । निह तत्र प्राह्मण वृपृथादिनेन्द्रियसन्निकषो वर्तते । लक्षणपक्षे तु यावच्छुतमात्रपरतन्त्रत्वादायद्यतिव भ्रान्त्यादि प्रत्यक्षम् । तत्रापितु ठोकपारतन्त्र्ये वृथा लक्षणंकरण मिति । ननु प्रत्यक्षमिनिर्म्तं विद्यमानोपलम्भनत्वादित्यत्र को दृशन्तः ।

१. 'तवृ' ग- पाटा. २. 'नितस', ३. कैन्यत् सम्प्रयुक्तमन्यत् प्र' क. पाटः. ४. 'णिमिति' ग. पाटः.

अस्मदादो प्रसिद्धत्वाद् योग्यर्थमिभिधीयते॥ २१॥ प्रकृतेन च सम्बन्धः शेष।प्रामाण्यदर्शनात्। तद्यामाण्यसिद्धिश्च सम्बन्धादेरनीक्षणात्॥ २२॥ शक्यमन्याप्रमाणत्वमिति स्त्रैन वध्यते। नच पर्यनुयोगोऽत्र लक्षणानुप्रयोगतः॥ २३॥

यदि प्रत्यक्षमेव, तन्न । पक्षसपक्षयोरभेदापातात् । तचायुक्तं सिद्धसाध्य-योर्भेदात् । साध्यो हि पक्षः सिद्धश्र सपक्षः । नचैकमेव सिद्धसाध्यस्व-भाविमत्युपपद्यते । सिद्धं चास्मदादिप्रत्यक्षस्य धर्मेऽनिमित्तत्वं, किं तैत्सा-धनेन । अत आह — अस्मदादाविति । अयमभिप्रायः — प्रत्यक्षविशेषं पक्षीकृत्य प्रत्यक्षान्तरं सपक्षीिक्रयते इति न पक्षसपक्षयोरेकता । नापि सि-द्धसाध्यतेति ॥ २१ ॥

एवं स्वमतेन सूत्रं व्याख्यायेदानीं परपक्षोक्तान् दोषानिह परिहरित — प्रकृतिनेति । परपक्षे हि प्रकृतासङ्गतिरुक्ता । सेह नास्ति ।
चोदनैव प्रमाणमिति हि प्रतिज्ञातम् । तच प्रत्यक्षानिमिक्तत्वप्रतिपादनेनैव
शेषाणामप्यनुमानादीनामप्रामाण्यदर्शनेनावधारितरूपं सिध्यतीति । कथं पुनः
प्रत्यक्षानिमिक्तत्वे सत्यनुमानादीनामप्यनिमिक्तत्वम् । निह प्रत्यक्षमनागतातिवृत्तयोरसमर्थमित्यनुमानेनापि तथा भवितव्यम् । मेघोन्नतिनदीपूराभ्यामनागतातिवृत्ताया वृष्टेरननुमानप्रसङ्गादत आह— तद्ति । अयमाभिप्रायः—
व्याप्तिसंवेदनाधीनजन्मत्वादनुमानस्य नित्यपरोक्षेण च धर्मेण व्याप्तिसंवेदनासम्भवादनुमानोदयाभावः । नच वृष्ट्यादौ प्रसङ्गः । तेषां दृष्टपूर्वकरवेन व्याप्तिसंवेदनोपपत्तेः । आदिशब्देन धर्मसादृश्यमुपादत्ते । एत्चोपरिष्टात् प्रपञ्चिष्यत एवति ।। २२ ।।

नन्वेवमि प्रत्यक्षविदितरेषामप्यनिमित्तत्वं किं सूत्रैनं निबद्धमत आह — दाक्यमिति । एकलक्षणकरणे हीतरलक्षणांसिद्धेः सर्वेषां लक्ष-णकरणमापादितम् । अनिमित्तत्वे तु प्रत्यक्षस्योक्ते तत्पूर्वकत्वादितरेषामप्य-

१. 'तत्र सा' ग. पाठः 🛝 'न शे' क. पाठः. ३, 'पि भ' ग. पाठः.

नच न्यूनातिरेकादिप्रसङ्गो लक्षणं प्रति । सर्वथा लोकसिद्धत्वाद् धर्मोऽयं तावदिष्यते ॥ २४ ॥ ततश्च मृगतृष्णादि न प्रत्यक्षं प्रसज्यते । अनिभित्तप्रसङ्गस्तु तस्यापि विनिवार्यते ॥ २५ ॥ अतीतानागतेऽप्यर्थे सृक्ष्मे व्यवहितेऽपि वा ।

निमित्तत्वं शक्यावगममिति न पृथङ् निबध्यते । यथा वृक्ष्यति — 'प्रत्यक्ष-द्वारत्वादनुमानादीनामेप्यकारणत्वमि'ति । ठक्षणानुपयोगे अपि यः पर्यनुयोगो दत्तः, सोऽप्यत्र ठक्षणानभ्युपगमादेव नाम्तीत्याह — नचेति ॥ २३॥

तथा ग्राह्मविशेषणानुपादानादनुमानाद्यनुपसङ्ग्रहाच्च न्यूनं ठक्षणं, सर्वसंविदां च सत्सम्प्रयोगणाच्यभिचारात् सत्सम्प्रयोगनिर्देशोऽतिरिच्यत इत्याद्यपि यदुक्तं तदप्यत्र नाशङ्कचत इत्याद्य — नचिति । ठक्षणकरणस्य हि न्यूनातिरेकादयो दोषाः नाठक्षण प्रसजन्तीति । एतद्भ्यत्र सर्वथा प्रतिपाद्यं यछोकप्रसिद्धं प्रत्यक्षं तदेवंधमकिमिति । सम्पूर्णं तु प्रत्यक्षस्य स्वरूपमनेनाभिधीयतां मा वा । न नस्तत्र तात्पर्यम् । अतश्चान्यपरत्वात् स्त्रस्य ठक्षणपक्षोक्ता मृगतृष्णादिसंविदामपि प्रत्यक्षता नापद्यते इत्याद्द — क्विथेति ॥ २५ ॥

ननु यदि लोकप्रसिद्धधर्मोपदर्शनेनानिमित्तत्वमात्रमत्र साध्यम्, एवं तिर्हं प्रत्यक्षमनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वादित्येतावदेव वक्तव्यम् । किं सत्सम्प्रयोगजत्वाश्रुपन्यासेन, अत आह — अतीतिति साधिद्धयेन । अयमर्थः — सत्यमतावताप्यानिमित्तता प्रतिपादितैव । किन्तु विद्यमानो-पलम्भनत्वमेवासिद्धं योगिनां मुक्तात्मनां चातीतानागतादिविषयज्ञानोत्पत्ते-रिति ये मन्यन्ते, तान् प्रति हेतुसिद्ध्यर्थं सत्सम्प्रयोगजत्वमपि हेत्वन्तरमुपन्यस्तं, न पुनः प्रत्यक्षस्वरूपविवक्षया । तथा विद्यमानोपलम्भनत्वादिति हेतुमिद्धता अविद्यमानों भविष्यद्धमीं भविष्यत्वादेव न प्रत्यक्षणानुभूयत इति यो हेतुरन्तर्णीतः, तस्यापि योगिमुक्तात्मनां प्राह्यैरर्थान्तरैर्भविष्यद्भिव्यमिचारिता मा भूदित्येतदर्थमपि सत्सम्प्रयोगजत्वस्योपादानम् । एतद्धय-र्व्यमिचारिता मा भूदित्येतदर्थमपि सत्सम्प्रयोगजत्वस्योपादानम् । एतद्धय-

९. 'मका', २. 'गेनापि' क. पाठः. ३ 'ता भवति । कि'. ४. 'नो धर्सो' ग. पाठः.

प्रत्यक्षं योगिनामिष्टं कैश्चिन्मुक्तात्मनामि।। २६॥

नेनोच्यते — सर्वमेव प्रत्यक्षं सत्येवेन्द्रियसम्प्रयोगे जायते । अतो न किञ्चिद् भविष्यद्विषयमिति नास्ति व्यभिचारः । असिद्धताव्यभिचारिते समाहृत्य मा मृतामिति द्विवचनाभिधानामिति ।

इदं त्विह वक्तव्यं — निराकृतमेव 'अशक्यं हि तत् पुरुषेण ज्ञातु-मृते वचनादि'त्यत्र योगिप्रत्यक्षस्यानागतादिविषयत्वम् । अत्र किं पुन-रुपन्यासेनेति । तत्रैके वदन्ति — तत्रिह वचनाहते पुरुषाणामतीन्द्रियानु-भवशक्तिर्निराकृता । अत्र पुनर्वचनादेव प्रतीत्य चिरं भावयतो धर्माधर्मी प्रत्यक्षौ भविष्यत इति प्रत्यवस्थानं निराक्रियत इति । तद्युक्तम् । सर्वं हि तदनागतावेक्षणेन भाष्यवार्त्तिककाराभ्यामुक्तम्, इहेव स्त्रकारेण स्वयमुक्तत्वात् । नचैष परेषामपि सिद्धान्तः यदकस्मादेव बुद्धस्यं वा-न्यस्य वा तद्भूमिमधिरूढस्याजातातिवृत्तप्रत्युत्पन्नस्स्यव्यवहितविप्रकृष्टा-दयः साक्षाद् भावा भासन्त इति । अपितर्हि आगमादेव सामान्यतो विदितान् धर्माश्चिरं भावयतः स्फुटमविकल्पकाश्च प्रकाशन्त इति । भाव-नावलजमेव ज्ञानं दिव्यं चक्षुरित्याचक्षते । यतु भौतिकेनैव चक्षुषा सर्व-मपरोक्षीिकयत इति, तदितस्थवीयः । प्रौढिप्रदर्शनपरतया तैरुक्तम् । तादशमि चात्रेव निराकार्यम्, इहैव सूत्रकारेण निराकृतत्वात्। तस्मा-दत्रत्यमेवानागतावेक्षणेन तत्रोक्तमित्युक्तमेव । ननुच पूर्वपूर्वहेत्वसिद्ध्या-शङ्कयोत्तरोत्तरहेतुप्रदर्शनमिति 'यतोऽस्ति तत्र धर्मोऽयमि'त्यादिना 'प्रत्य-क्षत्वमदोहेतुरि'त्येवमन्तेनोक्तमिति गतार्थमिदम् ।

अत्रोच्यते — प्रत्यवस्थानबीजिमदानीं परेषामिभधीयते । अविद्य-मानोपलम्भनभेव हि योगजधर्मबलेन योगिनां प्रत्यक्षमितिहि ते प्रति-पन्नाः । अतएव 'अतीतानागतेऽप्यर्थे' इत्यादिना हेत्वसिद्धिवीजगुपदिशै-तम् । पूर्वं त्वसिद्धयाशङ्कया हेतुक्रमाश्रयणमित्येतावदेवोक्तम् । कथमसि-द्धिरित्यत्र न किञ्चिदुक्तम् । 'योग्यर्थमभिधीयते' इत्यत्रापि योगिनामति-श्यविशेषोऽन्तर्णीतः । स एव 'अतीतानागते'त्यारिना प्रकटीकृतः । कः

१. 'स्यान्य' ग. पाठ:

विद्यमानोपलम्भत्वम्सिद्धं तत्र तान् प्रति । भविष्यत्त्वस्य वा हेतोस्तदृष्टाद्यैव्यंभिचारिता॥२७॥ मा भूतामिति तेनाह लोकसिद्धं सदित्ययम् ।

पुनरतीतानागतादिविषयत्वे प्रत्यक्षस्य तेषामभिप्रायः । श्रूयताम् । एवं हि मन्यन्ते — यद् विद्यमानोपलम्भनमस्मदादिप्रत्यक्षं तेन मा नाम धर्मी-ऽनुभूयताम् । भावनावलभुवा तु सकलातीतौनागतादिविषयेण किं नानु-स्यते । तदसिद्धर्वपपन्नमिति चेत् । न । अनुमानाद्वपपत्तेः । तत्रैतत् स्याद - न तस्य भावनावलभुवः प्रत्यक्षस्यास्मदादावदृष्ट्चरस्य सद्भावे-किञ्चन प्रमाणमस्तीति । तच न । एवमनुमानादुपपत्तेः । विजातीयान्तराय-परिहारेण भाव्यमानेषु भावेषु प्रजाप्रसादादतिशयो द्रयते। तथाहिं किम-न्यत् । इह खलु नितान्तदुरियगममात्मानमेव निर्भूतनिखिलकायकरणोपरा-गोपप्रवं विगलितसकलमितिमात्मेयमानविभागोद्प्राहमयँमहमिति विशद-तरमवलोकयन्ते कृतिनः केचिदिति वेदान्तवादिनो वदन्ति । निह तद-स्मदादिवेद्यं नेति योगिनोऽपि न बुध्यन्ते । तद्बद्वा वयमपि विजानीमः । भवति चात्र कारणप्रकर्वो हि कार्यप्रकर्षेण व्याप्तो दृष्टः चित्रकारादिशिल्प-प्रकर्ष इव चित्रादिकमिप्रकर्षेण । प्रकृष्यते च कस्यचिद् योगिनो भावना-बरुभुवः प्रत्यक्षस्य कारणमिति स्वभावहेतुः । अथापि स्यात् कतः कारण-प्रकर्षोऽवगम्यत इति । स्वभावहेतोरेव । यो यदभिनिविश्रमानोऽभ्यस्यति स तस्य प्रकर्षकाष्टामासादयति चित्रकारस्येव शिल्पम् । अभ्यस्यति च कश्चिदविहतो ध्यानमिति साध्यान्वितहेतुप्रदर्शनम् । अतो ध्यानप्रकर्षात् तद्कलभुवो ज्ञानस्य प्रकर्षः । कश्च ज्ञानस्यापरः प्रकर्षः स्फुटाविकल्पक-प्रकाशात् । यथाहः —

''तस्माद् भृतमभृतं वा यद्यदेवातिभाव्यते । भावनाबलिकपत्तौ तत्स्फुटाकल्पधीः फलम् ॥''

इति । ननु जीवनाय शिल्पिनां शिल्पाभ्यासो युक्तः । नतु ध्यानाभ्या-सस्यं किञ्चिन्निबन्धनमस्ति । कथं नास्ति । करुणा हि ध्यानाभ्यासे निब-न्धनम् । कश्चित् खलु भवान्तरीयात् संस्कारात् कारुणिको भवति ।

[.] १. 'तादि' ग. पाठः. २. 'प्रतिज्ञा' क. पाठः. ३. 'यमि' गः पाठः.

न लोकव्यतिरिक्तं हि प्रत्यक्षं योगिनामपि ॥ २८॥ प्रत्यक्षत्वेन तस्यापि विद्यमानोपलम्भनम्।

स करुणामेवाभिनिविशते । अभ्यासातिशयाच सा तस्य प्रकर्षकाष्ठामासाद-यति । स काष्टाप्राप्तप्रकर्षकरुणो दुःखोत्तरान् संसारिणो दृष्टा दूरं दूयमान-मानसाश्चिन्तयति कथमेतानुद्धरेयमिति । ततः स रेपुरुषार्थसाधनमान्विच्छन् ध्यानाय प्रयस्यति । ततश्चिराभ्यासान्निष्पन्नध्यानी धर्माधर्मावप्यपरोक्षमी-क्षते । अन्यन्मतं — संसारिणो हीन्द्रियाधीनज्ञानजन्मानः । प्राग्भवीय-कैर्मार्जितदेहेन्द्रिया हि ते । अतो युक्तं यद्देहेन्द्रियानुविधायिसंवेदना भव-न्तीति । यदा पुनरमी योगाभ्यासादेव प्रक्षीणनिखिलज्ञानकर्माशया भ-वन्ति, तदा देहेन्द्रियैविंमुच्यन्ते । तदा नियामकाभावात् स्वयं च प्रकाश-स्वभावत्वात् सर्वमतीतादि बुध्यन्ते । अतस्तान् प्रति विद्यमानोपरुम्भनत्व-मसिद्धमिति तत्प्रतिबोधनाय ठोकप्रसिद्धं सदित्याद्ययं जैमिनिराहेति । ता-निदानीं प्रतिनोधयति — न लोकव्यतिरिक्तमिति । अयमर्थः — तेषामपि प्रत्यक्षं न लोकोत्तरं भवितुमईतीति ॥ २८॥

अत्र कारणमाह — प्रत्यक्षत्वेनेति । अयमभिप्रायः — तद् यो-गिनां ज्ञानं प्रत्यक्षं नना । यद्यप्रत्यक्षं न तर्हि प्रमाणं, प्रत्यक्षानुमानन्यति -रिक्तप्रमाणानभ्युपगमादनुमानलक्षणाभावाच । नचाप्रमाणमर्थव्यवस्थापना-यालम् । अतः किं तदभ्युपगमेन । अथ प्रत्यक्षम्, अन्वर्थत्वात् प्रत्य-क्षराब्दस्य अवश्यमेव तेनेन्द्रियजन्मना भवितव्यम् । नह्यनिन्द्रियजं प्र-त्यक्षमिति लौकिकानामुपचारो द्रयते।

नतु नेन्द्रियजत्वं प्रत्यक्षरुक्षणम्, अपितर्हि, कल्पनापोढमभ्रान्तं प्रत्यक्षमिति । अभिलापसंसर्गयोग्यप्रतिभासाप्रतीतिः कल्पना । तया रहितं तिमिराशुभ्रमणनौयानसंक्षोभणाद्यनाहितविभ्रम्मभ्रान्तं ज्ञानं प्रत्यक्षमिति। इदं च रुक्षणं योगिनामपि ज्ञानं व्याप्तोत्येव । तद्धि निर्विकल्पकमभ्रान्तम् । अत एव प्रत्यक्षं चतुर्घा विभजन्ते 'तचतुर्विधमिन्द्रियजमिन्द्रियजसमनन्तरप्रत्ययो-द्भवं मानसं सर्वचित्तचैत्तानामात्मसंवेदनं योगिज्ञानं चे'ति। यदि ही।न्द्रयज-त्वमेव प्रत्यक्षलक्षणं स्यात्, त्रितयमप्रत्यक्षं स्यात्। मानसं च मीमांसकैरपि प्रत्यक्षमिष्यतं एव । अतः सर्वानुगतापरोक्षावभासित्वमात्रवचन एव प्रत्यक्ष-

शन्दो निश्चीयते । यथा 'गमेर्डीरि'ति डोप्रत्ययान्तो च्युत्पादितो गोशन्दो-ऽगच्छत्यपि प्रयोगदर्शनात् सर्वानुगतगोजातिमात्रवचनो निश्चीयते, एवं नष्टावयवार्थविभागः प्रत्यक्षशब्दोऽपरोक्षावभासिनि समुदायशक्त्यैवं वर्तत इति । तन्न । अवयवान्वयाव्यभिचारात् । अवयवान्वयव्यभिचारे हि समु-दायशक्तिरात्मानं लभते । नच प्रत्यक्षशब्दवाच्यमिन्द्रियान्वयं व्यभिच-रति । मानसे व्यभिचार इति चेत । न । मनस्रेंद्रपीन्द्रियत्वात । अथ नास्ति मनो नामेन्द्रियम् , इन्द्रियजमेव तु ज्ञानं धारावाहिकेषु सन्तन्यमा-नेषुत्तरक्षणग्राहिणो ज्ञानस्य कारणं मन इति गीयते । उत्तरं च मानस-मिति । तद्युक्तम् । अतीते हीन्द्रियर्जज्ञान उत्तरक्षणोऽनुभूयते । स कथ-मसम्बद्धेन तेनावभासियतुं शक्यते । अक्षवदिति चेद्, न । प्राप्यकारि-त्वस्याक्षाणामिहैव वक्ष्यमाणत्वात् । अतो द्वितीयक्षणग्रँहणमपीन्द्रियजमेवेति नास्ति व्यभिचारः । तस्यापीन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधानात् । निह निमी-ितनयनस्य रूपवद्भिरनवर्तमाना दृश्यते । अतोऽवयवान्वयान्यभिचारान्न समुदायशक्तेरात्मलाभः। अतोऽनिन्द्रियजं सद् योगिनां मुक्तात्मनां वा ज्ञानं न प्रत्यक्षम् । प्रत्यक्षं सन्नियतं विद्यमानोपलम्भनम् , अप्रत्यक्षं तु प्रमाणा-न्तरानभ्यपगमादेव निरस्तम् ।

यच भावनावलं योगिज्ञानजन्मिन कारणमुक्तम् । तन्न, अवगत-विषयत्वाद् भावनायाः । नचाकस्मादेवावगतेरुत्पत्तिः सम्भवति । सर्वो-त्पत्तिमतां कारणवत्त्वात् । अथ प्रमाणान्तरावगतं भाव्यते किं भावनया, तत एव तिसद्धेः । किञ्च तत् प्रमाणं न तावदनुमानं, धर्माधर्मयोः पूर्वमग्र-हणेन तद्व्याप्तिलङ्गदर्शनाभावात् । जगद्वैचित्र्यार्थापत्तेरि किमिप कारण-मस्तीत्येतावदुन्नीयते । नतु कश्चिद् विशेषः । नचानिर्दिष्टविशेषविषया भावना भवति । योगशास्त्रेष्विप विशेषा एव ध्येयतयोपदिश्वन्ते —

"ध्येय आत्मा प्रभुर्योऽसौ हृदये दीपवत् स्थितः" इत्यादिभिः । तह्यागमादवगतं भाविष्यते । यदि प्रमाणात् , तत एवा-वगतेः किं भावनया । हानोपादानार्थं हि वस्तु जिज्ञास्यते । ते च तत एव सिद्धे इति व्यर्था भावना । कारुणिकोऽपि धर्मागमानेव प्रयत्नतः शिष्येभ्यो व्याचक्षीत । न भावनीपरिखेदमनुभवेत् । अथ विप्रठम्भभृयिष्ठत्वादागमानां प्रमाणमागमो न वेति विचिकित्समानो भावनया जिज्ञासेते । तन्न ।

१. 'व प्रव' ग. पाठः. २. 'जे', ३. 'प्राहिण' क. पाठः ४. 'नाखे', ग. पाठः. ५. 'स्ब' क. पाठः.

CC-0. JK Sanskrit Academy, Jamminiu. Digitized by S3 Foundation USA

सत्सम्प्रयोगजत्वं वाप्यस्मत्प्रत्यक्षवद् भवेत् ॥ २९ ॥ तेषामवर्तमानेऽर्थे या नामोत्पद्यते मतिः । प्रत्यक्षं सा ततस्त्वेव नाभिलाषस्मृतादिवत् ॥ ३० ॥

ततोऽपि तदसिद्धेः । भावनावलपरिनिष्पन्नमपि ज्ञानमनाश्वासनीयार्थमेव, अंभूतस्यापि भाव्यमानस्यापरोक्षवत् प्रकाशात् । तथा तैरेवोक्तं — 'तस्माद् भूतमभूतं वे'ति ।

अपिच भावनाबलजमप्रमाणं गृहीतग्रहणात् । यावदेव हि गृहीतं तावदेव हि भावनया विपयीकियते । मात्रयापि त्वधिकं भावनया न गी-चरयति । योगाभ्यासाहितसंस्कारपाटवनिमित्ता हि स्मृतिरेव भावनेत्यभि-धीयते । सा च न प्रमाणमिति स्थितमेव । नच तदुत्तरकालं साक्षात्का-रिज्ञानमुद्तिति प्रमाणमस्ति । इन्द्रियसन्निकर्षमन्तरेणार्थसाक्षात्कारस्य क-चिदप्यदर्शनात् । भवति चात्रै प्रयोगः — योगिनां धर्माधर्मयोरपरोक्षाव-भासि ज्ञानं नास्ति इन्द्रियसन्निकषीभावाद् , अस्मदादिवत् । यच कारण-प्रकर्षात् कार्यप्रकर्ष इत्युक्तं, तदयुक्तम् । कारणप्रकर्षानुपपत्तेः । भावनापक-र्षानुपपत्तिश्च वर्णितैव प्रयोजनाभावाद्, अनालम्बनत्वादनधिकविषयत्वाञ्च। नच तथाविधातिशयवतः कस्यचिदद्यत्वे दर्शनं, येन दृष्टत्वादभ्युपग-म्येत । नित्यनिर्दोषवेदान्तप्रमाणके तु ब्रह्मातिशये न किश्चिदनुपपन्नम् । तत्रापितु नानिन्द्रियजं प्रत्यक्षमुपपद्यते । समुच्छिन्नसकलमितिमातृमेय-मानप्रपञ्चा हि सावस्था । युत्रापिचाभ्यासात् प्रकर्षो दृश्यते तत्रापि स्मृ-तिरेव प्रकृष्यते, नपुनरभ्यासतोऽनिन्द्रियसन्निकृष्टमिपच वस्त्वपरोक्षं भ-वति । नद्यभ्रान्तस्यासिन्नीहतमवर्तमानं च पुरःस्थितवदवभासत इत्युः त्प्रेक्षित्मपि शक्यमित्यलमनेनेति ।

नतुच शेषहेतुप्रसिद्धये प्रत्यक्षत्वं हेतुरिति पूर्वमुक्तम् । कथिनिदानीं तेन विद्यमानोपलम्भनत्वं साध्यते, अत आह — सैत्सम्प्रयो-गजत्विमिति । अयमभिप्रायः — नायं शास्त्रीयो हेतुक्तमः, येन तद्तिकमे दोषो भवति । अतो व्याप्तिचलेन शक्यमनेनास्मदादिप्रत्यक्षवदुभयं साध-यितुमिति यथेष्टाभिधानमिति ॥ २९ ॥

अत्र स्त्रकारेण प्रत्यक्षत्वाभ्युपगमेन योगिप्रत्यक्षस्यानिमित्ततां प्र-तिपादयता निमित्तत्वाभ्युपगमे वा न प्रत्यक्षत्वमित्यथीदावेदितम् । तत्

CC 10. JK Banskrit Academy, Jammmu Dighized by Si Would litton WS AHTE:

लोके चाष्यप्रसिद्धत्वात् प्रत्यक्षत्वप्रमाणतः।
प्रतिभावद् द्वयासत्त्वं सदित्येतेन कथ्यते ॥ ३१ ॥
लोकिकी प्रतिभा यद्वत् प्रत्यक्षायनपेक्षिणी ।
न निश्चयाय पर्याप्ता तथा स्याद् योगिनामपि॥ ३२॥
अविद्यमानसंयोगात् स्याच्चेत् प्रत्यक्षधीः कचित् ।
भविष्यत्यपि धर्मे स्याच्छक्तेत्याह सदित्ययम् ॥

प्रयोगद्वयेन दर्शयित — नेषाभिति द्वयेन । ततस्त्वेवेति । अवर्तमान-विषयत्वादेवेत्यर्थः । यदितु निराकृतस्वपक्षो बौद्धोऽप्रत्यक्षराव्दवाच्यमेव तत् प्रमाणान्तरमिति व्यात् , तद्र्थं प्रमाणत्वनिराकरणम् । एतच सूत्रका-रेणैव सत्सम्प्रयोगग्रहणसामर्थ्यादेवोपात्तमिति 'सदित्येतेन कथ्यते' इत्युक्त-मिति ॥ ३०, ३१ ॥

अन्यन्मतं — सिद्धानां खलु धर्मानुग्रहवशेनानागतादिविषया प्रति-भैव जायते । सा चाद्यत्वे कचिद्रस्मदादीनामप्युत्पद्यते यथा श्रो मे भ्राता-गन्तेति । प्रायेण त्वृषीणां तज्ज्ञानमुत्पद्यत इत्याषिमित्युज्यते । यथा-हुः — 'आर्ष सिद्धदर्शनं च धर्मेभ्यः' इति । तन्निराकरोति — लेकि-किति । अयमर्थः — योगिनामृषीणां वा प्रतिभा नार्थनिश्चयाय प्रभ-विति, प्रतिभात्वाद्रसमदादिप्रतिभावत् । अस्मदादीनां हि विसंवादम्यिष्ठा प्रतिभोषलभ्यत इति ॥ ३२ ॥

एवं तावद् विद्यमानोपलम्भनत्वस्य हेतोरसिद्धिमाशङ्कच सत्सम्प्रयोग्जलादिति यदुक्तं तद् विवृतम् । इदानीं भविष्यत्त्वस्य हेतोरनैकान्तिक-शङ्कानिराकरणार्थं यदुक्तं तद् विवृणोति — अविद्यमानेति । अयमर्थः — यदि सत्सम्प्रयोगजं प्रत्यक्षमिति नोच्येत, ततोऽविद्यमानेऽपि संयोगे योगिनां कचित् प्रत्यक्षं जायत इति तस्य भविष्यत्यपि धर्मे शक्तिरिवारिता स्यात् । ततश्च भविष्यत्वस्य हेतोरनेकान्तिकत्वेमिति सदिस्यादि जैमिनिराहेति ॥ ३३॥

१. 'त्वं स्यादिति' ग. पाठः-

प्रत्यक्षः प्रागनुष्ठानाञ्च धर्मोऽनुष्ठितोऽपि वा । फलसाधनरूपेण तदानीं येन नास्त्यसौ ॥ ३४ ॥ अस्मत्प्रत्यक्षवचापि विद्यमानोपलम्भनम् । प्रत्यक्षं ध्यायिनां धर्मे प्रत्यक्षत्वाच्च नेष्यते ॥ ३५॥ अविद्यमानसंयोगात् प्रत्यक्षत्विनराकृतिः । योगिनां केन लभ्येत नेष्टं सद्बह्णं यदि ॥ ३६॥

नतु भविष्यस्वाद् धर्मो न प्रत्यक्ष इत्युच्यते, तद् यदासौ भविष्यंस्तदा मा नाम प्रत्यक्षो भवतु । यदातु प्रवर्तते तदा किन्नाम न प्रत्यक्षेणानुभूयते, अत आह—प्रत्यक्ष्म इति । अयमभिप्रायः—अनुष्ठानार्थं हि प्रमाणमन्विष्यते । तदनुष्ठानात् प्रागवान्वेष्यम् । नचानुष्ठानात् प्राग् धर्मोऽस्तीति कथं प्रत्यक्षो भवेदिति । किमिदानीमन्येनानुष्ठितो विद्यमानः प्रत्यक्षो धर्मः नेत्याह — अनुष्ठित इति । न प्रत्यक्षा इति सम्बन्ध इति । अत्र कारणमाह — फलसाधनरूपेणिति । भवेदेतदेवं यदि द्रव्यादयः स्वरूपेण धर्मा भवेद्यः । फलसाधनरूपेण चैते धर्मा इति 'ताद्र्प्येण च धर्मत्विम'त्यत्रोन्तम् । तच रूपमनुष्ठानकाले नास्ति । आमुष्मिकफलेष्वत्र फलस्याभावात् । ऐहिक्षुफलेष्वपि चिरेण । निरन्तरयोहिं साध्यसाधनयोः साधनं प्रत्यक्षं भवित मर्दनसुखयोरिव । इह तु फलकाले साधनं चिरातिवृत्तं, साधनकाले फलमजातमिति न फलसाधनं प्रत्यक्षम् । शक्तिस्तु सर्वभावानां नित्यपरोक्षेव । तेन न तद्विशिष्टो धर्मः प्रत्यक्षो भवतीति ॥ ३४ ॥

प्रकृतिमदानीं विद्यमानोपलम्भनत्वेन प्रत्यक्षस्य धर्मेऽनिमित्तत्वगुप-सहरित अस्मादिति धर्मेन्तेन । ध्यायिनां प्रत्यक्षं विद्यमानोपल-म्भनं सद् धर्मे न प्रमाणमस्मत्प्रत्यक्षवत् । वक्ष्यमाणहेत्वपेक्षया चराब्दः । नेष्यत इति वक्ष्यमाणेन सम्बन्ध इति । अयं च स्त्रकारेणोपपत्तिकमोक्त्या सर्वेषां चित्तं भावियतुं हेतुकमो दिर्शितः । शक्यते च प्रत्यक्षत्वमात्रेणैवानि-मित्तता साधियतुमित्याह — प्रत्यक्षत्वादिति ॥ ३५ ॥

एवं सूत्रतात्पर्यं व्याख्यायेदानीमवयवाननुसन्धते । तत्रापि सच्छब्द-

सप्तस्यापितु लभ्येत सद्धः कल्पना पुनः । परेषां वारणीयेति यलो जैमिनिना कृतः ॥ ३७ ॥ सम्यगर्थे च संशब्दो दुष्प्रयोगनिवारणः । प्रयोग इन्द्रियाणां च व्यापारोऽर्थेषु कथ्यते ॥ ३८ ॥

मादौ चिन्तयति । अत्र भिक्षुणोक्तं सद्धिशेषणमनर्थकम् , असता सम्प्र-योगाभावेनाव्यभिचारात् । यथोक्तं —

> ''सदित्यसद्व्युदासाय न नियोगात् स गंस्यते । सम्प्रयोगो हि नियमात् सत एवोपपद्यते ॥'

इति । एतदनभ्युपगमेन निराकृत्य कर्मधारयसमासमेव दर्शयति — अवि-द्यमानेति । अस्यार्थः — नायमर्थः स्त्रस्य सता सम्प्रयोगः सत्सम्प्रयोग इति । किं तिर्हे । संश्रासौ सम्प्रयोगश्रेति कर्मधारयोऽयम् । सच्छब्दश्र विद्यमानवचनः । तद्यमर्थो भवति — विद्यमानसम्प्रयोगजं प्रत्यक्षमिति । ततश्र यत् 'तेषामविद्यमानेऽर्थे' इत्यादिना योगिज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वनिराकरण-मुक्तं तदेवं रुभ्यते । वर्तमानार्थवाचिनो हि सच्छब्दस्यासंद्ब्युदासः । स कथमसित तिस्मन् सिध्यत् । अयं च स्त्रार्थः 'सतीन्द्रियार्थसम्बन्धे' इति व्याचक्षाणेन भाष्यकारेणोक्त इति द्रष्टव्यमिति ।। ३६ ।।

नन्वयमथीं निमित्तसप्तम्येवात्र रुभ्यते । नह्यसत्सम्प्रयोगो निमित्तं भवति । अत आह — सन्धम्भ्येति । अयमभित्रायः — सत्यम् अवर्तमानः सम्प्रयोगो नाक्षजे ज्ञाने कारणम् । अपितु तयपि केचित् कारणतया मन्यन्ते । तिद्द सम्प्रयोग इत्येतावित श्रुते सित भाविन्यतीते चेति यथेष्टं कल्पयेयुः । अतस्तत्कल्पनानिराकरणार्थं व्यक्तमेव जैमिनिना सिद्धशेषणमुपात्त-मिति ॥ ३७ ॥

व्याख्यातः सच्छन्दः । संशन्दिमदानीमनुसन्धत्ते सम्यगिति । सम्यक्प्रयोगः सम्प्रयोगः । तेन दुष्प्रयोगो निवारितो भवतीति । आह्— विशेक्ष्यित भवान समा प्रयोगं, प्रयोगमेवं तावदादौ भवान् व्याकुरुतामत आह् — प्रयोग इति । रूपादिसंवित्कार्योन्नयमिन्द्रियाणां व्यापारं प्रयोगा-परपर्यायमाचक्षत इति ॥ ३८॥

१. 'सी प्रसाद: । स' ग. पाठ:. २ 'वादी व्या' क. पाठ:.

दुष्टत्वाच्छुक्तिकायोगो वार्यते रजतेक्षणात् । एवं सत्यनुवादत्वं लक्षणस्यापि सम्भवेत् ॥ ३९ ॥ ततश्चाप्राप्यकारित्वाद् यद् वौद्धेः श्रोत्रचक्षुषोः । लक्षणव्यातिसिद्धवर्थं संयोगो नेति कीर्लाते ॥ ४० ॥ प्राप्ययहणपक्षेऽपि सान्तरायहणं किल । अधिष्ठानाधिकश्चार्थों न एह्येत त्वगादिवत् ॥ ४१ ॥

कः पुनरत्र दुष्प्रयोगः यः संशब्देन व्यावर्धते, अत आह—दुष्टत्वादिति । कथं पुनरसौ दुष्टः । प्रयोगस्य द्यत्यासत्त्यादयो दोषाः । नच ते
शुक्तिसम्प्रयुक्तचक्षुषो भ्राम्यतो दोषा भवन्ति । विषय एवतु तत्र साद्दयदूषितो विपरीतख्यातिहेतुः । अत आह—रजतेक्षणादिति । अयमभिप्रायः —
ज्ञानकारणं हि सम्प्रयोगः स दुष्टोऽन्यदन्यात्मना भासयति, कारणदोषाविनाभावात् कार्यदोषस्य । अदुष्टस्तु सम्यग्ज्ञानं जनयति । सर्वकारणदोषाभावेन
च तस्य सम्यक्त्वं भवति । यदा पुनिरिन्द्रियार्थयोरन्यतरदिष दुष्यति, तदा
तदाश्रितः संयोगोऽपि दुष्टो भवति । अतः संयोगस्य स्वदोषा अत्यासत्त्यादयो
विषयदोषाश्र साद्दश्यादयो दृषका भवन्ति । तदिह शुक्तौ रजतिमिति गृद्धमाणायां कार्यदोषात् शुक्तिकायोगो दुष्ट इत्यवगम्यते । अतोऽसौ सम्यगर्थवाचिना संशब्देन वार्यत इति । एवञ्चावयवव्याख्यायामाश्रीयमाणायां ठोकसिद्धलक्षणानुवादेनाप्यनिमित्तत्वविधिन दुष्यतीत्याह —एवमिति ॥ ३९ ॥

तथा यदिष बौद्धैः प्राप्तिवचनं प्रयोगशब्दं मन्वानैः श्रोत्रचक्षुषो-रप्राप्यकारित्वादव्यापकं रुक्षणि ुक्तं, तदिष व्यापारमात्रवचनं प्रयोग-शब्दं व्याचक्षाणरस्माभिः परिद्वतिमित्याह — तत्रश्चेति । व्यापारमात्रवा-चित्वादिवरुद्धमित्युपरितनेन सम्बन्ध इति ॥ ४० ॥

श्रोत्रचक्षुषोरप्राप्यकारित्वे बौद्धानामभिप्रायमाह — प्राप्येग्त ना-न्तेन । एवं हि तैरुक्तं —

"सान्तरग्रहणं न स्यात् प्राप्तौ ज्ञानेऽधिकस्य च।" इति । यदि चक्षुक्शोत्रे विषयं प्राप्य गृह्णीतः , यदिदं दूरे शब्दो दूरेऽर्थ इति सान्तरग्रहणं यच सुमहतां महीमहीधरादीनामधिष्ठानाधिकपरि- व्यापारमात्रवाचित्वाद्विरुद्धं तदत्र नः। यदि वार्थार्जवस्थानं सम्प्रयोगोऽत्र वर्ण्यते॥ ४२॥ योग्यतालक्षणो वाच्यः संयोगः कार्यलक्षितः। साङ्ख्यादीन् वा विनिर्जित्य प्राप्तिपक्षोऽत्र दृष्यताम्॥ तयोश्च प्राप्यकारित्वमिन्द्रियत्वात् त्वगादिवत्। केचित् तयोः शरीराच्च बहिर्वृत्तिं प्रचक्षते॥ ४४॥

माणानां ग्रहणं तत् किलोभयमपि न स्यात्, प्राप्यकारिषु त्वगादिष्वदर्शनात् । तदेतदुक्तं भवति —यत् प्राप्यकारि न तत् सान्तरमधिकं च वेद-यित, यथा कायः नच तथा श्रोत्रचक्षुषी इत्यावीतहेतुः । उपालम्भे किल्शब्दः । उभयस्यापि समाधास्यमानत्वादिति । आजवावस्थानं वा सम्प्रयोगोऽभिमत इत्याह यदि वेति । आजवावस्थितस्य हि रूपादिज्ञान-मुत्यवते । तत्रैव सम्प्रयोगशब्दापचारः । त्वगादिषु सम्प्रयोगशब्दार्थी ज्ञान-हेतुरुपलब्धः । तदिदमाजवावस्थानमपि तद्वेतुतया तथा व्यपदिश्यते । एवमेव व्यापारेऽपि दर्शयितव्यमिति ॥ ४१, ४२ ॥

कार्यलक्षितयोग्यतालक्षणो वा यः शब्दार्थयोरिव रूपादिचक्षुराद्योः सम्बन्धः सम्प्रयोग इत्याह—धोग्यतेति । अथवास्तु साङ्ख्यादिसिद्धान्त-सिद्धः प्राप्तिरूप एव सम्बन्धः । नात्रापि किञ्चिद् दुष्यतीत्याह—साङ्ख्या-दीनिति । निर्जित्य हि साङ्ख्यादीन् प्राप्तिपक्षोऽत्र दृष्यते । नच ते निर्जेतुं शक्याः । अप्राप्यकारिपक्षे हि सुक्ष्मव्यवहितविष्रकृष्टादीनामप्राप्तत्वाविशेषेण प्रहणप्रसङ्गादिति भावः ॥ ४३ ॥

अनुमानेनापि श्रोत्र चक्षुषोः प्राप्यकारित्वमवगम्फ्ले इत्याह — त-योरिति । तयोः श्रोत्र चक्षुषोरित्यर्थः । चक्षुरश्रोत्रे प्राप्यकारिणी, बाह्ये-न्द्रियत्वात् त्विगिन्द्रियवदिति । नतुच कर्णशष्कुळी चक्षुगोळकं च शरीर-स्थमेवोपलभ्यते, कथं तत् प्राप्यकारीत्युच्यते । तदेतदेतेषां तावत् प्राप्य-कारिवादिनां साङ्ख्यानां मतेन समाद्धाति — केचिदिति । एवंहि साङ्ख्या मन्यन्ते — आह्कारिकयोः श्रोत्र चक्षुषोर्वृत्तिः शरीराद् बहिर्भवति अर्थ-देशं प्राप्नोति । सा च कार्यदर्शनोन्नेया यथाकार्यमवतिष्ठत इति ॥ ४४॥ चिकित्सादिप्रयोगश्च योऽधिष्ठाने प्रयुज्यते।
सोऽपि तस्यैव संस्कार आधेयस्योपकारकः॥ ४५॥
तदेशक्चापि संस्कारः सर्वव्याप्त्यर्थ उच्यते।
चश्चराद्यपकारक्च पादादाविष दृश्यते॥ ४६॥
तस्मान्नेकान्ततः शक्यं संस्कारात् तुत्र वर्तनम्।
बहिर्वृत्तिस्तयोक्ष्चेष्टा पृथ्वमा सन्ततािपच॥ ४७॥
अधिष्ठानािधकं तेन यहाते यत्र यादृशम्।
पार्थवं वृत्तिभागे स्याद् दूरेऽपि म्हणं यथा॥ ४८॥

नन्विष्ठानमेवेन्द्रियं, तत्रोद्धरणपूरणदिनिग्रहानुग्रहदर्शनात् । इतरथा तदसम्भवात् । यदि ह्यधिष्ठानातिरिक्तमक्षं भवेत्, तर्ह्यधिष्ठान-संस्कारोऽनर्थकः स्यात्, अतं आह — चिकित्सादीति । अयमभि-प्रायः — यदीन्द्रियमधिष्ठाने न सम्बद्धं भवेत्, ततोऽधिष्ठानसंस्कारस्त-स्योपकारको न स्यात् । अधिष्ठानाधारं तु तत् । अतस्तस्यैवाधारभूतस्या-धिष्ठानस्य संस्कार आधेयस्येन्द्रियस्योपकारको भविष्यति गजाश्चपर्याण-संस्कार इवारोहकस्येति ॥ ४५॥

नन्वेवमिप गोलकांधिकरणस्येव तत्संस्कार उपकारको भवतु, तस्य त्वसम्बद्धस्य भागस्य गोलकेन गोलकसंस्कारो नोपकारकः स्यात्। तेन च संस्कृते न प्रयोजनम् । तस्यैव प्राप्तत्वेन प्रकाशकत्वात् । अतो यत् प्रकाशकं तत् संस्कृतेमशक्यमसम्बन्धात् । यच शक्यं न तेन संस्कृतेन प्रयोजनम् , असम्बद्धस्य हि भागस्य प्रकाशियतुमशक्तेः, अत आह — तदेश इति । अयमभिप्रायः — एकैवेन्द्रियवृत्तिरनुगताधिष्ठानदेशसम्बन्धा अर्थदेशं यावत् प्राप्ता, अतोऽधिष्ठानदेश एव संस्कारः सर्वोपकारको भविष्यति । यथा पादयोः प्रयुक्तः संस्कारो दूरस्थस्यापि चक्षुष उपकारको भविष्यतीति ।। ४६ ॥

अतो नायमेकान्तः यद्धिष्ठानदेशे संस्कारात् तद्वत्येवेन्द्रियमिती-त्याह — तस्मादिति । निरन्तराधिकग्रहणसुपपादयति — बहिरिति स्यादन्तेन । कार्यदर्शनबलेन हि तद्वृत्तिः कल्प्यमाना यथाकार्यमवतिष्ठत दीपप्रभा यथा तस्मिन् विनइयति विनइयति । तथा वहिर्गताप्येषा मूलच्छेदाद् विनइयति ॥ ४९ ॥ अधिष्ठानपिधाने तु सत्यप्युच्छिन्नयत्नया । तयार्थोऽनुपनीतत्वादात्मना नानुभूयते ॥ ५०॥ विच्छिन्न इति बुद्धिः स्यादिध्यानमपेक्ष्य च ।

इत्युक्तम् । अतोऽधिष्ठानाधिकपरिमाणार्थदर्शनात् पृथ्वग्रा कल्पयिष्यते । निरन्तरदर्शनाच सन्तता । अतो यत्र यादृशं वृत्तिभागे पार्थवं पृथुत्वं भवति, तद्गुरूपमेवाधिष्ठानाधिकं महीधरादि गृह्यते । अमूर्ताया अपि वृत्तेरौपाधिको व्योम्न इव भागव्यपदेशः । यदेव तया प्रकाश्यते तदौपाधिकमेव भागव्यपदेशं ठभते इति । नच वाच्यं यदि वृत्तिर्गत्वार्थं प्रकाशयति किमिति तिर्हं नितान्तदूरवर्तिनोऽपि भावान् न प्रकाशयतीति । यावति हि दूरे कार्यमुपठभ्यते तावन्तमेवाध्वानमसौ सर्पतीत्यधिकदर्शनवत् कल्पनीयमिन्त्याह् — दूरेऽपीति ॥ ४८ ॥

नन्ववमिष यदीन्द्रियवृत्त्यार्थाः प्रकाश्यन्ते, सा तर्हि निर्गत्य गता-स्त्येवेति किं न पिहितेन्द्रियस्यापि भावा भासन्ते, अत आह — दीप-प्रभेति। नावश्यं पिहितेन्द्रियस्य वृत्तिरस्ति कार्याभावात् तु सा दीपनाशे

प्रभावित्रमीलयतोऽपि नष्टेत्युन्नीयत इति ॥ ४९॥

अस्तुवा अधिष्ठानिषधानेऽपि वृत्तिः । आत्मप्रयत्नानुगृहीता तु सा आत्मन्यर्थमुपनयति । अधिष्ठानिषधाने ह्यात्मनः प्रयत्नोच्छेदात् प्रयत्ना-निष्ठितया तयानुपनीतोऽर्थो नात्मनानुभूयत इत्याह — अधिष्ठा-नेति ॥ ५० ॥

विच्छिन्नबोधिमदानीमुपपादयित — विचिच्छन्न इतीति । विभी-रप्यात्मनः प्राग्भवीयकर्मार्जितं सकलभोगायतनं शरीरिमिति तदपेक्षया विच्छेदबुद्धिः । कायेन्द्रिये तु शरीरिवच्छेदाभावादिवच्छेदबोधो युक्त इति । शब्दे तु विच्छेदाधिकबोधो भ्रान्तिरेवेति किं तदुपपादनेने । तथाहि — स्वदेश एव शब्दः श्रोत्रेण प्रकाश्यते । कुतस्तस्य विच्छेदः । कुतः विभो-

१. 'ध' ग. पाट:. २. 'न १ स्व' क. पाठ:-

शब्दे त्वाधिकयविच्छेदौ भ्रान्त्यैवोक्तावसम्भवात्॥

रमूर्तस्य वृद्धिद्रासावित्याह—शंब्दे त्विति। एतत् तु स्वमतेनोक्तम्। साङ्-ख्यमते तु श्रोत्रवृत्तिः शब्ददेशं गच्छत्येव । तत्र शरीरापेक्षयैव विच्छेद-बोघो वक्तव्यः। असम्भवं च शब्दाधिकरणे वक्ष्याम इति।

अयं च साङ्ख्यसिद्धान्तसिद्धो वृत्तिगमनपक्षो वार्त्तिककारेण प्राप्तिसाधारण्यमात्रेणोक्तः, न पुनरिभप्रेतः । नहीन्द्रियवृत्तिनीम काचित् प्रमाणेनावगम्यते । तथाहि—आहङ्कारिकाणीन्द्रियाणीति कापिठा मन्यन्ते । यथाहुः —

"सात्त्विक एकादशकः प्रवर्तते वैकृतादहङ्कारात् ।"

इति। कश्चायमहङ्कारः। यदि योऽयमात्मानं प्रकाशयति, स तर्हि ज्ञानमितीनिद्रयाणां कथं प्रकृतिर्भाविष्यति। आत्माधारमान्तरं ज्ञानं कथं तेनं वाह्योन्द्रियाण्यारच्धं शक्यन्ते। अथ मतं तत्त्वान्तरमहङ्कार इति। तन्न । प्रमाणामावात्। अपिच- तत्त्वान्तरमपि तत् कापिठैर्विभुः सङ्गीर्यते। ततस्तन्मयानीनिद्रयाण्यपि विभूनि भवेयुः। नच विभूनां वृत्तिरुपपद्यते। वृत्तिर्निर्गमनम्।
नच तद् विभूनां सम्भवति। स्थान्मतम्— नच बूमो विभूनीनिद्रयाणि गच्छनतीति, किं तर्हि। तदाधारा वृत्तिरिति। केयं वृत्तिरिति वक्तव्यम्। यदि
श्रोत्रादीनां शब्दादिग्रहणयोग्यता, सा तर्द्धमूर्ता शक्तिः कर्षं गच्छेत्।
अपिच त्रीण्यन्तः करणानि महानहङ्कारो मन इति कापिठा मन्यन्ते। नच
करणं करणान्तराणां प्रकृतिरुपपद्यते करणत्वात् मनोवत्। अतो नाहङ्कारि
काणीनिद्रयाणि। नच तद्वृत्तिरमूर्ता प्राप्यकारिणीति प्रमाणवती कल्पना।
तथा शब्दाधिकरणे वक्ष्यति 'श्रोत्रागमनपक्षे चे'त्यत्र वृत्तिगमनप्रतिषेधम्।
अतो भौतिकान्येवनिद्रयाणि प्राप्यकारिणीति वक्तव्यम्।

किं पुनभौतिकत्वे प्रमाणिमिन्द्रियाणाम् । दृष्टानुसारः । तथाहि — विहिर्भूतानामेव यथायथं रूपाद्यभिव्यञ्जकत्वमुपलब्धम् । तेजसा हि रूपं प्रकाश्यते यथा दीपेन् । रसोऽद्धिः । शुन्काणामिष द्रव्याणां सन्निष रसो न व्यक्तमुपलभ्यते यथाद्रीणाम् । नच शुन्केषु रसो नास्ति, यावद्द्रव्य-भावित्वात् । अतोऽद्धी रसोऽभिव्यज्यते । पार्थिवं च किञ्चिद् द्रव्यं गन्ध -

१, 'शब्देर्ति' क. पाठः. २. 'णां सन्न' ग. पाठः.

पुरुषेन्द्रियशब्दौ च व्यवधानेन किएतौ।

स्याभिव्यञ्जकं दृष्टम् । यथा निम्बत्वक् चन्दनगन्धस्य । तत्कषायपरिषि-क्तस्य हि चन्दनस्य स्फुटतरं गन्धोऽभिव्यज्यते। नचाद्भिरसावभिव्यज्यते, केवलानामनभिव्यञ्जकत्वात् । वायुनापि वहिः स्पर्शाभिव्यक्तिरुपलब्धा, यथा हेमन्ताशिशिरयोर्वियति विततानामपां स्क्ष्मत्वादनुपलक्ष्यमाणानां वाति वाते शीतस्पर्शोऽवगम्यते । नचासौ वायोः । अनुष्णाशीतस्पर्शत्वाद् वायोः । अतो रूपाभिव्यञ्जकं चक्षुस्तैजसम् । आप्यं रसनमभिव्यञ्जकं च रसस्य । घाणं पार्थिवं गन्धस्य । वायवीयं त्विगिन्द्रियं स्पर्शस्य । श्रोत्र-मिदानीं किंप्रकृतिकम् । तदिप भौतिकमिन्द्रियत्वात् । किं पुनर्भृतं तस्य प्रकृतिः । आकाश इति वदामः । तथाहि — द्विविधं कार्यं सर्व-भूतानां शरीरमिन्द्रियं च । आकाशस्याप्यवकाशदानेन शरीरोपकारकत्वात् कार्यकारणत्वम् । अतस्तस्यापीन्द्रियेण कार्येण भवितव्यम् । तत्रोन्द्रिया-न्तराणां भूतान्तरप्रकृतित्वादाकाशमेव श्रोत्रस्य प्रकृतिरिति निश्रीयते । अपिच स्वगुणमेव भूतान्तराणि व्यञ्जयन्ति । नच तेषां शब्दो गुणः, आकाशगुणत्वात् । अत आकाशमेव तस्याभिव्यञ्जकमिति युक्तम् । एवच दृष्टानुसारिणी कल्पना कृता भवति । सन्ति हि देहेषु पृथिव्यादिभूत-भागाः क्लप्तगन्धाद्यभिव्यक्तिशक्तयश्च बहिरिति शरीरेऽपि वर्तमानानां ते-षामेव व्यञ्जकत्वानुमानं युक्तम् । एवज्य प्राप्तिरिप स(मि?म)र्थिता भ-वति । त्वग्घाणरसनानां हि स्थितमेव प्राप्यकारित्वम् । श्रोत्रस्यापि कर्ण-च्छिद्रपरिमितनभसो धर्माधर्मोपगृहीतस्य स्वदेश एव विभुं शब्दं प्रकाश-यतः प्राप्यकारित्वमेव । तेजसो हि विसरणस्वभावस्य चक्षुपो निर्गतस्यार्थ-देशप्राप्तिरुपपन्नैव । अनुद्भूतरूपत्वाच तस्य रूपानुपलम्भः । अत एवा-मितेजसः पृथ्वप्रादिकल्पना च तस्य कार्यदर्शनानुसारेण मूर्तत्वादुपपत्ति-मती । सर्वत्र च यथाकार्यद्र्शनं योग्यतासनाथा प्राप्तिरिन्द्रियार्थयोः सम्ब-न्ध इति दर्शयितव्यम् । अतो न काचिदतिप्रसिक्तर्वक्तव्या यथा वक्ष्यति— 'प्राप्तिमात्रं हि सम्बन्धः' इति । अतः सिद्धमिन्द्रियाणि भौतिकानि प्राप्यः कारीणि चेति ॥ ५१ ॥

एवं तावत् सत्सम्प्रयोगशब्दाः विवृताः । पदान्वयमतःपरमनुसन्धा-स्थामः । अत्र किल पुरुषस्य सम्प्रयोग इन्द्रियाणां बुद्धिजन्मत्युच्यते । पुरुषो ठोकिको वा स्याद् यो वास्मिन् साधियव्यते॥ विक्रिया ज्ञानरूपास्य न नित्यत्वे विरोत्स्यते। बुद्धिजन्मेति चाप्याह जायमानप्रमाणताम्॥ ५३॥

तचायुक्तं, विभोः पुरुषस्य सर्वभावेरेव सम्प्रयोगाव्यभिचारेण विशेषणोपादानवैयर्थ्यात् । इन्द्रियाणां च भौतिकानामचेतनत्वात् । चेतना हि
बुद्धिरिति सर्वलौकिकाः परीक्षकाश्च मन्यन्ते । न पुनिरिन्द्रियव्यापारो बुद्धिरिति । साङ्ख्या हीन्द्रियवृत्तौ बुद्धिशब्दमुपचरन्ति । तत्र तेषामेव परिभाषामात्रम् । अतोऽत्र वक्तव्यं कीदृशोऽत्र पदान्वय इत्यत आह — पुरुषिन्द्रियजाब्दा विति । अयमभिप्रायः — िकमत्र वक्तव्यम् । भाष्यकारेण पुरुषेनिद्रयशब्दौ व्यवहितकल्पनया व्याख्यातौ येनैवमाह 'सतीनिद्रयार्थसम्बन्धे
पुरुषस्य या बुद्धिर्जायते तत् प्रत्यक्षमि'ति । कः पुनर्यं पुरुषः यस्य बुद्धिजन्मना सम्बन्धः, अत आह — पुरुष इति । नात्र तात्पर्यमन्यपरत्वात् स्त्रस्य । परमार्थतस्तु पुरुषोऽत्रात्माभिप्रेतः य आत्मवादे प्रसाधियष्यते ।
न शरीरं, तस्य भौतिकत्वेनाचेतनत्वादिति ॥ ५२ ॥

नन्वेवमिष यन्नित्यमात्मानं मीमांसका मन्यन्ते, तन्न सिध्येत् । ज्ञानज्ञन्मिन विकारापत्त्या चर्मवदिनित्यत्वप्रसक्तेः। ज्ञानजन्मना त्वविकृतस्य पूर्वावस्थायामिवाप्रमातृत्वप्रसङ्गः, अत आह — विक्रियेति । एवंहि मन्यन्ते — न किश्चिद् विकारमात्रेण वस्तु नश्यिति, तत्प्रत्यभिज्ञानात् । एतञ्चात्मवाद एव भाष्यकारेण वक्ष्यते । अतो दुरुक्तं परैः

"बुद्धिजन्मनि पुंसश्च विकृतिर्यद्यनित्यता । अथाविकृतिरात्मायं प्रमातेति न युज्यते ॥"

इति । अत्र बुद्धिजन्म प्रत्यक्षमित्युच्यते । तस्य कोऽर्थः । किं बुद्धेर्जन्मातिरिक्तमनितिरिक्तं वा, यद्यतिरिक्तं तद् वाच्यं कीदृशमिति । नच स्वमते
जन्मस्वरूपमिभिद्दितम् । यदि वैशेषिकोक्तस्वकारणसमवायो जन्माभिधीयते, तस्य नित्यत्वेनाक्षानधीनत्वात् प्रत्यक्षशब्दाभिधेयत्वानुपपत्तिः।अनितरिक्तत्वे तु पुनरुक्ततैव दोषः, अत आह — बुद्धिजन्मिति । अयमर्थः —
नायं बुद्धिजन्मिति षष्ठीसमासः । किन्तु बुद्धिश्वासौ जन्म चिति कर्मधारयः । जन्मशब्दश्च कर्तरि मनिन्प्रत्ययान्तः।तेन जायमाना बुद्धः प्रमा-

CC-0. JK Sanskrit Academy, Jammmu. Digitized by S3 Foundation USA

व्यापारः कारकाणां हि दृष्टो जन्मातिरेकतः। प्रमाणेऽपि तथा मा भृदिति जन्म विवक्ष्यते॥ ५४॥ नहि तत् क्षणमंप्यास्ते जायते वा प्रमात्मकम्। येनार्थग्रहणे पश्चाद् व्याप्रियेतेन्द्रियादिवत्॥ ५५॥

णिमत्युक्तं भवति । न पुनर्वेशेषिकादिविन्नत्यमत्यन्तिभन्नं समवायमा-चक्ष्महे । कारणदशाविशेष एव कार्यजन्मेत्युच्यते । नासावत्यन्तं कार्यका-रणाभ्यां व्यतिरिच्यते । अतः किमन्यदोषोद्धावनेनेति ॥ ५३ ॥

जायमानविशेषणोपादाने प्रयोजनमाह — व्यापार इति । का-रकान्तराणि जनित्वा कियन्ति चित्र काठं स्थित्वा स्वकार्येषु वर्तमानानि दृष्टानि । तद् बुद्धाविप प्रमाणे मा सूदिति जन्मविवक्षा सूत्रकारेण कृतेति॥

किं पुनः कारकान्तरसाधम्यें दुध्यति, अत आह — वहीति । अयमभिप्रायः — न किञ्चिद् दुष्यति । किन्तुः नेन्द्रियादिवद् जाता सती बुद्धिः क्षणमात्रमप्यास्ते । अतः कथं तद्वदेव स्थित्वा प्रवर्तत इति । न के-वलं जाता नास्ते, किन्तु जायमानापि नोदास्ते । सा ह्युत्पद्यमानैक स्वार्थं प्रकाशयन्त्येवोत्पद्यत इति न क्षणान्तरं प्रतीक्षते । नद्यर्थप्रकाशनादन्यद् बुद्धे रूपमुपलभ्यत इत्याह — जायत इति । कारकान्तरवैधर्म्यशितपादनेनात्र नित्यबुद्धिवादिनो निराकर्तुं बुद्धेरनितचिरविनाशित्वमुक्तम् । तत्र चायं हेतुः । यदीयमुत्पत्तिमती तस्या विनाशेनावश्यं भवितव्यम् । नचाहेतुको विनाशः सम्भवति, उत्पत्तिमत्त्वादेव । नच प्रहारादिरम्या विनाशहेतुः, अमूर्तत्वात् । अतो ज्ञानान्तरेण वा नाश्यते, तज्जन्मना वा संस्कारेण । तचो-भयमपि सहसैव निष्पन्नम् । अस्ति हीन्द्रियादिका सामग्र्यप्रतिबन्धा । सा किमपरं विज्ञानं न जनयति । स्मृतिहेतुरिप संस्कारोऽनयैव जातमात्रया जनित इति कर्मवत् कार्यविरोधित्वादिष तादात्विको विनाशो बुद्धेरिति यु-क्तम् । नच सैवेति बुद्धेः प्रत्यभिज्ञानमस्ति । नच भेदानध्यवसायमात्रा-देकत्वसिद्धिः । अपिचार्थान्तरदर्शने स्फुट एवाशुतरिवनाशो बुद्धेः, एवञ्च व्यवस्थितैकदर्शनेऽपि तद्वदेव तदनुमानम् । अपिच तत्रापि व्यवहिते ज्ञानं निवर्तते, तन्चिरावस्थायित्वेऽनुपपन्नम् । एवंहि व्यवहिते कुम्भे प्रत्यक्ष-ज्ञानमनुवर्तेत । नचैवम् । रमृतिस्तु परस्ताद् दृश्यते । सा प्रत्यक्षज्ञानव्याप्तत्वे

तेन जन्मैव विषये वुद्धेर्व्यापार इष्यते। तदेव च प्रमारूपं तद्धती करणं च घीः॥ ५६॥ जन्म चार्व्यतिरेकेण भाष्यकारेण वर्णितम्। तद्ध भूतभविष्यत्त्वात् कृतं वुद्धेविशेषणम्॥ ५७॥

न स्यात् । परोक्षापरोक्षयोरेकगोचरयोरेकदा विरोधात् । स्यादेतदव्यक्तग्रहणमनवस्थायित्वाद् विद्युत्सम्पाते कृपाव्यक्तग्रहणवदिति । न । प्रतिषेद्धव्याभ्यनुज्ञानात् । यदि मन्यते बुद्धेरनितिचरानुवृत्तो प्रकाशस्य गत्वरत्वाद्
विद्युत्सम्पात इव न व्यक्तं भावाः प्रकाशरन्, अतो नाशुतरिवनाशिनी
बुद्धिरिति । तन्न । प्रतिषेद्धव्याभ्यनुज्ञानात् । एवंहि विद्युत्प्रकाशजनितेऽव्यक्तबोध उत्पन्नमात्रापवर्गितां बुद्धेर्भुवाणो निषेध्यमेवाशुतरिवनाशमभ्यनुजानाति । अपिच विशेषाग्रहणे सामान्यमात्रग्रहणमव्यक्तग्रहणम् । नतु स्वगोचरे किञ्चिदव्यक्तं नामास्ति, विषयाभिक्षपत्वाद् ग्रहणानाम् । विशेषाग्रहणं
च तद्ग्रहणनिमित्ताभावादेव, नतु बुद्धेरनवस्थानात् । विशुत्प्रकाशेऽपि
यावदाशुतरिवनाशिन्या धिया विषयीकृतं तद् व्यक्तमेव । विशेषास्तु तत्र ग्रहणहेत्वभावादगृहीता एव, न पुनरव्यक्तपरिच्छिन्नाः । नहि गृहीतमव्यक्तं
नाम सम्भवतीति नानवस्थायित्वेऽपि धियामव्यक्तग्रहणापतिः । नित्यबुद्धिवादिनश्रायमभिप्रायः शब्दाधिकरणे भाष्यकारेण वक्ष्यत इति ।। ५५ ॥

ननु प्रमाणं नाम कारकविशेषः । नचाकुर्वत् क्रियां कारकं भवति । यदि तु बुद्धिर्जनित्वा न व्याप्रियते, कथमसौ कारकं प्रमाणमिति च सामान्यविशेषशब्दास्यामिभधास्यते, अत आह तेनेति । सत्यं, न व्यापारसम्बन्धमन्तरेण कारकत्वं भवति । जन्मैव तु बुद्धेर्व्यापारः, व्यापारान्तरा-सम्भवात् । तदेव च विवक्षावशात् प्रमत्युपर्चयते । जन्मना हि तस्याः प्रमाण्यतं भवति । अतस्तयैव क्रियया कारकं प्रमाणमिति च सामान्यविशेष-शब्दास्यामीभधानसिद्धिः । चशब्दात् प्रमाणं चेत्यर्थः ॥ ५६ ॥

अयं च जन्मान्यतिरेकपक्षो 'या बुद्धिर्जायते' इति वदता भाष्य-कीरेणैव वर्णित इत्याह — जन्मैं चेति । अपरमपि जायमानावस्थाविशे-

१. 'भवेत्' ग. पाठः. २. 'त्वे', ३. 'द्वेरचि', ४. 'ति । वि', ५. 'दो या' क. पाठः, ६. 'न्मेति' ग. पाठः.

यदा त्वोद्ध्वयसिद्धान्तात् समवायस्य जन्मता । वृद्धिस्तत्रोन्द्रियाधीना तेन प्रत्यक्षमुच्यते ॥ ५८ ॥ प्रमाणफलभावस्तु यथेष्टं परिकल्प्यताम् । सर्वथाप्यनिमित्तत्वं विद्यमानोपलम्भनात् ॥ ५९ ॥ यद्देन्द्रियं प्रमाणं स्यात् तस्य वार्थेन सङ्गतिः । मनसो वेन्द्रियेर्थांग आत्मना सर्व एव वा ॥ ६० ॥

षणोपादानस्य प्रयोजनमाह — तचेति । वृद्धिः प्रमाणमित्येतावत्युक्ते भूता भविष्यन्ती वा प्रमाणमित्यपि केचित् सम्भावयेयुः, यथा सिद्धेरोषणोपादाने विणितम् । अतस्तदाशङ्कानिराकरणार्थे जायमानविशेषणोपादानम् । भूत-भविष्यत्त्वादि(त्यपादाने ? त्यापादने) पत्रमीति ॥ ५७ ॥

अस्तुवा वैशेषिकसिद्धान्तसिद्धः स्वकारणे कार्यसमवायो व्यति-रिक्त एव जन्म, तथापि न किञ्चिद् दुष्यतीत्याह — धदा त्विति । स खलु नित्योऽपीन्द्रियाधीनाभिव्यक्तिरिति प्रत्यक्षमपेक्ष्यत इति ॥ ५८ ॥

अत्र भाष्यकारेण 'बुद्धिर्वा जन्म वे'त्यादिना प्रमाणानियमो दर्शितः, तत्राभिप्रायमाह — प्रमाणफर्छ भावस्तिवति । अयमभिप्रायो भाष्य-कारस्य — एकमिदं सूत्रं नोभयमुत्सहते कर्तुं यत् प्रमाणं च नियच्छ्ति, अनिमित्ततां च विद्धातीति । भिद्यति हि तथा वाक्यम् । तदत्रानिमित्त-तामात्रमेव विद्यमानोपलम्भनात् प्रतिपाद्यम्। प्रमाणं तु विदक्षावशेन बुद्धा-दीनामन्यतमं भविष्यति । कर्णं हि प्रमाणं, साधकतमं च करणं, विवक्षाधीनश्च साधकतमभावः। अतो यदेव तु वाद्यापेक्षया फलं प्रत्यासन्न-मिति विवक्ष्यते तदेव प्रमाणं भविष्यति । ततः परं चाम्यहितत्विवक्षया फलमिति ॥ ५९॥

यथेष्टकल्पनामेव द्र्शयित — यद्वेति । असतीन्द्रिये ज्ञानोदयाभा-वात् तदेव प्रमाणम् । सदिष चेन्द्रियमसङ्गतमर्थेन न ज्ञानं जनयतीति त-दर्थसङ्गतिः प्रमाणम् । सम्बद्धमि चेन्द्रियमर्थेन मनसानिधिष्ठतं न प्रमा-णमिति तन्मनस्संयोगः प्रमाणम् । सर्वस्मिन्नि च सत्यसत्यात्ममनस्संयोगे ज्ञानानुदयात् सं च प्रमाणम् । अथवा सर्वेषामेकतरापायेऽपि न ज्ञानं

१. 'मी। अ' क. पाठः

तदा ज्ञानं फलं तत्र व्यापाराच्च प्रमाणता।
व्यापारो न यदा तेषां तदा नोत्पचते फलम् ॥
नच सर्वात्मनाक्षेण सम्बन्धोऽर्थस्य विद्यते।
येन सर्वार्थबोधः स्यात् तत्प्रमाणाभिधायिनाम् ॥
प्राप्तिमात्रं हि सम्बन्धो नेन्द्रियस्याभ्युपेयते।
मा भूत् कारणमात्रेण त्वचा रूपावधारणम् ॥ ६३॥

जायत इति सर्व एव संयोगः प्रमाणम् । आत्मना वा मनसो योग इति योजनीयमिति ॥ ६० ॥

एषु प्रमाणेषु फठं दर्शयति — तद्ति । इन्द्रियादिप्रामाण्यपक्षे ज्ञानं फठिमित्यर्थः । ननु यदीन्द्रियादि प्रमाणं, तेन तर्हि सदा ज्ञानं जनियन्त्रयमेव । नच तद्स्ति, अस्ति खलु पिहितचक्षुषोऽपि चक्षुः । नच तद् ज्ञापयति । संयुक्तं ज्ञापयतीति चंद्, न । व्यभिचारात् । संयुज्यते खल्वस्य नानार्थेर्नायनं तेजः । किञ्चिदेव तु ज्ञापयति । अतो व्यभिचारादकारणिमिन्द्रयादि ज्ञानजन्मनीति, अत आह — तत्रेति । उक्तमिदमस्माभिव्यापार-वचनः प्रयापशब्द इति । फठानुमेयश्चासौ व्यापारः । अतो यत्रैव फठ-मुपलभ्यते तत्रैव व्यापारवत्त्वात् तेषां प्रमाणत्विमिति । अस्ति तु व्यापारे न फठमुत्पद्यत इति नातिप्रसङ्ग इत्याह — व्यापार इति ॥ ६१ ॥

नन्वस्तु व्यापारवाचित्रयोगशब्दपक्षेऽतिप्रसङ्गपरिहारः । प्राप्तिवचन-त्वेऽतिप्रसङ्गो दुष्परिहरः । अस्ति हि चाक्षुषस्य तेजसो नानार्थेः सम्प्रयोगः । नच तावद् ज्ञापयति, किञ्चिदेव तु कदाचित् । अपिच का चेयं प्राप्तिः । यदि संयोगः, स च द्रव्येणैवेति रूपसंविज्ञ स्यात् । अथ तेनापि संयुक्तसमवायादस्ति सन्निकर्ष इत्युच्यते, समानोऽसौ रसादिष्वपीति तेऽपि चक्षुषानुभूयेरिज्ञिति सर्वात्मकार्थग्रहणिनित्रीन्द्रियसयोगप्रमाणपक्षे परैरुक्तं यत् तत् परिहरति — नचेति ॥ ६२ ॥

कः पुनः सर्वात्मना सम्बन्धो नास्तीति वदतोऽभिश्रायः — यदि गुणैः संयोगो न रसादिभिः सम्भवतीति, स तर्हि रूपेणापि गुणत्वाविशे-षान्न स्यादेव। संयुक्तसमवायस्त्वविशिष्टः सर्वेषाभित्युक्तमेव, अत आह्— यथा प्रमाणनिष्पत्ती योग्यत्वादिन्द्रियार्थयोः । नियता सङ्गतिहेतुः फलेऽप्येवं भविष्यति ॥ ६४ ॥ योगस्य द्याश्रयत्वेऽपि भवत्यन्यतराश्रयः । व्यपदेशोऽथवाष्यक्षं तत्रासाधारणं भवेत् ॥ ६५ ॥

प्राप्ति । अयमभिप्रायः — भवेदयं दोषः यदि प्राप्तिमात्रमेवेन्द्रियार्थयाः सम्बन्धः प्रमाणमाश्रीयत इति । स तु योग्यतासहायः । योग्यता च कार्य-दर्शनोन्नेया । अतो यदेव यदिन्द्रियसंयोगानन्तरमनुभूयते तत्रैवं तत्सम्प्रयोगस्य योग्यत्वं , नेतरत्र, प्रमाणाभावात् । अत एव जिष्टक्षितस्क्ष्मरूपादिप्रहणप्रसङ्गोऽपि परिहर्तव्य इति किमिति नाभ्युपेयते, अत आह — माभूदिति । अयमभिप्रायः — यो हि ज्ञानं प्रमाणमिष्ट्वा सत्सम्प्रयोगं प्रमाणकारणमातिष्ठते न तु प्रमाणं, तेनापि प्राप्तेरिवशेषात् त्वचा रूपावधारणं मा भूदिति न प्राप्तिमात्रं सम्बन्धोऽभ्युपगन्तव्य इति ॥ ६३ ॥

अथ तु प्रमाणनिष्पत्ती योग्यतासहिता प्राप्तिरिष्यते, शक्यं तत् फलनिष्पत्ताविष वक्तुमिति दोषप्रसङ्गपरिहारतुल्यत्वान्नैकः पर्यनुयोज्यो भव-तित्याह — यथिति । नियता हि काचिदेव स्वविषयेण रूपादिना चक्षुरा-दीनां सङ्गतिरिति । योग्यत्वादिति । तत्रैव कार्यदर्शनयोग्यत्वादित्यर्थः ॥ ६४ ॥

एवं ताविदिन्द्रियार्थसम्बन्धप्रमाणपक्षेऽतिप्रसङ्गपिरहारोऽभिहितः । इदानीं द्याश्रयो योगः कथमक्षेणैव व्यपदिक्यत इति चोद्यं परिहर्ति — योगस्येति । अस्यार्थः — नेदमदृष्टपूर्वं यदनेकैरिप सम्बद्धमेकेनैव व्यपदिक्यत इति । अविति हि डित्थडवित्थयोर्मातुर्डित्थमातेति व्यंपदेश इति । आह् — अस्त्वन्यतराश्रयो व्यपदेशः । इह तु नियमेनैवाक्षेण व्यपदेशो दृत्यते नार्थेन । मातुस्तु डिवत्थेनापि कदाचिद् व्यपदेशो भवत्यत आह् — अथवेति । असाधारणेन हि व्यपदेशो भवति । ज्ञानस्यासाधार-णमक्षं, तद्थेमेवाक्षाणां निर्माणात् । अर्थस्तु कार्यान्तरसाधारणः नासौ व्यपदेशहेतुरिति ॥ ६५ ॥

संयोगे स्वात्ममनसोः स्याच्चेद् विषयभिन्नता।
प्रमाणफलयोनीसावर्थे हि व्यापृतं द्वयम् ॥ ६६ ॥
अथाप्याश्रय इष्टस्ते न योगाद् विषयान्तरम् ।
आत्मस्थत्वेन विज्ञानं न भिन्नविषयं ततः ॥ ६७ ॥
प्रकृष्टसाधनत्वाच्च प्रत्यासत्तेः स एव नः ।
करणं तेन नान्यत्र कारके स्यात् प्रमाणता ॥ ६८ ॥
प्रमाणे सर्वसंयोगे दोषो नैकोऽपि विचते ।
प्रमाणं त्विन्द्रियं यस्य तस्येको विषयः स्फुटः ॥
प्रमाणफलते बुद्धयोविशेषणविशेष्ययोः ।
यदा तदापि पूर्वोक्ता भिन्नार्थत्वितराक्रिया ॥

अत्र चेन्द्रियार्थसम्बन्धप्रमाणपक्षे विषयभेदोऽपि प्रमाणफलयोर्नास्त्येव, सम्बन्धस्यार्थाश्रयत्वाद् ज्ञानस्यापि तद्विषयत्वादिति । आत्ममनस्सम्बन्धप्रमाणपक्षे तिर्हे विषयभेदो भवेत् । स द्यात्ममनआश्रयः ज्ञानं चार्थविषयमिति शङ्कते तावत् — संयोगे त्विति फलयोरन्तेन । परिहरित — नेति । कारणमाह — अर्थे हीति । अस्यार्थः — यद्यप्यात्ममनस्सम्बन्धो नार्थाश्रयः, तथाप्यर्थे व्याप्रियते । ज्ञानमपि तद्विषयमेवोत्पद्यत इति
व्यापारतः समानविषयत्वमिति ॥ ६६ ॥

अथ पुनराश्रयो विषयोऽभिष्नेतः, तदुभयोरप्यात्मस्थत्वात् सुतरां समानविषयत्वमित्याह — अथापीति ॥ ६७॥

अयमेवात्ममनस्संयोगो ज्ञानोत्पत्तेः प्रत्यासन्नतया कारकान्तरेभ्यो विशिष्ट इत्ययमेव प्रमाणमित्याह — प्रकृष्टसाधनत्वादिति ॥ ६८ ॥

सर्वसंयोगप्रमाणपक्षेऽपि पूर्वोक्तसमस्तदोषपरिहारोऽनुसन्धातव्य इत्याह—प्रमाण इति । इन्द्रियप्रामाण्यपक्षेऽपि तस्यार्थप्राप्त्या ज्ञानस्य च तद्विषयत्वेन स्फुटं विषयसाम्यमित्याह — प्रमाणिमिति ॥ ६९॥

एवं तावदिन्द्रियादिप्रामाण्यपक्षे प्रमाणफलयोविषयसाम्यमुक्तम् । इदानीं ज्ञानप्रामाण्यपक्षेऽप्येवमेव द्रीयतव्यमित्याह—प्रमाणिति । सर्व-

१. 'ति प' ग. पाठः.

विशेषणे तु बोद्धव्ये यदालोचनमात्रकम्। प्रस्ते निश्चयं पश्चात् तस्य प्रामाण्यकल्पना॥ ७१॥ निश्चयस्तु फलं तत्र नासावालोचितो यदा। तदा नैव प्रमाणत्वं स्यादर्थानवधारणात्॥ ७२॥ हानादिबुद्धिफलता प्रमाणं चेद् विशेष्यधीः। उपकारादिसंस्मृत्या व्यवायश्चेदियं फलम्॥ ७३॥

सविकल्पकज्ञानानि विशेषणज्ञानपूर्वकाणि, यथा दण्ड्ययं गौरयं शुक्कोऽयं गच्छत्ययं डित्थोऽयमिति । तदिह विशेषणज्ञानं प्रमाणं विशेष्यज्ञानं च फलम् । विशेष्यज्ञानसिद्ध्यर्थत्वाच्च विशेषणज्ञानस्य । तत्रापि व्यापारतः समानविषयत्वमिति ॥ ७० ॥

यदा तु विशेषणमेव बोद्धव्यं प्रमित्सितं भवति, तदा तिहं कः प्रमाणफलयोर्विवेकः, कथं वा समानविषयत्वमत आह — विशेषणे त्थिति । अयमभिप्रायः — तत्रापि विज्ञानद्वयमुपलभ्यते । आलोचनाज्ञानं हि तत्र विशेषणे निश्चयं प्रस्ते । तादर्थ्याच समानविषयत्वमिति विवेक इति ॥ ७१ ॥

आलोचनाज्ञानमात्रपर्यवसाने तिह को विवेकः, अत आह निश्चय इति । अयमभिप्रायः — आलोचनाज्ञानेऽपि हि तिददमिति प्रत्यभिज्ञा-नात्मकमीदृशोऽयमिति वा निश्चयात्मकं ज्ञानान्तरं शब्दयोजनाश्न्त्यमस्त्येव, यथा तिरश्चामन्येषां वा अस्मृतशब्दानां वाचकरिहतमसाधारणं वस्तु प्रति-पद्यमानानाम् । अतोऽस्त्येव ज्ञानद्वयप्रदर्शनात् प्रमाणफलविवेकः । यदा पुनरालोचितेऽथे निश्चयो न जायत एव, तदा प्रमाणत्वमेव नास्तीत्याह— नासाविति । अर्थावधारणफलक्वात् प्रमाणत्वस्य, तस्य च तदानीमभावा-दिति ॥ ७२ ॥

विशेष्यज्ञान इदानीं, का वार्ता । न तावदप्रामाण्यं, सर्वत्र प्रसङ्गात् । नचासित फले प्रमाणत्वमापे शक्यं समर्थयितुम् । अथ तदेव प्रमाणं फलं चेति दिरूपिम्यते, अस्तु तिई विशेषणज्ञानादिष्विप दिरूपत्वमेव, किं भेदोपन्यासेन । युक्तं चैतदेवम् । एवं हि प्रमाणफलयोरत्यन्तप्रत्या-

विषयेकत्विमच्छंस्तु यः प्रमाणं फलं वदेत्। साध्यसाधनयोभेंदो लोकिकस्तेन वोधितः॥ ७४॥ छेदने खिदरप्राप्ते पलाशे निच्छदा यथा। तथेव परशोलोंके छिदया सह नैकता॥ ७५॥ भवते भेदहानेन रुचिता विषयेकता। तच्यागेन परेभ्यस्तु भेदो रुचिमुपागतः॥ ७६॥

सत्तिराश्रिता भवति । सैव चोपपत्तिमती । नद्यन्यत्र साधनमन्यत्र साध्यं दृष्टम् । निह परशौ खिदरं प्राप्ते पठाशे छिदा भवति, अत आह — हानादीति । अयमभिप्रायः — यत् त्व्विदिदमतिप्रत्यासत्तितृष्णयैकत्वं प्रमाणफठयोः, तदनन्तरमेव निराकिरिष्यामः । यत्तु विशेष्यज्ञानस्य फठान्तरं न दृश्यत इति । तन्न । अस्ति तन्नापि तदुत्तरकाठभावि हानादि फठम् । अथ ज्ञानस्य ज्ञानमेव फठम् , एविमहापि हानादिधीरेव फठ भविष्यतीति । अथोपकारादिस्मृतिव्यविद्ता हानादिवुद्धिर्न फठिमिति किं मन्यसे, अस्तु तहींयमेवोपकारादिस्मृतिः फठिमित्याह — उपकारादिति ।। ७३ ॥

यत्तु विषयैकत्वमिच्छता प्रमाणफलयोरेकत्वमाश्रितं, तदलौकिक-मयुक्तं चेत्याह — विषयेति ॥ ७४ ॥

यचेदमुक्तं परशौ खिदराश्रिते पठाशे न छिदा दृश्यते इति । इदं वा किं दृश्यते यत् परशुच्छेदनयोरेकत्विमिति । अतो यत्र साधनं व्याप्रि-यत तत्र फठं निष्पद्यते । तच्च.पूर्वं प्रतिपादितमेव, नतु साधनमेव फठ-मित्यभिप्रायेणाह — छेदन इति ॥ ७५ ॥

यदि तूच्यते — साध्यसाधनयोर्विषयभेदो न दृष्टः एकत्वं च, तद्-न्यतर्रास्मन्नाश्रयितव्येऽस्मभ्यं विषयाभेदो रोचत इति । तन्न । शक्यमिद-मितरणापि वक्तुमिति सापहासमाह — भवत इति ॥ ७६ ॥

^{%. &#}x27;दो हं ग. पार:.

करणत्वोपचारस्तु फले चेत् कल्प्यते त्वया। कथि चित्रं विषयेकत्वं परेर्वा किं न कल्प्यते॥ ७७॥ परिच्छेदफलत्वेन वृत्तस्यानन्तरस्य नः। प्रमाणत्वं भवेज्ज्ञाने प्रमाणे तु परं फलम्॥ ७८॥ स्वसंवित्तिफलत्वं तु तिन्नपेधान्न युज्यते। प्रमाणे विषयाकारे भिन्नार्थत्वान्न युज्यते॥ ७९॥

यदि तूच्यते — फलभूतस्यैव ज्ञानस्य करणत्वमौपचारिकं कथित्रत् कल्प्यते, नतु पारमार्थिकम्। पारमार्थिकं हि दिक्रपत्वमेकस्य न सम्भवित। तदौपचारिकं करणत्वमाश्रित्य तदुभयमुपपादियिष्याम इति । एवं तिर्दि भिन्नयोरेव प्रमाणफलयोः कथित्रद् विषयैकत्वं किमिति न कल्प्यते, तथा सत्युभयं पारमार्थिकं भविष्यतीत्याह—करणत्वेति। तच कथित्रद् विषय्येकत्वं पूर्वमुक्तमेव। परैरिति । बौद्धापेक्षया स्वात्मिन परशब्द इति॥७७॥

प्रकृतिमदानीं प्रमाणफलिववेकमुपसंहरित — परिच्छेदेति । अर्थ-परिच्छेदफले आत्ममनस्संयोगाद्यानन्तर्यविवक्षया प्रमाणम् । ज्ञाने च प्रमाण पूर्वमालोचनादिज्ञानं प्रमाणम् । परं तु विशेषणादिज्ञानं फलिमिति प्रकरणार्थः । सर्वं चेदम् 'एवं सत्यनुवादत्विमि'त्येतत्पक्षाश्रयणेनोक्तमिति द्रष्टव्यमिति ॥ ७८ ॥

यदि तूच्यते -- नदमौपचारिकं करणत्वम्, अपितर्हि द्विरूपमेक-मव ज्ञानं स्वसंवित्त्या विषयाकारेण च । तदत्र स्वसंवित्तिः फलं, विषया-कारः प्रमाणम् । यथाहुः —

''विषयाकार एवास्य प्रमाणं तेन मीयते । स्वसंवित्तिः फलं चात्र तद्र्पो ह्यर्थनिश्चयः ॥''

इति । स तु विषयाकारः स्वयमनाकारस्य न स्वाभाविको ज्ञानस्य केव-ठमर्थेनाधीयत इति सौत्रान्तिकमतमुपन्यस्य निरस्यति — स्वसंवि-क्तीति । इदं नीलमिति बहिर्विषयानुभवसमर्थमेव ज्ञानं न स्वरूपानुभव-क्षमं, स्वात्मिनि क्रियाविरोधादिति विज्ञानवादे वक्ष्याम इति । यचेद-मुक्तं विषयाकारः प्रमाणमिति । तन्न, प्रमाणाभावात् । विषयाकारो स्वाकारश्च स्वसंवित्तिं मुक्त्वा नान्यः प्रतियते । प्रामाण्यं यस्य कल्प्येत स्वसंवित्तिफलं प्रति ॥८०॥ स्वाकारस्य परिच्छेदो नचाकारान्तराद् विना । तस्याप्येवं तथाच स्यान्नाकारान्तः कदाचन ॥ ८१॥ नचासश्चेतितः सत्तां स्वाकारः प्रतिपद्यते । प्राह्ये च विषयाकारे प्राह्कोऽन्यो न लभ्यते ॥८२॥

नामार्थेन ज्ञानमाधीयत इति न नः प्रमाणं, तदधीनज्ञानवैचित्र्यानुपपत्तेः । यदि त्वयं विषयाकारो विषयस्थ एव, तदा तस्मिन् प्रमाणे भिन्नार्थत्वमप-रिहार्यमेवेत्याह — प्रमाण इति ॥ ७९ ॥

अन्यन्मतं — स्वभावतः स्वच्छं ज्ञानमनादिवासनोपप्रावितानेक-नीलाद्याकारमात्मानमात्मनेव गृह्णाति । तदस्य स्वाकारः प्रमाणं, विषया-कारः प्रमेयं, स्वसंवित्तिः फलमिति । यदाहुः —

> ''यदाभासं प्रमेयं तत् प्रमाणफलते पुनः । ग्राहकाकारसंवित्त्योस्त्रयं नातः पृथक् कृतम् ॥''

इति । तदेतदुपन्यस्य दूषयति — स्वाकारश्चिति । स्वसंवित्तिस्तावित्र-षेध्यत इत्युक्तम् । यश्चायं स्वाकारः प्रमाणतया कल्पितः सोऽपि स्वसं-वित्तेरन्यो नावगम्यते । संविद्द्पतैव ज्ञानस्य स्वाकारः । तच फलमेव किमन्यत् प्रमाणं भविष्यतीति । विषयाकारस्तु बहिरेवं वाधिताकारसंवि-त्संविदितो नान्तर्वृत्तिमनुभवितुमईतीति नैवमपि समानविषयत्वमुपपादियितुं शक्यिमिति भावः ॥ ८०॥

अस्तु वा स्वसंवित्तेरंन्यः स्वाकारः । स तु परिच्छिन्नो वा प्रमाण-मपरिच्छिन्नो वा । न तावदपरिच्छिन्नः । अपरिच्छिन्नस्य सत्त्वायोगात् । हिच्छेदश्च न तेनैव तस्येत्यपरापराकारकल्पनायामाकारानन्त्यप्रसङ्ग इ-त्याह — स्वाकारस्येति । असञ्चेतितस्य स्वाकारस्य न सत्ता सिध्यती-त्याह — नचेति । इदं चानागतावेक्षणेन पूर्वमस्माभिक्त्तमेव । यश्चायं विषयाकारो ज्ञानादभिन्नो याह्य इति कल्पितः, तस्यापि स्वात्मनि वृत्ति-

१. 'नास्ति नः' ग. पाठः, २. 'वा' क. पाठः.

मनसश्चेन्द्रियत्वेन प्रत्यक्षा धीः सुखादिषु । मनसा सम्प्रयुक्तो हि नान्यात्मा प्रतिपद्यते ॥ ८३॥ सम्बद्धं वर्तमानं च गृह्यते चक्षुरादिना ।

विरोधेन ज्ञानेन ग्रहीतुमशक्यत्वाद् अन्यस्य च ग्राहकस्यानुपलम्भनादभावः स्यादित्यभिप्रायेणाह — ग्राह्य इति । तदेवं परपक्षे त्रितयमेव मानमेय-फलात्मकं छुप्यत इति दर्शितमिति ॥ ८२ ॥

ननु भवत्पक्षेऽपि सुखादिप्रत्यक्षेषु स्वसंवित्तिरेव फठमभ्युपगन्त-व्यम्, ज्ञानातिरिक्तानां सुखादीनामसम्भवात् । तान्यपि ज्ञानसमानहेतु-कानि । ज्ञानं हि समनन्तरप्रत्ययाद् वासनासहायाद् भवति । सुखाद्यपि रूपादिज्ञानभ्यो वासनासहायभ्यः परिनिष्पद्यते । अतस्तदपि ज्ञानमेव, कारणाभेदे कार्यभेदायोगात् । यथाहुः —

''तदतद्र्पिणो भावास्तदतद्रपहेतुजाः । तत्सुखादि किमज्ञानं विज्ञानाभिन्नहेतुजम् ॥''

इति । एवं ज्ञानानां सतां प्राद्धान्तराभावात् संवेदनत्वमेव, अत आह—सन्ध्रश्चेति । अयमभिप्रायः — न सुखादिसंवेदनान्यपि विज्ञानान्तर-विधामितवर्तन्ते । तान्यप्यन्तः करणेन मनसेन्द्रियेण संयुक्तान्यात्मगुणान्त-भूतान्येवात्मना प्रातिपद्यन्ते । अतो मानृमयमानमितयस्तत्रापि भिद्यन्ते । यत्तु ज्ञानकारणत्वेन ज्ञानत्वमुक्तं, तत्र किं समवायिकारणं सुखस्य ज्ञान-माहोस्विज्ञिमित्तम् । न तावत् पूर्वः कल्पः, तेषां ज्ञानवदात्मसमवायित्वात् । निमित्तत्वं तु सर्वार्थिकियास्विविशिष्टं ज्ञानस्येति तासामिप ज्ञानत्वापातः । तस्मान्न किञ्चित् स्वसंवेदनमिति । यदुक्तं परैः — 'सर्वचित्तर्येत्तानामात्म-संवेदनं प्रत्यक्षमि'ति, तत् प्रत्युक्तं भवतीति ॥ ८३ ॥

ननु समस्तोऽयं प्रमाणफलप्रयत्रो लक्षणाभ्युपगमेन भवता दर्शितः। तदिह विषयविशेषोऽपि दर्शयितुमुचितः। यथान्यैः 'कल्पनापोढमभ्रान्तं प्रत्यक्षमि'ति प्रत्यक्षलक्षणमुक्त्वा तस्य स्वलक्षणविषयत्तं दर्शितमत आह—सम्बद्धमिति। अयमभिप्रायः— स नाम विषयं दर्शयतुं यस्य किञ्चिद्

[े] १, 'क' ग. पाठः. २, 'ति' क. पाठः.

सामान्यं वा विशेषो वा याद्यं नातोऽत्र कल्प्यते ॥
लक्षणं यच्च येरुक्तं प्रत्यक्षे लोकिके सति ।
विद्यमानोपलम्भत्वात् सर्वस्यैवानिमित्तता ॥ ८५ ॥
निर्विकल्पकपक्षे तु सुतरामिनिमित्तता ।
साध्यसाधनसम्बन्धो नाविकल्प्यं हि गृह्यते ॥ ८६ ॥
कथं प्रत्यक्षपूर्वत्वमनुमानादिनो भवेत् ।
यदा स्मृत्यसमर्थत्वानिर्विकल्पेन्द्रियस्य धीः ॥

व्यावर्त्यमस्ति, यथा बौद्धस्यैव सामान्यम् । अस्माकं तु सम्बद्धवर्तमानवि-षयं प्रत्यक्षं, न सामान्यविशेषयोरन्यतरदपि व्यावर्त्यमिति किं विषयनिर्दे-शेनेति ॥ ८४॥

नन्वत्र भाष्यकारेण 'प्रत्यक्षमनिमित्तम्, एवंरुक्षणकं हि तत्' इत्यु-क्तम्। अतो यदेवंरुक्षणलिक्षतं तन्नामानिमित्तं भवतु। बौद्धादिलिक्षतं तु किं निमित्तं न भवतीत्याशङ्कचाह — लक्ष्मणाभिति। एवं हि मन्यते — बौद्धादिलक्षणलिक्षतमिप यदि लैकिकं प्रत्यक्षं, तिहं नियतं विद्यमानो-पलम्भनम्। नो चेत् प्रत्यक्षमेव न भवतीति सिद्धा सर्वस्यानिमित्तं तेति॥ ८५॥

ये च निर्विकल्पकप्रत्यक्षवादिनो बौद्धाः तेषां सुतरां धर्मे प्रत्यक्षस्या-निमित्ततेत्याह — निर्विकल्पकेति । अत्र कारणमाह — साध्यसाधनेति । स्वर्गयागादिसाध्यसाधनसम्बन्ध एव धर्मः, नासावविकल्प्य ग्रहीतुं शक्यत इति ॥ ८६ ॥

भत्र भाष्यकारेण प्रत्यक्षस्यानिमित्ततौ प्रतिपाद्य तत्पूर्वकत्वाञ्चानु-भानादीनामप्यनिमित्तत्वमुक्तम् । तच्च तत्पूर्वकत्वासम्भवेनाक्षिपति — कथ-भिति । किमिति न भवतीत्यत भाह — यदेति । एवं हि मन्यते — इन्द्रि-यार्थसामर्थ्यमात्रजन्मा हि धीः प्रत्यक्षम् । सा च स्मृत्याक्षिप्तनामजातिगुण-द्रव्यकभैविकत्परिहता । नहीन्द्रियाणि स्मर्तुं शक्नुवन्ति । नाष्यर्थः । यथाहुः — 'नहीन्द्रियमियतो व्यापारान् कर्तुं समर्थं, सन्निहितविषय- नचानिकल्प्य लिङ्गस्य लिङ्गसम्बन्धयोस्तथा। यहीतिरुपमानेऽपि सादृश्ययहणात् स्मृतेः॥८८॥ अर्थापत्तिः पुनः प्रायो नान्यदृष्टेऽर्थ इष्यते। प्रवर्तते च यं दृष्ट्वा सोऽप्यर्थः सनिकल्पकः॥८९॥

बलेनोत्पत्तेरि'ति । अतो नैवंविधप्रत्यक्षपूर्वकरृवमनुमानादीनामुपपद्यत इति ॥ ८७॥

ननु निर्विकल्पकप्रत्यक्षपूर्वकाणि किमित्यनुमानादीनि न भवन्ति, अत आह — नन्निति । अयमभिप्रायः — लिङ्गादिविकल्पपूर्वकाण्यनुमाना-दीनि । न तेषां निर्विकल्पकोदेवात्मलाभः सम्भवति । नच विकल्पसिम-न्नानां ज्ञानानां प्रत्यक्षत्वमुपपद्यते । आन्तरालिकविशेषणिविशेष्यार्थस्मरणेने-न्द्रियार्थव्यापारव्यवधानात् । नच निर्विकल्पकोदये व्याप्रतं सदर्थेन्द्रियं पुनः सविकल्पकोत्पत्तावपि व्याप्रियत इति प्रमाणमिस्ति, विशेषणादि-स्मरणसमनन्तरं सम्भवत् सविकल्पकं तद्भावभावात् तत्कारणकमेव भवेत् । अपिच यदि तदिन्द्रियं पुनः सविकल्पकोत्पत्तावपि कारणं, तत् प्रागप्या-सीदिति किं न सहसेव सविकल्पकप्रत्ययानिप जनयत् । अतो नेन्द्रियार्थ-सामर्थ्यजन्मानः सविकल्पकप्रत्यया इति न प्रत्यक्षम्। इन्द्रियव्यापारासित्मात्रेण तु प्रत्यक्षत्वे निमीलितनयनस्यापि विकल्पः प्रत्यक्षां भवेत् । यच नामाविकल्पकं प्रत्यक्षं न तिलङ्गादिविकल्पकमिति न कथित्रत् प्रत्यक्षपूर्वकन्त्यमुमानादीनाम् । उपमानेऽपि वनस्थस्य गवयददि्तानः स्मृते नगरस्थे गवि यत् साद्दर्येग्रहणं, तदिप नाविकल्प्य भवतीति सम्बन्ध इति ॥ ८८ ॥

अर्थापत्तिरप्यतीन्द्रियेषु विषयेष्वेव शक्ता श्रोत्रादिषु न परं प्रत्य-क्षेण अन्येनापि प्रमाणेनादृष्टपूर्वेषु प्रवर्तते । सा कथं प्रत्यक्षपूर्विका भवि-ष्यतीत्याह — अर्थापात्तिरिति । कचित् पूर्वदृष्टेऽपि सन्निवेशिवशेषवि-शिष्टे प्रवर्तते, यथा गृहाभावदृशः पुरुषस्य देवद्तत्तस्य बहिर्भावावगम इति प्राय इत्युक्तम् । ननु भवत्वतीन्द्रियविषया अर्थापत्तिः । यन्तु अनुप-पद्यमानमुपलभ्य प्रवर्तते तत् प्रत्यक्षपूर्वकं भविष्यतीत्यत आह — प्रवर्तते

१. 'स्थग', २. 'यसदशस्मृ' ग. पाठः. ३. 'स्यं त' क. पाठ:

यत्र चानुमितं लिङ्गं सूर्यगत्यादि लिङ्गि च।
तत्र प्रत्यक्षपूर्वत्वं कथमध्यवसीयते ॥ ९०॥
प्रत्यक्षावगते चार्थं कुतस्तेषां प्रमाणता।
तैर्यदा स प्रतीयेत तदा नाक्षस्य गोचरः ॥ ९१॥
अथ कस्यचिद्रथस्य ज्ञानात् तत्पूर्वता भवेत्।
तदार्थस्य भविष्यत्त्वं न स्यादज्ञानकारणम् ॥ ९२॥
वर्तमाने हि किस्मिश्चिद् विज्ञातेऽथेंऽक्षबुद्धिभिः।

चेति । योऽपि दाहादिः शक्त्याद्यर्थापत्तेर्निमित्तं सोऽपि यावत् कथामिदं कदाचित् कार्यमकस्माज्जातमिति न विकल्प्यते, न तावदर्थापत्तेर्निमित्तं भवतीति ॥ ८९ ॥

अपिच यत्र देशान्तरप्राप्त्या स्र्यस्य गतिमनुमाय गतिसाधनं लिङ्ग्यनुमीयते, तत्र कथं प्रत्यक्षपूर्वकत्वमित्याह — यत्र चेति । लिङ्गं सूर्यगत्यादीति सम्बन्धः । लिङ्गि तु गतिसाधनमत्र दर्शयितव्यमिति॥९०॥

प्रत्यक्षप्र्वकत्वे च गृहीतग्राहित्वादनुमानादीनामग्रामाण्यं प्रसञ्यत इत्याह — प्रत्यक्षेति । नन्वन्यदा प्रत्यक्षं प्रमाणं भविति, अन्यदा चानु-मानादीनि प्रमाणं भविष्यन्तीत्यत आहः — तैर्यदेति । यद्यनुमानादिप्रवृत्ति-काले न प्रत्यक्षं प्रवर्तते, तदा सोऽर्थोऽक्षस्य न गोचरो भवतीति कथं प्रत्यक्षप्रवेकत्वम् । प्रत्यक्षावगतिवेलायां तु गृहीतग्राहित्वेनाप्रमाणिमत्युक्त-मेविति ॥ ९१ ॥

अथोच्येत — न ब्र्मः प्रमेयमेवानुमानादीनां प्रत्यक्षेण गृह्यत इति प्रत्यक्षपूर्वकत्वम् । अपितु ठिङ्गादेरन्यतरस्यादौ प्रत्यक्षेण ज्ञ्रानात्, तदि-दमाशङ्कते — अथ कर्म्य चिदिति । सर्वस्य हि जातमात्रस्य प्रथमं किञ्चित् प्रत्यक्षं, ततोऽनुमानादीति सद्द्यं तत्पूर्वकत्वमिति । एतदपि दूषय-ति — तदेति । अत्रहि 'भविष्यंश्रेषोऽर्थो न ज्ञानकालेऽस्ती'ति भविष्यत्वं धर्मरूपस्य प्रमाणान्तरेणाज्ञाने कारणमुक्तम् । तन्न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ९२ ॥

किमिति न स्यादत आह — वर्तमान इति । एवंहि मन्यते — प्रमाणान्तरावेद्यतासिद्भार्थं हि धर्मस्य प्रत्यक्षत्वं विनिवार्यते, न पुनः प्रत्यक्ष-

िक्षादिविद्यमानोऽपि धर्मा गम्येत तैस्तदा ॥९३॥ प्रत्यक्षेण गृहीत्वा च वर्णान् वेदेऽपि गृह्यते । प्रमेयमिति सोऽपि स्यात् तत्पृर्वत्वादकारणम्॥९४॥ केचित् तत्पूर्वकत्वं तु हेतुर्नेवेति मन्वते । तत्पूर्वकत्वाद् यत्तावत् प्रामाण्यं तदसम्भवः॥९५॥ प्रत्यक्षेण गृहीत्वा च लिक्षाद्यन्यतमं ध्रुवम् ।

मात्रेण निवारितेन किञ्चित् प्रयोजनम् । तावतापि चादनैवेति प्रति-ज्ञाया असिद्धः । तद् यदि कचिदेव प्रत्यक्षण गृहीतेऽनुमानादीनि प्रवर्तन्त इतीदृशं तत्पूर्वकत्वमनुमानादीनां, तदा प्रत्यक्षण वर्तमान एव कचिदर्थे विज्ञाते अनुमाननाविद्यमान एव धर्मोऽवगम्यते । एवं प्रमाणान्तरेरिप । ततश्च भविष्यत्त्वेन प्रत्यक्षाग्रहणमिकिञ्चित्करमेव स्यात् । यदि प्रत्यक्षविषय एव तानि प्रवर्तन्त इतीदृशं तत्पूर्वकत्वं भवति, तदा प्रत्यक्षाविषये तान्यिप न प्रवर्तन्त इति प्रमाणान्तरावद्यता सिध्यति । चोदनैवेति च प्रतिज्ञातार्थः । लिङ्गादिति प्रदर्शनमात्रम् । तैरनुमानादिभिरित्यर्थः ।। ९३ ।।

इष्टविघातका(री?रि) चेहरां तत्पूर्वकत्विमत्याह — प्रत्यक्षेणेति ॥ ९४ ॥

एवं दूषितमन्येषां मतेन समर्थयते — केचिदिति । किं नामेदमत आह — तत्पूर्वेति । एवंहि मन्यते — नात्र तत्पूर्वेकत्वं प्रमाणान्तराणा-मिनिमित्तत्वे हेतुरुच्यते, किन्तु प्रत्यक्षानिमित्तत्वे प्रतिपादिते यत् तावत् तत्पूर्वकतया प्रामाण्यसम्भावनमनुमानादीनां, तत् तावन्नास्तीत्येतदनेन भाष्येणोक्तमिति ॥ ९५ ॥

अत्र चानुमानाद्यनिमित्तत्वे हेत्वनिभधानादपरितुष्यन् समाधानान्तर-माह — प्रत्यक्षेणेति । अयमिभप्रायः — प्रत्यक्ष्टप्रगाचराण्येवानुमाना-दीनि । तथाहि — नागृहीतेऽग्री धूमस्य तद्व्याप्तिरवधारियतुं शक्यत इति धूमहशापि नाग्निरनुमीयत एव । यावन्नगरे गौर्न प्रत्यक्षणावसीयते, तावद् वने गवयं पश्यतापि नोपमातुं शक्यते । तद् यदि धर्माऽपि प्रत्यक्षणाव-सीयते, कदाचित् ततस्तद्व्याप्तिङ्कदर्शनादनुमीयत वा, उपमीयेन वा। न प्रवृत्तिरनुमानादेनं च धर्मेऽस्ति तादृशम् ॥ ९६॥ अनुमानानुमानादेनं चाप्यस्तीह सम्भवः। सम्बन्धिलिङ्गिलिङ्गानां पूर्विसिद्धेरसम्भवात्॥ ९७॥ सत्ता च नानुमानेन कस्यचित् प्रतिपद्यते। धर्मेणान्यद् विशेष्यं चेत् पक्षोऽसिद्धविशेषणः॥ तस्मादृदृष्ट्यूर्वत्वात् केनचिद् वस्तुना सह। धर्मस्य नानुमेयत्वससाधारणवस्तुवत्॥ ९९॥ अदृष्टसदृशत्वाच्च स्वयं चानुपलम्भनात्।

त्वसौ कदाचिद् प्रत्यक्ष इत्युपपादितम् । अयं चार्थो लिङ्गशब्दं प्रयुक्षानेन वार्त्तिककारेण दर्शितः । नह्यसित व्याप्तिदर्शने धूमोऽग्नेलिङ्गं भवति । नच व्याप्तिदर्शनमसत्यग्निज्ञाने । एवमुपमानेऽपि दर्शयितव्यम् । आदिशब्देन सदशमुपादत्त इति ॥ ९६ ॥

यचानुमितानुमानं न प्रत्यक्षपूर्वकमित्युक्तं तद्य्ययुक्तम् । तत्रापि हि यावद् गतितत्साधनयोः प्रत्यक्षेण सम्बन्धो नावगम्यते, लिङ्गीयगति-साधनं लिङ्गं च सम्प्रति दश्यमाना देशान्तरप्राप्तिरादित्यस्य न तावदनुमानं प्रवर्तत इत्याह — अनुमानेति ॥ ९७ ॥

अनुमाने सर्वत्र धर्मी धर्मिविशिष्टः प्रमेयों भवति, न वस्तुसत्तामा-त्रम् । धर्मानुमाने तु धर्मीऽस्तीति सत्तामात्रमनुमेयमापद्यते । नच तद् युक्तमित्याह — सत्ता चेति । यदि त्विहापि धर्मिविशिष्टः काश्चिद् धर्म्येकोऽनुमीयेत, तद्धर्मिविशेषणासिद्धेरयुक्तमित्याशङ्कया सहाह — धर्मे-णेति ॥ ९८ ॥

एवमुपपादितमननुमेयत्वं प्रयोगेण दर्शयति — तस्मादिति ॥९९॥ अनुपमेयत्वेऽपि धर्मस्य प्रयोगमाह — अदृष्टेति । यस्य हि साद-इयमस्ति तत् सद्शम् । अवयवसामान्यानुवृत्तिश्च प्रतियोगिनि सादृश्यम् । न चासाधारणस्य सामान्यानुवृत्तिः सम्भवति । तथाहि तस्यासाधारणतैव धर्मस्य नोपमेयत्वमसाधारणवद् भवेत्॥ १००॥ नन्वर्थापत्तिरेवं स्याज्जगद्वेचित्र्यदर्शनात्। सुखिदुःख्यादिभेदो हि नादृष्टात् कारणादृते॥१०१॥ दृष्टस्य व्यभिचारित्वात् तदभावेऽपि सम्भवात्। सेवाध्ययनतुल्यत्वे दृष्टा च फलभिन्नता॥१०२॥ स्यादेवं यदि शक्येत स्वाभाविकनिवारणा। कर्मशक्तेश्च वैचित्र्ये हेतुरन्यो भवेद् यदि॥१०३॥

न स्यात् । तदयमीदश्(मे १ ए)कः प्रयोगो भवति । धर्मो नोपमीयते अदृष्ट -सद्शत्वादसाधारणवत् । तथैव वा नानुमीयते नोपमीयते स्वयमनुपलम्भाद् गगनकुसुमवदित्यूह्नीयम् ॥ १०० ॥

आह — अस्तूपमानानुमानयोरिनिमित्तत्वम् । अर्थापितस्तु प्रायशोऽतीन्द्रियार्थिविषया दृष्टोति तयैव जगद्वैचित्र्यद्द्रीनप्रस्तया धर्मोऽवगंस्यते
इत्याह — नान्विति । जगद्वैचित्र्यमेव द्र्शयति — सुर्खीति । ईश्वरदिरद्रादिभेदेन हि सुर्खिदुः ख्यादिभेदाभिन्नं जगदुपरुभ्यते । तदेवं जगतो
वैचित्र्यमसित कारणेऽनुपपद्यमानं कारणमवगमयित, तच्च धर्माधर्माविति ।
ननु सुखदुः खयोस्तावद् यदनन्तरं द्र्शनसद्भावः, तदेव कारणम् । तत्राप्टिं
दृष्टमेवासीदिति किमदृष्टकल्पनया, अत आह — दृष्टस्यति । सत्यपि च
दृष्टे तन्न सम्भवति । अव्यमिचारि च कारणं कारणविदामिष्टम् । अतोऽदृष्टकल्पनैव प्रसक्तेति भावः । न केवलं सित दृष्टे न भवति, असत्यपि
भवत्येव । यद् यस्मिन्नसिति भवति तद् न तत्कारणकं घट इव श्रश्विषाणाकारणकं इत्याह — तदभाव इति । व्यभिचारमेव प्रपच्चयति — सेवाध्ययनतुल्यत्व इति ॥ १०२ ॥

एतदेव निराकरोति स्यादेवामिति । निराकृते स्वभाववादेऽदृष्टं कल्पयितुं शक्यते । नच स्वभाववादो निराकर्तुं शक्यते । कर्मशक्तिवैचिन्यसिद्धचर्थमवदयाभ्युपगमनीय इत्याह — कर्मशक्तेरिति । अवस्यं हि फलवैचिन्यसिद्धचर्थं कर्मणां शक्तिभेदोऽङ्गीकरणीयः । नहि तत्र स्वभावा-दन्यो हेतुरुत्प्रेक्षितुमपि शक्यत इति ॥ १०३॥

यथा च फलवैचिन्ये कर्मणां शक्तता स्वतः।
तथा विचित्रता लोकं स्वभावादुपपत्स्यते॥ १०४॥
अधर्मे धर्मरूपे वा द्यविभक्ते फलं प्रति।
किमप्यस्तीति विज्ञानं नराणां कोपयुज्यते॥ १०५॥
किंनु यागादितो दुःखं हिंसादेः किं सुखोद्धवः।
स्वर्गपुत्रादिभेदश्च कीहशात् कर्मभेदतः॥ १०६॥
इति यावदविज्ञानं तावन्नेव प्रवर्तते।
प्रवृत्त्यङ्गं च यज्ज्ञानं तस्य मूलं प्रतीक्ष्यते॥ १०७॥
तस्मात् सिद्धेऽपि सामान्ये विशेषो नागमाहते।
विशेषस्य तु जिज्ञासा सूत्रकारेण सूत्रिता॥ १०८॥

अथ तत्र स्वभावो हेतुरिष्यते, एवं तिहं सोऽपि जगद्वैचित्र्यार्थ-मेवास्तु । किमन्तर्गडुना कर्मशक्तिकल्पनया । तदेतदाह — यथा चेति ॥ १०४ ॥

अथोच्येत — स्वभावो नामानपायी भवति, यथा शीतौष्ण्ये तोय-तेजसोरिति । इह तु धनवानेवाकस्माद् दरिद्रः । न तत् स्वाभाविकत्व उपपन्नमिति कल्पनीयमदृष्टमिति, यद्विनाशादस्य धनविनाशो जायत इति । अस्तु तर्द्धानिर्धारितरूपा अदृष्टासिद्धिः, किमतिनिर्वन्धेन यस्त्वयं विभागः इदं धर्मफलमिदमधर्मफलमिति, स नावगन्तुं शक्यते । नच् तस्मिन्नन-वगते किमपि कारणमस्तीति ज्ञानं कचिदुपयुज्यत इत्याह् — अधमे इति ॥ १०५ ॥

एतदेव प्रपञ्चयित — किन्निवित । न केवलं धर्माधर्मफलिववेको न सिध्यित । धर्मफलानामिप स्वर्गपुत्रादीनां किद्यात् कर्मभेदतः सिद्धि-रिस्नेतदिप न ज्ञायत इत्याह — स्वर्गपुत्रादीति ॥ १०६ ॥

नच वाच्यं मा ज्ञायि कर्मफलविवेकः । अस्ति तावत् कारणसामा-न्यज्ञानमिति । तावता च प्रवृत्त्यभावादित्याह — इतीति । प्रवृत्त्यङ्गस्य-च ज्ञानस्य हानोपादानार्थिभिर्मूलं परीक्ष्यत इत्याह — प्रवृत्तीति ॥ १०७॥

१. 'हिं तदपि' क. पाटः. २. 'सोः । इ' ग. पाटः.

गम्यमाने विशेषे च तदन्तर्भावकारितः।
सामान्यप्रत्ययोऽपि स्याच्छास्त्रादेवेत्यकारणम्॥
यथार्थापत्तिरेवं च नानुमा नोपमेष्यते।
शास्त्रं चेत् तद्पेक्षेत तस्येव स्यात् प्रमाणता॥११०॥
प्रत्यक्षाग्रहणं यनु लिङ्गादेरविकल्पनात्।
तन्नेष्टत्वाद् विकल्पस्याप्यर्थरूपोपकारिणः॥१११॥

उपसंहरति — तस्त्र।दिति । सूत्रकारेणापि विशेषजिज्ञासैव प्रतिज्ञाता, उपरिष्टाद् विशेषाणामेव जिज्ञास्यमानत्वात् । स च विशेषोऽन-न्यप्रमाणक इत्युक्तमित्याह — विशेषस्येति ॥ १०८ ॥

काणादास्तु जगद्वैचित्र्यात् सामान्यतः सिद्धरागमेन विशेषतोऽव-गम्यते । तद्यं द्वाभ्यामेन प्रमाणाभ्यां परिनितिष्ठतीति वदन्ति, तत्राह— गम्यमान इति । एवं हि मन्यते — सामान्यावगतौ त्विह विशेषो न निर्धायते व्यभिचारात् । विशेषस्तु सिध्यन् नानाठीदसामान्य एव सिध्य-तीति कि पृथक् तत्र प्रसिद्धचा । तस्मादकारणमर्थापत्तिः सामान्यसिद्धा-विति ॥ १०९॥

य तु वदन्ति — नेयमर्थापितः, िकन्तु सामान्यतोदृष्टानुमानिदृम् । कार्यसामान्यस्य कारणसामान्यन व्याप्तेः । अतो जगद्वैचित्र्यार्थापितिवादिन्तामिवानुमानमेवद्मिति । तेऽप्यर्थापितिनिरासेनैव निरस्ता इत्याह — यथेति । अयमर्थः — जगद्वैचित्र्यार्थापितिरिर्व सामान्यतोदृष्टानुमानं प्रवर्तत इति यानुमानस्योपमा कृताः सार्थापितिनिराकरणमात्रेणैव नेष्यते नानुमेष्यते नोपमेष्यत इति तु य वदन्ति, तेषामु गमायामभागी प्रतिषेध इति । यदि त्वनुमानमपि विशेषावधारणे शास्त्रापेक्षमित्युच्यते, तदेव ति सामान्यनिवेशेषयोरिप निरपेक्षं प्रमाणमापद्यत इत्याह — शास्त्रं चेदिति ॥ ११० ॥

एवं तावत् प्रत्यक्षेण लिङ्गाद्यन्यतमं गृहीत्वानुमानादि प्रवर्तत इति प्रत्यक्षपूर्वकमित्युक्तम् । इदानीं तु यदुक्तं न लिङ्गादिप्रत्यक्षमविकल्पनात् , प्रत्यक्षस्य लिङ्गादिग्रहणस्य च सविकत्पकत्वादिति । तद् दूषियतुमनुभाषते — प्रत्यक्षेति । एवमनुभाष्य दूपयति — तन्नेति । कारणमनुभाह — इष्टत्वादिति । अयमभिप्रायः — नायमेकान्तः निर्विकल्पकमेव

अस्ति ह्यालोचनाज्ञानं प्रथमं निर्विकल्पकम्। बालमूकादिविज्ञानसदृशं शुद्धवस्तुजम्॥ ११२॥

प्रत्यक्षमिति । तदुत्तरकालं हि यदनुपरतेन्द्रियन्यापारेण विकल्पोपकृतमर्थ-रूपमनुभूयते, तद्गि प्रत्यक्षमित्युपरिष्टात् प्रपञ्चायिष्यामः । अतः सविक-ल्पकप्रत्यक्षपूर्वकत्वमनुमानादीनामुपपन्नमिति ॥ १११ ॥

अत्र कश्चिदिपशब्दमसहमानः प्रत्यवितष्ठते । एवंहि मन्यते— सर्व एव सिवकल्पकः प्रत्ययः, वात्रूपानुविद्धबोधात् । निह स नाम लोके प्रत्ययो दृश्यते यः शब्दानुगमाद् विना भवति । व्यवहारार्थे च प्रमाणम-नुप्रियते । नच निर्विकल्पकेन कश्चिद् व्यवहारोऽस्ति, सर्वव्यवहाराणां विशेषनिश्चयाधीनत्वाद् निश्चयस्य च विकल्पमन्तरेणाभावात् । यदि तृच्यते अस्ति बालानां तिरश्चां चाविकल्पः प्रत्ययः व्यवहारश्चेति । तन्न । तेषा-मिप सूक्ष्मवागुपपत्तेः । त्रेधा हि वाचं विभजनते वैखरी मध्यमाः सूक्ष्मा चेति । यथोक्तं —

> ''शब्दब्रह्मेव तेषां हि परिणामि प्रधानवत् । वैखरीमध्यमास्क्ष्मावागवस्थाविभागतः ॥"

इति । किं पुनर्वालानां स्क्ष्मशब्दसद्भावे प्रमाणं, प्रत्ययत्वमेव । प्रत्यया हि ते कथमशब्दा भविष्यन्ति अस्मदादिप्रत्ययवदेव । कथमब्युत्पन्ना बालाः शब्देनार्थं योजयन्तीति चेद्, न । प्राग्भवीयशब्दवासनावशादुपपत्तेः । अस्ति हि तेषां भवान्तरीयशब्दवासना । सादृष्टवशादिभिन्यक्ता सती शब्दस्मरणसुपकल्पयति । ततः स्क्ष्मशब्दसम्भन्नमर्थं बाला अपि प्रतिपद्यन्ते इत्यत्ते। उतुक्तो विकल्पस्यापीत्यपिशब्द इत्यत आह् अस्तीति । अयमभिप्रायः अयमप्यनेकान्तः यः सविकल्पक एव प्रत्यक्ष इति । आलोचनाज्ञानमपि सविकल्पकात् पृथग्भूतमस्ति । प्रतीमो हि वयसुन्मिपितचक्षुषः सहसा संसुग्धं झाकारं परमार्थं वस्तु, यत् सामान्यं विशेष इति च पश्चात् परीक्षका विभजन्ते । यदितु नादाबुद्दियते निर्विकल्पकं विज्ञानमित्युच्यते, ततः सविकल्पकमपि कथमात्मानं लभते । तद्धि सङ्कतकालभाविशब्दादिस्मर णप्रवक्षम् । नचाकस्मादेव तत्स्मरणमाविरस्ति, निर्विकल्पकोद्दोधितप्राचीन-

न विशेषो न सामान्यं तदानीमनुभूयते। तयोराधारभूता तु व्यक्तिरेवावसीयते॥ ११३॥

भावनाबीजजन्मानस्तु विकल्पा इति युक्तं यदात्मानं लभत इति । यदपि चान्यवहाराङ्गत्वं निर्विकल्पकस्येत्युक्तम् । तदयुक्तम् । निह व्यवहारार्थमेव प्रमाणमाश्रीयते । उपेक्षा हि प्रमाणफलमिष्यत एव । अपिच सन्ति केचिद् व्यवहाराः ये निर्विकल्पकमात्रादेव भवन्ति, यथाग्निना देखमानस्य सहसापसरणम् । तद्धि परामर्शानपेक्षमेव झटिति जायमान-मुपलभ्यते । तिर्यग्वालानां चाविकल्पकेनैव सर्वो व्यवंदारः । नच तेषां सूक्ष्मराव्दसद्भावे प्रमाणमस्ति । प्रत्ययत्त्रस्यासमदादिस्वसंवद्याविकल्पक-प्रत्ययेनानैकान्तिकत्वात् । कथंच तेषामगृहीतसम्बन्धानां शब्दसम्भिन्ना-र्थबोधः । यदुक्तं प्राग्मवीयवासनावशादुपपत्तिरिति, तन्त । तस्याः प्रायेण मरणेनोच्छेदात् । भवान्तरानुभूतस्मरणे वा परस्तादपि सम्बन्वग्रहणानर्थ-क्यम् । यो हि जातमात्रः स्तिकारयने शयानः क्रमारको भवान्तरीयं स्मरति, स कथमुपरिष्टाच स्मरिष्यति । अथ मतं परस्तादस्य संस्कारो नश्य-तीति । तन्न । यस्य हि निधनन योनियन्त्रपीडया च संस्कारा न विनष्टः. तस्य कथमकस्मादेव द्वित्रेरेव वर्षः संस्कारनाशो भवति । तस्मादस्ति बा-लानामविकल्पः प्रत्ययः, तन्मुलश्च व्यवहार इति सिद्धं निर्विकल्पकमपि प्रत्यक्षमिति । आदिशब्देन च जातमात्रस्य विधरस्य तिरश्चां च ज्ञानमुपा-दत्त इति ॥ ११२॥

नन्वथेन्द्रियसामर्थ्यमात्रजं ज्ञानं निर्विकल्पकम् । न तत्रानुवृत्ति-व्यावृत्ती प्रतिभासेते । न ते अन्तरेण साधन्यविशेषौ प्रकाशेते । अतः कथं तिर्द्विषयं निर्विकल्पकं भविष्यतीत्यश्चिष्ण्याह् — न विद्योष इति । एवाहे मन्यते — सत्यमापातजं निर्विकल्पकं सामान्यविशेषौ न प्रकाशयति । किमत्रानिष्टमापादितमिति । नतु यदि सामान्यविशेषौ न प्रतीयेते, किं नाम तेनावगन्तव्यम् । निह तद्दितिरक्तं वस्त्वस्तीत्यत आह् — तयोरिति । अय-मिप्रायः — व्यक्तिमात्रगोच्रं निर्विकल्पकम् । अस्ति वा विशेषातिरिक्ता व्यक्तिः । बाढं, योऽर्थः सामान्यस्य विशेषाणां चाश्रयः सा व्यक्तिः । के पुनरमी विशेषाः । खण्डादयः, यैरितरेतरं व्यक्तयो विशेष्यन्ते । सामान्यं तु

महासामान्यमन्येस्तु द्रव्यं सदिति चोच्यते। सामान्यविषयत्वं च प्रत्यक्षस्येवमाश्चितम् ॥११४॥ विशेषास्तु प्रतीयन्ते सविकल्पकबुद्धिभिः।

स्वप्रकाशमेव । इदं च निर्विकल्पकेन सामान्यिवशेषयोरग्रहणं सामान्यिमिदं विशेषोऽयमिति च विविच्याग्रहणादुक्तम् । तयोरिषतु स्वरूपं प्रकाशत एव । तदेतदुपरिष्टाद् वक्ष्याम इति ॥ ११३ ॥

अद्वेतवादिनस्तु सन्मावविषयं निर्विकत्यकं प्रत्यक्षमित्याचक्षते, तदेतद्वपन्यस्यति — महास्राभान्यभिति । एवंहि मन्यन्ते — निर्विकल्पकं प्रत्यक्षं वस्तुस्वरूपं विद्धाति न वस्त्वन्तरेभ्यो विविनिक्ति । इदमिति हि तत् प्रकाशते न पुनर्नेदमिति । नचाप्रकाशमाने विवेके विशेषाः प्रतिभाता भवन्ति । अपिच गवाश्वयोरितरेतरच्यवच्छेदो विशेषः । तदिह किमेक-च्यवच्छेदपूर्वकोऽपरस्य विविः, आहोस्विदेकविधिपूर्वकोऽन्यस्य व्यवच्छेद्रः, अथ युगपदुभयम् । न तावद् व्यवच्छेदपूर्वको विधिः सम्भवति, निराश्रयव्यवच्छेदानुपपत्तेः । निर्जातस्वरूपं कुतश्चिद् व्यवच्छिद्यते । अनवगते तु किं कुतो व्यवच्छिद्यते । अतएव योगपद्यमप्यनुपपन्नम् । विधिपूर्वकस्तु व्यवच्छेदो न क्षणान्तरमित्रयमाणे ज्ञाने सम्भवति । नहि तदेकं विधाय सहसा निरुद्धं क्षणान्तरेऽन्यं व्यवच्छेतुमुत्सहते । अपिच इतरेतराभूवो विशेषः । स कथं प्रत्यक्षविपयो भविष्यति, पष्ठप्रमाणविषयत्वात् । अतः सन्मात्रप्राहि प्रत्यक्षम् । तदयमर्थः — द्रव्यं सदित्येवमादीतिपर्यायवाच्यं महासामान्यमन्यैः प्रत्यक्षस्य प्राह्ममुच्यत इति । एवमनेन प्रकारेण सामान्य-विषयत्वं प्रत्यक्षस्य तराश्रितमित्याह — सामान्योते ॥ ११४ ॥

नन्वेयमप्यप्रतिभासमाना विशेषा न सन्त्येवेति कथं सामान्यमपि सेत्स्यतीत्यत आह — विशेषास्तिभति । अनादिकाठीनवासनोपष्ठावित-विचित्रविकल्पवतीभिश्चाद्धभिविशेषाः प्रकाश्यन्ते । अतस्तदाश्रयः सामा-न्यव्यवहारो भवति । परमार्थतस्तु न तत् सामान्यम् । एकभेव तु प्रत्य-स्तमितसमस्तसामान्यविशेषादिशपत्रं तत्त्रमास्थीयते वेदान्तविद्धिः । तथाच ते च केचित् प्रतिद्रव्यं केचिद् बहुष्ठ संश्रिताः॥ ११५॥ तानकल्पयदुत्पन्नं व्यावृत्त्यनुगमात्मना। गव्यश्वे चोपजातं तु प्रत्यक्षं न विशिष्यते॥ ११६॥

सर्वविशेषोपसंहार उक्तं-— 'सदेव सोम्यदमग्र आसीत्' नेह नानास्ति किञ्चने'ति । के पुनस्ते विशेषाः ये सविकल्पकयुद्धिभः प्रतीयन्त इति तत्स्वरूपं दर्शयति — तेचेति । द्विघा खलु विशेषाः साधारणा असाधारणाश्चेति । साधारणा यथा द्रव्यत्वादयः । तिर्हे पृथिव्यादयः सदन्तरेभ्यो गुणकर्मभ्यो विशिष्यन्त इति विशेषा इत्युच्यन्ते । तानेव तु बहुपु संश्रिता

इति ॥ ११५ ॥

आह — द्रव्यत्वं हि नवसु पृथिव्यादिषु संश्रितमसाधारणास्तु ये प्रतिद्रव्यमन्येऽन्ये च । के पुनस्ते । यदि खण्डाद्यः, तन्न । तेपामपि साधारणत्वात् । खण्डमुण्डौदीनामपि ह्यन्या अन्या व्यक्तयो भवन्ति । एवं रूपादिष्वपि दर्शयितव्यम् । अतो नासाधारणा नाम विशेषाः केचिदवग-स्यन्ते । ये तु नित्यद्रव्यवृत्तयोऽन्त्या विशेषाः, ते व्यावृत्तिवुद्धरेय हेतुत्वाद् विशेषा एवेति कैश्चिदुक्तम् । तद्युक्तं, प्रमाणाभावात् । तथाहि - न तावद्वीग्दशामस्मद्विधानां ते बुद्धिविषयाः । योगिनन्तु तान् पश्चन्तीति न नः प्रमाणं कमते । नचैवं तैरदृष्टपूर्वः किञ्चिद् विदितसम्यन्धं लिङ्ग मस्ति यतः प्रमास्यन्त इति वक्तव्याः प्रतिद्रव्यवितंनो विशेषाः । त उच्यन्ते । सत्यमेकैकश आछोच्यमाना रूपादयो नांसाधारणाः यावता गुण-जात्यादिगणेनैकैका व्यक्तिः व्यक्तयन्तरेम्या विशिष्यंत साऽसाधारण एव । बहुसाधारण्येऽपि हि यदेव किञ्चिद् यस्यामेव व्यक्तो न्यूनमधिकं वा भवति. तेनैवासाधारणव्यपदेशो भवति । तंत्रतदाकृत्यधिकरणे असाधारणविशेषा व्यक्तिरिप्ति व्याख्यानावसरे वार्त्तिककारो वश्यकि । तानिमान् व्यावृत्त्वनु-गर्मात्मनावस्थितानुभयविधानपि विशेषानकल्पयन् । गव्यश्चे वा प्रत्यक्षमु-त्पन्नं न विशिष्यते । विषयविशेषनिवन्धना ह शानिश्रियः। नेयर विषय-" विशेषो निर्भासते दुरिषममो ज्ञानविशेषः । अतः प्रत्यक्षज्ञानं सन्भावगाचर-मेवेति सिद्धम् । तदेतदाह -- तानिति ॥ ११६ ॥

^{ा.} चाःस कः पाठः रः भी ः ३ णवा आंगे सः सः हः वि। सं इ. पाठः, प. तीतिनं, ६. ति। सः पाठः

तद्युक्तं प्रतिद्रव्यं भिन्नरूपोपलम्भनात्। नह्याच्यातुमशक्यत्वाद् भेदो नास्तीति गम्यते । ११७॥

एतन्निराकरोति — तद्यु कि मिति । अयमभिप्रायः — किमुन्मि-पितचक्षुपो विचित्रान् भावानुपलभमानस्य बुद्धिविशिष्यते न वा । यदि नेत्याह, किमस्योत्तरेण । अय विशिष्यते, सैव तर्हि विलक्षणाकारा बुद्धि-रुपजाता असंशयिता देशादिभेदेऽप्यनुपजातव्यतिरेका एकत्विमव नानात्व-मिप स्थापयति । कथं ह्येकचद्धिगोचरयोर्नानात्वैकत्वयोरेकं सत्यमितरचा-लीकं भविष्यति । यत् विदधाति वस्तुनः स्वरूपं प्रत्यक्षं न निषेधतीत्युक्तम् । सत्यम् । विद्वधदेतद् भिन्नभेव विद्वधाति तथा प्रतीतेः। नन्वितरप्रतिषेधाद् विना भिन्नं विधातुमेव न शक्यते । मैवम् । न हीद्मित्रप्रतिषेधादु वस्तु भिन्नं, किं तर्हि स्वरूपेणव। अतस्तत् प्रकाशते। भिन्नं न प्रकाशत इति दुर्भणम्। अतएवेतरेतराभावस्य प्रत्यक्षतापत्तिरिति यदुक्तं तदपि प्रत्युक्तम् । नहि भिन्नं ग्रहीत्मितरेतराभावो ग्रहीतव्यः।सोऽपि तत्रास्तु तावतु । न प्रत्यक्षेणावसी-यते । पश्चात् तु प्रतियोग्वादिस्मरणपुरस्सरं सावविकल्पेनासावध्यवसीयते । योऽपि विधिव्यवच्छेदयोः क्रमयौगपद्यविकल्पः, सोऽप्यसदर्थ एव । न ह्मत्र निर्विकलकोदयकाले व्यवच्छे अवगतिरस्ति । किं तत्क्रमादिपरिचो-दनया । स्वरूपमात्रं तु वस्तुनः प्रकाशते । तचानुभववलादेव विलक्षणिन-त्युक्तम् । ननु यदि स्वरूपभिन्नं वस्तु किं विशेषैः । न प्रयोजनवशाद् वस्त्वाश्रीयते । किन्तु संविद्वरोन । सा-चाविशिष्टा विशेषे विवेषाः कथं नाश्रीयेरन् । अपिच असत्तु विशेषेषु तद् भिन्नं स्वरूपमेव न संवर्तते । यथा असत्सु चित्रावयवनीठादिषु चित्रह्मप्। नचैतावता तत् तेभ्यो भिन्नं भवति। नच तद्श्रहणमन्तरेण गृद्धते। तद्वद् विशेषवश्रप्रभावितमेव द्रव्यस्य भिन्नं रूपं तद्ग्रहणसमकालं चानुभूयत इति तन्निरपेक्षग्रहणप्रसङ्गोऽपि न चोदनीयः । सर्व चैतत् संविद्धलादेवास्माभिरभिधीयते । नपुनरलौ-किकं किञ्चिदुपकल्पते । एतदेवाभिन्नेत्य भिन्नरूपोपलम्भनात् इत्युक्तम् । किमुक्तं भवति । रूपमेव तद् यदेतद् भिन्नम् । अतो युक्तं यदन्यव्यवच्छे-दादिबोधनिरपेक्षण प्रत्यक्षणावसीयत इति । आह् --तत् तर्हि रूपं व्याकि-यनामिदं नामित, अन भाह - नहीति । अयमभिप्रायः - नोपाल्या निर्विकल्पकवोधेऽपि द्रयात्मकस्यापि वस्तुनः । ग्रहणं लक्षणाख्येयं ज्ञात्रा शुद्धं तु गृह्यते ॥ ११८॥ नह्यसाधारणःवेन परव्यावृत्त्यकल्पनात् ।

बस्तुनः सत्त्वे कारणम् । अपितिहिं, प्रख्या । अस्ति चात्र निर्विकल्पक-दशायामपि विलक्षणवस्तुसंविद् भिन्नरूपविषया सा इति च दिशितम् । तच्च निर्विकल्पकप्रतिभातं रूपं पश्चात् तु द्वित्रादिभिर्विशेषेः परस्मा अप्य-दूरान्तरेण दर्शायतुं शक्यमेविति ॥ ११७॥

किमिदानीं व्यावृत्तं रूपविषयमेव निर्विकल्पकं, नेत्याह — निर्विकल्पकं नि ग्रहणभन्ने । सामान्यविशेषात्मनोऽपि वस्तुनो ग्रहणमित्यर्थः । तथाहि — यदायमेकदा नानात्मनो गोपिण्डातुपलभने, तदास्य सहसैवाविकल्पकेन द्याकारा मितराविरिक्ति । एकव्यक्तियोधेऽपि चासावाकारोऽवभःसत एव । रूपं हि तद् व्यक्तेः, कथं तस्यां प्रकाशमानायां न प्रकाशत । तथा दृष्टेकव्यक्तेरपरदर्शने स एवायं गारिति प्रत्यभिक्ष देति । नच तददृष्टपूर्वे सम्भवति । आह च —

''तत्रार्थापत्तितः पूर्वं दृष्टेयमिति गम्यते । नैव हि प्रागदृष्टेऽर्थे प्रत्यभिज्ञानसम्भवः ॥

इति । ननु न विशेषः न सामान्यं निर्विकल्पकेनानुभूयत इत्युक्तम् । कथमिदानीं द्वात्मकस्यापि प्रहणमित्युच्यत इत्यत आह—लक्षणाख्येयमिति ।
अयमर्थः — लक्षणाख्येयमिदं निर्विकल्पकस्य रूपं सामान्यविशेषात्मकं
वस्तु निर्विकल्पकेन विषयीक्रियत इति । तच निर्विकल्पकलक्षणकारेवे
परीक्षकराख्यायते । प्रमाता तु सामान्याभिदं विशेषोऽयमिति च विवेफविधुरामदमिति संमुग्धरूपमेव वस्तूपलभते । शुद्धामिति । अनुवृतिव्यावृत्तिपरामर्शरहितं गृद्धात इत्यर्थः । शुद्धवस्तुजमित्यत्रापि शुद्धशब्दस्यायमेवार्थो द्रष्टव्यः ॥ ११८ ॥

शुद्धं गृह्यत इत्येतदेव प्रश्चियति — नहीति । अयमभिप्रायः — स्वरूपमात्रेण सामान्यविशेषौ निर्विकल्पकेन गृह्यते । नासाधारणतया ।

१. 'त्तविषयस्पमेव', २. 'तिं ग पाटः.

विशेषावगमाक्छिः सामान्यमिति नापि तत् ॥
ततःपरं पुनर्वस्तुधर्मेर्जात्यादिभिर्यया ।
बुद्ध्यावसीयते सापि प्रत्यक्षत्वेन सम्मता ॥ १२०॥
करंणं चेन्द्रियं बुद्धिन तत्र ज्ञानमाहितम् ।
तत्स्पृत्याद्यसमर्थत्वाद् विकल्पोऽतो न वार्यते ॥
आत्मन्येव स्थितं ज्ञानं स हि बोद्धात्र गम्यते ।
स्मरणे चास्य सामर्थ्यं सन्धानादौ च विद्यते ॥

सामान्यतया च व्यावृत्त्यतुगमविकल्पाभावात् । ननु किं तदन्यद् व्यावृ-त्तेरनुगमाच विशेषस्य सामान्यस्य च स्वरूपं यद् गृद्धात इत्युच्यते । स एव तयोरात्मा । कथं तदग्रहे तयोरग्रहणमुपपत्स्यते । अहो विवेककौशछं तत्रभवताम् । अनुगमव्यावृत्तिधर्माणौ सामान्यविशेषौ न पुनरनुगतिव्या-वृत्ती एवेति यत्किञ्चिदेतत् ॥ ११९ ॥

एवं निर्विकल्पकं व्याख्यायेदानीं तद्धलभाविनः सविकल्पकस्य प्रत्यक्षत्वप्रमाणत्वे दर्शयिष्यन् प्रत्यक्षतां तावदाह — ततः परिमिति । अस्यायमर्थः — तता निर्विकल्पकात् परं जातिगुणकर्मनामभिर्यया बुद्ध्या विकल्प्य वस्तु गृह्यते यथा गौरयं शुक्कोऽयं डित्थोऽयिमिति, सापि प्रत्यक्ष-त्वेन सम्मतेति ॥ १२०॥

नन्दतमिन्द्रियार्थसामर्थ्यमात्रजं हि ज्ञानं प्रत्यक्षमिति स्मृत्याकृष्ट-समस्तनामजात्यादिवलभुवश्च विकल्पाः । नचेन्द्रियाणामर्थस्य च स्मरण-सामर्थ्यमित्यत्रत्यक्षं सर्विकल्पकमित्यत् आह—करणं चिति । अयमर्थः— यदीन्द्रियाणि स्मृत्वार्थं विकल्पयन्तीत्यस्माभिरुच्येत्, तदेवमुपालभ्येमिहि यत् तानि स्मर्तुं न शक्नुवन्तोति । नत्वेतदेवम् , इन्द्रियाणां करणत्वात् । कर्तिरि चालानि स्मरणसमवायात् । अतंस्तत्समृत्याद्यशक्तिरदोष एवेति ॥ १२१ ॥

किमाश्रितं तर्हि ज्ञानमत आह — आत्मन्येवेति । आत्मा हि चेतयते । स च प्राग्भवीयधर्मोपाजितेन्द्रियोपनितमर्थं बुध्यते स्मरत्यनुस न्धते चेति न किञ्चिदनुपपन्नमिति ॥ १२२ ॥

^{9. &}lt;sup>(त</sup>: स्मृ' क, पांठ:.

तेनेन्द्रियार्थसम्बन्धे विद्यमाने स्मरप्रपि। विकल्पयन् स्वधर्मेण वस्तुप्रत्यक्षवाद्गरः ॥ १२३ ॥ तच्चैतदिन्द्रियाधीनामिति तैर्व्यपदिश्यते । तद्सम्बन्धजातं तु नैव प्रत्यक्षमिण्यते ॥ १२४ ॥ युनः पुनर्विकल्पेऽपि सती जातिः प्रतीयने । तत्संबन्धानुसारेण सर्वं प्रत्यक्षमिष्यते ॥ १२५ ॥ न हि प्रविष्टमात्राणामुज्णाद् गर्भगृहाि पु । अर्था न प्रतिभान्तीति गृह्यन्ते नेन्द्रियेः गुनः॥ १२६॥ यथा त्वाभासमात्रेण पूर्वं ज्ञात्वा स्वरूपतः। पश्चात् तत्राववुध्यन्ते तथा जात्यादिधर्भतः॥१२७॥

नंन्वेवमिन्द्रियसम्प्रयोगस्य शब्दादिस्मरणेन व्यवहितत्वाद्प्रत्यक्ष-मापद्येतेत्युक्तम्, अत आह — तेनेति । अयमभित्रायः — नात्रेन्द्रियार्थ-सम्बन्धो विच्छिन्नः । विद्यमाने च तस्मिन् शब्दािः स्मरन्नि येनैव जा-त्यादिना वस्तु विकल्प्य गृह्णाति तत्र प्रत्यक्षवान् नगं भवत्यव । स्मरणेने न्द्रियाणामदूषितत्वादिति भावः ॥ १२३ ॥

नन्विन्द्रियमात्रप्रभावितं प्रत्यक्षमित्युच्यते । तत्र ्दाद्स्मरणसिह-तानीन्द्रियाणि कारणमिति कथं प्रत्यक्षशब्दवाच्यत्वमत आह — तचैत-दिति । इन्द्रियाधीनं ज्ञानं प्रत्यक्षमाख्यायते । गौरयमित्यपरे।क्षाभासं ज्ञान-मनुपरतेन्द्रियन्यापारस्य जायमानमिन्द्रियाधीनमेवेति तैरिन्द्रियेर्च्यपदिश्यत एव, स्पृतिसहायानामपि तेषामेव कारणत्यादिति भावः य त्वनेपेक्षिता-क्षव्यापारा एव गौरयमित्यादिस्मरणविकल्पाः तेऽस्माभिरपि स्मृतिमात्रहेत्-त्वान्न प्रत्यक्षतयेप्यन्त इत्याह — तदसम्बन्धेति ॥ १२४ ॥

इन्द्रियसम्बन्धानुसारिणस्तु भूयांसा विकल्पाः प्रत्यक्षशब्दवाच्या

एवेत्याह — पुनिरिति ॥ १२५॥

यत्तं - यदीन्द्रियाणि विकल्पोदये कारणं किं न सहसैव जन-

यन्तीति, तत्राह - नहीित ॥ १२६॥ अथास्फुटावभासमापातजं तत्रैन्द्रि(य ? वि)कं ज्ञानमस्तीत्युच्यं

तदत्रापि समानमित्याइ — यथेति ॥ १२७ ॥ CC-0. JK Sanskrit Academy, Jammmu. Digitized by S3 Foundation USA यदि त्वालोच्य सम्मील्य नेत्रे कश्चिद् विकल्पयेत्। न स्यात् प्रत्यक्षता तस्य सम्बन्धाननुसारतः॥ असम्बन्धविकल्पेऽपि तुल्यमात्मादिकारणम्। तेनासाधारणत्वं स्यादत्राक्षस्यैव कल्पने॥ १२९॥ निर्विकल्पकबोधेऽपि नाक्षं केवलुकारणम्।

यत्तं — किञ्चिद् दृष्टवतो निमीिलतनेत्रस्यापि विकल्पः इन्द्रि-यव्यापारासित्तमात्रेण प्रत्यक्षो भवदिति, तन्न । अनम्युपगमादेवेत्याह — यदिति वति । अयमभिन्नायः — नेन्द्रियव्यापारासित्तरैन्द्रि (य ? यि)कत्वे कारणं, किं तर्हि, इन्द्रियव्यापारानुपरित । अत इन्द्रियसम्बन्धानुसारा-भावात् तत्र प्रत्यक्षता न स्यादिति ॥ १२८ ॥

नन्वनेकात्माक्षादिकारणं सविकल्पकं, कथं तदक्षेणव व्यपिद्दियते अतं आह — अस्र स्थन्धेति । अयमर्थः — असाधारणं हि शब्दप्रवृत्तौ कारणम् । आत्मादि च कारणमिन्द्रियासम्बन्धार्थेषु विकल्पेषु स्मरणानुमा-नादिषु तुल्यम् । अक्षमेव त्वपरोक्षावभासिनैः सविकल्पकैस्योद्येऽसाधा-रणकारणमिति तनैव व्यपदिश्यते । कल्पन इति सविकल्पकज्ञान इत्यर्थः ॥

निर्विकल्पकप्रत्यक्षवादिनामपीदं चोद्यं समानमित्याह — निर्विकल्पकित । यदि विनिद्रयजन्मनो हि निर्विकल्पकस्यानन्तरं सम्भवदेतत् सिवकल्पकं तत्कारणंकमेव, इन्द्रियं तु निर्विकल्पकात्पत्तावेवापक्षीणव्यापारमित्युच्यते, तथापि परम्परयाक्षकारणत्वेन प्रत्यक्षं व्यपदेक्ष्यते ।
यथा कुसुमं पङ्कजमिति । निह तत् पङ्काज्जायते । किं तिर्हे पङ्कभुवः
कन्दात् केवलम् । इदं परम्परयाक्षजत्वमिविशिष्टमनुमानादीनामिति तेषां
प्रत्यक्षशब्दवाच्यतानिराकरणार्थं रूढिमप्योपिष्यामः । यथा पङ्कजशब्द एव
व्यवहितस्य योगस्य सोगन्धिकादिसाधारण्यान्नियामिका रूढिरिष्यते । सेयं
योगस्रिहिरिति वार्तिककारीयराख्यायते । तदेतदाह — तत्पारम्पर्येति । इदं
विद्वह वचनीयम् — रूढिश्रेदाश्रिता किं योगाभ्युपगमेन । समुदायशकर्येव हि तदाश्वकर्णादिवत् कचिदेव शब्दो वर्तिष्यते कचिच नेति किं

१. 'म्बन्धवि', १. 'नि', ३. 'कोद्ये', ४. 'णम् इ', ५. 'जए' क. पाठः.

तत्पारम्पर्यजाते वा रूढिः स्यात् पङ्कजादिवत् ॥ अनिमित्तेव वा रूढिः सुतरां सविकल्पकम् । प्रत्यक्षं सम्मतं लोके न तथा निर्विकल्पकम् ॥ वृद्धप्रयोगगम्याश्च शब्दार्थाः सर्व एव नः। तेन यत्र प्रयुक्तोऽयं न तस्माद्पनीयते ॥ १३२॥

योगव्यसनेन । न व्यसनितया योगमाश्रयामः, प्रतीतं तु योगं न हातुं क्षमामहे अवघात इव दृष्टम् । यथा तत्रैव नियमान्यथानुपपत्त्या दृष्टकल्पना, तथात्रापि प्रयोगनियमार्यं समुद्रायशक्तिकल्पनेति किमनुपपन्नम् । नन्वप्रयोगादेवान्यत्राप्रयोगो भविष्यतीति । किमिदमप्रयोगादप्रयोग इति । यदि पूर्वपूर्वेषां प्रयोक्तृणामप्रयोगादुत्तरोत्तरेषामप्रयोग इति । तदयुक्तम् । अपयोगामावात् । प्रयोगमात्रे हि प्रवृत्तिहेतुता, अवयवयोः स्वार्थे प्रयोगो दृश्यत एव । समुद्रायस्तु नान्यः किश्चद् यस्याप्रयोग इति शक्यते वक्तुम् । समुद्रायशक्तरनभ्युपगमात् प्रयोगमात्रादेव पङ्कजादिशब्दप्रवृत्तः । प्रयुक्तो हि पङ्कशब्दः पङ्के । जनिः प्रादुर्भावे । तद्तिरिक्तं वस्तु समुद्रायो नास्त्येव । कस्याप्रयोग इति वक्तव्यम् । अर्थान्वयो हि तथा प्रवृत्तो हेतः । स च सौगिन्धिकादिष्विप समान इति तेष्विप पङ्कजशब्दप्रवृत्तिः । अतोऽवश्य-मन्यत्राप्रयोगार्थं रूदिराश्रयितव्या । यदुक्तमन्यत्राप्रयोगस्तु रूदिमापाद-यतीति, तदिष्यत एव । योगोऽपि दृष्टो न हातुं शक्यत इत्युक्तम् । अश्व-कर्णादो त्ववयवानुगमाभावात् काचिदेव रूदिरात्मानं लभते । अतो नेयं रूदिरेव केवला नापि कवलयोगः । योगरूदिरिति मन्यन्ते वृद्धा इति ॥

अथ व्यवधानादकारणं योग इति मन्यसे, तथापि रूट्यैव केवलया प्रत्यक्षशब्दः सविकल्पके वर्तिष्यते । सूम्ना हि तत्रैव लौकिकाः प्रत्यक्षशब्द-मुपचरान्ति । अल्पं निर्विकल्पक इत्याह — अनिमित्तैवेति ॥ १३१॥

यदि तूच्यते सत्यं वृद्धाः प्रयुक्षते । त्रक्षणकारास्तु निर्विकल्पकमेव प्रत्यक्षेमातिष्ठन्ते । यथाहुः — 'कल्पनापोढमभ्रान्तं प्रत्यक्षम्' इति । अत आह — वृद्धप्रयोगेति द्वयेन । अयमभिप्रायः — त्रौकिको हि शब्दार्थ

१. 'य श', २. 'ति। कि' क. पाडः-

सिद्धानुगममात्रं हि कर्तुं युक्तं परीक्षकेः।
न सर्वलोकसिद्धस्य लक्षणेन निवर्तनम् ॥ १३३॥
कंरपनायाः स्वसंवित्ताविन्द्रियाधीनता कथम्।
मनस्तत्रेन्द्रियं चेत् स्याद् गोत्वादावि तत् समम्॥
स्वसंवित्तौ तदिष्टं चेल्लोको न ह्येविमच्छिति।
तस्माद् रूढित्वमेष्टव्यं पारिभाषिकतापि वा॥

सम्बन्धः । तेन परीक्षकैरिप यथालोकमेव वर्तितव्यम् । अन्यथाकरणे तेषां लोकबाध एवेति ॥ १३३ ॥

अपिच कल्पनापोढवादिनामपि कल्पनाज्ञानं स्वसंवेदने प्रत्यक्ष-मिष्टमेव । यदेवमाहुः —

"कल्पनापि स्वसंवित्ताविष्टा नार्थे विकल्पनात्" इति । एवं हि मन्यन्ते — न कल्पना स्वसंवित्तिरात्मानं विकल्पयति, बहि-रर्थविकल्पावभासित्वात् । असाधारणस्य च कल्पनात्मनोऽपि कल्पनास्पद-

त्वात् । अत्राप्याहुः — 'नैनमियमाभिलापेन संस्जति तथा वृत्तेरात्मनि विरोधात्' इति ।

''तेषामतः स्वसंवित्तिनीभिजल्पानुषङ्गिणी''

इति च । तदिदं कल्पनास्वसंवेदनं प्रत्यक्षं ने।पपद्येत । तदिप हि निर्विकल्पकप्रत्ययान्तरिताक्षव्यापारमेव । अथ तत्र रूढ्या प्रत्यक्षशब्दो वर्तत
इत्युच्यते, तद् गोत्वादिवहिधिषयप्रकाशेऽपि प्रमानं, न परं स्वसंवित्तावित्यभिप्रायेणाह — कल्पनेति । यदि मतम् अस्ति तत्रेन्द्रियजं निर्विकल्पकज्ञानं समनन्तरप्रत्ययः। तदेव मन इत्याचक्षते। यथाहुः — 'तच्चतुर्विधमिन्द्रिय(ज?)मिन्द्रियजं समनन्तरप्रत्ययोद्धवं मानसमिति'। मनोऽपि चेन्द्रियमिति मनोधीनतया प्रत्यक्षं भविष्यतीति। तद् गोत्वादिबोधेऽपि समानम् ।
तद्घोधेऽपि वयं मनोव्यापारमातिष्ठामह एव । मनःस्वरूपे तु विवदामः।
तत्तावदन्यदेवेत्याह — मन इति ॥ १३४॥

नन्वान्तरं मनः कथं बहिविषयबोधे वर्तिष्यत इति, तत्तावदाश-क्कते — स्वसंवित्ताविति । परिहरति — लोक इति । अयमभिप्रायः — मनसस्तिनिद्रयत्वेन सुखदुःखादिबुद्धिषु । यथा प्रत्यक्षतेवं नस्तद्धीना भविष्यति ॥ १३६॥ तद्धीनत्वसाम्येऽपि कल्पनापोढशब्दनात् । प्रत्यक्षं किश्चिदेवेष्टं यथा तव तथेव नः ॥ १३७॥ तिङ्गाचभावतश्चापि नानुमानादिधीरियम् । बाधकप्रत्ययासत्त्वान्नाप्रामाण्यं च युज्यते॥ १३८॥ नच पूर्वमदृष्टत्वात् स्मृतित्वसुपप्यते ।

सत्यिमष्टं कल्पनाज्ञानं स्वसंवेदने प्रत्यक्षमिति भवाद्भिः । लौकिकास्तु विपरीतं मन्यन्ते । अयं गौरिति पररूपिनरूपणं सिवकल्पकं लौकिका मन्यन्ते न पुनरहं गौरित्यात्मिनिरूपणम् । यदिष वाह्येषु मनो न वर्तत इति । सत्यम् । बिहिरिन्द्रियानपेक्षं न प्रवर्तते । गौत्वादयस्तु संयुक्तसमवायेन चक्षुषा सिन्नकृष्यन्त इत्यस्ति तेषु मनोव्यापार इति तिन्नबद्धमक्षव्यपदेशं लभत इति भावः । अतोऽवश्यं स्वसंवेदने कल्पनाप्रत्ययं प्रत्यक्षमाचक्षाणभिनो या अक्षमम्युपगन्तव्यं रूढिर्वा परिभाषा वा । सर्वथा वयमि प्रत्यवस्थातुं शक्ता इत्यभिप्रायेणाह — तस्मादिति ॥ १३५ ॥

सुखादिस्वसंवेदनेऽपि मन एवाक्षमाश्रितं भवद्भिः। तद्वदिहापि जाति-विकल्पो भविष्यतीत्याह — भनसस्तिवति ॥ १३६ ॥

अथ समानेऽपि मनोधीनत्वे स्वकीयकल्पनापे। ढलक्षणानुसारेण किञ्चिदेव प्रत्यक्षमाश्रीयते । तथा सतीच्छानुसारेण व्यवस्थायामिष्यमाणायां वयमपि यधाशयं किञ्चिदेव प्रत्यक्षं वक्ष्याम इत्याह — तद्धीनत्वेति ॥ १३७॥

पारिशेष्यादिष प्रत्यक्षान्तर्भाव एवास्याः सविकल्पकिधयो युक्त इ-त्याह — लिङ्गादीति । नतु सित प्रामाण्य पारिशेष्यं भवति, न त्वियं प्रमाणमत आह — वाधकेति ॥ १३८॥

इदं त्विह वक्तव्यम् — सत्यं नेयमप्रमाणं, मृगतृष्णादिज्ञानवद् व्यवहाराविरोधात् । नच प्रमाणमसदर्थगोचरत्वात् । निर्विकल्पपरिष्ठावित-स्वरुक्षणप्रापकतया स्मृतिरित्याख्यायते । नच स्मरणं प्रमाणमत आह — नचेति । पूर्वेदष्टार्थविषयं स्मरणं भवति । नच निर्विकल्पकेन सामान्य-

तस्मात् प्रत्यक्षमेवेदं व्यवहारस्तथेव च ॥ १३९ ॥ जात्याद्यर्थान्तरं यस्मादतद्वृपेऽपि वस्तुनि । भवत्यध्यस्य धीस्तस्मान्मृगतृष्णादिभिः समा ॥ नैतद्श्वादिबुद्धीनामध्यारोपाद्यसम्भवात् । स्थितं नैव हि जात्यादेः परत्वं व्यक्तितो हि नः ॥ यदि ह्येकान्ततो भिन्नं विशेष्यात् स्याद् विशेषणम् । स्वानुरूपां सदा वृद्धिं विशेष्ये जनयेत् कथम् ॥१४२॥ स्फटिकादो तु लाक्षादिस्वरूपा या मतिर्भवेत् ।

दर्शनमास्त, अप्रत्यक्षविषयत्वात् तस्य भवित्सद्धान्ते । अस्माकमपि स्व-लक्षणान्तरसम्भेदः पूर्वमदृष्ट एव । नचासद्र्थत्वं, वक्ष्यमाणन्यायेन जात्या-दीनां स्थास्यमानत्वात् । अतो नागृहीतप्रहणादप्रामाण्यं नासद्र्थतया वेति, अतः प्रमाणं सत् पारिशेष्यात् प्रत्यक्षेऽन्तर्भवतीत्युपसंहरति — तस्मादिति । भवन्तोऽपि वाङ्मनसविसंवादेनैवास्याः बुद्धरप्रामाण्यमाचक्षते । सर्वव्यव-ह्युराणां सविकल्पकाधीनत्वादित्याह — व्यवहार इति ॥ १३९ ॥

नतु किमिदं 'नाप्रामाण्यं च युज्यत' इति । विशिष्टावगाहिनो हि विकल्पाः । भिन्नं च विशेष्याद् विशेषणम् । अभेदे विशेषणविशेष्यातुप-पत्तेः । अतोऽर्थान्तरभूतैर्जात्यादिभिर्विशिष्टे वस्तुनि गृह्यमाणे अतिसंमस्तद्-प्रहणाद् भ्रान्तिरेव सविकल्पकज्ञानिमत्याह — जात्यादीति ॥ १४० ॥

परिहरति — नैति दिति । कारणमाह — स्थितमिति । पररूपेण हि परस्मिन् निरूप्यमाणे भ्रान्तिर्भवति । नच जात्यादीनां पाररूप्यं, तेषामनिति-भेदादिति भावः ॥ १४१ ॥

नन्वभेदे विशेषणविशेष्यभावानुपपत्तिरुक्ता, अत आह — यदि हीति । न विशेषणमेकान्ततो जात्यादि विशेष्याद् भिद्यते, सर्वदैव तदा-काराववोधादित्यर्थः ॥ १४२ ॥

नन्वत्यन्तभिन्नमेव लाक्षादिरूपं स्फटिकादि स्वाकारेण विशिष्टं वोधयद् दृष्टं, तद्भदेव हि जात्यादिविशिष्ट्योधोऽपि भवन् मिथ्या स्यादिति; अत आह — स्फटिकादाविति । अयमभिप्रायः — उक्तमस्माभिः

अव्युत्पन्नस्य सा मिथ्या व्युत्पन्नानां हि भेदधीः॥ नहि जात्यादिनिर्मुक्तं वस्तु दृष्टं कदाचन। तद्विमोकेन वा तानि लाक्षादिस्फटिकादिवतु॥

सदैव जात्यादिविशिष्टं वस्तु गृद्धते । कस्यचित् कदाचिद् विवेकानवन् गमात् । अतः कथं मिथ्या भविष्यति । ठाक्षोपहितं तु स्फिटिकं किश्चिदे-वाच्युत्पन्नोऽजातविवेकोऽरुणमिति वुध्यते । अतस्तज्ज्ञानं भ्रान्तिभेवति । तदैव हीतरे दृष्टविवेका जानन्ति नेद्मरुणमोपाधिकोऽयमरुणभ्रम इति । अच्युत्पन्नोऽपि चोपाधिविगमे जानात्येव यथा नेदमरुणमिति । अतो युक्तं भ्रान्तित्वं वाधोत्पादादिति ॥ १४३ ॥

जात्य।दितद्वतां तु परस्परविवेको न दृष्टपूर्वः । अतो न भ्रान्तित्वं युक्तमित्याह - नहीति । ननु भवत्वेवं जातौ । नहि तया निर्मुक्तं वस्तु कदाचिदुपलभ्यते । गुणकर्मभ्यां तु वियुक्तवस्तुबोधो दृष्ट एव । श्रियमाण एव हि द्रच्ये कुतश्चित् कारणात् पूर्वगुणविनाशो गुणान्तरोत्पादश्च दृश्यते । एवं कर्मण्यपि दर्शयितव्यम् । अतः कथं तयोरव्यतिरेकः, अत आह ---तिद्विमोकेनेति । अयमभिप्रायः — यद्यपि तिद्विमुक्तं वस्तु दृश्यते, तानि तु तद्विमुक्तानि न जातु दृश्यन्ते । यच नाम यतो भिन्नं तत् ततो विमुक्त-मपि कदाचिदुपलब्धं मणेरिवौपाधिकोऽरुणिमा । नचेह तथा । अतो व्यापकिनवृत्त्या व्याप्यस्यात्यन्तभेदस्य निवृत्तिः । कथिमदानीं पूर्वापरयो-गुणकर्मणोर्नाशांत्यादी ! प्रत्यभिज्ञायते हि तदेवेदमिति द्रव्यं, गुणकर्मणी च विनष्टे । तदिदमभेदे नोपपद्यते । न नोपपद्यते, स्थित्युत्पत्तिविनाशात्मक-मेव नो विस्त्वित रुचकाद्यदाहरणे वक्ष्यामः । तदिह वस्त्विप गुणकर्मनाशे नश्यत्येव । रूपं हि तद् वस्तुनः, कथं तद्विनाशे न नश्यतीति शक्यते वक्तुम् । तयोरि नात्यन्तिको विनाशः, वस्त्वात्मना विद्यमानत्वात् । जाताविप चैषैव गतिः । तत्रापि हि स्थित्युत्पत्तिविनाशा दृश्यन्त एव । वियुक्तबोधोऽपि इत्रयते । दश्यते हि विनष्टपिण्डवियुक्ता पिण्डान्तरे जातिः । सा कथं ततो भिन्ना भविष्यति । अथ तत्र कथित्रद् भेदमाश्रित्य समाधि-

तत्रापि चेन्न दृश्येत भेदः केश्चित् कदाचन रक्तादिबुद्धिसम्यक्त्वं विनिवार्येत केन वा ॥१४५॥ नचाप्ययुतसिद्धानां सम्बन्धित्वेन कल्पना। नानिष्पन्नस्य सम्बन्धो निष्पत्तौ युतसिद्धता॥ तथाच सति सम्बन्धे हेतुः कश्चिन्न विद्यते।

रिभधीयते, शक्योऽसौ गुणकर्मणोरिष वक्तुमिति केन विशेषेण जातावभे-दमाश्रित्य गुणकर्मणोर्भेदं वर्णयाञ्चकुः । अतो यदा जात्यादयो दश्यन्ते, तदौ पिण्डादभेदेनैवावगम्यन्त इत्यभेदोऽपि तेषाम् । येव तु काचिदनुपपत्ति-रापाद्यते सानेकान्तवादिनां नासज्यत इत्यस्तु तावदिदमिति ॥ १४४ ॥

यदितु जात्यादिवोधिविधानुविधायिनः स्फटिकादाविप चारुणा-दिवोधा भवेयुः, कस्तेषामिष प्रामाण्यं वारयेदित्याह — तैत्रापीति ॥ १४५॥

एवं जात्यादीनामभेदं प्रतिपाद्यदानीमैकान्तिकभेदवादिनः काणा-दान् प्रत्याह—नचापीति । एवं हि मन्यन्ते— भिन्नयोरेव जात्यादित-द्वतोः समवायठक्षणः सम्बन्ध इति । तथाच पठन्ति— 'अयुतिसिद्धाना-माधाराधेयभूतानामिहप्रत्ययहेतुर्यः सम्बन्धः स समवायः' इति । तदयुत-सिद्धयोः सम्बन्धित्वासम्भवादनुपपन्नमिति । कथं पुनरयुतसिद्धानां सम्ब-न्धित्वमनुपपन्नं भवतीत्यत आह — नानिष्पन्नस्य सम्बन्ध इति । अय-मभिप्रायः — केयमयुतसिद्धिः । किं युतसिद्ध्यभावमात्रम् , अथवाप्थक् सिद्धिः । यदि युतसिद्ध्यभावः, कस्य केन सम्बन्ध इति सिद्धयोहिं सम्ब-न्धनोः सम्बन्धे भवति, नासिद्धयोः । अथाप्थक्सिद्धः, तत्राप्येतदेवोत्तरं नानिष्पन्नस्य सम्बन्ध इति । अप्थङ्निष्पन्नयोस्तादात्म्यादिति भावः । अथितद्देषपरिहारार्थं पृथङ्निष्पत्तिरिष्यते, तथा सति युतसिद्धिरेवापद्यत इत्याह — निष्पत्ताविति ॥ १४६ ॥

किं पुर्नरनिष्टमापादिबम् । निन्त्रिष्यत एव जातितद्वतोरसम्बद्धयो-रेव कियानिप कालमेदः । तां च तयोरवस्थां योगिनः पश्यन्ति नान्ये । न

१. 'त्र', २. 'अ' स. पाठः. ३. 'त्वं न सम्भव', ४. 'यदि' यु' क. पाठः. ५. 'थापृ', ६. 'रिदमनि' ग. पाठः।

पण्णामपि न सम्बन्धः पदार्थानां प्रतीयते॥१४७॥ समवायवियोगाच्च विश्लेषः स्यात् परस्परम्। तत्कलुप्तावव्यवस्था स्यात् तस्य तस्यान्यसङ्गतेः॥

तावता रञ्जुघटयोरिव तयोर्युतसिद्धयोरेव सम्बन्धः संयोगः स्यादिति वाच्यम् । नहि नः पृथक्सिद्धिर्युतसिद्धिलक्षणम् । अपितर्हि । भिन्नाश्र-यत्वं पृथग्गतिमत्त्वं च । द्वयारन्यतरस्य वा युतसिद्धिः तदभावोऽयुतसिद्धिः । नच जातेस्तदुभयमस्तीत्ययुतसिद्धयोः समवाय एव सम्बन्धो भविष्यति, अत आह — नथाच सनीति । अयमभिप्रायः — न तावत् पृथक्-सिद्धे जातिव्यक्ती वयमुपलभामहे । योगिगम्यश्च जात्यादिरहितः क्षणो दुस्साध एव । उपत्यापि ब्रूमः । हेत्वभावात् सम्बन्धो न स्यादिति । नहि रज्जुघटयोरिन् पृथक्सिद्धयोदेवदत्तादिजातिव्यत्तयोः संयोजको दृश्यते । समवायस्तु न तावत् सम्बन्धहेतुः, सम्बन्धरूपाभ्युपगमात् । अथापि तद्भेतुः, नैवमिप युतसिद्धौ सम्बध्नाति । नन्नतं युतिसिद्धिरेय जातेर्ना-स्तीति भिन्नाश्रयसमवायाभावादपृथग्गतिमस्वाचेति । न, युतासिद्धि-शब्दस्य पृथक्सिद्धिमात्रवचनत्वात् . नृत्रा तदभावमात्रमयुतसिद्धिराख्या-यते । सा चत् पृथक्सिद्धिरस्ति कथमयुतसिद्धिभविष्यति । अथापि पारिभाषिकोऽयुतसिद्धिशब्दः, तथापि व्यक्तः स्वावयवसमवायित्वाज्जा-तेश्च व्यक्तयाश्रयत्वाद् भिन्नाश्रयाश्रयित्वमस्तीति 'युतसिद्धिप्रसङ्गः । नच युतसिद्धिसम्बन्धे समवायो हेतुः । नच हेत्वन्तरमप्यस्तीति सूक्तं न सम्बन्ध हेतुः कश्चिदिति । सम्बन्धहेत्वभावाच षडिप द्रव्यादयः पदार्थाः असम्बन्धा भवेयुरित्याह — पण्णामिति ॥ १४७ ॥

अपिच, अयं समवायः सम्बन्ध वा समवायिनो सम्बन्नाति असम्बन्ध वा । न तावदसम्बन्ध, असम्बन्धस्य सम्बन्धहेतारदृष्टत्वात् । सम्बन्धन्तु सम्बन्धहेत्वन्तरमन्तरेण न सम्भवति. नच तदुपरुभ्यते । अतः समवायिभ्यः समवायस्य वियोगाद् विश्लेषात् समवायिनामपि परस्परविश्लेषः स्यादित्याह — सम्बन्धनेति । सम्बन्धहेत्वन्तरकल्पनायां त्वव्यवस्था स्यादित्याह — तत्करुप्ताविति ॥ १४८ ॥

अथ तस्यात्मरूपत्वान्नान्यसम्बन्धकरुपना।
अभेदात् समवायोऽस्तु स्वरूपं धर्मधर्मिणोः ॥
निह स व्यतिरिक्तः सन् सम्बन्धं प्रतिपद्यते।
तिस्मिस्ताभ्यामिभन्ने तु न नानात्वं तयोर्भवेत्॥
ननु धर्मातिरेकेण धर्मिणोऽनुपलम्भनात्।
तत्सङ्घमात्र एवायं गवादिः स्याद् वनादिवत्॥
आविर्भावतिरोभावधर्मकेष्वनुयायि यत्।

यदि तु समवायिनोरात्मरूपं स्वरूपमेव समवायः नासावन्येन सम्ब-न्धनीय इत्युच्यते, एवं तर्द्यङ्गीकृतोऽभेदवाद इति धर्मधर्मिणारेव स्वरूपं समवायोऽस्तु यद्यवश्यं समवायनाम्ना प्रयोजनं, किं समवायान्तरप्रहेण-त्याह — अथेति ॥ १४९ ॥

अत्र कारणमाह — नहीति । उक्तमिदं व्यतिरिक्तस्य सम्बन्ध-हेत्वन्तराभ्युपगमेऽनवस्था । अभेदे तु परमुभयवादिसिद्धयोर्धमधर्मिणोरेवा-भेदोऽभ्युपगन्तव्यः । किं समवायग्रहेणेति ॥ १५०॥

नन्वस्तु जात्यादिधर्माणामभेदः, धम्येव तु भिन्नो नोपलभ्यते यः सिवकल्पकज्ञानैर्विपयीकियते, तत् ताबदुपन्यस्यति — निन्वति । एवं हि मन्यन्ते — नायं धर्मी धर्मेभ्योऽतिरिक्तोऽङ्गुलीभ्य इवाङ्गुष्ठो दृश्यते । नचास्य व्यवस्थापने प्रत्यक्षं प्रक्रमते । तस्येन्द्रियजत्वादिन्द्रियाणां पञ्चानां पञ्चसु रूपादिषूपक्षीणत्वात् । पष्ठस्य च मनसः स्वातन्त्र्येण बहिर्विष्यन्यव-स्थापनेऽसामर्थ्यात् । यथाहुः —

''क्षीणानि चक्षुरादीनि रूपादिष्वेव पत्रसु। न पष्टमिन्द्रियं तस्य प्राहकं विद्यते बहिः॥''

इति । अतो रूपादिसङ्घातमात्रमेवेदं बहिरुपलभ्यते न तत्त्वान्तरं वृक्ष-सङ्घात इव वनबुद्धिरिति ॥ १५१ ॥

अत्र परिहारमाह - आविभाविति धर्म्यन्तेन । अयमभि-प्रायः - प्रतीमो हि वयं विष्फारिताक्षा रूपादिवदेकं द्रव्यं नच विपर्येति तत् तन्हर्मि यत्र वा ज्ञानं प्राग् धर्मग्रहणाद भवेत् ॥ अतो जात्यादिरूपेण धर्मि यद गृह्यते नरेः। पाररूप्यं न तस्यास्तीत्यत्रामाण्यं न युज्यते ॥१५३॥ यस्यापि व्यतिरेकः स्याद् धर्मेभ्यो धर्मिणः स्फुटः। नित्यं तस्यापि तादृष्याग्न मिथ्यात्वं प्रसज्यते ॥ यो ह्यन्यरूपसंवेद्यः संवेद्यो वान्यथा पुनः । स मिथ्या न तु तेनैव यो नित्यसवगम्यते॥१५५॥ नचानेकेन्द्रिययाद्यं भिन्नतां प्रतिपद्यते।

कथमन्यथा भविष्यतीति । यत्त्वभेदेन नोपलभ्यत इति । सत्यम् , केन वा धर्मेभ्योऽत्यन्तभेदो धर्मिण उपयते । ग्राहकाभावस्तु रूपादिवदन्वयव्यति-रेकाभ्यां दर्शनस्पर्शनयोरेव सामर्थ्यप्रदर्शनेन परिहर्तव्यः । अपिच यदि धर्मातिरिक्तो धर्मी न स्यात् कोऽयमाविभीवतिरोभावधर्मकेषु रूपादिष्वनु-गतः प्रत्यभिज्ञायते । प्रत्यभिजानीमो हि वयमग्निसंयोगप्रच्यावितप्राच्य-रूपमुपजातरूपान्तरं सोऽयं घट इति घटम् । नच तदत्यन्ताभेदे घटते स्थित्युत्पत्तिविनाशानामेकत्रापातात् । अतोऽस्ति धर्मेभ्यो भिन्नं तेष्वनुगतं, धर्मिरूपं यद्वशादेवं विभाग इति । अपिचात्यन्ताभेदपक्षे धर्मग्रहणमन्त-रेण धर्मी न ज्ञायेतैव । दश्यते च धर्मग्रहणात् प्रागेव सन्तमसादौ धर्मि-ज्ञानिमत्याह — यत्र वेति । अतः सिद्धमस्ति धर्मि धर्माश्च तदनित-रेकिणो जात्यादय इति ॥ १५२ ॥

तद्विशिष्टवोधे परह्नपनिरूपणाभावान्नाप्रामाण्यं सविकल्पकज्ञानानाः

मित्याह — अत इति ॥ १५३॥

अस्तु वात्यन्तभेदः, तवापि न विथ्यत्याहः - यस्यापीति द्वयेन । अयमभिप्रायः -- नान्यरूपसंवेद्यतामात्रेण् मिथ्यात्वं, किन्तु पुनरन्यथा-संवेदनेन । वाधकप्रत्ययेनेति यावत् । इह च सर्वेषां सर्वदा च तद्रुपा बुद्धिरिति भावनाया इव धात्वर्थविशिष्टबोधो न मिथ्येति ॥ १५५ ॥

नन्वेवं कायचक्षुर्गीचरो धर्मी भिद्यते ग्राहकमेदाद् रूपादिवत् । तानि वा तद्देव सत्यपि प्राहकमेदे न भिद्येरन् अनेकेन्द्रियप्राह्यमेकं सद्

^{ी. &#}x27;स म', २. 'कं सत्त्व' ग. पाउ:

मा भूद्भिन्नशरीरस्य याद्यत्वाद् भिन्नरूपता ॥१५६॥ जात्यभेदादभेदश्चेदिन्द्रियत्वेन तत् समम् । तुल्यबुद्धरतो भिन्ना न सत्तेन्द्रियभेदतः ॥ १५७॥ बुद्धिभेदाच नैकत्वं रूपादीनां प्रसज्यते । एकानेकत्विमष्टं वा सत्तारूपादिभेदतः ॥ १५८॥ कचिच्च सङ्करान्नाक्षमेकिमत्यवसीयते । दार्ळ्यदौर्यल्यभेदेन व्यवस्थापि यतः कचित् ॥१५९॥

दृष्टं सत्त्वमिति चेत्, न । विकल्परूपस्येन्द्रियेणाग्रहणात् । अपिचेन्द्रि-याणां सङ्कीर्णविषयत्वेऽक्षानेकत्ववैयर्थ्यमपि । एकमेव हि तदेन्द्रियं नाना-विषयान्, परिच्छेत्स्यतीति किंमिन्द्रियभेदेन । तदुक्तं —

''नैकं रूपाद्यभेदो वा दृष्टं चेन्नेन्द्रियेण तत्। अक्षानेकत्ववैयर्थ्यं स्वार्थे भिन्नेऽपि शक्तिमत्॥'' त्राह**—नचानेके**ति।यत्तावदुक्तं ग्राहकभेदाद् भेद इति।त

इति, अत्राह—नचानेकेति। यत्तावदुक्तं ग्राहकभेदाद् भेद इति। तदयुक्तं, भिन्नशरीरस्थचक्षुर्प्राह्यस्याभिच्चत्वेन हेतोरनैकान्तिकत्वादिति॥ १५६॥

यदि तु चक्षुष्वेनैकत्वादिन्द्रियभेद एव तत्र नास्तीत्युच्यते, तदि-धापीन्द्रियत्वेन समानम् । अतो बुद्धिभेदिनिबन्धन एव भेदो न ग्रीहक-भेदिनिबन्धन इत्यभिप्रायेणाह — जात्यभेदादिति । अतएव भिन्ने-न्द्रियग्राह्यापि सत्ता एकबुद्धिविषयतया न भिद्यत इत्याह — तुल्येति । सर्वेन्द्रियैर्हि सत्तागुणत्वयोर्ज्ञानमिति भावः ॥ १५७॥

रूपाद्यभेदो वेति यदुक्तं तत्राह — बुद्धिभेद्रविति । सिद्धसा-धनत्वं वा द्वयोरिप प्रयोगयोरित्याह — एकेति । सद्रूपेण रूपादीनामेकत्वं रूपादिरूपेण च धर्मिणो नानात्वमित्यर्थः ॥ १५८ ॥

अक्षानेकत्ववयथ्ये परिहारमाह — काचिचेति। न काचिद् धर्मिणि त्वक्चक्षुषोः सङ्करो दृष्ट इत्येकमेवाक्षं युक्तमित्यर्थः । अत्र कारणमाह — दार्ळोति। यदि हि सङ्करदर्शनादेकत्वमाश्रीयते, तद्दार्ळ्यदौर्वल्यभेदेन व्यवस्था नोपपद्येत । दृढे हि चक्षुषि दुर्बेष्ठे च श्रोत्रे रूपमुपलम्यते । एवं बलवित

यथा हि मनसः सार्धं रूपादो चक्षुरादिना।
प्रवृत्तिः सुखदुःखादो केवलस्येव गम्यते ॥ १६० ॥
न कचित् सङ्कराभावात् सर्वत्रैव निवर्तते ।
कचिच्च सङ्करं दृष्ट्वा सङ्करोऽन्यत्र कल्प्यते ॥ १६१ ॥
श्रोत्रादेरुपघातेऽपि शब्दादिस्मृतिदर्शनात् ।
वर्तमानस्य चाज्ञानाद् व्यवस्था सम्प्रतीयते ॥
एकं यदि भवेदक्षं सर्वेरिद्येत वा न वा ।
कल्प्यते शक्तिभेदश्चेच्छित् वो न वा ।

श्रोत्रे दुर्वे च चक्षुष्यि शन्दः ध्र्यते । सेयं चक्षुरश्रोत्रयोविषयन्यवस्था नाक्षेकत्वे घटत इति ॥ १५९॥

निन्वयं व्यवस्थानुपपन्नेव, सर्वत्रेव प्रसङ्गात् । यदि हीन्द्रियान्तर-मिन्द्रियान्तरिविषये न प्रवर्तते, कचिदिष न प्रवर्तत । प्रवृत्तो वाव्यवस्थया सर्वत्रेव प्रवर्तेत अतिकमदर्शनादत आह — यथा हीति द्वयेन । नेदम-हृष्टान्तं पक्षीिकयते यत् कचिद् व्यवस्था कचित् सङ्कर इति । सङ्कीयते हि मनश्रक्षुरादिभिः रूपादिबोधे । सुखादिसंवेदने च व्यवतिष्ठते । अतः कार्यदर्शनानुसारिणौ व्यवस्थासङ्करौ नानुपपन्नो । नत्वेकत्र व्यवस्थादर्श-नात् सर्वत्रेव सङ्करो निवर्तते । कचिद् वा हृष्ट इति सर्वत्रेव प्रसजतीति ।।

किंपुनरनयोः येवस्थासङ्गरयोर्भनसः कारणमत आह — श्रान्ता-देशिति । उपहतश्रोत्रादिरिप शब्दादि स्मरित इत्यत आन्तरे स्मृतिसुखा-दावन्यनिरिपक्षं, वर्तमानं च रूपादि न जानाति । अतस्तत्र वहिः कारणापेक्षं मनैः । अतः कचित् सङ्गरः कचिचासङ्गर इति व्यवस्था सिध्यतीति ॥१६२॥

एवं कार्यव्यवस्थया व्यवस्थासङ्गरी प्रतिपाद्येदानीमक्षेकत्वे दोष-माह — एकमिति । नन्वेकत्वेऽिष शक्तिभेदाद् व्यवस्था सेत्स्यित, अत एकमेव सर्वशरीरव्यापि त्विगिर्निद्रयं कल्प्यतां, शक्तयस्तस्य देहभागेषु भिज्ञा भवन्तु किमिन्द्रियभेदेनात आह — कल्प्यत इति । शक्तिभेदो वा कल्प्यते इन्द्रियभेदो वा । को विशेषः । नन्विन्द्रियकल्पनायां शक्ति

१. 'न: क्र' क. पाठ:.

शृणुयाद् विधरः शब्दं सङ्करे चक्षुरादिना। मनसो वा स्वतन्त्रत्वे वर्तमानार्थबुद्धिषु॥ १६४॥ न स्मरेद् विधरः शब्दं श्रोत्रं चेत् स्मृतिकारणम्। स्मृतिवद् वा भवेदस्य वर्तमानार्थधीरिष॥ १६५॥

मद्भेदोऽप्यपरः कल्पनीय इति गौरवम् । अस्तुवा प्रमाणवन्त्यदृष्टानि क-ल्प्यानि सुबहून्यपि, सन्ति देहेपु पृथिव्यादिभृतभागाः कल्प्रमान्धादिप्रका-शनशक्त्रपश्चेति वर्णितम् । यसु सकलशरिष्वापिन एकस्यैव वायवीयस्य त्विगिन्द्रयस्य रूपादिप्रकाशनशक्तिकल्पनं तद्त्यन्तापरिदृष्टमप्रमाणकमिति भावः । इन्द्रियं भवेदिति । इन्द्रियस्थानेन्शक्तिः कल्पनीयतया निपतेदिन् त्यर्थः ॥ १६३ ॥

एवं दार्ब्यदेविल्यभेदेन कार्यव्यवस्थां प्रतिपाद्याक्षानेकत्वं समर्थितम्। इदानीं व्यवस्थानाश्रयणे दोपमाह — शृणुयादिति । यदि नेन्द्रियाणि व्यवस्थितिविषयाणि भवेयुः, विधिरोऽपि चक्षुष्मान् शब्दं शृणुयात् । चक्षुषो-ऽपि तिहृपयव्यापारात् । अतो नैकत्र सङ्करदर्शनेन सर्वत्र तत्कल्पना कार्या । तिदिदं दार्ब्यदेविल्यभेदेनेत्सस्येव व्यतिरेकप्रदर्शनम् । व्यवस्था तावद् द्वयते । यदि तु सर्वत्रेव सङ्करः स्यादयं दोपः स्यादिति । मनस इदानीं यथा हि मनस इत्यनेन निदर्शितंयोंव्यवस्थासङ्करयोक्कत्योर्व्यतिरेके दोषं दर्शियव्यन् सङ्करव्यतिरेके तावदाह — मनसो वेति । अयमर्थः — यदि मनो चिहिविपयवेदने स्वतन्त्रं भवेत् , तत्राप्ययमेव दोपः विधरः शब्दं शृणुयादिति । तस्यापि मनसो भावात् । अयं च वर्तमानस्य चाज्ञाना-दित्यनेन यो चिहिविपयवेदने मनसः सङ्करो दिशितः तस्य व्यतिरेक इति । १६४ ।।

अन्तर्विषयवेदने च यन्मनसः स्वातन्त्र्यमुक्तं तद्धातिरेके दोष-माह— न स्मरेदित । यदिह्यान्तरेऽपि वाहिर्विषयवेदनवन्मनो बाह्यापेक्षं भवेद् , विधरः शब्दं न स्मरेत् श्रोत्राभावात् । अथासत्यपि कारणे

१, 'तस्य व्यव' क. पाट:.

स्मृतिश्च न भवेत् पश्चाद् यह्नीयात् तक्ष चेन्मनः। श्रोत्रयहणवेलायां नच सर्वा स्मृतिर्भवेत्॥ १६६॥ बोधात्मकतया पुंसः सर्वत्र यहणं भवेत्।

स्मृतिः स्याद्, एवमेव वर्तमानोपलिब्धरिप भवेत्। अयं च श्रोत्रादेरपघा-तेऽपील्यनेनोक्ताया आन्तरेषु मनसा व्यवस्थाया व्यतिरेक इति ॥ १६५॥

परतन्त्रं वहिर्विषयवेदने मन इत्युक्तम् । किंपुनः कारणं बाह्यबोधे मनो व्याभियत इति । सन्ति चक्षुरादीन्येव तत्र कारणानि अत आह ---स्मृति श्रेति व लाय। मन्तेन । अयमभिप्रायः - एवंवादिनौ मन एव!-क्षिप्यते । तत्र चैतदेव तावद् वक्तव्यम् । आत्मेन्द्रियाधसन्निकर्षे ज्ञान-स्याभावो भावश्य मनसो लिङ्गमिति । अस्ति खल्वात्मा । सन्निकृष्यते च नानाथैर्नायनं तेजः । किञ्चिदेव तु ज्ञायते न सर्वम् । तत् कस्य हेतोः कारणवैकल्येन कार्यप्रतिबन्धो दृष्टः यथा सत्सु तन्तुषु पटो नोत्पद्यते तन्तुसंयोगानामभावात् । एवमिद्याप्यस्ति तदन्यद् ज्ञानकारणं यस्मिन्नव्या-त्रियमाणे न ज्ञानसुत्पद्यते व्यात्रियमाणे च भवति । तच्च मन इत्युच्यते । अपिच श्रोत्रादिभिः शब्दायुपलिधकाले यदि मनो न व्याप्रियते, कथमुं-त्तरकालं स्मरणमुपपद्यत । मनो हि स्मृत्युत्पत्तौ कारणम् । तद् यदि शन्दायुप-लर्बिभवेलायां मनो व्यापृतं भवति, ततः पूर्वमसावर्थो मनसा प्रकाशित इति परस्तादपि स्मर्थत इत्युपपन्नं भवति । बाह्येन्द्रियमात्रकारणके तु पूर्वज्ञाने तेषां स्मृतिसमवाये व्यापाराभावात् स्मृतिर्न स्यात् । न ह्यकारणिका ज्ञानोत्मित्तः सम्भवति । अतोऽस्ति बहिर्विषयबोधे मनोन्यापारः । सुखा-दिसंवेदनं चासत्त्वे मनसो नोपपद्येतेति । अपिचासत्त्वे मनसो यदिदं पूर्वातुभूतानां सर्वेषामस्मरणं तन्नोपभद्यते । किञ्चिदेव तु कदाचित् कश्चित् स्मरतीति दृत्रयते । तदेवमुपपद्यते यद्यस्ति किश्चिदन्तःकरणं, तदात्मसंयोग-विशेषेण हि तदा स्मृतिर्व्यवतिष्ठते। नच संस्कारोद्रोधानुद्रोधकृता व्यवस्था। अनुग्राहको हि करणानां संस्कारः न स्वतन्त्रः करणम् । इतरया तु स एवा-न्तःकरणमापद्येतेत्याह — नचेति ॥ १६६॥

. आइ — सेत्स्यत्ययं बाह्यान्तःकरणविवेकः । करणसद्भाव एव तु किं कारणं, बोधस्वभावो हि पुरुषः । तदयमन्यनिरपेक्ष एव शब्दादीन्

१. 'ना यदि म' ग. पाठः. २. 'वे.म' क. पाठः.

युगपद्विषयेऽप्यस्य कारणापेक्षिता नचेत् ॥ १६७ ॥ तस्माज्ज्ञानानुसारेण व्यवस्थासङ्करो कचित् । प्राह्मप्राह्मकशक्तिभ्यः कार्यद्वारेण किल्पतो ॥ १६८ ॥ चक्ष्रूरूपादिभेदस्तु पञ्चधेव व्यवस्थितः । तेन नीलादिभेदेऽपि नेन्द्रियानन्त्यकल्पना ॥ १६९ ॥ तस्मात् पञ्चभिरप्यक्षेर्वोधः सत्तागुणत्वयोः । द्रव्यमूर्तो पुनर्द्वाभ्यां रूपादावेकशः स्थितिः ॥१७०॥

भोत्स्यते, अत आह — बोधिति । यदि ह्ययं बोधस्वभावोऽन्यनिरपेक्षो बु-ध्यते, युगपदेव विश्वं जानीयात् । अतोऽवश्यमस्य नियामकानि कारणान्य-भ्युपगन्तव्यानीति ॥ १६७ ॥

प्रकृताविदानीं व्यवस्थासङ्करौ प्राह्मग्राहकशक्तिद्वारेणोपवर्णितावु-पसंहरति — तस्मादिति । कार्यद्वारेण हि प्राह्मग्राहकशक्तयः । ताभ्यो व्यवस्थासङ्करसिद्धिरिति ॥ १६८ ॥

नतु कार्यानुसारेणिन्द्रियमेदे वर्ण्यमाने नीलादिभेदभिन्नानेकदर्शनात् तदनुसारिणीन्द्रियकत्पना न व्यवतिष्ठेतैव, अत आह— चक्ष्रूरूपादीति । नानाविधमपि हि रूपं विष्कारिताक्षा बुध्यन्त इत्यवान्तरभेदमनादृत्य रूप-मात्रप्रकाशकमेव चक्षुरिति निश्चीयते । एवं श्रोत्रेऽपि दर्शयितव्यम् । अतो नेन्द्रियानन्त्यम् । चक्ष्रूरूपादीति । चक्षुरादिभेदो रूपादिभेदवशेनेति । आदिशब्दस्य प्रत्येकमभिसम्बन्ध इति ॥ १६९ ॥

सुखग्रहणार्थमिदानीं व्यवस्थासङ्करौ संक्षिप्य दर्शयित — तस्मा-दिति। स्पर्शवद्द्रव्यपरिमाणं मूर्तिः। असर्वगतद्रव्यपरिमाणं वा, तिद्विशिष्टानि भूम्यप्तेजांसि द्रव्याणि द्वाभ्यां दर्शनस्पर्शनाभ्यामुपलभ्यन्ते । रूपादिपञ्चकं वैकैकशश्रक्षुरादिभिः। एवं द्रव्यान्तरगुणान्तरकर्मणां जातेश्च यथादर्शनं व्यवस्थासङ्करावनुसन्धातव्याविति॥ १७०॥

१. 'स्वरूपोडन्य', २. 'रो माइक' क. पाठः.

ननु जात्यादिरूपेऽपि शब्दाभेदोपचारतः।
प्रवर्तमाना मिथ्या स्याद् बुद्धी रूपेषु बुद्धिवत्॥१७१॥
न शब्दाभेदरूपेण बुद्धिरथेषु जायते।
प्राक्शब्दाद् यादृशी वुद्धिः शब्दादिषि हि तादृशी॥
ननु गोत्वादिरूपेण गवाकारादिवुद्धयः।
न प्राक् शब्दार्थसम्बन्धज्ञानात् सन्ति कदाचन ॥
जात्यादेस्ततस्वरूपं चेदशब्दज्ञोऽपि लक्षयेत्।
अन्वयद्यतिरेकाभ्यां शब्दरूपत्वनिश्चयः॥१७४॥

एतं तावदस्ति धर्मी ग्राहकभेदे चाभिन्नः । जात्यादयश्च तदनितरेकिणो धर्मा इति पररूपनिरूपणाभावान्न सिवकल्पकज्ञानानां मिथ्यात्वमित्युक्तम् । इदानीमशन्दरूपाणामेव भावानां सिवकल्पकज्ञानेषु शन्दाकारेण
निरूप्यमाणत्वादस्ति पाररूप्यमिति ये वदन्ति, तेषां मतमुपन्यस्यति —
निन्वति । अयमर्थः — यद्यपि जात्यादिरूपो धर्मी, तथापि तेषामेव
शन्दातिरिक्तानामभावात् तद्येण वस्तुनि निरूप्यमाणे शन्दात्मनैव निरूपणमापद्यते । ततश्चाशन्दात्मनां शन्दात्मना निरूपणे पुनरपि पाररूप्यमापन्नमिति मृगतृष्णादिज्ञानवदेव पत्र विकल्पा मिथ्या स्युरिति ॥ १७१ ॥

परिहरति — न भाव्देति । कारणमाह — प्रागिति । बुद्धिरेवात्र शब्दाकारा नास्तीति भावः ॥ १७२॥

अत्र चोदयित — निन्निति द्वयेन । अयमर्थः — किमिदं प्राक् शब्दाद् यादशी बुद्धिरित्युच्यते । निह् शब्दार्थसम्बन्धज्ञानात् प्राग् गोत्व-शुक्कत्वादिरूपेण गव।कारादिभाविषया बुद्धयो भवन्ति । शब्दसम्बन्धो-त्तरकालमेव तद्रूपा बुद्धिरूत्पद्यते । तद् यदि शब्दातिरेकिणो जात्यादयः सन्ति तेषां च तद्रूपत्वं, ततः प्रागि शब्दसम्बन्धादशब्दज्ञोऽपि तद्रूपं लक्षयेत् । नच लक्षयित । अतः शब्दान्वयव्यतिरेकानुविध्रानाच्छब्दस्यैव तद्रूपत्विमिति निश्चीयत इति ॥ १७४॥ यथा रूपादयो भिन्नाः प्राक् शब्दात् स्वात्मनैव तु।
गम्यन्ते तद्वदेवेतत् संज्ञित्वं केवलं परम् ॥ १७५ ॥
नचाविकित्पतः शब्दादिति वाच्यो न यहाते ।
तेनायहीतशब्दोऽपि गोत्वादीन् प्रतिपद्यते ॥ १७६ ॥
श्रुतिसंस्पर्शवोधेऽपि नैवाभेदोपचारता ।
विवेकादर्थशब्दानां चक्षुरश्रोत्रधिया कृतात् ॥
अनन्तधर्मके धर्मिण्येकधर्मावधारणे ।
शब्दोऽभ्युपायमात्रं स्यान्नात्माध्यारोपकारणम् ॥
नचोपेयेऽभ्युपायस्य रूपाध्यासः प्रसज्यते ।
नहि दीपेन्द्रियादीनां रूपाध्यारोप इष्यते ॥ १७९ ॥

परिहरित — घथेति । यथैव हि रूपरसगन्धस्पर्शशब्दा एवाक्षजायां बुद्धौ विभक्ता भासन्ते विनापि शब्दम्, एवं गोत्वादिजातयो गमनादीनि कर्माणि प्रागपि शब्दान्तिर्विकल्पकेनापि विरुक्षणेन रूपेण प्रतीयन्त एव । सम्बन्धग्रहणोत्तरकारुं तु केवरुं संज्ञासंज्ञिसम्बन्धग्रहणमेवाधिकं नापरं कि-िश्वत् । यदि तु शब्दादयो न सन्तीत्युच्यते, कस्याध्यास इति वक्तव्यमिति ॥ १७५॥

सिध्यत्यिप शब्दात्मकता यदि शब्दसम्भेदात् प्राग् गोत्वादयो न प्रतीयन्त एव । न त्वेतदस्ति, अगृहीतसम्बन्धस्यापि तद्बोधोत्पादादि-त्याह — नचिति ॥ १७६॥

परस्तादिष नाभेदोपचारोऽस्तीत्याह — श्रुतीति । कारणमाह — विवेकादिति । द्वाभ्यामिन्द्रियाभ्यां द्वावर्थशब्दौ गम्येते इत्यर्थः ॥ १७७॥

अन्यतरधर्मनिष्कर्षमात्रे तु शब्दस्य व्यापारः, न स्वरूपारोप इत्याह— अनन्तेति ॥ १७८॥

स्यादेतत् — उपायः शब्दोऽर्थबोधे । उपायधर्माश्चोपेयेऽध्यारोप्य-माणा दृष्टा दर्पणादिधर्मा इव मुखादौ, अत आह — नचेति । अनैका-न्तिको हेतुरिति भावः ॥ १७९ ॥

१. 'भ्यां द्वा' . पाठः.

नित्यं यदि च गोत्वादि इाट्ड्र्स्पेण यद्यते।

हपान्तरं न दृष्टं चेद्र भेदाध्यासी कृतो न्विमौ॥

यद्यभेदो न मिध्यात्वं भेदश्चेत् स्यात् स्वरूपतः।

नाध्यारोपप्रसङ्गः स्याद् श्रान्त्या त्वध्यासकल्पना॥

शब्देनैव च निर्देशो यहीतेऽथेंऽवकृत्पते।

गौरित्येव च निर्देशो वाच्यतहुद्धिवादिनाम्॥

निर्देशतुल्यतायां च श्रोत्रा वक्तुस्वरूपता।

शब्द्ज्ञानप्रमेयेषु विज्ञानस्यावसीयते॥१८३॥

अन्नापरे वदन्ति — न वयं जात्यादीनपलपामः । किं तर्हि । गौ-रयिमिति सामानाधिकरण्येन शन्दरूपानुविद्धवोधाद् रूपसमारोपमाचक्ष्महे इति । तान् प्रत्याह — नित्यिक्षिति । अयमभिप्रायः — यदि शन्दरूपानु-विद्ध एव सर्वदा गोत्वादिबोधः रूपान्तरं तु तेषां कदाचिदिपि न दृष्टं, कथं तर्हि शन्दरूपान् तद्रूपभेदसिद्धिः, असति भेदे कुत्र किमध्यस्यत इति ॥ १८० ॥

अभेदान्युपगमे च पाररूप्याभावात्त सविकल्पकज्ञानानां मिथ्यात्व-मित्याह — घचाभेद इति । पारमार्थिके तु स्वरूपभेदान्युपगमेऽध्यारोप-वाचोयुक्तिरनर्थिका । नह्यसङ्कीर्णस्वभावं वस्तु तस्त्वन्तरात्मना भ्रान्तिवर्जितै-रारोपयितुं शक्यते । नच सर्वदा सर्वेषां भ्रान्तिः सम्भवति, तदेतदा-ह — भेदश्चेदिति । अतो भ्रान्त्यैवयमध्यासकल्पना तद्वादिनामित्याह —

भ्रान्त्येति ॥ १८१ ॥

भ्रान्तौ बीजमाह — ज्ञाब्देनेति । गृहीतो ह्यथों न शब्दमन्तरेण निर्देष्टं शक्यत इति भावः । तथापि किमत आह — गौरिति । त्रयाणामपि वाच्यवाचकज्ञानानां समानो निर्देशः गौरिति शब्दो गौरित्यथों गौरिति ज्ञानमिति । वाच्यं च स च बुद्धिश्च वाच्यतद्बुद्धयः । तद्वादिनां पुरुषाणां गौरिति समानो निर्देशः प्रतीयत इत्यर्थः ॥ १८२ ॥

तथापि किं जातमत आहू — निर्देशेति । अयमर्थः — एवं हि श्रोता विकल्पयति यतोऽयं वक्ता त्रिष्विप समानं शब्दं प्रयुक्ते, अतोऽस्या-

१. 'गोरथी' क. पाठः.

भ्रान्तिहेतुसमानत्वेऽप्युपायत्वान्नितिश्रुती । मन्यतेऽर्थे समध्यस्ते नार्थाध्यासं तयोः पुनः ॥ गोत्वे सास्नादिसदृपा गादिरूपाभिधायके । निराकारोभयज्ञाने संवित्तिः परमार्थतः ॥ १८५ ॥ यदि चाभेदरूपेण शब्देनार्थः प्रतीयते । एकरूपत्वमक्षादो देवनादेः प्रसज्यते ॥ १८६ ॥

नुभविश्विष्विषि समान एव । तद्व स्वयमि सिविकल्पकज्ञानप्रभेयमधे बुध्यमानिश्वगोचरस्य ज्ञानस्य वक्तृस्वरूपतामध्यवस्यति । याद्दशं वक्त्रा प्रतिपन्नं ताद्दगेव प्रतिपद्यत इति यावत् । एवं पूर्वपूर्ववक्त्रनुसारेणोत्तरोत्तरेषां श्रोतृणां निर्देशसाधारण्यादध्यासश्रम इति ॥ १८३ ॥

यदि निर्देशसाधारण्याद् भ्रान्तिः, अर्थाध्यासः एव किं न शब्दबुद्धचोः प्रतिपाद्यते । समानं हि भ्रान्तिबीजमत आह — भ्रान्तिति ।
उपायो द्यर्थस्य जडात्मनः स्वयमप्रकाशस्य मितश्रुती । उपायपूर्विका चोपेयिश्यितिरिति तत्पूर्वमर्थं बुध्यमानास्तद्ध्यासं मन्यन्ते । श्रुतिश्च श्रूयत इति
शब्दोऽभिधीयते । मत्यध्यासश्च पूर्वमनुपक्षिप्तोऽपि कैश्चिदाश्रितः । स च
शब्दाध्यासनिराकरणेनैव तुल्यन्यायतया निराकृतो भविष्यतीत्युपन्यस्तः ।
एवं बौद्धगन्धिवैयाकरणा मन्यन्ते — जात्यादिरर्थो व्यतिरेकाव्यतिरेकिनकल्पदूरीकृतनिर्द्धपणः । श्रून्याङ्कुरजन्मादौ तु बार्द्धासम्भवादशक्योऽभ्युपगन्तुम्, अतो ज्ञानाकार एवार्थ इति । तदिप ज्ञानात् प्रागेवार्थस्त्पोपलम्भात्
तद्द्वारेणेव ज्ञानावधारणान्निराकृतं वेदितव्यम् । विकल्पपरिहारस्त्वाकृतिअन्थे वक्ष्यते । श्रून्यादौ तु बार्ह्यार्थसम्भवो निरालम्बनवाद इति ॥ १८४॥

निपुणं तु चिन्तयतां त्रिष्विप विलक्षणा बुद्धिरूपजायत इत्याह — गोत्व इति । उभयोर्ज्ञानमनाकारमनुमीयत इत्यर्थः ॥ १८५ ॥

अयमपरः शब्दाध्यासे दोष इत्याह — यदि चेति । शब्देन सहा-भेदरूपेणत्यर्थः । अक्षादौ शब्देऽध्यस्यमाने शब्दैकत्वात् तद्रूपत्वाचार्थस्य देवनादेरेकत्वं प्रसज्यत इति ॥ १८६ ॥

१. 'राकरण:' क. पाठ:. २. 'ह्यार्थसं' ग. पाठ:.

स्यादनक्षिनिवृत्त्या चेन्न प्राक् शब्दात् प्रतीयते । गवादिष्विष तुल्यं चेन्नेकरूपस्य दर्शनात् ॥१८७ ॥ त्रये विभीतकादीनां नेकधर्मान्वयोऽस्ति हि । शब्दः साधारणस्तेषां जातिशब्दाद् विलक्षणः ॥ परस्परविभिन्नं तु ज्ञायतेऽत्राकृतित्रयम् । तद्ध्यासे न युज्येत तद्रपस्याविभागतः ॥१८९ ॥ निभनाः स्युरक्षशब्दाश्चेन्नार्थे संशयदर्शनात् । न सामान्याद्दते स स्याद्र्षाभेदश्च गम्यते ॥१९० ॥

नन्वस्त्येवानक्षनिवृत्त्या त्रिष्वप्येकत्वं, न । शब्दात् प्रागनवगतः । अगृहीतसम्बन्धस्य च शब्दस्याप्रत्यायकत्वात् । तदेतदाशङ्कया सहाह — स्यादिति । अध्यासवादी स्वाभिप्रायेण चोदयति — गवादिष्विति । इतरश्च स्वमतत्वेनोत्तरमाह — नेति । कारणमाह — एकेति । दृश्यते हि प्रागेव शब्दान्निर्विकत्पकेनाप्येकं रूपमनुगतमिति प्रागेवोक्तमिति ॥ १८७॥ विभीतकादिषु नैकरूपानुगमोऽस्तित्याह—न्त्रय इति । शब्द एवात्र

साधारणो गवादिजातिशब्दिवलक्षणो नार्थ इति ॥ १८८ ॥

कि पुनरत्राप्येकशब्दवाच्यतया शावलेयादिवदेकधर्मान्वयो नेष्यते। अत आह — परस्परेति । अयं च विविक्ताकृतिवोधोऽध्यासपक्षे न युक्तः । शब्दरूपस्याविभागादित्याह — तद्ध्यास इति ॥ १८९॥

नतु न वर्णः शब्दः । किं तर्हि । स्कोटः । तदिह भिन्नार्थप्रत्ययावसेय एव भिन्नः स्फोट इत्याशङ्कते — भिन्नः स्युरिति । तत्र परिहारमाह — नेति । कारणमाह — अर्थ इति । संशयो द्यर्थ उचिरते शब्दे भवति । स शब्दभेदे न भवेदिति भावः । यदि संशयः ततः किमत आह—न सामान्यादिति । सामान्यदर्शननिबन्धनो हि संशयः । स शब्दभेदेऽनुपपन्न इति । शब्दसादृश्यात् तर्हि संशयो भविष्यतीत्यत आह — रूपाभेद इति । अयमभिप्रायः — न वर्णातिरिक्तः पदस्फोटोऽस्तीति वक्ष्यामः । वर्णा एव हि पदं, ते चाभिन्नरूपाः प्रतीयन्त इति ॥ १९० ॥

१. 'वस्तुत्वे' ग. पाठः.

भवत्यादौ च भिन्नेऽपि नामाख्यातत्वसंज्ञ्या।
रूपेकत्वेन चाध्यासे तुल्यार्थत्वं प्रसज्यते॥१९१॥
शब्दानिष्पत्यभेदाच्च तिङन्तार्थस्य साध्यता।
कथं कथं च मूर्तार्थो वाचके मूर्तिवर्जिते॥१९२॥
गवाश्वशुक्कशब्दादेवीच्यरूपानपेक्षणे।
वाचकत्वव्यवस्थानं कथं जातिग्रणादिषु॥१९३॥
वृक्षप्रक्षादिशब्दानां तुल्ये भेदे घटादिभिः।
विशेषणविशेष्यत्वं कथमधीनपेक्षया॥१९४॥
सामानाधिकरण्यं च न स्याद् वाचकबुद्धिवत्।
एकत्र चोपसंहारो न बुद्ध्योर्निर्विकल्पके॥१९५॥

दुर्भणः शन्दभेद इति दूषणान्तरमाह -- अवस्थादगविति ॥ १९१॥

अयं चापरो दोप इत्याह — बाब्देति कथमन्तेन । अभिन्ना हि शब्दस्य निष्पन्नरूपता नामाख्यातयोगिति । इदं च नोपपद्यत इत्याह — कथं चेति । कः पुनर्मूर्तोऽर्थः । न तावज्जातिः अमूर्तत्वात् । व्यक्तिस्त्वध्यासवादिभिरिप नापठिपतेव । सा च मूर्तवेति । को दोषः । सत्यम् । इदं तु परिणामविवर्तवादिनः प्रत्युक्तम् । परिणामवादिनो हि वागेवार्थात्मना परिणमतीति मन्यन्ते, त उपाठभ्यन्ते । कथममूर्तस्य मूर्तः परिणामः । मूर्तानां हि मृदादीनां मूर्तो घटादिपरिणामो भवतीति युक्तम् । एवं विवर्तवादेऽपि वाच्यम् । मूर्तं हि मुखमादशें विवृत्तं युक्तं यद् मूर्तमुपलभ्यते । अमूर्तविवते तु कथं मूर्तिनर्भासा बुद्धिरिति ॥ १९२ ॥

तथा यचेदं गवाश्वादयो जातिशब्दाः ग्रुह्णादयो गुणशब्दा इति विभज्यन्ते, तदिष वाच्यरूपानपेक्षणे नोषपद्यत इत्याह — गवाश्वेति ॥

विशेषणविशेष्यभावोऽपि बाह्यार्थानपेक्षया न व्यवतिष्ठत इत्याह — वृक्षप्रक्ष्मादीति ॥ १९४॥

सामानाधिकरण्यं च नीलोत्पलादिषु शब्दबुद्ध्योरिवार्थबुद्ध्योरिप नाध्यास्त उपपन्न इत्याह—सामानाधिकरण्यमिति। अपिच एकत्रोप- वस्तुमात्रे स चेदेवं सर्वेषामेकवाच्यता।
भवेद् गवादिशब्दानां सर्वेर्वेस्तु हि गम्यते॥१९६॥
नचासाधारणे भेदे नीलोत्पलमितीष्यते।
नहि शब्द्धप्रवृत्तिः स्याद्व्यत्रान्यत्र चेष्यते॥१९७॥
नच नीलोत्पलं नाम वस्त्वेकं किश्चिदिष्यते।
शब्दार्थयोर्थतो भेदो गम्यतेऽत्रयवानुगः॥१९८॥
शब्द्धप्रस्य चाध्यासः पर्यायेष्विप दृश्यते।
एकाधिकरणास्तेन स्युस्ते नीलोत्पलादिवत्॥

संहते बुद्धी समानाधिकरणे भवतः । तदिहाध्यासवादिनां कुत्रैकत्रोपसंहारो वाच्यः । न तावदसाधारणे, तस्यापि कर्ल्यनीयत्वादित्याह — एकत्रेति । अस्मन्मते तु वाच्यभागानुप्रवेशद्वारेणास्त्येकत्रोपंसंहार इति विवेचनीय-मिति ॥ १९५ ॥

यदि त्वसाधारण एव वस्तुत्वसामान्यगोत्त्वर उपसंहार इष्यते, ततः सर्वेषामेव गवाश्वादिशब्दानां वस्तुगोत्तरत्वाविशेषात् सामानाधिकरण्यं प्राप्तोतीत्याह — वस्तुभात्त्र इति । इह वस्तुत्वाभ्युपगममनापाद्येव वार्त्तिक-कृता दोषवाहुल्यादतिप्रमङ्गोऽभिहित इति ॥ १९६ ॥

अभ्युपगम्याप्यसाधारणोपसंहारं व्यक्त्यानन्त्यान्नीलोत्पलपदप्रयोगो न स्यात्, दृश्यते चासाविति दूपणान्तरमाह — नचेति ॥ १९७ ॥

नचानेकनीलोत्पलब्यक्तिसाधारणी नीलोत्पलत्वजातिर्भवद्विरिष्यते यत्र शब्दो वर्तेतेत्याह — नचिति । न केवलं नेष्यते, युक्तिश्च तदभ्युपगमे न भवतीत्याह — शब्दार्थयोरिति । द्वौ द्यत्र नीलोत्पलशब्दावध्यस्यते । अतः श्रुतशब्दभागानुगतो द्वावेव शब्दाध्यासरूपावथों गम्येते । निह शब्दद्वयाध्यासे प्रत्याय्यैकत्वं सम्भवतीति ॥ १९८ ॥

यदि सहप्रयोगमात्रात् सामानाधिकरण्यमित्युच्यते, स तिहं पर्याय-शब्दयोरिष कदाचिदव्युत्पन्नवोधार्थे प्रयोगो दृष्ट इति तयोरिष सामाना-धिकरण्यं स्यादित्याह — शब्दद्वयस्येति ॥ १९९॥ नचानवगते पूर्वं पदमधें प्रयुज्यते ।
तत्र सम्बन्धवेलायां कीहराोऽर्थः प्रतीयते ॥ २०० ॥
तदानीं नार्थरूपे हि राव्दरूपस्य सम्भवः ।
नचासाधारणांदोन सम्बन्धानुगमः कचित् ॥२०१ ॥
तत्र पूर्वानपेक्षत्वे यद्यात्माध्यासद्यक्तता ।
शब्दस्य प्रथमेऽपि स्याच्छ्रवणेऽध्यस्तरूपता ॥२०२॥
मम वाच्यानभिज्ञत्वान्न भवेत् स्मरणं ततः ।
भवतस्त्वर्थरूपस्य वाचकेष्वपि दर्शनात् ॥ २०३ ॥
यथा त्वज्ञातशब्दानां वाच्ये तद्धीने जायते ।
तथेवाज्ञातवाच्यानामुपलब्धेऽपि वाचके ॥ २०४ ॥

अपिच नानवगतसम्बन्धं पदं प्रत्याययति । नचानवगतेऽर्थे सम्बन्धोऽनुभवितुं शक्यते । तदिहाध्यासवादे सम्बन्धानुभववेळायां कीदृशोऽर्थः प्रत्येतच्य इति वाच्यमित्याह — नचेति । न केनचिद् रूपेण प्रत्येतुं शक्यत इति भावः ॥ २००॥

किमिति न शक्यते, अत आह — तदानिस्ति । शब्दरूपो हार्थः । नचान्युत्पन्नस्ताद्र्प्यावधारणे समर्थः । तदिहाध्यासात् सम्बन्धबुद्धिः ततश्राध्यास इति तत्रेतरेतराश्रयमिति भावः । असाधारणेन च सम्बन्ध-ग्रहणं नाशङ्कनीयमेव, पिण्डान्तरेऽप्रयोगप्रसङ्गादित्याह—नचेति ॥ २०१॥

तदिदानीं सम्बन्धानेपेक्षस्यैव शब्दस्यात्माध्यासशक्तत्वं बलादाप-· तितं, तत्र च प्रथमश्राविणोऽपि तद्र्पार्थबोधप्रसङ्ग इत्याह — तत्रेति ॥

नच वाच्यं तवापि शब्दो नित्यमर्थेन सम्बद्धः तत् किमर्थे स्मरणं नादधातीति । मम ह्यस्ति वाच्यं व्यतिरिक्तं तद् . येन वाच्यवाचकसम्बन्धो-ऽवगतः स शब्ददर्शनादर्थं स्मरति । यस्त्वस्येदं वाच्यमिति न जानाति न तस्यार्थस्मरणमिति नातुपपन्नं किश्चिदित्याह — अकेति । भवतस्तु वाचकरूपातिरिक्तवाच्यरूपाभावात् प्रथमश्रवणेऽप्यध्यस्तरूपता स्यादिति पूर्वेण सम्बन्ध इत्याह — भवत इति ॥ २०३ ॥

नत्वेतदस्तीति व्यतिरेकेण दर्शयति — पश्चेति ॥ २०४ ॥

तस्मान्नातीव वाच्यानां वाचकाधीनता भवेत्।
स्मारकत्वाच्च तेष्वेव पारतन्त्र्यं प्रतीयते ॥ २०५ ॥
तेन सम्बन्धवेलायामर्थात्मा योऽवसीयते ।
शब्दादिष स एवेति नार्थरूपं प्रणश्यति ॥ २०६ ॥
प्रवृत्तो वा निवृत्तो वा यां शब्दः कुरुते मितम् ।
तादात्म्यं तस्य शब्दस्य न कथित्रत् प्रतीयते ॥
करहस्तादिशब्देभ्यः शब्दरूपस्य भेदतः ।
भिन्नोऽर्थः सम्प्रतीयेत तद्ध्यारोपकल्पने ॥ २०८ ॥
आत्माध्यासश्च सादश्यादुपरागाच्च दृश्यते ।
न तावदर्थसादृश्यं शब्दस्येह प्रतीयते ॥ २०९ ॥
नचानुरागः शब्देन भिन्नदेशस्य युज्यते ।
दूरस्थप्रतिविम्बं च नारूपस्य प्रतीयते ॥ २१० ॥

यतश्च गृहीतशन्दोऽपि नार्थं प्रतिपद्यते, ततो नैय वाचकाधीनं वाच्यमित्याह -- तस्मादितिः । प्रमाणान्तरावगतार्थरूपस्मारकत्वात् तु श्रुतेरेव तत्पारतन्त्रयं युक्तमित्याह — स्मारकत्वादिति ॥ २०५ ॥

उपसंहरति — तेनेति ॥ २०६ ॥

प्रवृत्तिनिवृत्त्युपदेशेषु कुर्याद् न कुर्यादित्येवमादिषु शन्दस्यातदा-त्मकत्वात् तदात्मकार्थबोघोऽनुपपन्न इत्याह — प्रवृत्ताविति ॥,२०७॥ पर्यायशब्देषु च शब्दभेदादर्थ(भेदोप?भेदा)पत्तिरित्याह — कर-

हस्तादीति॥ २०८॥

अपिचायमध्यासः साह्ययाद् वा भवति शुक्ताविव रजतस्य, उप-रागाद् वा मणाविव जपारुणिम्नः । नचैतदुभयमपि शन्दाध्यासे सम्भ-वति । दूरस्थेनानुरागासम्भवात् साह्ययानवगतेश्चेति । तदेतदाह — आत्माध्यास इति सार्धेन । यदपि विवर्तवादिनां प्रत्यवस्थानं दूरस्थ-मपि चन्द्रादि जले विवर्त(मु? उ)पलभ्यते, तद्वच्छन्दोऽपि प्रत्येष्यत इति । तद्युक्तम् । अह्रपस्य प्रतिविम्बासम्भवादित्याह — दूरस्थेति ॥ २१० ॥ शब्दसर्वगतत्वेन यद्यर्थप्राप्तिरुच्यते ।
सर्वार्थानां भवेच्छब्दैः सैर्वरेवानुरञ्जनम् ॥२११ ॥
नच भिन्नेन्द्रियमाद्यं किञ्चिदस्त्यनुरागकृत् ।
निह लाक्षानुरक्तेऽपि स्फाटिके धीस्त्वगादिभिः ॥
अनुमानागमौ मिथ्या स्यातामध्यासकल्पने ।
निरूपणस्य मिथ्यात्वात् सर्वाभावः प्रसज्यते ॥
तथास्त्विति यदि ब्र्याद् भिथ्या स्ववचने सति ।
कथमेवं वदेद्थों नानृताद्वि प्रतीयते ॥ २१४ ॥

ननु यदिदमुक्तं दूरस्थत्वाच्छच्देनानुरागो न सम्भवतीति, तद-युक्तम् । वैभवेन शब्दस्य सर्वत्र सन्निधानादत आह — इण्डदेति ॥ २११ ॥

किञ्चायमनुरागः समानेन्द्रियग्राह्येणैव दृष्टः यथा चाक्षुषस्य मणे-ररुणिम्ना चाक्षुषेणैव । निह त्वचा स्फिटिकेऽनुभूयमाने चाक्षुषोऽरुणिमा तमनुरञ्जयति । एवं श्रोत्रः शब्दो न चाक्षुषमर्थमनुरञ्जयितुं शकोतीत्याह— नचेति ॥ २१२ ॥

एवं तावदशन्दात्मनः शन्दात्मकतया वेदने पाररूप्यप्रसञ्जनेन यत् सिवकल्पकज्ञानानां मिथ्यात्वमुक्तं तिन्नराकृतम् । अध्यासवादिनां तु सिवकल्पकज्ञानिमध्यात्वेनानुमानादीनां प्रामाण्यं दुर्लभित्याह — अनु-मानेति । न केवलमनुमानादीनां प्रामाण्यं न सिध्यति, सर्वनिक्रपणाना-मेव तु विकल्पाधीनत्वात् सर्वलोकवेदव्यवहारो च्लेदप्रसङ्ग इत्याह — निरूपणस्येति । निरूपणं निर्णय इति ॥ २१३ ॥

नतु सर्व मिथ्येव वाचोऽतिरिक्तं वाद्ययत्वाद् विश्वस्य, 'तद् यथा शङ्कुना सर्वाणि पर्णानि सन्तृण्णान्येवमोङ्गारेण सर्वा वाक् सन्तृण्णा ओ-ङ्कार एवेदं सर्वं' 'वागेव विश्वा भुवनानि जिज्ञरे' इति श्रुतेः । अत आह — तथास्त्विति । सर्वमिथ्यात्वे प्रतिज्ञाया एव मिथ्यात्वाद् न सर्वमिथ्यात्वं सिध्यतिति ॥ २१४ ॥

शून्यवादोत्तराच्चापि यथार्थं वृद्धिशब्दयोः।
प्रवृत्तिर्नं तु तत् तन्त्रमर्थरूपं कदाचन ॥ २१५॥
तस्मात् प्रागपि ये शब्दाद् भिन्नैकत्वादिवृद्धिभिः।
यद्धन्ते सर्वदा तेषां परमार्थास्तिता भवेत् ॥ २१६॥
शब्दाभ्युपायकेऽप्यर्थे तदभावे च यद्यपि।
अर्थवृद्धिर्न जायेत नार्थे रूपं प्रणश्यति॥ २१७॥
चश्चरादेरभावे हि रूपाचात्मा न यद्यते।
स्वरूपनाशो रूपादेस्तावन्मात्रेण नेष्यते॥ २१८॥
सम्बन्धस्य च नित्यत्वान्नार्थस्य स्यादरूपता।

अपि चायमध्यासापरनाम्ना बाह्यापलापः । बाह्यापलापो माहायानिकः पक्षः । स च शून्यवादोत्तरेणैव निराकार्य इत्याह — शून्यवादेति । बुद्धिग्रहणं बुद्ध्यध्यासनिराकरणार्थम् । इदं च प्रागपि व्याख्यातिमिति ॥ २१५ ॥

प्रकरणार्थमुपसंहरति — तस्मादिति । भिन्नैकत्वादिवुद्धिभिरिति । अनुगतव्यावृत्तिवुद्धिभिरित्यर्थः ॥ २१६ ॥

एवं तावत् प्रमाणान्तरप्रतिपन्नार्थगोचरः शब्दः न तत् तन्त्रमर्थरूपमित्युक्तम् । इदानीं तु यद्यपि शब्दोपायकोऽर्थोऽसति शब्दे नावगम्यते,
तथापि न तस्य स्वरूपनाशो भवति । निह चक्षुरादेरभावे रूपादिपञ्चकं न
प्रतीयत इति तदसद् भवति । तदेतदाह — शब्दाभ्युपायक इति
द्वयेन । इह चोपायापेक्षत्वेनासत्त्वं निराकृतं, 'न हि दीपेन्द्रियादीनामिस्यत्र
हेतोरनैकान्तिकत्वमुक्तमिति विवेक इति ॥ २१७,२१८ ॥

नन्वस्तु अन्दातिरिक्तमर्थरूपम् । तृतु सम्बन्धग्रहणात् प्राक् शन्दा-कारेण नावगतम् । उत्तरकालं तु तदाकारमवगम्यत इत्यतदाकारस्य तदा-कारप्रतीतिर्मिथ्यात्वमत आह — सम्बन्धस्येति । नित्यो हि वाच्यवाच-कसम्बन्ध इति पूर्वमपि तच्छन्दवाच्यशक्तिरासीदेव।परस्तात् त्वभिव्यक्ता । युगपन्न हि सर्वेषामन्याकारार्थवेदनम् ॥ २१९ ॥ तदाकारेऽपि तद्वच्चेद् द्वये सति परीक्ष्यताम् । किन्न्वर्थस्यातथाभावो प्रहीतुः किन्न्वराक्तता ॥ सदसद्भावयोरथे विरोधित्वादसम्भवः । प्रहीतृभेदाच्छक्तत्वमशक्तत्वं च युज्यते ॥ २२१ ॥ यथान्धानन्धयोः पार्श्वे रूपस्येत्यभिधास्यते । तेनार्थे ध्वन्युपायस्य तद्वीनीन्यस्य जायते ॥ २२२ ॥

एतावच तदानीमिप शब्दाकारत्वं न तदात्मता। अतो नातदाकारं तदाकारतया गम्यत इति कुतो भ्रान्तिः। शब्दसम्बन्धमात्रेण चेदं शब्दाकारत्वमुच्यते। न तु शब्दात्मकतया, 'नित्यं यदि च गोत्वादी'त्यत्र शब्दात्मकत्वमङ्गीकृत्य भ्रान्तित्वं निराकृतमिति विवेकः। अरूपता अशब्दरूपतेत्यथः। कथं पुनिरदमवगम्यते सम्बन्धग्रहणात् प्रागपि तद्रूपमासीदिति,
अत्राह — युगपदिति। नहि युगपदेव सर्वे शब्दासम्भिन्नमर्थं बुध्यन्ते।
यदैव ह्येकोऽशब्दाकारमर्थं प्रत्येति, तदैव ब्युत्पन्नो गौरयमिति विकल्पयति।
अतो नातद्रूपस्य तद्रूपतया ग्रहणिमृति।। २१९।।

अत्र चोदयति तदाकार इति।

यथैव ह्यतदाकारो न सर्वेरवगम्यते । तदाकारोऽपि न तथा सर्वेरिति कथं तथा॥

इति । परिहरति — द्वये सतीति । परीक्षास्वरूपं दर्शयित — किन्न्विति ।। २२० ।।

निर्णयमाह — सद्सद्भावयोशित । तदाकारत्वमस्ति नास्तिः चेति नोपपद्यते, विद्यमानस्य तु शत्त्यशिक्तभेदादुपलम्भानुपलम्भौ युक्तौ। शक्तिसदसद्भावाविष तदाधारभेदादुपपन्नावेवेति विद्यमानैव तदाकारता अशक्तैर्नानुभूयत इति निर्णयं इति ॥ २२१ ॥

अत्रैव दृष्टान्तमाह — यथेति । रूपस्य ग्रहणे ग्रहीतृभेदात् शक्ता-शक्तत्वं यथेत्यर्थः । एतच सम्बन्धपरिहारेऽभिधास्यत इत्याह — इत्यभि-धास्यत इति । इतिरिदमर्थे । शक्ताशक्तत्वे विभजते — तेनेति । येनेयं देवदत्तादिशब्दे तु सम्बन्धायत्वदर्शनात् । अर्थर्स्यानित्यतायां च ताद्रूप्यस्याप्यनित्यता॥२२३॥ तत्राप्यौत्पत्तिकी शक्तिस्तद्रूपप्रत्ययं प्रति । प्राह्मयाहकयोरिष्टा नियोगस्य त्वनित्यता॥ २२४॥ तत्र सर्वेरताद्रूप्यं प्राङ् नियोगात् प्रतीयते । तेनेष्टमेव मिथ्यात्वं केश्चिद्ध्यासकल्पने ॥ २२५॥

शक्तितो व्यवस्थोपपत्तिमती तेन शब्दोपायकस्य ग्रहीतुः शब्दाकारा धीर्ने-तरस्येति विवेकः ॥ २२२ ॥

अत्र चोदयित — देवदत्तादीति । तुशब्दः पूर्वोक्तिनिवृत्तौ । नित्यस्तु स्यादितिवत् । यदेतदुक्तं प्रागिप शब्दाकार एवासावर्थ इति तद्व्यापकं, देवदत्तादीनां कल्पनास्वसम्भवात्, तत्र द्यादिमान् सम्बन्धः । अर्थोऽपि देवदत्तादिरिनत्यः । अतः पूर्वापरयोः कोट्योः प्रसंख्यानात् ताद्व्यं शब्दरूपत्वमनित्यम् । अतोऽवश्यमेव तत्रातदाकारं तदाकारतया कल्यत इति मिथ्यात्वमिति ॥ २२३॥

परिहरित — तन्त्रापीति । देवदत्तरान्दोऽपि देवा एनं देयासु-रित्याशिषा लन्धमर्थं निजयेव शक्तया वदित । एवं चैत्रादिशन्दा अपि नक्षत्रप्रहादिनिमित्ता गवाश्वादिशन्दवित्तित्यसम्बन्धा एवेति तद्भदेव नातदा-कारता तद्भूपत्रत्ययं प्रतीति देवेर्दत्तो योऽर्थः स तस्यार्थः अतस्तद्र्यस्पप्रत्ययं प्रति प्राह्मग्राहकयोवीन्यवाचकयोरीत्पत्तिक्येव शक्तिः, नियोगमात्रं तु यद-भिनवे पिण्डे तद्दित्यम् । नच तद्दित्यतया शन्दार्थसम्बन्धस्यानित्यता भवति । शन्दस्यातदर्थत्वादिति ॥ २२४ ॥

यत्र तर्हि पिण्डे नियोगवशादेव देवदत्तादिशब्दा अ(न?)न्वर्था एव वर्तन्ते । डित्थादिशब्दाश्चानुगमश्चन्याः तत्र कथं सत्यत्वं, तत्र द्विशब्दात्मनैवार्थो विकल्प्यते न त्वर्थसमवायि किञ्चिद् विशेषणमस्ति।सैव च नामकल्पनेत्युच्यते।अन्वर्थत्वे तु यथासम्भवं कर्मादिकल्पनैव दर्शयितव्या। अतः पुनरपि नामकल्पनं मिथ्येत्यापतितं तदिहैकेषां मतेनाभ्युपगमेनैवो-त्तरमाह — तन्त्रेति ॥ २२५ ॥

यदा तु याद्दशः पिण्डः पूर्वं शब्दात् प्रतीयते । ताद्दशस्मरणे हेतुः शब्दस्तत्र यथार्थता ॥ २२६ ॥ नियोगात् परतो वापि शब्देन त्यज्यतां मिथः । तद्राद्यशक्तिरर्थस्य पाररूप्यं न तावता ॥ २२७ ॥ सर्वाकारपरिच्छेचशक्तेऽर्थं वाचकेऽपि वा । सर्वाकारार्थविज्ञानसमर्थे नियमः कृतः ॥ २२८ ॥

स्वमतेन परिहारमाह — भदा त्विति। सत्यमतवृप एवासौ पिण्डः परस्तादिष न शब्दाकारेणावसीयते । किन्तु तदवस्यैव संज्ञा, याहशो- उसावर्थः पूर्वमवगतस्तादशस्येव तस्य स्मर्णु हेतुः । अतो नान्यदन्या- कारेण प्रतिपन्नमिति कुतो मिथ्यात्वम् । कथं, नु नामकल्पनायां डि-त्थोऽयमिति सामानाधिकरण्यसुद्धिः। अर्थसमवायिना हि विशेषणेन नीलो-त्यलादिषु सामानाधिकरण्यं दृष्टम्। एकान्तिभिन्नगोचर्योस्तु शब्दार्थञ्चद्धाः कथं सामानाधिकरण्यमिति वक्तव्यम्। अतो भ्रान्तिरेवेयम् । भैवम् । उक्तं हि — 'नात्र शब्दाकारं वस्तु चकास्ती'ति । डित्थोऽयमिति नायमर्थः डित्थशब्दारमकोऽयमिति । नहीयमीदशी प्रतिपत्तिरिति । अपि तर्हि डित्थ इति नामास्येति । अतो न नामकल्पना भ्रान्तिरिति ॥ २२६ ॥

अन्यन्मतं — प्रागि नामनियोगान्नामाकारप्राह्मशक्तिरर्थस्यासी-दिति । अत्यन्तासत्या गगनकुसुमवद् भावियतुमशक्यत्वात् । नियोगे तु कृतेऽसौ शिक्तरिभव्यज्यते परम् । अतः प्रागिष तद्र्षसद्भावेऽस्ति प्रमाण-मिति न पाररूप्यं, तदेतदाह , नियोगादिति ॥ २२७॥

एतदेव प्रपञ्चयति — सर्वाकारेति । अस्ति हि सर्वशब्दपरि-च्छेद्यैताशक्तिरर्थस्य । यत्र हि डित्थडवित्थयोरन्यतमः शब्दो नियुज्यते स एव तं गमयति । शब्दोऽपि सर्वाकारार्थविज्ञानसमं एव यत्रैव नियुज्यते तमेव गमयति । तदेवमनियमप्रसक्तौ नियममात्रं नियोक्त्रा पित्रादिना कियत इति ॥ २२८ ॥

१. 'ध्रश' ग. पाठः

तत्र शब्दार्थसम्बन्धं प्रमातुः स्मरतोऽपि या।
बुद्धिः पूर्वग्रहीतार्थसम्बन्धादुपजायते ॥ २२९ ॥
बक्षुषा सन्निकृष्टेऽथें नाप्रत्यक्षमसो भवेत् ।
विविक्ता एव तेऽप्यर्थाः स्मृतिप्रत्यक्षगोचराः ॥२३०॥
समर्येते शब्दसम्बन्धो मा भृत् प्रत्यक्षता तयोः ।
तद्प्रत्यक्षभावेन न त्वर्थस्यापि वार्यते ॥ २३१ ॥
यहीतमपि गोत्वादि स्मृतिस्पृष्टं च यद्यपि ।
तथापि व्यतिरेकेण पूर्ववोधात् प्रतीयते ॥ २३२ ॥

एवं तावत् सर्वप्रकारं पाररूप्ययुक्तिकत्सारिता । इदानीं स्मृतिसङ्करेणाप्रामाण्यसम्भावनां वारयित — ल न्नेति सार्धेन । शब्दार्थसम्बन्धं स्मरतोऽपि वा प्रमातुर्या बुद्धिर्भवित नासावप्रत्यक्षं, चक्षुपा सान्नेकृष्टेऽथें या बुद्धिर्भवित सा प्रत्यक्षं तदानीमिप चक्षुस्सन्निकर्षोऽनुपरत
एव । एवं स एवायं गौरिति पूर्वगृहीतानुसन्धानादिप जायमाना नेयमप्रत्यक्षं, प्रत्यक्षकारणस्य चक्षुपोऽनुपरतत्वात् । तदत्र शब्दार्थसम्बन्धस्मरणपूर्वगृहीतानुसन्धानाभ्यां प्रत्यक्षत्वं न वार्यत इति प्रतिज्ञातः (१९)परस्तादुपपादिषच्यत इति । नचात्र 'तेनेन्द्रियार्थसम्बन्ध' इत्यनेन गतार्थत्वं
तत्र स्मरन्निप स्वधर्मेण विकल्पयन्नरः प्रत्यक्षवानिति प्रतिज्ञातं केवलं, न
तूपपादितम् । अत्र शब्दाध्यासनिरासपर्थन्तेन सन्दर्भेण स्वधमिविकल्पः
प्रसाधितः । इदानीं तु स्मरन्नपीत्यस्यार्थः प्रपञ्चयते । तेन तद् प्रहणकवाक्यम् । उत्तरस्तु तत्प्रपञ्च इत्यनवद्यम् । इदं चानवहितानां चित्तमनुरज्जयित नेतरेषामिति । कथं पुनः स्मृतिसम्भेदेनाप्रामाण्यमत आह —
विविक्ता एवेति ॥ २३० ॥

विवेकमेव दर्शयति — स्मर्येते इति । शब्दसम्बन्धौ हि स्मर्येते अतस्तावप्रत्यक्षौ नत्वर्थस्य प्रत्यक्षता वारियतुं शक्यत इति ॥ २३१ ॥

नन्वर्थो हि पूर्वगृहीत एव गृह्मते । स एवायमिति च प्रतिस-न्धीयते । अतः कथं प्रत्यक्षो भविष्यतीत्यत आह — गृहीतमपीति । व्यतिरेकेण आधिक्येनेत्यर्थः ॥ २३२ ॥ व्यक्तिकालादिभेदेन तत्रास्त्यवसरो मितेः।
यः पूर्वावगतोंऽशोऽत्र स न नाम प्रतीयते॥ २३३॥
इदानीन्तनमस्तित्वं न हि पूर्विधयागतम्।
नहि स्मरणतो यत् प्राक् तत् प्रत्यक्षामितीदशम्॥
वचनं राजकीयं वा वैदिकं वापि गृह्यते।
नचापि स्मरणात् पश्चादिन्द्रियस्य प्रवर्तनम्॥

आधिक्यमेव दर्शयति -- व्यक्तीति । पूर्व हि व्यक्त्यन्तरे जाति-रवगता इदानीं व्यक्तयन्तरेऽवगम्यते । तथा पूर्वेद्युरवगता अपरेद्युरवगम्यते निर्विकल्पकक्षणेऽवगता सिवकल्पकक्षणेऽवगम्यत इत्यधिकपरिच्छेद्याभावा-दस्ति मितेरवसरः। कालश्च यदिन्द्रियसम्बन्धार्थगोचरोऽवगम्यते तदिन्द्रिय-जन्मनैव प्रत्यक्षेणावगम्यत इति तत्सम्बन्धस्य प्रत्यक्षत्वमुपपन्नमिति । तद-प्रत्यक्षवादिनां तु चिरक्षिप्रादिप्रत्यया अनालम्बनाः स्युः । ननु त एव का-लस्य लिङ्गमस्तु विषयस्त्वमीषामभिधातन्यः । यदि द्रन्यादयः, न, तत् स्वरूपमात्रेऽनुत्पादात्, तद्गोचरत्वे कालानुमानासम्भवात् । स्वांशपर्यवसानस्य च विज्ञानवादे निराकरिष्यमाणत्वाद् न स्वांशालम्बनत्वम् । अतो यदमीषा-मोलम्बन (स?तत्) प्रत्यक्षादवसीयत एव । कालेति । आदिशब्देनावस्थाः भेदो गृह्यत इति । नतु न केवलमधिकं गम्यते किन्तु प्रागवगतमपीति कथं प्रामाण्यमत आह—यः पूर्वेति । सविकल्पके हि शब्दार्थस्वरूपसम्बन्धकाल-सम्बन्धाः प्रथन्ते । तत्र शब्दादिरंशोऽस्मृतिविषय इति मा नाम प्रमाणविषयो भवतु । इदानीन्तनी तु वस्तुनः सत्ता न पूर्वमवधृतेत्यस्ति तत्र प्रमाणाव-सर इति स्थितं प्रामाण्यमिन्द्रियन्यापारानुविधानाच प्रत्यक्षत्वमिति । एकं चेदं पूर्वविज्ञानजनितसंस्कारप्रत्युत्पन्नेन्द्रियादिकारणकं ग्रहणस्मरणात्मकं प्रत्यभिज्ञानाभिधानं प्रमाणमिति वेदितव्यमिति ॥ २३३३ ॥

निर्विदं भवत्यधिकविषयं, स्मरणोत्तरकालं भवत् कयं प्रत्यक्षम् । निर्विकत्पस्य प्रत्यक्षस्यैष धर्मो दृष्टः । अत आह — नहीति । निर्वेकत्पस्य प्राग्माविता प्रत्यक्षलक्षणम् । अपि तहीन्द्रियजत्वम् । तश्चा-त्राप्यविशिष्टमिति भावः ॥ २३४३ ॥ वार्यते केनिवन्नातस्तत् तदानीं प्रदुष्यति ।
तेनिन्द्रयार्थसम्बन्धात् प्रागृष्वं वापि यत् स्मृतेः ॥
विज्ञानं जायते सर्वं प्रत्यक्षमिति गम्यताम् ।
विमनस्का यदा केचित् सम्बद्धमि चेन्द्रियैः ॥
व बुध्यन्ते तथा चान्ये साहद्यादिकिमोहिताः ।
तत्र योऽर्थं विवेकेन कौदालात् सहदोष्विपे ॥ २३८॥
सूक्षमं वापि प्रपचेत तस्य भ्रान्तिनं तावता ।
यथा षड्जादिभेदेन गाने लौकिकवैदिके ॥ २३९॥
विवेकेनावगच्छन्ति येषां तत्संस्कृता मितः ।
गानमात्रं विजानन्ति तत्रानिधकृतास्तु ये ॥ २४०॥
तद्ज्ञानान्न मिथ्यात्वं वक्तुं शक्यं विवेकिनाम् ।

यदि स्मरणेनेन्द्रियप्रवृत्तिरेव वार्यते तदा दृष्यते । ततस्तदुत्तरकाठं जायमानं सविकल्पकं प्रत्यक्षं भवेदिप । न त्वेतदस्तीत्याह — नचेति । ॥ २३५३ ॥

यतः स्मृत्या नेन्द्रियं विरुध्यते न वा दूष्यते । तेन प्रागूर्ध्वं वा स्मृतेर्योदीन्द्रयार्थसम्बन्धाद् ज्ञानं जायते सर्वं तत् प्रत्यक्षमभ्युपगन्तव्यमि-

त्याह — तेनेति ॥ २३६ ॥

ननु विदितशब्दार्थसम्बन्धाः सत्येवेन्द्रियार्थसम्बन्धे केचिदेव तमर्थं
जात्यादिना विकल्पयन्ति नापरे । अतस्तावत्सामग्रीकस्यैव कस्यचिदभावादन्नतिबन्वककारणविशेषा भ्रान्तिरेव सविकल्पकप्रत्यय इत्यत आह — विभवस्का इति द्वयेन । अयमभिन्नायः — न व्युत्पत्तीन्द्रियसम्प्रयोगमात्रजं ज्ञानं सविकल्पकं, तदिष सर्वसाधारणं मनःप्रणिधानाद्यपेक्षते । अतो
यदि नाम कस्यचिद् विमनस्कस्य द्रसूक्ष्मसादृश्यादिविषयदोष्मद् व्याम्दस्य नामुकोऽयमिति विशदत्रसम्वभासो भवति, नैतावता कुशलस्य सूक्ष्मसादृश्यादिविवेकचतुरस्यापि विभ्रमेण मवित्व्यमिति युक्तमिति ॥ २३८३ ॥

अत्रैव दृष्टान्तमाइ — यथा षुड्जादीति द्वयेन । तत्संस्कृतेति । षड्जाद्यस्याससंस्कृतेत्यर्थः ॥ २४०१ ॥

ते हि षद्जादिशब्देभ्यो विनाप्येषां विविक्तताम् ।। २४१ ॥

यथावदवगच्छिन्ति तद्वद् गोत्वादि वस्त्विष ।
सङ्गीर्णमर्थमात्रं तु बुध्यन्तेऽभ्यासवर्जिताः ॥२४२॥
विवेकं प्रतिषयन्ते ये शब्दस्मृतिसंस्कृताः ।
यथा रूपादिमत्यर्थे यस्यैवास्ति यदिन्द्रियम् ॥
स तन्मात्रं यहीत्वान्यन्न यहात्यनुपायतः ।
तथा विवेकहेतूनां यदा यं प्रतिषयते ॥ २४४॥
तदुपेये तदा ज्ञानं वर्तते तदनुष्रहात् ।
तेन यावत्प्रमातॄणां विवेकोपायदर्शनम् ॥ २४५॥
न स्यात् तावद् भवेत् तेषां विज्ञानं निर्विकल्पकम् ।

यथा षड्जादिष्वकुश्चारस्यापि विविक्ताकारबोधो भवति विना षड्-जादिशब्दप्रयोगम्, एवं गोत्वाद्यविदितास्मृतशब्दैविविक्तसुपरुभ्यत एवे-त्याह् — ते हीति ॥ २४१३॥

नानाजातिगुणादिसङ्गीर्णं तु तदशब्दज्ञस्य विजातीयपिण्डविविक्त-मवभासते । शब्दस्मरणसंस्कृतानां तु पिण्डविविक्तजात्यादिमात्रं निर्भासत इत्याह — सङ्कीर्णामिति ॥ २४२३ ॥

यत एव स्मरणतन्त्रा विकल्पाः, अतो यदा यच्छन्दस्मरणमाविरस्ति तेनैव तदा वस्तु विकल्प्यते । यथा चक्षुष्मदादिना रूपादि नेतरेण, च-क्षुष्मतापि विधिरेण रूपमात्रं न शब्दः अनुपायत्वादिति । तदेतत्सर्वमा-इ— यथेति द्वयेन । विवेकहेतूनाम् । शब्दानामित्यर्थः ॥ २४४३ ॥

अतः सिद्धं सिवकत्पकमि प्रत्यक्षम् । यावतु विवेकोपाया न शब्दा सुद्धा भवन्ति ताविविविकत्पकं न तु तदेवेत्याह—नेनेति॥२४५३॥ तसाद् यत्र विकल्प्येत वस्तु वस्त्वन्तरास्मना ॥ प्रमाणाभासता तत्र न स्वधमीविकल्पने । प्रत्यक्षत्वमतः सिद्धं सामान्यस्य तथेव च ॥ २४७॥ सम्बन्धस्येति तत्पूर्वमनुमानादि जायते । सर्वं चाप्यनुमानादि प्रत्यक्षं निर्विकल्पकं ॥ २४८॥ न प्रवर्तत इत्येतद्नुमानेऽभिधास्यते । नन्वेवं सित याप्यग्नेर्दूरादप्योष्ण्यकल्पना ॥ २४९॥ सापि प्रत्यक्षमेव स्याद् यथा गोत्वादिबुद्धयः । प्रत्यासन्नतरं गोत्वे प्रत्यक्षत्वेन सम्मतम् ॥ २५०॥ विज्ञानं नान्यदस्तीति प्रत्यक्षामिदमेव नः ।

अतो यत् 'कल्पनापि स्वसंवित्ताविष्टा नार्थे विकल्पनादि'ति बौद्धै-कक्तं तत् परधर्मविकल्पेऽनुमन्यामहे न स्वधर्मजात्यादिविकल्पनेष्वित्या-इ — तस्मादिति ॥ २४६३॥

अतो लिङ्गलिङ्गिसामान्ययोस्तत्सम्बन्धस्य च सविकल्पकप्रत्यक्ष-वेद्यत्वादुपपन्नमनुमानादीनां प्रत्यक्षपूर्वकत्वमित्याह— प्रत्यक्षत्विमिति ॥

किं पुनः प्रयस्यता सिवकल्पकस्य प्रत्यक्षत्वं साध्यते । निर्विक-ल्पकद्वारेणापि बौद्धादीनामिवानुमानादिच्यवहारो घटिप्यते अत आह — सर्वे चेति । यथा निर्विकल्पकपूर्वकमनुमानाद्यात्मानं ठभते, तदनुमा-नेऽभिधास्यत इति ॥ २४८ ।।

अत्र चोर्दयति — नन्चेचिमिति । यदीन्द्रियन्यापारानुपरममात्रा-ज्जात्यादिविकल्पानां प्रत्यक्षत्वम्, एवंतर्हि विस्फारिताक्षो दूरादुष्णो-ऽयमिति विह्नं विकल्पयति । तद्पि प्रत्यक्षमापद्यते इन्द्रियन्यापाराविरा-नादिति ॥ २४९६ ॥

परिहरति — प्रत्या सन्नेति । अयमभिप्रायः — अग्निसंवेदन एव तन्नेन्द्रियन्यापार उपक्षीणः । अग्नित्वादेव न्याप्तिवलेनातुमानिकोष्णवि-कल्पो जायते । गोत्वे तु नेन्द्रियन्यापारतः प्रत्यासन्नमर्थान्तरं प्रत्यक्षत्वेन तत्राप्यक्षेरसम्बन्धं मन्वानस्योपजायते ॥ २५१ ॥
यदा बुद्धिस्तदा नेव प्रत्यक्षत्वेन कल्प्यते ।
स्पर्शनेन तु सम्बन्धं प्रत्यक्षत्वेन जायते ॥ २५२ ॥
मतिरोष्ण्ये परोक्षेयं चक्षुषाय्यौ प्रकाशिते ।
तस्माद् यदिन्द्रियं यस्य याहकत्वेन कल्पितम् ॥
तेनेव साति सम्बन्धं प्रत्यक्षं नान्यथा भवेत् ।
एवं समानेऽपि विकल्पमार्गे

यत्राक्षसम्बन्धफलानुसारः । प्रत्यक्षता तस्य तथाच लोके विनाप्यदो लक्षणतः प्रासिद्धम् ॥ २५३ ॥

सम्मतं किञ्चिदस्ति येन तदेव प्रत्यक्षं नेतरदित्युच्यते । अतो गोत्वमेव प्रत्यक्षमिति ॥ २५०३ ॥

यदिष तत्रापि दूराद् गोमिहिषादिसंशये शब्दिवशेषादिना गोत्था-दिनिश्चयो भवति, सोऽक्षसम्बन्ध आनुमानिक एव नतु प्रत्यक्ष इत्या-ह — तत्रेति ॥ २५१३ ॥

अपिच संवित्पराहतमेवारादुष्णविकल्पस्य प्रत्यक्षत्वम् । अपरोक्षा हि बुद्धिः प्रत्यक्षं, तद् यदा स्पर्शेन्द्रियेणोष्णमनुभूयते तदा त्वपरोक्षाकारा बुद्धिरिति भवति प्रत्यक्षं, चक्षुषा वह्नौ प्रकाशिते भवन्ती परोक्षाबभा-सित्वान्न प्रत्यक्षमित्याह — स्पर्शनेनेति ॥ २५२३ ॥

अतः स्वेन्द्रियानुसारेणैव प्रत्यक्षता । इन्द्रियान्तरं त्वसत्कल्पमेवे-त्याह — तस्मादिति ॥ २५३ ॥

कथं पुनः समानजन्मनोरुष्णाग्निविकल्पयोरेकं प्रत्यक्षमितरचानुमा-निकम्, एवंहि प्रत्यक्षं ठक्षयताठौकिकमेव प्रत्यक्षं ठिक्षतं भवेदत आह — एविभिति । नेदमठौकिकं यत्र ह्यपरोक्षावभासबुद्धिः तत् प्रत्य-क्षमिति ठक्षणाद् विनापि ठौकिका मन्यन्ते । अक्षसम्बन्धोऽपि चापरो- क्षावभासीपयिकतयैव लक्षणकारैरपि प्रत्यक्षलक्षणत्वेनाश्रीयते न स्वरूपेण । अतो यत्राद्यावक्षसम्बन्धफलमपरोक्षावभासित्वमनुश्चियते तस्य प्रत्यक्षता नेतरस्येति सिद्धम् ॥ २५४३ ॥

इत्युपाध्यायसुचरितामिश्रकृतौ काशिकाटीकायां प्रत्यक्षसृत्रं समाप्तम् ॥

शुभं भूयात्।

खिलपूरणी।

पृष्टम्	पद्धिः	बिलांश:	प्रितांशः
4	92	अधर्म + स्तु	अधर्ममाहुः । अर्थास्तु
eq	9	(८हण + स्व?) नेन्द्रि	ग्रहणं तु प्रत्युत्पन्नेन्द्रि
32	95	नहिका + + क्तम्	नहि तत्र निषयो भिद्यत इत्युक्तम्।
37	96	हि + + + वर्त	हि वयं वर्त
"	22	वि + + + का	विषयानेका
O	9	યો ર્થા	योग्ययागःदिधा
,,	8	ष्ट च्यते	हलाभे लभ्यते
"	94	य र्वम	यं योग्यं धाःवर्थम
,,	90	निव तमावा	निविशते तदेष वा
6	8	न प्र	न प्र
,,	२०	ब्दा स्य	इ रार्थस्य
,,	29	व पा	वं भजते लिङादिव्यापा
1,	23	वृ व	वृत्ते: कश्चासाव
,,	२६	चेत् स	चेत् नवमिष स
	25	स प्र	सर्धव्यापाराणां प्र
37	2	मेन प वि	मंऽनवस्थापातः वि
90	93	ष्टो मन्या	ष्टे.पायोऽपं व्या
,,	98	न्ति • अतः	ित प्रवर्तनाम् । अतः
11	92	क्तम्। हि. स्य	क्तम्। एतदेवःभिप्रेत्य

अनन्तरायनसंस्कृतयन्थाविः।

ग्रन्थाङ्कः ९९.

श्रीसेतुलक्ष्मीप्रसादमाला । ग्रन्थाङः ११.

मीमांसाश्लोकवार्त्तिकं

सुचरितमिश्रमणीतया

काशिकाख्यया टीकया ममेनम्

संस्कृतग्रनथप्रकाशनकायीध्यक्षेण के. साम्बद्दावशास्त्रिणा संशोषितम् ।

ब्रितीयः सम्पुटः।

PREFACE.

This is the second part of the Kāśika, a commentary by Upādhyāva Sucarita Miśra on the Mīmāmsā ślokavārtika. and contains Nirālambana vāda and Sūnya vāda of the Autpattikasutra. The printing of this part was delayed for want of sufficient manuscript materials; but fortunately, after the first three formes were struck off, a better manuscript was discovered at the library of Brahmasri Idappalli Subra-This manuscript marked a, about hmanya Valiya Raja. three centuries old, ran up to the end of Sunya vada and also contained at the end Sabdanityatadlikarana and Veda-The first three formes pratyāyakatādhikarana. struck contained some lacunae and the portions filling them as tound in the new manuscript are separately printed and prefixed to the work. The department had already collected a manuscript about four centuries old from the library of the Raja of Kilimanur, and it may be mentioned here that it was this ancient manuscript marked a that prompted us to undertake the edition of the work.

Trivandrum, 3 24-12-1104.

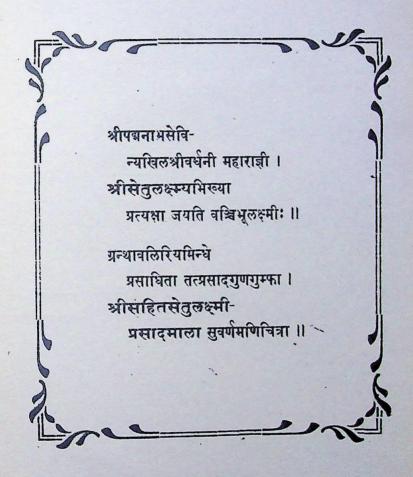
K. SAMBAŠIVA ŠASTRI.

निवेदना।

अयम् उपाध्यायसुचरितिमश्रकृतायाः काशिकाख्याया मीमांसा-श्लोकवार्त्तिकव्याख्याया द्वितीयो भागः, यत्रौत्पत्तिकसूत्रे शून्यवादान्तो विषयः संघितः। अस्य भागस्य प्रसाधने समुपकान्तेऽपि यत्सत्यं परिशुद्धं मातृकान्त-रमनुपलभमानेरस्माभिर्मनागिवोदासि । अथ दैवादनुक्लात् कृतभृरिपरिश्रमाणा-गस्माकं किमपि चक्षुषीव प्रभातं मातृकान्तरमेकमुपल्ल्बं, यद् इडप्पिल्लि-मुब्रह्मण्यवित्यराजस्वामिकम् आदितोऽनुक्रमशः शून्यवादान्तेन भागेनान्ते शब्दिनित्यतावदप्रत्यायकताधिकरणाभ्यां च सनाथं ख संज्ञितं त्रिशतवर्षवृद्धम् । अतश्च मातृकान्तराद् यथायथं समुद्धृतैर्भागस्तत्र तत्र कासुचित् पिक्कषु सं-मुद्रितचरीषु दृष्टाः खिला भागाः प्रप्रिताः । एतद्धं कापि लच्ची पिक्कषिष् साक्मनेन समायोजि । क-संज्ञा कापि मातृका प्रागेवास्मदिधकरणे सम्पादिता किलिमानूर्राजसम्बन्धिनी मार्की चतुःशतवत्सरीवृद्धा निकाममस्माकं प्रथम-मूलं स्वमिति सुतरामादराभिनन्दनयोः स्थानम् ।

अनन्तशयनम्, १

के. साम्बशिवशास्त्री.

विषयानुक्रमणी।

मग्रा•	
षयः.	

पृष्ठम्.

औत्पत्तिकसूत्रम्	11	4	11

धर्मस्य प्रत्यक्षाद्यगम्यत्वेऽपि अभावगम्यत्वमाश्रित्य तन्निरसनपरतयौत्प-	
त्तिकसूत्रमवतारितं भाष्ये, तद्भाष्यस्य धर्मे चोदनैव मानमित्यव-	
धारणस्य चाक्षेपः ।	8
धर्माधर्मयोर्छोकप्रसिद्धिपदर्शनम् ।	3
पूर्वीक्ताक्षेपस्य समाधानम् ।	"
प्रसिद्धरार्थम्लेच्छविभागेनाव्यवास्थितत्वेन 'शास्त्रस्था वा तन्निमित्तत्वात्'	
इति न्यायाच्छास्रमूलकप्रसिद्धेरेव प्रामाण्यम् ।	3
सकलभावप्रमाणनिराकरणादभावनिराकरणाच धर्माधर्मयोश्चोदनैव प्रमा-	
णमित्यवधारणस्योपपन्नत्वप्रदर्शनम् ।	"
सूत्रस्थोपदेशपदस्य योग्यपदान्वयप्रदर्शनम् ।	8
उपदेशस्य धर्मे प्रामाण्यप्रकारप्रदर्शनम् ।	"
'चार्थेऽनुपल्रब्धे' इति स्त्रांशस्य विमर्शः ।	"
चोदना, विधिः, उपदेशः, इत्येषामेकार्थवाचित्वकथनम् ।	4
अल्दविशेषस्य विधेरेव धर्मे प्रमाणत्वेनाश्रयणे चोद्यम् ।	"
विधिं विना यागादीनां पुरुषार्थसाधनत्वानवगतेस्तस्येव प्रामाण्याश्रय-	
णमिति परिहारः ।	Ę
कृतिविधौ पुरुषार्थस्य साध्यत्वसिद्धिमदर्शनम् ।	9
विधि: शब्दभेदो लिङादिस्तद्यापारातिशयो वा कोऽपि तद्यभेदो वास्तु,	
सर्वथा कार्यविधौ पुरुषार्थस्य साध्यतालामो न युक्त इत्यक्षिपः।	"
अस्मिन् विषये मतान्तरोपन्यासः ।	6
नियोगविचारः ।	9
अत्रानुपपत्तिप्रदर्शनम् ।	१०
अत्र ग्रन्थकर्तरभिप्रायवर्णनम् ।	88

विषयः.	पृष्ठम्.
यथावार्त्तिकमनुसन्धाय निष्कर्षः ।	१३
'अनेपेक्षत्वात्' इति सूत्रांशव्याख्यानम् ।	१६
वृत्तिकारग्रन्थः ।	
'वृत्तिकारस्त्वन्यथेमं यन्धं वर्णयाञ्चकार तस्य निमित्तपरीष्टिमित्यवमा-	
दिम्' इति 'एवमादि' इति च पाठद्वये साध्वसाधुविवेचनम्।	9,9
वृत्तिकारमतरीत्या 'तस्य निमित्तपरीष्टिः' इत्यत्र नञोऽध्याहारकथनम् ।	"
सङ्करात् परिचोदनेत्युक्तस्य प्रपञ्चनम् ।	१७
भाष्यमुपादाय सत्प्रत्यक्षस्वरूपदर्शनेन निमित्तसूत्रकृतापरीक्षाप्रतिज्ञायाः	
प्रत्यक्षस्त्रे उपसंहार इति कथनम् ।	"
अयथार्थज्ञानविषयो विचारः।	79
तत्सत्पदयोर्व्यत्ययकरणेन सूत्रस्य सम्पूर्णरुक्षणपरत्ववर्णनम् ।	२०
ईदृशं प्रत्यक्षमिति कथनेनानीदृशं प्रत्यक्षाभासमिति लाभात् तयोर्विवेक-	
प्रदर्शनस्य शक्यत्वम् ।	28
पूर्वीत्तरयोज्ञीनयोर्वाध्यवाधकभावे नियामकवर्णनम् ।	,,
बाधाद्दते न मिथ्यात्वं मिथ्यात्वाधीनो बाध इतीतरेतराश्रयत्वमाशङ्कय-	
तत्परिहारेण विषयभेदप्रदर्शनेन बहुधा बाधाबाधव्यवस्थापनम् ।	"
'यस्य च दुष्टं करणं यत्र च मिथ्येति प्रत्ययः' इति भेदेनोपन्यासस्य	
विषयप्रदर्शनम् ।	२३
निरालम्बनवादः ।	
चोद्यपरिहारपूर्वकं भाष्यकारकृतस्य बाह्यार्थसद्भावसाधनस्य मीमांसाशा-	
स्रीययावद्धविचारीपयोगित्वप्रपञ्चनम् ।	28
तत्र विध्यर्थवादमन्त्रनामघेयविचारोपयोगित्वकथनम् ।	२५
द्वितीयार्थविचारोपयोगित्वकथनम् ।	२८
तृतीयतुरीयार्थविचारोपयोगित्वकथनम् ।	,,
पश्चमार्थविचारोपयोगित्वकथनम् ।	39
षष्ठार्थविचारोपयोगित्वकथनम् ।	30
उत्तर्षट्कार्थविचारोपयोगित्वकथनम् ।	30

विषयः.	पृष्ठम्
अस्यैवार्थस्य निगमनम् ।	३२
संवृतिसत्यं परमार्थसत्यमिति द्विविधसत्याङ्गीकारेण प्रमाणादिव्यवहा-	
रोपपत्तौ पारमार्थिकवाह्यार्थसद्भावप्रतिपादनव्यसनं किमर्थमिति	
शङ्का ।	₹ ₹
अस्याः सत्यभेदानुपपत्त्या दूषणम् ।	"
वृक्षसिंहयोर्वृक्षत्वस्येव मृषापरमार्थयोः संवृतिसत्यपरमार्थसत्ययोः सत्य-	
त्वसामान्याभावः ।	"
मिध्यापर्यायोऽपि संवृतिशब्दः बौद्धरनुद्धेगकरतया लोकवञ्चनार्थतया	
च लालायां वक्त्रासवशब्दवत् प्रयुक्त इति, कल्पनावाचायुक्तिरिप	
स्वनास्तिक्यपरिहाराथेमेवेति च कथनं तन्निरसनं च।	३४
सत्यमसत्यं संवृतिसत्यं चेति त्रिधा तत्त्वविभागस्य सत्यद्वयकल्पनाया-	
श्चासङ्गतत्वकथनम् ।	"
बाह्यशुभाशुभफ्लोपभोगस्य स्वाप्नोपभोगतुल्यत्वनिरासार्थं वाह्यार्थसाधने	21.
प्रयास इति कथनम् ।	३५
वाह्यार्थसद्भावाविचारस्य सप्रयोजनत्वोपसंहारः ।	"
बाह्यार्थमपलपतां योगाचाराणामर्थापलापेन ज्ञानमप्यपलपतां माध्यमि-	
कानां च बाह्यार्थाभावस्य तुल्यत्वात् तद्र्थसद्भावसाधनेनोभयेषां	
निराससम्भवादर्थसद्भावसाधन एव भाष्यकारस्य विशिष्य प्रयत्न	38
इति तात्पर्यविवरणम् ।	,,
प्रमाणतः प्रमेयतश्च द्विधा बाह्यार्थापहृवस्य बौद्धेराश्रितत्वेऽपि प्रमाण-	
म् लकस्येव तदपह्नवस्य प्रपञ्चने बीजकथनम् ।	" ₹७
तत्रापि प्राथमिकं प्रत्यक्षमुत्सृज्यानुमानतो विचारे बीजकथनम् ।	
प्रकृतसङ्गितप्रदर्शनार्थमनुमानभाष्यस्यायतारणम् ।	"
स्तम्भादिप्रत्ययो निरालम्बनः प्रत्ययत्वात् स्वप्नादिप्रत्ययवदिति भाष्य-	36
तिरोहितानुमानोपन्यासः।	70
'सर्व एव निरालम्बनः प्रत्ययः' इति भाष्यस्य जाग्रद्बुद्धिविवक्षयैव	
व्याख्येयत्वे बीजकथनम् ।	?7

^				
य	U	य	٠	

**	27	-
u	2.4	44
-	2	

'प्रत्ययस्य हि निरालम्बनतास्वभाव उपलक्षितः स्वप्ने' इत्यादिभाष्य-	
स्यार्थविवरणम् ।	39
बौद्धोक्तनिरालम्बनत्वानुमाने तद्रीत्या हेतोः पक्षेकदेशतापरिहारः।	80
एवं पूर्वपक्षं कृत्वा 'जामतो हि बुद्धिः सुपरिनिश्चिता कथं विपर्य-	
सिष्यति' इति सिद्धान्तभाष्यस्य विमर्शः, तस्य च विकल्पसम-	
तया वा वैधर्म्थसमतया वा जात्युत्तरमिदमित्याक्षेप:।	88
अस्याक्षेपस्यैकेन मतेन समाधानम् ।	,,
प्रतिज्ञादोष इति प्रत्यक्षबाध इति च प्रकारान्तरेणापि समाधानम् ।	"
उक्तस्य प्रत्यक्षबाधस्य विवरणम् ।	83
जामत्प्रत्यक्षधियां वाधकप्रत्ययरहितानां स्वाप्तप्रत्ययतो वरुवत्त्वेन तासु	
सतीषु नानुमान्मुदेतुमलमिति क्थनम् ।	"
एतस्यार्थस्य प्रपञ्चनम् ।	४३
पूर्वीक्तानुमाने निरालम्बनत्वविशिष्टपत्ययानां साध्यत्वे बौद्धानां विशे-	
षणविशेष्ययोर्विवेकासिद्धवाप्रसिद्धविशेष्यविशेषणः पक्षोऽप्रसिद्धा-	
न्यतरो वेति दूषणम् ।	,,
पश्चधा स्ववाग्विरोध इत्यादिना, निरालम्बनत्वं धर्मिणो भिन्नमभिन्नं	
वेति विकल्पेन च बौद्धमते नानादृषणानि ।	,,
अत्र बौद्धानां प्रत्यवस्थानम् , असतोऽपि सत्त्वकल्पनयानुमानादिव्यव-	"
हार इति तदुक्तार्थस्य निरसनं च।	88
कीदृश्यसतः कल्पनेति विकल्प्य सर्वथा तदुक्तकल्पनाया निरसनम्।	84
प्रत्ययो निरालम्बन इति धर्मिनिर्देशकस्य प्रत्ययशब्दस्य भावकर्तकरण-	
साधनत्वे स्ववाग्विरोधः, कर्मसाधनत्वे सिद्धसाधनमिति च प्रति-	
पादनम् ।	,,
सिद्धसाधनत्वविवरणम् ।	"
कर्तृकरणपरत्वे दोषान्तरकथनम् ।	४६
भावादिषु विरोधः स्यादित्युक्तार्थस्य विवरणम् ।	,,
प्रत्ययपदस्याखण्डरूपत्वेऽपि दोषकथनम् ।	"

विषयः.	पृष्ठम्.
विस्तरेण धर्मिदूषणानन्तरं साध्यस्य निरालम्बनत्वस्य धर्मस्य विकल्प	
पूर्वकं दृषणम् ।	80
सर्वथा वा केनचित् प्रकारेण वा निरालम्बनत्वस्य साध्यत्वे दूषणक	
थनम् ।	8
द्विचन्द्रादिज्ञाने वेलक्षण्यकथनम् ।	86
इन्द्रियार्थसम्प्रयोगसदसत्तया माह्यस्य सदसत्ताव्यवस्थाप्रदर्शनम् ।	"
बौद्धमते अस्य विभागस्यासम्भवप्रदर्शनम् ।	40
अत्र नानादूषणानि ।	"
निरालम्बनबुद्धगुत्पत्तिमात्रस्य साध्यत्वाभ्युपगमेऽपि सिद्धसाधनत्वकथः	
नम् ।	42
तादशबुद्धचुत्पादनशक्तिविरहत्वस्य तथात्वाभ्युपगमे साध्याप्रसिद्ध्याः	
दिदूषणकथनम् ।	43
अस्य पक्षस्य पूर्वाभ्युपगमविरुद्धत्वकथनम् ।	48
अस्याप्ततमबुद्धाभिप्रायविरुद्धत्वकथनम् ।	,,
सर्वलोकप्रसिद्धमहीमहीधरोद्ध्यादिनिषेधादस्य लोकविरुद्धत्वकथनम्।	५५
पक्षादिमाहिन्यतिरिक्ता एव प्रत्यया निरालम्बना इति प्रतिज्ञाकरणेऽपि	
विकल्प्य दूषणम्।	"
उक्तेषु सर्वेषु पक्षेषु विरुद्धाव्यभिचारित्वमनुमानविरोधो वेत्यनुगतदूषण-	
कथनम् ।	4६
पूर्वपक्षे वाह्यार्थालम्बना बुद्धिः समीचीना वाधकापेतबुद्धित्वात् स्वमज्ञा-	
नादिवाधबुद्धिवदिति प्रतिसाधनवर्णनम् ।	"
ज्ञानास्तित्वभिन्नत्वक्षणिकत्वादिधियां सत्यत्वेऽनैकान्तिकत्वं, मिथ्यात्वे	
पक्षबाध इति कथनम् ।	"
तथाच ज्ञानाभावे शून्यत्वमेव प्रमाणार्थ इति बद्धमुक्ताद्यव्यवस्था, मो-	
क्षयत्रवैफल्यं चेति कथनम् ।	40
सर्वसविकल्पकज्ञानानां मिथ्यात्वे ज्ञानास्तित्वादिपक्षो दुर्रुभ इत्यादिना	
दूषणम् ।	"

विषय:.	पृष्ठम्.
एवं सति साङ्ख्यादिसिद्धान्तपरित्यागेन बौद्धसिद्धान्ते पक्षपातस्यायु-	
क्तत्वम् ।	46
मिध्यात्वच्यापकस्य बाधकप्रत्ययस्याभावाद् जात्रद्वुद्धीनां मिध्यात्वा-	
भावः ।	,,
बाधकप्रत्ययं विना मिथ्यात्वाभ्युपगमे अव्यवस्था।	,,
जायज्ज्ञानं सत्यं तत्प्रतियोग्यपेक्षया स्वप्नादिज्ञानं मिथ्येति सम्यक्त्य-	
मिथ्यात्वयोः सप्रतियोगिकत्वेन, सर्वमिथ्यात्ववादिबौद्धमते बीजा-	
भावात् स्वप्नज्ञानस्यापि मिथ्यात्वासिद्धिः ।	"
जायञ्ज्ञानप्रतियोग्यपेक्षया स्वमते स्वमादिधियां मिथ्यात्वोपपत्तिप्रद-	
र्शनम् ।	49
योगिदृष्ट्या जात्रद्भियां सप्रतियोगित्वसम्भावनया स्वप्नमिध्यात्वा-	
शङ्का ।	"
तत्र दूषणानि ।	,,
जाप्रद्बुद्धयः सत्याः इदानीं महाजनस्यावाधात् पराभिमतयोगिवाध-	
ंबुद्धिवदिति प्रतिप्रयोगकथनम् ।	६१
अत्र प्रत्ययत्वमुभयसिद्धो हेतुर्न भवतीति कथनम् ।	६२
अन्तःकरणजन्मनः स्वाप्नविश्रमस्य वाह्यालम्बनत्वप्रतिपादनम् ।	६४
बाह्येन्द्रियजन्मनां विभ्रमाणामपि बाह्यालम्बनत्ववर्णनम् ।	"
शाब्दविश्रमविषयेऽपि गतिप्रदर्शनम् ।	६५
सन्निकृष्टवर्तमानविषयकत्वस्य प्रत्यक्षधर्मत्वकथनम्।	६६
अत्र चोद्यपरिहाराः।	"
स्वमतरीत्या निरालम्बनत्वस्वरूपप्रदर्शनम् ।	६८
अभावालम्बनस्य ज्ञानस्य शङ्कानिरसनपूर्वकमालम्बनकथनं, परमते	
निरालम्बनत्वस्याभावालम्बनत्वस्य च दुर्निरूपत्वकथनं च।	"
दृष्टान्ते साध्यहीनतां विवृत्य विरुद्धो हेतुरिति दूषणान्तरकथ-	
नम्।	६९
वैधर्म्यदृष्टान्ताभावान्न्यूनः प्रयोग इति केषाञ्चिदनुयोगस्तस्यानव-	
सरत्ववर्णनं च।	,,

विषय:	पृष्ठम्.
पक्षीणनिखिळकुहेतुजाळमेवंवादिनं प्रति मीमांसकस्यापहासः ।	७२
निरारुम्बनानुमाने हेतुप्रतिज्ञाविरोधास्यस्य निम्रहस्थानस्यापादनम् ।	७७
असत्याद्वेतोः सत्यार्थिबपयबुद्धचभावकथनम् ।	७९
रेखातो वर्णप्रतीतिवत् स्यादित्याशङ्का, तत्परिहारश्च ।	1,
अत्रार्थे श्रुतिप्रक्रियया शङ्का तत्परिहारश्च ।	٢٤
वासनाभेदनिवन्धनस्य विकल्पप्रविभागस्य तद्भेदनिमित्तासिद्ध्यानुपपत्ति-	
कथनम् ।	58
ज्ञानानां क्षणिकत्वेनासाहित्यात्र वासनेत्यस्यार्थस्य प्रपञ्चः ।	64
आनुरूप्यवासनापक्षनिराकरणम् ।	20
ज्ञानातिरिक्तवासनापक्षे दूपणम् ।	11
आश्रयदूषणेन वासनानिरासः।	69
स्वमतरीत्या ज्ञातुः स्थायित्वाद् वासनोपपत्तिकथनम्।	90
लाक्षोपसिक्तबीज गूरकुषुमवैलक्षण्यपदर्शनेन वासनाभावोपसंहारः।	"
तात्पर्यान्तरवर्णनेन निरस्तस्य वादिनः समाश्वासनम् ।	९१
शून्यवादः ।	
'शून्यस्तु' इति भाष्यस्याक्षेपपूर्वकं तात्पर्यवर्णनम् ।	
पूर्वपक्षविवक्षया संवित्परीक्षावतारणम् ।	93
संवित्परीक्षास्वरूपप्रदर्शनम् ।	
परीक्षायां फलविमर्शः।	17
ज्ञानं वा नीलमर्थों वा नील इति परीक्षाया युक्तत्वप्रतिपादनम् ।	93
तत्राचे ज्ञानातिरिक्तबाह्यार्थासिद्ध्या सिध्यत्यद्वेतं, द्वितीये नीलादि-	
बाह्यार्थः तत्प्रकाशकं ज्ञानं चेति द्वैतसिद्धिरिति विचारे फल-	
भेदवर्णनम् ।	68
तत्र ज्ञानमेवाकारवद् इति पूर्वपक्षपरिम्रहः ।	94
बाह्यार्थस्यैव नीलाद्याकारत्वे आह्यान्तरकल्पनागौरवमिति कथनम् ।	"
प्रमाणवती कल्पना युक्तैवेत्याशङ्कय कल्पनाया अप्रामाणिकत्वप्रति-	
पादनम् ।	95

-			
वि	7.	7	
14	٦	ч	

पृष्ठम् .

बौद्धमते ज्ञानस्य स्वच्छाकारत्वात् कथं माह्यमाहकाकाररूपिततया	
भानमित्याशङ्कायास्तन्मतरीत्या परिहारः ।	96
अर्थाकारकल्पनापेक्षयोभयवादिसिद्धज्ञानाकारकल्पनाया एव ज्याय-	
स्त्वमिति वर्णनम् ।	९९
अत्र कारणवर्णनम् ।	"
ज्ञानं प्रकाशकमिति वदता मीमांसकेनापि ज्ञानाकारत्वस्यावश्याङ्गी-	
कर्तव्यत्वकथनम् ।	१०२
बुद्धिज्ञानपूर्वकमेवार्थज्ञानमिति प्रतिपादनं तदुपसंहारश्च ।	808
निराकारासु बुद्धिषूपलविधर्नास्तीतिकथनम् ।	१०५
सहोपलम्मनियमान्मेयमातृमानत्रयस्याभेदापत्तिकथनम् ।	१०६
मीमांसकैकदेशरीत्या सहोपलिब्धिनियमासिद्धिमाशङ्कय तन्निरसनेन	
ज्ञानस्यैवाकारवत्तया बोध इति वर्णनम् ।	१०७
अर्थाकार एव ज्ञानं समारूढोऽतः साकारमिव ज्ञानमिति शङ्काया	
निरासः ।	१०९
अर्थाकारस्यैव ज्ञाने प्रतिबिम्बितत्विनिरासः ।	११०
रूपभिन्नस्पर्शादीनां प्रतिविम्बितस्वायोग्यत्वकथनम् ।	,,
बहिनायस इवार्थाकारेण ज्ञानस्य संस्रष्टत्विनरासः ।	"
अर्थेन ज्ञानस्य संसर्गस्य निष्प्रमाणकत्वमुक्त्वा ज्ञानवैचिन्यार्थं विचि-	
त्रार्थकल्पनाया दूषणम् ।	883
भासमाननीलादेः ज्ञानार्थोभयाकारत्वोपन्यासः; तद्दूषणं च ।	११५
द्विचन्द्रादिविश्रम इव ज्ञानाकारताया एवौचित्यम् ।	११६
प्रमदातनौ परिवाट्कामुकशुनां कुणपकामिनीभक्ष्यबुद्धयनुरोधेन ज्ञाना-	
कारताया एवाैचित्यम्।	,,
सिद्धान्तारम्भः ।	286
एकमेव ज्ञानं श्राह्यश्राहकोभयात्मकं न सम्भवति तत्र दृष्टान्ताभावा-	
दित्यस्यैवार्थस्य सिद्धान्तम्लभूतस्य प्रपञ्चनम् ।	११९
घटादीन् प्रत्यग्न्यादेर्प्राहकत्वमेव चक्षुरिन्द्रियं प्रति प्राह्यत्वमतो नैक-	
रूपेण तेषां माह्यमाहकत्वमिति विश्वदीकरणम् ।	१२५

विषय:.	पृष्ठम् .
ज्ञानस्य स्वतो प्राह्यत्वं प्राह्यकत्वं चात्मवत् स्यादित्याशङ्क्यात्मनो	
वैलक्षण्यप्रदर्शनेन परिहारः।	१२६
अहमित्यस्मत्प्रयोगसम्भिन्नबोधतयात्मनः ज्ञानकर्तृत्वमिदमिति भास	
मानतयार्थस्य ज्ञेयत्वमतो नैकस्य ज्ञानस्य व्यात्मकत्वमिति	
प्रपञ्चः ।	१२७
अत्र कुमारस्वामिवादिनामाक्षेपः।	1.9
तन्निरसनेनात्मनोऽस्मत्प्रयोगसम्भिन्नबोधविषयत्वप्रतिपादनम् ।	276
इदं नीलिमत्यत्र नीलमात्रभानात् करणवज्ज्ञानज्ञात्रोरभानादप्येकस्यो-	
भयात्मकत्वाभाववर्णनम् ।	138
'स हि बहिर्देशसम्बद्धः' इत्यादिभाष्यस्य सिद्धान्तरीत्यार्थवर्णनम् ।	१३३
'भवति हि कदाचिदेतद् यद् ज्ञातोऽर्थः सन्नज्ञात इत्युच्यते' इति	
भाष्यस्यार्थविवरणम् ।	१३४
श्राह्यश्राहकयोरभिन्नतायां दूषणानि ।	"
एकब्रहणेऽपरस्यापि ब्रहणमित्यत्र पूर्वपक्षिणां चोद्यम् ।	१३५
प्राह्मांशस्येव प्राहकत्वे कर्मणः कर्तृभावानुपपत्तिकथनम् ।	"
भावानां ग्रहणाग्रहणनियामकतयोद्भवाभिभवयोरुपगमेन यदा	
यस्योद्भवः तदा तस्यैवांशस्य प्राद्यत्वमिति कथनम् ।	१३६
अस्यार्थस्य दृष्टान्तेन विशदीकरणम् ।	٠,,
दृष्टान्तेषूक्तस्याभिभ्ताग्रहणस्य प्रकृते योजनम् ।	१३७
पूर्वपरिचोदनाया वस्तुन एकत्वेन कुतो योग्यत्वायोग्यत्वे उद्भवाभि-	
भवो वेत्याक्षेपपूर्वकं परिहारः ।	१३८
रूपादीनां परस्परं द्रव्यतश्च भेदानभ्युपगमे परस्य क्केश इत्युपपाद्य	
स्वभावादेव ते भिद्यन्ते इत्येव साम्प्रतमिति वर्णनम् ।	580
सत्यपि द्यात्मकत्वे द्यात्मकं न गृह्मत इत्युक्तं निराकृत्य द्याकारमेव	
ज्ञानं गृह्यत इत्यपरेबींद्धैरुक्तस्य दूषणायोपन्यासः ।	483
आकारप्रचये कथितस्य दोषस्य परिहारः।	884
'सारणाचानुमानिकी' इत्युक्तस्योपन्यासो दूषणं च।	१४६

विषयः.	पृष्ठम्.
एकाकारे ज्ञाने व्याकारकरूपनेऽप्रामाणिकत्याविशेषात् सहस्राकारता-	
कल्पनापादनम् ।	.280
सिद्धान्तहान्यास्य वादिनो निम्रहकथनम् ।	585
माह्यमाहकयोरत्यन्तभेदे सिद्धयति द्वैतमिति कथनम् ।	188
ज्ञानशब्दन्युत्पचौ सर्वथा वस्तुभेदसिद्धिकथनम् ।	- ,,
अपरेषां बौद्धानां मतोपन्यासः, तद्दूषणं च ।	१५०
द्रयोश्रीसभाहकयोः ज्ञानं ज्ञानमित्यनुगतसामान्याभावः ताभ्यां	
तद्यतिरेके दोषकथनं च।	,,
तदव्यतिरेके दोषकथनम् ।	१५१
अपोहरूपसामान्याभ्युपगमे दोषाधिक्यम् ।	,,,
अपोहस्यैवासम्भवप्रदर्शनम् ।	१५२
अज्ञानप्रत्ययस्यागत्यार्थालम्बनत्वापत्त्याज्ञानवाचोयुक्त्यार्थस्येव	
पराभिमतत्वप्रसञ्जनम् ।	१५३
अज्ञानस्याभावात्मकत्वे चोद्यपरिहारौ ।	,,
ज्ञानं ज्ञेयमिति वस्तुभेदे सिद्धे प्राद्धः प्राहक इति व्यपदेशस्य	
यथारुचित्वाभ्यनुज्ञा ।	248
'अर्थविषया हि प्रत्यक्षसिद्धिः न बुद्धिविषया क्षणिका हि सा	i
न बुद्ध्यन्तरकालमवस्थास्यते' इति भाष्यार्थोपन्यासः ।	१५५
युगपद्भाविनोः कार्यकारणभावनिरासः ।	१५६
यौगपद्येऽपि प्रदीपवत् स्यादिति शङ्का तन्निरसनं च ।	१५७
शक्त्यपणद्वारा पूर्वस्योत्तरज्ञानालम्बनत्वनिरासः ।	१५८.
शक्त्यर्पणदूषणम् ।	१६०
ज्ञानस्य प्राद्धेकस्त्रभावत्वं दूषियत्वा प्राहकैकस्त्रभावत्वे दोष-	
कथनम् ।	१६१
प्राह्मप्राह्कयोर्भेदस्य प्रयोगेण प्रदर्शनम् ।	१६२
प्रकारान्तरेण प्राह्मग्राहकयोर्भेदप्रदर्शनम् ।	१६३
उभयवादिसिद्धत्वाज्ज्ञानाकारकस्पनायां लाघवमित्यादिपरोक्तस्य	
परिहारप्रपञ्चः ।	१६५

विषय:.	पृष्ठम्.
प्रागनवगतानां सारणासम्भवकथनम् ।	१६८
भिक्षुणोक्तस्य भ्रान्तभाषितत्वकथनम् ।	,
पूर्वं ज्ञानसुपलभ्यते पश्चादर्थ इति परोक्तस्यायुक्तत्वप्रतिपादनम् !	१७१
मिथ्याज्ञानेष्वर्थाकारासम्भवस्य परोक्तस्यानुभाषणपूर्वकं परिहारः।	१७२
अत्यन्तासम्भावनीयस्वशिरश्छेदादिविभ्रमेषु गतिप्रदर्शनम् ।	१७४
भ्रान्तिज्ञानानामन्यथास्थितस्यार्थस्यान्यथावभासकत्वं नात्मपर्यव-	
सायित्वमित्युपसंहारः ।	१७५
तारकादिमतौ स्रीत्वादिलिङ्गप्रत्ययप्रसक्त्या लिङ्गस्वरूपविचारः	
तत्र वृद्धसम्मतिप्रदर्शनं च।	१७६
तत्र मीमांसंकानां प्रत्यवस्थानम् ।	१७८
एकस्यामेव प्रमदातनौ परिव्राजकादीनां कुणपादिप्रत्यये परोक्त-	
. दूषणस्य परिहारः ।	१७९
एकगोचरे दीघीदिप्रत्यये घटपार्थिवादिप्रत्यये चोपपत्तिपदर्शनम् ।	१८०
ज्ञानविरुक्षणवाद्यार्थसद्भावसाधनस्योपसंहारः ।	१८१
इन्द्रियाणां प्राप्यकारित्वे तद्विपर्ययेऽपि ज्ञानस्य बाह्यार्थविषयत्व-	
वर्णनम् ।	१८२
परोक्तचोद्यान्तरपरिहारः।	11
'ननूत्पद्यमानैवासौ ज्ञायते ज्ञापयति चार्थान्तरम्' इत्यादिभाष्य-	
स्याक्षेपः ।	१८३
आक्षिप्तस्य भाष्यस्य समाधानम् ।	558
'तन्न, नह्यज्ञातेऽर्थे कश्चिद् बुद्धिमुपलभते' इत्यादिभाष्यस्याभि-	
प्रायवर्णनम् ।	"
एकदेशिमतोपन्यासः ।	"
'ननूत्पन्नायामेव बुद्धावर्थो ज्ञात इत्युच्यते नानुत्पन्नायाम्' इत्यादि-	
भाष्यस्याक्षेपः ।	१८५
अस्याक्षेपस्य समाधानम् ।	१८६
'सत्यं पूर्व बुद्धिरुत्पद्यते नतु पूर्व ज्ञायते' इति भाष्यस्यार्थ-	
विवरणम् ।	१८७

विषयः.	पृष्ठम्.
आक्षेपनिरसनपूर्वकमस्य भाष्यस्य फलद्वारेण प्रतिज्ञानिराकरण-	
परत्वकथनम् ।	१८८
'काममेकरूपत्वे बुद्धेरेवाभावो न त्वर्थस्य प्रत्यक्षस्य' इति भाष्य-	
स्याक्षेपर्ववकमर्थवर्णनम् ।	,,
'न चार्थन्यपदेशमन्तरेण बुद्धे रूपोपलम्भनमि'त्यादिभाष्यस्य	
विवरणम् ।	१८९
'अपिच नियतनिमित्तस्तन्तुष्वेवोपादीयमानेषु पटप्रत्ययः' इत्यादि-	
भाष्यस्याक्षेपः ।	,,
दोषपरिहारसाम्येऽन्यतरस्यानियोज्यत्वकथनम् ।	१९०
उक्तभाष्याक्षेपपरिहारः ।	"
विज्ञानव्यतिरिक्ताया वासनायाः शक्तिशब्दोदिताया दुर्निरूपत्वात्	
स्वकार्यनियमव्यवस्थापकत्वासम्भववर्णनम् ।	१९१
अस्यार्थस्य भाष्यकाराभिहितत्वकथनम् ।	१९२
एवञ्जातीयकेऽर्थे आगमस्य व्यापाराभावकथनम् ।	,,
शून्यतायामुपमानाप्रामाण्यकथनम् ।	,,
तत्रार्थापत्तेरप्रामाण्यकथनम् ।	१९३
शून्यतायाः षष्ठप्रमाणगोचरत्वोक्तया तिन्नरसनोपसंहारः ।	,,,
प्वं बाह्यार्थसिद्ध्या माध्यमिकानामि निरास इति कथनम् ।	१९४
तथाच ज्ञानज्ञेययाथार्थ्यविदां मीमांसकानामेव धर्मविचारभारवहन-	
क्षमत्वोपवर्णनम् ।	

मीमांसाश्लोकवार्त्तिकं

सुचरितमिश्रमणीतया

काशिकाख्यया टीकया समेतम्। (द्वितीयो भागः।)

औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्धस्तस्य ज्ञान-मुपदेशोऽव्यतिरेकश्चार्थेऽनुपलब्धे तत् प्रमाणं वादरा-यणस्यानपेक्षत्वात् ॥ (५)

प्रत्यक्षादौ निषिद्धेऽपि ननु लोकप्रसिद्धितः। धर्माधर्मौ प्रमास्येते ब्राह्मणादिविवेकवत्॥१॥

अत्र भाष्यकारेण प्रत्यक्षाद्यनिमित्तत्वे प्रतिपादिते सदुपरुम्भकप्रमाण-प्रत्यस्तम(य?यादमा)वप्रमेयतां धर्मस्याशङ्कय तिन्नराकरणपरतयौत्पत्तिकसूत्र-मवतारितम् अभावोऽपि नास्ति यतः ''औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्धस्तस्य ज्ञानमुपदेशोऽव्यतिरेकश्चार्थेऽनुपरुक्धे तत्प्रमाणं बादरायणस्यान-पेक्षत्वात् '' इति । तच्च चोदनैवत्यवधारणं चाक्षिपति — प्रत्यक्षादाविति । अयम्थः — भावगोचरानिखिरुप्रमाणाभावे ह्यभावः प्रमाणम् । नचेह तथा, रोकप्रसिद्धरेवाभावात् । नच सा न प्रमाणं, ब्राह्मणादिवर्णविवेकस्य तदधीन-त्वात् । इत्रतथा तदभावात् । नखलु सुनिपुणमपि विरोक्यमाना वयं क्षत्रि-यादिवरुक्षणं ब्राह्मणशब्दवाच्यं पिण्डानुगतमपरं रूपमपरोक्षमीक्षामहे । तदवश्यं वर्णविवेकाय रोकप्रसिद्धः स्वतन्त्रा प्रमाणामास्थया । अपिच सकरुश्चदार्थवधारणमेव तदायत्तं, तामन्तरेण प्रमाणान्तरासम्भवात् । अतो निषद्धेऽपि प्रत्यक्षादो नाभावश्(क्का) । नच चोदनैवत्यवधारणोपपत्ति-रिति ॥ १ ॥

B.

अभिवन्य गुरूनादौ शिष्यधीपिद्यनीरवीन्। तत्प्रसादात् करिष्येऽहं मीमांसाश्ठोकवार्त्तिकम्॥२॥ तद् विद्वांसोऽनुग्रह्ण-तु चित्तश्रोत्रैः प्रसादिभिः। सन्तः प्रणयिवाक्यानि ग्रह्णन्ति द्यनसूयवः॥३॥ न चात्रातीव कर्तव्यं दोषदृष्टिपरं मनः। दोषो द्यविद्यमानोऽपि तिच्चतानां प्रकाशते॥४॥ कृतो वा ग्रह्णते दोषं सूरयो मद्रिधोक्तिषु। नेष्यते यः परस्थोऽपि स स्वयं ग्रह्णते कथम्॥ ५॥

विद्यागुरूणामिदानीं स्तुतिनमस्कारों करोति — अश्विवन्द्येति । शिष्यधीपित्रानीनां रवीनिव विकासकान् गुरूनादों वन्दे । ततो वार्तिकं करिष्ये । तेपामेव प्रसादेन दृष्टेनार्थतस्वीपदेशेनाद्दष्टेन च स्तुतिनमस्कार-भुवा । गुर्वनुगमनाद्योऽपि द्याचारप्रभाणका एव । वार्त्तिकप्रहणेन च दुरुक्तभङ्गमनुक्तवचनं च समाधत्ते । नीमांसाज्ञव्देन न्यायशास्त्रामिदमतो न्यायानुसारेणाधिकरणभङ्गाचदूपणिनित दर्शयि । श्लोकपदेन च लाधव-विकासं क्षिपाम इति दर्शयित । ततश्च स्वित्रवायिनमपर्थमयहिता जिज्ञा-सवो भाविष्यन्तीति तास्त्रयार्थ इति ॥ २ ॥

सम्प्रति ठोकयात्रासाद्रियमाणो येऽत्यन्तपरार्थाः स्वोपकारमगण-यन्तोऽपि परोपकाराय यतन्ते सन्तस्तान् प्रलाह — तद् विद्वांस इति । अस्ययो मत्सराः ततोऽन्येऽनस्यय इति ॥ ३ ॥

ये तु मध्यस्था गुणदोषिनिक्रपणेन दोषवन्तमपहाव गुणवन्तमुषा-ददते, तान् प्रति परीक्षाविशेषार्थमर्थयते — न न्यान्त्रेति । (मदीये प्रवन्धेऽस्मिन् गुणदोष) गृति शुगपद् गुणदोषौ निक्रपयन्तु भवन्तः । जन्यथा गुणानुषेक्ष्य दोषेषु निक्रप्यनाषेषु दोषनिर्भावनैकमनसाममन्तो दोषाः प्रकाशेरन् इति ॥ ४॥

इदानीं दुर्ननान् प्रति सदण्डमाह — क्रमोर चेति । ये वयं परस्थानपि दोपान् न सृष्यामः, ते कथं स्वयन्ये देशपानुपाददीसिह । न चास्माभिरनुपात्तान् दोपान् सूरयो यहीत्महन्तीति ॥ ६ ॥ निर्दोषत्वेकवाक्यत्वं क वा लोकस्य दृश्यते । सापवादा यतः केचिन्मोक्षस्वर्गाविप प्रति ॥ ६ ॥ आगमप्रवणश्चाहं नापवाद्यः स्वलन्निप । निह सद्दर्भना गच्छन् स्वलितेष्व(प्य)पोद्यते ॥ यथाकथिश्वदारब्धा त्रयीमार्गानुसारिणी । वाग्वृत्तिरल्पसारापि श्रद्धधानस्य शोभते ॥ ८ ॥

सम्प्रति मत्सरा नृनं दृषयिष्यन्ति मन्निवन्धनम् । अतस्तद्दोषोद्धावन्तेन शुश्रूपूणामुत्साहभङ्गो मा भूदित्येवमर्थमाह — निर्दोषत्वेति । प्रसिद्धातिशयाविष मोक्षस्वगौ प्रति नास्तिका विवदन्ते। वदन्ति च — "सुख्दुःखे लौकिके स्वर्गनरकौ" इति । मोक्षे च सद्धावतः प्रभृति विवादः । एके हि नास्ति मोक्षं इति वदन्ति । अन्ये पुनः सकलविषयोपरागरहितं संवेदनप्रवाहमपवर्गमाहुः। अन्ये तदुपरमम् । अपरे सकलवैशेषिकात्मगुणोच्छेदलक्षणं निरतिशयमविषयपरिष्वङ्गजमनवसानमानन्दसन्दोहम् । अपरे च पूर्वे च भ्रान्तिसमुत्थैनीनाविकल्पैः पारमार्थिकमोक्षस्वरूपमपलपन्त्ये-वेति ॥ ६ ॥

अपिच यदि नाम शुश्र्षयो मन्निवन्धन दोपानुपरुभन्ते, तथा-प्यहमनपवादः। नह्यहं स्वतन्त्रः किञ्चिदभिद्धे। आगमानुसारिणस्तु मे यथागमं वर्तमानस्य स्खिलतमपि दैवादपर्जनीयतयापन्निमत्युपेक्षणीयमेव। नहि किमप्यभिमतं वस्तु निद्धेषं भवति। दोपांस्तु समाधाय गुणा उप-जीवितव्या इत्याह— आगमेति। सतां हि मार्गोऽयमागमानुसारो नाम। तदिह बहुठं गुणा एव। दोपास्तु कथिञ्चत् सन्तोऽप्यत्पत्वादसत्कत्पा . इत्युपेक्षितव्या इति॥ ७॥

किञ्चास्तु तावदस्मादशानां कविप्रवीराणामागमानुसारिण्यो वाचः शोभन्त इति । अन्यस्यापि श्रद्धानस्य त्रयीमार्गानुसारिणी यथाकय-श्चिदारन्था क्रिष्टा अल्पसारापि वाग्वृत्तिः शोभते । अस्माकं तु बहुसारा अक्रेशनिर्मिता शोभतेतरामित्याह — यथिति ॥ ८॥ मीमांसाशास्त्रतेजोभिर्विशेषेणोज्ज्वलीकृते। वेदार्थज्ञानरत्ने मे तृष्णातीव विजृम्भते॥ ९॥ प्रायेणैव हि मीमांसा लोके लोकायतीकृता। तामास्तिकपथे कर्तुमयं यत्नः कृतो मया॥ १०॥ इत्युपोद्धातः।

अथातो धर्मजिज्ञासा ॥ १ ॥ अथातो धर्मजिज्ञासा सूत्रमाद्यमिदं कृतम् । धर्माख्यं विषयं वक्तुं मीमांसायाः प्रयोजनम् ॥

नतु किमङ्गभूतायां मीमांसायां वात्तिकं प्रणीयते , वेदा एव सा-क्षाद् व्याख्यायन्तामत आह — मीमांसेति । वेदा एव संशयपूर्वोत्तर-पक्षक्रमेण व्याख्यायमाना मनो हरन्तितरां, न तु मन्त्रब्राह्मणभाष्यप्रस्था-नेन । मीमांसयैव तु ते तथाव्याख्यायन्त इति तत्रैव वार्तिकं कर्तुं मे तृष्णा वर्धत इति ॥ ९॥

ननु मीमांसायामपि चिरन्तननिवन्धनानि सन्तीति किं मुधा प्रय-स्यते । अत आह — प्रायणिति । लोकायतं नाम नास्तिकानां तन्त्रम् । तद्भावमापादिता नानापसिद्धान्तसङ्ग्रहेण । तामास्तिकपथे कर्तुमयं यन्नः कृत इति । आशंसायां वर्तमानेऽर्थे वा क्तो वर्णनीय इति ॥ १० ॥

इत्युपोद्धातः ।

स्त्रतालयंभिदानीं दर्शयति अथेति । इदं हि स्त्रं धर्माख्य-मस्य शास्त्रस्य प्रतिपाद्यतया विषयभूतं प्रयोजनं वक्तुं कृतम् । आद्य-भिति प्रयोजनाभिधानस्थानमिति दर्शयति । यद्यपि धर्मोऽस्य प्रयोजन-भिति न कण्ठेनोक्तं, तथापि जिज्ञासाकर्मभूतो धर्म इत्याचक्षाणेनापुरु-धार्थज्ञानस्यानिष्टत्वात् पुरुषार्थीभूतो धर्मः प्रयोजनमिति स्वितमिति स्त्रामित्यक्तम् । कृतपदेन च कृत्रिमिदमतः प्रमाणान्तरेण गुरुकुलवासाः वसाननिवृत्तिपरमि व्याख्यायमानं न दोषमावद्दतीति दर्शयति । नित्ये सर्वस्येव हि शास्त्रस्य कर्मणो वापि कस्यचित्। यावत् प्रयोजनं नोक्तं तावत् तत् केन यद्यते ॥१२॥ भीमांसाख्या तु विद्ययं वहुविद्यान्तराश्रिता। न शुश्रृषयितुं शक्या प्रागनुक्त्वा प्रयोजनम्॥१३॥

हि याबद्वचनं वाचनिकस्। पौरुषेयं तु प्रमाणान्तरबलेनान्यार्थमपि प्रति-

भासमानमन्यपरतया प्रतिपाद्यत इति ॥ ११ ॥

नतु किं प्रयोजनाभिधानेन । शास्त्रभेव प्रणीयताम् । प्रयोजना-भिधानं हि शास्त्राद् बहिर्भ्तं शास्त्रं प्रणेतुकामस्य न युक्तम् । किस्वास्य प्रयोजनम् । प्रयोजनिवशेपात् शास्त्रेषु शुश्रूषुप्रदृतिरिति चेत् । तन्न । न हि प्रेक्षावतां पुंवचनादेवमयमर्थ इति विश्वासो युक्तः, विशेषतो हेतुदर्श-नात् । अन्यार्थमपि शास्त्रं धर्मप्रयोजनतया श्रोतृन् प्रवर्तयितुमयमाहेति शङ्कमाना नाश्वसेयुः। अतो मन्द्रफलं प्रयोजनवचनमत आह — सर्व-स्येति । यदन्यदल्पायाससाध्यमपि किञ्चित् शास्त्रं ठौकिकं वौदनपाकादि कर्म, तद्प्यनुक्तप्रयोजनं नाद्रियन्ते । किं पुनर्मामांसामिति युक्तः शास्त्रारम्भे प्रयोजनिर्देशः । यनु पुंवचनादनाश्वास इति, तन्न । आप्ता-नाष्ट्रविशेषात् । वक्ष्यति हि — ''तचेत् प्रत्ययितात्'' इति भाष्यकारः । जैमिनिश्च "अपि वा कारणाग्रहणे प्रयुक्तानि प्रतीयरन्" (१. ३. ७) इति । यतु विप्रिष्टिप्समानो वृत इति । तन्न । नह्यस्य महर्षेरनृतव वनं सम्भवति । न चास्य विप्रलम्मे प्रयोजनं किंत्रिबुप्लम्यते । यदि श्रोतारः प्रवर्तन्तामिति, किमस्य तैरफलेऽधर्मफले वा धर्मच्छलेन प्रवर्तितैः। प्रत्यु-ताधर्म एवास्य शिष्यान् भ्रामयतो महान् दोष आपद्येत । न च परमधा-र्मिकोऽधर्ममाचरतीत्युत्प्रेक्षितुमपि शक्यम् । न च तन्त्रकारस्तन्त्रप्रयोजने भ्राम्यतीति सम्भाव्यते । अत एवासम्भवद्भ्रमविष्रलम्भत्वाद्धीणामष्टकादि-स्मरणानि श्रुतिमूलानीति समृत्यधिकरणे वृक्ष्यते । सर्वपुरुषवचनौविश्वासे पुनस्तद्पि भज्येतेति युक्तं प्रयोजनाभिधानमिति ।। १२॥

भारता प्रतिपद्यतं. २ जानाथां, ३. 'सूं, ४. 'का यो विशेषो-१. 'तां प्रतिपद्यतं. २ जानाथां, ३. 'सूं, ४. 'का यो विशेषो-इन्तं स. पाठः. ५. 'व्यक्तकं ६. पाठः.

विद्यान्तरेषु नाप्येतद् यद्यप्रिष्टं प्रयोजनम् । अनर्थप्रापणं तावत् ते स्यो नाशङ्कयते कचित् ॥१४॥ मीमांसायां त्विहाज्ञाते दुर्ज्ञाते वाविवेकतः । न्यायमार्गे महान् दोष इति यत्नोपचर्यता ॥१५॥ तस्मात् प्रयोजनं पूर्वमुक्तं सूत्रकृता स्वयम् । यत् तेनोक्तं वदेयुस्तद् भाष्यकारादयः कथम्॥१६॥

व्याकरणादीनि । मीमांसारूया ित्रयं विद्या बहूनि विद्यान्तराणि वेदतद-ज्ञादीन्युपायभूतान्याश्रिता । नद्यस्यास्तैर्यथावदिवज्ञातेरर्थः शक्यनिर्णयः। तिद्यमुपायतः स्वरूपतश्च प्रचिता श्रोतृणां श्रवणेच्छामपि कारियतुमनु-क्तप्रयोजना सती न शक्येति युक्तं प्रयोजनाभिधानमिति ॥ १३॥

अपिच विद्यान्तराण्यनुक्तप्रयोजनानि निष्प्रयोजनानि मन्यमाना जिज्ञासवो यदि नाम न जानीरन् मन्दश्रद्धया वा प्रवर्तमाना न सम्यग् विद्यः, तथापि तेभ्योऽज्ञातदुर्ज्ञातेभ्योऽनर्थप्राप्तिस्तावन्न सम्भवति। मी भांसायां त्विहाज्ञाते दुर्ज्ञाते वा पूर्वोत्तरपक्षन्यायमार्गे विवेकाभावात् पूर्वपक्षमेव सिद्धान्तं मन्यमानास्तदनुरूपं चेष्टरन् । तत्र नित्यनिर्मित्तन्त्रयास्मयकरणाद्धा महान्तमनर्थं प्राप्नुयुः इति यक्षेनोपचरितव्या मीमांसेति श्लोकद्वयेनाहं — विद्यान्तरं विद्यान्तरं विद्यान्तरं पुर्वपत्येव । तथाहि — व्याकरणानभिज्ञोऽपि तावद् यज्ञेऽपन्त्रव्यं प्रयुक्तानः प्रत्यवैति । श्रृयते हि 'तस्माद् श्राह्मणेन न म्लेन्छितव्यं म्लेन्छो ह वा एष यदपशब्दः' इति । उच्यते । को वाह न शास्त्रान्तरानिर्मज्ञानेऽपि दोषो भवेदिति । अल्पभूयस्त्वे तु विशेषः । मीमांसा हि सर्वश्चास्त्रगताज्ञानसन्देहविपर्ययव्युदासक्षमन्यायनिवन्धनात्मिका । तेन दस्यामज्ञातायां न किश्चदिपि ज्ञातं भवति । अतो महान्तमनर्थं प्राप्नोति । अत एवाह महान् दोष इति ज्ञातं भवति । अतो महान्तमनर्थं प्राप्नोति । अत एवाह महान् दोष इति । १४,१५ ॥

यतश्च यत्नेनोपचिरतन्या मीमांसा, तस्माद् युक्तं सूत्रकृतां स्वयं प्रयोजनाभिधानमित्याह — तस्मादिति। नर्तुं तथापि पाणिनिनेव भाष्य-

१. 'र्थनिर्णय शक्यः । त' ख. पाठः, ३. 'तस्या' क. पाठः. ३. 'ध्नुयात्',
 ४. 'नु यथेवं पा' ख. पाठः.

विधो तु तमतिकम्य स्वर्गादेः साध्यतेष्यते । तत्साधनस्य धर्मत्वमेवं सति च छभ्यते ॥ १५॥

सत्यमुक्ता । अयुक्ता सा । ठोके प्रमाणान्तरावगतेः सिध्यत्यि । नतु वेदे । प्रमाणान्तराभावात् । नतु स्वर्गकामपदसमिनव्याहारः प्रमाणं, न । तस्य श्रुत्या वाधात् । इहिंह यजत इति साध्याकाङ्क्षिणी भावनावगता सती समानपदोपादानश्रुत्यपनीतयो .... र्यात्वर्थसम्बन्धनिराकाङ्क्षा सती न व्यवहितकर्तृविशेषणत्वे।पयुक्तस्वर्गादिभाव्यसम्बन्धमनुभवति । सन्निकृष्ट्यालाभे हि विप्रकृष्टोऽपि वैदिको भवति न सन्निकृष्ट, ...च्यते। रुभ्यते चेह् धात्वर्थः सन्निकृष्ट इति न विप्रकृष्टफलपदसम्बन्धो युक्त इति ॥ १४ ॥

कृतिविधौ तर्हि कयं पुरुषार्थसाध्यसिद्धिरत आह — विधाविति। अयमित्रायः — विविहिं चेतनप्रवर्तनात्मकार्थे फले व्यापारे शक्यते पुरुषं प्रवर्तयितुम् । अतः समानप्रत्ययोपातिवध्यवरुद्धा भावना विधः प्रवर्तनाश-किर्मा व्याधानीति सन्निहितमप्यपुरुषार्थत्वादय .... वंगतिकस्य व्यवहितेनापि पुरुषार्थेन स्वर्गादिना साध्येन सम्बध्यते । धार्त्वर्थस्तु साध्य-त्वात् प्रच्यावितो भावनायोमव साधनाकाङ्किण्यां साधनतया निव ...... तमावाक्यार्थो भवति यागेन स्वर्ण कुर्यादिति । अतः पुरुषार्थ-साधनस्य यागादेर्धमत्वसिद्धिरिति युक्तसुपदेशप्रामाण्यप्रतिपादनमिति ।

इदं त्विह वक्तव्यम् — का(यं)विधौ पुरुषार्थः साध्यो लभ्यते । विधिहिं शब्दभेदो वा लिङादिः, तद्व्यापारातिशयो वा, कोऽपि तदर्थ-भेदो वा । सर्वथा च न युज्यते । शब्दे हि प्रवर्तायितरि पुरुषार्थसम्बन्धे प्रमाणमस्ति । आप्ते हि बुद्धिपूर्वकारिणि प्रवर्तके हितकार्ययं मामफले न प्रवर्तयतीति बुद्ध्वा भवति प्रवृत्तिविषयव्यापारफलवत्ता(ध्य)वसायः । शब्द-स्त्वचेतनो नास्मिन् प्रवर्तयत्यपि पुरुषार्थफलप्रतिलम्मः । नहि प्रबलपवना-भिहतोऽवटे निपतत् फलं प्रतिलभते । अपिच प्रमाणं शब्दः । प्रमाणानां प्रमेयोपदर्शनादन्यत्र व्यापारः । प्रत्यक्षं हि रूपादीनुपदर्शयति नतु प्रवर्तयति । त्रेधा हि प्रामाणिकाः प्रमाणफलं विभजन्ते । हानमुपादानमुपेक्षा चिति । तदिदं प्रमाणानां प्रवर्तकत्वे नोपपद्यते । तदा ह्युपादानमेवैकं प्रमाण-फलमापद्यते । कण्टकप्रत्यक्षेण हि कण्टकेषु प्रवर्त्यमानो जिहासन्नि तान्

मृद्रीयात् । स्यादेतत् — शब्दप्रमाणधर्मोऽयं न प्रमाणान्तराणामिति । न, प्रमाणत्वाविशेषात् । एवंहि प्रयोगो भवति । शब्दो न प्रवर्तकः प्रमाणत्वात् प्रत्यक्षादिवत् । अस्तु वा प्रवर्तकः । नियमेन .... प्रवृत्तिप्रसङ्गः । नच लिङादिश्राविणो नियमेन प्रवर्तमाना दृश्यन्ते । प्रथमश्रुतादप्रवृत्तेः । अविदितसमयत्वादप्रवृत्तिरिति चेत् , किमिदानीं सम्बन्धसंविदपेक्षया यदि शब्दः प्रवृत्तेः कारकः । निह कारकाणि स्वरूपसंविदमप्यपेक्षन्ते । (प्रागेव समयसंविदं?) मृत्सिलिलप्रच्छन्नं हि बीजमविदितस्वरूपसामर्थ्यमिप स्वका-र्यमङ्करमारममाणं दृष्टम् । एवमेव शब्दव्यापारो विधिरित्यपि निरसनीयम् ।

स्यान्मतम् — अभिधेय एव लिङादीनां न्यापारो विधिः । अतो न पूर्वोक्तदोषप्रसङ्गः इति । न, अनिरूपणात् । स खलु प्रेषणादिलक्षणो वा स्याद्, अन्यो वा । न तावद् प्रेषणादिरुक्षणः शब्दे सम्भवति । अचेतन-त्वात् । नचान्यस्तत्समर्थाचरणठक्षणः, तस्य कारीषादिवदनिरूपणात् । का-रीषस्य हि वह्नेः शीतापनोदनोऽध्ययने दष्ट(मु?उ)पकारः । न शब्दे तथा सम्भ-वति । प्रमाणान्तराभावात् । शब्दस्य चागृहीतसम्बन्धस्याप्रत्यायकत्वात् । यदि ब्र्याद् न्यापारान्तरकल्पने स्यादयं दोषः, क्लप्त एव तु लिङादीनामभि-धाभिधानलक्षणो व्यापारः शब्दान्तराणामिव स्वार्थप्रकाशनान्यथानुपपात्त-प्रमाणकः प्रवृत्तिहेतुत्वप्रतिरुन्धप्रवर्तनापरनामा विधिरिति प्रतिवृत्यादेनम् । स खुळ व्यापारभेदोऽभिधेयो वा स्यादनभिधेयो वा स्यात् । अनभिधेये अश-ब्दा ...... स्यभावनासमभिन्याहारानुपपत्तिः । किञ्च सर्वशब्दानामेवानुमा-नेन स्वार्थगोचरो व्यापार उन्नीयते । नच तथावगतः । प्रवृत्तिहेतुभाव.... ..... पाराः प्रवर्तयन्तीति चेद् , विशेषहेतुर्वाच्यः । यद्यर्थविशेषगोचरता विशेषहेतः, स तर्ह्यर्थभेदो विधिः, तदन्वयन्यतिरेकानुविधानात् । प्रवृ .... वर्धमेदः । यदि भावना न, तस्या वर्तमानापदेशेष्वप्यविशेषात् । अन्यश्चेत् नैनमुपलभामहे प्रमाणाभावात् । अभिधीयत एव लिङादिभिरा-त्मीयमभिधानमिति चेत् । ..... सर्वशब्देभ्यः प्रवृत्तिप्रसङ्गः शक्यते वारियतुम्। नच कार्योन्नेयमभिधानमभिधीयत इति साम्प्रतम्। अनन्यलभ्यं हि शब्दाभिधेयमुपागमन् धीराः । किञ्च यदि व्यापारस्वरूपाभिधानं स .... प्रवर्तकत्वप्रसङ्गः। सोपश्चेषो विशेष इति चेद् , न। स्वरूपाभि-धानप्रसक्तेः । न ह्यनभिधाय विशेषणं विशेष्याभिधानं सम्भवति । अपिचा-

भिधाभिधानाभ्युपगमेन प विशेषहेतोरमावात् । अस्तु तर्छर्थ-भेदो विधिः । कः । कार्यम् । किं पुनः कार्यम् । कार्यमेव हि कार्यम् । नहीदं रूपान्तरेणानुभूयते । ननु न कियातिरेकि कार्यं प्रमाणान्तरेखग-म्यते । सत्यम् । अत एव शब्दप्रामाण्यसिद्धिः । अन्यथा प्रमाणान्तरेगो-चरत्वेन सापेक्षत्वादप्रामाण्यं चोदनायाः । अपिच कालत्रयविपरिवृत्त्यर्थ-गोचराणि मानान्तराणि । कार्यं च परामृष्टकालभेदं स्वप्रमाणादवगम्यत इति न प्रमाणान्तरगोचरः । कारकव्यापारो हि यागादिः कालत्रयावच्छेद्यो नाधि-कारः । यद्येवमसत्कार्यं कालत्रयापरामर्शात् शश्विवाणवदापद्येत । न । कालेनानेकान्तात् । कालो हि न तावत् कालान्तरपरि च्छिन्नः । नच नास्ति कालः । कालान्तरावच्छेदे त्वनवस्थापातः । अलब्धकालान्तरसम्बन्धोऽपि कालः प्रमाणसामर्थ्यादस्तीति चेत् । समानं हि कार्येऽपि । तदिप स्वप्रमा-णभ्यो लिङादिशब्देभ्यः कालानवच्छिन्नमवगम्यमानं कथमसद् भविष्यति । प्रमाणसम्बन्धो हि सत्ता, न कालसम्बन्धः । कार्यमेव तु मनसि वर्तमानं नियुक्क इति नियोग इत्युच्यते ।

ननु नियोगो नियुक्तिः । स च नियोक्तृव्यापारः । नच वेदे नियोक्तास्ति अपौरुषेयत्वात् । शब्दस्य चानियोक्तृत्वान्न तद्यापारो नियोगः । अदूरविप्रकर्षण तु नियोगादिपदप्रयोगः । याथात्म्यवेदनायां तु ठिङेव पठितव्यः । सा द्यस्य प्रमाणम् । किमात्मकस्तर्द्धयम् । उक्तं कार्या-त्मेति । नच द्रव्याद्यनात्मकत्वादभावः, तद्धदेव कार्यमपि तद्धिभक्तमेय देशकालनरावस्थान्तराविपर्ययात् स्वसंवित्संवेद्यं नास्तीति शक्यतेऽवगन्तुम् । उदीयते खल्विप ठिङादिश्राविणां कार्यसंवित् । नचयमनालम्बना, नच स्वांशालम्बनेति विज्ञानवादे विणितम् । अतो निर्विषया संविदात्मानमलभन्माना स्वविषयभूतं कार्यमुपकल्पयति । नच प्रतिभामात्रमिदिनित वाच्यम् । अनियतनिमित्ता हि प्रतिपत्तिः प्रतिभा । नचयमिनयतनिभित्ता, शब्दनिमित्तत्वात् तदनन्तरमुत्यतेः । कथमनन्यगोचरे कार्योत्मिनि व्युत्पत्तिः । तदभावे वा शब्दात् प्रतिपत्तिः कल्प्यताम् । लिङादीनां सकलेतरशब्द-विलक्षणः कोऽपि महिमा, यदविदितसम्(या श्या अ)पि स्वार्थं गमयन्ति । अथवा सर्वस्याकुमारमास्थितरं च कार्यावगिः प्रवृत्तिहेतुरिति प्रसिद्धिः।

तदन्यमपि लिङादिशब्दश्रवणानन्तरं चेष्टाविशिष्टमुपलभ्याकलयति नून-मितः सकाशादस्य कार्यसंविदासीत् कथमपरथा प्रवर्तत इति । नन्वेवं कियामेव कार्यतया अज्ञासीदिति परस्यापि तद्गोचरामेव कार्यधियमुज्ञयति । न । वर्तमानापदेशेषु सत्यपि कियाज्ञाने प्रवृत्त्यदर्शनात् , कियात्मनः कार्यस्य व्यभिचारात् प्रवृत्तावहेतुत्वात् । एतदेव फलेऽपि दर्शयित-व्यम् । अतो निर्भुक्ताखिलफलादिविकल्पमव्याभिचरितप्रवृत्तिसम्बन्धं कार्य-मात्रं लिङादिभ्यः प्रयोज्यवृद्धेनावगतमिति व्युत्पद्यमानो जानाति । नहि कार्यावगतिर्भवति प्रवृत्तिश्च नेति सम्भवति । अतः कार्यमेव कार्यविधिरि -त्याचार्याः प्रतिपेदिरे । ननुच प्रेषणादयो लिङ्गाः । न, स्वसन्ताने प्रवृत्तिहेतुत्वेन तेषामनुपलब्धेः । वेदे च व्यभिचारात् । (ननु त)र्हीष्टाभ्यु-पायता लिङादीनामर्थो भविष्यति । सर्वो हि समीहितोपायमाकलय्य तत्र तत्र प्रवर्तत इति परमपि चेष्टमानमुपळभ्य जानाति नूनिसष्टो .... मव्यापारः शब्दश्रवणानन्तरं चायं चेष्टत इति शब्देनेष्टाभ्युपायता प्रति-पादिता भवति । स एव विधिः । प्रवर्तनारूपो हि सः। प्रवृत्तिहेतुं धर्मं च प्रवदन्ति ...... । अतः प्रेषणाध्येषणाभ्यनुज्ञ।तिरिक्तमप्रवृत्तप्रवर्तनं नियो-ज्यार्थकर्मगोचरं लोकवेदसाधारणं चोदनोपदेशपर्यायपदवाच्यं लिङादीना-मर्थो विधिरिति युक्तम् । हि .... त्य जैमिनिनोक्तम् उपदेश इति । भाष्यकारेण च 'उपदेश इति विशिष्टस्य शब्दस्योचारणिम'ति विवृतम्। पुरुषार्थीपायं किलानवगतमवगमयन् शब्दान्तरे दूरमुत्कृष्टो लिङादि-शन्दोऽविशिष्ट इत्युक्तम् । अतो लोकवेदतन्त्रान्तरानुगतोऽयमेव सिद्धान्त इति कैश्चिद्वजीतम्।

तदिदमनुपपन्नम् । तथाहि — संविदेव तावत् परिपन्थिनी । निह िठ्डादिश्रवणसमनन्तरिमष्टाभ्युपायोऽयं व्यापार इति भवति मितः । अपि तिह्नं, प्रवर्तनावगितः । ननु चेष्टाभ्युपायतैव प्रवर्तना प्रवृत्तिहेतुत्वात् । तन्न । एवं सित 'यस्य पर्णमयी जुहूर्भवित' इत्यत्रापि विधित्वप्रसङ्गः । 'तरित मृत्युमि'त्यत्रापि । भविते हि तत्रापि पर्णमयता 'अपापश्लोकश्रवणस्य' अश्व-मेधो वा ब्रह्महत्यातरणस्य साधनिमिति प्रतिपत्तिः । यदि मतम् — अस्येदं भवतीत्यन्वयमात्रमत्रावगम्यते न व्यतिरेकः, नच तमन्तरेण साध्यसाधन- सम्बन्धोऽवगम्यते इति । कथं तर्हि 'स्वर्गकामो यजेते'त्यत्रापि स्वर्गयागयोः साध्यसाधनसंवित् । निह तत्रापि सित यागे स्वर्गो भवित असित
नेति मितः । यागेनेति हि तृतीया साधनभावमवगमयतीति चेद् , न ।
तृतीयाश्रवणात् । विधेरयं मिहमा यदतृतीयान्तोऽपि यजिः करणतया
निर्दिश्यते।स चेदन्यो नाभ्युपगम्यते कथं स्वभावसाध्यो यजिः करणतया
निर्दिश्यते । अपिच यत्र स्पष्टिमिष्टाभ्युपायत्वमवगम्यते यागस्य यथेष्टाभ्युपायोऽयं यागः यागेन स्वर्गः सिध्यतीति वा, तत्रापि विधित्वप्रसङ्गः।किञ्च
तह्नेषीति तत्कारि चायमेवं व्रवाणो दृश्यते । तथाहि प्रतिभा विधिरिति
निरस्यतैतदुक्तं—

"न निरालम्बनं ज्ञानं किया साधनयागिनी। समान्यस्मिन्"

इति । तदिदं तवापि समानमिति वर्णितम् । अपिच एवंवादिना साधु समर्थितं 'विधावनाश्रिते' इति । अत्र हि विध्यधीना यागादेरिष्टाभ्युपा-यता नतु सैव विधिरिति दर्शयति । तस्मादितकुश्रुरुष्ठेरुपदेशापदेशयोरिव-शेष एवोपपादित इति निर्मुक्तास्विठोपाधिविधितत्त्वमतीन्द्रियमन्यदेवेति पूर्वोक्तमेव साधीयः ।

अत्र वदामः नैवमिष यागस्वर्गयोः साध्यसाधनसम्बन्धासिद्धिः । नियोगो हि तदा साध्यः । नच साध्यद्धयमेकत्र समवैति, समत्वादसम्बन्धात् । ननु नियोगिसिद्धिनान्तरीयकी स्वर्गसिद्धिः । अतएव साध्यविवृद्धिरियं नतु स्वर्गोऽपि स्वतन्त्रतया साध्यः । निरपेक्षं च साध्यद्धयमेकत्र विरुध्यते, नानुगुणम् । यथाह — "नियोगिसिद्धौ सर्व तदनुगुणम् " इति । केन नेष्यते । तस्मादिवरोध इति । तदसत् । किं हि स्वर्गसिद्धिन्तरोण नियोगस्य न सिध्यति । निहं नित्याधिकारेषु नियोगः साध्यान्तरमाकाङ्क्षति । कामाधिकाराः काम्यपर्यन्ता इति चेत्, को हेतुः । किमसाध्यत्वावगितः । तथाहि 'स्वर्गकामो यजेते'ति साध्यस्वर्गविशिष्टाधिकारिसाध्यो नियोगोऽवगम्यते । स कथमिसध्यति स्वर्गे सिध्यत् । अतः स्वर्गसिद्धिरुगम्यत इति नः साध्यस्वर्गविशिष्टोऽधिकारी ।

कस्तर्हि । काम्यस्वर्गविशिष्टः । अतः स्वर्गं कामयमानः पुरुषो नियोगं साधयिष्यति । अन्यदिच्छतोऽन्यत्र किया नोपपद्यत इति चेद्, न । नियोगसामर्थ्यादुपपत्तेः । नियोगो हि प्रधानभूतः साध्यतयावगतः स्वर्गः मपि कामयमानमात्मन्याकर्षतीति किमनुपपन्नम् । अपिच सिध्यन्नपि स्वर्गो यागात् सिध्यतीति न नः प्रमाणम् । स्वर्गयागौ हि युगपद रुणैक-हायनीवदेकप्रधानकार्यान्वयिनौ नान्योन्यान्वयमनुभवतः । नचाक्रणिम्न इव द्रव्यावच्छेदशक्तिर्यजेरपि स्वर्गसाधनशक्तिरवधृता प्रमाणान्तरेण । ननु किमत्र प्रमाणान्तरेण । स्वर्गे याग एव प्रमाणम् । स हि स्वर्गकामं यांगे नियुक्के । नचाकामोपाये कामी नियोक्तुं शक्यते । उक्तोत्तरमिदम् । किंहि भगवतो नियोगस्यालौकिकस्यासदृशमहिम्नो दुः(खत)या फलेऽपि नरं प्रवर्तयति । तस्य ह्यनुपाये कामिनं नियुञ्जानस्य किमिव हीयेत । यागे नियोगो नियुक्के इति वदता नूनमिदमवधीरितम् । आरम्भे हि पुरुषो नियुज्यते न कर्मणीति । तस्मान्न स्वर्गयागयोः साध्यसाधनसम्बन्धसिद्धिः । यदिष च कियादिकार्ये व्यभिचारादनुपाधिक व्युत्पत्तिरित्युक्तं, तद्युः क्तम् । प्रतीतविषयत्वाद् व्युत्पत्तेः । नहि क्रियादिव्यभिचारात् शशवि-षाणं लिङाद्यर्थ इति शक्यते वक्तुम्। यद्पि मन्यते कियाकार्य एव लोके च्युत्पन्नः फलसमभिन्याहाराद् वेदेऽन्यदिवनाशि कार्यं लिङाद्यर्थ इति प्रत्ये-ष्यते । ठोके तु संमुग्धेनापि व्यवहारसिद्धेर्न शब्दार्थतत्त्वनिरूपणम् । बहव एव गौणलाक्षणिकशब्दनिबन्धना लोके व्यवहारा दृश्यन्ते । वेदे तु 'स्वर्ग-कामों यजेते'ति कियात्मनः कार्यस्य भङ्करत्वादामुष्मिकस्वर्गादिफलसाधनाः शक्तेः कालान्तरस्थायिकियातो भिन्नं कार्यमुपेयते । वाक्यशेषाचैकत्र समुन्नीतः शब्दार्थो यववराहाद्यर्थवद्न्यत्रासत्यपि वाक्यशेषेऽवगम्यते । नित्य।धिकारेष्वसत्यपि फलपदसमभिन्याहारे तथाविधमेव कार्यं लिङादी-नामर्थो भविष्यतीति । तदिदमन्यदेवाभ्यस्तमन्यचोपनिपतितम् । क्रिया-कार्ये (विप्पन्न?)स्थायिकार्यं प्रतिपद्यते । नच कियायाः फलसाधन-ताराक्तरशब्दार्थः सन् युक्तः कल्पयितुम् । कामं कर्मण एवाफलनिष्पत्तेः समस्ति रूपमिति कल्पयितुमुचितम् । नच पूर्वावगतशब्दार्थान्यथाकर-णम् । नहि कर्मण्यनुशिष्टा द्वितीया सक्तुषु तदसम्भवाद् विपरिवर्त्य करणमभिधत्त इति युक्तमभिधातुम् । सर्वशब्देष्वनाश्वासप्रङ्गात् । अतएव तत्र तत्र यथाश्रुतार्थसमन्वयानुपपत्तेः कचिद् गुणवादः कचिछक्षणा कचिद् विनियोगभङ्ग इति तन्त्रे व्यवहारः । नतु विनियोगभङ्गादिभिधान-मेव शब्दानामन्यथा नीयते । अपिच अतुक्रमफुरुसम्बन्धानुपपत्तरनवगत-पूर्वमपूर्वं कार्यं लिङ्थंमुपयता साधु श्रुतमुपपादितम् । किं हि लिङापराद्धं यत तस्यालोकिकमर्थमतिकस्य कर्मफलसम्बन्ध उपपाद्यते । नन नाद्यापि लिङथों निश्चीयते । अयमेव हि निर्णयसमयः । अत्र च अतफलप-दान्तरसम्भिन्याहारोपपत्तयेऽतीन्द्रियमेव कार्यमिति निश्चीयते । अतो न किञ्चिद् विरोत्स्यत इति । किमिदानीं 'स्वर्गकामो यजेते'ति अतेरप्रती-तिरेव, लिङ्यें संशयो वा । अप्रतीतौ क्रियात्मनः कार्यस्य फलसम्बन्धानुप-पत्तिरित्येतदेव दुर्भणम् । संशयस्तु पक्षद्वयावलम्बी । नचालौकिके क्रियाति-रेकिणि कार्ये लिङादयो निरूपितप्रयोगाः । नचात्यन्तापरिदृष्टापूर्वार्थगो-चरः संज्ञयो दृष्टचरः । यवादिषु त्वार्यम्लेच्छप्रयोगनिवन्धनो दृष्टपूर्वार्थगो-चरः संशयो युक्त एव । अतएवात्र न वाक्यशेषान्निर्णयः । सान्दिग्धे हि स वर्णितः । नच लिङ्थे संशयः । किन्तु लोके व्युत्पत्त्यनुसारेण क्रिया-त्मन्येव कार्ये निश्चयः । यद्प्युच्यते कर्मफलसम्बन्धोपपत्तयेऽन्यत् कार्यम्-पलभ्यत इति । केन वा कर्मफलसम्बन्धो दर्शितः । नह्ययं वैनियोगिकः । नियोग एवात्र प्रमाणम् । स चेत् तदधीनसिद्धिः दुरुत्तरिमतरेतराश्रयम् , सिद्धो हि नियोगो विषयीभूतस्य भावार्थस्य करणतामाह । तत्सिद्ध्या च नियोगात्मलाभ इत्यलमनेनापि ।

यथावार्त्तिकमनुसन्धास्यामः । एवंहि वार्त्तिककृता भावार्थाधिकरणे उक्तं 'लिङादिशब्दानां पुरुषं प्रति प्रयोजकव्यापारोऽभिधात्मिका भावनां विधिरि'ति । द्वे किल भावने मीमांसकाः सङ्गिरन्ते शब्दात्मिकामधील्मिकां च । तत्रार्थात्मिका सर्वाख्यातसाधारणी स्वर्गादिफलधर्मिका यागा-दिधात्वर्थकरणिका स्ववाक्यप्रकरणान्यप्रकरणानारभ्यवादस्मृतिलोकाचार-प्राप्ततत्तिदितिकर्तव्यतावती तत्र तत्र सिध्यति । शब्दात्मिका तु लिङादिशब्दानां प्रयोजकानां प्रयोज्यपुरुषकिर्मिकाभिधासम्बन्धज्ञानकारणिकार्थवादितप्राशस्त्येतिकर्तव्यतावतीति विवेचनीयम् । कथं पुनरिमधा शब्दात्तिका । शब्दाव्यापारो हि सः । न । व्यापारतद्वतोरनितमेदादुपपत्तेः । द्रव्य-

मेव हि पूर्वावंस्थातः प्रच्युतं परामवस्थामप्राप्तं पूर्वापरीभूतं व्यापारशब्द-वाच्यम् । कथं लिङादीनामभिधा पुरुषकर्मिका । नहि ते पुरुषमभिद्धति भावनावचनत्वात् । सत्यम् । भावनैव तैरिभधीयमानाः न स्वरूपमात्रेण व र्तमानापदेशवदभिधीयते । किन्तु कुर्यादि(ति) प्रवृत्तिविषयतया । नच शब्दशक्तयोऽनुयोक्तुमर्हन्ति । तथाहि — लिङादिश्रवणानन्तरं प्रयोज्यवृद्धं चेष्टमानमुपलभ्य ततः प्रवृत्तिहेतुप्रत्ययः प्रयोज्यस्यावगम्यत इति तावत् सर्ववादिसिद्धमविवादम् । प्रवृत्तिहेतुस्वरूपे तु बहुधा विवादः । तत्र किया-फलादीनां व्यभिचारादशवृत्तिहेतुःवात् , प्रमाणान्तरागोचरे तु प्रवृत्तिहेतौ व्युत्पत्त्यसम्भवात् , कर्मफलसम्बन्धानुपपत्तेश्च सकलेतरप्रकारासम्भवाद्विवा-दसिद्धमभिधेयप्रत्ययवलोन्नीयमानस्वरूपं लिङादीनामभिधानमेव प्रवृत्तिहेतु-रिति साम्प्रतम् । सा च प्रवर्तनेति स्थितम् । सा च प्रवर्त्यकर्मिका । प्रवर्त्यश्च पुरुष इति युक्तं पुरुषकर्मत्वमभिधायाः । लिङादिन्यापारोऽप्यभिधेयप्रत्यय-हेतुत्वादिभिधेत्युच्यते । पुरुषं च प्रवर्तयन् प्रवर्तनेति गीयते । नच सर्वा-भिषासु प्रसङ्गः, शब्दशक्तिवैचित्र्यादित्युक्तम् । शक्तिर्हि कार्यदर्शनसमिध-गम्या । तद् यतः प्रवृत्तिदर्शनं तद्यापारः प्रवर्तना, प्रवृत्तिहेतुत्वात् । नच शब्दान्तरेभ्यः प्रवृत्तिरूपलभ्यत इति न तदभिधायास्तथाः वप्रसङ्गः । यश्चा-भिधाया अनभिधाने दोषः उक्तः, सोऽभिधानपक्षाभ्युपगमेनैव परिहृतः । यतु कार्योन्नेयत्वादनभिधानत्वमुक्तं तदप्ययुक्तम् । किं हि कार्यमनुपपद्य-मानं प्रवर्तनामवगमयति । न तावद् भावनावगतिः, वर्तमानापदेशेष्वपि प्रसङ्गात् । अतोऽनन्यप्रमाणत्वादुपपन्नमभिषेयत्वमभिषायाः । यत्तु अनन्य प्रमाणके व्युत्पत्त्यसम्भव इत्युक्तम् । न, अर्थापत्तिप्रमाणकत्वात् । नन्वर्था-पत्त्या प्रवर्तनापदेशसाधारणमभिधाया रूपमुन्नीयते । नच तावन्मात्रं प्रव-र्तना लडादिभ्योऽपि प्रवृत्तिसंवेदनप्रसङ्गात् । असाधारणस्तु कोऽपि विशेषो ि इप्रवृत्तेः प्रमाणान्तरागोचर एवेति दुष्परिहरो व्युत्पत्तिविरहः । मैवम् । प्रवृत्तिहेतुत्वेनार्थापिततस्तदवगमात् । तथाहि — यत्र तावत् लिङादिभ्यः प्रवृत्तिरूपलभ्यते, तत्र मया प्रवर्तितव्यमित्यन्तःसङ्कल्पमूलात्मा लिङ्प्रवृ-त्तिविशेष उन्नीयते । अप्रवर्तमाना अपि प्रवर्तस्वेति मामयमाहेति लिङ्-श्राविणो वक्तारं निर्दिशन्ति । तदवसीयते प्रवृत्तिहेतुरभिहितो लिङा । स च नर्ते व्यापारात् सिध्यतीत्युक्तमेव । नच किमात्मको लिङ्व्यापार

इति वाच्यम् । 'अन्तःसङ्कल्पमूळात्मा ह्यसावि'ति वक्ष्यति । नासाबुदा-सीनः कदाचिदवगम्यते । प्रवृत्तिजनन एव हि भावभेदे व्युत्पत्तिरासीदिति स्वयमपि प्रवर्तितव्यमिति प्रतिपद्यमान एव हि लिङ्थं प्रतिपद्यते । नोदा-सीनमाख्यातान्तरवत् । नो हि फठादयः स्वरूपेणावगताः प्रवर्तयन्ति । अस्य त्वयमेवात्मा यत् प्रवृत्तिधियं जनयति । अपर्यनुयोज्यत्वाद् वस्त-स्वरूपाणां नामाख्यातविभागवद्वपपत्तेः । सोऽयमेवमात्मनि लिङ्थें व्युत्पन्नः स्वप्रतिपत्तिकाले न शब्दाहते तमर्थं बुध्यत इत्यनन्यप्रमाणकत्वम् । नत् प्रवर्तनास्वरूपमेवान्यतो नावगतं, येन मतान्तरवद् व्युत्पत्तिविरहश्चोद्येत । सम्प्रति तु न जातेरिव व्यक्तिमन्यतः प्रवर्तनां प्रतिपद्यामह इति शान्दी-मभिद्धमहे । नचाभिधा नाभिधीयत इति वाच्यम् । अभिधाशब्दवदुप-पत्तेः । यदेव हि शब्दश्रवणानन्तरमनन्यलभ्यं बुद्धौ विपरिवर्तते तदिभ-धेयम् । तथाच लिङादीनामभिधानमिति किं नाभिधीयते । उक्तं हि 'लिङादिभ्यः प्रवृत्तिहेतुरुपलभ्यतं इति । नच लिङादीनामभिधात्मनो व्यापारादन्यः प्रवृत्तिहेतुः शक्यते निरूपयितुमिति । अतएव नानवस्था । नहि प्रवर्तनावत् तदभिधानमपि शब्दादवगम्यते, यत् तद्गोचरमपरमभिधान-मुपेयते । नच लिङादिस्वरूपाभिधानप्रसक्तिः, स्वयमेव तद्व्यापारवैलक्ष-ण्यात् । लिङ्जपश्लेषे हि विशेषके विशेषणाभिधानमापादितम् । स्वगते तु विशेषे तदनवकाशमेव । सर्वे शब्दव्यापाराः खल्वपि स्वरूपेणैव व्यतिभि-द्यन्ते । अतएव विरुक्षणाभिधेयप्रत्ययहेतुभावभाजः एकस्या अपि विधि-विभक्तेः कियाकालादिवन्नाभिधाभिधानमनुपपन्नम् । अतो लिङादीनामभिधा प्रवर्तना सोऽयं विधिः । आह च -

''अभिधां भावनामाहुरन्यामेव लिङादयः।''

इति । तदनेनैवमात्मना विधिना सम्बद्धा भावना प्रवृत्तिविषयतयावगता फलवत्तया निश्चीयते, स्वसन्ताने फलवतः प्रवृत्तिविषयतयावगतेः । तथा- चावगतानुष्ठीयत इति विधिशक्तिमुपकान्तामवसीदन्तीमुत्तभाति फलवत्ता, न तु सैव विधिरिति । अतएवापुरुषार्थेषु सागरं तरेदित्येवमादिपु विध्यवगितिः । तथा तत्र न स्यादितरथा तत्र न स्यात् अपुरुषार्थत्वात्(?) । लिङ्व्यापारस्तु तत्राप्यविशिष्टः, निर्वाहिकायास्तु फलवत्तायाः प्रमाणाभावाद् न

स्वप्रत्ययान्तरापेक्षा स्यादनाप्तनरोक्तिषु । आप्तोक्तिषु नरापेक्षा नोभयं चोदनासु नः ॥ १६॥ अथ वृत्तिकारयन्थः ।

आदिशर्व्यां मकारान्तो लुकि क्रेशेन सङ्गतिः। नञध्याहियते सूत्रे सङ्गरात् परिचोदना॥ १७॥

निर्वहित । तदभावश्चानाप्तवाक्यत्वात् । वेदे त्वपौरुषेयत्वान्न पुरुषदोषाशङ्का पीत्युपपादितम् । 'विधौ तु तमतिक्रम्ये'ति प्रपश्चितश्च विधिरपि मनागित्यु परम्यते इति ॥ १५ ॥

(अपौरुषेयत्वात्?) अनपेक्षत्वादिति स्त्रावयवं व्याचष्टे — स्व प्र-त्ययेति । अनाप्तवाक्ये हि दृष्ट्यभिचारित्वात् तज्जनितात् प्रत्ययात् प्रत्य-यान्तरं स्वीयमर्थावधारणायापेक्षते । नच तत्राप्यनाप्तवचः प्रमाणमनुवाद-त्वात् । आक्षोक्तीनां तु प्रमाणविषयगोचराणां प्रामाण्यात् तस्यैवाप्तस्य नरस्यापेक्षा किमयमर्थोऽनेन प्रमाणेनोपठव्धो न वेति । नचेयमुभय्यप्यपेक्षा चोदनासु सम्भवति, अपौरुषेयत्वस्य वेदाधिकरणे वक्ष्यमाणत्वात् । तत उपपन्नं चोदनायाः प्रामाण्यमिति ॥ १६॥

अत्रानन्तरं वृत्तिकारमतारमभाष्यं — "वृत्तिकारस्त्वन्यथेमं प्रन्थं वर्णयात्रकार तस्य निमित्तपरीष्टिः इत्येवमादिमिं"ति । तत्रादिशब्दे तावद् द्वैति । सकारान्तोऽय-मादिशब्दः न छुगन्त इति । कारणमाह — छुकीति । सामान्यविवक्षायां तु नपुंसकिष्ठक्षता । अत्र च प्रथममेव प्रन्थात्मके विशेषेऽवगते न सामान्यविवक्षा युक्तेति । भित्त्वा तु वाक्यं सामान्यविवक्षायां हेशो भवतीति । अपरमपि वृत्तिकारमतेन परीष्टिस्त्रव्याख्यानार्थं भाष्यं 'न परीक्षितव्यं निमिन्तिमित्ति । तदयुक्तम् । सूत्रे नओऽश्रुतत्वात् , अत आह — निनिति । इदं हि सूत्रं विधिनिषेधरून्यमपरिपूर्णं नञध्याहारेण परिपूर्यते । प्रसिद्धस्य धर्मनिमित्तस्य परीक्षाविधरयोग्यत्वादिति व्याख्याते तु नञध्याहारेण परीष्टिस्त्रे प्रत्यक्षस्त्रमवतारियतुं भाष्यकृतोक्तं — 'ननु व्यभिचारात् परीक्षिन्वथं निमित्तं श्रुक्तिका हि रजतवत् प्रकाशते यतः' इति । एवंद्यत्र परिन्तिमत्तं श्रुक्तिका हि रजतवत् प्रकाशते यतः' इति । एवंद्यत्र परिन्ति

प्रमाणलक्षणाज्ञानाद् व्यभिचारात् परीक्षणम् । नैतत् प्रत्यक्षमित्येवमपरीक्षोपसंहृता ॥ १८ ॥ तत्रान्यस्यायथार्थत्वं प्रत्यक्षेतु यथार्थता ।

चोदितं — न प्रसिद्धत्वं निमित्तापरीक्षायां हेतुः, प्रश्निद्धतरस्य प्रसंक्षस्य द्धुक्तिरजतवेदने व्यभिचारादिति । तदयुक्तं, निह प्रत्यक्षं व्यभिचरित अपि-तिहं तदाभासम् । नचापासच्यिनचोरे प्रमाणव्यभिचारपरिचोदना युज्यते । अत आह — सङ्करादिति । प्रत्यक्षतदाभासयोरक्षजत्वेन साहश्यान्मोहादा-भासव्यभिचारेऽपि प्रत्यक्षव्यभिचारं चोदयतीति ॥ १७॥

तदेव प्रपच्चयति — प्रमाणिति । वक्ष्यमाणपारमार्थिकप्रत्यक्षरुक्षणा-ज्ञानाद् व्यभिचारात् परीक्षा कार्येति चादयति । एतलरिचोदनोत्तरतया प्रत्यक्षस्त्रमुपवर्णितं 'नैतदेवम् । यत् प्रत्यक्षं न तद् व्यभिचरति । यद् व्य-भिचरति न तत् प्रत्यक्षम् । किं तर्हि प्रत्यक्षम् । तत्सम्प्रयोगे पुरुषस्येन्द्रि-याणां बुद्धिजन्म सत्प्रत्यक्षम् । यद्विषयं ज्ञानं तेनेन्द्रियाणां पुरुषस्य सम्प्रयोगे यद् बुद्धिजन्म तत् सत्प्रत्यक्षम् '। नचेदशस्य व्यभिचारोऽस्ति । तदिदं वार्तिककारो दशयति — नैतदिति । परीष्टिस्त्रेणापरीक्षा प्रतिज्ञाता प्रत्यक्षस्त्रेणोपपाद्योपसंहतेति ॥ १८ ॥

कथं पुनरेवंलक्षणकेऽपरीक्षा सिध्यतीत्यत आह — तन्नेति । तत्र हि प्रत्यक्षलक्षणे । यदनेवंलक्षणकं तदयथार्थम् । प्रत्यक्षं तु यथार्थ-मेव । अयथार्थाशङ्का तु परीक्षायां हेतुरिति युक्तमपरीक्ष्यत्वमिति ।

कि पुनरयथार्थज्ञानम् । गुक्तौ रजतिमिति । सा खलु दोषवशादन्या-कारेणावभासत इति भवति तद्गोचरज्ञानमयथार्थम् । तदिदमयुक्तम् । निह शुक्ती रजतिमिति भासते । किं तिर्हे इदिमिति गुक्तिरजतसाधरणात्मना पुरोवित द्रव्यं गृह्यते । अनन्तरं च सदशदर्शनोद्गोधितप्राचीनरजतानुभव-प्रभावितभावनावीजजन्मा दोषवशाल्लुसतदवमशी रजतिमिति स्मृतिरुदेति । तदेते द्वे एव ग्रहणस्मरणात्मके विज्ञाने । तद्गोचरयोश्च दोषवशादेव भेदक-धर्मानवधारणम् । भेदाग्रहणादेव विभ्रमव्यवहारः, न पुनरन्यस्यान्यथा-भासनात् । इदिमह भासत इति प्रतीतिसाक्षिकम् । अतः कथं रजतरूप-रूपितस्य शुक्तिरालम्बनम् । इदिभव ह्यालम्बनस्यालम्बनत्वं यदात्माकार- ज्ञानजनम् । अतो नातदाकारस्य तदालम्बनमिति ज्ञानमेव साकारिमिति बलादापितिम् । न खलु रजतिमिति शुक्तेराकारः । रजतं तु नासिनिहित-मक्षज्ञानालम्बनमिति युक्तम् । अतो बाह्यरिहतं निरालम्बनमेव ज्ञानमिति बलादापन्नम् । एवञ्च मुधेव निरालम्बनानुमानप्रत्याख्यानप्रयासः । अपिच दोष्ट्रनिबन्धनो विभ्रमः । दोषाश्च स्वकार्ये शिक्तिविधातहेतवः । अतो युक्तं तद्वशेन भेदक्षधर्मानवधारणं, न पुनरन्यस्यान्यशः भानस् । अपिच एवमयं विपरीतख्यातिवादी वक्तव्यः रजतिधियः शुक्तिगोचरायाः किं निबन्धनमिति । न तावदिन्द्रियं प्राप्यकारित्वाद् , असिन्नाहितरजत-प्राप्त्यसम्भवात् । अन्यप्राप्तौ चान्यप्रकाशनेऽतिप्रसङ्गात् । प्रमाणान्तरं त्वसम्भवादनुपन्यसनीयम् । अतो ग्रहणकारणाभावात् स्मृतिरियमिति निश्चीयते । अस्ति हि स्मृतेः कारणं पूर्वानुभवप्रभावितोभयवादिसिद्धा भावना । नन्वसित तत्परामशें स्मरणमि नोपपन्नम् । न नोपपन्नम् । अनुभूतविषयं हि ज्ञानं स्मृतिः । न तदिति परामर्शः । तस्मादिदं रजतिमिति ग्रहण-स्मरणयोस्भयोरि यथार्थत्वाद् यथार्थायथार्थज्ञानिवभागो दुर्भणः ।

अत्र वदामः — यदि द्वे अप्येते यथार्थे, न तर्हि भ्रान्तिः । अयथार्थज्ञानं भ्रान्तिरिति लौकिका मन्यन्ते । स्मरामीत्यग्रहो भ्रान्तिरिति चेत् ।
तन्न । भाष्यकारो हि "स एवासमीचीनः प्रत्यय" इति प्रत्ययमसमीचीनं दर्शयति । अपिच कोऽयमग्रहः । ग्रहणाभाव इति चेत् । अभावो
नाम न कश्चिदायुष्मतां यो भ्रान्तिरित्युच्यते । ननु स्मरणमेव स्मरामीत्युलेखग्रंद्रन्यमग्रहणमाचक्ष्महे न तत्त्वान्तरम् । एवं तर्हि रजतिमिति स्मृतिभ्रान्तिः । नच तद् युक्तम् । मिथ्या भ्रान्तिरिति पर्यायौ, न स्मृतिर्मिथ्या,
यथावस्थितार्थविषयत्वात् । पूर्वानुभूतदेशकालाग्रहो भ्रान्तिरिति चेत् ।
न । अन्यानवभासोऽवभासान्तरं मिथ्याकरोति, सर्वमिथ्यात्वप्रसङ्गात् ।
नहोकस्मिन् भासमाने सर्व भासते । अतो यद्यपि रजतस्य देशकालो न
स्मर्येते, रजतं तु यथावस्थितं स्मृत्या विषयीकृतिमिति न भ्रान्तिः । अथ
सापेक्षत्वात् स्मृतेरप्रामाण्यम् , अतो भ्रान्तिरिति चेत् । यद्येवं सर्वस्मृतीनां
भ्रान्तित्वापातः, अविशेषात् । नच स्मरन् भ्राम्यतीत्युच्यते । अथ मतं—
गृह्यमाणस्मर्यमाणयोविवेकाग्रहो भ्रान्तिरिति, उक्तमस्माभिः नाग्रहो नाम
कश्चिदते ग्रहणस्मरणाभ्याम् । तयोश्च न ग्रहणं भ्रमः, प्रमाणत्वात् । नच

स्मृतिः । व्यभिचाराद्तिप्रसङ्गाच । विवेकाग्रहे च विश्रमे सर्वसंविदां भ्रान्ति-त्वप्रसङ्गः । अवश्यं हि येनकेनचिद् विवेको न गृह्यते । स्थान्मतं — व्यवहारविसंवादो मिथ्यात्वमिति, तन्न । तद्धेतोरभावात् । यदि खिल्वद-मिति ग्रहणं रजतमिति देशकालानविन्छन्नं रजतस्मरणं, को व्यवहारहेतुः । नो खलु रजतपदादनिधष्ठानं रजतं स्मरन् रजतिमिति व्यवहरत्यत्रेदिमिति तिद्विद्वान् । यो यदर्थीं स तदुपादित्सया चेष्टते । अनिधिष्ठानं तु रजतं जानतो न व्यवहारहेतुमुपलभामहे । अपिच कोऽयं नियमः स्मृतरजतस्तदर्थी शुक्ता-वेव प्रवर्तत इति। यदि ह्ययं तामेव रजतं जानीयात् , ततस्तत्र प्रवर्तत इति यु-क्तम् । इतरथा लोष्टादाविप प्रवर्तेत । नह्ययं शुक्तेरिव रजतं ततोऽपि विविनक्ति । अवश्यं स्थूलोऽपि विवेको जिष्ट्(क्षि ? क्ष्)तो नानुभूयते । अथोच्येत — ज्ञानद्वयमप्येतद् विवेकाग्रहणात् सत्यरजतसंविदो भिन्नमिति नावभासते । सा च व्यवहारहेतुतयावगता । ततोऽत्रापि प्रवर्तत इति । अहो दुरूहिमदमू-हितम् । इदं तु ब्रूमः — किमिह सत्यरजतसंविदो विवेको नावभासते, तद-भेदो वा भासते इति । पूर्वस्मिन् कल्पे पूर्ववत् प्रवृत्त्यभावः । उत्तरस्मिन् विपरीतख्यातिवादः । संवित्ती भिन्ने अभिन्ने भासेते वस्तुनी चेति न वि-शेषः । अथ सत्यरजतवोधतुल्यतां मन्यते न तत्त्वं, न तर्हि तद्वद्भावे तद्व्य-वहारः । निह गवा सद्दशं गवयं जानन् गौरयमिति व्यवहरति । व्यवहार-विसंवादे च भ्रान्तिहेतावतदर्थिनो व्यवहाराभावाद् भ्रान्त्यभावः । तस्यापि शब्दप्रयोगोऽस्तीति चेद्, न । निर्विकल्पकभ्रान्तौ तददर्शनात् । स्वत-न्त्रसमृतं च रजतमशसक्तं कथं शुक्तौ निषिध्यते नेदमिति । प्राप्तिपूर्वको हि प्रतिषेधो भवति । स कथमसत्यां प्राप्तावात्मानं लभते । ननु नात्र किश्चिद् बाध्यते । किन्त्वनवगतो विवेकोऽवगम्यते नेदं रजतमिति । कोऽर्थः । शुक्तेविविक्तं रजतमिति । अहो व्याख्यानकौशलं तत्रभवतां यत् संविदो-ऽप्यन्यथा व्यवस्थिता अन्यथा व्याख्यायन्ते । रजतव्यवहारो वाध्यत इति चेद्, न । तस्याप्यप्रसक्तेरुक्तत्वात् । अप्रसक्तव्यवहारस्य वाधविरह-प्रसङ्गात् । व्यवहारवाधोऽपि न राजाज्ञया । अपितर्हि, प्रसक्तताद्रृप्य-निवारणेन । अतोऽन्यदन्याकारेण प्रसक्तं बाध्यत इति साम्प्रतम् । अपिच स्पष्टीकृता ताद्र्प्यप्रसक्तिरिदं रजतमिति । नन्वनालम्बनता प्राप्नोतीत्यु-क्तम् । सत्यम् । यदन्यथासन्तमन्यथा प्रतिपद्यते तन्निरालम्बनं ज्ञानमि- यदाभासं हि विज्ञानं तत्संयोगे तदिष्यते ॥ १९ ॥ सम्पूर्णलक्षणं होतत् तत्सतोर्व्यत्ययः कृतः । शोभनार्थस्तु सच्छब्दो यद्वाध्याहारकल्पना ॥२०॥

ष्यते । किमिहाद्भुतं बाह्यानालम्बनता हि यत्नतो नः प्रतिषेध्या, सर्वत्र देशान्तरादिगतबाह्यालम्बनताभ्युपगमात् । कथमसन्निहितं ज्ञानमुत्पादय-तीति चेत् । किमयं प्रत्यक्षधर्मः सर्वज्ञानेष्यारोप्यते । प्रत्यक्षं हि सन्निहि-तवर्तमानगोचरं, न ज्ञानान्तराणि । नचेदं प्रत्यक्षमाभासत्वात् । यद्प्यु-क्तं — कथमन्यसम्प्रयुक्तमिन्द्रियमन्याकारस्य ज्ञानस्य हेतुरिति । उक्त-मत्र भाष्ये -- 'दोषो मिथ्याज्ञानस्य कारणिम'ति । तद्भावे हि मिथ्याज्ञानं भवति । असति तस्मिन् सम्यग्ज्ञानदर्शनात् । ननु दोषाः कार्यं विघ्नन्ति, न कार्यान्तरं जनयन्ति । न । स्वप्ने मनोदोषादवर्तमानस्यापि वर्तमानवद् भानात्, कारणाधीनात्मलाभं हि कार्यं तद्दोषे दुष्यतीति नानुपपन्नम् । एष च ज्ञानस्य दोषो यद्यन्यगोचरस्यान्याकारत्वम् । अतः सन्निहितमसन्निहित-रजताकारेणावलम्बते दुष्टकारणजं ज्ञानमित्युभयालम्बनस्य ज्ञानालम्बनत्वम् । आत्मेन्द्रियमनोर्थसन्निकर्षो हि ज्ञानस्य हेतुः । सोऽसत्सु दोषेषु सम्यग्-ज्ञानहेतुः, सत्सु तु विपरीतज्ञानहेतुरिति स्को यथार्थायथार्थज्ञानविभाग इति । किं पुनः प्रत्यक्षस्य रुक्षणं येन तद् यथार्थमत आह—यदाभास-मिति । यदाकारं ज्ञानं तेनेन्द्रियाणां सम्प्रयोगे यत् पुरुषस्य बुद्धिजन्म तत् प्रत्यक्षमिष्यते । कथं तदयथार्थं भविष्यतीति ॥ १९ ॥

ननु रुक्षणपरत्वे स्त्रस्यातिप्रसक्तिरुक्ता । नचाप्येतेन स्त्रेण प्रत्यक्षं रुक्ष्यत इति वदता कथिमदानीं रुक्षणपरत्या स्त्रृतं वर्ण्यते । अत आह — सम्पूर्णित । यथावस्थितं स्त्रमाभाससङ्करादरुक्षणम् । वृत्तिकारमते तु व्यत्यस्तं शकोति रुक्षणं रुक्षयितुमिति, कथं पुनः सम्पूर्णमत आह — तत्सतेरिति । यथाश्रुते हि स्त्रे इन्द्रियसम्प्रयोगजत्वमात्रं प्रत्यक्षरुषणम् । तचाभासेऽप्यविशिष्टमित्यतिप्रसञ्यते । व्यत्यस्तेन तु तदा बुद्धचाकारपरामर्शनाद् भासमानाकारोन्द्रियसम्प्रयोगे या बुद्धिः सा प्रत्यक्षमित्यप्रसकारे शुक्तिरजतज्ञाने भासमानेन्द्रियसम्प्रयोगाभावान्न प्रत्यक्षमित्यत इति । उत्कृष्टस्य सच्छब्दस्यार्थमाह — शोभनार्थं इति । ननु पूर्व

अर्थापत्त्येतरेषां च प्रत्यक्षाभासलक्षणम् । बाधकज्ञानलाभो हि पूर्वावाधे न सम्भवेत् ॥ २१ ॥ स चास्तीत्यववोधत्वे साति नान्योन्यसंश्रयम् । नचानागतवाधेन पूर्वेणात्मा हि लभ्यते ॥ २२ ॥

वर्तमानार्थतया सम्प्रयोगविशेषणार्थः सच्छब्दो व्याख्यातः । कथिमदानीं शोभनार्थ इत्युच्यते । युक्तं च सम्प्रयोगविशेषणम् । अविशिष्टे हि तस्मिन्नना-गतादिसम्प्रयोगजं योगिप्रत्यक्षमिनराकृतं स्यादिति प्रागवोक्तम् । तद्वृत्तेनापि व्यवहितपिठतेन समासो दुष्प्रतिपादतरः । पुनरापि चेदशं यत्तत्सम्यक्ष्रत्य-श्वमिति तदपेक्षा विद्यत एवेति व्यत्ययेऽपित्तिष्यन् प्रकारान्तरमाह — यद्वेति । द्वयोरपि तत्सतोरत्राध्याहारः । तत्र भासमानाकारपरामर्शार्थोऽध्याहृतस्त-च्छब्दः । परस्तु प्रत्यक्षरूपपरामर्शार्थः । सच्छब्दस्तु सम्प्रयोगसन्निधिपिठत-स्तिद्वशेषणार्थ एव । अध्याहृतस्तु शोभनार्थ इति विवेचनीयमिति ॥ २०॥

ननुच आभासलक्षणाकथनान्न प्रत्यक्षतदाभासिववेको दर्शियंतुं शक्यते, अत आह—अर्थापच्येति । ईद्यां प्रत्यक्षमित्युक्ते अर्थादनीद्दश-माभासं भवतीति । अत्र भाष्यकारेण कथं तदतद्योगजत्वविवेकोऽवगम्यत इत्याशङ्कचोक्तं 'वाधकं हि यत्र ज्ञानमुत्पद्यते नैतदेविमिति तदन्यसम्प्रयोगे। विपरीतस्तत्सम्प्रयोगे' इति । तदयुक्तम् । किं हि कारण यदुत्तरेण पूर्व वाध्यते, पूर्वेणेव जघन्यमुत्तरं वाध्यत इति युक्तमत आह — वाधकेति । तद्धि वाधकं यदन्यावाधकमात्मानमेव न लभते । तथाचोत्तरम् । अत-स्तत् पूर्वं वाधत इति युक्तम् । जघन्यमिप पूर्वानपेक्षं बलवदिति पष्ठे वक्ष्यते। यत्र पूर्वापेक्षमुत्तरं, तत्र पूर्वं वलवदिति तृतीय उक्तमिति ॥ २१॥

किं पुनरुत्तरेण मिथ्या सतः पूर्वस्य वाधः प्रमाणस्य वा । वाध इति इतरेतराश्रयमत आह — स्म चेति । नखलु पूर्वमिथ्यात्वावधारणादुत्तरस्य जन्म, अपितर्हि । तन्निरपेक्षमुत्तरं स्वकारणादेवोत्पन्नम् । अतो नोत्पत्ता-बन्यापेक्षत्वम् । नच कार्यक्लप्रतो । अववोधसूपत्वादवबोधस्य । तस्य च स्वगोचरप्रकाशनेऽन्यानपेक्षणात् । अतो नान्योन्याश्रयत्वमिति । यदि तर्हि पूर्वानपेक्षमुत्तरमिति तद् वाधकं, पूर्वं वा किमुत्तरमपेक्षते येन वाध्यते ।

निमित्तदोषबोधेन पश्चाद् यत्राप्यबाधनम् । भवत्येव हि तत्रापि नरान्तरिवपर्ययः ॥ २३ ॥ सर्वेषां सर्वदा यत्र धीः स्यात् तत्र न बाधनम् । निह कारणदृष्टत्ववृद्धिस्तत्र बलीयसी ॥ २४ ॥ जात्यादिषु यदा जाता बुद्धिः पश्चादसम्भवात् ।

तदिप हि निरपेक्षमेव, अत आह — नचेति । यद्यपि तदुत्तरानपेक्षं, तथा-प्यनागतोत्तरबाधकात्मकत्वेनानवभासान्न बाधकमिति ॥ २२ ॥

यत्र तर्हि नैतदेविमिति न बाधकोदयः, अपितर्हि निमित्तेदाषज्ञानं, तत्रेतरेतराश्रयमपरिहार्यम् । निमित्तदोषेण तत्रोत्थाप्यो बाधः । स च पूर्वाप्रमाणत्वे
शक्यत उत्थापियतुं, तदुत्थापनाच तदप्रमाणिमिति नावकल्पते, अत आह —
निमित्तेति । प्रायण हि शङ्कादिषु पीतादिविभ्रमाः पित्तादिदोषेभ्यः समुत्यन्नाः पश्चाद् बाध्यन्ते । नेदं पीतं शुक्कोऽयिमिति हि सम्प्रतिपत्तिः सम्भवति ।
अतो न तत्र निमित्तदोषबोधमात्रान्मिथ्यात्वम् । यत्र तु ज्ञातेऽपि निमित्तदोषे तद्रपप्रत्ययातुवृत्तेः पश्चादबाधनमेव, यथा दिङ्मृहस्य जानतोऽपि
निमित्तदोषाद् दिङ्मोहो न निवर्तते । तत्रापि नरान्तरिवपर्ययादन्यतः परिच्छेदान्नेतरेतराश्रयमिति ॥ २३ ॥

यत्र तिहं न नरान्तरािद्यु विपर्ययः तत्र कथं यथा जात्यादिविज्ञाने। नच तत् सत्यं, तेषां व्यतिरेकाव्यतिरेकिवकल्पाक्षमत्वादत् आह— सर्वेषामिति। यद्धि देशान्तरादिषु न विपर्येति तदबाध्यं सम्यगेवेति। ननु तत्राप्यनुपपत्तेर्वाधिका धीरुत्पाद्या, कथं सम्यक्त्वमत् आह— नहीित। प्रसक्षो द्धविकलकरणस्य पिण्डात् पिण्डान्तरेषु पूर्वरूपावमर्शः। स कथं
यौक्तिकेन बाधेन बाध्यते। यस्य ह्यव्युत्पद्यमानस्य बलवता मुखं निरुध्यते न तदात्मानं लभते। उक्तं च स्वयूध्यरेपि — 'न प्रत्यक्षविरुद्धकारणविषयमनुमानमात्मानं लभते अग्नाविव शैत्यानुमानमि'ति॥ २४॥

अयमसावितरेतराश्रयस्य व्यक्तो विषय इत्याह — जात्यादिष्टिव-ति । अत्र हि जात्यादिज्ञानमिथ्यात्वाद् नाधकबुद्धग्रुदयः । तदुदये तन्मि-थ्यात्वम् । नच व्यक्तोदिता शुक्तिरजतज्ञानादिष्विव नाधिका धीरस्तीति ।

नाश्यते युक्तिभिस्तत्र व्यक्तमन्योन्यसंश्रयम्॥ स्वतः प्रामाण्यतश्चात्र निर्णयोऽस्तित्वबोधनात्। तद्रूपप्रत्ययोत्पत्तेस्तदसद्वादिनामपि॥ २६॥

इति वृत्तिकारग्रन्थः ।

यदि तिर्हं बाधकज्ञानमन्तरेण न कारणदोषमात्रान्मिथ्यात्वमवगम्यते, कथमुच्यते 'यस्य च दुष्टं करणं यत्र चं मिथ्येति प्रत्यय इति ' भेदेन । तदा
हि मिथ्यात्वप्रत्यय एवासमीचीनतायां हेतुरुक्तः स्यात् । तस्माद् वक्तव्यो
विषयः । स उच्यते — येन तिर्हं प्रागेकश्चन्द्रोऽवधारितः सम्प्रत्यङ्गुठीनिपीडितठोचनो द्वौ पश्यति । तस्य प्राचीनज्ञानानुसारेण जातिविचिकित्सस्याधुना च व्यक्तं कारणदोषमवगतवतो भवति निर्णयः । यथा पूर्वज्ञानमदुष्टकारणजम् । इदं च व्यक्तावगतकारणदोषप्रभवम् । कारणदोषनियतश्च कार्यदोषः । तस्मादसमीचीनम् । तिदह पूर्वानुभवो विचिकित्सोदयहेतुः । कारणदोषावधारणादेव मिथ्यात्वावधारणम् । एवं
बाह्यागमानामपि कारणदोषावधारणादेव मिथ्यात्वावधारणम् । निह तदर्थाः
साक्षाद् बाध्यन्ते । पौरुषेयत्वात् कारणदोपाशङ्कयेव मिथ्यात्वं भवतीति
युक्तमेव द्वैविध्यम् ॥ २५ ॥

ननु मा बाधि जात्यादिज्ञानम् । प्रमाणत्वं तु तस्य कथं, प्रमाणतदाभाससाधारणं हि ज्ञानत्वम् । अतो व्यभिचारदर्शनात् संशयो युक्तः ।
यृत्त्यादिविकल्पाश्चाप्रामाण्यमनापादयन्तोऽपि तद्वत् प्रामाण्यं विद्यन्ति । अत
आह — स्वतः इति । यदि ज्ञानत्वानुवन्धिनी प्रमाणत्वाप्रमाणत्वे दे अपि
स्यातां, स्यादेवानिर्णयः । स्वतस्तु प्रमाणमित्युपपादितम् । अतो जात्याद्यस्तित्वबोधादनपोदितो निर्णयो युक्तः । स चायं बोधो न परमस्माकमेव ।
येऽपि तु जात्यादीनपलपन्ति, तेपामप्यस्ति । तेऽपि हि न तद्वोधमनपलपन्तो जात्यादीनपलपितुमर्हन्तीति ॥ २६ ॥

इत्युपाध्यायसुचरितमिश्रकृतौ काशिकाटीकायां वृत्तिकारप्रन्थव्याख्या ॥

अथ निरालम्बनवादः।

प्रमाणत्वाप्रमाणत्वे पुण्यपापादि तत्फलम् । विध्यर्थवादमन्त्रार्थनामधेयादिकल्पना ॥ १ ॥ सर्वेषु लक्षणेष्वेवं स्वप्रमाणगणैः स्थितिः । वचनव्यक्तिभेदेन पूर्वसिद्धान्तपक्षता ॥ २ ॥ कर्मिभ्यः फलसम्बन्धः पारलौक्येहलोकिके । सर्वमित्याययुक्तं स्यादर्थशून्यासु बुद्धिषु ॥ ३ ॥

अत्र भाष्यकारेण 'ननु सर्व एव निरालम्बनः स्वप्नवत् प्रत्ययः' इत्याक्षेपपुरस्सरं 'जात्रतो हि बुद्धिः सुपरिनिश्चिता कथं विपर्यसिष्यती'ति बाह्यार्थसद्भावः प्रतिपादितः । तस्य प्रकृतवेदार्थविचारोपयोगं दर्शयति — प्रभाणत्वेति चतुर्भिः । सर्वो ह्ययं मीमांसात्रपञ्चो बाह्यार्थाश्रय एव । यथा तावचोदनैव धर्मे प्रमाणं, योगिप्रत्यक्षबुद्धागमाद्यप्रमाणमिति चोद-नासूत्रे प्रतिज्ञातं, तदसति वाह्ये चोदनापदार्थे दुःस्थितमेव । प्रमाण-त्वोपन्यासेनैव तत्परिकरप्रथमपादोक्तसम्बन्धौत्पत्तिकत्वशब्दनित्यत्ववाक्या-र्थप्रतिपत्तिम् लसद्भावापो रुपेयवेदवाक्यरचनादिपरिग्रहः । अप्रमाणत्वोपन्या-सेन च प्रत्यक्षसृत्रनिर्दिष्टान्याप्रमाणत्वकारणोपादानमिति दर्शयितव्यम् । तथा यदपि चोदनासूत्र एव शुत्यार्थेन च पुण्यपापापरनाम्नोर्धर्माधर्मयोः स्वरूपं प्रतिज्ञातं, तद्मि नासति वाहोऽर्थे शक्यं दर्शयितुम् । तत्र हि विधिनिषेधात्मकचादनात्रक्षाणकं पुण्यपापयोः स्वरूपमिति वर्णितम् । आदिशब्देन पुण्यपापोंनयरूपरहितमशुभेम्यो निवर्तनसुपादत्ते । यदर्थ-साधनं वस्तु तद्विपरीतं वा तत् युण्यपापपदयोरास्पदम् । अशुभेभ्यो निव-र्तनं तु न सुखाय न दुःखायेत्युभयरूपरहितम् । एतदपि चोदनासूत्र-स्थेनार्थपदेन प्रतिपादितम् । तत्फलमिति च त्रिविधस्य पुण्यपापोदासीना-त्मनो वेदप्रमेयस्येष्टानिष्टात्मकं फलमुपादत्ते । एतदपि स्वरूपप्रतिज्ञान्तर्गत-मेव । नद्यनाश्रितफलसम्बन्धं धर्मादिस्वरूपमनुभवितुं शक्यमिति । तदेवं

तावद वाधार्थसिद्धरस्ति प्रथमपादोक्तसमस्तोपयोगः । तथा वक्ष्यमाणोप-योगोऽपि । नहि विध्यर्थवादमन्त्राणां साध्यसाधनसम्बन्धविधिविधेय-स्ततिविहितस्यतिक्तपार्था अर्थवादपादगोचरा बाह्यार्थं विना सिध्यन्ति । ओदम्बराधिकरणे हि 'ओदस्वरा युपो भवत्यजीपरुध्या' इत्यन्न विध्यभा-वास्त्र फाउपदानमान्यः सिध्यत्यौदम्बरत्वस्यति बक्ष्यते । तथार्थवादाधिकरणे-ऽधंत्रादानी स्तुत्यपयोगी दशितः । एवंहि तत्रोक्तम् 'आम्नायस्य क्रियोर्थ-व्यादानर्थक्यमतदर्थानाम ' (१. २. १) इति । अस्यार्थः —यानि हि क्रियां कियासम्बद्धं वा कञ्चिदर्थं अतिपादयन्ति , तानि सन्त प्रमाणम् । यानि त्विक्रयार्थानि 'सोऽरोदीद यदरोदीदि'त्यादीनि तानि न किवदिम प्रिमिनते इति पूर्वपक्षिते उक्तं 'विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्यः' (१. २. ७) इति । अस्यायमर्थः — विधेयानां स्तुतिरूपेणार्थेनार्थवादाः प्रमाणं स्युरिति । कथं पुनः स्तुत्यर्थता । नह्यनपेक्षिता स्तुतिरर्थवादा-नामर्थो भवितुमहिति । न । अपेक्षितत्वात् । अपेक्ष्यते खल्विप शब्दभावना-परनामधेयेन विधिना स्तुतिः । स हि पुरुषं प्रवर्तयन् प्रवृत्तिविषयप्राश स्त्यज्ञानमपेक्षते । अर्थवादाश्च स्वाध्यायविध्यध्यापितास्तद्वहेनैवाप्रयोजन-सम्पदो न पर्यवस्यन्ति । तत्रैव किं कर्तव्यमित्यपेक्षिते तच्छक्तिनिरूपणाया-मक्षरग्रहणादिकमेण कयित्रत् प्ररोचनायां बुद्धाबुत्पन्नायां तत्कार्यत्वमर्थ-वादानां निश्चीयते । विधिहिं प्ररोचनामपेक्षते, ते च तां शक्तुवन्ति कथिबदुत्पाद्यितुमित्यनन्यप्रयोजनतया मनसि विपरिवर्तमानास्त एव तस्प्र-योजनतया निश्चीयन्ते । तदेष शास्त्रार्थो भवत्यर्थवादैरेव प्ररोचितं कर्मा-भ्युद्याय बटत इति । विधिस्वरूपं च प्रागेवोक्तमिति नेह प्रतन्यते । मन्त्रायोऽपि मन्त्राधिकरणे वक्ष्यते । तत्र 'वर्हिदेवसदनं दामी'त्यादिमन्त्रा-नुदाहृत्य विचारितं — किममी उचारणमात्रादेवादृष्टार्थाः, उतार्थप्रकाश-नार्था इति । तत्र 'नदर्थशास्त्रात्' (१. २. ३१) इत्याद्यपपत्तिभिरदृष्टार्थ-तया पूर्वपक्षितं यमेव हार्थं सन्त्रः प्रकाशयति तत्रैवायं बाह्मणेन विनियु-ज्यमाना दृश्यते । यथा प्रथममन्त्रः 'उरु प्रथस्वे'ति पुरोडाशं प्रथयतीति । यदि चायमर्थपरः, लिङ्गेनैव तत्र विनियोगे सिद्धे विनियोगानर्थक्यम् । अतोऽनिवक्षितवचना मन्त्राः इति पूर्वपक्षिते अभिहितम् — 'अविशिष्टस्त

वाक्यार्थः' (१. २. ४०) इति । यथा हि ब्राह्मणवाक्यानामर्थः प्रतीय-मानो नाविवक्षितो भवति तथा मन्त्राणामि । तेऽपि ह्यनुष्ठानौपियकमर्थं प्रकाशयन्तः किमविवक्षितवचना मन्त्रा भविष्यन्ति । दर्शपूर्णमासादयो ह्य-नुष्ठानकालेऽस्मृतानुष्ठानासम्भवादनु(ति)ष्ठासितस्वपदार्थस्मृतिहेतुमपेक्षन्ते । मन्त्राश्चार्थवादवदेव स्वाध्यायाध्ययनविधिवलप्रतिलब्धाध्ययनसंस्कारसम्ब-न्धात् किंस्विदस्माभिः कर्तव्यमित्यपेक्षमाणा विलम्बन्ते । तत्राशक्तिके विनियोगासम्भवात् तच्छक्तिनिरीक्षणायां कत्वपेक्षितानन्यसाधितविहित-स्मृतिप्रयोजना निश्चीयन्ते । यथाहुः —

"अनुष्ठाने पदार्थानामवश्यम्भाविनी स्मृतिः । अनन्यसाधनानन्यकार्थैर्मन्त्रैर्नियम्यते ॥"

इति । यतु विनियोगानर्थक्यमुक्तं, तन्न । अर्थवादार्थत्वादु वाक्यस्य । प्रथनं हि तत्र श्रूयते । ईदशमिदं प्रथनं प्रशस्तं यत् कियमाणमनेन मन्त्रेण क्रियत इति । सोऽयं विध्यर्थवादमन्त्राणामर्थी नासति बाह्येऽर्थे सिध्यति । तथा 'उद्भिदा यजेत पशुकामः' इत्युदाहृत्य विचारितं किमयं गुणविधिः उत कर्मनामधेयमिति संशय्य, प्रवृत्तिविशेषकरतया गुणविधिरिति पूर्वपक्षि-तम् । गुणं हि विद्धतां प्रवृत्तिविशेषकरत्वम् । इतरथा नाममात्रमनर्थकम् । श्क्नुवन्ति चोद्भेदनिकयायोगवशेन किञ्चित् खनित्राद्यर्थमभिधातुमिति गुण-विधय इति प्राप्ते उक्तं - न गुणविधयः । कर्मसमानाधिकरणा ह्येते, तृती-यानिर्देशात् । कर्म खल्विह् 'उद्भिदा यजेत पशुकामः' इति पशुभावना-करणत्वेनामिहितं यजेत पशुकाम इति । किमुक्तं, यागेन पश्न् भावये-दिति । अत उद्भिदा यागेनेति व्यक्तमेव सामानाधिकरण्यम्। गुणविधौ तु यागस्योद्भित्वाभावादुद्भिद्धता यागेनेति मत्वर्थलक्षणया सामानाधिकरण्यं स्यात् । तत्र च लक्षणैव दोषः । नन्वेवं 'ब्रीहिभिर्यजेते'त्येवमादाविष भावः नाकरणेन यजिना समिभव्याहता त्रीह्यादिशब्दाः कर्मनामधेयतां प्रतिपद्ये-रन् । न । तेषां निरूढार्थत्वात् । अज्ञातसन्दिग्धार्थस्य हि पदस्य प्रसिद्ध-सामानाधिकरण्यादेवार्थो निश्चीयते । निरूढं तु स्वार्थान्न प्रच्यावियतुं शक्यते । आह च ---

> "पदमज्ञातसन्दिग्धं प्रसिद्धैरपृथक्श्रुति । निर्णीयते निरूढं तु न स्वार्थादपनीयते ॥"

इति । अतः पश्न्नामुद्धेदनं प्रकाशनमनेन कर्मणा कियते इति योगादुद्भिच्छ-ब्देन कर्माभिधीयते । गुणफलसम्बन्धविधानेनाम्नातानामप्युपयोगोऽस्तीति नान्धेक्यम् । अतः सिद्धं कर्मनामधेयतयैवज्ञातीयकानां क्रियोपयोग इति । चित्रादिशब्दानां नामधेयत्वहतवो विस्तरभयान्नानुकस्यन्ते । कचित् कर्मणः प्रापकशब्दान्तराभावाद् गुणविधित्वमेव । यथा आग्नेयोऽष्टाकपाल इत्या-ग्नेय इति सगुणकर्मविधायिनः शब्दस्य । नहि तत्र द्रव्यदेवतासम्बन्धविधा-नात् प्राक् कर्मणो रूपमवगम्यते यस्याग्नेयशब्दो नामधेयं भवेदित्येवमादि नामधेयपादोक्तमादिशब्देनानुकान्तं वेदितव्यमध्यायान्तम् । यावत्समृतिपादो-क्तार्थोऽप्यनेनैवानुकान्तो वेदितव्यः ।

प्रत्यक्षवेदोपयोगप्रतिपादनप्रसङ्गन चार्थवादाद्यपयोगानन्तरं नामधेय-पादार्थोऽनुकान्तः । तत्रादिशब्देनानुकान्तः स्मृतिपादार्थः । तथाहि—अश्र्य-माणवेदानष्टकादीनुदाहृत्य तेषां धर्माधर्मत्वसंशये, 'धर्मस्य शब्दमूलत्वा-दशब्दमनपेक्ष्यं स्यात्' (१. ३. १) इति पक्षं परिगृह्य वेदमूलतया सिद्धा-न्तितं — सर्वाः स्मृतयो हि नासित पूर्वज्ञाने आत्मानं लभन्ते । पूर्वज्ञानं च मूलभूतं विभ्रमो वा स्यात्, प्रत्यक्षानुभवो वा, पौरुषेयागमजन्यं वा, विप्रलम्भो वा, चोदनाजनितं वा । तत्र तावद् भ्राम्यतामाप्तानां मन्वादीनां स्मृतिनिबन्धनप्रणयनमयुक्तम् । ते हि तावद् ऋषयो भ्राम्यन्तीत्येतदेव दुर्भ-णम् । भ्राम्यतां तु यन्महाप्रवन्धरचनं तत् स्मृतिभ्यश्राद्ययावदार्यैः पश्यद्भिः परि (ग्रह?गृह्यते) इति नैतदुत्प्रेक्षितुमपि शक्यम् । अनुभवश्वातीन्द्रिय-गोचरः प्रत्यक्षसूत्रे निराकृतः । पुरुषवाक्यमप्यसम्भवन्मूलमप्रमाणमेव । विप्रलम्भोऽपि भ्रान्तिवन्निराकार्यः । चोदना तु सम्भवद्वेदसंयोगिनां त्रैवर्णि-कानां स्मृतिमूलं भवतीति तत्कल्पनैव लघीयसीति । नन्वेवमग्निहोत्रादिचो-दनावदप्टकादिचोदना अपि किं नोपलभ्यन्ते । नेदमनुपपन्नम् । विप्रकीर्णा-नेकशाखाश्रया हि श्रुतयः कतुपुरुषार्थोपदेशसङ्गीर्णाः प्रमाद्यद्भिरद्यतनैर्न विवि-च्योपलभ्यन्त इति किं नोपपद्यन्ते । अतो यदशूयमाणमप्यष्टकादिधर्मस्य निमित्तं चोदनेति सिद्धमष्टकादयो धर्मा इति । तदेवं प्रत्यक्षश्रुत्यविरुद्धाभ्यः श्रुत्यनुमानम् । प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे तु न श्रुतिरनुमातुं शक्यत इति विरोधा-

धिकरणे उक्तम् । उपिरष्टाचाचारप्रामाण्यं स्मृत्या च सह वलावलपरीक्षे-त्यादि दर्शयितव्यम् । सर्वेषु च भेदादिलक्षणेषु स्वप्रमाणगणेः शब्दान्तरा-दिभिः सिद्धान्तस्थिति(ः?र)सित बाह्येऽर्थे न सम्भवित । 'सोमेन यजेत' 'दािक्षणानि जुहोति' 'हिरण्यमात्रेयाय ददाती'ति यागहोमदानभावनानां शब्द-भेदादेव भेदो वक्ष्यते । तथाच 'सिमधो यजती'त्येवमादीनां पञ्चानां प्रया-जानामसत्यपि शब्दभेदेऽभ्यासानर्थक्यप्रसङ्गाद् भदो दर्शितः । 'तिस्र आहु-तीर्जुहोती'ति पृथक्त्वनिवेशित्वात् संख्याया आहुतीनां भेदो दर्शितः । 'अथेष ज्योतिरेतेन यजेते'ति ज्योतिष्टोमाज्ज्योतिरिति संज्ञान्तरण कर्मभेदः । 'वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनिमे'ति च उत्पत्तिशिष्टश्रौतामिक्षाविरोधाद् वाजिनं वैश्वदेवे कर्मणि निवेशमलभमानं स्वाश्रयं यागान्तरमुपकल्पयति । सोऽयं वाजिनगुणाद् भेदः । कुण्डपायिनामयने 'मासमिशहोत्रं जुहोती'ति नैयमिकाियहोत्रात् प्रकरणान्तरेण कौण्डपायिनहोमस्य भेदः । तदेवं षोढा कर्मभेदो द्वितीये । अन्यदुपोद्धातािदना ।

तृतीये तु पारार्थ्य ठक्षणस्य शेषत्वस्य षाढेव विनियोगसिद्धिरुक्ता । यथा तावदरुणिम्नः तृतीयाश्रुत्या क्रियाङ्गभावे सामान्यतोऽवगते 'अरुणया क्रीणाती'ति क्रियाविशेषठाभो वाक्यात् । ठिङ्गविनियोगस्तु—यथाप्रकरणान्मानसामर्थ्यावधृतसामान्याङ्गभावस्य बहिर्मन्त्रस्य सामर्थ्यापरनाम्नो ठिङ्गाद् बर्हिर्ठवने विनियोगः । प्रकरणविनियोगस्तु — इष्टिप्रकरणाम्नातानां प्रयाजाद्गीनां साध्याकाङ्क्षिणामुपकाराकाङ्क्षिण्या तया सह सम्वन्धः । उभयाकाङ्क्षाठक्षणमेव हि प्रकरणमाचक्ष्महे । कमविनियोगस्तु — प्राकृतोपकारनिराकाङ्क्षायां विकृतौ सिन्निधिसमाम्नातानामङ्गानाम् । नहि तत्र प्रकरणनित्योगः सम्भवति । उभयगामिनी ह्याकाङ्क्षा प्रकरणम् । अनाकाङ्क्षा चेह विकृतिः प्राकृतोपकारद्वारपरिप्राप्तपदार्थपरिष्वक्ता वैकृतमेव त्वङ्गानां सिन्निहितसमाम्नानमर्थकं मा भूदिति तत्सिन्निधिपाठादेव तेषां तत्र विनियोगो निश्चीयते । समाख्याविनियोगस्तु — आध्वर्यवसमाख्यातेषु पदार्थे- घ्वध्वर्योरनेनामी कर्तव्या इति ।

चतुर्थेऽपि श्रुत्यादिभिरेवावधृताङ्गाङ्गिभावानां दध्यानयनामिक्षादीनां प्रयोज्यप्रयोजकत्वे वक्ष्येते । यद्धि श्रुत्यादिभिर्यच्छेपतयावगम्यते तत् तेन

प्रयुज्यत इति स्थापितम् । तदिद्दं प्रयुक्तिलक्षणेऽपि श्रुत्यादिरेव प्रमाणगणः, रोपलक्षणेऽपि रोपिणां रोपाणासुभयेषां वा क्रमनियमः किञ्चिन्मात्रविरोष-भिन्नश्रुत्यादिभिरेव कियते। यथा तावद् 'अध्वर्सुगृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दक्षियति' इति क्त्वाश्रुत्या कमनियमः। 'अग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचति' इति पाठादन्यादृशेऽपि ऋमेऽवगम्यमानेऽर्थात् ऋमनियमविपर्ययः । होमो-त्तरकालं हि पाकः क्रियमाणोऽनर्थकः स्यात् । होमोऽपि नासति हविषि सं(प्र)वर्तत इत्यर्थात् पाकोत्तरकालमेव निश्चीयते । तदिदं ठिङ्गमेवार्थ इति नाममात्रभिन्नं, सामर्थ्यमेव हि भावानां लिङ्गमिति निश्चीयते । इहापि द्रव्यक्रिययोः शक्तिनिरीक्षणादेव कमनियमावधारणम् । पञ्चानां तु प्रया-जादीनां 'समिघो यजती'त्येवमादीनां पाठात् क्रमनियमः । बहुनां हि पदार्थानां युगपदेकेन कर्त्रानुष्ठातुमशक्तेरवश्यम्भाविनि क्रमेऽवगमाधीनत्वा-दन्ष्ठानस्य क्रमेण तुच्यमानेषु तथैवावगमादनुष्ठाने क्रमापेक्षायां स एव क्रमो निश्चीयते । प्रतीतहानाप्रतीतोपादानयोरनुपपत्तेः । अयमपि पाठापर-नाम्ना स्थानेनैव कमनियमः । स्थानात् कमनियमो यथा—साद्यस्के कर्मणि 'सह परानालभते' इत्यशीषोमीयसवनीयानुबन्ध्यानां सवनीयस्थाने सहोप-लम्भे चोदिते कः प्रथमं प्रयुज्यतामित्यपेक्षायां स्थानात् सवनीयो बुद्धो भवन प्रथमं नियम्यते । तस्य तदनुष्ठानस्थानम् । सोऽयमनुष्ठानसादेश्यल-क्षणः कमः । पूर्वं त पाठसादेश्यलक्षणः । द्वेधा च तार्तीयकमो विभक्तः । यथोक्तं-

''तत्र क्रमो द्विधेवेष्टो देशसामान्यलक्षणः। पाठानुष्टानसादेश्याद् विनियोगस्य कारणम्॥''

इति । प्रवृत्त्या च क्रमिनयमो यथा— 'सप्तदश प्राजापत्यान् पश्न्तालभते' इति चोदितेषु पशुषु चोदकप्राप्तानां प्रोक्षणादीनां यत्रक्षचिदेकस्मिन्नक-स्यानुष्ठाने द्वितीयादिषु किं प्रथमप्रवृत्त्येव अथानियम इति संशये नियम-कारणाभावात् प्रथमप्रवृत्तेथानियमात्मकत्वादिनयमः इति पक्षं परिगृह्य प्रथमप्रवृत्त्येव नियमो दर्शितः । प्रयोगवचनवलेन हि पश्न्नां योगपद्यमव-धारितम् । तच्चावर्जनीयाद् विलम्बनान्न व्यवधानान्तरमङ्गानामनुजानीते । साङ्गेषु हि पशुषु युगपदनुष्ठातव्यतया चोदितेष्वपीश्वरेणापि तथा सम्भा-

वियतुमशक्तेः अवर्जनीयव्यवधानं तु विधेरनुमतं भवति । तत्र च वैषम्य-कारणाभावात् सर्वेषां सद्दशमेवाङ्गव्यवधानम् । प्रथमपदार्थकत्रीन्षिते तदै-वाङ्गान्तरानुष्ठानाय तेनैव प्रधानेन चोद्यमाने कर्तरि प्रयोगवचनप्रमाण-कयौगपद्यबलेन पश्चन्तरेराकृष्यमाणे तत्पदार्थमात्रस्य पश्चन्तरेष्वनुष्ठानं स पशुः प्रतीक्षते । तदन्ते च द्वितीयपदार्थानुष्ठानाय कर्तारमाकर्षति । एवं संसदशानां पश्नां षोडशभिरेकैकस्य व्यवधानं विध्यनुमतम् । व्यवधानवि-रोषस्तु विशेषाग्रहणान्नाश्रयितुं शक्यम् । अतो द्वितीयादीनामप्यनुष्ठानं तत एवारभ्येति सिद्धान्तात् कमनियमः । अयं च प्रकरणान्तर्गत एवाका-क्वेकप्रमाणकत्वादेकैकोऽपि पशुरव्यवधानेन पदार्थानुष्ठानमाक्षिपति । पदा-र्थश्च तत्सन्निधावात्मनोऽनुष्ठानम् । अत उभयाकाङ्कया क्रमनियमो जाय-मानः प्राकरणिको भवति । मुख्यक्रमेण चांशानां कमनियमो यथा — 'सार-स्वतौ भवत' इति युगपदुत्पन्नयोः स्त्रीपुंदेवतयोः कर्मणोर्याज्याक्रमेणानुष्ठाने-ऽवगतेऽङ्गेषु कमापेक्षायां मुख्यक्रमेणेव कमो नियम्यते । नह्यङ्गानां प्रधा-नकालाद् बहिर्भावोऽस्ति । 'साङ्गं प्रधानमैकराव्द्यादि'ति वक्ष्यति । सोऽयं वाक्येनैव कमनियमः । साङ्गं हि प्रधानमेकवाक्यचोदितमेकोपक्रमावसान-मिति प्रधानक्रमेणैवाङ्गानां कमनियमो जायते । अत्रापि श्रुत्यादिरेव प्रमा-णगणः ।

एवमधिकारिवचारादाविष शेषशेषिप्रपञ्चार्थत्वात् शेषठक्षणोक्तान्येव श्रुत्यादीनि सिद्धान्तिस्थितिहेतुत्तया दर्शयितव्यानीति । यथा तावदाद्य एव 'स्वर्गकामो यजेते'ति यागस्वर्गयोः कः शेषः को वा शेषीति चिन्तायां 'द्रव्याणां कर्मसंयोग गुणत्वेनाभिसम्बन्धः' (६.१.१) इति स्वर्गस्य यागशेषतया ठिङ्गबलेन पूर्वपक्षः परिगृहीतः । तिद्ध मृतस्य द्रव्यस्य सामर्थ्यं यद् भाव्यं कर्म निष्पादयति । द्रव्यं च स्वर्गः, सक्चन्दनवासस्सु तत्य्यागात् सूक्ष्माणि वासांसि स्वर्ग इति यथा । अतो द्रव्यमेव कर्मार्थं, कामपदसम्बन्धश्च सावनविषयत्या दर्शियतव्यः । यो हि यद्धीं स तत्साधनमपि कामयत एवति छिङ्गबलेन पूर्वपक्षिते विधिश्रुतिबलात् सिद्धान्तितम् । विधिहें चेतनप्रवर्तनात्मकः । नचानर्थं पुरुषः प्रवर्तयितुं शक्यते इति यागार्थे स्वर्गे कर्मासाधकमापद्यते । यथोक्तम् 'असाधकं तु ताद्ध्यीत्' (६.१.२) इति । अतो विधेः प्रवर्तनाशिक्तर्मा व्याघानीति कर्मैव स्वर्गाः

र्थम् । नच द्रव्यं स्वर्गः । अन्वयन्यतिरेकाभ्यां प्रीतिवचनत्वावगमात् । तदेव हि द्रव्यमप्रीतिकरं न स्वर्गशब्देनोपचरन्ता दृश्यम्ते इति प्रीत्यन्वयन्यितरेकानुविधायित्वात् स्वर्गपदं तद्रचनमिति निर्धायते । नच सर्वस्ये प्रतमा प्रीतिरन्यनिष्पत्तये भवतीति साम्प्रतप् । अतो यदेव किञ्चित् प्रीत्या समाभिन्याहृतं तत् तद्र्थमेवेति छिङ्गमपि विपरीत्तम् । अतः सिद्धं यागः स्वर्गार्थ इति सिद्धश्वाधिकार इति । परस्ताद्दिष शेषमृतस्यैव कर्तुस्तत्राधिकारो द्शीयिष्यत इति श्रुत्यादियछनैवाधिकारछन्त्रणेऽपि सिद्धान्तिस्थिति ।

उत्तरषट्के तु शेषा एव किं सर्वत्रोपदेशेनैव सम्बध्यन्ते, अथ यथा-प्रकृति व्यवतिष्ठन्त इति श्रुत्यादिवरुनैव निर्णेष्यन्ते । औपदेशिके हि धर्म-सम्बन्धे नातिदेशः सिध्यति, पारिष्ठवा हि तदा धर्मा भवेयुः । तदिहाति-देशोपोद्धातेनैव सप्तमाद्ये यज्यपूर्वप्रयुक्तत्वं विचारितं यज्युदेशेन धर्म-विधानात् यजेश्च सामान्यवचनत्वात् सर्वत्रेति प्राप्तम् , नच दर्शपूर्णमासः पदं नियामकं, परिसंख्यानाद् विशिष्टोदेशेन विशिष्टानुवादादिति प्राप्ते निरू-पितं — नात्र 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेते'ति यागोदेशेनाङ्गानि विधीयन्ते, किं तर्हि, साङ्गप्रधानविशिष्टापूर्वभावनैव चोद्यते । पश्चात् त्वेकभावनापरिगृहीतानामङ्गानां प्रधानानां चारुणेकद्दायनीवत् परस्परा-न्वयसिद्धिः । भिद्यन्ते चं शब्दान्तरादिभिः प्रतिप्रकरणमपूर्वभावनेति कुतो धर्मसङ्गरः । सेयं श्रुत्यादिप्रमाणकविनियोगपरामर्शादेव व्यवस्था सिध्यति । यदा ह्यपूर्वभावनान्वयगर्भो विनियोगो धर्माणां न यागसामान्योद्देशेनेति सिद्धं भवति, तदा व्यवस्था सिध्यति । तत्सिद्धचा चाश्रुतेतिकर्तव्यताकेषु सौर्यादिषु विध्यन्तापेक्षायां सामान्यातिदेशसिद्धौ प्रत्यक्षवचननामाव्यक्त-चोदनातदवयवद्रव्यदेवतासामान्यबाहुत्येन विशेषातिदेशसिद्धः । यथेष्टौ 'समानमितरत् स्वेनेने'ति स्येनवैशेषिकाणां वाचनिकोऽतिदेशः। 'मास-मित्रहोत्रं जुहोती'ति कुण्डपायिनामयने होमनाम्ना नित्यामिहोत्रधर्माति-देशः । एकाहाहीनसत्राणामव्यक्तचोदनाचोदितत्वेन सोमसादृश्यात् तद्ध-र्मातिदेशः इत्यादि दर्शयितव्यम् । सर्वश्रायमातिदेशः श्रुत्या विनियोगा-तुसारेणैव शेषाणां सिध्यतीति तत्त्रमाणगणकारित एव । ऊहोऽपि षोढा विभक्तः। प्राकृतोपदेशानुसारेणैव मन्त्रादीनां सिध्यतीति सोऽपि श्रुत्यादि-प्रमाणक एव । सोऽपि धपूर्वार्थी धर्मविनियोग इति सिद्धे सेत्स्यति । अत

तस्माद् धर्मार्थिभिः पूर्वं प्रमाणेलांकसम्मतेः। अर्थस्य सदसद्भावे यत्नः कार्यः कियां प्रति॥ ४॥

एवापूर्वप्रयुक्तिराद्यं साधिता । वाधोऽपि अत्यादिप्रमाणानुसारेणैव । तत्रापि प्राकृतशास्त्रातिदेशात् सर्वानुष्ठानेन पूर्वपक्षिते उपकारप्रधानत्वादतिदे-शस्य तदभावेऽन्यतो वा तल्लाभे प्रतिषेधेन वा वाधो वक्ष्यते । यथा क्रष्ण-लचराववघातस्य, खलेवालीशराग्यां यूपवर्हिषोरित्यादि दर्शयितन्यम् । एतदपि प्रकृतावेवोपकारपर्यन्तश्रुत्यादिविनियोग इति निर्णायते । (सि-ध्यति ?) एतावांस्त विशेषः प्रकृतौ पदार्थपरिग्रहपुरस्सर्युपकारकल्पना, प्राकृ तदसिद्धेः । विकृतौ त प्रकृतिपरिकल्पितोपकारसन्दर्शनेन तत्परिग्रहपुरस्सरं पदार्थपरिग्रहः । स एव हि विधिनापेक्ष्यते । स त प्रकृतावसिद्धो(ऽपि) कलपित्वा गृह्यते । विक्रतौ च प्रकृतिसिद्ध एवोपादीयत इति । अत एव शास्त्रपदार्थयोरनतिदेशः, तयोर्विध्यनपेक्षितत्वादिति । तन्त्रावापरुक्षणेऽपि विशेषा एव प्रधानानां किं तन्त्रेणोपकारका उतावृत्त्येति शेषाणासेव विचा-र्यमाणत्वात् तत्प्रमाणगणानुसारी निर्णयो द्रशियतव्यः । तत्र हि देशकाल-फलादीनां तन्त्रसम्बन्ध आग्नेयादीन् प्रति प्रयाजादीनां तन्त्रानुष्ठाने हेत्-र्भविष्यति। स च श्रुत्यादिप्रमाणक एवेति तत्रापि स एव प्रमाणगणः। प्रस-क्रुलक्षणेऽपि पश्वर्थानुष्ठितानां प्रयाजादिशेषाणां पशुतन्त्रमध्यपातिपुरोडा-शोपकारकत्वं देशादितन्त्रनियन्धनमेवेति पूर्ववत् प्रमाणगणः । अतएव भाष्यकारेण प्रथमस्त्रे दशाध्याय एव शेषलक्षणशब्दः प्रयुक्तः । योऽपि वचनव्यक्तिभेदेन पूर्वपक्षसिद्धान्ताविभागः यथा 'स्वर्गकामो यजेते'ति स्वर्गकामा यागं कुर्यादिति पूर्वः पक्षः यागेन स्वर्गं कुर्यादिति सिद्धान्त इति, सोऽपि नार्थशून्यासु बुद्धिषु सिध्यति । कर्मभ्यश्च दर्शपूर्णमासकारीर्या-दिभ्यः परलोके इहलोके भवत्स्वर्गशृष्टचादिफलसम्बन्धों बाह्याश्रय एव, असति तस्मिन् द्वैविध्यानुपपत्तेः। अतः सर्वमिदं वाह्यार्थसिद्धावसत्यामयुक्तः मापद्येतेति तदुपपादनाय धर्मार्थिभिर्मामांसकैर्लोकप्रसिद्धैः प्रत्यक्षादिभिः प्रमाणैः पूर्वोत्तरपक्षविभागेनार्थस्य सदसद्भावयोर्यन्नः कार्यः । पूर्वपक्षविशुद्धा हि बुद्धिः सिद्धान्तकरी भवति । अतोऽनुमानेनैवार्थापह्नवपूर्वपक्षं कृत्वा प्रत्यक्षेण तत्सद्भावासिद्धान्तो दर्शयितच्यः। सर्वश्रायं प्रयासः सकललौकिक-

यदा संवृतिसत्येन सर्वमेतत् प्रकल्प्यते । ज्ञानमात्रेऽपि कस्माद् वो वृथाप्रहोऽर्थकल्पने ॥ ५ ॥ संवृतेर्नतु सत्यत्वं सत्यभेदः कृतोन्वयम् । सत्यं चेत् संवृतिः केयं मृषा चेत् सत्यता कथम् ॥ सत्यत्वं नच सामान्यं मृषार्थपरमार्थयोः । विरोधान्नहि वृक्षत्वं सामान्यं वृक्षसिंहयोः ॥ ७ ॥

वैदिकिकियां प्रति तित्सद्भर्थिमिति यावत् । अन्यथा सर्वार्थिकियाणामु-च्छेदो भवेत् । अतः प्रयोजनवद् वाह्यार्थप्रतिपादनम् । अकियाङ्गस्य तु प्रतिपादितस्याप्यनर्थ(त्व)मेवेति कियां प्रतीति युक्तमेवेति ॥ ४ ॥

अत्र चोदयति—यदेति । ज्ञानमात्रपक्षे हि चौद्धानामिव सर्वोऽयं प्रमाणादिच्यवहारः सिध्यत्येव । ते हि वदन्ति —

''द्वे सत्ये समुपाश्रित्य बुद्धानां धर्मदेशना । लोके संवृतिसत्यं च सत्यं च परमार्थतः ॥''

इति। अतस्तद्वदेव व्यवहारसिद्धौ किं पारमार्थिकार्थप्रतिपादनव्यसनेनेति॥५॥

अत्र दूषणमाह — संवृत्तिरिति । सत्यम् । संवृतिसत्येन सर्वभिदं वौद्धैराश्रीयते । नत्वेतद् युक्तम् । सत्यभेदानुपपत्तेः । यः खत्वयं
सत्यभेदो बौद्धैराश्रितः संवृतिसत्यं परमार्थसत्यमिति, नायमुपपद्यते ।
संवृतेः सत्यत्वाभावात् । मिध्यापर्यायो हि संवृतिशब्दः । कथं तस्य सत्यशबद्समभिव्याहारः । नह्ययमक्षशब्द इव विभीतकादीनां संवृतिपरमार्थयोः साधारणः सत्यशब्दः । अतः सत्यभेदानुपपत्तिरिति । विरोधमेव
व्यनिकति—सत्यं चेदिति ॥ ६ ॥

विरोधादेव च मृषार्थपरमार्थयोः सामान्यमपि सत्यत्वं नाभ्युपगन्तुं शक्यम् । समानानां भावः सामान्यम् । कुतस्तस्य विरोधिनोरवकाशः । निह भवति धर्माधर्मयोधमत्वमधर्मत्वं वा सामान्यमित्याह स्तत्यत्व- स्मिति विरोधादन्तेन । अन्यमात्रयोरिप तत्परामशीभावाद् दुरुपगमं सामान्यं वृक्षसिंहयोरिव वृक्षत्वम् । कि पुनर्विरोधिनोस्तत् स्यादित्याह —

तुल्यार्थत्वेऽपि तेनेषां मिथ्यासंवृतिशब्दयोः । वश्चनार्थ उपन्यासो लालावक्रासवादिवत् ॥ ८ ॥ नास्तिक्यपरिहारार्थं संवृतिः कल्पनेति च । कल्पनापि त्वभिन्नस्य नेव निर्वस्तुके भवेत् ॥ ९ ॥ तस्माद् यन्नास्ति नास्त्येव यत् त्वस्ति परमार्थतः । तत् सत्यमन्यन्मिथ्येति न सत्यद्वयकल्पना ॥ १० ॥

नहीति । अत्र चाक्षादिवत् साधारणशब्दता पूर्वं सत्यशब्दस्य निराकृता इह गवादिवत् सामान्यशब्दतेति विवेचनीयमिति ॥ ७ ॥

अंतो ठोकं वश्चियतुं मिथ्यापर्यायोऽपि संवृतिशब्दो बौद्धविद्ग्धै-रनुद्देगकरतया मिथ्यात्व एव विवक्षिते स्वनास्तिक्यपरिजिहीर्षया प्रयुक्तो ठाठायामिव वन्नासवशब्द इत्याह — तुल्धार्थत्व इति संवृतिरन्तेन । वक्ष्यमाणेनेतिकरणेन सम्बन्ध इति । कल्पनावाचोयुक्तिरिप स्वनास्तिक्य-परिद्वारार्थमेव तैराश्रितेत्याह — कल्पनेति चेति । कल्पनामात्रकल्पितेन बाह्येन सर्वठौकिकव्यवहार इत्यपि निर्वस्तुके जगत्यभिन्नस्य चिन्मात्रस्य कल्पनाया भेन्तुमशक्यत्वाद् दुर्भणम् । कचिद्धि भिन्नमेव किश्चिद् रूपा-नतरं कल्पनास्पदं भवति शुक्ताविय रजतरूपम् । यस्य तु न किश्चिद् भिन्नमस्ति, तत् केन रूपेण कल्प्यताम् । तदेतदाह कल्पनापीति ॥ ९॥

ननु त्रिधैव तत्त्वं विभजामहे सत्यमसत्यं संवृतिसत्यं चेति । संवृतं हि नात्यन्तमसद् भवति, व्यवहाराविसंवादात् । नापि सदेव, प्रमाणान्तराविरोधाज्जात्यादिवत् । अतो न संवृतिः प्रमाणं नाप्रमाणमिति विधान्तरमेवेदमिति युक्तस्तदाश्रयतया व्यवहार इत्यत आह — तस्मादिति। यतः खलु संवृतिर्मिथ्याज्ञानं न वस्तुक्ल्रुप्त्ये प्रभवति, तस्माद् यत् परमार्थतो नास्तीति निरूप्यते न तत् संवृत्या तद्व्षं भवितुमर्हति । नास्त्येव तत् । यत् तु तावद् व्यवहाराविसंवादि तदस्त्येव, नद्यसतः सर्वदा व्यवहारहेतुभावः सम्भवति । यदेवार्धिकयाकारि तदेव च परमार्थसदिति वः सिद्धान्तः । अतः कथमर्थिकयाकारित्वे सत्यि जात्यादीनामसत्यत्वम् । तस्माद् यदि व्यवहाराङ्कतया बाह्यमस्ति, तत् तिर्हि परमार्थत एवास्ति । तस्माद् यदि व्यवहाराङ्कतया बाह्यमस्ति, तत् तिर्हि परमार्थत एवास्ति ।

स्वमादिभोगवच्चापि योपभोगत्वकस्पना । तिन्नवृत्त्यर्थभेवेह परमार्थे प्रयस्यते ॥ ११ ॥ निह स्वमसुखाद्यर्थं धर्मे कश्चित् प्रवर्तते । याद्दच्छिकत्वात् स्वमस्य तृष्णीमास्येत पण्डितैः ॥ परमार्थफलावाप्तिमिच्छद्भिस्तेन यत्नतः । प्रतिपत्तिर्विधातव्या युक्तिभिर्वाद्यवस्तुषु ॥ १३ ॥ तत्रार्थशून्यं विज्ञानं योगाचाराः समाश्चिताः ।

तदेव सत्यमित्युच्यते । अन्य त्तु संवृतिर्मिथ्येति । नतु सत्यद्वयकल्पनात्मानं लभते । तन्त्रेण तद्वृत्तस्य पूर्वापराभ्यां सम्बन्धः । परमार्थत इति च नास्तीति पूर्वेण सम्बध्यत इति ॥ १०॥

अपिच स्वप्नावगता अप्यर्थाः केचिच्छोकहर्षादिव्यवहारहेतवो दृश्यन्ते । अतस्तेऽपि सांवृता एव । तद्वच बाह्यार्थाभ्युपगमे स्वप्नादिभोग-तुल्य एव शुभाशुभकर्मफलोपभोगो भवेत् । अतस्तन्निवृत्त्यर्थमपि परमार्थसत्ये बाह्ये प्रयस्यते इत्याह — स्बमादीति ॥ ११॥

कः पुनः स्वप्ततुल्यत्वे दोषः, अत आह — नहीति । किमिति न प्रवर्तते अत आह — याद्दिङ्कत्वादिति । निह स्वप्नसुखं मे भवतीति विद्वांसः प्रयस्यन्ति । याद्दिङ्कं हि स्वप्नसुखमगणितसाम्परायिकैहिकिनि-मित्तं, न तत् प्रयस्यतो भवतीति बुद्ध्वा विद्वद्भित्व्गीमुदासीनैरेवास्येत, न किचित् प्रयत्नः क्रियेतेत्यर्थः ॥ १२॥

अतोऽवरयं पारमार्थिकीं फलप्राप्तिमिच्छद्भिरूपपत्या वाह्यवस्तुविवया प्रतिपत्तिर्विधातच्येत्यस्ति विचारस्य प्रयोजनमित्युपसंहरति — परमा-थेति ॥ १३ ॥

अत्र भाष्यकारेण वाह्यार्थसद्भाव एव पूर्वपक्षपुरस्सरं प्रतिपादितः, नतु ज्ञानसद्भावः । तत् कस्य हेतोः । अस्ति हि तत्सद्भाववित्रतिपत्तिरपि। माध्यमिका हि ज्ञानमप्यपरुपन्ति । अतस्तन्निराकरणमपि युक्तम् । यत् तस्याप्यभाविमच्छिन्ति ये माध्यमिकवादिनः॥ १४॥
तत्र बाह्यार्थशून्यत्वं तुल्यं तावद् ह्रयोरिप ।
निवृत्त्यास्य ततो ज्ञाने तद्वत् संवृतिकल्पना॥१५॥
तस्मात् साधारणत्वेन तन्मूलत्वेन चाप्ययम् ।
बाह्यार्थसदसद्भावे यत्नो भाष्यकृता कृतः॥ १६॥
बाह्यार्थपह्वे द्वैतमेकोऽर्थस्य परीक्षणात् ।
प्रमाणमाश्रितश्रेकस्तत्रास्तां यः प्रमेयतः॥ १७॥
प्रमाणस्थस्तु मूलत्वादिहेदानीं परीक्ष्यते ।

पुनस्तदुपेक्ष्यैव वाद्यार्थापठापो निराक्रियते, तत्र कारणं वक्तव्यमत आह— तत्रोति त्रयेण । अस्यार्थः — योगाचारा हि ज्ञानमात्रमर्थशून्यं पारमा-र्थिकं मन्यन्ते । माध्यमिकास्तु ज्ञेयाभावादकर्मकज्ञानानुत्पत्तेर्ज्ञानस्याप्य-भावमिन्छन्ति । तत्र द्वयोरिष वादिनोस्तावद् वाद्यार्थशून्यत्वं साधारणम् । अर्थनिवृत्त्यधीनत्वात् ज्ञाननिवृत्तेः । अतो द्वयोरिष साधारणो बाह्यार्थाप-ठाप इति स एव निराक्रियते । अपिच तन्म्ठो ज्ञानापहृवः । ततस्त-स्मिन् निराकृते निराकृत एवेति बाह्यार्थसद्भावे पूर्वोत्तरपक्षविभागेन भाष्य कृता प्रयत्नः कृतः । आद्यस्तत्रशब्दो वाक्योपन्यासार्थः । द्वितीयस्तु पूर्वोक्तदर्शनभेदपरामर्शार्थः । तत्र मतभेदे इत्यर्थः ॥ १६ ॥

ननु बाह्यार्थापह्नवो द्विषेव बौद्धिराश्रितः प्रमाणतः प्रमेयतश्च । तथाहि—एवं तैरुक्तं— न तावदणवोऽतीन्द्रियाः प्रमाणविषयाः । न तत्समूहः,
तस्य तदितरेकिणोऽभावात् । नावयवी । तस्यावयवव्यतिरेकेणानुपरुम्भात् ।
अव्यतिरेके च तन्मात्रापातात् । एवमान्त्यावयवेभ्यो विकल्प्य अवयवी
निराकार्यः । ते त्वतीन्द्रिया एव । अतो न किञ्चन प्राह्ममविष्ठिते
इति । तदेतत्परित्यागे किं कारणं, यत् प्रमाणत एव बाह्मापह्वव उपन्यस्यते
निरस्यते चेति । अत आह—बाह्मार्थेति सार्धेन । अयमर्थः—यद्यपि द्वेधा
बाह्मार्थापह्ववो बौद्धिराश्रितः, तथापि प्रमाणाश्रित एव मूलभूतत्वादिह विचायते । प्रमाणमूला हि प्रमेयस्थितिः । तद् यदि प्रमाणमनुगुणं, किं वस्तुविकल्पेः । न तद्वलेन तदनुपपत्तिं परिहृत्यार्थो व्यवस्थाप्यते । अथतु

प्रस्तुतः स दिधा चात्र प्रथमं त्वनुमानतः ॥ १८ ॥ प्रत्यक्षवाधने चोक्ते पश्चात् तच्छक्त्यवेक्षणात् । तत्रानुमानमाहेदं नित्त्यस्य च सङ्गतिः ॥ १९ ॥ तत्सम्प्रयोगजं नाम प्रत्यक्षमिति भाषितम् । तत्रेन्द्रियार्थसम्बन्धभेदो न परमार्थतः ॥ २० ॥ कल्पितः सम्प्रयोगस्तु स्वमादावि विद्यते । तद्तवोगजन्यस्य विभागस्तेन दुर्लभः ॥ १२ ॥

प्रमाणमेवार्थं प्रत्याचष्टे, किं प्रमेयविकल्पेः कृतकरैरिति । इह शाबरे तन्त्रे । इदानीम् अस्मिन्नवसरे । प्रमाणस्थ एव बाह्यापह्नवो विचार्यत इति ॥ १७३ ॥

ननु यदि प्रमाणस्थो विचारियतव्यः, ततः प्रत्यक्षस्य मुख्यत्वात् तदनुसारेणैव विचारो युक्तः । वौद्धेरिप प्रत्यक्षसामर्थ्यादेवैकं तत्त्वमाश्चि-तम् । नैकिस्मिन्नाकारे भासमाने द्वैतमात्मानं रुभते इति हि मन्यन्ते । अनुमानं तु भ्राम्यतः प्रत्युक्तमिति किं तत्युरस्सरीकियते अत आह — प्रस्तुत्त इति । एवंहि मन्यते— यद्यपि प्रत्यक्षशक्तिनिरूपणमेव बाह्यार्थसद्सद्भावयोः प्रधानं, तथापि परेरनुमानमिप बाह्यापहृत्वे दिशितमिति तदिप निराकार्यम् । अनिराकृते हि तिस्मिस्तत्रैव केचिदास्थां प्रतिवध्नीयुः । अत्र चायमेवोपन्यासक्रमो युक्तः यत् प्रथममनुमानमुपन्यस्यते, ततस्तस्य प्रत्यक्षेण वाधमुपन्यस्य तिस्मिश्चोक्ते पुनः प्रत्यक्षशक्तत्वपेक्षणेन पूर्वीत्तरपक्षावा(दावे १ द ए)व प्रत्यक्षशक्तिनिरूपणेन निर्णये कृतेऽनुमानस्योपन्यास्तान्यस्य रूप्यक्षेत्राक्तिस्य एव स्यादिति ॥ १८३ ॥

अनुमानभाष्यमिदानीं प्रकृतसङ्गतिदर्शनार्थमवतारयति — तन्नेति इत्यन्तेन । सङ्गतिमाह — अस्येति दुर्लभ इत्यन्तेन । अयमर्थः — यत् सूत्रकारेण तत्संयोगजं प्रत्यक्षमुक्तं तदाक्षेपेणैव सङ्गच्छते । काल्पनिको ह्ययमिन्द्रियार्थसम्प्रयोगः, इन्द्रियादेरभावात् । काल्पनिकश्च सक्रुणि-ध्याज्ञानसाधारण इति तद्तयोगजत्वविभागो न युक्त इति स्त्रोक्ताक्षेप इति ॥ २१ ॥ मिथ्यात्वं यद् द्विधैवोक्तं नान्यथेत्यत्र चोच्यते।
सर्वस्यैव च मिथ्यात्वे किं विशिष्याभिधीयते॥
स्तम्भादिप्रत्ययो मिथ्या प्रत्ययत्वात् तथाहि यः।
प्रत्ययः स मृषा दृष्टः स्वन्नादिप्रत्ययो यथा॥ २३॥
सिद्धसाधनभावांशे दृष्टान्ताभाव एव च।
मा भूतामेवशब्दश्च व्यथोऽशेषप्रसाधने॥ २०॥
सर्व एवेति तेनात्र जायद्बुद्धिपरिग्रहः।
स्वांशाभ्युपगमाञ्चापि वाद्यग्राद्यनिवारणम्॥ २५॥

स्वोक्ताक्षेपेण वा सङ्गतिरित्याह — सिध्यात्वसिति । यदेतहु-तिकारप्रन्थान्त उक्तं — 'यस्य च दुष्टं करणं यत्र च मिध्येति प्रत्ययः स एवासमीचीनप्रत्ययः नान्यः' इति तदनेनाक्षिप्यते । सर्वमिध्यात्वे विशेषणी-पादानवैयर्थ्यमिति ॥ २२ ॥

भाष्यतिरोहितमनुमानिमदानीं विस्पष्टमुपन्यस्यति स्तम्भादीति। स्तम्भादिप्रत्यय इति धर्मिनिर्देशः । मिथ्येति धर्मवचनं, प्रत्ययत्वादिति हेतुः । तथाहीति दृष्टान्तवचनमिति ॥ २३ ॥

अत्र भाष्यं 'सर्व एव निरालम्बनः स्वप्नवत् प्रत्ययः' इति । तद् यथाश्रुतं सर्वेषामनालम्बनत्वं साधयति । तत्र चांशे सिद्धसाधनता स्यात् , विभ्रमाणामनालम्बनत्वात् । यद्विज्ञानमन्यथा सन्तमन्यथा बुध्यतेऽर्थं तन्निः
रालम्बनिष्यत एव । तथा सर्वस्मिन् पक्षीकृते स्वप्नज्ञानस्यापि तदन्तभीवाद् दृष्टान्ताभावः । सर्व एवेति चैवशब्दानुपपत्तिश्च । स हि विभक्तः
प्रतिषेधे दृष्टः । यथेदं देवेभ्य इदं ब्राह्मणभ्य इति विभक्ते भवति वचनं
सर्वमेवेदं ब्राह्मणभ्य इति । तत्र विभागप्रतिषेधपर एवकारो दृश्यते । सर्विस्मस्तु पक्षे सर्व इत्याचक्षीत, नैवकारं प्रयुक्षीत । अतो जाप्रद्वाद्धिविवक्षयैव
भाष्यं व्याख्यातव्यमित्याह — सिद्धसाधनेति सार्धेन । नन्वेवमप्यविशेषितिनरालम्बनत्वे।पादानेऽभ्युपगमिवरोधः । स्वांशालम्बनत्वं ज्ञानानां
चौद्धिरिष्यत एवात आह् स्वांशिति । अतएव कारणाद् बाह्मविशेषणविशिष्टमनालम्बनत्वं साधनीयमित्यर्थः ॥ २५॥

प्रत्ययस्येति साध्यांशव्याप्तहेतुर्निदर्शनम् । हेतुश्चोपनयेनात्र जायतोऽपीति दर्शितः ॥ २६ ॥

अपरमपि भाष्यं 'प्रत्ययस्य हि निरालम्बनतास्वभाव उपलक्षितः स्वमे । जाग्रतोऽपि स्तम्भ इति वा कुड्य इति वा प्रत्यय एव भवति, तस्मात सोऽपि निरालम्बनः' इति । तस्यार्थमाह — प्रत्य प्रस्येति । प्रत्य-यस्य हि निरालस्वनतास्वभाव उपलक्षितः स्वप्ने इत्येतावता भागेन तावत साध्येन निरालम्बनत्वेन व्याप्तं प्रत्ययत्वं हेतुर्निर्दिश्यते । दृष्टान्तवचनमिति यावदिति । ननु न प्रत्ययत्वादिति हेतुरुपात्तः, कस्य व्याप्तिर्निदिंश्यते । अत आहं — हेतुश्चेति । यद्यपि प्रत्ययत्वस्य न व्यक्तं पञ्चम्या हेतुत्व-मुपात्तं, तथापि उपनयनाख्येन साधनवाक्यावयवेन जाग्रतोऽपीत्यादिना हेतुः प्रदर्शित एव । यदैव हि साध्यान्वितं प्रदर्शितं प्रत्ययत्वं पुनः प्रति-ज्ञार्थ उपनीयते, तदैव तदंत्र हेतुरिति प्रदर्शितं भवत्येव । साध्यान्वितस्यैव पक्षस्थस्य हेतुत्वादिति । कः पुनरयमुपनयः । साधनवाक्यावयवविशेषः । पञ्चावयवं हि साधनवाक्यं प्रतिज्ञा हेतुरुदाहरणमुपनयो निगमनं चेति । तत्र साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा । यथा अनित्यः शब्द इति । उत्पत्तिधर्मकत्वा-दिति हेतुः । उत्पत्तिधर्मकं स्थाल्यादि द्रव्यमनित्यं दृष्टमित्युदाहरणम् । तथांचोत्पत्तिधर्मकः शब्द इत्युपनयः । स बुदाहरणापेक्षस्तथेत्युपसंहारो न तथेति वा साध्यस्योपनय इति वर्णितम् । किमुक्तं भवति । द्वेधा हि हेतुः साध्यं साधयति उदाहरणसाधम्यीद् वैधम्यीद् वा। तत्र साधम्यं प्रद-शिंतम् । वैधर्म्यं तु यथा — तस्यामेव प्रतिज्ञायां तस्मिन्नेवोत्पत्तिधर्मक-त्वादिति हेतौ अनुत्पत्तिधर्मकमात्मादि द्रव्यं नित्यं दृष्टम्। नच तथा शब्दोऽनु-त्पत्तिधर्मक इति । तत्र योऽयं द्विविधोदाहरणापेक्षः साधम्योदाहते तथेति वैधर्म्योदाहते न तथेति साःयस्य शब्दस्य सम्बन्धितयोत्पत्तिधर्मकत्वस्यो-पसंहारवचनमुपनयः, स चोदाहरणापेक्ष एव । उदाहरणद्वैतादेव तदुप-संहारद्वैतं भवति । वैधम्योदाहरणेन च विरुद्धानेवृत्त्या साध्यसम्वन्धित्वेन हेतोरुपसंहारः । यथात्मादि द्रव्यं नित्यमनुत्पत्तिधर्मकम् , नच तथा शब्दः इत्यनुत्पत्तिधर्मकत्वप्रतिषेघेनोत्पत्तिधर्मकत्वमुपसंहियते । प्रकृते तु साधम्यी- विपक्षाभावतश्चात्र व्यतिरेको न कथ्यते । सामान्यस्य च हेतुत्वाक्त स्यात् पक्षेकदेशता ॥ जामज्ज्ञाने विशेषोऽयं यतः सुपरिनिश्चयः । बाह्यालम्बनसम्बन्धो न प्रसिद्धः परं प्रति ॥ २८ ॥ तस्भाद् यद् भाष्यकारेण दत्तमुत्तरमत्र तु । विकल्पसमता वा स्याद् वैधर्म्यसमतापि वा ॥ २९ ॥

दाहरणे तथैवेति हेतारुपसंहार उपनयो वेदितव्यः । निगमनं तु हेत्वप-देशात् प्रतिज्ञायाः पुनर्व वनम् । तत्मादुलित्तिधर्मकत्वादिनत्यः शब्द इति । निगम्यन्तेऽनेन प्रतिज्ञाहेत्दाहरणापनया एकत्रार्थ इति निगमनम् । सम-र्थ्यन्ते सम्बध्यन्ते इति यावत् । असिति हि तिस्मिन्ननिध्यक्तसम्बन्धानामर्थ-प्रतिपादकत्वं न स्यात् । सित तु तिस्मन् सर्वेपामवयवानां तात्पर्यदर्श-नात् परस्परसम्बन्धः स्फुटो भवति । निगमनं सङ्गमनं सम्बन्धनिति यावदिति ॥ २६ ॥

नतु नाव्यावृत्तो विपक्षाद्धेतुर्भवतीति वैधर्म्यद्र्शनेन हेतोर्व्यतिरेको द्रशियत्व्यः । नचात्र तथा द्रशिंतः, साधर्म्यमात्रवचनात् । अत आह — विपक्षेति । निरालम्बनत्वे हि साध्यमाने सालम्बनत्वं विपक्षः । नच सर्वानालम्बनत्ववादिनस्तद्स्तीति किं तद्व्यतिरेकप्रद्रशनेनेति । नतु प्रस्यये पक्षीकृते तस्मिन्नेव हेतो प्रतिज्ञार्थेकदेशो हेतुरत आह—सामान्यस्येति । सामान्यविशेषात्मका हि प्रत्ययाः । तत्र विशेषे पक्षीकृते सामान्यहेतुरिति न प्रतिज्ञार्थेकदेशतेति ॥ २७॥

अत्र सिद्धान्तभाष्यं 'जाग्रतो हि चुद्धिः सुपरिनिश्चिता कथं विपर्यसिष्यती'ति । अनेन किल सुपरिनिश्चितत्वेन जाग्रद्धियां सालम्बनत्वं साध्यते । नच सुपरिनिश्चितत्वं वाह्यालम्बनसम्बद्धं परान् प्रति प्रसिद्धम् । अतो नानेनासिद्धावयवेनानालम्बनानुमानं पराणुद्यते, सप्रतिसाधनं वा भवति । तस्योभयप्रसिद्धावयवत्वात् । अस्य च तद्धिपरीतत्वात् । अतो

दुष्टत्वात् पूर्वपक्षस्य जात्युक्तिः केश्चिदाश्चिता । प्रतिज्ञादोषमेवाहः केचित् प्रत्यक्षवाधनम् ॥ ३०॥

जात्युत्तरमेवदं भाष्यकारेण दत्तमित्याक्षिपति - जाग्रज्ज्ञान इति इयेन । वैधर्म्यविकल्पसमयोश्च स्वरूपं शाब्दे वक्ष्यामः । सत्येव प्रत्ययत्वे सुपरि-निश्चितासुपरिनिश्चितधर्मान्तरिकल्पनात् साध्यधमीविकल्पापादनेन विकल्प-समता । तथा साधर्म्यं वादिना प्रयुक्ते निरालम्बनानां स्वप्रज्ञानानामसु-परिनिश्चितत्वदर्शनात् साध्येषु जाग्रज्ज्ञानेषु सुपरिनिश्चितत्वेन वैधर्मात् प्रत्यवस्थानेन वैधर्म्यसमता । प्रपञ्चस्तु पश्चाद् भविष्यतीत्युक्तमिति ॥ ३८, २९॥

एवमाक्षिप्तं भाष्यमेकेन मतेन समाद्धाति - दृष्टत्वादिति । एवं हि सन्यन्ते — दुष्टसाधनप्रयोगे दुष्टमेवोत्तरं देयमिति, एवं हि तदा वादी प्रतिबोधितो भवति यथा भवान् मदीयं दूषणं दुष्टं मन्यते तथाहमपि त्वंत्साधनम् , अतोऽसौ स्वसाधनान्निवर्तते इति । इदं तु समर्थनं नोपपद्यते । निग्रहस्थानद्वयप्रसक्तः । पर्यनुयोज्योपेक्षणनिरनुयोज्यानुयोगात्मकनिग्रह-स्थानद्वयमेवंवादिनो भवेत् , यः सन्तं दोषमनुक्त्वान्यमसन्तं जल्पति। नचै-वंवादिनः स्वसाधनदूषणावगमा भवति । परमेव तु दुष्टदूषणप्रयोगेणोपाठ-भते । अतः पाशुपतोत्तरतुल्यमेकजातीयकं वर्जनीयमित्यन्यथा समाधान-माह - प्रतिज्ञेति । नाननानुमानमुपन्यस्यते । किन्तु परोक्तानुमानस्य प्र-त्यक्षविरोधो वर्ण्यते । असन्निकृष्टेऽर्थेऽनुमानं प्रमाणम् । इह तु सुपरिनि-श्चिताभिर्जाग्रद्बुद्धिभिनिश्चितसङ्गावस्य बाद्यस्य प्रत्याच्यानानुमानं प्रत्य-क्षेण मुखनिरोधान्न जायत एवाग्नाविव शैत्यानुमानम् । यदि परं बाह्यस्य प्रयोगमात्रपर्यवसितमव साधनवचनम् अनुमिमानस्यापि स्फुटो बहिर्वि-पयबो(घे थो) जायत एव । तथाविधस्यापि मिथ्यात्वे कः समाश्वासः । नन्वेव मनुमानमनाश्वासनीयमेवः न । तदभावात् . उक्तमेतत् प्रत्यक्षे परिपन्थिनि न तत्प्रतिपक्षमनुमानमात्मानं ठभेत श्रोत इव विनियागे ठैङ्गिकः । साधन-वाक्ये त्वयोग्यान्वयपदमान्निकर्षाद् वन्ध्यासुतवाक्यवत् संसर्गज्ञानं भ्रान्तिरव । नतु कस्यचिद् लैङ्गिकं स्तम्भादिष्वभावज्ञानमुत्पद्यते । ननु व्याप्तं प्रत्यय-त्वमनालम्बनत्वेन । व्याप्याच ज्ञातसम्बन्धस्य व्यापकज्ञानं नात्यदात इति

१. 'क्षां म', २. 'त' ख. पाठ:.

शक्ष्यामो यदि विस्पष्टं स्वांश्याद्यनिवारणम् । तदा ते शुद्ध एव स्यात् पक्षो याद्यनिवारणः ॥ प्रत्यक्षादेश्च विषयो वाद्य एवाविशप्यते । तिन्नषेधकृतस्तस्य तैर्भवेत् पक्षवाधनम् ॥ ३२ ॥ सुनिश्चयेन चेतेषां वाधकप्रत्यसादते । प्रमाणाभासता नास्तीत्येतस्मात् कथ्यते वलम् ॥

हठ एवायम् । न । व्याप्तिमञ्जात् । संविदन्नेव हि व्याप्तिमवाधितन प्रत्य-क्षेण सर्वदेशकालादिभाविना न प्रत्ययत्वप्रयुक्तं मिथ्यात्वम् , अपितु पूर्वो-क्षडेतुद्वयप्रयुक्तमिति निश्चिनाति । तदिदमुक्तम् — अन्यतस्तु स्वप्नप्रत्ययस्य मिथ्याभावो विसंवादादवगम्यते' इति ॥ ३० ॥

कथं पुनरत प्रत्यक्षवाधः । प्रत्यक्षं हि ग्राह्ममन्तरेणात्मानमरुभमानं तन्मात्रमनस्थापयित न बाह्मम् । किं हि तस्य बाह्मन विना न सिध्यति । प्राह्मश्च स्वांशो बाँद्धरम्युपगत एव । अतो न बाह्मापह्नवे प्रत्यक्षत्वादिविरोधः । अत आह — राक्ष्यास्य इति द्वयेन । अयमिभिप्रायः शून्य-वादे हि प्रत्यक्षस्य स्वांशगोचरत्वं निराकरिप्याम एव । तन्निराकरणे च बाह्मविशेषणोपादानमनर्थकमेव, तद्व्यतिरिक्तग्राह्मान्तरासम्भवात् । अ-तोऽनारुम्बनपक्षो ग्राह्ममत्रनिवारण एव भवति । प्रत्यक्षादेः स्वांशिनराकर्णाण्द् बाह्म एव विषयोऽत्रशिष्यते । अतो बाह्मविशेषणेन विना ग्राह्ममत्रापह्ववे भवति प्रत्यक्षादिभिः पक्षवाधः । सत्यि कथित्रद् बाह्मविशेषणे प्रत्यक्षादेरिपं बाह्मविश्वादेशेषणे प्रत्यक्षादेरिपं बाह्मविषयावशेषात् तिन्नपेषं कुर्वाणस्य वादिनस्तैः प्रत्यक्षादिभिः पक्षवाधः । सत्यि कथित्रद बाह्मविशेषणे प्रत्यक्षादेरिपं बाह्मविषयावशेषात् तिन्नपेषं कुर्वाणस्य वादिनस्तैः प्रत्यक्षादिनिराकरेषाः पक्षवाधनं भवेत् । पूर्वं तु प्रत्यक्षग्रहणमुपरुक्षणार्थं सर्वप्रत्यक्षादिनिराधं एव त्वनारुम्बनानुमानस्य दर्शयितव्य इति ।। ३२ ।।

यतु सुपरिनिश्चयेन बाह्यालम्बनसम्बन्धः प्रसिद्धः । किं तदुपन्या-सेनेत्युक्तम्, अत आह् — सुनिश्चयेनेति । उक्तमिदमस्माभिनीयमनु-मानप्रयोग इति, किन्त्वनुमानेन जाग्रस्मत्यक्षियां स्वप्नधीसामान्यं मन्य मानस्य तद्वैषम्यप्रदर्शनार्थं सुपरिनिश्चितत्वाभिधानम् । सुपरिनिश्चिता एते दुष्टज्ञानगृहीतार्थप्रतिषेधो हि युज्यते । गृहीतमात्रवाधे तु स्वपक्षोऽपि न सिध्यति ॥ ३४ ॥ अप्राह्यत्वाच्च भेदेन विशेषणिवशेष्ययोः। अप्रसिद्धोभयत्वं वा वाच्यमन्यतरस्य वा ॥ ३५ ॥ वक्तृश्रोत्रोश्च यज्ज्ञानं विशेषणिवशेष्ययोः। तिन्नरालम्बनत्वेन स्ववाग्वाधो द्वयोरिप ॥ ३६ ॥

प्रत्यया बलीयांसः । नैषु परिपन्थिष्वनुमानमात्मानं लभते । एतस्माद् अनुमानादित्यर्थः ॥ ३३ ॥

एतदेव प्रपञ्चयति — दृष्टज्ञानेति । दृष्टनासुपरिनिश्चितेन गृही-तोऽर्थः प्रतिषेधमर्हति नेतर इति । गृहीतमात्रवाधे तु वहवः साधनदोषा भाष्यकारेणान्तर्णीताः । तान् प्रतिपादयिष्यन् पक्षाभावं तावदाह — गृहितिति । यदि गृहीतमात्रं मिथ्येत्युच्यते, तदा योऽयं निरालम्बनाः प्रत्यया इति स्वपक्षः सोऽपि गृहीतत्वान्मिथ्या स्यात् । अतः शक्यं वक्तुं पक्ष एवास्मिन् भवत्साधने नास्तीति ॥ ३४ ॥

अपिच, निरालम्बनत्वेन विशिष्टाः प्रत्ययाः साध्यन्ते । तादेहं विशे-षणविशेष्यभेदावप्रहस्यापि मिथ्यात्वाच विशेषणविशेष्ययोर्विकेः सिध्यति, तदभावाच वक्तं शक्यमप्रसिद्धविशेषणविशेष्यः पक्षोऽप्रसिद्धान्यतरो वेति । तदेतदाह—अग्राह्यत्वाचिति । अन्यतरस्य वा असिद्धिवेक्तव्येत्यर्थः ॥

दूषणान्तरमाह — वक्तृश्रोत्रोरिति । पश्चधा स्ववाग्विरोघः । अभिधोचारणधर्मधर्म्युभयोक्तिमः । तदिदमुभयोक्त्या स्ववाग्विरोधः । द्योरिप विशेषणविशेष्ययोर्निरालम्बनत्वश्रत्यययोर्षद् वक्तुः श्रोतुश्च ज्ञानं जायते, तदिप प्रत्ययत्वादनालम्बनिर्मिति पक्षो न सिष्यतीति, तत्सालम्बन्ति चानैकान्तिकत्वाञ्च प्रत्ययानामनालम्बनत्वं भवेत् । सोऽयमुभयोक्त्या स्ववाग्विरोध इति ॥ ३६ ॥

सम्भवो नच भेदस्य विशेषणविशेष्ययोः।
तस्मान्निरूपणं नास्ति प्रतिज्ञार्थस्य शोभनम्॥
निरालम्बनता नाम न किश्चिद् वस्तु गम्यते।
तेन तद्यतिरेकादौ प्रश्नो नैवोपयुज्यते॥ ३८॥
यद्यवस्तु कथं त्वस्मांस्त्वं बोधियतुमिष्ठासि।
बुध्यसे वा स्वबुद्धया त्वं किष्यता त्वथ साध्यते॥

दूषणान्तरमाह — स्वरूभवो नचेति । एवं हि विकल्पनीयम् । किं निरालम्बनत्वं धर्मिणो भिन्नमभिन्नं वा । न ताबद्धिन्नं विशेषणमईति । नच भेद्याहिणो ज्ञानस्य मिथ्यात्वाद् भेतुमईतीति । उपसंहरति — तस्मार्विति ॥ ३७ ॥

बौद्धानां प्रत्यवस्थानमाह — निरास्त्रस्यननेति । एवं हि म-न्यन्ते — वस्तुनि व्यतिरेकादिविकल्पो सुक्तः नावस्तुनि । यथाहुः — ''वस्तुन्येष विकल्पः स्यादि''ति । नचालम्बनप्रतिषेषो वस्तुनः किं तद्वचिति-रेकादिप्रश्रेनेति ॥ ३८॥

दूषणीन्तरमाह—यदीति त्वधन्तेन । यदि तावदवस्तु, कथं तदस्मान् प्रतिबोधियतुमिन्छा भवतः । स्वयं वा तद्विषया बुद्धिः । न द्वावस्तु बुद्धिविषयो भवति । तद्विषयत्वे च वस्तुत्वापातात् । अर्थिकिया- लक्षणत्वाच सत्त्वस्य । तल्लक्षणत्वाच वस्तुत्वस्यति । यदित् च्यते— यद्यपि निरालम्बनत्वं नाम न किश्चित् परमार्थतोऽस्ति । तथापि तत्सत्त्वं कल्पायित्वा- नुमानव्यवद्दारः कियते प्रतिमायामिव देवतात्वमाराधनादिव्यवद्दार इति । तद्युक्तम् । असतः कल्पनायोगात् । अन्यत्र प्रसिद्धसद्धावा हि विष्णवाद्या देवता युक्तं यद्ग्यत्र कल्पनायोगात् । अत्यन्ताप्रसिद्धसद्धावं त्वनालम्बनत्वं न गगनकुसुमादिवत् कल्पनामर्हति । तदेतदाशङ्कया सद्दाद्य— कल्पितेति । ॥ ३९ ॥

१. 'णमा'. २. 'का ' ख. पाठ:.

असतः कल्पना कीटक् कल्रिशे वस्तु प्रसज्यते । कथिमिष्टमभावे चेद् वस्तु सोऽपीति वक्ष्यते ॥ ४०॥ तथा प्रत्यय इत्येष कर्म भावादि वा भवत । भावादिषु विरोधः स्यात् कर्म चेत् सिद्धसाधनम् ॥ प्रत्याय्यस्य हि रूपादेनिरालम्बनतेष्यते । अकिज्ञानात्मकत्वेन किश्चिन्नालम्बतं ह्यसौ ॥ ४२॥

अपिच केयं कल्पना । यदि ज्ञानं, किं तेन ज्ञायते । यदि निरालम्ब-नत्वम् , तत् तिर्हं कल्पना ज्ञानात्पता व्याप्त्रियमाणा कथमवस्तु भिन्ध्यति । अर्थिकियाकारित्वमेव हि वस्तुत्वं, ज्ञानात्पादनमपिचार्थाकियत्यभिप्रायणाहु कल्द्रप्ताचिति । अत्र चादयति — कथमिति । यद्यवस्त न साध्यं, कथं तिर्हं भवतामपि मेघाभावेन वृष्ट्यभावः साध्यत इति । परिहरित — वस्त्विति । भवेदेवं यद्यभावो न वस्तु स्यात् । स वस्त्वित्यभावपरिच्छेदं वक्ष्यते । यद्यपि चाभावो न वस्तु शब्दवाच्यः लोकविरोधात् , तथापि नासौ निस्स्वभावः । प्रख्यायते ह्यसौ स्वसंवेद्येन भावातिरिकिणा रूपेण । अतोऽर्थिकियाया एव घटिष्यत इति न किश्चिदनुपपन्नमिति ॥ ४० ॥

किश्चेदमिष चात्र विकल्पनीयं — योऽयं धर्मिणां निर्देशकः प्रत्ययशब्दः स किं भावे कर्तरि करणे वा व्युत्पद्यते, कर्मणि वा । पूर्वोक्तेषु तावत्
कल्पेषु विरोधः, अकर्मकप्रत्ययासम्भवात् । निहः प्रतातिरस्ति प्रत्येतव्यं
नास्तीति सम्भवति । तदनवष्टव्धस्य (कृ १ त)दृष्ट्याप्रकाशात् । एवमेव
कर्तृकरणयोरिष वाच्यम् । यदि ज्ञानमेवार्धप्रकाशं तज्जन्मिन वा कर्तृत्वेनोपचर्यते करणत्वेन वा विवक्षाधीनत्वात् कारकाणां, तथापि तयाः प्रत्याव्येन कर्मकारकेण विनानुपपत्तिः । सोऽयं स्ववाग्विरोधः । प्रत्यय इत्युक्तमात्र एव तत्स्वभावपरामर्शात् प्रत्येतव्याभावः प्रतिषिध्यते माता मे वन्ध्येतिवन्मातृत्वेन वन्ध्यात्वम् । अतो न प्रत्यये पक्षीकृते निरालम्बनत्वं साधियतुं
शक्यम् । कर्मव्युत्पत्तौ सिद्धसाभनमेव । तदेतत् सर्वमाह — तथेति ॥

सिद्धसाधनं विवृणोति प्रत्याय्यस्येति। न खळु जडो ह्रपादिः किञ्चिन्नालम्बत इति ॥ ४२॥ कर्तृत्वे करणत्वे वा पक्षत्वं शब्दयोरिष । तिन्नरालम्बनत्वेन पक्षाभावः प्रसज्यते ॥ ४३ ॥ प्रत्याय्येन च भिन्नेन विना कर्जायसम्भवः । प्रत्यये तिन्निमित्ते वा बाधः स्ववचनेन ते ॥ ४४ ॥ अथापि रूढिरूपेण प्रत्ययः स्यात् तथापि तु । प्राहकं वस्तु सिद्धं नः प्रत्ययोऽन्यस्य वस्तुनः ॥ ४५ ॥ तमभ्युपेत्य पक्षश्चेदभ्युपेतं विरुध्यते । विशेष्यस्याप्रसिद्धिश्च तवास्माकमतादृशे ॥ ४६ ॥

कर्तृकरणपक्षे त्वयमपरा दोषः यद्धर्मधर्मिवचनयोः शब्दयोरिष निरा-ठम्बनत्वं प्रतिज्ञायत । प्रतीते हि कर्ता करणं वा प्रत्ययः । यथाच कर्तृ-करणत्वे विवक्षावशाद ज्ञानं भवतः, तथा शब्द इति। अत एव वक्ष्यति—

"शब्दानां करणत्वं वा कर्तृत्वं वा निरूपितम् ।'' इति । किञ्चेदं शब्दयारनालम्बनत्वम् अन्यदतोऽभिधेयाभावात् । तदभावे च पक्षाभावः प्रसच्यत इत्याह — कर्तृत्व इति ॥ ४३ ॥

'भावादिषु विरोधः स्यादि'ति यदुक्तं तद् विवृणोति — प्रत्या-द्येन चेति । कर्त्रादिभावो हि न प्रत्याय्यभेदमन्तरेण सम्भवति । अत-स्तत्प्रवृत्तिनिमित्तं प्रत्ययशब्दे स्ववचनविरोधः । स चायमस्माभिः प्रागेव विवतः । वाशब्दोष्टनन्तरविवृतकर्मव्युत्पत्त्यपेक्षयेति ॥ ४४ ॥

यदि त्वविभक्तावयवो रूढिरूपेण प्रत्ययशब्द उपादीयते, तदर्थश्च पक्षीक्रियते, तथापि वस्त्वन्तरप्राह्कस्यैव वस्तुतोऽस्माकं प्रत्ययत्वेन प्रसिद्धेः स्ववचनविरोध एव भवेत् , तदेतदाह—अधाधीति । तथापि म्ववचनविरोध इति पूर्वेण सम्बन्ध इति । कथं स्ववचनविरोधः । अतः आह्— प्राहकमिति ।। ४५ ॥

वस्त्वन्तरस्येव हि प्राह्मस्य प्राह्मभात्मधर्माख्यं वस्त्वेव प्रत्यय इति
नः प्रसिद्धम् । अतः कथं तस्यासित प्राह्मे सिद्धिरिति दूषणान्तरमाह —
तमभ्युपत्येति। एवमयमसाधनवादी वक्तव्यः कि यादशोऽस्माभिः प्रत्यय

आत्मधर्मस्वतन्त्रत्वकल्पनेऽपि तथा भवेत्। नच प्रत्ययमात्रत्वं किश्चिद्रस्त्यनिरूपणात्॥ ४७॥ शब्दार्थमात्ररूपेण यथान्येषां निरूपणम्। तथाच भवतो न स्याद् वाच्यभेदमनिच्छतः॥ निरालम्बनता चापि सर्वथा यदि साध्यते। विशेषणप्रसिद्धिश्च दृष्टान्तश्च न विद्यते॥ ४९॥

इष्यते स तथाविध एवाभ्युपेत्य भवता पक्षीिक्रयते. न वा । तत्राभ्युपगमे तावदभ्युपेतिवरोध इति । अपि चैवं सित चाप्रसिद्धविशेष्यः पक्षो भवति, त्वन्मते बाह्यार्थग्राहिप्रत्ययानभ्युपगमादित्याह — विशेष्यस्येति । अताहशे तु स्वाभिमते पक्षेऽस्माकमप्रसिद्धविशेष्यः पक्ष इत्याह — अस्माकिमिति ॥ ४६ ॥

किञ्च याद्दगात्मधर्मः प्रत्ययोऽस्माकमिमतः, स पक्षा भवदिभिमतो-ऽथवा स्वतन्त्रः । पूर्वस्मिन् कल्पे भवतोऽप्रसिद्धविशेष्यता । उत्तरस्मिन्न-स्माकमिति पूर्ववदेव दर्शयितव्यमित्याह आत्मधर्मेति । यदि त्वनि-धीरितविशेषं प्रत्ययमात्रं पक्षीिक्रयत इत्युच्यते, तन्न । तथाविधस्यानिरूप-णादित्याह — नचेति ॥ ४७ ॥

ननु शक्यमिदमन्येष्विप पक्षिकृतेषु वक्तुं यथा किमाकाशगुणः शब्दः स्वतन्त्रं वा द्रव्यं पौद्गलाख्यं वा नित्यतया पक्षीिक्रयत इति । अय तन्नाविवक्षितिविशेषं शब्दार्थसामान्योपलक्षितं रूपं पक्ष इत्युच्यते, तिदिहापि समानिमत्यत आह — अव्देति । यथा शब्दार्थसामान्यरूपेणान्येषां पक्षाणां निरूपणं भवति, नैविमिह भवतः सम्भवति। असाधारणरूपातिरेकिणः सामान्यात्मनो वाच्यस्य भवतामनिष्टत्वादिति ॥ ४८ ॥

एवं तावद् धर्मी विकल्प दूषितः । धर्ममिदानी निरालम्बनत्वं विकल्प्य दूषयति — निरालम्बनतेति । सर्वथाः निरालम्बनत्वं साध्ये-ऽप्रसिद्धविशेषणः पक्षो भवति । निर्द सर्वया िरालम्बनत्वं नाम किश्वि- केनचिच्चेत् प्रकारेण निरालम्बनतोच्यते । रमजानस्य रूपादिशुन्यत्वात् सिद्धसाधनम् ॥ ५०॥ अथ वृद्धिपदाकारा नदालम्बनवारणम् । स्वाकारस्याभ्युपेनत्वात् नद्भाशे विरुध्यते ॥ ५१॥ वाद्यानालम्बनसंत्रिषे वाद्य इत्याग्रहो यदि । ाम्बाहो नव नद्विग्निरित्येवं निद्धसाधनम् ॥ ५२॥

दस्ति । सर्वत्र देशकालान्तरावस्थितवाद्यालम्बनाभ्युपगमात् । यश्च स्वम-प्रत्यया दृष्टान्तत्वोक्तः, सोऽपि न सर्वथा निरालम्बनः । सर्वत्र यथा-कथिबदालस्थनसिद्धवेक्ष्यमाणत्वात् । अता दृष्टान्ताभावोऽप्येवं सत्यापद्ये-तेति ॥ ४९ ॥

यदितु न सर्वथा निरालम्बनस्य साध्यते । किन्तु सालम्बनस्यैव केनापि प्रकारण निरालम्बनत्वभपीत्युच्यते, तदा रसादिज्ञानानां रूपाद्या-लम्बनशून्यतथा सिद्धसाधनमित्याह — केनाचिदिति ॥ ५०॥

नतु यदाकारा बुद्धिस्तन्नालम्बते इति साधियष्यामः न सिद्ध-साधनं भविष्यतीति, तदेनदाशङ्कते अश्वेति । एतदपि निराकरोति — स्वाकारस्येति । अभ्युपगतो हि भवद्भिः स्वाकारा बुद्धेरालम्बनं यदाभासं प्रमेयं तदिति वदद्भिः । अतस्तदालम्बनाभावोऽभ्युपतेनैव विरुध्यत इति ॥ ५१॥

नतु किमापाद्य दूषणोद्धावनम् । बाह्यानालम्बनत्वं हि नः पक्षः । तथाच भाष्योपस्कारे वर्णितमेव । अतो नाभ्युपेनबाध इत्यत आह — बाह्यति । अयमभिप्रायः विकल्पनीयमिदं बाह्यानालम्बनत्वम् । किं बाह्यमित्यनेन रूपेण नालम्बत इत्येवं साध्यते, वस्तुतो वा बाह्यं नालम्बत इति । पूर्वस्मिन् पक्षे सिद्धसाधनम् । परम्मिन् दोषो वक्ष्यते । स्तम्भादि- धियो हि स्तम्भाद्याकारतयैव स्वविषयमालम्बन्ते न बाह्यतयित ॥ ५२ ॥

१ 'कार् प्र' ख. पाटा

तथा स्तम्भादिरूपेण निरालम्बनतोच्यते । संवेदनस्य दृष्टत्वात् तद्विरोधः प्रसज्यते ॥ ५३ ॥ द्विचन्द्रादिषु तुल्यश्चेन्नोन्द्रयाप्राप्तितो हि नः । तन्नानालम्बनोक्तिः स्यान्नार्थसंवित्त्यभावतः ॥ ५४ ॥ सर्वत्रार्थेन्द्रियाणां नः संयोगसदसत्त्रया । संवित्तो विद्यमानायां सदसद्ग्राह्यतास्थितिः ॥ ५५ ॥

यदि तु स्तम्भानालम्बनत्वमेव साध्यते, ततस्तद्र्पसंवेदनस्य दृष्टलात् संविद्धिरोध एवेत्याह — तथेति ॥ ५३॥

अत्र चोदयति — द्विचन्द्रादिष्वित । एवं हि मन्यन्ते — समानोऽयमनालम्बनत्वाभिमतेषु द्विचन्द्रादिबोधेषु संविद्विरोधः । तत्रापि द्वावेव चन्द्रौ भासेते । तदपह्नवे स्फुट एवं संविद्विरोधः । अतः केन प्रकारण तेषामनालम्बनत्वं भविष्यतीति । परिहरति — नेन्द्रियेति । अयमभि-प्रायः — यदि वयं प्रतिभासविपर्यासादन्यथात्वं त्र्मः, तत एवमुपालम्येमहि । न त्वेवम् । यदेव विज्ञानमिन्द्रियाप्राप्तमर्थं प्रकाशयति तदनालम्बनमिति नः सिद्धान्तः । तथाच द्विचन्द्रादिज्ञानम् । ततोऽनालम्बनमित्युच्यते । न पुनद्विचन्द्रादिप्रतिभासापह्ववेन, अतो न नः संविद्विरोधः , नचानालम्बन-त्वस्याप्रसिद्धिरिति ॥ ५४ ॥

नन्वेवं संवेदनानपहृवे यथावभासमर्थस्य सत्त्वात् सदसिद्वेको न स्यादत आह — सर्वे त्रेति । अस्यार्थः — इदं सद् प्राह्ममिदमसद् प्राह्म-मिति नायमर्थ इदमर्थं प्रकाशयति इदं नेति । किन्तिर्हे । जायमानाया-मेवार्थगो चरायां संवित्ताविन्द्रियार्थसंयोगसदसत्त्वतोऽयं विभागः । यदिन्द्रि-यसम्प्रयुक्तमर्थं प्रकाशयति तत् सद् ग्राह्मम् । विपरीतमन्यत् । नच यथा-वभासमर्थस्य सत्त्वम् । वाधकदर्शनात् । अतो यद् देशान्तरस्थिमिन्द्रया-प्राप्तमर्थं गृह्णाति तद् असद् ग्राह्मम् । तस्यार्थो नास्तीत्युच्यते । किचिद्धि किञ्चित् प्रतिषिध्यते । न स्वरूपेणैव किञ्चित् । नेदं रजतिमिति नायमर्थः भवतस्त्विन्द्रयादीनामभावाद् ग्रहणाहते। नालम्बनत्वहेतुः स्यान्निषेघोऽतो न युज्यते॥ ५६॥ बहिभीवाप्रसिद्धत्वात् तेनानालम्बना मितः। कथित्रत् साध्यते नैष पक्षो हि ज्ञायते तदा॥ ५७॥ यथान्यबोधनाशक्तेर्नाप्रसिद्धे विशेषणे। पक्षसिद्धिस्तथेव स्याद् विशेषणविशेषणे॥ ५८॥ नाप्रसिद्धे पदार्थे हि वाक्यार्थः सम्प्रतीयते।

रजतं नास्तीति । अस्ति हि तद् देशान्तरादिषु । किन्तु इह नास्तीति यत्रे-न्द्रियेण न प्राप्यते, इदमस्तीत्यपि यदेव यत्रेन्द्रियेण प्राप्यते तदुच्यते । इह घटोऽस्तीति प्रतीतिः न् पुनर्घटोऽस्तीति ॥ ५५॥

नचैष विभागो बौद्धस्य सम्भवतीत्याह् — भवत इति । नच षौद्धस्येन्द्रियादीनि सन्ति यत्प्राप्त्यप्राप्तिनिवन्धनं भावालम्बनालम्बनप्रति-षेषौ युज्येते इति ॥ ५६॥

दूषणान्तरमाह — बहि भी बेति साध्यतेन्तेन । न ह्यना-ठम्बनज्ञानवादिनां विहर्भावो नाम कश्चित् सिद्धः, येन विशिष्टमनालम्ब-नत्वं बुद्धेः साध्यत इति । किमिति न साध्यते अत आह — नैष इति । पक्षप्रज्ञापनार्थं हि साधनवचनं, नचाप्रसिद्धपदार्थविशिष्टः पक्षो ज्ञापयितुं शक्यत इति ॥ ५७॥

किं पुनः पक्षो न ज्ञायते । अज्ञाते विशेषणविशेष्ये च विशिष्टो न ज्ञायते । तचोभयमि प्रसिद्धमेवेति किं विशेषणविशेषणाप्रसिद्ध्या, अत आह — यथेति । विशेषणाप्रसिद्धावेव किम् । न तावत् पक्षसिद्धिः, तथा-विधमन्यो बोषयितुं न शक्यत इति चेत्, समानिमदं तिद्धशेषणाप्रसिद्धा-वपीति तिद्धशेषणाप्रसिद्धी पक्षो न ज्ञायत इति सूक्तमिति ।। ५८ ।।

एतदेव प्रपञ्चयति — नाप्रसिद्ध इति । प्रतिज्ञावाक्यार्थो हि

तत्पूर्वकत्वात् पक्षश्च वाक्यार्थः स्थापियष्यते॥ ५९॥ पर्युदासे निषेधे वा व्यतिरिक्तस्य वस्तुनः। प्रमेयत्वाद्यभेदेन जगतः सिद्धसाधनम्॥ ६०॥ यदि चात्यन्तभेदेन निरालम्बनतोच्यते। कथिवचचेद् विरुध्येत प्राक्पक्षः किष्पतेन ते॥ वस्त्वाद्याकारतश्चापि धीर्निरालम्बनेष्यते। घाहकाच्चेदभिन्नत्वं शिक्तभेदो विरुध्यते॥ ६२॥

पक्षः, स च पदार्थपूर्वकः । अतो बाह्यादिपदार्थासिद्धौ पक्षो न सिध्य-

दूषणान्तरमाह — पर्युदास इति । (न?ना)व्यतिरिक्तालम्बनः प्रत्ययः, (व्यतिरिक्तं नालम्बते) इति हि द्वावर्थी सम्भवतः पर्युदासप्रतिषे-धाभ्याम् । पर्युदासे हि नामयोगान्नजोऽव्यतिरिक्तालम्बनः प्रत्यय इत्यर्थी भवति । निषेधे तु आख्यातयो(गाद्) व्यतिरिक्तं नालम्बत इति । उभयथा हि सिद्धसाधनम् । प्रमेयत्वादिना हि जगतो न भेदमातिष्ठामद्दे । अतः स्तम्भादिज्ञानात् प्रमेयत्वादिनाव्यतिरिक्तं भवति । अतएवाभेदाद् व्यतिरिक्तं च न भवतीति सिद्धसाधनमिति ॥ ६० ॥

किन्न, इदमपि चात्र विकल्पनीयं किमत्यन्तिभन्नेन स्तम्भादिना निरालम्बनत्वं साध्यते, कथन्निद् भिन्नेन वा । पूर्वस्मिन् कल्पे तावत् सिद्धसाधनमेवेत्याह — यदीति । सिद्धसाधनमित्यतीतेन सम्बन्ध इति । कथन्निद् भिन्नेन तु निरालम्बनत्वं साध्यमाने प्राक् किल्पतेन पक्षविरोधः । इच्यते हि कथन्नित् कल्पनामात्रकिल्पतं भवद्भिरपि वाह्यालम्बनम् । अत-स्तिन्निषेषे भवति प्राक्किल्पतेन पक्षवाधः । तदेतदाह — कथिन्निदिति ॥ ६१ ॥

अन्यथा सिद्धसाधनं दर्शयति -- वस्तिवति । बुद्धिहिं वस्त्वाद्या-कारेण जडरूपा न किञ्चिदालम्बत इति सिद्धमेव । असाधारणेन तु प्रका- निरालम्बनबुद्धेश्च ययुत्पित्तः प्रसाध्यते । दृष्टत्वात् सेष्यतेऽस्माभिर्वाद्ययाद्यविवर्जिता ॥ ६३ ॥ सम्यक्त्वं पुनरेतस्यास्त्वं नेच्छासि कथञ्चन । आत्मांदोऽविसता द्येषा मृगतृष्णादिबुद्धिवत् ॥ चैत्रादिप्रत्ययानां च निरालम्बनता यदि । धर्मभृता न यद्येत साधनोत्थितया धिया ॥ ६५ ॥

शात्मना बाह्यमालम्बते । तत्राविशेषितोषादाने शक्यं सिद्धसाधनं दर्शयितु-मिति । ननु प्राहकाद् प्राह्मसभिन्नमितीदमत्र नः साध्यं, तत्र किं नाना-विकल्पेः । अत आह — प्राहकादिति । न तावित्ररालम्बनाः प्रत्यया इत्ययमर्थः प्राहकाद् प्राह्मसभिन्नमिति । एवं सत्यपि यद् द्विशक्तिकत्वं ज्ञानस्येष्टं प्राह्मप्राहकशक्तिकं ज्ञानमिति तद् विरुध्यते, प्राह्मापलापात् । यद्यपि न बौद्धराश्रयातिरेकिणी शक्तिरिष्यते, तथापि शक्तिभेदद्वारेण द्यात्म-कत्वमेव दर्शयतीति द्रष्टव्यमिति ॥ ६२ ॥

यदि तु सर्वप्रकारासम्भवान्निरालम्बन बुद्ध्युत्पत्तिमात्रमेव प्रसाध्यते, तत्रापि च सिद्धसाधनमेव । उत्पद्यते हि निरालम्बनाः प्रत्यया इत्युक्ते निरालम्बनत्वबुद्धिः । न त्वियमर्थिकियाये समर्था, अनर्थकत्वादित्यभिप्राये-णाह — निरालम्बनेति ॥ ६३ ॥

नचानर्थकत्वमेवास्या न सिद्धमिति वाच्यम् । तत्सत्यत्वे हेतोरनै-कान्तिकत्वप्रसङ्गात् । अतो मृगतृष्णादिज्ञानवदेवात्मांशपर्यवसायिनी बुद्धि-रियमभ्युपगन्तव्याः । अस्माकमपि सर्विमिथ्यात्वप्राहिप्रत्ययमिथ्यात्वं सिद्ध-मेवेत्यावयोरिववादात् सिद्धमनालम्बनबुद्धेरनर्थकत्विमत्याह—सम्यक्त्व-मिति ॥ ६४ ॥

एवं चोत्पन्नायामप्यर्थशून्यायामात्मांशपर्यवसायिन्यामनालम्बनखुद्धौ चैत्रादिप्रत्ययानां पक्षीकृतानां धर्मतया निरालम्बनता न गृहीता साधनो-त्थितया धियेति, नानाविषयत्वात् प्रतियोगिना निरालम्बनत्वेनानिराकृता ततो विषय नानात्वात् प्रतियोग्यनिराकृता । रूषात् सालम्बनप्राप्तिः सती केन निवार्यते ॥ ६६ ॥

यदि प्रत्ययशब्दोऽपि प्रत्ययत्वेन गृह्यते। संवित्त्यालम्बनत्वेन वार्यते सिद्धसाधनम्॥ ६७॥

बुद्ध्युत्पादनशक्तिश्चेद् वार्या साध्यं न सिध्यति । साधनस्य प्रयोगोऽत्र वोधकत्वाद् विना न ते॥६८॥

सती चैत्रादिस्वरूपपर्यालोचनयालम्बनप्राप्तिः केन वारियतुं शक्या। स मानविषयोपनिपातिनोर्हि विरुद्धार्थगोचरयोः प्रत्यययोर्बाध्यबाधकभावो भ-बति, यथेदं रजतं नेदं रजतिमिति चानयोः। नचेह तथा। चैत्रादिप्रत्यया हि स्वविषयं स्थापयन्ति। नच तित्ररालम्बनबुद्धिः प्रतिक्षिपति, अर्था-भावात्। स्वांशगोचरा हि सा। अतोऽस्याः स्वांशो विषयः। चैत्रादिप्रत्य-यानां च चैत्रादय इति स्पष्टो विषयभेद इति किं केन बाध्यत इत्युच्यते। तहेतदाह — चैत्रादिति द्वयेन॥ ६५,६६॥

किञ्च यत् तत् पूर्वमुक्तं कर्तृत्वे करणत्वे वा प्रत्ययत्वे शब्दोऽिष प्रत्ययशब्दवाच्य इति, तद् यदि तथैव प्रत्ययशब्दोऽप्यत्र प्रतीतिकर्तृकरण-त्वात्मंना प्रत्ययत्वेनोपादीयते, तत्संवित्त्यालम्बनत्वं चैत्रादीनां वार्यते, चैत्रादयः प्रत्ययशब्दसंवित्त्यालम्बना न भवन्तीति । ततस्तस्याचेतनत्वेन तत्संवित्त्यालम्बनत्वं चैत्रादीनां नास्ति अंशे सिद्धसाधनमेवेत्याह — य-दीति ॥ ६७ ॥

अथ तु बुद्धथुत्पादनशक्तिविरहस्तस्यानालम्बनत्विमत्युच्यते प्रत्यय-शब्दो निरालम्बन इति, किमुक्तं भवति । न किञ्चिद्धिपयां बुद्धिमुत्पाद-यितुं शक्यत इति । ततस्तेनाशक्तेन पक्षो न बोधित इति साध्यं न सिध्य-तित्याह् — बुद्धशुत्पादनेति । साध्यासिद्धौ कारणमाह — साधनस्येति ॥ नचाभिधार्थसम्बन्धाहते भेदाच्च नास्त्यसौ।
नचासौ तद्गतं भेदं बोधयन्त्या धिया विना॥ ६९॥
प्राक्षिकैर्नाग्रहीते च वाक्ये सावयवे पृथक्।
पक्षे हेतौ च हष्टान्ते वादिनि प्रात्तवादिनि॥ ७०॥
साधनस्याप्रयोगः स्यादभ्युपेत्योच्यते यदि।
पूर्वाभ्युपगमेनेव प्रतिज्ञा साध्यते ततः॥ ७१॥
धर्माधर्मादिभेदे च नासिद्धे परमार्थतः।
शिष्यात्मनोश्च धर्मादेरुपदेशोऽवकल्पते॥ ७२॥
तदनुष्टानतो बुद्धेरिष्टो भेदः स्फुटं च तैः।
सूत्रान्तरेऽभ्युपेतत्वाद् भवेदागमबाधनम्॥ ७३॥

पूर्वाभ्युपगमित्रुद्धोऽप्ययं पक्ष इत्याह — नचेति त्रयेण । न तावदनिभधायकेषु पदेषु साधनवाक्यं प्रयोगमिहति । नचाभिधानमर्थसम्ब-न्धाहते पदानां सम्भवति । नच सम्बन्धो भेदमन्तरेण । नच भेदः शब्दार्थ-गतभेदं बोधयन्त्या धिया विना (न?) सम्भवति । तदत्र साधनं प्रयुद्धानेन् भिन्नो शब्दार्थावभ्युपगन्तव्यो । तथा सित प्राक्षिकाः सभ्या गृह्धन्ति च सावयवं साधनवाक्यं पृथक् च पक्षहेतुदृष्टान्तान् वादिप्रतिवादिनौ चेति । यावदिदं नावस्थाप्यते न तावद् व्युत्थित प्रतिपादनाय साधनस्य प्रयोगो भवति । एतच सर्वमभ्युपेत्य निरालम्बनत्वे साध्यमाने भवति पूर्वाभ्युपगत-विरोध इति ॥ ६९—७१ ॥

आप्ततमत्वाभिमतबुद्धाभिप्रायविरुद्धोऽप्ययं पक्ष इत्याह — धर्मति भेदोन्तेन । यावद्धि धर्माधर्मी भिन्नौ परमार्थी न सिध्यतः दिः यश्चोप-देश्यः आत्मा चोपदेष्टा, तावन्न धर्माधर्मीपदेशो घटत इति । उपदिष्टाश्च चै-त्यवन्दनादयः शिष्येभ्यो धर्मत्वेन बुद्धैः । अतश्चेष्टादर्शनेन सर्वमनुमतं बुद्धानामिति तेषामाशय उन्नीयते । अतस्तद्धिपरीतवचने भवति तदिभिप्राय-

सर्वलोकप्रसिद्धया च पक्षवाधोऽत्र ते घ्रुवम् । कृत्स्नसाधनवुद्धिश्च यदि मिथ्येष्यते ततः॥ ७४ ॥ सर्वाभावो यथेष्टं वा न्यूनता वाभिधीयते । तेषां सालम्बनत्वे वा तैरनैकान्तिको भवेत् ॥ ७५ ॥ तदन्यस्य प्रतिज्ञा चेत् तदन्यप्रत्ययो मृषा । तन्मिथ्यात्वप्रसङ्गे च सर्वं पूर्वं न सिध्यति ॥ ७६ ॥ स्तम्भादिसाधनज्ञानभेदो नाहि यथा भवेत् । यावद् यावत् प्रतिज्ञेयं तदन्यस्य प्रतीयते ॥ ७७ ॥

विरोध इति । अपिच कचित् स्त्रविशेषे स्फुटमेव तैर्बाह्यार्थोऽभिमतः यदा-श्रित्य सौत्रान्तिकेन बाह्यार्थेसद्भावोऽङ्गीकृतः, अतस्तदीयागमविरुद्धोऽप्ययं पक्ष इत्याह — स्फुटमिति ॥ ७२, ७३ ॥

तथा सर्वठोकप्रसिद्धमहीमहीधरोदधिनिषेधाल्लोकिवरुद्धोऽपीत्याह — सर्विति । अपिच सर्वज्ञानाममाठम्बनत्वे कृत्स्नसाधनज्ञानिमध्यात्वात् सर्वसाधनाभावो वा यथेष्टं पक्षादिन्यूनत्वं वा शक्यमापादियतुमित्याह — कृत्स्त्रेति । यदि तु न साधनज्ञानं मिध्येत्युच्यते, ततः पक्षादिप्रत्ययैरेव हेतोरनैकान्तिकत्वमित्याह — तेषामिति ॥ ७४, ७५॥

यदि पक्षादिग्राहिन्यतिरिक्ता एव प्रत्यया निरालम्बनत्वेन प्रतिज्ञा-यन्ते, ततस्तद्मितिरेकंग्राहिणः प्रत्ययस्य पक्षाद्मविषयत्वानमृषात्वमापद्मत इत्याह — तदन्यस्थेति । अभ्युपगमे दोषमाह — तन्मिथ्येति । तदन्य-प्रत्ययमिथ्यात्वे हि यत् तेन पक्षादिप्रत्ययः यतिरेकग्राहिणा गृहीतं तन्मि-थ्येति सर्वमिथ्यात्वमापद्मत इति ।। ७६ ॥

कथं न सिध्यत्यत आह — स्तम्भेति । व्यतिरेकग्राहिप्रत्यय-मिथ्यात्वे हि न स्तम्भादिज्ञानेभ्यः साधनज्ञानस्य कश्चिद् विशेषः । तद्वदेव तु साधनज्ञानमपि मिथ्या भवेदिति । एतद्दोषपरिहारार्थं तु व्यतिरेकग्राहि-

^{9. &#}x27;कि' क. पाठ:.

तावत् तावत् परेषां स्यान्मिथ्यात्वादन्यवाधनम् । विरुद्धाव्यभिचारित्वं वाधो वाप्यनुमानतः ॥ ७८ ॥ इत्थं सर्वेषु पक्षेषु वक्तव्यं प्रतिसाधनम् । बाह्यार्थालम्बना बुद्धिरिति सम्यक् च धीरियम् ॥ बाधकापेतबुद्धित्वाद् यथा स्वमादिबाधधीः । सापि मिथ्येति चेद् ब्रूयात् स्वमादीनामबाधनात् ॥ तस्मात् साधम्येद्दष्टान्तो भवतः साधनेऽधुना । विज्ञानास्तित्वभिन्नत्वक्षणिकत्वादिधीस्तथा ॥ ८१॥

प्रत्ययव्यितिरिक्ता एव प्रत्यया यदि पक्षीिकयन्ते, ततो व्यितिरेकग्राहिप्रत्यय-व्यितिरेकग्राहिणस्तद्यितिरेकािन्मध्यात्वप्रसक्तौ सर्वपूर्वासिद्धिः, पुनरिप तदन्य-विशेषणेऽनवस्था । यत्रैव तु परः कचिदवितिष्ठते तिन्मध्यात्वात् पूर्वपूर्वा-भावो दर्शयितव्य इत्याह — याविदिति । किञ्चाद्यपक्षात् प्रभृति य एते तदन्यप्रतिज्ञादिभिः पक्षा दिशिताः, तेषु सर्वेषु विरुद्धाव्याभिचारित्वमनुमान-विरोधो वेत्याह — विरुद्धित ॥ ७७,७८ ॥

कथमेतदुभयमित्याह — इत्थिभिति । इत्थं वक्ष्यमाणप्रकारेण । अत्र प्रतिसाधनं वक्तव्यमिति । तदेव प्रतिसाधनं दर्शयति — बाह्यति । बाह्यार्थाठम्बना बुद्धिरिति धीधिमिणी । सम्यगिति साध्यो धर्मः, बाधका-पेतबुद्धित्वात् , स्वप्रज्ञानादिवाधबुद्धिवत् । इदं च प्रसिद्धावयवत्वेन निरा-ठम्बनानुमानाद् बलविदिति तस्यानुमानबाधो भवति । यदि तुल्यबलत्व-मेव मन्यते, ततो विरुद्धाव्यभिचारित्विमिति विवेको दर्शयितव्यः । (स्वा-र्त्थिकस्त्विति?) यदि तु स्वप्नादिबाधबुद्धिरिप मिथ्येति ब्र्यात् , ततस्तेषा-मबाधितत्वादसत्यत्वे दृष्टान्ताभाव इत्याह — सापीति ॥ ७९-८० र ॥

किश्च भिन्नं ज्ञानमात्रं क्षणिकमिति या बुद्धयः ताः सम्यङ् मिथ्या वा, सत्यत्वे तावदनैकान्तिकत्वमित्याह — विज्ञानेति । तन्मिथ्यात्वाभ्युपगमे

सम्यक् चेद्रभ्युपेयत तथा नेकान्तिको भवेत्।
तान्मिथ्याभ्युपपत्तो च पक्षवाधः प्रसज्यते॥ ८२॥
तथाच बद्धमुक्तादिव्यवस्था न प्रकल्पते।
ततश्च मोक्षयत्नस्य वेफल्यं वः प्रसज्यते॥ ८३॥
विकल्पोत्पद्यमाना च ज्ञानास्तित्वादिधीर्यदि।
मृषेष्टा नच दृष्टात्र प्रमाणान्तरतो गतिः॥ ८४॥
प्रमाणाभावतस्तेन ज्ञानास्तित्वादि दुर्लभम्।
सर्व चाप्यस्मदादीनां मिथ्याज्ञानं विकल्पनात्॥८५॥
सान्निध्यविप्रकृष्टत्वे सत्त्वासत्त्वे च दुर्लभे।
सिथ्याज्ञानाविद्दोषेऽपि साङ्ख्यादिपरिवर्जनात्॥

तु सविशेषणपक्षीकृतज्ञानाभावात् पक्षवाध इत्याह—तन्मिथ्येति ॥ ८२ ॥

एवंचासित ज्ञाने शून्यताप्रमाणार्थ इति को बद्धः को वा मुक्तो भवेत् । तदेतदाह — नथेति । मोक्षयत्नोऽपि प्रव्रज्यादिरेवं सित विफल-स्तपस्विनामित्याह — तत इति ॥ ८३ ॥

यदितृच्यते — सिवकल्पकेन ज्ञानमात्रपक्षो व्यवस्थाप्यते सर्व-विकल्पानां मिथ्यात्वाद्, निर्विकल्पकेन त्वात्मानं लभत इति । तदयुक्तम् । निर्विकल्पकेन कस्यचित् प्रति-निर्वि ज्ञानमात्रं विश्वं क्षणिका भावा इत्यादि निर्विकल्पकेन कस्यचित् प्रति-भाति । अनुमानेन त्वेवज्ञातीयका अर्थाः साध्यन्ते । तच्च सिवकल्पकत्वा-निमथ्यैवेति ज्ञानास्तित्वादिपक्षो दुर्लभः । अतो युक्तं मोक्षयत्नस्य वैफल्य-मित्याद्द — चिकल्पेति सार्धेन । अत्र च निर्विकल्पकसत्यत्वे स्तम्भादि-धियामपि तथाविधानां सत्यत्वापत्तेने वाद्यार्थाभावः सिध्यतीति वक्तव्यम् । तद्वपेक्ष्यैवोत्तरविभवात् परिहारान्तरमुक्तमिति ॥ ८४ ।

अपिच योगिभ्योऽर्वाचामस्मदादीनां सर्वमेव ज्ञानं कल्पनास्पदिमिति मिध्याज्ञानमेव । निह प्रधानं जगत्कारणं पत्र्वविंशतितत्त्विमित्यादिज्ञानेभ्यो ज्ञानमात्रं जगत् क्षणिकाः सर्वे भावा इत्यादिप्रत्ययानां कश्चिद्विशेषो दश्यते । षोद्धदर्शन एकस्मिन् पक्षपातो न युज्यते ।

मृषात्वं यदि बुद्धेः स्याद् बाधः किं नोपलभ्यते॥ ८७॥

बाधाद् विनापि तच्चेत् स्याद् व्यवस्था न प्रकल्पते।

प्रातियोगिनि दृष्टे च जायज्ज्ञाने मृषा भवेत् ॥ ८८॥

स्वप्तादिबुद्धिरस्माकं तव भेदोऽपि किङ्कृतः ।

नचान्यत् प्रतियोग्यस्ति जायज्ज्ञानस्य शोभनम् ॥

यद्दर्शनेन मिथ्यात्वं स्तम्भादिप्रत्ययो व्रजेत् ।

सर्वस्य सिवकल्पकत्वेन मिथ्याभ्युपगमात् । अतो गृह्यमाणाविशेषेषु तिर्थकर-प्रवादेषु योऽयं साङ्ख्यादिसिद्धान्तपरिवर्जनेन वौद्धसिद्धान्त एकस्मिन् पक्ष-पातः, तत्र न कश्चिद्धेतुरूपरुभ्यते । नच कल्पनास्पदत्वांविशेषेऽपि अर्थ-सदसद्भावकृतमिन्द्रियसान्निध्यिवप्रकृष्टकृतं वा सम्यङ्मिथ्यात्वं सम्भवति । सर्वकल्पनानामसदर्थत्वात् । सर्ववाद्धापरुषे चास्य विभागस्य दुर्रुभत्वात् । तदेतदाह — सर्वे चेति द्वयेन ॥ ८६ १॥

अपिच बुद्धीनां मिथ्यात्वं सृगतृष्णादिज्ञानेषु वाधकेन व्याप्तसुप-रुष्धम् । नच जाप्रद्बुद्धयो वाध्यन्ते । अतो व्यापकिनवृत्त्या व्याप्यिनवृ-तिरित्यभित्रायेणाह — सृषात्वाभिति ॥ ८७ ॥

विनापि बाधकं मृषात्वाभ्युपगमे क्षणभङ्गादिप्रत्ययामिथ्यात्वाद्व्यव-स्थेत्याह — बाधादिति । अपिच सम्यङ् मिथ्येति च प्रतियोगिसापेक्षम् । किञ्चिद्धि सम्यगपेक्ष्येतरान्मिथ्या भवति , मिथ्या च किञ्चिदपेक्ष्य परं सत्यम् । तव तु सर्वमिथ्यात्वाभ्युपगमे किंकृतः सम्यङ्मिथ्यात्वविभागः । अस्माकं तु जाप्रज्ज्ञानमेव सत्यं प्रतियोग्यपेक्ष्य स्वप्नादिज्ञानं मिथ्या भव-तीति युक्तं, तदेतदाह — प्रतीति ॥ ८८ ।

न केवलं स्वप्तादिज्ञानानां प्रतियोग्यभावान्मिथ्यात्वं न सिध्यति, जाप्रज्ज्ञानानामपि शोभनाभिधानसत्यप्रतियोग्यभावान्मिथ्यात्वं न सिध्यती-त्यादं — नचिति । ८९ १ ॥

९. 'खं' ख. पाटः.

स्वप्तादिप्रतियोगित्वं सर्वलोकप्रसिद्धितः ॥ ९० ॥
तदीयधर्मवैधर्माद् वाधकप्रत्ययो यथा ।
योगिनां जायते बुद्धिर्वाधिका प्रतियोगिनी ॥
जायत्स्तरभादिबुद्धीनां ततः स्वप्तादितुल्यता ।
प्राप्तानां तासवस्थां च सर्वप्राणभृतामि ॥ ९२ ॥
बाधोऽयं भविता तेन सिद्धा सप्रातियोगिता ।
इह जन्मनि केषांचिन्न तावदुपलभ्यते ॥ ९३ ॥
योग्यवस्थागतानां तु न विद्यः किं भविष्यति ।

जाग्रज्ज्ञानप्रतियोग्यपेक्षया स्वमते स्वप्तादिधियां मिथ्यात्वमुक्तम् । त्रौवोपपत्तिमाह — स्टाभेति । स्वप्तादिप्रत्ययविधर्माणो हि जाग्रत्प्रत्ययाः । सर्वलोकप्रसिद्धा हि ते । स्वप्तस्तु कस्यचिदेव निद्राक्तान्तःकरणस्य भवति । अतो यथा तद्धाधके प्रत्यये सार्वलौकिके स्वप्तादिप्रतियोगित्वमेव-मन्येपामपि जाग्रत्स्तम्भादिज्ञानानां तल्पतियोगित्वं, तद्पेक्षया च स्वप्तादि-धियां मिथ्यात्वमिति ॥ ९०३ ॥

अत्र चोदयति — घोशिनाभिति । सत्यं प्रतियोगिसापेक्षं मिथ्यात्वं, जाग्नद्बुद्धीनामपि भावनावलिन्धन्नप्रतियोगिज्ञानापेक्षया मिथ्यात्वं भवि-ध्यति । सत्या हि सा विगलितनिखिलकल्मषस्य स्फुटाविकल्पप्रकाशा जा-ध्यति । अतो युक्तं तदपेक्षया सांसारिकज्ञानानां मिथ्यात्वमिति ॥ ९१ ई ॥

ननु कस्यचिदेव भावनाप्रकर्षकाष्ठाप्राप्तस्य योगिनो जाप्रद्बुद्धिपरिप-न्थिनी बुद्धिराविभेवति। तास्तु सर्वलोकप्रसिद्धा एवेत्युक्तम्। अतः कथमेक-देश्चभुवा ज्ञानेन सार्वलोकिकाः प्रत्यया वाध्यन्ते, अत आह — प्राप्ताना-क्षिति। अयमभिप्रायः — तावदेव हि संसारिणो न वाधं मन्यन्ते, यावन्न खुद्धभूमिमधिरोहन्ति। प्राप्ततद्भूमयस्तु सर्व एव प्राणभृतो बाधं मन्यन्ते। अतो न बह्वल्पविषयतया कश्चिद् विशेष इति सिद्धं योगिज्ञानेन प्रतियो-ग्रिना जाप्रद्बुद्धीनां मिथ्यात्विमिति॥ ९२३ ॥

अत्र दूषणमाह — इहति ॥ ९३ ॥

योगिनां चास्मदीयानां त्वदुक्तप्रतियोगिनी ॥९४॥ त्वदुक्तविपरीता वा वाधबुद्धिभीविष्यति । ईदक्तवे योगिबुद्धीनां दृष्टान्तो न तवास्ति च ॥९५॥ दृष्टान्तस्त्वस्मदादीनां यो यहीतः स विद्यते । अथस्तम्भादिबुद्धीनां वदेत् सप्रतियोगिताम् ॥९६॥ वाध्यत्वं चापि वुद्धित्वान्मृगतृष्णादिबुद्धिवत् । इष्टं सप्रतियोगित्वं मृगतृष्णादिबुद्धिभिः ॥ ९७॥

न तावद् वयमद्यत्वे कस्यचिज्जाग्रद्बुद्धिपरिपन्थिनं प्रत्ययमुपलभा-महे । योगिनस्तु किं भविष्यति न वेति न नः प्रमाणं क्रमत इति । विनैव तु प्रमाणेन योगिज्ञानं प्रतियोगिनीष्यमाणे शक्यमस्माकमपि वक्तुम् । अस्मदीयानां योगिनां त्वदुंक्तप्रतियोगिनी विपरीता वा बाधबुद्धिभविष्यति स्वाच्छन्द्ये हि नियामकाभावादित्याह—योगिनाामिति ॥ ९४ ।

बौद्धोक्तज्ञानमात्रपक्षविधमीविधिविधिविधियोपदर्शनेन प्रतियोगिनी सा-क्षादेव वा नैतदेविमिति प्रतिक्षेपात् तिष्ठिषयविपरीतेति । नचैवमावयोर-विशेष इति वक्तव्यम् । अनुमानेन हि वयं योगिबुद्धीनामीदृशत्वमुपपाद-यामः।य एव हि कश्चित् प्रमाता गृहीतस्तेनैव दृष्टान्तेन योगिनामिष बिह-विषयबोधोऽनुमीयते । सर्वस्याद्यतनस्य ग्रहीतुर्वहिर्विषयबोधात् । ज्ञानमात्रं तु निर्मुक्ताखिलनीलादिविभागमवयन्ति योगिन इत्यदृष्टान्तः, तदेतदाह — इंद्रश्वत्वेति । भवति चात्र (प्रयोगः ।) योगिनस्त्वदुक्तविपरीतबुद्धिमन्तः, बोद्धत्वाद् अद्यतनबोद्धवदिति ॥ ९५३ ॥

नतु योगिनां जाप्रद्बन्धिप्रतियोगिनी बुद्धिरुत्यद्यत इति न प्रमाणं क्रमत इति यदुक्तं तदयुक्तम्, कथमनुमाने जीवति तदप्रमाणकमिति श-क्यमभिधातुम्। एवंद्यत्रानुमीयते — जाप्रद्बुद्धयः सप्रतियोगिन्यो बाध्या वा, बुद्धित्वान्मृगतृष्णादिबुद्धिवदिति, तदेतदाह— अथेति। प्रतियोगिता- बाध्यत्वे प्रागेव व्याख्यावे इति ॥ ९६ ३॥

एतदपि दूषयति — इष्टामिति (बाध्य)त्वमन्तेन । सत्यं जाग्रद्बुद्धीनां हि मृगतृष्णादिबुद्धयः प्रतियोगिन्यः, एतदपेक्षयासां स्रत्य-

१. 'तु' क. पाठ:. २. 'क्तं क' ख. पाठः.

CC-0. JK Sanskrit Academy, Jammmu. Digitized by S3 Foundation USA

तदात्मना च बाध्यत्वं याद्यान्तरतयापि च । बाधकेश्चाप्यनेकान्तस्तद्वयत्वे च पूर्ववत् ॥ ९८ ॥ मिथ्याधीप्रतियोगित्वं स्वप्नादााविव ते भवेत् । रागादिक्षययोगित्वनिमित्ताधिगतिस्तथा ॥ ९९ ॥ यावान् विशेष इष्टश्चेत् सर्वबाधाद् विरुद्धता । महाजनस्य वावाधादिदानीं बाधबुद्धिवत्॥ १००॥

स्वानगतेः । अतः सिद्धसाधनं, वाध्यत्वमि सिद्धम् । बुद्धिरूपेण हि सत्य-बुद्धयोऽपि न मिथ्याबुद्धिभ्यो भिद्यन्ते । अतः तासु वाध्यासु ता अपि वाध्या भवन्तीति वाक्प्रवृत्तिरिति । अन्यथा सिद्धसाधनं दर्शयति — प्राह्मेति । सत्यबुद्धीनां प्राह्मादन्यद् प्राह्मान्तरं मिथ्याबुद्धीनां, तस्मिन् वाध्यमाने सर्वेषां प्राह्मत्वेनाभेदात् सत्यधीप्राह्ममि बाधितमेव भवति । अपिच यान्येव योगिज्ञानानि जाप्रद्धियां वाधकानीष्यन्ते, तैरेव हेतोरनैकान्तिकत्व-मित्याह — वाधकीरिति । तदन्यविशेषणोपादाने च पूर्ववदनवस्था वाच्येत्या-ह — तदन्यत्व इति ॥ ९८ ॥

विशेषविरुद्धायं हेतुरित्याह — मिथ्येति सार्षेन । स्वप्तादि-बुद्धीनां हि मिथ्याभूताः संसारिबुद्धयः प्रतियोगिन्यो दृष्टा इति प्रतिबन्ध-बलेन बुद्धित्वेन हेतुना जाग्रद्बुद्धीनां मिथ्याधीप्रतियोगित्वमेव साध्यते । तत्र यः प्रतियोगिनीनां धियां सत्यत्वं विशेष इष्टः, स वाध्यते । तथा रागा-दिक्षयनिमित्तासौ योगिनामधिगतिरिति यः प्रतियोगिन्या योगिबुद्धिनि-शेष इष्टः, तस्य सर्वस्य वाधाद भवति विशेषविरुद्धो हेतुरिति । अयं च धर्मविशेषवाधाद् विरोधोऽनुसन्धातव्य इति ॥ ९९ ।

दूषणान्तरमाह — महाजनस्येति । अयमिमप्रायः — शक्यते हि प्रतिसाधनं वक्तुं , जाप्रद्बुद्धयः सत्याः इदानीं महाजनस्याषाधात् पराभिमतयोगिवाधबुद्धिवदिति । इदं च यदि बाध्यत्वातुमानेन तुल्यवछं ततः सप्रतिसाधनम् । अथं तु प्रसिद्धावयवत्वेन ब्रठवत् ततोऽनुमानषाध

वाच्योऽनुमानबाधो वा यदिवा प्रतिसाधनम् । पूर्वसाधनदोषाश्च सन्धेयास्तस्य चाधुना ॥ १०१ ॥ साध्याभेदादवाच्यत्वाद्धेतोनींभयसिद्धता । प्रत्ययत्वं च सामान्यं भिन्नाभिन्नं न विद्यते ॥१०२॥ भवतोऽत्यन्तभिन्नं च मत्पक्षेऽपि कथञ्चन । सारूप्यान्यनिवृत्ती च नेत्येतत् साधियष्यते ॥१०३॥ तस्माद्धेतुर्न सामान्यमस्ति सिद्धं द्वयोरपि । विद्रोषयोश्च हेतुत्वं पक्षतजुल्यसंस्थयोः ॥ १०४॥

ष्ट्रित प्रागप्युक्तमेव । सर्वथा तावत् परसाधनं प्रतिबध्नातीत्यत्र तात्पर्यस् । योगिज्ञानेन बाधाद्धेतारसिद्धिर्मा भूदिति इदानीमित्याह । योगिनां बाधबु-द्धेराप्यनाग्रताया महाजनेनाबाधाद् व्याप्तिसिद्धिरिति ॥ १०० र्हे ॥

मूलसाधने च ये धर्मादिविकल्पैदाँषा उक्ताः, तेऽप्यत्रानुमानेऽनु-सन्धातव्या इत्याह पूर्वेति। एवं पुनस्तत्पातिनकां कृत्वा तत्रैव दूषणान्तरमाह तस्य चिति। तस्य च पूर्वसाधनस्याधुना दोषान्तरमिद्धमहे। भर्मधिमिणो त्रिकल्प्य दूषितो। हेतुरिप तस्योभयसिद्धो नास्ति, साध्याभिदान्। निहं प्रत्यय एष साध्ये स एव हेतुर्वाच्यो भवति, प्रतिज्ञार्थेक-देशस्वात्। अतो हेतुर्ग्यं साधनमिति। ननु सामान्यस्य हेतुत्या पक्षेक-देशस्वात् प्रतिक्षिसमत आह — सामान्यमिति। उक्तिमदमस्माभिरुभयसिद्धो हेतुर्मस्तीति। भिन्नाभिन्नं हि प्रत्ययत्वं तवासिद्धम्, अत्यन्ताभिन्नं च न नः किश्वदस्तीति सिद्धं नोभयसिद्धो हेतुरस्तीति॥ १०२ हे॥

सारूप्यान्यनिवृत्तिरूपं तु सामान्यमुपरिष्टान्निषेत्स्यत इत्याह — सारूप्यति ॥ १०३॥

उपसंहरति — तस्मादिति। यदि तु मा भूत् सामान्यं, विशेष पून

न स्यादन्वयहीनत्वादतद्धर्मतयापि च। नचार्थहीना तद्बुद्धिहेंतुत्वेन भविष्यति॥१०५॥ आश्रयासिद्धिता चोक्ता विशेष्यस्याप्रसिद्धितः। तथा हेतोर्विरुद्धत्वं दृष्टान्ते साध्यहीनता॥१०६॥ विशेषणाप्रसिद्धवर्थविकल्पेनैव वोधिते। स्वमादिप्रत्यये वाद्यं सर्वथा नहि नेष्यते॥१०७॥

हेतुरुच्यते, तद्युक्तम् । अपक्षधमित्वादन्वयाभावाचेत्याह — विशेषयेरिति। द्वावत्र विशेषो परिष्ठवेते पक्षस्तत्तुल्यापरनामा सपक्षश्च । पूर्वत्र हेतोरन्वया-भावः । परत्रापक्षधमत्वम् । पूर्वं तु विशेषस्यव हेतुत्वे साध्याभेदादवाच्यत्वमुक्तम् । इदानीं विकल्प्य दूषणान्तराभिधानमिति । नतु माभूत् सामान्यविशेषात्मको हेतुः, बुद्धिरेव त्वर्धशून्या हेतुर्भविष्यति । उत्पद्यते हि नः प्रत्ययत्वादित्युक्तेऽनर्थिका काचिद् बुद्धः । सर्व एवायं हेत्वादिव्यवहारो बुद्धिमात्रप्रभावित एवेति सौगता मन्यन्ते । अत आह — नचेति ।। १०५ ।।

अतएव दोषद्वयान्नार्थश्चन्या बुद्धिर्हेतुर्भवति । निह सा बुद्धचन्तरं धर्मः । निह क्षणिका साध्यान्वयभाजनिमत्यप्रसिद्धाश्रयश्चायं हेतुर्विशेष्यग्राहिप्रत्ययनिरालम्बनत्वेन तदप्रसिद्धिरित्याह — आश्रयेति । अप्रसिद्धविशेष्यं पक्षमाचक्षाणैरेवास्माभिर्हेतोराश्रयासिद्धताप्युक्तप्रायेवेत्यर्थः । तथा
'निरालम्बनता चेह सर्वथा यदि साध्यते' विशेषणाप्रसिद्धचर्थं यो विकत्यः
कृतः, तेनैव हेतोविकद्धत्वं दृष्टान्ते च साध्यहीनता द्वे एते बोधिते । सविथा निरालम्बनत्वे हि साध्ये तथाविधस्य कस्यचिदसिद्धेर्व्याप्तिबलेन यथाः
कथित्रित्रालम्बनत्वं सिसाधियषतः सर्वथा निरालम्बनत्विकद्धं प्रत्ययत्वहेतुः साध्यतीति विकद्धत्वं, स्वप्नादिज्ञानानामिष सर्वथा निरालम्बनत्वाभाषात् साध्यहीनो दृष्टान्तः । तदेतदाह — तथेति । साध्यहीनतां प्रपन्नयति — स्वप्नेति ।। १०७ ।।

सर्वत्रालम्बनं वाह्यं देशकालान्यथात्मकम् । जन्मन्येकत्र भिन्ने वा तथा कालान्तरेऽपिवा ॥ तद्देशो वान्यदेशो वा स्वमज्ञानस्य गोचरः । अलातचक्रेऽलातं स्याच्छीघभ्रमणसंस्कृतम्॥ १०९॥ गन्धवनगरेऽश्राणि पूर्वज्ञातं यहादि च । पूर्वानुभूततोयं च रिश्मतिष्ठोषरं तथा । ११०॥

किमिति नेष्यते, अत आह — सर्वेद्येति। अस्ति हि सर्वज्ञानेष्वेव देशान्तरादिस्थमालम्बनम्। यदेव हि कचिद् देशे काले वा दृष्टं तदेव देशान्तरादी प्रतीयत इत्येतदेवानालम्बनत्वम्। नतु सर्वथा प्राह्यामाव इति। नतु यदेव कचिद् देशे काले वाननुभृतपूर्वं, तदिप स्वप्रज्ञाने प्रकाशते। अतः कथं तस्य देशान्तरादिस्थबाह्यालम्बनत्वमत आह — जन्मनीति। अयमभिप्रायः — पूर्वानुभूतगोचरा हि मनोमात्रसहाया स्वप्रस्पृतिः। दोष-वशाच प्रत्युत्पन्नबोधः। नचेह प्रतिनियमः यदेकत्र जन्मन्यनुभूतमेव स्वप्रेऽवसीयत इति, जन्मान्तरानुभूतमिप कुतिश्चिददृष्टाद् मनिस विपरिवर्तमानमलमेव भवितुं गोचरः स्वप्नादिधियाम्। अतोऽस्ति तार्वद् विभ्रमाणा-मिप कथित्रदिवस्थतं बाह्यालम्बनम्। एकत्रापि जन्मिन कालान्तर इन्त्यर्थः।। १०८३॥।

एवमन्तःकरणजन्मनः स्वप्तविश्रमस्यालम्बनमुक्तम् । बाह्येन्द्रिय-जन्मनां विश्रमाण।मिदानीं वाह्यमालम्बनं दर्शयति — अलातेति धि-योऽन्तेन । अलातचक्रज्ञाने शीष्रश्रमणदूषितमलातमेवालम्बनम् । गन्धर्व-नगरविश्रमे तु सन्निवशिवशिवानिध्यतान्यश्राण्येव दूरत्वात् पूर्वावगतगृहा-कारेणालम्ब्यन्ते । तदिह पूर्वदृष्टृगृहाण्यश्राणि च तत्सन्निवेशिवशिषभाञ्ज्यालम्बनम् । तदिह द्विप्रकारो विषयदोषो विश्रमे कारणम् । मृगतोयज्ञाने पूर्वा-नुमृततोयमूषरं च सूर्यरिष्मतप्तमेवालम्बनम् । उभयं हि विगाह्य श्रान्ति-रात्मानं लभते, तदन्यतरापाये द्यभावात् । इह चान्तःकरणविषयदोषाभ्यां विश्रमः । पिपासादृषितान्तःकरणस्य हि सूर्यरिमतप्तमूषरं तोयसदशं तद्व-दाभाति । श्रश्विषाणबुद्धेस्तु मानसादेव कुतिभद् श्रमनिमित्ताज्जाय-

मृगतोयस्य विज्ञाने कारणत्वेन कल्पते । द्रव्यान्तरे विषाणं च शशस्यात्मा च कारणम् ॥ शश्यद्वाधियो सौण्ड्यं निवेधे शिरसोऽस्य च । वस्त्वन्तरेरसंसृष्टः पदार्थः श्रून्यताधियः ॥ ११२ ॥ कारणत्वं पदार्थानामसद्भावयाधिकल्पने । अत्यन्ताननुभूतोऽपि वुद्ध्या योऽर्थः प्रकल्पते ॥

मानाया गवादिद्रव्यान्तरगतं विपाणमात्मा च शशस्य कारणम् । उभय-भावभावित्वादेकतरापायेऽपि चापायादिति । नतु शशिवपाणं नास्तीति खुद्धेर्न किञ्चिदालम्बनं, न तावत् शशो विपाणं वा तत्संयोगो वास्याल-म्बनम् । प्रतिषेषरूपत्वाञ्चाभावः । स्वतन्त्रानिर्भासात् । तथाहि — न वयं शशिवपाणं नास्तीत्युक्ते स्वतन्त्रमभावमवंगच्छामः । अतोऽवश्यमा-त्मालम्बनमेवेदं नास्तीति ज्ञानं वक्तव्यम्, अत आह — मौण्ड्यमिति । अस्य श्रङ्गस्य निषेषे शशिशोरोमौण्ड्यं कारणम् । एतदुक्तं भवति — यद्यपि स्वतन्त्रोऽभावो न प्रतीयते, भावाश्रयस्तु प्रतीयत एव । अतः शशमूर्ष-बर्तिनोऽवयवा उपर्युपिर हीयमाना दीर्घहढसिन्नवेशरूपे(णा १ ण)परिणता भौण्ड्यापरनामानः श्रङ्गाभावात्मना ज्ञायन्ते । यद्धि यथा निर्भासते तत्त्रथैवा-लम्बनम् । अभावोऽपि पराषीन एवानुभूयमानस्त्रथैवालम्बनं भविष्यति । ज्ञानं तु सदूपं नास्या नास्तीतिबुद्धेरालम्बनं भवितुमर्हति । आहच —

"भावरूपं च विज्ञानं नास्तीति कथमुच्यते ।"

इति । यत्तर्द्धानाश्रितविषयं शून्यशन्दान्ज्ञानमुत्पद्यते तदनालम्बनं भवेत् , सर्वाभावस्य प्रत्येतुमशक्यत्वाद् , विशेषाप्रकाशाच । अत आह — व-स्त्विति । अयमभिप्रायः — न स्वतन्त्रं शून्यज्ञानमुत्पद्यते किञ्चिद्धि केन-चित् शून्यमवसीयते । गृहं चैत्रेण जगद् वन्ध्यासुतेन । अतः केवलगृहा-षालम्बनमेव शून्यज्ञानं नानालम्बनं स्वांशालम्बनं वेति ॥ ११२ ॥

एवमङ्गुल्यादिवाक्यजनितशाब्दविश्रमाणामपि सन्निधिदोपद्षिता एव पदार्थाः कारणमित्याह — कारणत्वभिति । यस्तर्द्धात्यन्ताननुमूत-

तस्योत्पत्तौ कथित्रत् स्युः पृथिव्यादीनि कारणम्। एष प्रत्यक्षधर्मश्च वर्तमानार्थतीव या ॥ ११४ ॥ सन्निकृष्टार्थवृत्तिश्च न तु ज्ञानान्तरेष्टिय म्। कथमुत्पादयेज् ज्ञानं तत्रासंश्चेत् कृतो न्वियम् ॥

प्रवः प्रधानादिरयों बुद्धचा साङ्ख्यादिभिः कल्प्यते, तत्र न किञ्चिज्ज्ञानस्या-लम्बनमुपलभ्यते । विषाणादिहिं काचिद्दष्टः कचित्तपलभ्यत इति युक्तम् । स्वरूपासतस्तु कथं कुत्र वा कल्पनमत आह --- अत्यन्तेति । पृथिव्यादि स्र्ममेव हि तैः प्रधानमिति कल्प्यते । स्थूलस्य हि जगतो नाकस्मान्नि-ष्पत्तिरुपपद्यत इति प्रधानं कल्प्यते । नच तदन्यत् परमाणुभ्यो घटत इति कथात्रित् सूक्ष्मरूपावस्थिताः पृथिन्यादय एव प्रधानवुद्धया गृह्यन्ते । सोऽयं सूक्ष्मरूपतया तेषामग्रहणात् तद्व्यतिरिक्तः प्रधानभ्रमः । परमार्थ-तस्तु तत्स्थाने प्रधानपरिकल्पनादेव तदालम्बनं प्रकल्प्यत इति । अतः प्र-**कृ**तं विपरिणतं प्रकल्पनं तस्येति परामृश्यत इति ॥ ११३३ ॥

नन्वत्र प्रकरणे वर्तमान एवार्थो बुद्धचा विषयीकियत इत्युक्तम् । तद्युक्तं, कथं हि वर्तमानाया बुद्धेरवर्तमानमालम्बनं भविष्यति । नह्मव-र्तमानघटविषयं वर्तमानघटज्ञानमुपलब्धम् अत आह — एष इति । यदेव तदु वर्तमानार्थत्वमिन्द्रियसन्निकृष्टार्थविषयत्वं च । अयं प्रत्यक्षप्रमाणधर्मो न ज्ञानान्तराणाम् । न तु विभ्रमाः प्रत्यक्षं, तदाभासत्वादिति ॥ ११४३ ॥

नतु किमिदं प्रत्यक्षधर्म इति । नद्यत्र वैदिको विधिरस्त्येवन्धर्मणा प्रत्यक्षेण भवितव्यमिति । यथा त्ववर्तभानं न ज्ञानं जनियतुं क्षमिति प्रत्यक्षं वर्तमानविषयम्, एवमाभासमिप तथा भवितुमईति । कथं हि तत्रा-वर्तमानेन ज्ञानमुत्पाद्यितुं शक्यमसतः करणत्वायोगात् । तदेतदाशङ्कते तावत् — कथमिति । परिहरति — कुत इति । अवर्तमानं द्यर्थिकिया-न्तरेष्वसमर्थं दृष्टं, ज्ञानं तु जनयत्येव । भूतभविष्यन्त्योरिष वृष्टचोरनुमानो-दये कारणभावात् । प्रत्यक्षं त्विन्द्रियसान्निकर्षानुविधायि । नचात्रावर्त-मानेनेन्द्रियं सन्निकृष्यत इति भवति वर्तमानविषयम् । दोषसहायभ्य-स्त्विन्द्रयेभ्यः प्राचीनानुभवजिनतसंस्कारवशेनावर्तमानमेव वर्तमानिमव भासत इति न नोपपन्नम् । नन्कमसतः कारणत्वानुपपत्तिरिति । शक्तिमिद्ध

^{&#}x27;णा' च. पाठः,

अर्थस्याविद्यमानस्य विज्ञानोत्यस्यशक्तता । वाह्यास्मननतायां नौ विवादोऽर्थस्य सन्निधिः॥११६॥ यदि नास्ति किमेवं स्यादस्मत्पक्षनिवर्तनस् ।

कारणम् । नचासतः शक्तिसमनायः सम्भवति । न । सत्त्वात् । यदि तद-कान्तमसदु भवेदु, न ज्ञानं जनयेत्। अस्ति तद् देशान्तरादिषु रजतादीति न तस्य शक्तिसमवायोऽनुपपन्नः । सन्निधानं तु तस्य नास्तीति कचिदेवा-वर्तमानमाख्यायते । यत् तर्हि नास्त्येव स्वरूपतः यथा वृष्टचादि , तत् कथं ज्ञानस्य कारकमतीतमनागतं वा । तत्रापि सामान्यानुमानात् । तेना-त्मना सत एव कारकत्वम् । अथवा यदा तावत् तदासीत् यदा तावच्छक्ति-मता कारकी सूतेनात्मनि ज्ञानं जनितं, तेनापि संस्कारः, तदेवं परम्परया विषयराक्तिरात्मनि सङ्कान्ता । स चात्मा नित्य इति सदाश्रया शक्तिः कार्याण्यारभते । तथैव चात्मसमवायिन्या शक्तया स्मृत्यादिज्ञानेषु जायमा-नेष्वतीतानागतार्थाः कारणमित्युच्यते याग इव विनष्टोऽपि शक्तिद्वारेण। भ-वत् तावदतीतस्मरणे, अनागता(व)त्रोधे तु कथम् । तत्राप्यगृहीतप्र्वस्य सम्बन्धाग्रहणनानुमातुमशक्यत्वादवस्यं पूर्वानुभवोऽभ्युपगन्तव्यः । अत-स्तत्रापि परम्परया कार्यशक्तिसङ्कान्तेरुपपन्नं कारकत्वम् । नन्वन्य एव पूर्वानुभूतो विशेषोऽन्यश्वायं यः सम्प्रति भविष्यत्तया ज्ञायते । अतः कथ-यन्याहितशक्त्यान्यस्य कारकत्वम् । न । सामान्यात्मनैकत्वात् । तस्यैव च रूपस्यानुमेयत्वादिति ॥ ११५३॥

नन्वनमपि न तावद् यथाप्रतिभासं सर्वाद्वरथोऽभ्युपगतः । सिन्न-हितो हि प्रतिभासविषयः । नचासौ तथेन्यते । प्रतिभासविसंवादिवस्त्व-भ्युपगमे न किञ्चित् प्रमाणं पर्यामः । तथा सित हि स्वाञ्चालम्बनत्वं क-ल्पितं बाह्यालम्बनत्वं वा न कश्चिद् विशेषः, अत आह — बाह्योति । अयमभिप्रायः — ज्ञानस्यं बाह्यविषयसदसद्भावगोचरोऽयमावयोविंवादः । न च बाह्यसद्भावे प्रतिभासविसंवादः । भ्रान्तिज्ञानेष्विप बहिरेव विषया भा-सन्ते । इदं तोयमिति मृगजल्ज्ञानं नाहं तोयमिति । अस्ति च तदेशान्तरे ।

१. 'स्थ' स्त. पाडः.

तस्माद् यदन्यथासन्तमन्यथा प्रतिपद्यते ॥ ११७॥ तिन्नरालम्बनं ज्ञानमभावालम्बनं च तत् । भावान्तरमभावोऽन्यो न कश्चिदनिरूपणात्॥ ११८॥ भवतां द्रयमप्येतद् दुर्निरूपं सहेतुकम् ।

निह बाधकेनापि बहिर्विदितस्तोयसद्भावो बाध्यते । निह तत् तोयं ना-स्तीति भवति मितः । किन्तु इदं न तोयमिति । किमुक्तं भवति । इह तोयं नास्तीति । तदिह किचदेव तोयसंयोगो वार्यते न तोयम् । अतः सिक्विधि-बाधे कः प्रतिभासिवरोधः । नन्वेवमिप सिक्विधिज्ञानमेवासत्सिक्विध्यालम्बन-त्वेनं निरालम्बनं भवेत् । न । सिक्विधिरित्यूषरसंयोगस्तोयस्यापिद्वयते सोऽपि किचित् प्रसिद्ध एवेह प्रतिषिध्यत इति न किञ्चिद्नालम्बनम् । अतो यथाप्रतिभासमेव सर्विमिद्मुपदिशितमिति न किञ्चिद्नालम्बनम् । वाद इति ॥ ११६६ ॥

किमिदानीमनालम्बनं नाम, न किञ्चित् तत्रभवतां, यद्येवमपहुतः सत्यमिथ्यात्वविभागः । अत आह — तस्मादिति ज्ञानमन्तेन । बाद्यमेवान्ययासन्तमन्यथाप्रतिपद्यमानमनालम्बनं ज्ञानमाचक्ष्महे । नासद्
प्राह्मम् । तदेवं भिथ्योच्यते इति । अभावालम्बनस्य तिर्हं ज्ञानस्य किमालम्बनं, न तावद् भावः, विरोधात् । नाभावः, तस्य भावाद् विविक्तस्यास्वतन्त्रस्यानिर्भासात् । अतो बलादनालम्बनमेवापिततमत आह — अभावेति ॥ ११७३ ॥

अत्र कारणमाह — भावेति । सत्यं न स्वतन्त्रोऽभावोऽवसीयते, भावधर्मो ह्यसौ कयं स्वतन्त्रोऽपनीयत । अतस्त्वदुक्तादेव स्वतन्त्रानिरूप-णात् कारणात् सदात्मनावस्थिते गवादौ वस्त्वन्तराभावात्मना यज् ज्ञान-मुत्पद्यते तदभावालम्बनमुच्यत इति, इदं च प्रागप्युक्तमधुनोपपादितमिति विवेकः । बौद्धानां तु सर्वसंविदामात्मपर्यवसायित्वादर्थसन्निष्यसन्निधिकृत-विशेषाभावाच द्वयमपि निरालम्बनत्वममावालम्बनत्वं च दुर्निरूपं, द्वय-देतोरभावात् । सति हि हेतौ सहेतुकं सदेतन्निरूपयितुं शक्यते, न स्वेत-दस्तीत्माह — भवतामिति । भवन्मत इत्यर्थः ॥ ११८५ ॥ प्रतिज्ञादोषवच्चापि योज्या हेतोर्विरुद्धता ॥ ११९ ॥ समस्तव्यस्तधर्मादिस्वरूपादिविपर्ययात् । दृष्टान्तदोषाः सर्वे च योज्या न ह्यकवस्तुनि ॥ तव साध्यांशहेत्वंशव्याप्तधर्मादिसम्भवः । केचिद् वैधर्म्यदृष्टान्तो नास्तीत्यप्यमुयुञ्जते ॥ १२१ ॥ तदभावादृष्ट्तेश्च नास्त्यत्रावसरस्तव ।

तदेव तावद् दृष्टान्ते साध्यहीनता विवृता । इदानी विरुद्धो हेतु-रिति दृषणान्तरमाह — प्रतिज्ञेति । यथा धर्मधर्मिबोधकप्रत्ययनिराठ-म्बनत्वान्न धर्मी धर्मी नोभयमिति प्रतिज्ञादिदोषोऽभिहितः , तथा समस्त-व्यस्तयोधर्मधर्मिणार्व्याप्तिवलेन स्वरूपस्वविशेषौ विष्ठन् विरुद्धोऽपि प्रत्य-यत्वं हेतुरिति ॥ ११९३ ॥

दृष्टान्तोऽपि न केवलं साध्यहीनः सर्व एव तु दृष्टान्तदोषास्तद्भचा-भावप्रभृति योजयितव्याः । नह्येकस्मिन् ज्ञानमात्रे वस्तुनि दृष्टान्तवच(सः) साध्यांशो निरालम्बनत्वं, हेत्वंशः प्रत्ययत्वं, तस्य चासाध्यांशेन व्याप्तिः दृष्टान्तधर्मितद्भमता च साध्यसाधनयोरिति सर्वमिदमुपपद्यते । अतो यथे-ष्ट्रमेव दृष्टान्तस्य तेन तेन वचनादिना न्यूनत्वं शक्यं वक्तुमित्यभिप्राये-णाह — दृष्टान्तेति ॥ १२०ई ॥

वैधर्म्यदृष्टान्तन्यूनश्चायं प्रयोग इति केचिदनुयुक्षत इत्याह — केचिदित । द्वेधा हि दृष्टान्तवचनसमयः । केचिद् व्याप्त्या साधर्म्य उक्ते- ऽपि वैधर्म्यवचनं कार्यमिति मन्यन्ते । तिद्दमेकेषां मतेन परिचोदित- मिति केचिदित्युक्तमिति । ननु च विपक्षाद् हेतुं व्यावर्तियतुं वैधर्म्यवचनं, नचेह विपक्षानुवृत्तिः सम्भवति । साधनभाष्यस्य तदन्तरेण हेतोर्विपक्षाद् व्यावृत्त्यसिद्धेः । अ(न्ये तु ? न्येस्तु) हेतोः साध्येन व्याप्तिं दर्शयितुं दृष्टान्तव- चनम् । तद् यदि सम्यक् साधर्म्यवचनादेव व्याप्तिरवगता, न सहमावमात्रं, नच विपरीतान्वयः, तदा कि वैधर्म्यवचनेनेति साधनभाष्यव्यार्ल्यानावसरे वर्णितम् । उक्तं च परैरिप 'न वा तदभावात् तत्रावृत्तेरि'ति । अतो वैध-

विधिरूपप्रतिज्ञायामेतद् वक्तुं हि शक्यते ॥ १२२ ॥ तत्रावस्तुविपक्षेऽपि प्रयोगस्य हि सम्भवः । यस्मिन्ननित्यता नास्ति कार्यतापि न विद्यते ॥१२३॥ धिसम् यथा खपुष्पादाविति शक्यं हि भाषितुम् ।

म्थेस्यावचनमित्यदोषः । अत आह — तदभावेति । तदभावादवृत्तिरिति यदेतत् तवाभिधानं तस्यात्र प्रकृतसाधनेऽवसरो नास्तीति ॥ १२१५ ॥

कयमनवसरोऽत आह्—ि चिधिक् पेति। तदभावाद वृत्तेरिति यदुक्तं तस्यायमर्थः — भावे प्रतिज्ञाते विधिक्षपेणाभावो विपक्षा भवति। तद-भावे च विपक्षेऽभावस्य निस्स्वभावत्वान्न तत्र हेतोर्वृत्तिः सम्भवतीति न वैधम्यं वचनीयमिति। एतदिष बौद्धा वक्तुमशक्ता एव। नहि तेषां क्षि-दिष प्रत्यक्षवद् विधिक्षपेण हेतुः प्रकाशकः। व्यतिरेकप्रधानवादिनो हि ते। सर्वत्र साध्यान्वितहेतुसंविदो दुर्लभत्वात्। अतो विपक्षव्यावृत्तिमुखेनैव सर्वत्र हेतोर्गमकत्वमाश्रितम्। नचासित वैधम्यवचने विपक्षव्यावृत्तिः शक्यते दश्चितुम्। अतः सर्वत्रेव त्वन्मते वैधम्यव्यावस्य विपक्षव्यावृत्तिः शक्यते दश्चितुम्। अतः सर्वत्रेव त्वन्मते वैधम्यव्यावस्य विपक्षत्वात् तदभावाद्वितिः। अतः सर्वत्रेव त्वन्मते वैधम्यव्यावस्य विपक्षत्वात् तदभावाद्वितिः। आलम्बनाभावात्मकत्वे तु निरालम्बनत्वे वस्तुनि साध्ये प्रतिज्ञाते वस्त्वात्मकं सालम्बनमेव विपक्षः। तत्र च हेतोर्वृत्तिसम्भावनायां व्यतिरेको वक्तुमुचित एव। अतो वैधम्यन्यूनता स्केति।। १२२॥

विधिरूपप्रतिज्ञायामि वैधर्म्यस्य प्रयोजनाभावमात्रम् । अवस्त्वातमके तु विपक्षे वैधर्म्यस्य प्रयोगः सम्भवत्येव । क्रियते चातुमानकुश्रुटः ।
अतोऽवश्यं वाच्यं वैधर्म्यं, यन्नोच्यते तन्नोचितिमत्याद्द — तन्नेति । तद्वृत्तेन
विधिरूपप्रतिज्ञा परामृश्यते । हिशब्दो हेतौ । यस्मादवस्तुविपक्षे प्रयोगः
सम्भवति, तस्मात् सर्वत्रैव वैधर्म्यं वाच्यम् । तदिहानवसरं प्रतिज्ञायोत्तरक्लोके पूर्वीत्तराधीम्यां हिशब्दद्वयेन हेतुद्वयमुक्तमिति प्रयोगसम्भवमेव दर्शयति — यस्मिन्निति । शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादित्युक्ते यद्दित्यं न भवति
तत्कार्यमपि न भवति यथा खपुष्पमिति शक्यमेव वैधर्म्यवचनम् । सर्वी-

अत्र त्ववस्तुसाध्यत्वं वस्तुनश्च विषक्षता ॥ १२४।। तेन स्याद् व्यतिरेकोऽस्य वाच्यो यश्चापि दर्शयत्। प्रतिषेषद्वयात् तेन विधिरेव प्रदर्शितः ॥ १२५॥ नच शक्यो विधिर्वक्तुं वस्तुन्यसाति केनचित्। एवं स्थिते च सर्वज्ञनिषेधादाविषं गतिः॥ १२६॥ प्रत्यक्षादेरसामर्थ्यं तदीयस्यास्मदादिवत्।

भावस्यावस्तुनि शक्यानिदर्शनत्वात् । भावो हि तत्र निदर्शयितुमशक्यः । विनाशाख्यक्रियासामान्यं चानित्यत्वमिति विधिरूपप्रतिज्ञा दर्शयितव्येति ।। १२३ ।।

तदेवं तावद्वस्तुविपक्षेऽपि प्रयोगसम्भवो दिशितः । अत्र तु प्रकृत-साधने वस्तुन आलम्बनाभावस्य साध्यत्वं वस्तुनश्च सालम्बनस्य विपक्षता । बस्तुनि च हेतुवृत्तेः सम्भवाद् विपक्षाद् व्यतिरेकः प्रयोजनवत्त्वाद् वाच्य एवेत्याह्— अन्न त्विति चान्योन्तेन । यस्त्वत्रापि व्यतिरेकं दर्शयति तेनावस्यं यित्ररालम्बनं न भवतीति नजात्मनः प्रतिपेधद्वयात् सालम्बन-विधिरेव प्रदर्शितो भवति । नय सर्वस्मिन्नवासति वस्तुन्यालम्बनविधिः शक्यो वक्तुम् । सेयमुभयतःपाशा रज्जुः । वैधम्यवचने वस्तुत्वापातः । अव-चने वाच्यावचनमिति । तदेतदाह— यश्चेति चिदन्तेन ॥ १२५ ।।

यदि तर्हि सर्वथैव वैधर्म्य वाच्यं सर्वज्ञनिषधे का वार्ता। तत्रापि धावस्तुनि साध्ये वस्त्वात्मनः सर्वज्ञविपक्षाद्धेतुर्व्यावर्त्यः। तथाच तदम्यु-पगमप्रसक्तिरत आह — एचामिति । एवंहि तत्र साध्यते बुद्धप्रत्यक्ष-मसर्वविषयं, प्रत्यक्षत्वादस्मदादिप्रत्यक्षवत्। सर्वविषयं तु न प्रत्यक्षं शब्द-विदिति । एवंतावद् व्यापकं वैधर्म्यं मन्वानानामनुयोगो दर्शितः । न त्वेवं मन्यामहे । वक्ष्यति हि —

''व्याप्त्या साधम्यं उक्ते च न वैधम्यमपेक्ष्यते ।''

इति ॥ १२६३ ॥

१. 'इयं निरा' ख. पाठ:.

विभम्यासम्भवेऽप्येतद्न्ये त्वाहुरदूषणम् ॥ १२७ ॥ विनेव तत्प्रयोगेण हेतुरैकान्तिको यतः । सर्वथा सदुपायानां वादमार्गः प्रवर्तते ॥ १२८ ॥ अधिकारोऽनुपायत्वाञ्च वादे श्रून्यवादिनः । ननु सर्व भवित्सद्धं मयेदं साधनं कृतम् ॥ १२९ ॥ किमर्थं तदसिद्ध्या त्वं विकल्प्यात्रात्थ दूषणम् । विप्रिलिप्सुरिवाहैवं किमर्थं न्यायविद् भवान् ॥१३०॥ नाश्रोषीः साधनत्वं किं प्रसिद्धस्य द्वयोगिष ।

अनैकान्तिकाग्रङ्कानिराकरणं तु तदुक्तेः प्रयोजनिमह विपक्षाभावा-देव तन्न सम्भवतीति किं तद्वचनेनेत्याह — वैधर्म्येति । एतिदिति । प्रकृतसाधनम् । अद्षणम् । अविद्यमानदूषणमित्यर्थः ॥ १२७३ ॥

साधु तर्हि साधनमापन्नं सम्प्रतिपत्तिरेवोत्तरमत आह — सर्विथेति । येषां हि साध्यसिद्धानुपायान्तराणि प्रतिज्ञाहेतुदृष्ट्या(न्तानि ? न्ताः) सन्ति, ते वादमार्गेष्विभक्ताः । सौगतास्तु न कथात्रये । अतो न नाम वैधम्यवचन-न्यूनता दूषणम् । अनुपायस्य हि कथं साध्यसिद्धिर्भविष्यति । वयं हि साध्यित् साध्यसिद्धिं मन्वाना वैधम्यं नाद्रियामहे । सर्वापलापवादी तु वादे नािषकृत एव । प्रदर्शनमात्रं हि वाद्यहणम् । तिस्रो हि कथा भवन्ति । वादो जल्पो वितण्डा चेति । शिष्यविषयो हि वादः । च्युत्थितं तु शिष्यमाण-मर्थं प्रतिपादियतुं जल्पवितण्डे । तयोः स्वपक्षस्थापनाद्दीनं वचनं वितण्डा । तदत्र त्रयेऽपि शून्यवादिनोऽनिधकृता इति ॥ १२८ ।

सर्वपूर्वोक्तदोषपरिहारेणेदानीं बौद्धः प्रत्यविष्ठिते — निव्वित । सा-रुम्बनवादिनं हि भवन्तं प्रतिबोधियतुमिदं साधनम् । ततस्त्वं प्रसिद्धैरेव हेत्वादिभिः साध्यं बुध्यमानः किं मां प्रति बहुप्रकारं प्रतिज्ञादि विकल्प्य दूषणमात्य व्रविधिति ॥ १२९३ ॥

मीमांसकः प्रक्षीणनिखिलकुद्देतुजालमेवंवादिनमपद्दसति — विप्र-लिप्सुरिति । न्यायिवत् किलासि । किमस्मान् विप्रलब्धुमेवंविधं भाषसे । किं खलु कथास्वप्युभयसिद्धस्य साधनत्वमिति नाश्रोषीरिति ॥१३०३॥ योऽपि तावत् परासिद्धः स्वयंसिद्धोऽभिधीयते ॥
भवेत् तत्र प्रतीकारः स्वतोसिद्धे तु का किया।
तं साधयन् विरुन्ध्याद्धि पूर्वाभ्युपगतं नरः॥ १३२ ॥
असाधिते तु साध्यार्थो न तेन प्रतिपद्यते ।
परासिद्धो न पर्याप्तः परेषां प्रतिपत्तये ॥ १३३ ॥
तेनासाधनता युक्ता स्वतोसिद्धे तु किंकृता ।
द्वयोः सिद्धस्य हेतुत्वं नादृष्टायोपदिइयते॥ १३४॥
प्रत्येष्यन्ति स्वसिद्धेन साधनेन स्वयं यतः।
वदेत् कथमसिद्धं चेदित्यनेनापि किं तव ॥ १३५॥

ननु परासिद्धस्तावद् हेतुः प्रयुज्यमानो दृष्टः। शब्दोऽनित्यः कार्य-त्वादिति। निह मीमांसकस्य शब्दकार्यत्वं सिद्धम्। अथासिद्धमिप व्यापा-रानन्तरदर्शनादिभिः साध्यत इत्युच्यते, स्वासिद्धेऽपि तथाकरणे को दोषः, अत आह — घोऽपीतिद्वयेन। परासिद्धे हि स्वयंसिद्धे प्रसाधनं प्रतीकारो भवति। स्वतोसिद्धे तु प्रतिक्रियेव नास्ति। तस्मिन् साध्यमाने पूर्वाभ्युप-गमिवरोधो भवति। असाधितेन त्वसता न साध्यं साध्यत इति॥ १३२५॥

अत्र चोदयति — परेति । परत्रतिपादनार्धं हि साधनवचनम् । नचांसौ परोऽसिद्धेन प्रतिपादियतुं शक्यते । अतः परासिद्धो न साधन-मिति युक्तम् । स्वासिद्धस्य तु किंकृतमसाधनत्विमिति न विद्य इति ।। १३३५ ॥

ननूभयिसद्धो हेतुरिति भवद्वृद्धैरिप भाषितं तत् परित्यक्तम् , अत आह — इच्छोरिति । नायमदृष्टाय वृद्धोपदेशो दृष्टानुसारेण परासिद्ध-प्रतिषेधपरत्वमेवास्य निश्चीयते इत्याह — प्रत्येष्य(न्ती)ति । स्वसिद्धैर्हेत्वा-दिभिः परः साध्यं वक्ता तु स्वयमिसद्धं कथं वक्तुं शकोत्यत आह — वदेदिति ॥ १३५ ॥

१. 'चासिद्धी प' के. पाठ:.

यहीतमग्रहीतं वा साध्यं वा साधनापि वा।
मयोच्यते चेत् त्वसिद्धं किं त्वं न प्रतिपद्यसे॥
यत्र स्यात् पुरुषाधीना वृद्धिस्तत्रेदमुच्यते।
कृतोऽस्य पूर्वविज्ञानिमत्यत्रेतन्न युज्यते॥ १३७॥
यदि चैवं भवेदत्र प्रतिज्ञामात्र एव हि।
मदोषाज्ञानमात्रेण प्रतिपत्तिभवेत् तव॥ १३८॥
यतस्तु साधनापेक्षा तेनास्यैव प्रमाणता।
तत्समृत्युत्पत्तिमात्रे तु वाक्यव्यापार इष्यते॥१३९॥
तस्माद् यथेव साध्यांशव्यासहेतुनिदर्शनात्।
साध्यं गृह्णन् न वक्तारमपेक्षेत तथा भवान्॥१४०॥

प्रत्यक्षपरिदृष्टं हि साधनवाक्यं वक्तृप्रयुक्तं तद्दर्शनेन भवति काचित् प्रयुक्तिशक्तिकल्पना । किं तद्धिशेषावधारणेन । तव तु साप्यप्रतिज्ञानार्थिनः साधनशक्तिपरिक्षेव युक्ता किमनेन कथं वक्त्रा साधनं प्रयुक्तमिति । एत-देव प्रपञ्चयति — गृहीतिमिति ॥ १३६ ॥

पुरुषाधीने हि निर्णये तत्प्रत्ययानुसारित्वान्निर्णयस्य तज्ज्ञानकारणा-नुसरणमुचितं, नात्रानुमान इत्याह — यन्नेति ॥ १३७॥

अत्रापि तु पुरुषाधीने निर्णये प्रतिज्ञामात्रादेव तदनुसारी निर्णयो भवेत्, न साधनापेक्षा स्यादित्याह — यदि चैवामिति ॥ १३८॥

न त्वेतदस्तीति व्यतिरेकेण दर्शयति—चत्तस्त्वित । अस्यैव सा-धनस्यैवेत्यर्थः । किमिदानीं वाक्यमनपेक्षितार्थमेव, नेत्याह —त(त्स्मृतीति) । साधनस्मरणार्थमेव वाक्यम्, अतस्तच्छक्तिरेव चिन्तनीया । किं पुरुषिनरू-पणेन । नद्ययमप्राप्तप्रत्ययानुसारी निश्चय इति ॥ १३९ ॥

अतो यथा स्वार्थानुमाने न वक्तारमपेक्षते, एविमहापि भवान् नापेक्षे-तैवेत्याह — तस्मादिति । यतः स्मारकं वाक्यमित्यर्थः ॥ १४० ॥

^{). &#}x27;SIP . W TER' . (

यचापि भवतो ज्ञानं प्रत्यक्षादिः किमत्र ते।
मत्प्रसिद्धास्ति युक्तिर्वा साध्यं वात्र यथेच्छासि॥
तस्मान्न विदुषामेतदुत्तरं युज्यते यतः।
तव हेतुरसिद्धोऽयं मम तेन न साधनम् ॥१४२॥
सत्यं यदि ममैवात्र प्रतिपत्तिः फलं भवेत्।
तदा त्वदप्रसिद्धेऽपि हेतौ मां प्रति हेतुता॥१४३॥
यदा तु ज्ञानमात्रत्वप्रतिपत्तौ भवान् मया।
पृष्टः को हेतुरत्रोति तदैवं नोपपयते॥१४४॥
हवयं नह्यग्रहीतेन मत्प्रसिद्धेन वा भवान्।
हेतुना साध्यमेतत् तु प्रतिपन्नः कथञ्चन॥१४५॥

यदि तु सर्वप्रमाणेष्वेव पुरुषापेक्षेष्यते सा तर्हि प्रत्यक्षेणार्थमुपठ-(भ्य १ भ)मानस्य प्राप्तोति । नच मत्यसिद्धा युक्तिः साध्यं वा यत् प्रत्यक्षेण परिच्छिद्यते । तत्रास्ति यथात्र साध्यस्य निराठम्बनत्वस्य प्रत्ययत्वस्य हेतोः सिद्धिमिच्छसीत्याह — यश्चेति ॥ १४१ ॥

तस्मात् स्वयंसिद्धेनापि परासिद्धेन साध्यार्थप्रतिपत्तिर्ने साहसास्पद-मिलाह — तस्मादिति ॥ १४२ ॥

परिहरति — सास्यिमितिद्वयेन । अयमिभिप्रायः — स्यादेतदेवं यदि मत्प्रतिपत्तिमात्रफङमेव साधनवचनं भवेत् । तथाहि — किं साधनवचनेनापि अवधायकत्वं बुध्यध्विमत्येतावदुपदिश्येत, सिद्धश्रायं भवतां ज्ञानमात्रं जगदिति, तदा कुतः पुनरिदमवगतिमिति पर्यनुयुक्ते त्वमेव जाना-सीति नैवंविधमुत्तरमुपपद्यत इति ॥ १४४ ॥

कथं नोपपद्यते अत आह — स्वयमिति । ज्ञानकारणमत्तुयुक्ते तदेव वक्तव्यं न मत्प्रसिद्धिः । एवं हि मत्प्रसिद्धिवचनमुपपद्यते यद्यगृहीं-तेन मत्प्रसिद्धेन वा हेतुना साध्यमेतद् भवान् स्वयं प्रतिपन्नः । प्रतिपन्न इति कर्तरि रूपम् । नत्वेतदुभयमप्यस्तीति ॥ १४५ ॥ नच व्याप्रियतेऽन्यत्र वचनं प्राक्षिकान् प्रति ।
स्विनश्चयाय यो हेतुस्तस्यैव प्रतिपादनात् ॥१४६॥
मत्प्रसिद्धत्वमेतस्य कुतश्चावगतं त्वया ।
कथं चेत्थं विवक्षा ते स्वयमर्थमजानतः ॥१४७॥
मिय जिज्ञासमानेऽपि बुद्धिपूर्वाभिधायिनः ।
इति ज्ञात्वा च वो वृद्धेर्भाषितोभयसिद्धता ॥१४८॥
तेन यद्दन्ममैतेन त्वमाधित्सिस हेतुना ।
साध्यज्ञानं तथैवाहमज्ञानं तव दूषणैः ॥१४९॥

किश्च भवदीयपरार्थानुमानलक्षणानुसारेणापि स्वप्रतिपत्तिप्रकाशन-फलमेव साधनवचनं येनैवमुक्तस् । परानुमानं तु स्वदृष्टार्थप्रकाशनमिति, अतोऽवर्यं स्वज्ञानकारणमवस्थापनीयमित्यभिप्रायेणाद्द — नचिति । स्व-निश्चयद्देतोः प्रतिपादनादन्यत्र साधनवचनं न प्राश्चिकान् सभ्यान् प्रति व्याप्रियते । ते दि प्रतिपाद्याः । व्युत्थितस्तु यदि वैयात्यादुपपादितमपि न बुध्यते, किमत्र विधेयम् । प्राश्चिकप्रश्चनिश्चयात् तु तत्त्वमित्यनादृत्य प्रतिवादिनं प्राश्चिकपदं प्रयुक्तवानिति ।। १४६ ॥

अपिच परखुद्धेरप्रत्यक्षत्वान्मरप्रसिद्धत्वमि भवतां दुरिधगममेवे त्याह — मत्प्रसिद्धत्वमिति । किञ्च विदितपूर्वमर्थं विविक्षत्वा साधन-वाक्यं प्रयुज्यते । तव त्वजानतः किंकृता विवक्षा । नचातत्पूर्वा वाक्य-विष्पत्तिः सम्भवतीत्याह — कथिमिति । जिज्ञासमानेऽपीति । न तावदहं जिज्ञासमानः व्युत्थितत्वात् । अतस्त्विज्ञ्यह एवं मम सर्वथा विधेयः । यद्यपि जिज्ञासुरहं, तथापि भवतो विवक्षाकारणं नोपलभ्यते पूर्वविज्ञाना-भावादिति । यत एव स्वासिद्धं वक्तुमशक्यम् , अत एव वृद्धैरिप भवदीयै-रुभयसिद्धहेतुत्वं भाषितं न परसिद्धिपरिमत्याह — इतीति ।। १४८ ॥

यदि तु मत्त्रासिद्धिमात्रेण हेतुत्वं भवेत्, तेन तर्हि यथा त्वं मत्र-सिद्धेन हेतुना मम साध्यज्ञानमाधातुमिच्छासि। एवमहं मत्त्रसिद्धैरप्यमीभि-भवदसिद्धैहेत्वादिभिस्तत्तन्त्यूनतोद्भावनेन नानाविधैर्दूषणैस्तवाज्ञानमाधातु-मिच्छामि। मत्त्रसिद्धा अपि हेत्वादयः तवासिद्धा इति ते भवति दूषणम्। यथैव च भवानीहक् साध्यमुक्त्वास्य साधनम्।
साध्यानुरूपमज्ञात्वा विहतः प्रतिपादनात् ॥१५०॥
तथैव प्रतिपाद्योऽपि ताहक् साध्यवुभुत्सया ।
मन्वानः साधनं दुष्टं ततः साध्यं न बुध्यते॥१५१॥
संवित्त्या साधनं मत्वा तत्सद्भावे हढे स्थिते ।
साध्यस्यासम्भवादेव त्वदुक्तं नाववुध्यते ॥१५२॥
तेनाशेयं न कर्तव्या मोहादपि मयेरिते ।
साधने साधनं ज्ञात्वा पर एवावभोत्स्यते ॥१५३॥
विस्पष्टश्चाक्षपादोक्तो विरोधो हेतुसाध्ययोः ।
यमहष्ट्वा परेरुक्तमदृषणिमदं किल ॥१५४॥

को विशेषः यत् स्वयमसिद्धं साधनमुच्यते न दूषणम् । अतोऽनिभिज्ञस्य परार्थानुमानप्रयोगानुपपत्तिरित्यभिप्रायेणाह — तेनेति ॥ १४९ ॥

या चेयं भवतो मृष्टाशा स्वासिद्धेहेत्वादिभिः किल मया साध्यं बोद्ध-व्यभिति, साप्ययुक्ता । तवैव ह्यतत्साधनात् । साध्यं बुध्यमानस्य ममापि प्रतिघातो भवेत् । साध्यसाधनयोरितरेतरप्रतिघातावगमादित्याह— यथेति चतुर्भिः । निगदव्याख्यानाः श्लोका इति ॥ १५३॥

हेतुप्रतिज्ञाविरोधाख्यमि निप्रहस्थानमापद्यत इत्याह — दिन्य-ष्टब्येति । अक्षपादेन हेतुप्रतिज्ञाविरोधो निप्रहस्थानिमत्युक्तम् । उदाहृतं च, शब्दो नित्यः सर्वस्यानित्यत्वादिति । नित्ये हि शब्दे न सर्वानित्यत्वं सर्वानित्यत्वे वा न तदन्तर्गतस्य नित्यत्विमिति हेतुप्रतिज्ञयोरितरेतरिवरोधो निप्रहाधिकरणमिति, तदिदं मिक्षुणा द्षितम् । उक्तं च 'नायं हेतुः वैध-र्म्यवचनत्वात्' । यदाह —

"दृष्टान्तोऽभिहितो द्वेष वैधर्म्यणासुशिक्षितः।" इति । हेतुर्हि पक्षधर्मो भवति । नच सर्वस्यानित्यता शब्दधर्मः, कथमसौ हेतुः वैधर्म्यदृष्टान्तस्त्वसौ नित्यत्वस्य । नहि ततोऽन्यः साध्यविपक्षभाग्

^{9. &#}x27;बे' ग, पाठ:.

ननु लोकप्रसिद्धेन पूर्वमेतेन हेतुना । साध्यसिद्धिममाप्यासीत् परमार्थोऽस्य नास्तिता ॥ योऽधुना परमार्थेन नास्तीत्येवं प्रकाशते । कथं पूर्वमसावासीदसंश्चेत् साधनं कथम् ॥ १५६॥

भवति । इह च नित्यता साध्या, तिद्वपक्षोऽनित्यता । तद् युक्तं सर्वं वैधर्म्य
हष्टान्त एवति । तदत्रेदमाकृतं — यन्नित्यं न भवति तत् सर्वं, नायं सर्व
मतोऽसर्वत्वान्नित्यः शब्द इति । असर्वत्वं हेतुः, अतः सर्वस्यानित्यत्वमहेतु
रिति न हेतुसाध्ययोविरोध इति । पुनश्चोक्तं — वैधर्म्यवचनमपि नेदं सम
खसमभावनियमस्य विपरीतत्वात् हेत्वभावे द्वात्र सर्वत्वे साध्याभावस्यानित्यत्वस्य प्रदर्शनं कृतम् । साध्याभावे तु वैधर्म्यदृष्टान्ते हेत्वभावो दर्शयितव्यः । व्याप्तिविपर्ययस्यानुमाने वक्ष्यमाणत्वात् । तदिहानित्यत्वस्य सर्व
त्वादिति वक्तव्ये सर्वस्यानित्यत्वादिति वचनं सुशिक्षितत्वाद् वैधर्म्यवचन
स्येति। तदेतदयुक्तं, हेताविर्मन् विवक्षितेऽक्षपादेन हेतुसाध्ययोविरोधोऽमि
हितः। यत्त्वपक्षधर्मत्वान्न हेतुरिति, तद् दूषणान्तरं भविष्यति। असर्वत्वं वा

कथं हेतुः, तदपीह सर्वान्तर्गतेरसिद्धमेव। अतः कृत्वाचिन्तामात्रेणेदं नैयायि
कैरक्तं हेताविर्मन् विवक्षिते हेतुप्रतिज्ञयोविरोध इति। मा भृद् वा तदुदा
हरणम् । इह तु विस्पष्टो विरोधः, यमेतमहङ्गा परैबीद्धैरुक्तं न प्रतिज्ञाहेतुर्वि
रोधो दूषणभिति। किल्झाब्दोऽरुचौ । अत्रोदाहरणं विस्पष्टत्वाद् विरोधस्येति

॥ १५४॥

अत्र चोदयित — निवित । संसारावस्थायामनुमानानुमेयव्यव-हारः । अत्र च हेत्वादयो ठोकप्रसिद्धा एवं । ठोक इति ठौिककसंवृति-सत्यमपदिशति । अतः संवृतिसत्यसिद्धेन हेत्वादिना साध्यसिद्धिरासीदेव प्राक्, परमार्थावस्थायां तु सर्वाभावमाचक्ष्मह इत्यवस्थाभेदाददोष इति ।।

परिहरति — घोऽधुनिति । यदि हि तद्वाधकवलेन नास्तीत्युच्यते, प्रागिप नासीदेव । वाधकेन तत्प्रागिप प्रतिक्षितं रजतिमव शुक्ताववगतिक्षणा-दारम्य । अतः प्रागप्यसतः कथं साधनत्वामिति ॥ १५६ ॥ साधनं चेदवर्यं च परमार्थास्तिता भवेत्। सिद्धिनीपरमार्थेन परमार्थस्य युज्यते ॥ १५७ ॥ न दृष्टा शश्रृश्कादेः सम्यग्ज्ञानादिहेतुता। वाष्पादिनाप्यधूमेन मिथ्या वह्नयादिबोधनम्॥ तस्मादसत्यहेतोर्या परमार्थे मितस्तव। साप्यसत्या न सत्यं हि सत्याभासेन गम्यते ॥ येऽपि रेखाद्यो दृष्टा वर्णानां प्रतिपादकाः। न ते स्वेनापि रूपेण परमार्थत्ववर्जिताः ॥ १६० ॥ वर्णात्मना न सत्याश्चेत् सर्वभावेष्वयं विधिः। पदार्थान्तररूपेण न सत्यं किश्चिदिष्यते ॥ १६१ ॥

प्राक् साधनत्वाभ्युपगमे वा परमार्थास्तित्वमापद्यत इत्याह — सा-धनेति । कारणमाह — सिद्धिरिति ॥ १५७ ॥

किमिति न युज्येत, अत आह—न्द्र दृष्ट्रिति । नात्यन्तमसतः सा-धनत्वं दृष्टं अञ्जविषाणविदित्यनुमानमन्तर्णीतं, कचिद् दृष्टस्यापि रूपस्यान्यत्रोपचिरतस्य परमार्थोपायता नास्ति । किमुतात्यन्तासतो हेत्वादेरित्या-इ — बाष्पादिनेति ॥ १५८ ॥

उपसंहरति — तस्मादिति ॥ १५९ ॥

ननु वर्णात्मना असत्यानामि रेखादीनां परमार्थवर्णापायता दृष्टा, अतो नैकान्तिकोऽसत्यत्वं हेतुरत आह — येऽचीति । विपक्षवृत्तििहं हेतु-रनैकान्तिको भवति । नच परमार्थोपायेषु रेखादिष्वसत्यत्वमिस्ति, स्वरूप-सत्यत्वात् । तेन च रूपेण वर्णबोधोपायत्वात् । तद्दर्शिनो हि स्मृतसङ्केतस्य वर्णा बुद्धौ भवन्तीति ॥ १६० ॥

ननु भवन्तु स्वरूपसन्तः । वर्णात्मना तावदसत्या एव, अत आह— वर्णेति । सर्वे हि भावाः स्वरूपेण सन्तः पररूपेणासन्तः । केनचिद् विशे-वेण रेखोदाहरणमिति ॥ १६१ ॥ स्वरूपि विद्यमाने तु यद्प्येवं प्रकाशते।
स्वरूपिभावक्तृशो तु न सत्यं नाप्यसत्यता॥ १६२॥
हेत्वादीनां तु भवतः स्वरूपेणाप्यसत्यता।
तेन वाष्पादिवत् तेषामुपायत्वं न छेख्यवत्॥ १६३॥
उपायानां स्वरूपं हि संवृत्यात्मकमेव नः।
तथाच सत्यतेष्टेव स्वरूपासत्यता कथम्॥ १६४॥
संवृत्या यत् स्वरूपं हि तद्वाङ्यात्रनिबन्धनम्।
हेतुत्वं परमार्थस्य प्रतिपत्तं न शक्नुयात्॥ १६५॥
परमार्थाच्च लोकस्य न भेदे हेतुरस्ति ते।
लोकिकोपायगम्यस्य केन स्यात् परमार्थता॥ १६६॥

नचैष प्रकारोऽत्यन्तासतां हेत्वादीनां सम्भवतीत्याह —स्बरूप इति । असत्यमपि केनचिद्र्पेण सदेव रूपान्तरेण भवति । नहि निस्स्वभाविषिति नाप्यसत्येतत्युक्तमिति ॥ १६२ ॥

एतदेव स्फुटयति — हेन्खादीनास्मिति । अत्र च बाष्पादीना-मिवाग्न्यादावुपायत्वं हेत्वादीनां, न परमार्थेन तु लेख्यवदित्याह—तेनेति । हेतुत्वाभावप्रतिपादनपरमिदमिति ॥ १६३ ॥

अब चोदयति — उपाधानामिति। किमिदं निस्स्वभावत्वमुपा-यानामापद्यते। संवृत्यात्मका हि ते। तेन च रूपेण सन्त एवेति ॥ १६४ ॥ परिहरति — अंकृत्येति । सांवृतं हि रूपं वाड्यात्रनिर्मितं, न पर-मार्थोपायो भवतीति ॥ १६५ ॥

अपिच, परमार्थाहोकस्य संवृतिसत्यस्य भेदे न हेतुरस्ति, तद्भेदप्राहिणोऽपि ज्ञानस्य मिथ्यात्वादित्याह परमार्थेति । अपिच यदि
परमार्थोऽपि ठौकिकोपायगम्यः, न तर्हि परमार्थः, ठौकिकोपायगम्यत्वाद्
बाष्पादिवाप्तिरवगम्यमान इत्याह — ठौकिकेति । पूर्वं च सत्यभेदो निराकृतः। इदानीं सांवृतस्य परमार्थोपायतेति विवेकः । नन्वसत एव श्रुत्यादिप्रपन्नात् प्रपन्नविलयात्मनो ब्रह्मणो निरूपणं वेदान्तविद्विरिष्यते। यथाहुः—

नन्वसत्यपि बाह्येऽर्थे बुद्धयारूढे न सिध्यति । वासनाशब्दभेदोत्थविकल्पप्रविभागतः ॥ १६७॥

'भेदप्रपञ्चविलयद्वारेण च निरूपणम्।"

इति ।

"विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह । अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमञ्जूते ॥"

इति । किमुक्तम् । विद्यारूपं च ब्रह्म, अविद्यारूपं च श्रुत्यादि । तदुभय-मि यः सह वेद सोऽविद्योपलक्षितं मृत्युं तीर्त्वा विद्यारूपेणोपलक्षितं ब्रह्मा-नन्दं प्रतिपद्यत इति । तदेवमविद्यात एव विद्याप्राप्तिरिष्यते इति । किम-पराद्धमेवं ब्रुवाणेरस्माभिः । नेष नः सिद्धान्तः यदसन्नेव श्रुत्यादिप्रपञ्चो ब्रह्मणि प्रमाणमिति । तेषामपि प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धानामशक्यापह्नवत्वात् । यथा हि सोऽहमिति प्रत्यक्षसिद्धः प्रत्यगात्मा, एवं तेष्विति तद्वदेव सम्यञ्चो भवितुमर्हन्ति । तस्य च पूर्वे।त्तरकर्मनिरोधानुत्पादाभ्यां विगिलत-भोगभोगायतनस्य कैवल्यं मोक्षमाचक्ष्महे, न प्रपञ्चविलयम् । 'एकमे-वाद्वितीयमि'त्यादिवेदान्तास्त्वर्थवादान्तरवद् विषयवैराग्यप्रतिपादनपरतया कथित्रद् गमयितव्याः । 'स एष नेति नेती'तिकरणेनं स्पष्टमेव बहिविं-षयसद्भावमुपदर्शयति । एष इत्यपरोक्षनिर्दिष्टस्य ब्रह्मणो विषयविवेकमात्रं कथयति न तदभावम् । श्रुत्यादिषु चाविद्यावादो ब्रह्मणः प्रशंसार्थः । 'अपश्वावोऽन्ये गोश्वेभ्यः' इतिवत् पश्चन्तरेष्वपशुवादः । अतो न कचिद-परमार्थस्य परमार्थोपायता । अस्तु वा नित्यनिर्दोषवेदान्तसिद्धमप्रपञ्चं त्रह्म । नतु क्षणिकसंवेदनप्रवाहात्मकं द्वैतं कुतश्चित् प्रमाणादवगच्छाम इत्यलम-नेनापि ॥ १६६ ॥

प्रत्यवस्थानान्तरिमदानीं बौद्धस्योपन्यस्यति — निन्दिति । एवं हि मन्यन्ते — यद्यपि वाद्यो हेत्वादिरधों नास्ति, तथापि बुद्धचारुद्धेनैव हेत्वादिनानुमानानुमेयव्यवहारः सेत्स्यति । अनादिवासनोपप्ठाविता हि हेत्वादिविकल्पविभागा भवन्ति हेतुरयं दृष्टान्तोऽयिमित्यादयः । विकल्प इति सविकल्पिकां बुद्धिमाचक्ष्महे । अतो वासनाभेदाद् बुद्धिमेदः, तद्भेदाद्धेत्वादिभेद इत्युक्तं भवति । अवश्याम्युपगम(नियम ? नीय)श्रायं भव-दिद्धित्वादिभेद इत्युक्तं धर्म्यादिभेदः । न ह्यनित्यः शब्दः कृतकत्वादिति

न्यायविद्धिरिदं चोक्तं धर्मादौ बुद्धिमाश्रिते । व्यवहारोऽनुमानादेः कल्प्यते न बहिः स्थिते ॥१६८॥ अस्तीदं वचनं तेषामिदं तत्र परीक्ष्यताम् । भेदोऽसतः कथं हि स्याद् बुद्धिशब्दप्रकल्पनात् ॥ निर्वस्तुके कथश्चित् स्यात् प्रसनो बुद्धिशब्दयोः । शब्दभेदोऽपि भन्नतस्तदभानान्न सिध्यति ॥१७०॥

परस्परं धर्मिणो वा भिन्नयोर्हेतुसाध्ययोरवगितरस्ति । अतो ज्ञानभेदिनव-न्धन एवात्र भिन्नत्वव्यवहारः । सर्वत्रैव च ज्ञानमेव भेदिनिबन्धनम् । सुदूर-मिप गत्वा युक्तिभिरनुसंहितो भेदो ज्ञान एव पर्यवस्यित । अतोऽस्तु त न्निबन्धन एव सर्वत्र भेदः । देशादिभेदादिप हि भेदं ब्रुवाणस्तद्भेदं पर्यनु-युक्तो ज्ञानभेदमेवालम्बते । तावतापि व्यवहारसिद्धौ किं प्रकारान्तरेण भेदो-ऽनुस्त्रियत इति । अत्राप्यग्निधूमादौ कृतकानित्यत्वविलक्षणः स्फुटो भेदा-वप्रहो भवति । तत्रापि न जातिभेदो निबन्धनमिति वाच्यम् । सोऽपि चाग्निधूमशब्दनिर्मित एव । निह संवृतिकल्पनादन्येन प्रकारेण जातिभे-दमुपलभामहे । अतः शब्दभेदेऽर्थविकल्पविलासिता एवाग्नित्वादय इति । इदं च बाह्यनिराकरणपरतयानास्थयोक्तम् । न शब्दभेदोऽपि विज्ञान-भेदाद् विना सम्भवति । सोऽपि ज्ञानमात्रप्रभावित एवाभ्युपेत्य बाह्यहेत्वा-दिविकल्पविभागार्थमुक्त इति ॥ १६७ ॥

अयमेवास्मदीयतन्त्रकाराणां सिद्धान्त इत्याह — न्यायविद्भि-रिति । न्यायविद्भिर्हि दिङ्नागाचार्येरिदमुक्तं 'सर्व एवायमनुमानानुमेय-व्यवहारो बुद्धचारूढेन धर्मधर्मिन्यायेन बहिः सदसत्त्वमपेक्षत इति ॥१६८॥

एतदिप दूषयति — अस्तीति । नासतः शशविषाणादेः शब्दिनिब-न्धनः तज्जनित्बुद्धिनिबन्धनो वा भेदो दृष्ट इति दुरुक्तिमिदमपरेषां बुद्ध्या-रुद्धेनानुमानानुमेयव्यवहार इति ॥ १६९ ॥

अपिच अस्तु बुद्धिशन्दभेदनिबन्धनो हेत्वादिभेदः, तयोरेव तु कथ-मकस्मादुद्भवः । न ह्यकारणिका कार्योत्पत्तिः सम्भवति । नच शून्ये जगति यदि वाविद्यमानोऽपि भेदो वृद्धिप्रकिल्पतः । साध्यसाधनधर्मादेर्व्यवहाराय कल्प्यते ॥ १७१ ॥ ततो भवत्प्रयुक्तेऽस्मिन् साधने यावदुच्यते । सर्वत्रोत्पद्यते वृद्धिरिति दूषणता भवेत् ॥ १७२ ॥ यश्च मन्त्रस्त्वयोक्तोऽयं धर्म्यादौ वृद्धिमाश्रिते । न वाद्यापेक्षया स स्यादिसद्ध्यादौ मयेरिते॥१७३॥ वृद्धिप्रक्लिसिद्धिश्च भवतां व्यवहारिणाम् । मदुक्तं दूषणं सिद्धं त्वदुक्तं तु न साधनम् ॥ १७४॥ बाद्यार्थव्यवहारित्वज्ञानोत्पादे स्थितेऽपि नः । कथित्रव्रह्मिह कल्प्येत व्यवहारोऽर्थवर्जितः ॥१७५॥

तयोः कारणमुखेक्षितुमिष शक्यत इत्याह — निर्वस्तुक इति । यश्रायं शब्दभेदो हेत्वादिभेदहेतुतयोपवर्णितः, सोऽपि तदभावादनुपपन्न इत्याह — शब्देति ॥ १७० ॥

किञ्च यद्यविद्यमान एव बुद्धिमात्रकित्पतः साध्यादिभेदोऽनुमान-व्यवहाराय कल्प्यते, ततो दूषणव्यवहारोऽपि तद्वदेव स्यात् । उत्यद्यते खल्वस्मिन् साधने हेत्वादिन्यूनतोक्तिमात्रादेव दूषणबुद्धिरित्याह— यदि-वेति द्वयेन ॥ १७२ ॥

शक्यते च विदितुम् एवमि सर्व एवायं दूष्यदूषणव्यवहारो बु-द्ध्यारूढेन दूष्यदूषणन्यायेन, न बिहः सदसत्त्वमपेश्वत इत्याह— यश्चेति ॥ १७३॥

नन्वेवमप्यावयोरिविशेष एव, यथा हि नो दूषणज्ञानमुत्पन्नम् एवं भवतोऽपि साधनज्ञानम् । अतः कथं विजयसे अत आह — बुद्धीति । अयमावयोर्विशेषः बुद्धिमात्रव्यवहारिणो भवतो मदुक्तदूषणं सिद्धमिति न ते पक्षः सिध्यति । विदुक्तं तु साधनमस्माकमसिद्धमिति न साध्यं प्रति-पद्यामह इति ॥ १७४ ॥

कथं साधनमसिद्धमत आह — बाह्येति । बाह्यार्थन्यवहारिणो हि वयं, न त्वमिव ज्ञानैकशरणाः । तत्र क्रथमसित बाह्ये बुध्यामह इति ॥१७५॥ ननु यद्दन्मया हेतुर्नेष्यते दूषणं तथा।
तेन मे दूषणाभावाददुष्टं साधनं भवेत्।। १७६॥
नेदानीं दूषणेः कार्यं साधनाभावतो यदि।
त्वयेवास्मद्भिप्रेता स्वपक्षासिद्धिराश्रिता॥ १७७॥
नचास्ति वासनाभेदो निमित्तासम्भवात् तव।
ज्ञानभेदो निमित्तं चेत् तस्य भेदः कथं पुनः॥१७८॥
वासनाभेदतश्रेत् स्यात् प्राप्तमन्योन्यसंश्रयम्।
स्वच्छस्य ज्ञानरूपस्य नहि भेदः स्वतोऽस्ति ते॥
प्रमाणं वासनास्तित्वे भेदे वापि न विद्यते।
कुर्याद् प्राहकभेदं सा प्राह्यभेदस्तु किंकृतः॥१८०॥

पुनरिप परश्चोदयित — निन्निति । यथा हि मे साधनमसिद्धम्, एवं दूषणमपीति न दुष्टं साधनमिति ।। १७६ ॥

मीमांसकस्तु पाशुपतोऽयमेवंवादी यद् विहाय साधनमभावाद् दूष-णस्याप्यदुष्टत्वमातिष्ठत इति सापहासमाह — नेदानीमिति॥१७७॥

यश्च वासनाभेदानिबन्धनो विकल्पप्रविभागो वर्णितः, सोऽपि तद्भेदनिमित्ताभावादनुपपन्न इत्याह — नचेति । ननु ज्ञानभेदादेव वासनाभेदो
भविष्यति, कथं निमित्ताभावः। न, तद्भेदस्यैव निर्निमित्तत्त्वाद् , वासनानिबन्धने तु तद्भेदेऽन्यान्याश्रयत्विमत्याशङ्कया सहाह — ज्ञानेति। ननु स्वभाविभन्नमेव ज्ञानं वासनाभेदनिबन्धनं भविष्यति, कथमन्योन्याश्रयत्वमत
आह—स्वच्छस्यति। स्वच्छस्य हि ज्ञानात्मनः स्वयमनुपलभ्यमानभेदस्यानादिवासनोप्रधावितनीलाद्याकारकलुषितत्वमेव भेदकारणमिति बाँदौराश्रि
तम्, अतो दुरुत्तरमितरेतराश्रयमिति॥ १७९॥

नन्वनादित्वादेव बीज।ङ्करवदितरेतराश्रयपरिहारो भविष्यत्यत आह— प्रमाणमिति । प्रसिद्धात्मनोर्हि बीजाङ्कुरयोरनादित्वाद् भवति दोष-परिहारः । वासना त्वस्ति भिन्ना चेति न किञ्चित् प्रमाणं कमते । यो हि संवित्त्या जायमाना हि स्मृतिमात्रं करोत्यसी।
क्षणिकेषु च चित्तेषु विनाशे च निरन्वये॥ १८१॥
वास्यवासकयोश्चेवमसाहित्यान्न वासना।
पूर्वक्षणेरनुत्पन्नो वास्यते नोत्तरः क्षणः॥ १८२॥
उत्तरेण विनष्टत्वान्नच पूर्वस्य वासना।
साहित्येऽपि तयोर्नेव सम्बन्धोऽस्तीत्यवासना॥१८३॥
क्षणिकत्वाद् द्रयस्यापि व्यापारो न परस्परम्।
विनश्यच कथं वस्तु वास्यतेऽन्येन नश्यता॥ १८४॥

बहिर्देशसम्बद्धं प्रत्यक्षमर्थमवजानीते, स कथं वासनामनुजानाति । तद-बुद्धाने वा किमपराद्धं भावान्तरेरिति । अपिच पूर्वानुभवप्रभावितं स्मरण-हेतुसंस्कारमेव वासनामाचक्ष्महे । तदसौ सत्यपि ग्राहकं ज्ञानमेव विविध-मुपकल्पयति । यत्तु विचित्रा बहिर्मावा भासन्ते तत् कस्य हेतेरिति न ज्ञायत इत्याह — कुर्यादिति ॥ १८० ॥

न प्राह्मभेदे वासना कारणमित्यत्रोपपत्तिमाह— संविच्वेति। स्मृति-हेतुईं वासना । नचानुभूतात् स्मृतिरिधकं मात्रयापि गोचरयित । नच बहिरत्यन्तासन्तो भावाः कचिदपि गृहीतपूर्वा इति न तान् वासना स्मार-यितुं प्रभवतीति । किञ्च, अतश्च वासना नोपपद्यते यत् कारणं क्षणिकानि ज्ञानानि निरन्वयविनाशीनि परस्परमस।हेतानि चेत्याह — क्षणिकेष्विति । यथा तावत् क्षणिकानां निरन्वयविनाशिनां च न वासना, तथोपिरष्टाद् वक्ष्यतीति ।। १८१६ ।।

असाहित्यान्न वासनेत्युक्तार्थमेव प्रपच्चयित — पूर्वेति । साहित्या-भ्युपगमेऽपि समवायाद्यन्यतमलक्षणसम्बन्धाभावाद् वासम्बन्धनोपपद्यते । न ह्यसम्बन्धः कालागरुध्मोऽगारं वासयतीत्याहः — साहित्येति ॥ १८३ ॥

क्षणिकत्वान्न वासनेत्युक्तम्, अत्र कारणमाह — क्षाणिकत्वादिति । व्यापारनिबन्धनो हि वास्यवासकभावः कारकविशेषत्वात् तस्य । नच क्षणिकं पूर्वमुत्तरं वा तयोरेव व्याप्रियत इति सम्भवति । ननु जन्मैव बुद्धेरर्थ-

अवस्थिता हि वास्यन्ते भावा भावेरवस्थितैः । अवस्थितो हि पूर्वस्माद् भियते नोत्तरो यदि ॥१८५॥ पूर्ववद् वासना तत्र न स्यादेवाविशेषतः । भङ्गरे पूर्वसादश्याद् भिन्नत्वाच्चास्ति वासना॥१८६॥

परिच्छेदे व्यापार इत्युक्तम्, तद्वद् वासनायामि भविष्यति । न, दुष्टला-दुपपत्तेः । दृश्यते खल्ल्स्यमानै(रे?)व बुद्धिरर्थं परिच्छिन्दन्ती । नह्यसौ क्षणमप्युदास्ते । न चार्थपरिच्छेदादन्यत्र व्याप्रियत इति युक्तम् । जन्मनैव व्यापारेण कारकत्वं, न ज्ञानान्तरं वासयन्ती जायमाना बुद्धिर्दृश्यत इति कथं वासनायां जन्मना कारणत्वम् । नच जन्मापि किञ्चिद् बौद्धा मन्यन्ते यिन्नबन्धनः कारणभावो भवेत् । अस्माकं तु समवायिकारणदशाविशेषः कोऽपि कार्यस्य जन्मेति मतम् । स च जायमानान्नात्यन्तभिन्न इति युक्तं कियाकार(का? क)भाव इति । निरन्वयविनाशित्वान्न वासनेत्युक्तम् । तत्र कारणमाह — विनश्यदिति । यद्धि स्वलक्षण एव निरुद्धं न केनचिद्द्र-पेणान्वेति न तत्तदीयं वा रूपं वास्यत इति सम्भवति । तथा वासकमपि यिन्नरन्वयविनष्टं तत् केनात्मना परं वासयति । अवस्थिता एव हि भावाग्यहादयोऽवस्थितैरवागरुध्मादिभिर्वास्यन्त इति दृष्टम् । अयं चावीतहेतु-कन्नतव्य इति ॥ १८४३॥

अत्र चोदयति— अवस्थित इति । अवस्थान्तरोपजननापाययो-स्तदभिन्नस्यावस्थावतो नाशोत्पादाभ्यामवस्थितत्वानुपपत्तिः । अवस्थितत्वे वा पूर्वावस्थायामिवोत्तरत्रापि अवासनाप्रसङ्ग इति । अस्मन्मते तु भङ्गर-मृत्तरं पूर्वं च ज्ञानं, नावस्थितः कश्चिदेको ज्ञाताप्रच्युतप्राच्यरूपः । तदिह भङ्गरपक्षे पूर्वसाद्दयात् ततो भिन्नस्योत्तरस्य युक्तैव वासना । एषैव तु वा-सना यत् पूर्वसारूप्यमुत्तरस्य । यथा ठाक्षारसोपसिक्ते बीजपूरकुसुमे फलं तद्र्यं जायमानं तत्त्वान्वितमित्युच्यते । यत्तु व्यापारिवरहादकारकत्वमुक्तं, तद्युक्तम् । न व्यापारतः कारकत्वम् , अपितर्हि पूर्वभावात् । भावातिरोक्षणो व्यापारस्यानुपपत्तेः । यज्ञेदं पूर्वस्योत्तरकारणत्विमदमेव व।सकत्वं पूर्वेणो- नैतद्स्यनुरूपं तु क्षणिकत्वे धियां तव।
पूर्वज्ञानं त्वनुत्पन्नं कार्यं नारभते कचित्॥ १८७॥
न विनष्टं न तस्यास्ति निष्पन्नस्य क्षणं स्थितिः।
तेनोत्पन्नविनष्टत्वान्नास्त्यारम्भक्षणोऽपि हि॥ १८८॥
निरन्वयविनष्टत्वादानुरूप्यं कृतः पुनः।
न तदीयोऽस्ति कश्चिच्च धर्म उत्तरबुद्धिषु॥ १८९॥
समानधर्मतां मुक्त्वा नानुरूप्यं च विद्यते।

त्तरं वास्यत इति । कोऽर्थः । स्वरूपं जन्यत इति । अतो भङ्गरवादिनामेव वासनोपपत्तिमती न स्थिरवादिनामित्याह — भङ्गर इति ।। १८६ ॥

तदिह स्वमतसाधनमुपेक्ष्यैव तावत् परमतदूषणमभिधीयते । दूषिते हि तस्मिन् सुखेन सिद्धान्तोऽभिधीयते । तत्र यत्तावदुक्तं सदूपज्ञानजनक-त्वमेव वासनेति । तद्युक्तम् । यदि हि पूर्वज्ञानमुत्तरस्य जनकं भवति. ततोऽनुरूपं विरूपं वा जनयति । न तदुत्तरस्य जनकम् । अनुत्पन्नस्यासतो जनकत्वायोगात् । एवं विनष्टस्यापि, अजातातिवृत्तयोरनितमेदात् । नच निष्पन्नस्य क्षणमप्यवस्थानमस्तीति कदा जनयिष्यतीति जनकत्वानुपपत्तौ दूरोत्सारितमनुरूपजननम्। नहि निरन्वयविनष्टस्य किञ्चिदनुरूपं सम्भवति, धर्मान्वयो हि आनुरूप्यम् । न पूर्वधर्मान्वय उत्तरज्ञानेऽस्ति, तदुपगमे निरन्वयविनाशायोगात् । नच समानधर्मतामन्तरेणास्ति स प्रकारो येनातु-रूप्यं भवतीति । तदेतत् सर्वमाह — नैतद्स्तीति सार्धतृतीयेन । ननु पूर्वभावितैव कारकत्वमित्युक्तं किं क्षणान्तरावस्थानेन । नच व्यापार-कारणभावः येन तत्सम्बन्धार्थं क्षणान्तरावस्थानमिष्यते तद्भावादित्युक्त-मेव । मैवम् । नहि पूर्वभाविताभात्रं कारणत्विमध्यते । मा भूद् गवाश्व-स्यापि पौर्वापर्यमात्रात् कार्यकारणभाव इति पौर्वापर्यनियमे तु कार्यकारण-त्वम् । नचासौ क्षणिकेषु सम्भवति । व्यापारस्तु प्रत्यक्षादिप्रमाणको ना-पह्नोतुं शक्यत इति ॥ १८९३ ॥

१. 'णकत्वम्' क. पाठः.

यदि स्यादानुरूप्याच्च वासना गोधियो यदा॥१९०॥ हस्तिबुद्धिभवेत् तत्र वैलक्षण्याञ्च वासना । ततः परं च गोज्ञानं निर्मूलत्वाञ्च सम्भवेत् ॥ १९१॥ सर्वं विलक्षणं ज्ञानं न स्यादेव विलक्षणात् । वाद्यार्थानुयहाभावात् पारार्थ्यनावशीकृताः॥१९२॥ निरन्वयविनाशिन्यः कुर्युः कार्यं कथं ऋमात् । विनाशे कारणस्येष्टः कार्यारम्भश्च नान्यथा॥१९३॥ तत्रैव ज्ञाननाशेन विनष्टाः सर्ववासनाः ।

दूषणान्तरमाह — यदीति सार्धेन । यद्यपि ह्यानुरूप्याद् वासने-त्युच्यते यदा तर्हि गोबुद्धेरनन्तरं हिस्तिबुद्धिरूपद्यते तत्रैव वैलक्षण्याद् वासना न स्यात् । ततोऽपि परस्ताद् गोज्ञानं निवींजं न सम्भवेदिति । प्रद-र्शनार्थं च गोहस्तिज्ञान उक्ते सर्वमेव विलक्षणाद् विलक्षणज्ञानं न स्यादि त्याह — सर्वमिति ।। १९१ ॥

एवं तावदानुरूप्यवासनापक्षो निराकृतः। इद्युनीं पुनरि ज्ञानातिरिक्तवासनापक्षमेवोपसङ्कम्य दूषणान्तरमाह—बाह्येति। बाह्यार्थवादिनां
हि पूर्वज्ञानजनिता आत्मस्या वासनाः किश्चिदेव सहशदर्शनाद्यपेक्ष्य ठब्धोद्योधाः कार्यं जनयन्ति क्रमेणेति युक्तम्। ज्ञानमात्रवादिनस्तु न किश्चिद्
वासनानां कार्यजननेऽनुप्राहकमस्ति यदपेक्षया विठम्बन्ते। अतो युगपदेव
सर्वाः सर्वं कार्यमारभरित्रिति न क्रमेण ज्ञानानि दृश्यरेन्। एकदेव विश्वज्ञानमुत्पन्नमिति क्षणान्तरे न किश्चित् स्यात्। नचासां किश्चिद्रपमन्वेति
यत् पुनः कार्यं जनयत्। निरन्वयविनाशित्वान्न किचिद्रन्यत्र वासनानां पारार्थ्यं यथास्माकमात्मिन, संस्कार्यान्तराभावात्। अतः पारार्थ्येन वशीकाराभावादिप न क्रमो युक्तः। पारार्थ्येन ह्यस्माकिमव बोह्रवधानाद्यपेक्षया
स्मृतिक्रम इव ज्ञानक्रमो भवेदिप। न त्वेतत् सर्वमस्तीित कार्यक्रमानुपपतिरिति।। १९२३ ॥

किञ्चैता वासनाः कचिदााश्रिता न वा। यद्याश्रिताः, ज्ञानातिरिक्तस्य

तेन सर्वाभ्य एताभ्यः सर्वाकारं यदुत्थितम् ॥१९४॥ ज्ञानमेकक्षणेनैव विनाशं गन्तुमर्हति । यद्याश्रयविनाशेऽपि शक्त्यनाशोऽभ्युपेयते ॥१९५॥ क्षिणिकत्वं च हीयत नचारम्भोऽन्यथा भवेत् । वासनानां प्रवाहोऽपि यदि ज्ञानप्रवाहवत् ॥१९६॥ वासनातस्ततो ज्ञानं न स्यात् तस्माच्च वासना । कुर्यातां तुल्यमेवेते नान्योन्यं तु कदाचन ॥१९७॥ नान्यो विलक्षणो हेतुर्येनान्यादक् फलं भवेत् । तस्मात् संयतिसत्येषा कल्पिता नास्ति तत्त्वतः ॥ नचेदशेन भावेन कार्यमुत्पयते कचित् ।

कस्यचिदभावात् तदाश्रिता वाच्याः। तत्रैकज्ञाननाशे सकलतदाधारवासना-विनाशः। कारणविनाशादेव कार्यारम्भ इति वः सिद्धान्तः, प्रकारान्तरकार-णत्वायोगात्। विनश्यदेव हि कारणं कार्यं जनयतीति युगपन्नश्यन्तीभि-वासनाभिः सकृदेव सर्वाकारज्ञानमुत्थापितं तथावस्थितं च एकदैवैकक्षणे विनष्टभिति क्षणान्तरे न किञ्चिद् भवेदित्याह — विन। श इति द्वयेन ॥ १९४३ ॥

यदि त्वाश्रयभृतज्ञानविनाशेऽपि शक्तिर्वासना न नश्यन्तीत्युच्यते, ततः क्षणिकत्वसिद्धान्तहानिः । स्थिरस्य च क्रमयौगपद्याभ्यामर्थिकियानुप-पत्तेः कार्यानारम्भप्रसङ्ग इत्याह — यदीति ॥ १९५३ ॥

यदि तु स्वतन्त्रा एव ज्ञानवद् वासनाः प्रवृत्ता इत्युच्यते, ततो ज्ञान-वासनयोरितरेतरकार्यकारणभावानुपपात्तिरित्याह — वासनेति॥ १९६३॥

किमिति न स्यादत आह — कुर्यातामिति । सद्दशमेव हि तदा ज्ञानवासने कार्यमारभेयातां ज्ञानं ज्ञानं वासना वासनां न पुनरन्योन्यमिति । ननु विजातीयकारणोपनिपाताद् विसदशकार्योत्पादो भविष्यत्यतं आह — नान्य इति । द्वयातिरिक्तवस्त्वभावादिति भावः ॥ १९७३ ॥

अतः संवृतिसत्यरूप इव वासना कल्पिता न परमार्थतः काचिद-

यस्य त्ववस्थितो ज्ञाता ज्ञानाभ्यासेन युज्यते ॥१९९॥ स तस्य वासनाधारो वासनापि स एव वा । कुसुमे वीजपूरादेर्यस्त्राक्षाद्यपसिच्यते ॥ २००॥ तद्रपस्येव सङ्कान्तिः फले तस्येत्यवासना ॥ २००३॥

> युक्त्यानुपेतामसतीं प्रकल्प्य यद्वासनामधीनराक्रियेयम् । आस्थानिवृत्त्यर्थमवादि बौद्धे-र्याहं गतास्तत्र कथश्चिदन्ये ॥ २०१३ ॥

> > इति निरालम्बनवादः॥

स्तीत्याह . तस्मादिति । तचैवञ्जातीयकं कस्मैचित् कार्याय घटत इति प्रागेव वर्णितमित्याह — नचेति ॥ १९८३ ॥

स्वमत इदानीं वासनामुपपादयति — यस्य त्वित । अवस्थितो हि ज्ञाता यज्ज्ञानाभ्यासेन वासनाधारो भवति तद् युज्यते । क्षणिकं तु न वासियतुं शक्यम् । नच तद्वासना प्रयोजनवती, कचिदुपयोगाभावात् । नच वासितः पूर्वावस्थातोऽत्यन्तं भिद्यते, येनान्यत्वं प्रतिपद्यते । नच प्राग्व-दिविशिष्टः, येन वासना न स्यात् । नचावस्थान्तरोत्पादेऽवस्थितत्वानुपपितः, पूर्वापरयोरवस्थयोरनुगतस्य बोद्धुः प्रत्यभिज्ञानात् । तदिहावस्थातद्वतोरभेद-विवक्षायां पूर्वज्ञानाहितसंस्कारः पुमानेव वासना भवेत् । भेदिवविक्षायां तु तदाधार इति ॥ १९९६ ॥

यत्त्वानुरूप्यवासनापक्षे ठाक्षोपिसक्तं बीजपूरकुसुममुपवर्णितं, तत् तद्र्पसङ्कान्तेरुपपन्नम्, नतु ज्ञानस्य किञ्चिद्वपं ज्ञानान्तरं सङ्कामिति निर-न्वयिनाशित्वादित्युक्तमेवत्याह — कुसुमेति तस्यान्तेन । प्रकरणार्थ मुपसंहरित — इत्यवासनेति ॥ २००३ ॥

किञ्चेयं वासना तत्त्वदर्शिभिचौँद्धैर्वस्तुतो विणितेति नेदं सम्भावयामः। असतीमेव तु युक्त्यानुपेतां युक्तिशून्यां वासनां विकल्प्य विषयेष्वास्थां

अथ शून्यवादः।

एवमुक्तेऽनुमानस्य ज्ञानमाश्चित्य दूषणे। ज्ञानप्रवृत्त्यशक्त्या तु परः प्रत्यवतिष्ठते॥१॥

निवर्तयितुमर्थनिराकरणमुक्तम् 'एकमेवाद्वितीयम्' इत्याद्यपनिषद्भिरिव । त-त्रैव त्वर्वाचीनानां भ्रान्त्या सिद्धान्तावग्रह इति निराकृतं वादिनमाश्वासय-तीति — युक्तस्येति ॥ २०१३ ॥

इत्युपाध्यायसुचरितामिश्रकृतौ काशिकाटीकायां निरालम्बनवादः समाप्तः॥

अथ शून्यवादः ।

अत्र भाष्यं — 'शून्यस्तु। कथम् । अर्थज्ञानयोराकारभेदं नोपलभा-महे । प्रत्यक्षा च नो बुद्धिः । अतस्तद्भिन्नमर्थरूपं नाम न कित्रिदस्तीति पश्यामः' इति । तत्र यः शूः शो येन च शून्यः तदुभयानु गदानात् शू-न्यस्त्विति प्रतिज्ञावचनमसङ्गतार्थम् । यदि तु पूर्वसाधनवाक्यगतप्रत्ययश-ब्दानुषङ्गेण शून्यः प्रत्ययः तिद्वन्नमर्थरूपं नाम न कित्रिदस्तीति चो-त्तरग्रन्थानुसारेणार्थेन शून्य इति व्याख्यायते, ततस्तेनैव गतार्थत्वमत आह — एचिमिति । अयमेवात्र प्रतिज्ञार्थः प्रत्ययोऽर्थेन शून्य इति । न् च गतार्थत्वं, प्रत्यवस्थानहेतुभेदात् । स एव निरालम्बनवादी नास्तिकः प्रत्यक्षादिविरोधदूषितस्वसाधनो दूषणपरिहारेणेदानीं प्रत्यवतिष्ठते । बाह्या-र्थग्राहिज्ञानाश्रयणेन हि प्रत्यक्षादिविरोधोऽभिहितः । तत्रेदमुच्यते । न ज्ञानं बहिरथें प्रवर्तितुं शक्तमसम्बन्धात् । असम्बन्धप्रकाशने चातिप्रस-ङ्गात्। एकरूपोपलन्धेश्र ज्ञानप्रवृत्तिविषयासिद्धेः। एकं हीदं नीलमिति नीलं प्रकाशते । तदेकमेव युक्तम् , विभागानवगमे तदभ्युपगमायोगात् । तदिद-मुक्तम् 'अर्थज्ञानयाराकारभेदं नोपलभामहे' इति । अत एवायमनादिकाली-नवासनोप्रप्रावितनिखिलनीलाद्याकारश्रकाशः । नात्र केनचिद् वाह्यमवस्था -प्येत, येन तदपलापे प्रत्यक्षादि विरोधो भवेत् । अतः स एवायं पक्षो दूष-णपरिहारेण पुनरनुप्राणितः । तदेतत् प्रागप्युक्तं — ''प्रत्यक्षवाधने चोक्ते पश्चात् तच्छक्त्यवेक्षणात् ।''

इति॥१॥

यत् तावन्मन्यमानेन प्रत्यक्षं भवतोच्यते ।
दूषणं तद्विरोधादि तदिदानीं परीक्ष्यताम् ॥ २ ॥
प्रवर्तितुं हि किं शक्तं स्तम्भाद्यथें बहिः स्थिते ।
अथवात्मांश एवतद् याद्ये क्षीणं न वस्तुनि ॥ ३ ॥
तद्यद्येतेन बाद्योऽथीं यद्यते दूषणं ततः ।
त्वदुक्तं सर्वमात्मांशे याद्ये तन्नोपपद्यते ॥ ४ ॥
तत्र तावदिदं सिद्धं सर्वप्राणसृतामपि ।
प्राद्यत्वं नीलपीतादिदीर्घाद्याकारवस्तुनः ॥ ५ ॥

अत्र पूर्वपक्षं विवक्षन् संवित्परीक्षां तावदवतारयित—यत् ताच-दिति । यद् याद्दशं बाह्यार्थग्राहि प्रत्यक्षं मन्यमानेन भवता मीमांसकेन प्रत्यक्षविरोधादिदूषणं निरालम्बनसाधनस्योच्यते, तदिदानीं परीक्ष्यताम् । प्रत्यक्षपरीक्षामुखेन चात्र संविन्मात्रपरीक्षेवोपिक्षिप्ता । सर्वसंविदामेव बहि-विषयत्वानभ्युपगमात् । मुख्यतया तु प्रत्यक्षपरीक्षोपन्यास इति ॥ २ ॥

कीदशी पुनिरयं परीक्षेति तत्स्वरूपं दर्शयति — प्रवर्तितुमिति । किमिदं प्रत्यक्षं वाह्ये प्रवर्तितुं शक्तम् आहोस्वित् स्वांशपर्यवसायीतीदशी परीक्षा । परीक्षा च संशय्य पूर्वेत्तरपक्षबलिन्रूपणमभिधीयते । तदनेन प्रथमस्य परीक्षापर्वणः स्वरूपमुपन्यस्तमिति वेदितव्यमिति ॥ ३॥

आह — वक्ष्यति भवान् संवित्परीक्षाम् । किमस्याः प्रयोजनमिति वक्तव्यम् । अप्रयोजनस्य हि सन्दिग्धस्य काकदन्तवदपरीक्षणीयत्वादत आह — तद् यदीति । अयमभिप्रायः — सर्वपूर्वाक्षेपेणायं वाद उद्भवति । सर्वाक्षेपेषु च पूर्वाधिकरणस्येव प्रयोजनम् । यथा वक्ष्यति — 'आक्षेपे पूर्वाधिकरणस्ये'ति । तद् यदि बाह्यार्थप्राहि प्रत्यक्षमुपपाद्यितुं शक्ष्यामः, ततो दूषणसिद्ध्या बाह्यार्थपरं वक्ष्यामः । यदि त्वात्मांश एव सर्वसंविदां प्राह्यो भविष्यति, ततो दूषणबाधनात् साधनसिद्धौ नास्तिकस्य बाह्यार्षेत्रापः सेत्स्यति । तदियं बाह्यार्थसिद्धावेव परीक्षोपयुज्यत इत्यवतार्यत इति ।। ४।।

सा पुनरियमनाश्रया संविच्छक्ति शक्षेति नास्तिकैकदेशिनः प्रत्यव-

न चाप्याकारभेदेन ज्ञानज्ञेयावधारणा। नचान्यतरधर्मत्वं विस्पष्टं तत्र गृह्यते ॥६॥

तिष्ठन्ते। ते हि प्राह्मवैधुर्यदुःस्थिताः संविदोऽपि न सन्तीति वर्णयाम्बभूवः। अतः शून्ये संसारे किं कुत्र प्रवर्तितुं शक्तमशक्तं वेति परीक्ष्यते।
अत आह— तन्त्रेति। अयमभिप्रायः — नायमुभयापठापः शक्यो वक्तुम्।
सर्वप्राणिनामविगानसिद्धत्वान्नीठाद्याकारप्रतिभासस्य। इदं तु चिन्तर्नीयं
सर्वसंविदामवौपाधिको नीठिमा स्वाभाविको बाह्मस्येति। तुच्छे तु
संसारे निर्वीजप्रतिभासो नावकल्पते। अतः परीक्षणीयमिदं किं ज्ञानमेवानादिवासनोपष्णावतनीठाद्याकारमात्मगोचरमेवेदं प्रकाशते, परमार्थसन्तं वा
बाह्ममर्थं प्रतिपादियतुं समर्थभिति। यदि तत्तावदुपस्थापयित, अतस्तद्धठभुवा प्रमाणान्तरेण तदिप सिध्यतीति। नीठपीतादिदीर्घादीति विविधाकारोपन्यासेन पूर्वपक्षवीजं दर्शयति। नायं व्यवस्थितैकस्वभावो नीठादिराकारो दृश्यते, अव्यवस्थितस्यापि दीर्घादेरीपाधिकस्य दर्शनात्। तात्विके
वाव्यवस्थानुपपत्तिरिति। एतचोपरिष्टाद् व्यक्तीकरिष्पतीति।। ५।।

नन्वेवमस्तु यथाप्रतिभासमुभयं, तथापि कः परीक्षावसरः । निह्
प्रत्यक्षासिद्ध एवोभयस्मिन् परीक्षा युक्ता । अत आह — नचिति । अयमिभिप्रायः — सिध्यत्युभयं यदि ज्ञानज्ञेययोराकारभेदो दृश्यते । तदा हि
विविक्ताकारमुभयं भासमानं न नेति शक्यमपलिपतुम् । एक एव तु नीलादिराकारो भासते । अतः कथमुभयमविवादसिद्धं भवति यन्न परीक्ष्येत ।
सूक्ष्मः खल्वयं पण्डितैरुपवेदनीयोऽर्थो न्यायः येनैकन्नाकारे भासमानेऽन्यद्वस्थाप्यते । नायमपरीक्षकाणां सिध्यति । तदिदमुक्तम् 'अर्थज्ञानयोराकारभेदं नोपलभामहे' इति भाष्ये । अतो न प्रत्यक्षेकप्रमाणिका द्वैतसिद्धिरिति परीक्षावतरणीया। यथाच नोभयं प्रत्यक्षं तथोपरिष्टाद् वक्ष्याम इति ।
नन्वेवमाकारभेदानवसाये ज्ञानार्थयोरन्यतरस्य यस्यैवायमाकारो दृश्यते तस्यैवायमभ्युपगन्तुमुचितः, किमन्न परीक्षणीयम् अत आह — नचेति । भवेदेवं यदि ज्ञानार्थयोरन्यतरस्यायमाकार इति विशदतरमवगम्येत । न
त्वन्यतरस्य धर्मता तस्य विस्पष्टा । अतो ज्ञानं वा नीलमर्थो वेति युक्तैव
परीक्षेति ॥ ६ ॥

गृह्यमाणस्य चास्तित्वं नायाद्यस्याप्रमाणकम् । तस्मादाकारवद् वस्तु याद्यत्वाद् विद्यते ध्रुवम् ॥ अतः परीक्षमाणानां ज्ञानमाकारवद् यदि । तन्मात्रे च प्रमा क्षीणा ततो नास्त्यर्थकल्पना॥८॥ यदि वाकारवत्ता स्याद् बाह्यस्येवेह वस्तुनः। तदस्ति गृह्यमाणत्वाद् तत्सिद्धयेवास्ति धीरपि॥

नन्वसत्यप्याकारभेदावगमे द्वयोरन्यतरसिद्धःचैवार्थादितरत् सिध्यति । तथाहि — न तावज्जडस्यासित प्रकाशान्तरे प्रकाशः सिध्यतीति ततिसिद्धः । अकर्मकज्ञानानुत्पत्तेश्च 'ज्ञानाद् ज्ञेयसिद्धिरि'ति द्वैतवाद एव साधीयान् किं परीक्षयात आह — गृष्ट्यभाणस्येति । अयमभिप्रायः — यदेतन्नीरुमित्यत्र ग्रहणे साक्षात्कारिणि प्रकाशते, तस्यैवास्तित्वं नेतरस्यति सौगता भ्राम्यन्ति । अश्रत्यक्षसिद्धेरप्रमाणकत्वात् । तथाहि — न तावदान्तरज्ञानाद् वहिज्ञेयमिद्धः, असम्बन्धात् । असम्बन्धप्रकाशने चातिप्रसङ्गात् । ज्ञेयाच ज्ञानसिद्धेरप्रमाणकत्वमनन्तरमेव वक्ष्यामः 'ग्राहकं निष्प्रमाणकमि'ति । अतः प्रत्यक्षावभासिनोरेवोभयोरात्मरुभः सम्भवतीति । न चाकारभेदोपरुम्भोऽस्तीत्युक्तम् , अतो न स्फुटा द्वैतसिद्धिरिति परीक्षा प्रतिपाद्यितव्येति भावः । यतश्च गृह्यमाणस्यास्तित्वं, तस्मादेकमेवेदमाकारवद् वस्त्वदं नीरुमिति गृह्यते तदेकमेवापद्यते, न तु तत्त्वान्तरमाकर्षतीत्यभिन्नायेणाह् — तस्मादिति ॥ ७ ॥

एवश्च परेषु भ्राम्यत्सु नापरीक्ष्यनिरूपणं कर्तुं शक्यम् । तद् यदि नः परीक्षमाणानां परोक्तााभेर्युक्तिभिर्ज्ञानमेवाकारवदिति समर्थनमभविष्यत् ततस्तन्मात्र एव प्रत्यक्षप्रमा श्लीणेति नार्थोऽवकल्पिष्यते । अथ तु बाह्यमेव वस्त्विदमिति प्रतिभासानुसारेगाकारविति समर्थ्यते, ततस्तत्तावत् प्रत्यक्ष-गृह्यमाणमस्तीति स्थिते तत्सिद्धचन्यथानुपपत्त्यैव वक्ष्यमाणप्रकारे(ण) बुद्धि-सिद्धौ मम द्वैतं सिध्यतीत्यभिप्रायेणाह — भत इति द्वयेन ॥ ९ ।।

किं तावदत्र युक्तं स्थाज्ज्ञानमाकारवत् कृतः । एकमाकारवहस्तु प्राह्ममित्यध्यगीष्मिहि ॥ १० ॥ तद् यद्याकारवानधीं वाद्यः कल्प्येत तस्य च । प्राह्मत्वमन्यथा न स्यादिति प्राह्मकरूपना ॥ ११ ॥ तेनाकारवतः क्लुप्ताद् प्राह्मादाकारवर्जितम् । वस्त्वन्तरं प्रकल्प्यं स्याद् प्राह्मकं निष्प्रमाणकम् ॥

एवं तावत् प्रत्यक्षपरीक्षां प्रस्तुत्य तत्व्वरूपप्रयोजनारम्भाक्षेपसमा-धानाद्यक्त्वा पूर्वपक्षं प्रहीतुकामो मीमांसकः स्वगात्रानुसारेण स्वयमाठोच-यति—किमिति स्थाद्नतेन । इदानीं पूर्वपक्षं गृङ्खाति —ज्ञानमाकारव-दिति । कथं पुनिरदिमिति विस्पष्टे परप्रकाशे प्रत्यगात्मन्याकारवत्त्वमिधियत इति सिद्धान्ताभिप्रायेण पृच्छिति — कुत इति । अयं च 'कथिमि'ति भाष्य-प्रश्नानुसारेण प्रश्नो व्याख्यातव्य इति । पुनरिप 'अर्थज्ञानयोराकारभेदं नोप-ठभामहे' इति भाष्याभिप्रायेणेव ज्ञानस्याकारवत्तायामुपपित्तमाह — एक-मिति । अयमभिप्रायः — एकमेव हि नीठाद्याकारं तत्त्वमिधगतवन्तो वयम्। अतस्तन्मात्रमेवाश्रयामः, न पुनरुभयमाश्रयितुमुत्सहामह इति ॥ १०॥

नन्वस्त्वेकमाकारवत्, तथापि कुतोऽयं निश्चयः ज्ञानमाकारवन्नार्थं इत्यत् आह — तच्यद्गिति । यदि बाह्यमेव वस्त्वाकारवदिव्यते, ततस्तस्य जडस्य प्रकाशायोगाद् ग्राहकान्तरं कल्पनीयमापद्यते । ज्ञानं तु प्रकाशस्व-भावमनपेक्षितप्रकाशान्तरमेव साक्षात्कारि प्रकाशत इति नानुपपन्नम् । अतो ज्ञानमेवाकारवदित्यभिप्रायः ॥ ११ ॥

ननु प्रमाणबलादापतन्ती ग्राहकान्तरकल्पना युक्तैवात आह — तेनेति। अयमभिप्रायः — भवेदेवं यदि प्रमाणवती कल्पना भवेत् । निष्प्र-माणं तु निराकारं वस्तु ज्ञानाभिधानमाकारवतो बाह्यात् कल्पनीयं भवेत् । बाह्यं हि तेनाविदितप्रति(ष १ सम्ब)न्धं न तत्तावदनुमापयित, अतिप्रसङ्गात् । नच नित्यपरोक्षज्ञानवादिनः किचदिष बुद्ध्या व्याप्तिसिद्धिः। अपिच अर्थो ज्ञानानुमाने लिक्गमर्थधर्मी वा । पूर्वस्मिन् कल्पं व्यभिचारी हेतुः, असत्यिप ज्ञानेऽर्थभावात् । अज्ञातस्य च लिङ्गतानुपपत्तिः एकदेशदर्शनादित्यभ्यप-गमात् । ज्ञातस्तु नासित ज्ञानज्ञाने लिङ्गं भवति, अगृहीतिविशेषणस्य ज्ञातत्वायोगात् । ज्ञातो हि लिङ्गं न स्वरूपेण, व्यभिचारादित्युक्तम् । किश्चेदं ज्ञातत्वम् अन्यंदतो ज्ञानसम्बन्धात् । तदवश्यं ज्ञानं जिज्ञासमान-स्यापन्नमग्रे ज्ञानसंवेदनं ज्ञानमज्ञानं वा ज्ञातस्य । ननु न बूमः स्वरूपेणार्थी लिङ्गं ज्ञानविशिष्टो वा । व्यक्तस्तु विषयो लिङ्गम् । ननु सा व्यक्तिषुद्धि-रेव विषयस्य, तदांसद्धा तदुपाधिको व्यक्तो विषयः कथं हि सेत्स्यति । न व्यक्तिवुद्धिरर्थात्मेति चेत् . स बुद्धिजन्मा न वा । न तावत् तज्जन्मा, असम्बद्ध्या बुद्व्यार्थे धर्मान्तराधानायोगात् । अतजन्मनश्चातिहङ्गत्वात् , हेतुतद्वतोरसति तादात्म्येऽप्रतिबन्धात् । यथाहुः — 'स किं वा बुद्धि-जन्मापि न बुद्धि गमयेत् प्रतिबन्धाभावात्' इति । अर्थधर्मश्राज्ञातुरपि सा-धारणः अविशेषात् परबुद्धिमप्यनुमापयेत् । उक्तं च---'अर्थात्मनश्च साधा-रणत्वादन्यबुद्धेरप्यनुमानप्रसङ्गः' इति । स्यादेतत् । नेदमनुमानम् , अर्थाप-त्तिस्त । साचागृहीतसम्बन्धस्यापि जायत एवेति । तन्न तावत् प्रमाणान्तरम् । यथाहः -- 'तद् द्विविधं सम्यग्ज्ञानं प्रत्यक्षमनुमानं चे'ति । प्रमाणस्य सतोऽत्रैव शब्दादेरन्तर्भावात् प्रमाणे एवेति च । अस्तु वा प्रमाणान्तरम्। क्यानुपपत्यार्थो ज्ञानं गमयति । स हि स्वकारणसामग्रीतो लब्धात्मा । किं तस्यासित ज्ञाने नोपपद्यते । अस्ति खल्वसावज्ञातोऽपि । सत्यं, ज्ञातता तु तस्यानुपपन्ना । नासावन्या ज्ञानसम्बन्धादित्युक्तमेव । अर्थधर्मत्वे चातिप्रसङ्घो वर्णितः । स प्रमाणान्तरेऽपि समानः । परस्परस्याप्यर्थगतातु-वलभ्यमान्धर्मदर्शिनः परबद्ध्यर्थापत्त्यपपत्तेः । अपिच प्रमाणान्तरप्रती-घातोऽनुपपत्तिः। तत्र केन प्रमाणेन ज्ञातो विषयः प्रतिहन्यते, यज्ज्ञानकल्प-नयोपपद्येत । अतो नाप्रत्यक्षा बुद्धिः सिध्यतीति । यस्त वदति सत्यमप्र-त्यक्षा धीर्न सिध्यति । तद्वदेव त्वर्थोऽपि प्रत्यक्षसिद्ध एव । एकस्मिन्नेव हि प्रतिभासे मेयमातृप्रमाप्रकाशः नीलमहं जानामीति । अतः प्रत्यक्षवलसिद्ध-मेव द्वैतमिति । तदुपरिष्टान्निराकारष्यामः 'नचोपलांब्धरस्तीहे'ति । अतोऽर्था-काराभ्यपगमे निष्प्रमाणकं वस्त्वन्तरं कल्पनीयमिति सक्तमिति॥ १२॥

तस्याकल्पकमिच्छंश्चेद्रथे ग्राहकतां वदेः। संज्ञामात्रे विसंवादः सिद्धा त्वेकार्थकल्पना ॥ १३॥ प्राह्मप्राहकयोरेक्यं सर्वथा प्रतिपचते । बाह्याभ्यन्तररूपश्च परिकल्पो मृषेष्यते ॥ १४ ॥ मत्पक्षे यद्यपि स्वच्छो ज्ञानात्मा परमार्थतः। तथाप्यनादौ संसारे पूर्वज्ञानप्रसूतिभिः॥ १५॥

स्यादेतत् । अप्रकाशात्मन्यर्थेऽप्रमाणिका वस्त्वन्तरकल्पना भवेत् , अन्यथार्थप्रकाशासम्भवात् । अर्थमेव तु प्रकाशस्वभावमेषिष्यामः, न वस्त्व-न्तरं कल्पयिष्याम इत्यत आह — तस्येति । अयमभिप्रायः — एकमेव वस्तु ग्राह्मग्राहकाकारमिति नः प्रतिज्ञा । तद् यद्यर्थ एव तादशो भवता-श्रीयते, सिद्धो नः पक्षः, अद्वैतसिद्धान्तसिद्धेः । संज्ञामात्रे त्वावयोर्विसं-वादो भवेद् न वस्तुनि । उभयोरप्येकत्वाभ्युपगमात् । कथं पुनरत्र संज्ञा-मात्रे विसंवादः । अर्थवादी हि स्थिरमर्थमनुजानाति । ज्ञानवादी तु क्षणि-कम् । सत्यम् । अन्याऽय विशेषः तत्त्वं तावदेकमेवापद्यते । एनदेवात्र निरूपणीयम् । अन्यत्वेतद् यत् स्थिरमस्थिरं वेति ॥ १३ ॥

एतदेव विवृणोति — ग्रास्थेति। नन्वस्त्ययं विशेषः बाह्योऽर्थो ज्ञान-मान्तरमिति । अतः कथं न वस्तुमेदः । अत आह — बाह्येति । अयमि-प्रायः -- नायं बाह्यान्तरविवेकः पारमार्थिकस्तत्त्वामेदे सिघ्यति । मेदे हि तथा भवेदेकं बाह्यमेकमान्तरमिति । अभिन्ने तु तत्त्वे किमपेक्ष्य किं बाह्यं किमान्तरं वा भविष्यति । अतो मृषैवायं ज्ञानमात्रनिर्मितः परिकल्पः कल्पन-मिति ॥ १४॥

नतु बौद्धानामपि स्वच्छाकारमेकमेव ज्ञानम् । अतः कथमस्मिन् नीलादिरूपं ग्राह्मग्राहकाकारशबलं विभक्तमिदं नीलमहं जानामीति निरू-प्यते । निह स्वच्छस्य नीलादिता सम्भवति । नचैकस्य ग्राह्मग्राह्कता नीलमहं जानामीति, स्वात्मनि क्रियाविरोधात्। अत एव न प्रविभागः इदं जानामीति । अतः प्रतिभासानुगुणोऽर्थाकारपक्ष एव न्याय्यः, अत आह— चित्राभिश्चित्रहेतुत्वाद् वासनाभिरुपप्तवात् । स्वानुरूप्येण नीलादिमाद्यमाहकरूषितम् ॥ १६ ॥ प्रविभक्तमिवोत्पन्नं नान्यमर्थमपेक्षते । अन्योन्यहेतुता चैव ज्ञानशक्त्योरनादिका ॥ १७ ॥

मत्पक्ष इति सार्धद्रयेन । अयमर्थः — यद्यपि स्वच्छो ज्ञानात्मा एक एवः, तथाप्यनादो संसारे यानि पूर्वज्ञानानि तान्येव प्रस्तिः प्रसवो यासां वासनानां ताभिः नीलपीतादिविचित्रज्ञानहेतुत्वाद् विचित्राभिः आत्मानुरूपेण तस्य स्वच्छस्य ज्ञानात्मन उपप्रवात् । उपप्रवो भ्रान्तिज्ञानं किमुक्तं भवित । याद्दशी वासना ताद्दशं स्वानुरूपं विभ्रमं जनयति । नीलवासना नीलं, पितवासना पीतिमिति यावत् । एवं च स्वानुरूप्येणोपप्रवाद् ज्ञानात्मिन नीलादिरूपं तावत् प्रकाशते । तच्च प्राह्मप्राहकाकारशवलं तदाकारवासनोपप्रवादेव । प्राह्मप्राहकाकारशवलं तदाकारवासनोपप्रवादेव । प्राह्मप्राहकाकारशवलं तदाकारप्रवासनोपप्रवावश्चते च विभक्तप्रतिभासो वर्णनीयः । एवंच वासनावशादेव नीलादिरूपं प्राह्मप्राहकाकाररूपितं प्रविभक्तमिवेदं नीलमित्युपपन्निमिति न पारमार्थिकं विहःसन्तमाश्रयभूतमपेक्षते । एकस्मिन्नेव हि तत्त्वे त्रितयं समाप्तं प्रमितिः प्रमाता प्रमेयं चेति । यथाहुः —

''अविभक्तोऽपि बुद्ध्यात्मा विपर्यासितदर्शनैः । प्राह्मग्राहकसंवित्तिभेदवानिव लक्ष्यते ॥''

इति । आह — सन्तु तावद् वासनानिबन्धनाः संविदां नानासमुलासाः । तद्वैचित्र्यमेव कृतः । ननूक्तं विचित्रज्ञानहेतुत्वाचित्राभिरिति । न, अन्योन्याश्रयापत्तेः । तथाहि — वासनाभेदाद् ज्ञानभेदस्तद्भेदाद् वासनाभेदः इति दुरुत्तरिमतरेतराश्रयमिति । अत आह — अन्योन्येति । अयमर्थः — नेदिमतरेतराश्रयम् । अनादिरयं वासनाज्ञानयोः कार्यकारणभावः बीजाङ्करः योरिव । नात्रान्यतरस्यापि पूर्वकोटिः प्रसङ्ख्यायते । अतो वासनातो ज्ञानं ततो वासनेति किमनुपपन्नम् । शक्तिरिति वासनामपदिशति । सा हि ज्ञानशक्तिरिति प्रसिद्धा । अयं चानादितयेतरेतराश्रयपरिहारः अनादो संसार इत्यत्र सूत्रितोऽत्र विवृत इत्यनुसन्धातव्यमिति ॥ १७॥

अनेककल्पनायाश्च ज्यायसी ह्येककल्पना। शक्तिमात्रस्य भेदश्च वस्तुभेदाद् विशिष्यते॥ तस्मादुभयसिद्धत्वाज्ज्ञानस्याकारकल्पना। ज्यायसी भवतस्त्वर्थं कल्पयित्वा भवेदियम्॥ तदसिद्धावशक्तत्वात् तेनैवं विप्रकृष्टता। प्रत्यासन्नं च सम्बद्धं ग्राह्यं मम भविष्यति॥ २०॥

एवं तावदुपपादितं ज्ञानमाकारविति । इदानीं तत्रैव कारणान्तरमाह — अनेकेति द्वयेन । कल्पनागौरवं हि द्वैतवादिनामापद्यते, नास्माकमेकत्ववादिनामिति भावः । ननु तवापि शक्तिकल्पनया द्वैतमेव, असत्यां
हि तस्यां पूर्वोक्तिविभागानुपपत्तिरत आह — शक्तिमात्रस्येति । अयमभिप्रायः — न वासना नाम काचिद् वस्तुतो ज्ञानातिरेकिण्यस्ति या द्वैतमावहति । संवृतिसत्यकल्पिता हि सा। नच काल्पनिकं वस्तु द्वैतमापादयति ।
अपिच वहिर्वस्तुवादिनामि तदुपेत्य तत्समवाय्यन्यः शक्तिभेदः कल्पनीय
एव तत्तत्कार्यभेदोपपादनाय । तदियं शक्तिकल्पना साधारणी । ज्ञानवादिनस्तु ज्ञानशक्तिकल्पनैव केवलेत्यस्ति विशेषः । एतच पारमार्थिकं शक्तिभेदमभ्युपत्योक्तम् । नच तथा सौगता मन्यन्ते, चिन्मात्रं तु सदित्यभ्युपगमादिति । इतश्च ज्ञानमाकारवित्याह — तस्मादिति ज्यायस्यनतेन । उभयोरिप द्वैताद्वैतवादिनोः सिद्धं ज्ञानमतस्तस्यवाकारकल्पना
नयाय्या सिद्धाश्रयत्वादिति । तस्माद् वस्तुभेदादाकृष्येत्यर्थः । तव त्वस्माकमर्थासिद्धराश्रयान्तरकल्पनापुरस्सरी तदाकारकल्पना स्यादित्याह — भवत
इति ॥ १९॥

अत्र कारणमाह — तदसिद्धावदाक्तत्वादिति । नीठादिहींदं नीठमिति कचिदाश्रितो दृश्यते । नासावाश्रयमन्तरेणोपपद्यते । तद् यदि ज्ञानाश्रय दृष्यते सिद्धाश्रयो भवति, इतरथा साध्याश्रय इति विशेष इति । अपिचैवमर्थाकाराश्रयणे तेन विज्ञानेन विश्रकृष्टता नीठादेराकारस्यापद्येत । ततश्च तेन तत्प्रकाशायोग इत्यभिप्रायेणाह — तेनेति । अनेन च 'संवेद-नादि'ति बौद्धोक्तो हेत्ररन्तर्णीतः । एवं हि तेनोक्तं नानात्मनः संवेदनं भवति नीलवित्तौ पीतवत् । आत्मभूतस्य तु स्वात्मवदेव प्रकाशो नानु-पपन्नः । तदिदमुक्तम् 'अनर्थान्तरत्वे तु नीठादेरनुभवात् तदात्मभूतः प्रका-शते, तथा नीलाद्यनुभवः स्यादि'ति । तथेति यथा ज्ञानात्मेत्युक्तं भवति । अतः संवेदनादेव तु भासमानस्य नीलादेस्तत्संविदश्चाविवेकः सिद्ध इति । अपरमपि 'ग्राह्मलक्षणयोगादि'ति बाह्मापलापे बौद्धोक्तं हेतुमुपन्यस्याति — प्रत्यासन्नमिति । अयमभिप्रायः — मम हि ज्ञानात्मभूतमेकान्तप्रत्यासन्नं नी-लादि युक्तं यद् प्राह्यतां प्रतिपद्यते । असम्बद्धस्य तु प्राह्यलक्षणायोगः । नन्वियमेवार्थस्य प्राह्मता यत् ततो ज्ञानस्योत्पत्तिः तत्सारूप्यं च । बाह्म-नीलाद्याभासं हि ज्ञानम् । तत्स्वरूपं तावत् ततश्रोत्पद्यते कदाचित् ज्ञान-कार्यन्यतिरेकात् । यथोक्तं — 'सत्सु समर्थेष्वन्येषु हेतुषु ज्ञानकार्यानु-त्पत्तिः कारणान्तरवैकल्यं सूचयति । स बाह्योऽर्थः स्यादि'ति । सौत्रान्ति-कमते सन्ति खल्वालोकेन्द्रियमनस्कारादयः। ते च ज्ञानहेतवः । नच ज्ञानं जायत इति दृष्टम्। तदिदं वाह्यार्थसन्निकर्षादेवोत्पद्यत इति तत्सिद्धिः। एवंचोत्पत्तिसारूप्याभ्यामेवार्थवेदनामेत्युच्यते (अर्था ग्रा? अर्थो ग्र)ह्यत इति च। अत उत्पत्तिसारूप्ययोरेव ग्राह्मलक्षणत्वाद् ग्राह्मोऽर्थो नापह्नोतुं शक्यते। मैवम् । एवं सत्यनन्तरमेव विज्ञानं तुल्यविषयं विषयः प्राप्तोति ज्ञानानां तत्सारूप्यात् तदुत्पत्तेश्च समनन्तरप्रत्ययाधीनजन्मत्वादुत्तरेष।म् । अपिच नार्थज्ञानयोः सारूप्यं, ज्ञानप्रतिभासिनः स्थूलाकारस्य परमाणुष्वभावात् । एकश्रायमाकारो ज्ञानसन्निवेशी । बहुनि च सञ्चितानि रूपादीनि । कथम-नयोः सारूप्यम् । नचापि स्थूल एको विषयोऽवयव्यस्ति, तस्यावयवभ्यो-ऽच्यतिरेकात् , तन्नानात्वे नानात्वापत्तिः । एकावयवकम्पे च सर्वावयविकम्प-प्रसङ्गः। एकावृतौ चाभेदात् सर्वावृतिः न वा कस्यचिदित्यविकले।पलम्भ-प्रसङ्गः। अवयवस्यावरणं नावयविन इति चेद्, न । अभेदे तद्नुपपत्तः। भेदे वा तदावरणेऽप्यनावृतत्वात् प्राग्वदस्य दर्शनप्रसङ्गः । कस्माच भिन्ना-ऽवयवज्ञानाधीनज्ञानः, न खलु घटसंवित् पटसंविद्मपेक्षते । वस्तुस्वभावा-दिति चेद् , न । अन्यतमानुपलम्भेऽनुपलम्भप्रसङ्गात् । कतिपयावयवप्रति-

१. 'भात्मज्ञा' ख. पाठः.

पत्तौ वा (दर्शने?) अङ्गल्यग्रदर्शनेऽपि स्थूलोपलम्भप्रसङ्गः । अतो नास्ति कश्चित् स्थूल एकोऽर्थः यो ज्ञानं सरूपयति । किञ्च इदमेकेन वा केनचिदाल्यना ज्ञानार्थयोः सारूप्यं सर्वात्मना वा । एकदेशसारूप्यं नीलमपि पीत-संविदः सरूपम् उभयोः क्षणिकत्वादसाधारणत्वाचेति तदिप ग्राह्मं भवेत् । एवं च सर्वः सर्ववित् स्यात् । अतदुत्यत्तरग्राह्मत्वमिति चेद् , न । प्रमाणा-भावाद् नीलबुद्धिनिलपीताभ्यां सदशी नीलदिवोत्पद्यत इति न नः प्रमाणं कमते । अपिच नीलादप्युत्पत्तौ न प्रमाणमित्यनन्तरमव वक्ष्यामः । समं च सारूप्यमिति न ग्राह्मोतरविवेकः । सर्वात्मना तु सारूप्यमातिष्ठमानो जङ्गत्वमप्यर्थस्य बुद्धावादध्यात् । एवं चान्ध्यमेव जगतः । यथाहुः —

"एकदेशेन सारूप्ये सर्वः स्यात् सर्ववेदकः। सर्वात्मना तु सारूप्ये ज्ञानमज्ञानतां व्रजेत्॥"

इति । नच तद्धीना ज्ञानोत्पत्तिः, उपादानिवशेषाभावादेव कार्यव्यतिरेक-सिद्धेः । कार्यदर्शनवलेन हि वयं समनन्तरप्रत्ययमेव वासनापरनामानसु-त्तरबुद्धीनां कारणमाचक्ष्महे । तत्कार्यव्यतिरेके तदभावसुन्नयामः । नहि समग्रं च कारणं कार्यं च न भवतीति सम्भवति । अत उपादानमेव तन्नामदशामनुपगतं यन्न कार्यमारव्धवदिति किमर्थग्रहणेन । यथोक्तं —

''यथाकथित् तस्यार्थरूपमुक्त्वावभासिनः। अर्थग्रहः कथं सत्यं न जानेऽहमपीदशम्॥''

इति । सिद्धः सत्स्विप हेत्वन्तरेषु कार्यव्यतिरेकः । तस्मान्नोत्पत्तिसारूप्ये ग्राह्यलक्षणम् । नचागृद्धमाणोऽर्थः सिध्यतीति सिद्धं

''नान्योऽनुभाव्यो बुद्ध्यास्ति त(स्य?स्या) नानुभवोऽपरः । ग्राह्मग्राहकवैधुर्यात् स्वयं सैव प्रकाशते ॥"

इति । प्राह्मलक्षणायोगात् तावन्नान्योऽनुभान्योऽस्ति । अत एव तस्या नानुभवोऽपरः । तेनापि तद्ग्रहणानुपपत्तेः । अतः स्वप्रकाशा धीरवैका मोदत
इति सिद्धम् । यस्त्वसम्बद्धस्यैव ज्ञानेनार्धस्य प्रकाश्यतामातिष्ठते, सोऽसम्बद्धेनापि दीपेन घटस्य प्रकाश्यतामातिष्ठत इति विवृतं हेतुद्वयम् । सहोपहम्भिनयम उपरिष्टाद् विवरिष्यत इति ॥ २०॥

इतश्चाकारवज्ज्ञानं यस्मात् तद्वत् प्रकाशकम् । स्वयं प्रकाशहीनस्य बाह्यस्योपायसम्मतम् ॥ २१ ॥ नचायहीते ज्ञानाख्ये प्रकाश्योऽथोंऽवधार्यते । तद्धीनप्रकाशत्वाद् दीपाभासे यथा घटः ॥ २२ ॥ उत्पन्नेष्वपि चार्थेषु प्रकाशाभावतः किचित् । प्रतिवन्धकयोगाद् वा संवित्तिनीपजायते ॥ २३ ॥ ज्ञानस्योत्पद्यमानस्य प्रतिबन्धो न कश्चन । नचाप्रकाशरूपत्वं येनास्याग्रहणं भवेत् ॥ २४ ॥

अपरमि ज्ञानस्यैवाकारवत्तायां कारणमाह — इत्रश्चेति । युष्माकं मीमांसकानां तज्ज्ञानं प्रकाशकिमिति सिद्धान्त इति । कस्य प्रकाशकमत आह — स्वयमिति । बाह्यस्य जडात्मनः स्वयं प्रकाशहीनस्य तदुपायतया सम्मतं, अन्यथा तत्प्रकाशायोगात् ॥ २१ ॥

किमतो यद्येवमत आह — नचेति। यद्धि यस्य प्रकाशकं तद्
गृहीतमेव प्रकाशयति। तद् यदि ज्ञानमर्थस्य प्रकाशकमेतद्पि नागृहीतं
तत् प्रकाशयेत्। अंतोऽवश्यं ग्रहीतच्यम्। नच तदनाकारं ग्रहीतुं शक्यम्, नचार्थज्ञानयोराकारमेदोपलम्भः। अतोऽवश्याभ्युपगन्तच्यं ग्रहणस्य
ज्ञानस्यैवायमाकार इति साम्प्रतमित्यभिप्राय इति। तद्धीनप्रकाशत्वादिति
ज्ञानाधीनः प्रकाशः प्रतिभासो यस्येत्यर्थः॥ २२॥

एवं तावदवश्यग्राह्यतया ज्ञानस्यैवाकारः अवश्यग्राह्यता च प्रकाश-कतयत्युक्तम् । इतश्रावश्यग्राह्यतेत्याहः — उत्पन्नेष्टिवति द्वयेन । द्वेधा ह्य-त्पन्नं वस्तु न गृह्यते प्रकाशकाभावात् प्रतिबन्धाद् वा । यथान्धकारितरोहितो घटः कुड्यादिप्रतिबन्धाद् वा यथा लोके । स एव चैतदुभयम्पि ज्ञाने सम्भवति । अतो ग्रहणकारणासम्भवादुत्पद्यमानमेव ग्रहीतव्यम् । एवं च तस्यैव साकारत्वापत्तिरित्युक्तमेवेति ॥ २४ ॥ प्राक् नार्थप्रहणादिष्टा तस्योत्पत्तिस्तदैव च। संवेदनं भवेदस्य नचेत् कालान्तरेऽपि न॥ २५॥ किं हि तस्य भवेदृर्ध्वं प्राक् च नासीन्न येन तत्। पूर्वं गृहीतं पश्चाच्च गृहीतिमिति भाष्यते॥ २६॥ ज्ञानान्तरस्य चोत्पत्तं प्रकाशो न प्रतीक्षते। तस्य तस्यापि चान्येन संवित्ताविध्यितिभवेत्॥

यदि त्वर्थप्रकाशात् प्राग् ज्ञानं नोत्पद्यतेव, ततोऽसतो प्रहणासम्भ-वाज गृह्योत, न त्वेवं भवद्भिरपीष्यते । उत्पन्नायामेत्र बुद्धावर्थस्य ज्ञातत्वा-भ्युपगमात् । ततः प्रागुत्पन्नस्याप्रहणकारणाभावादावश्यकं तादात्विकं प्रहण-मित्याह प्राक् चार्थेति अस्यान्तेन । यदि तृत्प(न्नं? न्न) प्रतिबन्धं च केनापि न गृह्यत इत्युच्यते नित्यासंवेद्यतैव तर्द्धापद्येत । ततश्राभाव-एव ज्ञानस्य भवेदित्यभिप्रायेणाह — नचेदिति ॥ २५ ॥

किं पुनः कालान्तरे न ग्रहणमित्यत आह — किमिति । अगृह्य-माणे विशेषे प्रागग्रहणं परस्ताच ग्रहणमित्यनुपपन्नमिति ॥ २६॥

ननृत्पन्नस्यापि संविदन्तरापेक्षया ग्रहणिमिति किं नोपपद्यते अत आह — ज्ञानेति । युक्तं यदप्रकाशकोऽर्थः प्रकाशाय ज्ञानान्तरमपेक्षते । ज्ञानं तु स्वयमेव प्रकाशरूपमिति किं तस्य प्रकाशान्तरापेक्षया । अतः सहसैव प्रकाशतेति । तुल्यजातीयान्तरापेक्षायामनवस्था । यथाहुः — 'ज्ञानान्तरेणानुभवे हीष्टा' इति । नच ज्ञानं न ज्ञायत एवेति साम्प्रतम् । अभावनुभवे हीष्टा' इति । नच ज्ञानं न ज्ञायत एवेति साम्प्रतम् । अभाव-प्रसङ्गात् । उत्तरकालं च स्मृतिदर्शनात् सहैव हि विज्ञानेन पूर्वदृष्टमर्थं समरन्तो दृश्यन्ते ज्ञातोऽसावर्थो मयेति । नचाज्ञातस्य ज्ञानस्य स्मृतिक्षप्पदेते । उक्तं च परैः — 'तत्रापि च स्मृतिः' इति । एवं चापरापरज्ञानाप्यते । उक्तं च परैः — 'तत्रापि च स्मृतिः' विषयान्तरसञ्चारो जायेत । तत्र च दृष्टं ज्ञानम् । यथाहुः —

''विषयान्तरसञ्चारस्तथा न स्यात् स चेष्यते ।'' इति । तदेतत् सर्वमिभेष्रेत्याद् — तस्येति ॥ २७ ॥ ज्ञानप्रष्टेन योऽप्यूर्ध्वमर्थाभावेऽपि दृश्यते । परामशोंऽर्थरूपस्य स कथं वोपपद्यते ॥ २८ ॥ तद्रूपमर्थमालिष्य यदि धीनोंपजायते । भ्तकाले च यद्यर्थस्तत्पूर्वं नोपलक्षितः ॥ २९ ॥ वक्तारश्चापि दृश्यन्ते वर्तमानार्थबुद्धिषु । नीलोऽर्थोऽयं यतो मेऽत्र तद्रूपा जायते मितः ॥ ३०॥ तस्मात् पूर्वगृहीतासु बुद्धिष्वर्थोपलम्भनम् ।

इतश्च प्राग् ज्ञानं ज्ञायते ज्ञानाकारश्च नीलादिः, येन ज्ञानपुरस्सर-मेवावगतपूर्वं निरुद्धभर्थं स्मरन्तो दश्यन्ते ज्ञातो मयातिकान्तोऽमुको रा-जेति । यदि ह्यर्थस्याकारो भवेत्, असत्यर्थे सता कथं धीरनुरज्येत । अतो बुद्धिरेव तदा भारमर्थमालिख्योपजायत इति युक्तम् । यदि चातीते काले ज्ञानपुरस्सरमर्थो नापलक्षितो भवेत्, कथमिदानी तथा स्मर्येत । यथाव-गतग्राहिण्यो हि स्मृतयः कथं मात्रयापि पूर्वानुभूतमतिकामन्ति । तस्मा-ज्ज्ञानाकारो नीलादिः ज्ञानपूर्वकश्चार्थानुभव इत्याह — ज्ञानीति द्वयेन । तत् पुनरिदं परस्परविरुद्धमिवोभयं साध्यमुपलभ्यते । तथाहि । ज्ञानपूर्वमर्थो-ऽनुभूयत इत्यर्थमङ्गीकरोतीति लक्ष्यते । ज्ञानाकारसाधनेन च निराकरोति इति तद्विषयमनृतम् । मैवम् । नात्र ज्ञानपुरस्सरमर्थोऽवसीयत इति तात्पर्यम् । एवं तु मन्यते — अङ्गीकारयामि तावदेनं श्रोत्रियमनुभवानुभवपुरस्सरी-मर्थस्थितिम् । एष हि छान्दसो द्वैतसिद्धिमेवमप्यविगुणां मन्यमानोऽभ्यनु-जानाति तावत् प्रथमं ज्ञानसंवेदनम्। ततोऽनाकारोपलम्भासम्भवादेकाकारो-प्रसाचानायासमेवार्थापलापं वक्ष्याम इति च । तथा भाष्यकारेणापि — 'ननूत्पन्नायामेव बुद्धौ अर्थो ज्ञात इत्युच्यते' इति छज्ञनैवार्थाभ्युपगमो द-र्श्वितः। वार्त्तिककोरणापि तथैवानुविहितम् । अतो न दोष इति ।। २९ ।।

इतश्च ज्ञानानुविधाय्यर्थः । तथाहि भवन्ति वक्तारः — नीछोऽय-मर्थः तदूपानुभवादिति । ज्ञाननिरपेक्षे त्वर्थनिश्चये नैतदुपपद्यते । तदेत-दाह — वक्तार इति ॥ ३० ॥

अतः सिद्धं बुद्धिज्ञानपुरस्सरमर्थज्ञानमित्युपसंहरति — तस्मादिति ।

नचोपलब्धिरस्तीह निराकारासु बुद्धिषु ॥ ३१ ॥

अत्रैके वदन्ति - किमिदमनिष्टमापाद्यते ज्ञानमनुभूयत इति । प्र-तीमो हि वयमेकस्यां संविदि त्रितयं प्रमाता प्रभितिः प्रमेयं चेति, नीला-द्याकारं प्रमेयं प्रमितिमनाकारां प्रमातारं च । तथा ही दशीयं प्रतीतिः नील-महं जानामीति । तदिह नीलपदास्पदं प्रमेयं मितिर्ज्ञानायपाता । प्रमाता तत्तमपुरुषेणोपात्तः । किं पुनरत्र त्रितये प्रमाणम् । प्रत्यक्षम् । साक्षात्कारिणी हि प्रतीतिः प्रत्यक्षम् । अस्ति चास्यामर्थवित्तौ त्रितयस्य साक्षात्कारः । तापि मातृमेययोः पराधीनः प्रकाशः । न मितेः, स्वयम्प्रकाशत्वात् । इतर-योस्तु न स्वयम्प्रकाशत्वं, सतोरिप स्वप्नादौ तददर्शनात् । अस्ति खल्वयं पुरुषः, स्वापे जागरायां च प्रत्यभिज्ञानात् । एवमेव विषयाः । नच तदा प्रकाशन्ते । तत् कस्य हेतोः, यदि विषयाणामात्मनश्च स्वयम्प्रकाशता सं-बिदस्तु स्वापादावसम्भवादेवाप्रकाशः, नाप्रकाशत्वात् । अपिच मेयमातृ-गोचरा फलभूता संविदवगम्यते नतु तस्या अपि भिन्ना संविदपरा, यदसा-वृपि परायत्तप्रकाशाश्रीयते । तदिह स्वप्रकाशा संवित् । तद्गोचरा मातृमेया । संविद्धोचरत्वाविशेषेऽपि नात्मनः कर्मभावः, गन्तवद्वपपत्तेः । यथा खलु सुमानेऽपि कियाफलसंयोगविभागभागित्वे ग्रामादेः कर्मभावो, न गन्तुः। एवं प्रमाणफलसंवित्तिसम्बन्धाविशेषेऽप्यात्मनः कर्तृता । तत् कस्य हेतोः । परसमवायिकियाफलभागिता हि कर्मता। सावयवानां गन्तव्यानां च देहें गतिसमवायाद् आत्मिन ज्ञानसमवायात् । तत्रासौ भ्रामः कर्म । तथाच विषया इति ते तथा। अतो निराकारैव संवित् स्वमहिस्रा सिध्यन्ती मातु-भेयाविष व्यवस्थापयति । किमिदानीं प्रमत्तवचस्सत्यं पूर्वे बुद्धिरुत्पद्यते नतुः पूर्व ज्ञायत इति। न, बुद्धचपदेशात् तस्याश्चानुमेयत्वात्। अस्ति वा बुद्धि-संविदोर्भेदः। अस्तीति त्रूमः। का तर्हि बुद्धिः, का च श्लंवित् । आत्ममन-संयोगो बुद्धिः । बुद्धिर्ज्ञानमित्यनर्थान्तरम् । फलभूता संविदनुभवादिपदा-स्पदम् । तया चात्ममनस्संयौगः कारणभूतोऽनुमीयत इति किमनुपपन्नम् । अदर्गिप्रकर्षादन्यतरत्रान्यतरपदप्रयोगः। नन्वेवं संविद्धं संवेद्येषु च संवेद्य-मानेषु संवेद्यद्वयोपलिधप्रसङ्गः । नचैवम् , एकाकारसवेदनात् । उक्तमत्रैक एवाकारः संवेद्यः अनाकारा संवित् प्रकाशत इति । किमिदानीमसंवेद्यैव

१ 'ह', २. 'दि' संवेद्यमा' ख. पाठः.

विवेकबुद्धयभावाच्च साकारस्य च दर्शनात्। साकारवत्तया वोधो ज्ञानस्यैव प्रसज्यते॥ ३२॥

संवित् । न ब्रमोऽसंवेद्यति । संवि(भक्त ? त्त)यैव हि संवित् संवेद्यते न संवेद्य-तया । केयं वाचोयुक्तिः । इयमियं नास्याः कर्मभावो विद्युत इति, स्वयम्प्र-काशत्वात् । नचैवससंवित् । न, अतन्मूलत्वात् संवेद्यभावस्य सर्वभावानां, सा हि सर्वभावानां सिद्धिः नचासञ्चेतिता सिध्यतीति कथं तेऽपि सिध्येयुः। अतः संवित्प्रकाश एव हैतं साधयतीति किं सिद्धसाधनेन । संविद्धपारूढो हि नीलादिरद्वेतमापादयति । संविदेव त्वनाकारसंविदितया व्यतिरेचितो नीला-दिनीद्वैताय घटत इति सिद्धं प्रमाता प्रमितिः प्रमेयं चेति । तान् प्रत्याह — नचेति । अयमाभिप्रायः — श्रोत्रियदृष्टचैव तावद् बुद्धिरं तुमेयेति लक्ष्यते । यदेवमाह -- 'ज्ञाते त्वनुमानादवगच्छती'ति । यतु ज्ञानाभिप्रायं तद् न संविद्भिप्रायमिति । तन्न । पर्यायत्वादनयोः । चेतना अद्भिः ज्ञानं संविदि-त्यनर्थान्तरमिति लौकिका बुध्यन्ते। नचात्ममनसोः संयोगश्चेतना, रूपादि-तुल्यगुणत्वात् । तचेतनात्वे च मनसश्चेतन्यप्रसङ्गः । तस्यात्ममनसोः सा-धारणत्वात् । अचेतना बुद्धिरित्यलौकिकम् । यथाहुः — 'बुद्धिश्चेतनैव हि "प्यते' । इति । अतो यवासावनाकारा संविद् भवताशिमता सैव तावद् (ाद्धिः, तद्भिप्रायमेव बुद्धचनुमेयत्वाभिधानम् । न त्वनाकारा संविद्परोक्ष-मनुभूयते बुद्धिश्चानुमीयत इति साम्प्रतम् । तदयमर्थः — यासौ छौिककी बुद्धिनीसावनाकारा अपरोक्षमुपलभ्यते । तस्मात् प्रत्यक्षबुद्धिवादिनायमा-कारो ज्ञानसिंबवशी वाच्यः । यथास्माभिरुक्तम् । यथावार्त्तिकं वा सि-द्धान्तः अर्थ एव शत्यक्षो न बुद्धिगिते । तत्र चोक्ता बुद्धचनुमाने लिङ्गा-नुपपत्तिः । अतोऽसिद्धमनिराकाराया बुद्धेरनुपलम्भात् संविदेव द्वैतं साध-यतीति ॥ ३१ ॥

अभिचैवं सहोपलम्भिनयमात् त्रयस्याभेदापत्तिरित्याह — विवेकसुद्धश्याद्याचेति । त्रयाणां विवेकसुद्धचभावादेकस्येव ज्ञानस्याकारवत्तया बोधः प्रसञ्यत इति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । ज्ञानुप्रहणमुपलक्षणार्थम् । एकमेव तत्त्वमाकारवद् भवेदिति विवक्षितम् । यो हि मेयमातृप्रमासु
सहोपलम्भमातिष्ठते तस्यान्यतरिविक्तान्यतरसुद्धचभावादभेद् एव त्रयस्या-

पद्येत, भेदे नियमायोगात् । भिन्नानां हि घटादीनामनियतः सहोपलम्भः। ते हि सहभावेन विवेकेन चोपलभ्यन्ते । अतोऽनियमन्याप्तो भेदो नाईति व्यापकविरुद्धोपलक्ष्यो भवितुं धूम इवाग्निना व्याप्तोऽनग्नौ । भिन्नावभासाद् भेद इति चेद् , न । अनेकान्तात् । तत्रैतत् स्याद् , एकदापि हि त्रितय-मनुभूयमानं भिन्नग्रवायभासते घटकुड्यादियदतो भिद्यतं इति । तन्न । अनै-कान्तिकत्वादु भेदीपलम्भस्य भेदे । उपलभ्यते खलु द्विचन्द्रादिवोधेऽभिन्न-श्रन्द्रः । नचैकस्माद् भिद्यते । तत् कस्य हेतोः । सहोपलम्भनियमादेव । स हि मुख्येन नियतसहोपलम्भः, तन्न ततो भिद्यते । तदनियतसहोप-लम्भा एव भावा भेदेनावसीयमाना भियन्ते नेतरे। यथाहुः— 'न भिन्ना-वभासित्वेऽप्यर्थान्तररूपत्वं नीलस्यानुभवात् तयोः सहोपलम्भनियमाद् द्धिचन्द्रादिवदि'ति । नतु भिन्नयोरिप रूपालोकयोः सहोपलम्भनियमो दृष्टः । अनालोकोपलम्मा न रूपबुद्धिर्यतः । तन्न, केवलस्यापि काचिदालोकस्य द्र्शनात् । रूपस्य च प्राणिविशेषेष्वनालोकस्य । सन्ति हि केचित् प्राणिनः येऽन्धकार एव क्रपमालोकयन्ते । आलोके तु प्रतिहन्यन्ते । मातुमेयसंवेदः नानि तु सहैवोपलभ्यन्त इति न भेदमईन्ति । नहि नीलादु भिन्नं पीतं तेन सह नियमेनोपलभ्यते । अतः सहोपलम्भानियमादभिन्नं त्रयमापद्यते इति । नतु चायमुपालम्भोऽस्तु सहोपलम्भिनयमवादिनामेकेषां भीमांसकानाम् । ये तु विषयवित्तिपुरस्सरीं बुद्धिसंविदमातिष्ठन्ते, तेषामसिद्धः सहोपलम्मनि-यमः । सदैव हि विषयसंवेदनोत्तरकालमेव संविदुपरुभ्यते । यथाहुः — ''पूर्वं संगृद्धते पश्चाज्ज्ञानं तज्ज्ञाततावशात् ।''

इति । तान् प्रत्याह — सेति त इत्यन्तेन । अयमभिप्रायः — इदं तावद्-विवादं साकारं वस्तु दृश्यत इति । साकारदर्शनं चेदमप्रत्यक्षे संवदने नेपि-पद्यते, विषयः सन्मात्रतया न प्रकाशते यतः । तथा सित नित्यप्रकाशा-पत्तेः । अतो विषयोपलम्भसत्तयेव विषयप्रकाशः, न तत्स्वरूपसत्तया । विषयोपलम्भसत्ता चासिद्धा न सत्तानिवन्धनव्यवहाराय घटत इति तात्सि-द्धिरास्थया । नच वित्तरन्या सिद्धिर्भावानां तद् यद्यपलम्भो विदितो-ऽसिद्धः, तदिसिद्धौ विषयासिद्धः, येन स एव तत्सिद्धिरिति विश्वमस्त-मितम् । अतो उस्मात् साकारर्यव वस्तुनो दर्शनादनुपपद्यमानादयगम्यते यदिस्त सहोपलम्भ इति । अन्यथा तदर्शनायोगात् । यथाहुः — नह्येवं कल्पना शक्या निराकारादितो सितः । गृह्यतेऽर्थस्ततः पश्चात् साकारः सम्प्रतियते॥ ३३॥ आकारवक्त्रभेदोऽत्र ज्ञात्वा शक्येत भाषितुम् । प्राग्बुद्धिप्रहणादर्थे संवित्तिर्नेति साधितस् ॥ ३४॥

"अप्रत्यक्षोपलम्भस्य नार्थदृष्टिः प्रसिध्यति ।'' इति । अतः सिद्धं सहोपलम्भनियमाञ्ज्ञानस्याकारवत्तया बोधः गास्ति तत्त्वतो भेद्र इति ॥ ३२ ॥

आह — यद्यपलम्भासिद्धावुपलभ्योऽपि न सिध्यति, अस्तूपलम्भा-सिद्धिः । उपलम्भान्तरेण तु सिद्ध उपलभ्यं साधयिष्यति । एवमपि सहो-पलम्भनियमासिद्धिरित्यपलम्भसिद्धिपूर्वकत्वाद्भपलभ्यसिद्धेः । उपलभ्यसिद्धि-पुरस्सरी तूपलम्भसिद्धिः प्रतिक्षिप्ता, सिद्धेरसिद्धौ साध्यासिद्धः । सिद्धि-सिद्धिपूर्विका तु साध्यसिद्धिः किं नेष्यते । अतोऽसिद्ध एवायं हेतुरत आह — नहींति । अस्यार्थः — नैयभोदशी कल्पना सम्भवति यदनाकारा संविदादावनुभूयते ततश्च पश्चात् साकारोऽर्थ इति । निराकारवुद्धचनुपठ-ब्धेरुक्तत्वातु । इतश्य नैवं कल्पना युक्ता । कथं हि स्वोपलक्षमकाले संभि-न्नोऽर्थः स्वापलम्भोपलम्भावसरे संवेदात, यो ह्युपलम्यमान एव न सिद्धः सोऽन्योपलम्भावसरेऽनुपलभ्यमान एव सेत्स्यतीति सुन्याहृतम् । आपिच अन्येन संवेदनोपलम्भे सोऽप्यसिद्धस्तत्साधनाय न प्रभवतीत्यपरापरापेक्षा-यामनवस्था । एकासिद्धौ सर्वासिद्धिः । कचिद्वा स्वप्रकाशेऽन्येऽपि तथा स्युरविशेषात् । अतः स्वात्मानं विषयाकारं च युगपज्ज्ञानशुपलभत इति सिद्धः सहोपलम्भानियमः । एकव्यापारे क्रमायोगात् । एकः खल्वयं संविदः स्वात्मनि विषयाकारे च व्यापारः, प्रकाशात्मा नायं क्रमभावी न सम्भव-तीति.।। ३३ ॥

ननु मा भूदनाकाराया बुद्धेरुपलम्भः। सापि त्वाकारवृत्येवोपलप्स्यते अर्थश्च । तस्माद् द्वयोराकारवृत्त्वं भविष्यति। ततश्चोपलभ्यत द्विति किमनुप-पन्नमत आह—आकारेति । अस्यार्थः — योऽयं ज्ञानार्थयोराकारवत्त्वभेदः यद्ययं ज्ञातः स्यात्, तथा(सी १ स)ित ज्ञात्वा भाषितुमपि श्रेयत । नील- नचार्थाकार एवायं ज्ञानारूढः प्रतीयते । निह सोऽन्तः प्रवेशाय पर्यातो नार्थहानये ॥ ३५॥ इत्थम्भावे प्रमाणं च तस्य वक्तुं न शक्यते । तदीयप्रतिविम्वत्वभेतस्मादेव नेष्यते ॥ ३६॥

पीतभेदवत् । नचैवं भाषितुं शक्यम् ईदशो ज्ञानाकार ईदशोऽर्थाकार इति, नीळ द्याकारमात्रज्ञानादिति । एवं हि सर्वं समञ्जलं भवति । यदि चुद्धिग्रहणात् प्रागेव साकारोऽर्थः सिध्यति, ततो हि तत्सिद्ध्यन्यथा-नुपपत्त्या ज्ञानमपि कदाचित् सिध्येदिति सिध्यति द्वैतम् । अत्र पुनरगृही-तायां चुद्धावर्थों (नु १ न) सिध्यतीति 'साकारस्य च दर्शनादित्य'त्र साधि-तम् । अतो न कथित्रद् द्वैतसिद्धिरित्यभिप्रायेणाह — प्रागिति ॥ ३४ ॥

अन्यन्मतं — सत्यमाकारवद् ज्ञानं , किन्तु अर्थेनायमाकारो ज्ञान आधीयते । अयमेवार्थज्ञानयोः प्राह्मप्राहकभावैः, यदर्थस्य ज्ञाने स्वाकार-समर्पणम् । कथमपरथा क्षणिकत्वादतीतोऽसमसमयभाव्यर्थो ज्ञानालम्बनं भवेत् । यथाहुः —

> ''भिन्नकालं कथं प्राह्मिति चेद् प्राह्मतां विदुः। हेतुत्वमेव युक्तिज्ञा ज्ञानाकारार्पणक्षमम्।।''

इति । एतद् दूष्यति — नचिति । किमिति नैवमत आह — नहीति । अर्थाकारो हार्थधर्मः । नच धर्मः स्वाश्रयं हातुमाश्रयान्तरं वोपगन्तुं प्रभ-वति, स्वरूपहानापत्तेरिति ॥ ३५॥

अपिच प्रमाणान्तरप्रसिद्धेऽर्थस्याकारवत्त्वे भवेदप्येवम् । नच तस्याकारस्येद्धम्भावेऽर्धधर्मत्वे प्रमाणमस्ति, हेत्वन्तरसम्भवेऽपि कार्यानि-ष्पत्तिः कारणान्तरवैकल्यं सूचयतीति तु निराकृतमुपादानविशेषादेव कार्य-सिद्धेकृत्तत्वादित्याभिप्रायेणाह — इत्धाभिति।ये तु वदन्ति — मा नामा-र्थाकारोऽर्थं हातुमाश्रयान्तरं वोपगन्तुं प्रभवति। अर्थस्यैव प्रतिबिम्बमिदं शुद्धाद्शप्रतीकाशे स्वच्छे ज्ञानात्मनि दृश्यत इति। तान् प्रत्याह — तदी-येति। एतस्मादेवेति। अर्थाकारत्वे प्रमाणाभावादित्यर्थः॥ ३६॥

29

^{॰. &#}x27;३ वृं शक्तः प्र' ख. पाठः.

निश्चन्द्रे विम्बरूषं हि हप्टं येन दिवा जठ।
स रात्री ले च तं हप्टवा जानांति प्रतिबिम्बताम्॥
विज्ञाने न कदाचित् प्राङ्निराकारदर्शनम्।
बाह्येवाकारवत्ता धीर्यनैवं कल्पना भवेत्॥ ३८॥
शब्दगन्धरसानां च कीद्दशी प्रतिबिम्बता।
ज्ञाने च गृह्यमाणस्य कथं स्थाद्धधर्मता॥ ३९॥
बाह्याभ्यन्तरदेशत्वान्त चार्यज्ञानयोर्भियः।
सम्पर्कोऽस्ति यतो मोहादिववेकमितिभवेत्॥ ४०॥
असम्मृदस्य चाद्ये न सम्मोहप्रकल्पना।
कल्प्यमानेऽथवाप्येवं न द्वयोरविष्ठते॥ ४१॥

तानेव प्रसिद्धप्रतिविम्बोदाहरणेन प्रतिबोधयति — निश्चन्द्रेति । तिमिति योग्यतया चन्द्रः प्रतिनिर्दित्रयते । खे च जले चेत्यर्थः ॥ ३७॥ नचैष न्यायोऽत्र सम्भवतीत्याह — चिज्ञानेति ॥ ३८॥

अपिचास्तु रूपवत्सु प्रतिविम्बकल्पना, अरूपाणां तु शब्दादीनां प्रतिविम्बकल्पना न कथित्रित् सम्भवतीत्याह — द्राब्देति । अपिच नीठा-द्याकारा संविदुपठभ्यते । तत् किमपराद्धमनया, यत्तामनाद्यायमाकारो-ऽर्थधर्मतयाभ्युपगम्यते प्रतिविम्बवच दर्शनिमत्यभिप्रायेणाह्—ज्ञाने(चे)ति ॥ ३९॥

यस्तु वदति— नार्थाकारो ज्ञाने सङ्कामित । नचार्थस्यः प्रतिविम्बो हर्यते । किन्तु ज्ञानमर्थेनायागोलकिमवाग्निना संस्पृष्टम् । अतोऽयसीव मास्वराकारो मोहादर्थाकारो ज्ञाने दश्यत इति । तं प्रत्याह् — बाह्यति । अयस्तेजसोर्हि सन्निकर्षाद् युक्तो मोहाद्विवेकश्रमः । ब्राह्याभ्यन्तरदेशौ तु ज्ञानार्थावसम्पृक्तौ । ततः कथमनयोर्मोहाद्विवेकश्रम इति ॥ ४०॥

अपिच कश्चिदेकः सम्मृढो भवति जगतस्तु सम्मोह्रकल्पना सम्मोह एव । नचात्र कश्चित् कदाचिदसम्मृढो दृश्यते । सर्वस्य विवेकादर्शनात् । ससर्गधर्म आकारस्तस्मादेव न युज्यते । देशभेदादसंसर्गो मूर्तामूर्ततया तथा ॥ ४२॥ त्रैलोक्येन प्रसङ्गाच्च संसर्गो नैककालता । नचाप्याजीवतः स्थानं ज्ञानेनार्थस्य विद्यते ॥ ४३॥ सर्वथा कल्पनाथां च चक्षुषापि रसादयः । गृह्येरन् सर्वभावानाभण्याकाराश्च तद्गताः ॥ ४४॥

अतो न सम्मोहकल्पना युक्तेत्याह — असम्बद्धस्येति । यदि तु ज्ञाना-र्थयोवितिक्तयोरदर्शनेऽपि सम्मोहः कल्प्यते, तिह द्वयोरेव नावतिष्ठेत। एवं हि यथेष्टमेष तत्त्वानि प्रसङ्ख्याय सम्मोहोऽभिधीयतां, किं विशेषादित्याह — कल्प्यमान इति ॥ ४१ ॥

अन्यद् दर्शनं — नार्थाकारो मोहाज्ज्ञानेऽवगम्यते । किन्तु सांस-गिंकोऽयमाकारवचूर्णहरिद्रयोरिवारुणिमीत । तदप्यत एव बाह्याभ्यन्तरदेश-त्वादनुषपन्निमत्याह — संकर्भिति । तदेव प्रकटयित — देशभेदादिति । अपिच, अमूर्त ज्ञानं मूर्तोऽर्थः कथमनयोः संसर्गधर्म आकारो भवेत् । घटा-काशाद। वदर्शनादित्याह — मूर्तामूर्ततया तथेति ॥ ४२ ॥

नन्वसत्यप्येकदेशत्वे एककाठतया संसर्गो भविष्यतीत्यत आह — त्रैलोक् येनेति । त्रैलोक्यं हि ज्ञानेन समकाठतया संस्पृष्टं संसर्गजन्माकारं प्रतिभासयत् । नचैवमस्ति । तस्मादितव्याप्तेनेंककाठतया संसर्ग इति । नन्वार्जवावस्थानं ज्ञानार्थयोः संसर्गो भविष्यतीत्यत आह — नचेति । निर्मुखस्यार्जवाभावाद् न ज्ञानेनार्थस्यार्जवावस्थानम् । सर्वतोदिक्पदार्थन्वोधेन सर्वतोप्रखत्वे वा सर्वार्थसंसर्गप्रसङ्गात् सर्वाकारोपठिष्धः । निर्ह सर्वनतोप्रखं कस्याचिदेकस्याभिमुखं युक्तमिति ।। ४३ ॥

अपिच, येनैवार्थेन ज्ञानस्य संसर्गः कल्प्यते, सर्वथैव तेन संसर्गः कल्पयितन्यः, निर्भागत्वात् । एवं च चक्षुपैकत्र भावेऽनुभूयमाने तेनैव तद्गतरसाद्युपलन्धिप्रसङ्गः, तद्गतस्क्ष्माकारोपलन्धिश्रयत्वाह — सर्वथेति ॥ ४४ ॥

नचापि विषयत्वेन स्थाने संसर्गकरूपना।
विषयत्वं हि कीटक् स्यात् प्रागाकारोपलम्भनात्॥
नद्यसंचेतितो भावो विषयत्वेन कर्ण्यते।
विषयत्वात् तदाकार आकाराद् विषयश्च सः॥ ४६॥
द्रयोराकारिनिर्भुक्तं सत्त्वं संस्ट्रप्टता तथा।
स्वरूपतः परिच्छिच वक्तुमित्यादि युज्यते॥
नचाप्यस्येह सद्भावः प्राग् गृहीतो नचोपरि।
नद्याकारिविनिर्भुक्तं याद्यमस्तीति भाषितम्॥ ४८॥

ननु यदेव तदर्थस्य ज्ञानं प्रति विषयतयावस्थानं सोऽनयोः संसर्गो भिविष्यतीत्यत आह — नचिति । अत्र कारणमाह — विषय(त्व)मिति । अयमभिप्रायः — संसर्गाकारवादिना हि प्रागेवाकारोपलम्भनात् संसर्गी वक्तव्यः । नच विषयत्वमाकारोपलम्भनात् प्रागस्ति । अतः कथं तिन्नवन्धनाकारा संविद् भवति ॥ ४५ ॥

किमिति न स्यादत आह — नर्होति । संवेद्यमान एव हि भावो विषय इति विषयविदः । अत उपलम्भोत्तरकालमेव विषयभावान्न तन्निवन्धन आकारवोधः शक्यतेऽङ्गीकर्तुमिति । एवं तु कल्प्यमान इतरेतराश्रयं प्राप्तोतीत्याह — विषयेति । नीलत्वविषयत्वेन संसर्गात् तदाकारो निष्पचते । तदाकारनिष्पत्त्या च तस्य विषयभाव इति दुक्तरमितरेतराश्रय-मिति ॥ ४६ ॥

दूपणान्तरमाह — छयोशित । अयमभित्रायः — यदि ज्ञानार्थ-योर्द्वयोरप्याकारश्र्त्यं स्वरूपमवगतं स्यात्, पुनश्च कदाचित् संस्पृष्टत्वेना-कारसंवित्तिः, तदा भवेदिप संसर्गधर्माकारकल्पना । निवमस्तीति व-ध्यामः ॥ ४७॥

नचार्थस्य ज्ञानाद् विविक्तस्य सद्भावो गृहीतपूर्वः । नच ज्ञानस्यो-परि गृह्यते येन चूर्णहरिद्रयोरिव विविक्तगृहीतयोरनयोः संसर्गः कल्प्यत इत्याह — नचेति । कारणमाह — नहीति । संसर्गधमेद्धे ह्याकारस्य तस्मादर्थेन संसर्गो निष्प्रमाणक एव ते। ज्ञानवैचित्र्यसिद्धयर्थं नचास्त्यर्थस्य कल्पना॥ ४९॥ तद्धीनं हि वैचित्र्यं क दृष्टं येन कल्प्यते। निराकारेण चोत्पत्तिवैचित्र्याकारयोः कथम्॥ ५०॥

प्रथमं द्वयोरप्यनाकारबोधेन भवितव्यम् । नचाकारश्र्न्यं प्राह्यमस्तीति पूर्व-

उपसंहरति — तस्मादिति । किं पुनिरदमर्थस्य सद्भावो न गृहीत इति । ज्ञानवैचित्र्यानुपपत्तिरेव द्यर्थस्य सद्भावे प्रमाणम् । स्व न्छाकारस्य हि ज्ञानस्य न कारणान्तरमन्तरेणाकारसम्बन्धस्तद्वैचित्र्यं चोपपद्यते । अतोऽस्ति कश्चिज् ज्ञानातिरिक्तो हेतुर्येनेदं वैचित्र्यमाधीयत इत्यभ्यपगन्तन्यम् । न चेन्द्रियाण्येव तत्र कारणामिति युक्तं , तेपामकरूपत्वेन कार्यवेचित्र्यानुपपत्तेः । नच समनन्तरप्रत्ययादेव केवलाद् विचित्राक्तारदर्शनमुचितं, विसद्य-प्रत्ययानन्तरमेव हि वयमकान्ति। वसद्यं प्रत्ययमुपादीयमानमुपलमामहे । तत् तद्वेतुकत्वेऽनुपपज्ञम् । यथ। कार्यदर्शनं तु विचित्र। एव हेतवः कल्पन्त इति युक्तम् । ते चार्थशब्दवाच्याः । एवच्च प्रसिद्धसद्भावोऽर्थः ज्ञानं चा-विवादसिद्धमेविति प्रसिद्धसद्भावयोन्यीय्य एव संसर्गः, अत आह — ज्ञान-वैचित्रयेति ॥ ४९ ॥

किमिति न कल्पना, अत आह् — तदिति । यदि वैचिन्यमर्था-धीनतया विदितप्रतिवन्धं भवेद् , एवमर्थमनुमापयेत् । अत्यन्तापिरदृष्टपूर्वेण त्वर्थेन न कचिद् वैचिन्याधानं दृष्टामिति न तद्दर्शनेन तदनुमानं युक्तम् । कार्यदर्शनबलेन कुति श्चिदेव समनन्तरप्रत्ययिवशेषात् किश्चिदाकारं ज्ञानं जायत इति न नोपपन्नम् । विलक्षणा हि ते उपादानिवशेषा विलक्षण-शक्तय इति न किश्चिद् दुष्थतीति कार्यदर्शनवलानुसारिण्यामेव च कारण-व्यवस्थायां सुष्वा(?)पादाव याकाराभावसिद्धिः । कार्याभावेन कारणाभा-वानुमानात् । भवति तु तास्विप द्यासु स्वच्छसंवित्सन्तानः परस्ताज् ज्ञान-दर्शनाद् , अनुपादानकारणस्य तस्यानुपपत्तेः । कथमनाकारादाकारवतो निष्पतिरिति चेत् , कथं विसद्दशाद् विसद्दशस्योत्पत्तिः । तत्रापि शक्तिभेद एव कार्यदर्शनवलानुमेयो निबन्धनम् । किश्चदेवेह मूर्छोदावन्ते प्रत्ययभेद निराकाराच्च विषयाद् बुद्धयाकारोऽतिविस्मयः। स्मृतिस्वप्नादिबोधेन स्यादनाकारता तव॥ ५१॥ निह तत्रार्थसंसर्गः केवला वासनैव तु। हेतुत्वेनोपपन्नेति सैव जायद्वियामपि॥ ५२॥

आविरस्ति, यः परस्तान्म्छींच्छेदे नीलाद्याकारप्रत्ययमुपजनयति । स त-स्यायमचिन्तनीयो महिमा कार्यदर्शनप्रमाणको न मीमांस्यत इति स्क्त-मर्थसद्भावो न गृहीत इति । अपिच यदि साकारोऽर्थः तदधीनं च ज्ञा-नानां वैचित्र्यं, कथं तर्हि मूर्छादावन्तिमेन निराकारेण ज्ञानेन परस्ताद् भाविनो ज्ञानजातस्याकारो वैचित्र्यं वोपपद्यते । नहि तदुभयमप्यर्थजन्यं, सत्येव तस्मिन्नभावात् । मूर्छायामपि द्यर्थ आसीदेव । नच तेनासावाकारो दर्शितः । अतो व्यभिचारिणः समनन्तरप्रत्ययविशेषादेव निराकारादिष वैचित्र्याकारयोद्धत्पत्तिरभ्युपगन्तव्या। एवच्च स्वत्रैव तथाभ्युपगन्तुमुचितम् । किमर्थग्रहेष । पठन्ति च । 'अर्थग्रहः कथं सत्यिभ'ति । तदेतदाह — निराकारेणेति ॥ ५० ॥

अपिच, साकारा नीलादयो विषया ज्ञानं सरूपयन्तु निराकारस्तु गगनकुसुमशशविषाणवन्ध्यासुतादिविषयः कथं बुद्धावाकारमाद्ध्यात् । न हि तत्र विषयाकारो नाम कश्चिदस्ति । बलात् तत्र बुद्धिरेव साकारेति बक्तव्यम् । तद् व्यापकमस्तु । किमर्धजरतीयेनेत्यभिप्रायेणाह् — निराकारादिति । अपिच पूर्वानुभृतेषु स्मर्थमाणेषु असम्बन्धस्वभावेषु स्वैप्नादि-षोधे चात्यन्तानन्ताननुभृतस्वशिरक्ष्वेदादिविषये विषयाकाराभावादनाकार-स्तद्वादिनां ज्ञानमापद्यत इत्याह् — स्मृतीति ॥ ५१ ॥

अत्र कारणमाह — नहीति । सता ...... सतेति भावः । कथं ति तत्राकारासम्बन्धः अत आह — केवलेति । वासनेति । समनन्तरप्र-त्ययमेवोपादानापरनामानभुपादत्ते । नतु ज्ञानातिरोकि.......पूर्वं चिरन्तन-वौद्धमतेन वासनाभेदो वर्णित इति वेदितव्यमिति । एवञ्च जाग्रद्बुद्धि-व्वपि वासनाहेतुक एवाकारप्रतिभासो युक्त आश्रयितुं, किमर्धजरतीयेनेत्य-भिप्रायेणाह — इतीति ॥ ५२॥

१. 'स्वापादि' क. पाढः.

अन्वयव्यतिरेकाभ्यामेवं ज्ञानस्य गम्यते।
आकारो निह बाह्यस्य ज्ञानापेतो निदर्श्यते ॥ ५३॥
बाह्योपेतो मया यद्वत् तस्मात् संसर्गवागियम्।
निराकारेऽपि विज्ञाने वासनास्वेव युज्यते॥ ५४॥
द्वयोरप्येक आकार इत्येतस्याप्रमाणता।
देशभेदादसंसर्गाद् द्वयोश्चानवधारणात्॥ ५५॥

किञ्च, अन्वयव्यतिरेकाभ्यां ज्ञानाकारकल्पनैव साधायसीति दर्श-यति— अन्वयेति । एवंशव्दो युक्तयन्तरोपन्यास इति । कथमवगम्यते, अत आह — नहीतिवदन्तेन । अस्यार्थः—असत्यिप बाह्ये स्वप्नादौ ज्ञान-मात्रान्वयादेवांकारान्वयो दश्यमानों ज्ञानप्रभावित एवावसीयते । न त्वे-वमर्थवादिनो ज्ञानापेतमर्थस्याकारान्वयं दर्शयितुं शक्ताः । असित ज्ञान आकारप्रतिभासायोगादिति । अतः सिद्धं तावद् वासनानिमित्त एवायं ज्ञानाकारो नार्थसंसर्गधर्म इति । यदित्ववश्यं सांसर्गिकोऽयमाकारो व-क्तव्यः, परमस्तु स्वभावनिराकाराण्यं ज्ञानानां वासनासंसर्गनिवन्धनत्वे-नाकारस्य संसर्गवाक्प्रवृत्तिरित्याह — तस्मादिति ॥ ५४ ॥

प्रत्यूढः संसर्गधर्मपक्षः । अन्यन्मतं — नीलादिराकारो भासते। न चायं ज्ञानार्थयोरन्यतराश्रयतया निर्धारयितुं शक्यते । तदयमगृह्यमाणे विशेषे एक एव द्वयं साकारयतीत्याश्रीयते लाक्षाराग इव सिन्निहितं मिणयुगलम् । तदेतदुपन्यस्य दूषयति — द्वयोरिति । कथमप्रमाणमत आह — देशभेदादिति । अन्तःस्थं हि ज्ञानं बहिर्यः । नानयोः सिन्निकर्षोऽस्तीति नेदमुभयमेकमाकारमुपजीवितुमुत्सहते । मिणयुगलं तु सिन्निहितमेको लाक्षारागोऽनुरक्षयतीति न नोपपन्नमिति । ननु मिन्नदेशयोरि कृतश्चित् संसप्टर्योरेकाकारोपजीवनं भिन्वध्यतीत्यत आह — असंसर्गादिति । उक्तमिदं नानयोः कदाचित् संसर्गो गम्यते मेणरिव प्रमाणाभावादिति । अपच पृथगवधारितसद्भावस्य द्वयस्य साधारण आकारो भवेत् , नत्वत्र विभक्ताकारं द्वयमुपलभ्यते । सर्वदैवैकाकारोपलम्भात् । उक्तं च — 'अर्थज्ञानयोराकारमेदं नोपलभामहे' इति । तदेतदाह — द्वयोरिति ।। ५५ ॥

एवमेवार्थबुद्ध्योः स्यात् साहश्याक्षाविभक्तता ।
भेदे ज्ञाते हि साहश्यं नाज्ञाते स्यात् खपुष्पवत् ॥
तथा द्विचन्द्रमायादावन्यथार्थे व्यवस्थिते ।
या स्यादाकारसंवित्तिर्नासावर्थनिवन्धना ॥ ५७ ॥
नक्षत्रं तारका तिष्यो दारा इत्येवमादिषु ।
नेकत्रार्थे विरुद्धत्वाछिङ्गानेकत्वसम्भवः ॥ ५८ ॥
परिवादकामुकशुनां कुणपादिमतिस्तथा ।
दीर्घद्दस्वदबुद्धिश्च होकस्मिन्नप्यपेक्षया ॥ ५९ ॥

अन्यद् दर्शनं — विभक्ताकारमेवेदमुभयमत्यन्तसुसद्यत्वेन त्वाकार-विवेको न ठक्ष्यते नीठोत्पठवन इव कादम्बकानामिति । एतदुपन्यस्य दूष-यति — एखमिति । साद्द्रयादिवभक्तता न स्यादित्यन्वय इति । कारण-माह — भेद इति । निर्ज्ञातभेदयोहीन्दीवरकादम्वयोः साद्द्रयादिविवेकाभि-वानं युक्तम् । पृथगनवगतपूर्वस्य त्वर्थस्य खपुष्पतुल्यस्य साद्द्रयादिविवेक इति महानयमिववेक इति । सर्वे चैते बाह्यार्थवादिबोद्धैकदेशिपक्षा उप-न्यस्य दूषिता इति वेदितन्यमिति ॥ ५६ ॥

इतश्च ज्ञानस्याकार इत्याह — तथेति । द्विचन्द्रादिविभ्रमेष्वन्य-थार्थे व्यवस्थितेऽन्याकारा बुद्धिरुपजायते । तचार्थनिवन्धनत्वे त्वाकारस्य नोपपद्यते । कथं द्यान्याकारोऽर्थो द्यान्याकारां धियमुपजनयेत् । तदवदय-मसत्यप्यर्थे भासमान आकारो ज्ञानस्येव वक्तव्यः । अतः सर्वत्रैव तथा-सधारणं युक्तमित्यमित्रायः ॥ ५७ ॥

किश्च यदेतद् विरुद्धानेकिलक्क त्वेमकस्य नक्षत्रं तारका तिष्यो दारा इत्यादिषु तदर्थाकारत्वे नोपपद्यते विरुद्धधर्माध्यासस्य भेदनिबन्धनत्वेनार्थ-भेदापत्तेः । भिन्नान्येव तु विचित्रवासनानिबन्धनानि विचित्रार्थज्ञानानि जायन्त इति युक्तम् । तदेतदाह — नक्षत्रामिति ॥ ५८ ॥

यथैकस्यामेव प्रमदातनौ येयं परिवाद्कामुकशुनां कुणपं कामिनी-मक्ष इति कल्पना भवति, साप्येकात्मत्वादेकस्यार्थस्यार्थवादिनां नोपपद्धत घटत्वपाधिवद्रव्यसंज्ञेयादिमतिस्तथा। बुगपद् ब्राहकाणां च न स्यादेकात्म्यवत्तया॥६०॥ नार्थे ह्येकत्र युगपद् विरुद्धाकारसम्भवः। प्रत्ययानां च भिन्नत्वाद् भवेच्छकत्यनुसारतः॥६१॥

इत्याह — परिव्राङिति । अत्र नार्धनिबन्धनेत्यनुपञ्जनीयमिति । इदं चापरं वाह्यार्थवादिनां नोपपद्यत इत्याह — दीर्घेति एकेव हि प्रदेशिन्यञ्ज्ञष्ठमध्यमाङ्गल्यपेक्षया दीर्घहस्वतयावगम्यते, तचेतदैकात्म्ये तस्यार्थवा-दिनां नोपपद्यते । पूर्वं च प्रभात्रपेक्षयानेकाकारसंविद्वक्ता । अत्र तु न केवलं भिन्नानां प्रमातृणामेकत्रानेकाकारबुद्धिः, एकस्यापि तृपाधिभेदादनेकाकारबोधो दृश्यत इत्युक्तमिति ॥ ५९ ॥

न केवलमीपाधिको नानाकारः प्रत्ययः । किन्तु घटाऽयं पाधिवो-ऽयमित्यादिरेकत्रेवार्थे युगपदनेकेषां ग्राहकाणां विकल्पे दृश्यते । तचेदं पारमाधिकार्थसद्भावे नोपपद्यते तर्पकात्मत्वात् । एकोऽर्थ एकात्मक इति सर्वेरेव स तथावगम्यते । न चैवम् । अते बुद्धिमात्रविलसितमेवेदमने-काकारत्वमिति साम्प्रतम् । तदेतदाह — घटत्वेति । अत्र च प्रातिलो-म्येनान्त्यंसामान्यात् प्रभृति परसामान्यं यावदुपन्यासः कृत इत्यनुसन्धा-तव्यम् । ज्ञेयता तु न सामान्यं ज्ञानसम्बन्दोपाधिकत्वात् । अयमपि च प्रतीतिप्रकारो दृश्यत इति प्रदर्शनार्थमुक्तम् । यद्यपि चात्र घटत्वाद्रीनां दी-र्घत्वादीनामिव विरोधो न दृश्यते, तथाप्यकात्मकत्वादेकस्य निर्भागस्यार्था-त्यनो नानाकारप्रतिभासोऽनुपपन्न इत्युक्तमिति ।। ६० ॥

किमिति न स्यादत आहं — नेति । न तावदेकत्रार्थ एकात्मन्य-नेकाकारत्व एवं न्याय्यः । यथाहुः —

''अन्यधैकस्य भावस्य नानारूपावभासिनः । सत्यं कथं स्युराकागुस्तदेकत्वस्य हानिनः ॥''

इति । नतरां विरुद्धाकारसम्भवः । स च प्रागेवोक्तोऽनुसन्धातव्य इति । ज्ञानवादिनस्तु नानाप्रत्यया नानाप्रकारा भवन्तीति युक्तमित्याह — प्रत्य-यानामिति । किं पुनरेषां तथात्वे कारणमत आह शक्त्यनुसारतः । निरपेक्षं स्वरूपेण तस्माज्ज्ञानं यदाकृति । तथार्थो न यथार्थं तु ज्ञानमुत्पचते क्वचित् ॥ ६२॥ इत्थं विज्ञानतन्त्रत्वे कोन्वर्थं कल्पिय्चाति । धीरनारोपिताकारा स्वात्मन्येवोपयोक्ष्यते ॥ ६३॥ नैतदस्ति त्वयैकं हि प्राद्यं प्राहकमिष्यते ।

शक्तिरिति समनन्तरप्रत्ययमेवापदिशतिः तदधीनत्वाज्ज्ञानकार्यनिष्यत्तेः । तदितिरिक्ता तु शक्तिरप्रमाणिकैवेति न बौद्धैरिष्यत एवेति ॥ ६१ ॥

अतः ।सिद्धं तावद् भासमान आकारो ज्ञानस्यैव न त्वर्था(क्षेपः १ पेक्षः) अर्थनिरपेक्षमेव तु स्वरूपेण यादृशं ज्ञानं यदि तद्दनुसार्यथेऽभ्युप-गन्तुमिष्यते सोऽस्तु नाम । न पुनर्यथार्थं ज्ञानं नाम किञ्चिदस्तीत्याह — निरपेक्षमिति ॥ ६२ ॥

अस्तु ताई ज्ञानानुसार्येवार्थः, न, एवमि द्वैतहानिरित्यत आह — इत्थिमिति । अयमभिप्रायः — गठिजिह्विकयेदमस्माभिक्तं तथार्थ इति । नतु ज्ञानाकारत्वेऽर्थो नाम कश्चित् सिध्यित । आकारभेदानुपरुम्भात् । अतो न विज्ञानतन्त्रत्वेऽर्थकल्पना शक्यते कर्तुम् । अर्थेनानारोपिताकारा धीरेव स्वात्मन्येवोपयोक्ष्यते । स्वात्मानमेव प्रकाशयति न त्वर्थविषया । यथेवं सर्वसंविदामनर्थकत्वात् । किंकृतः प्रमाणेतरिववेकः । अर्थिकियाकारिप्रत्यय-सदसद्भावकृत इति ज्ञात्वा शाम्यतु भवान् । व्यवहारसंवादापेक्षया हि प्रमाणं तिद्धसंवादादप्रमाणिमिति सांव्यवहारिकी प्रमाणिस्थितिः । पारमार्थिकं तु प्रमाणं चिन्तामयीमेव प्रज्ञामनुंशीठयन्तः केचिदेव कृतिनो निधूतनिश्चिर्ति। ठनीठाग्रुपरागमभिमुखीकुर्वन्तीति तत् तुरीयं प्रत्यक्षमाचक्षते ॥ ६३॥

सिद्धान्तिमिदानीमारभते — नेति। अस्यार्थः — एकं हि ज्ञानं प्राह्य-प्राहकमिति वः सिद्धान्तः। नचैकस्योभयात्मकत्वे कश्चिद् दृष्टान्त इति। तत्युनरिदं पूर्वापरयोरनवहितस्येव भाषितम्। तथाहि — न तावद् प्राह्य-प्राहकाकारं ज्ञानमिति बौद्धैरिष्यते। अपितर्हि प्रठीनप्राह्यग्राह्कोद्ग्राहं चिन्मात्रमेव स्वयंप्रकाशमिति। उक्तं हि —

"ग्राह्मग्राहकवैधुर्यात् स्वयं सैव प्रकाशते ।"

इति । बौद्धगन्धिमीमांसकैरप्युक्तं — 'संवित्तयैव हि संवित् संवेद्यते न त् संवेद्यतया नास्याः कर्मभावो विद्यते' इति । दृष्टान्ताभाववचनमपि चासम-र्थम् । नहीदानीमनुमानतो बौद्धस्य प्रत्यवस्थानं, येन दृष्टान्ताभाववचनेनो-पालभ्यते । निरालम्बनानुमानस्य प्रत्यक्षवाध उक्ते सम्प्रति प्रत्यक्षशक्ति-परीक्षयैव प्रत्यवस्थितं न ज्ञानं वहिरर्थे प्रवर्तितुं शक्तं प्राह्मलक्षणायोगादि-त्यादिभिः । अतः किं दृष्टान्ताभावव चनेनोपारुम्यते । अत्रोच्यते — एवं हि मन्यते । अवश्यसयं प्राह्मप्राहकभावः संविदो बौद्धैरम्युपगन्तव्यः, कथ-**अन्यथा सैव** सिध्यति । न ह्यग्रहणकर्मणः कस्यचित सिद्धिरस्ति । नन स्वप्रकाशः प्रकाशः किमस्य प्रकाशान्तरेणं । स्वप्रकाश इति कोऽर्थः । स्वयमेव प्रकाशते नतु प्रकाशान्तरमपेक्षत इति । किं पुनरिदं प्रकाशत इति प्रकाशादर्थान्तरवचनं, न वा । यद्यर्थान्तरवचनम्, अस्ति तर्हि संविदोऽप्यपरः प्रकाशः । अन्यथा प्रकाशत इत्यनधिकार्धमवचनीयमेव । स्वरूपं हि संवित्पदेनैवोपात्तम् । अतः प्रतीतिकर्मतैव संविदः प्रकाश-तेपदार्थी घटः प्रकाशत इतिवत् । स्यादेतत् । कर्नृप्रतिनिदेशोऽयं नातः कर्मभावोऽवसीयत इति । नैवम् । एवमपि प्रकाशतेपदार्थस्य कर्तभावो बाच्यः । नासावसति प्रकाशमेदे ।सेध्यति, अद्वितीयस्य भेतुमशक्यत्वात् । अतो नाप्राप्तस्य सिद्धिरस्ति । नचापि कर्मणः प्राप्तिरस्तीति सत्याः सं-विदोऽवश्यं प्राप्यकर्मता भावान्तरवद् वक्तव्या नान्यां गतिरस्ति । नन्वर्थः कर्म, आत्मा कर्ता, संवित्तु फलं, तत् कथं कर्मेत्युच्यते । न । फल्स्या-प्यप्रतीतिकर्मणः सिद्ध्यसम्भवात् । अन्यथा मातृमेययोरिप स्वप्रकाशापा-तात् किं तत्सिद्धचर्थं संविदभ्युपगमेन । न प्रयोजनतः संविदं सङ्गिरामहे, अपित प्रतीतितः । प्रतीमो हि वयं मातृमेयगोचरां फलभूतां संविदम् । न तताऽपि भिन्नामपरामिति तावत्येव व्यवतिष्ठामहे । मैवम् । निराकृतमिदं नानाकारा धीरुपलभ्यत इति । निहं नः संवित्यकाशवद्र्थप्रकाशोऽपि भा-स्ते, नीलाद्याकारमात्रप्रकाशात्। नन्वप्रकाशात्मानो घटादयः प्रकाशान्तर-मपेक्षन्ताम् । संविदस्तु तद्रूपायाः किमिति प्रकाशान्तरापेक्षया । न, अतद्र-पत्वात् । संविदोऽपि हि न स्वात्मप्रकाशात्मत्वं, अर्थप्रकाशो ह्यसौ ।

तिशयो दृष्टः । तत् कचिदाश्रये समासादितपरप्रकर्षं सर्वगोचरं भविष्यति । चात्र सातिशयं काष्टाप्राप्तमवगतं यथा वियति परिमाणम् । साति-शयं च ज्ञानम् । अतस्तेनापि कचिदाश्रये परिनिष्ठातव्यम् । एषा च ज्ञा-नस्य परिनिष्ठितिर्या सर्वविषयता महाविषयतयैव यथोत्तरमतिशयागमादि-त्यत आह— यत्रापीनि सामध्येमन्तेन । अयमभिप्रायः -- सत्यं च् चक्षुपः प्रकर्षो ज्ञानस्य च, नतु स्वार्थमतिऋम्य । ५ उन्मीलितचक्षुषो हि प्रतियतः यद्यपि नीलपीतादिभेदभिन्नमनेकमपि रूपं प्रकाशत इति नैकन रूपे चक्किनियम्यते, नानादेशपरिमाणार्थपरिच्छेदाच न देशपरिमाणाभ्याम् । तथापि तु न स्वार्थमतिकम्य चक्षुषा किञ्चित् प्रकाश्यते इत्यास्ति नियमः। कश्चास्य स्वार्थः, येन सन्निकृष्यते । यथा रूपी रूपं रूपैकार्थसमवायिनश्च । रूपिणा तावद् द्रव्येण संयुज्यते 'भौतिकं हि तदि'ति प्रत्यक्षस्त्रे वक्ष्यते । रूपतदेकार्थसम्वायिभिश्व संयुक्तसमवायात् सन्निकर्षः । नचैतावता रसा-दिषु प्रसङ्गः, योग्यतासहिता प्राप्तिः सन्निकर्ष इति तत्रैव वक्ष्यते । योग्यता च कार्यदर्शनानुसारेण यथाकार्यमवतिष्ठते । अत एवातिदरवर्तिनोऽपि भाग न चक्षुपः स्वार्थाः । एवमजातातिवृत्तादयः । तदेते वेव स्वार्थेषु चक्षुः प्रक-र्षमनुभवेत्, न परविषये शब्दादौ । एवं श्रोत्रेऽपि दशीयेतव्यम् । एता-वांश्व स्वार्थे दरयते प्रकर्षो यदनतिद्रानितसूक्ष्मभावप्रकाशनम् । तिद्रह स्वार्थाच्यभिचारात् तदवच्छिन्नैव च्याप्तिरवगतेति न सर्वविषयप्रकाशनानुमा-नाय घटते । प्रतिहेर्तुवर्णित एव । ज्ञानस्यापि चायं स्वार्थो यत्रास्य कार-णमस्ति । षोढापि च प्रमाणज्ञानकारणं विभक्तं तद् यत्रास्ति, तत्र यथा-यथमभ्यासवशाद् ज्ञानं प्रकृष्यत एव, इष्यते च । षड्भिः प्रमाणैः संक्षिप्तः सर्वज्ञ इत्युक्तमेव । विस्तरेण तु सर्वेऽर्थाः प्रत्यक्षमीक्ष्यन्ते इति नैष ज्ञानस्य प्रकर्षः सम्भवति, प्रत्यक्षकारणानां स्वविषयप्रकाशप्रकर्षनियमात् । तद्धीन-त्वात् तु ज्ञानस्य तन्नियमादेव नियमः । अतो न स्वार्थमतिकम्य प्रत्यक्षस्य सामर्थ्यं सम्भवति । भविष्यद्ग्रहणमुपलक्षणं भविष्यत्यतीते वर्तमाने च । साविशेषैनिाखिलभुवनावलम्बिनि भावभेदे नो खल्वस्ति नाम भाजनमेतावतो-ऽतिशयस्य कश्चिद् यो देहस्यैवैकस्य कस्यचिल्लोमानि परमाणून् वा सङ्कलयि-तमलम् । (प्रागेव सर्वं ?) नन्वर्वतमानमपि चक्षुषा प्रकारयत एव भ्रान्ता-

१. 'हि यदा' क. पाढ: २. 'रिणी य' ख. ग. पाठः ३. 'घे' ग. पाठः

विपरीतमिदस्यते - एकात्म्ये संवदनमिति, भेराश्रयःवाद् ब्राह्मप्राहक-भावस्य, स्वप्नकाशस्वनिषयाच । एकं हि तस्वमविभागं नात्मनि वर्तित्म-र्हति । स्वात्मनि क्रियाविरोधातु . न ह्यङ्गल्यप्रमात्मनात्मानं सपृगति सूच्यप्रे वा विध्वति । कर्मकर्तारो हि तद्धमेभेदाश्रयणेनैयोभयया विशक्ष्यन्ते केरा-रादयो छवनादौ न त्वकान्तमेकात्मानः । आत्मनोऽपि माह्यमाहकभावम-नन्तरमेव समाधास्यतीति भिद्धं नैकस्य प्राह्मप्राहकभाव इति । यतु भेरे प्राह्मरुक्षणायोग इति । तद् ययुत्पत्तिसारूप्याभित्रायण तदनुमन्यामह एव उक्तदीपत्वदिवंविवस्य प्राह्मत्वस्य । यतु ज्ञानीत्पत्ती सञ्चे(द्य ? त्य)ते तर् प्राद्यं, कथमनात्मभूतमसम्बद्धं सञ्चत्यते । एवं द्येकनेव ज्ञानं विश्वं गाचरयेद् . असम्बन्धाविशेवात् । अस्ति वा ऐकात्म्ये नीलंबेदनयोः सम्बन्धः । नन्वसौ भेदाधिष्ठानः कयमेकत्राविभाग आस्पदं लभते । स्या-देतत् । ऐकात्म्येऽपि किंसम्बन्धनः स खेकात्मा स्वप्रकाश एयेति । मैयम् । उक्तो हि स्वात्मनि वृत्तिविरोधः । तस्माद् भिन्नमेव संवेदनान्नीलं ग्राह्मरु-क्षणमुपनिपततीति तद्ग्रंह भेदमातिष्ठामहे । अभेद एव तूक्तेन प्रकारेण ग्रा-ह्यलक्षणायोगः। यदा तु ज्ञानाधियोः साह्यव्यनिसकरणार्थं स्यूलानुपपत्तिश्च-लाचलोपलम्मादिभिरापादिता, तां वनोपन्यासावसरे परिहरिब्यामः । सारू-प्येण तु ब्राह्मतामनातिष्ठन्तो नेह स्थूउसिद्धावाद्रियामहे । तदेकप्रकःरामिहतः मेव हेतुत्रयम् । कथमिदानीमसम्बद्धं प्रकःशते । तत्प्रकाशे वा नःतिप्रसङ्गः । नासम्बद्धं प्रकाशते । इन्द्रियाणि हि प्रकाशकानि । तानि च प्राप्यकारित्वाद-र्थेन सम्बद्धान्येवार्थविषयमात्मनि ज्ञानं जनयन्ति । तेश्वासि ज्ञिहितमर्वतमान वा न प्राप्यत इति नािप्रसक्तिः । ज्ञानं तु न प्रकाशकं प्रकाशत्वात् । प्रकाशकं च नासम्बद्धं प्रकाशकं प्रदीपविदिति तत्प्रकारजुपामिन्द्रियाणामिष्ट एव सम्बन्धः । तत् किमसम्बन्ध एव ज्ञानार्थयोः । यद्येवं कथं घटस्य ज्ञानं नासम्बन्धः । विषयविषयिभावोऽपि सम्बन्ध एव । स चास्ति ज्ञानार्थयोः । संयागस्तु नेष्यते समवाया वा । कोड्यं विषवार्थः । येयं प्रतीतिकर्मता । प्रतीतिरिति हि किया। अस्यामात्मा कती। इन्द्रियागि करणत् । अर्थः कमे। तद् येयमर्थस्य प्रतीतो कर्मकारकता तदेव तस्य विषयत्वं तच रूपं प्रतीतेः प्रागभूतं परस्तानिष्पद्यत इत्यवस्यमाश्रयणीयम्। अन्यथा ज्ञाताज्ञातयोरविशे-

षापत्तेः । तदेव ज्ञातता(ति ? दि)पदास्पदं ज्ञानज्ञाने लिङ्गं, कथं पुनस्तद-प्रतीतायां प्रतीतौ प्रतीयते । ज्ञानविशिष्टता हि ज्ञातता । सा कथमज्ञाते विशेषणे ज्ञायते । अज्ञाता वा लिङ्गमनुपपद्यमाना वा न ज्ञानं गमयति । न द्यज्ञातं लिङ्गमनुपपद्यमानं वा लिङ्गिनमुपपादकं वोपस्थापयति । तदितरेतरा-श्रयं, ज्ञानज्ञाततयोरितरेतराधीनसिद्धित्वात् । स्वरूपमात्रेण त्वर्थो न लिङ्ग-(मि १ म)तिप्रसङ्गादित्युक्तमेव। भवेदेवं यदि ज्ञानप्रतीतौ ज्ञातः प्रतीतो भवेत् तदुत्पत्तौ तु स प्रतीत इत्युच्यते । अतः स्वयं सिद्धो ज्ञानं साधयति । यतु ज्ञानविशिष्टता ज्ञाततेति । तन्न । तत्कर्मता हि सेत्युक्तमेव । तत्कर्मभाव-श्रार्थस्य न तत्प्रतीतौ सम्भवति । किन्तिहं । तदुत्पत्तौ । तद्यमुत्पत्त्यैव ज्ञानस्याप्राप्तपूर्वो विषयः सम्प्रति प्राप्तो ज्ञानसुपकल्पयति । एव हि प्राग् ज्ञानोत्पत्तेः सुस्वापादावन्य इवासीत्, न कित्रद् विषयमज्ञासीत् । तत् केयमाकस्मिकी विषयाणां प्राप्तिरिति चिन्तयति - नहि कदाचिद् भुवा-मकस्माद भावः सम्भवति । अहेत्सापेक्षस्य गगनवन्नित्यभावापत्तेः । अभावो वा ततुकुसुमवदिति भवितव्यमस्य कदाचिद्भवतोऽर्थसन्निकर्षस्य केनापि कारणेन । न ह्यसौ तथाविधः स्वरूपेणव, नित्यतथात्वापत्तेः । नोन्द्रिय वशेन । तेष्विप सत्सु सुस्वापादावदर्शनाद् अर्थतथात्वस्य जागरायां चाच्याप्रियमाणेषु । अस्तु तर्हि तद्व्यापार एव तथात्वे हेतुरर्थस्य । न, सत्यप्यभावात् । अस्ति खल्वस्य नानार्थेः सन्निकृष्यमाणानामिन्द्रियाणा-मसाधारणो व्यापारः । किञ्चिदेव तु कदाचिज्ज्ञातं भवति । एवमेवात्म-मनसोरि सतोरर्थतथात्वादर्शनादहेतुत्वं तथात्वेन । नन्वव्यभिचारी मनसो योगस्तद्भावे हेतुभविष्यतीति । कस्य इन्द्रियाणामात्मनो वा । तन्न ताव-दिन्द्रियाणाम् । यदेव हि किञ्चिद् बहिरिन्द्रियं चक्षुरादि कायदर्शनवशा-न्मनसा संयुक्तमित्यवगतं तदेव किञ्चिज् ज्ञापयति । नेतरत् तदिन्द्रियमनो-योगहेतुकत्वेन युज्यते ज्ञातत्वस्येति तद्योगो न हेतुत्वेन कल्प्यते । आत्म-न्यपि मनोयुक्ते कस्य हेतोः किञ्चिदेव ज्ञातं नापरम् । येनेन्द्रियं सन्नि-कृष्यते चक्षुरादि तदात्ममनोयोगाज्ज्ञातं भवतीति चेद् , न । उक्तव्यभि-चारत्वात् । चक्षुस्सन्निकृष्टमपि हि किञ्चिदेव कदाचिज्ज्ञातं भवति नापरं, तदसति विशेषे नावकल्पते।

अपिच ज्ञानकर्मता ज्ञातत्वं चेतना ज्ञानमिति चानर्थान्तरमिति लोक-सिद्धम् । तद् यद्यात्ममनोयोगश्चेतना , तस्योभयसाधारण्याद् मनश्चेतन्य-CC-0. JK Sanskrit Academy, Jammmu: Digitized by S3 Foundation USA बाह्यान्तःकरणैजप्रत्यक्षनिराकरणेऽप्ययमेव भागो व्याख्येयः । न चाक्षषस्य मानसस्य वा भविष्यदादौ सामर्थ्यामेत्यर्थः । अभिच योगिज्ञानगाच्यं स-वेंमभ्यपयता कथं योगिना सर्वमनुभूयत इति वाच्यम् । यदतीताद्यपि वत-मानतया 'यो।गेभिरवसीयत इति, एवं तर्द्धतिस्मिस्तद्ग्रही मिथ्या योगि-ज्ञानम् । अथ तु यथावस्थितमेव सर्वं योगिनानुभूयत इत्युच्यतं, एवं तिही नातीत।दि।वेषयस्य प्रत्यक्षतोपपत्तिः । अनुमानेऽपि प्रसङ्गात् । एवञ्च वर्त-मानावर्तमानविषयं ज्ञानं प्रत्यक्षैंमित्यर्घवैशसम् । स्थान्मतं — कल्प-नाविरहः प्रत्यक्षत्वम् । अतीतादिविषयमि योगिनस्तर्द्रेहितम् । अतः प्र-त्यक्षमिति । तन्न । पूर्वापरकालसम्बन्धस्याविकल्पेन ग्रहीतुमशक्यत्वात् । का चेयं कल्पना । यद्यभिलापेनी प्रतीतिः, श्रीत्रमप्रत्यक्षं भवत् । अथाभि लापसंसर्गयोग्यप्रतिभासाप्रतीतिः, कल्पनासामान्यस्वसंवद्नमप्रत्यक्षं मवत्। यदप्याहुः — "नैनामेयमभिलापेन संस्जिति । तथो वृत्तेरात्मिनि विरोधा-दिति''। तद्युक्तम् । असत्यप्यभिलापसंसर्गे तत्संसर्भयोग्यस्य सामान्यात्म-नस्तत्र निर्भासात्, तावता च कल्पनात्वानपायात् कल्पनापाढत्वानुवपत्तिः। अथान्यंरूपारोपः कल्पना, योगिज्ञानमप्यजातादिषु वर्तमानरूपारापणेय वर्तत इति न कल्पनापोढम् । अभिचान्यथास्थितस्यान्ययामानाद् भ्रान्तमेव यागि-ज्ञानमभ्रान्तपदेन व्यावर्तितं कथं प्रत्यक्षम् । यथा हि तिमिरादिदोपँवश-प्रभवं केशज्ञानं भ्रान्तिभत्यभ्रान्तपदेन व्यावर्त्यते, एवं योगिनामपि सर्व-स्मिन् वर्तमानावभासं भ्रान्तमेवेत्यभ्रान्तपदेन व्यावतितं न शत्यक्षं भवत् । साक्षात्कारिता तु नानिन्द्रियजस्य ज्ञानस्य सम्भवतीति प्रत्यक्तसूत्रे व-क्ष्यामः । अपिचार्थसामर्थ्यसमुद्भवं प्रत्यक्षं योगिज्ञानं चासर्दजातायर्थस-मुद्भवं कथं प्रत्यक्षम् । एतद्पि भविष्यत्त्वप्रातिपादनेनैव सर्वं द्शितामत्यनः सन्धातव्यम् ।

स्यान्मतं — सर्वमेव प्रत्यक्षमसित्राहितावभासं, ज्ञानार्थयोः कार्य-कारणभावेनायौगपद्यात् । अतो नानेन योगिज्ञानं दुष्यतीति । यद्यवं कि-तिर्हे प्रकाशते । ज्ञानाकार एवार्थेनाहितः । एतावदेवार्थस्य प्राह्यस्य यज्जा-नाकारार्पणहेतुत्वम् । यद्येवमर्थेकदेशोऽपि नावसीयते इति दूरं सर्वज्ञानम् ।

 ^{&#}x27;णप्र' क. ग. पाठः. २. 'हाद् मि' क. पाठः. ३. 'खनप्रचक्षां च. ग. पाठः. ४. 'द्यहीतम्।', ५. 'थाप्रव्र' क. पाठः. ६. 'चर्णव', ज चक्रानव्रं,
 'ञ्जाता' ख. पाठः.

यत्तृकतमर्थस्था धर्मः परेणापि ज्ञातो ज्ञानं गमयेदिति । तद्युक्तम् । अर्थो हि ज्ञातो इतुपपद्यमानो ज्ञानकल्पनायां हेत् रुक्तः । नचासौ सर्वस्य तथा भवति । यस्यैव तु ज्ञानमुत्पन्नं तस्यासौ ज्ञात इति प्रतीतिसाक्षिकमेव । यथा यस्यैव गमनं तस्यैव देशान्तरप्राप्तिर्भवति असत्यपि गतिज्ञाने । किमा-त्मकः पुनर्रथस्थो धर्मः । उक्तं कर्मकारकतेति । नन् कर्मशक्तिरप्रत्यक्ष-सिद्धा कथं ज्ञानं गमयति। न कर्मशक्त्या ज्ञानं कल्प्यामः। कर्मणा त्वर्थेन, स त प्रत्यक्षतिद्व एव। तस्य चाप्रत्यक्षायामि शक्तौ कारकान्तरवत् प्रत्य क्षतोषंपत्तिः । कारकान्तरशक्तयोऽपि ह्यप्रत्यक्षा एव । न चैतावता तेषामप्र-त्यक्षभावः । अतः प्रत्यक्षादिप्रमाणप्राप्तो विषयो ज्ञानकल्पनायां हेतुः । प्राप्तिश्रार्थस्याभूतपूर्वावस्था सर्वस्य स्वसंविद्यत्येके । अन्ये तु हानादिव्यव-हारयोग्यंतैत्रार्थस्य प्राप्तिरित्याहुः । सैव हि ज्ञातत्वम् । तदेव हि ज्ञान-फलम् । कियाफलभागिता च कर्मत्वम् । सर्वया सिद्धं ज्ञातादर्थाज् ज्ञानानु-मानम् । येऽपि प्रत्यक्षेव संवित् स्वात्मानं विषयवदवस्थापयतीति मन्यन्ते, तैरि ज्ञानोत्पत्तेः प्रागमूतः परस्ताद् भाव्यर्थगतो धर्मभेदोऽभ्युपगन्तव्यः । नत ज्ञानप्रत्यक्षतैवार्थप्रत्यक्षता । न ह्यन्यस्मिन् प्रत्यक्षेऽन्यत् प्रत्यक्षं भवति, अतिप्रसङ्गात् । यदि संवित्प्रत्यक्षतैवार्थप्रत्यक्षता भवेद् , अनुमेयादीनाम-प्यापद्येत । अनुमानसंविदोऽपि प्रत्यक्षत्वात् । अतोऽवश्यं स्वगत एवार्थस्य विशेषो वक्तव्यः, येन प्रत्यक्षेतरते व्यविष्ठेते । अतः सिद्धं नाप्रमाणिका ज्ञेयसिद्धौ ज्ञानकल्पनेति द्वैतासिद्धिः । सर्वसंविदां त्वानर्थक्ये विषयाकार-प्रत्यभिज्ञा निर्निबन्धनैव भवेत् । एव हि पूर्वेद्यदृष्ट्रमर्थमपरेद्यः प्रत्यभिजा-नाति । तज्ज्ञानेन सह निरुद्धस्याकारस्य नोपलभ्यते । अन्यः खल्वयमद्य भुवो ज्ञानस्याकारः । अन्यश्वासौ यः प्राङ् निरूपितानेरुद्धः । कतरदत्र प्रत्यभिजानीमः । प्रमाणेतरविभागोडांप सर्वसंविदामानर्थक्येऽनुपपन्नः । न चार्थिकियाकारिज्ञानसदसद्भावनिबन्धनोऽसाविति युक्तम् । स्वप्नपरिदृष्टेष्व-प्यर्थेषु (का १ क)चिद्र्यकियाकारिज्ञानोद्ये प्रामाण्यप्रसङ्गात् । बाध्यते स्वप्न-ज्ञानमंन-तरम्, अतो न प्रमाणमिति चेत्, जाग्रज्ज्ञानमि योग्यवस्थायां बाध्यत एवेति कथं प्रमाणम् । अथ तिचरेण बाध्यत इत्युच्यते, नैतावता विशेषेण सत्यामिध्यात्वे भवतः। निह मायासुवर्णज्ञाने निरे ए ेपंशादो दृश्यत

१. 'मन्त' ख. पाटः.

नचैकरयैवमात्मत्वे दृष्टान्तः कश्चिद्दास्त ते॥ ६४॥ अग्न्याद्यो घटादीनां प्रसिद्धा ये प्रकाशकाः। न ते प्रकाश्यरूपा हि प्रकाशस्यानपेक्षणात् ॥६५॥ घाह्यत्वं तु यदा तेषां तदाक्षं प्राहकं मतम्। अक्षप्रहणकाले तु प्राहिका धीर्भविष्यति ॥ ६६॥

इति तत् प्रमाणम् । अतो यत् प्रमाणं तत् प्रमाणम् , अप्रमाणं चाप्रमाणं न त्वधेजरतीयमुपपद्यते । अतः सिद्धं ज्ञानाद् भिन्न एवार्थो प्राह्माठक्षणानुयायी ज्ञानं च साधयतीति । दृष्टान्ताभाववचनमपि नानुमानदूषणार्थं, किन्तु स्वाभिप्रेतानुमानदूषणपरिहाराय । एवं ह्यत्रानुमानमन्तर्णीतं नाविभागं द्यात्मकम् अविभागत्वाद् अन्यतरां अवदिति । यदि च कश्चित् कदाचिदग्न्यादिषु दर्शनादनेकान्तिकतां त्र्यात् ; तदर्थमिदमुक्तं 'नचैकस्यैवमात्मत्वे दृष्टान्तः किश्चदिति । त्वैतदुपरिष्टात् प्रपञ्चियविद्यतीति ।। ६४ ।।

नन्वग्न्यादीनामेकात्मनामेव प्रकाश्यंप्रकाशकता दृष्टा । अतोऽनैकान्तिको हेतुरत आह — अश्विति । अयमर्थः — येऽग्न्याद्यः प्रकाशकन्त्रया प्रसिद्धाः ते घटादीनां न स्वात्मन इति, न प्रकाशरूपाः प्रकाशात्मनः स्वरूपस्यति । किं पुनः स्वात्मनः प्रकाशस्य र ते प्रकाशकाः । निह ते-ऽप्रकाशिताः सिध्यन्ति । नच तत्सिद्धवर्थमपरसजातीयापेक्षा दृश्यते । निह प्रदीपः प्रदीपान्तरमपेक्षते । अत आह — अनपेक्षणादिति । अयमिन्त्रायः — न ते स्वप्रकाशाय स्वात्मानमपेक्षन्ते, स्वात्मनि वृत्तिविरोधात् । स्वस्य स्विस्मन् प्रकाशायोगादिति ॥ ६५ ॥

किमिदानीमश्रकाशिता एव प्रकाशन्ते, नैवमिष । केन तर्हि प्रकाश्यन्त इत्यत आह — श्राह्मत्विमिति । चाक्षुषेण हि तेजसा प्रकाशितास्ते गृ-ह्यन्ते । तत् तेषां श्राहियतृ न ग्रहीतृ । इन्द्रियचैतन्यप्रसङ्गात् । नन्वेवं तेजसस्तेजोन्तरापेक्षायां सजातीयापेक्षेत्यनवस्था । भैवम् । उक्तात्र नायनस्य तेजसः कार्थदर्शनानुसारिणी रूपिसद्धौ शक्तिसिद्धिः । बहिस्तेजसो रूप-प्रकाशकत्वदर्शनाद् देहेऽपि वर्तमानं तदेव रूपस्य प्रकाशकं भृतान्तराणां तैजसस्य च । नचेह सजातीयापेक्षा । अवान्तरजातिभेदात् । अत एवा- तस्यां तु गृद्धमाणायामन्या धीर्घाहिकेष्यते।
नन्वात्मा ग्राहको ग्राह्यो भवताभ्युपगम्यते॥ ६७॥
कथित्रद् धर्मरूपेण भिन्नत्वात् प्रत्ययस्य यत्।
ग्राहकत्वं भवेत् तत्र ग्राह्यं द्रव्यादि चात्मनः॥ ६८॥
यस्तु नात्यन्तभेदोऽत्र क वासाविष्यते मया।
प्रत्यासितिनिभित्ता तु प्रत्यगात्मप्रवृत्तिता॥ ६९॥

न्थस्य प्रदीपादयो न बुद्धिविषयाः । स्वप्रकाशत्वे च तेषामन्धस्यापि धीगो-चरा भवेयुरिति । अक्षमपि रूपरूपिरूपैकार्थसमवायिना प्रकाशकं न स्वा-त्मनः, तद्ग्रहणकाले बुद्धरेवान्यथानुपपत्तिप्रमाणिकाया ग्राहकर्त्वमित्याह— अक्षेति ॥ ६६ ॥

बुद्धिरत् बुद्ध्यन्तरवेद्येत्यनन्तरभेवोपपादितमित्याह—तस्याभिति । अत्र चोदयति — निविति । आत्मनो हि प्राहकान्तराभावादवश्यमेकस्योभ्यस्पता वक्तव्या । नह्यसावन्येन गृह्यते । प्राहकानन्त्यप्रसङ्गात् । अतं-स्तद्देवैकस्यैव ज्ञानात्मनो प्राह्यप्राहकभावो नानुपपन्न इति ॥ ६७ ॥

परिहरित — कथि बिदिति । अयमिभिश्रायः — निर्भागं हि ज्ञान-भिति वः सिद्धान्तः । नचैवंविधस्य द्वैरूप्यमुपपन्नम् । आत्मा तु केनचिदा-तमा ग्राहकः । केनचिदात्मना ग्राह्य इति किं नोपपद्यते । तथाहि — अस्यार्थसंयुक्तेन्द्रियसंयुक्तमनस्संयोगिनः प्रत्ययो नाम धर्मभेदो जायते । स चास्मात् कथि धर्मरूपेण भिन्नः । तेन चायं ग्राहकः । यत् तस्य पृथि-व्यादिद्रव्यान्तरसाधारणं द्रव्यादिरूपं तद् ग्राह्यम् । ज्ञानस्य तु नैवंविधः कश्चिद् विभागो बौद्धैरिष्यते । अतः कथं तस्य द्वैरूप्यमिति ॥ ६८ ॥

नन्वेत्रमपि तावदत्यन्तमेदो प्राह्यग्राह्कयोरिनष्ट एत्, अभेदस्यापि धर्मधर्मिणोरिष्टत्वादत आह— धरित्वति । अत्यन्तभेदो हि घटाग्न्यादी-नामप्यस्माभिनेष्यते एव । द्रव्यादिरूपेणाभेदात्। अतः कथित्रद् भिन्नयोरेव सर्वत्र पकाश्यप्रकाशकत्विमत्यात्मनोऽपि नानुपपन्नमिति । यदि तर्हि प्रत्य-

अस्मत्प्रयोगसम्भिन्ना ज्ञानस्येव च कर्तरि ।

यांशो प्राहकः द्रव्यांशो प्राह्मः, कथं तर्हि भाष्यकारः 'प्रत्यगात्मिन चैतद भवति न परत्रे ति प्रत्यगात्मवृत्तितामात्मनो मन्यते। नन्त्रेत्रं परगाचर एवाहं-प्रत्ययो भवेत्। परं हि प्रत्ययात्मनो द्रव्यादि रूपमत आह—प्रत्यासत्तीति। येयमात्मनः प्रत्यगात्मवृत्तिता भासते नायं दोषः। सर्वमेव हि नोऽनेकान्तेन परत्र प्रवर्तते। आत्मा त्वत्यन्तप्रत्यासन्त्रप्राह्मप्रहक्षभंकः प्रत्यगात्मवृत्तितया भासते। अत्यन्तप्रत्यास (न्नो १ न्नो) हि नरस्य जलाजलात्मानो तयारसौ साधारणो प्राह्मप्राहक इत्यभिधीयते इति न कश्चिद् दोष इति ॥ ६९ ॥

अपिच, अहमिति योऽयमसमस्त्रयोगः तत्सम्मित्रा विशदतस्मात्म-गोचरा संविद्रत्पद्यमाना दृश्य(न्ते ? ते ।) ज्ञानं तुन स्वगोचरं जातु जाय-मानमुपलब्धम् । अतो नात्मदृष्टान्तेन ज्ञानस्योभयहूपता वक्तं शक्या। नाहि तदहं नीलमिति कदाचिदुलद्यमानं दृश्यते। सर्वदेदम्प्रयोगसम्भिन्नवोधात्। अत उपपन्नवात्मकर्तकात्मिन संवित्तिः नत् ज्ञान इत्याह— अस्मत्प्रो-गस्तिभिन्नेति । अत्रैके वदन्ति कुमारस्वामिवादिनः — नात्मास्मस्रयोग-सम्भिन्नबोधवेद्यः । नहि वयं कार्यकारणसङ्घातातिरेकिणमयमस्मीति प्ररूपं बुध्यामहे । पृथिव्यादिद्रव्यानुभव एव स्वश्रकाशः स्वमात्मानं स्वप्रकाश्य-मात्मानं मेयं च द्रव्याद्यवस्थापयति । नहि विषयवित्तावप्रतिसंहिते पुरुषे स्वपरवेद्ययोरातिशयः सिध्यति । अतो विषया न बोद्धर्यनवभासमाने भासन्ते । नासौ तेषु । अत एव विषयवेदनोपरमे जडाकाशादिवदात्मनोऽवस्थानं स-ङ्गिरन्ते । यदा खल्वयं पुरुषः प्रक्षीणाशेषकर्माशयो मुच्यते, तदा ज्ञानकार-णानामिन्द्रियादीनामभाषादसति विषयवेदने ।चेद्रहितः खवदवतिष्ठते । निश्येषवैशेषिकात्मगुणोच्छेदलक्षणमेव हि मोक्षं मन्यन्ते । नचैवमणुरु-षार्थत्वं, दुःखोपरमस्यापि पुरुषेणार्थ्यमानत्वात् । संसारिणो हि दुःखेना-द्विग्ना अत्यन्ताय तदुच्छेदमभिसन्द्धाना गृहेभ्यः प्रत्रजन्तो दश्यन्ते । ननु सुखमप्यात्मनो वैशेषिको गुणः । तस्योच्छेदादपुरुवार्थत्वमपि भवेत् । मैवम् । सुखमपि संसारिणो नानाविधानेकदुःखसङ्कुलं नातिचिरमनुवर्तत इति महान्तस्तदिप दुःखपक्ष एव निश्चिपन्तो मोक्षायोत्तिष्ठन्ते । अतो नास्ति

विषयंवेदनोपरमे नरस्य चैतन्यम् । अत एवायमहरहस्सुखापे सन्मात्रतयावातिष्ठते । न पुनः किञ्चिज्जानाति । तत्र चानुभवे स्वप्तपिचितानामिवार्थानामुपरिष्ठात् स्मरणं भवेत् । नचैतदास्ति । अतो नानवभासमानेषु विषयेषु बोद्धा प्रख्यायते । नच विषयवित्तावस्मस्प्रयोगसम्भेदः इदम्प्रयोगसम्भेदादिति नास्मत्सम्भेदे विषयानवग्रहादात्मग्रहः । नापि विषयवित्तावासम्ग्रहे अस्मत्प्रयोगसम्भेद इत्यसमञ्जसमस्मत्प्रयोगसम्भिन्नोति । अत आह—
ज्ञानस्येति । अयमभिन्नायः — अस्मत्प्रयोगसम्भिन्नोऽस्ति बोधो न वा । यदि
नास्ति, जितमनुत्तरा गुरवः । सतस्तु किमालम्बनमिति वक्तव्यं शरीरमिनिद्रयाणि वा। न तावच्छरीरं, ज्ञातृगोचरत्वात् । अहं जानामीति ज्ञातांरमहंप्रत्ययोऽवलम्बते। नच शरीरं चेतयते भौतिकत्वाद् मृतानां चाचेतनत्वात् ,
कारणगुणपूर्वकत्वाच कार्यगुणानाम् । अत एव नेन्द्रियाणि ज्ञातृणि । नच
ज्ञानं, प्रत्यभिज्ञानात् । अयं हि पूर्वेद्युर्दष्टमर्थमुत्तरेद्यः प्रत्यभिजानानः पूर्वापरसाधारणमात्मानमनुसन्दधाति अहमिद्मदर्शमिति । तत्तु ज्ञानगोचरत्वेऽनुपपन्नम् । अन्यो हि तदा यः पूर्वेद्युर्दष्टवान् , अन्यश्रायं योऽद्य पश्यित,
क्षाणकत्वाज् ज्ञानानाम् । अतः —

''बुद्धीन्द्रियशरीरेभ्यो भिन्नोऽहङ्कारगोचरः । संवित्सामर्थ्यसिद्धत्वान्न जहात्युक्तरूपताम् ॥''

इति । तदिदमुक्तं --- ज्ञानस्यैव च कर्तरीति । ज्ञानकर्तुर्हीयमस्मत्रयोग-सम्भिन्ना संवित्तिः, न चान्यो ज्ञानस्य कर्तेत्युक्तम् । अतः संविद्धलादेवो-भयरूपतात्मनः सिध्यति

> 'न व्ववमात्मैवात्मानं ज्ञानं जानाति जातुचित् । तद्धीदं नीलमिति यत् सर्वदा परगोचरम् ॥"

यतु न कार्यकरणसङ्घातातिरेकिणं प्रतिपद्यामहे इति । किमेवं देहाद्यालम्बन् नोऽहंप्रत्ययः । तत् तावत् प्रत्युक्तमेव । नचानालम्बनोऽयम्, अत्रत्य-सिद्धान्तात् । तदयमनालम्बनमात्मानमलभमानः स्वगोचरं ज्ञातारमाक-पंति । स प्रतीतिवलिसद्धोभयरूपः पुरुषो न नोपपद्यते । देहेन्द्रियादि-सङ्कीणम्तु न विविच्योपलक्षयितुं शक्यते अयं नामासौ पुरुष इति । न चैतावता न गृहीतो भवति । निहं क्षीरोदकसंसर्गे विवेकेनागृहीते इति न गृहीतमुभयम् । एवभिहापि संमुग्धनुद्धः पुरुषः प्रत्याहारादिकं योग-मभ्यस्यद्भिर्नित्यनैभित्तिकमात्रानुष्ठायिभिरकुर्वद्भिर्निषद्धं भोगप्रक्षीणाशेषक-मीश्रयेरयमस्मीति विविच्यापरेाक्षीिकयते । न त्वयं विषयवित्तावप्ययं ना-मेति विविच्यते । येऽपि विषयवेदनावसर एव नरो गृह्यते इत्यास्थिताः, तैरप्यस्य विवेको दर्शयितुमशक्य एव । अतो नायं दोषः विवेको नावग-म्यत इति । न त्वयं विषयवदनावसरं ज्ञायते । निह तदा तदितरिकिणः कस्यचित् प्रतीतिरस्तीत्यनन्तरमेव वक्ष्यते न त्वत्रेत्यनेन । संविदेव ता-वत् तदा नावभासते, यदायत्तो मावानां भेदः प्रागेव संवेत्ता । यत्त्वेवं स्व-परवेद्ययोरनंतिशय इति। तन्न । यस्य हि ज्ञानमुत्पन्नं, तस्य विषया भासन्ते इत्युक्तमेव । अतः कथमुत्पन्नज्ञानेन संविदितमन्योऽनुभवेत् तेन वा ज्ञातं तदन्यः । नहि बोड्रसंवेदनकृतः स्वपरवेद्ययोभेदः, येनैवमापद्येत । एता-वतैव ह्येकस्यासौ वेद्यः, नापरस्य, यत् तस्य ज्ञानमुत्पन्नम् । एवमपि भवेदेतद् यद्यसत्यां बोड्वित्तौ विपर्यों न विदिता भवेयुः । तिदित्तिरेव वा विषयवेदनं भवेत्। न त्वेवं, केवलविषयांवग्रहात्। अन्यगोचरज्ञानस्या-न्यविषयत्वासम्भवात् । एवं चासत्यां विषयवित्तो पुरुषो न प्रकाशत इ-त्यपि दुरुक्तम् । एवं ह्यपरतकरणग्रामस्य मोक्षो मरणमेव शब्दान्तरेणानु-ज्ञातो भवेत् । न खल्वाप ज्ञानात्मनः पुरुषस्य सद्सत्त्वयोरस्ति विशेषः । तद्यमपवर्गद्शायां प्रकाशत एव । केन पुनरयं तदा प्रकाश्यते । न केनचित् । स्वप्रकाश एवेत्येके । नत्वेवं, स्वप्रकाशत्वनिषेपादविभागस्य । तदापि त्वयं धर्मधर्मित्वविभागाश्रयणेन प्रत्ययात्मना ग्राहको द्रव्यादि-रूपेण प्राह्य इति वाच्यम् । किमस्ति तदा धर्मधर्मिभेदः । को दोषः । श्रुति-विरोधः । श्रूयते हि 'एकमद्वितीयमि'ति । न । व्यतिरिक्तग्राह्यनिषेधात । अन्यथा ब्यात्मभेदोऽपि न सिध्येत् । नचासौ नेष्यते, मुक्तेतराविभागा-पतेः । अपिच अर्थावग्रहंनिवृत्त्यर्था एवं विसंवादा इति, तत्र तत्रोक्तम् । अताऽपवर्गेऽपि माह्यमाहकाकार एवात्मा । श्रूयते च 'जानात्येवायं पुरुषो ज्ञातव्यं तु न वेदे'ति । 'निह तदा ज्ञातुर्ज्ञसेविंपरिठोपो विद्यते । नतु विभक्तमस्त्यन्यद् यतो द्वितीयं जानीयादि'ति । तस्माञ्जानातिपद्रयो-गादवगच्छामः यदस्ति मोक्षेऽपि कर्मभावः पुरुषस्येति । जानातेरकर्मक-म्याप्रयोगात् । इयांस्त् विशेषः यदयं भूतेन्द्रियवशो विषयोपरागात् तन्छः-

याभेदान् प्रतिपद्यमानोऽविभक्तज्ञानशक्तिराभासते । निजैव त्वस्य चिति-शक्तिः । सा असति विषयोपराग आत्मगोचरैवावतिष्ठते । कथमकरणिका ज्ञानोत्पत्तिरिति चेद्, मैवम् । तदानीयिष मनसो भावात् । नित्यं हि तदात्म-यदुपेयते । आह च —

''प्रत्याहारादिकं योगमभ्यस्यन् विहितिकयः । मनःकरणकेनात्मा प्रत्यक्षेण प्रतीयते ॥'

इति । नचैवं विषयवेदनप्रसङ्गः, मनसो वहिरस्वातन्त्र्यात् । विषयवि-त्तीनां च सुखदुःखहेतुत्वेन कर्मजन्यत्वादसित कर्मसंस्कारेऽनुपपत्तः । आत्म-ज्ञानं च न कर्मजन्यिमिति विगठितिनिखिठकर्माशयस्यैव निष्पद्यते । केवठ-ज्ञानिराकरणेऽपि विषयवेदनान्येव प्रत्युक्तानि नात्मज्ञानम् । आह च

"निजं यत्त्वात्मचैतन्यमानन्दोऽध्यक्ष्यते च यः। यच नित्यविभुत्यादि तेनात्मा नैव मोक्ष्यते॥"

इति । सुस्वापेऽपि त्वात्मसंविदस्त्येवेति केचित् । अत एव सुपुप्तप्रतिबुद्धः सुखमहमस्वाप्समित्यात्मानं प्रतिसन्यत्ते । अथवा तत्र कमीश्यान्वत्तेस्तत्परं-तन्त्रं मनो न केवलमात्मानं प्रकाशयति, न विषयवित्तिविरहात् । अतो न विषयसंवेदन एवात्मसंवेदनम् । अपिचैवं मेयमातुगोचरायामेकस्यां सं-विदि भासमानयोः किंकृतः कर्मकर्तृभावः । एवं ।हे तद्विकर्मकं ज्ञानं भवेत् । यत्त्तं परसमब्रायिकियाफलभागिता कर्मतेति, तद्युक्तम् । यदेव हि इं।नोत्पत्तावाप्यते तत् प्राप्यं कर्म। तथाचात्मेति कथमस्याकर्म-त्वम् । अपिच केयं क्रिया, यत्समवायात् तत्फलभाग्तिया आत्मनः कर्तृ-त्वम् । किंपुनस्तत् । उक्तम् आत्म(म)नोयोग इति । नन्वस्य मनस्यपि समवायात् तस्यापि कर्तृत्वप्रसङ्गः । तःफलसम्बन्धश्रोभयोरप्यविशेषादा-पद्यते । तत्र चोक्तो मनश्रैतन्यप्रसङ्ग इति सिद्धं नं विषयवित्तेरेव त्रयसिद्धि-रिति । यचास्मिन् दर्शने दुःखोनरितरेव मोक्ष इत्युक्तम् । तदप्ययुक्तम् , आनन्दश्रुतेः। श्रृयते हि 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' 'आनन्दं ब्रह्मणो रूपम्' इति च । 'तदेतत् प्रेयः पुत्रादि'ति च । नच दुःखनिवृत्तिरेवानन्दः, अश्मादौ त्रसङ्गात् । स्यादेतत् । प्रत्यग्वृत्तिरूपलभ्यमाना दुःखाभावात्मना सुखम् । नचात्मा किञ्चित् प्रत्यग् जानाति अचेतनत्वादिति नासौ दुःखायत सुखा-यते वा । मैवम् । एवमपि देहिनो भिन्नावयवसंयोगी सुखदुः खसाधन- भवन्ती तत्र संवित्तिर्युज्येताप्यात्मकर्तृका॥ ७०॥ नत्वत्र करणज्ञानप्राहकाकारवेदनम् । प्राह्यत्वं येन बुद्धेः स्याद्भिन्नत्वेऽपि पूर्ववत्॥ ७१॥ अन्याकारापि संवित्तिर्यद्यन्यविषयेष्यते । ज्ञानाकारापि संवित्तिः कस्मान्नार्थस्य कल्प्यते ॥

जन्मा युगपत् सुखदुःखभोगो न स्यात् । दुःखायमान एव ह्येकत्र भागे परत्र सुखायते । तद् दुःखिनृनृतौ सुखेऽनुपपन्नम् । प्रदेशान्तरे दुःखाभावः सुखिमिति चेद्, न । स्वसंवेद्यत्वादाह्वाद्विशेषस्य, प्रदेशान्तरे दुःखाभावे च सुखे नरकान्तरे दुःखाभावान्नरकान्तरे सुखित्वप्रसङ्गः। तत्तावद् दुःखिनृनृतिः सुखम् । नचास्यामानन्दवादो गौणः, प्रमाणाभावात् । नह्यानन्दशुत्यर्थे मुख्ये गृह्यमाणे किञ्चिदनुपपन्नं, येन गौणतया व्याख्यायते । अतो विज्ञानमानन्दं ब्रह्मिति प्रतिजानीमहे । असञ्चोतितस्त्वानन्दोऽप्यसत्कत्प एवति सिद्धमन्तरेणैव विषयवेदनमस्मत्प्रयोगसम्भिन्नायां संवित्तावात्मा प्रकाशत इति ।। ७० ॥

यथा चास्मत्प्रयोगसम्भन्नसंवित्संवेद्य आत्मा द्विरूपो नैवं ज्ञानम् । नहीदं नीलिमिति ज्ञाने करणानामिन्द्रियाणां प्राहकस्यात्मनो ज्ञानस्य वाकार उपलभ्यते, नीलमात्रप्रकाशादिति न पूर्ववदात्मवदिभन्नत्वेऽपि नील् ज्ञाने तद्बुद्ध्याद्यत्वम् । नीलमेव तु तया गृह्यते । सा तु ततो ज्ञातादवन्गम्यत इत्युपपादितमेव, तदेतदाह निल्वित । दृष्टान्तार्थं करणप्राहकयोक्सपादानम् । यथेदं नीलिमित्यत्र करणिमिन्द्रयं प्राहकः पुरुषो न ज्ञान्यते, एवं ज्ञानमिप । कमैव तु केवलमत्रावगम्यते । नच कर्तृकरणिकयिमिति ॥ ७१ ॥

स्यादेतत् । ज्ञानसंवित्तिरेवेयमिदं नीटमिति । पररूपनिरूपणाकारत्वं तस्या वासनानिवन्धनम् । अनादिहिं वासना संसारिणां, तद्वशेन स्वात्मा-नमिष परिमव निरूपयित परेषामिव परं देहमात्मतया अहमिति । अत आह — अन्याकारेति । अयमभिप्रायः — संविन्निष्ठा हि नो वस्तुव्यव- अभिन्नत्वं यदा चेष्टं याद्ययाहकवस्तुनोः।
तदान्यतरसंवित्तो द्याकारं यहणं भवेत्॥ ७३॥
यदा तु याद्यमाकारं नीलादि प्रतिपद्यते।
न तदा याहकाकारा संवित्तिर्दृश्यते कचित्॥ ७४॥
तस्मादाभिन्नता चेत् स्यात् तस्याप्यनुभवो भवेत्।
याद्यो वा नानुभ्येत याहकाननुभृतिवत्॥ ७५॥
याहकयहणेऽप्येवं याद्यसंवेदनं भवेत्।
शुद्धमेव निराकारं याहकं संविद्धित हि॥ ७६॥
याद्याद्यभिन्नतायां च सा संवित्तिर्न युज्यते।
याद्यं वा न गृद्येत तद्याद्याननुभृतिवत्॥ ७७॥
याद्यं वा न गृद्येत तद्याद्याननुभृतिवत्॥ ७७॥

स्थितयः । संविचेदमिति बहिर्विपयप्रकाशात्मा जायमाना दृश्यते । यदि त्वियमेवंद्धपाप्यन्यविपया ज्ञानिवृषयेष्यते, एवं तिर्हे ज्ञानाकारा संविति-र्थिविपयासमाभिः कस्मान्न कल्प्यते । (नचासित वाधके परगोचरत्वं भ्रान्तिरिति युज्यते कल्पयितुम् । वासना च प्राचीनज्ञानजन्मात्माश्रंबः संस्कारोऽभिधीयते । नासाविस्त नास्तिकानां, नेरात्म्यसिद्धान्तात् । नापि ज्ञानमाधारो वासनायाः, क्षणिकत्वात् । नापि समनन्तरप्रत्ययो वासना, तस्य तथात्वेनाप्रसिद्धः । असाविप स्वगोचरो न परं परगोचरत्तया दर्शायितुं शकोति । अतद्रूपत्वात् ताद्रूप्यनिष्पत्त्ययोगात् । इतरथानुभवद्धपतािप तस्य न स्यात् । अनुभवाकारतां खुत्तरस्य समनन्तरप्रत्ययो वितन्तेत । तत् कस्य हेतोः । स्वद्धपानुद्धपकार्यासम्भस्थितः । अत एव नात्मगोचरादिदमिति परसंवेदनोन्यन्यपपत्तिः । परत्राहम्मानकल्पना तु भ्रान्तिः, ज्ञातृगोचरत्वादहङ्कारस्येत्युक्तमेव । न त्विह बाह्यालंम्बनत्वे ज्ञानस्य किश्चिदनुपपन्नं येनात्मगोचरन्तावश्यं कल्प्यत इति सिद्धं वाह्यालम्बनमेव ज्ञानमिति) ॥ ७७ ॥

यथा च ग्राह्यसंवित्ती ग्राहकग्रहणेऽपि वा। ग्राह्यग्राहकसंवित्तिर्नास्त्येव स्याद् द्वयोरपि॥७८॥ स वहिर्देशसम्बद्ध इत्यनेन निरूप्यते। ग्राह्याकारस्य संवित्तिर्गाहकानुभवाहते॥७९॥ परं प्रति न साध्यत्वादर्थस्याकारसिद्धये। वहिर्देशेन सम्बन्धां न हेतुत्वाय कल्पते॥ ८०॥ तस्माद् बहिरितीहेदं निष्कृष्टं ग्राहकांशतः। संवेद्यं नीळपीतादि प्रत्यक्षादेखदाहृतम्॥ ८१॥

एवं तावदन्यतराग्रहणेऽन्यतरो न गृद्धत इत्युक्तम् । तद्भदेव द्भयो-रप्यग्रहणमिति समाहृत्य दर्शयति — यथा चेति । अस्यार्थः — यथा प्राह्मग्रहणे ग्राहको न गृद्धते ग्राहकग्रहणे च ग्राह्यः। एवं च द्भयोरप्यग्रहणं भवेत् । नतु ग्राहकमात्रस्य वा ग्राह्ममात्रस्य वा । पूर्वं त्वन्यतराग्रहणदृष्टा-नतेनेतरस्याग्रहणमापादितम् । इदानीं समाहृत्योभयोरुच्यत इति प्रयोगभेद इति ॥ ७८ ॥

एतच ग्राह्मभात्रस्य ग्रहणं ग्राहकरिहतं 'स बिहर्देशसम्बद्धः' इत्या-दिना भाष्येणोक्तमित्याह — स इति । अयं च भाष्यार्थः — स एव केवलो बाह्यार्थः प्रत्यक्षमवगम्यते । न पुनर्ग्राहक इति ॥ ७९ ॥

आजस्येन त्वर्थाकारो नीठादिरित्येतात्सिद्धये वहिर्देशसम्बन्धो हेतु-तया ठक्ष्यते, तन्नानुमन्यामह इत्याह — परामिति । नहि परस्य बहिर्देशो नाम कश्चित् सिद्धः योऽर्थसाकारत्वे हेतुतयोपन्यस्येत । सर्वस्य ज्ञानाका-रत्वेनाभ्युपगमात् । अतो बहिर्देशस्तत्सम्बन्धश्च बौद्धं प्रति साध्य एव, न हेतुरिति ॥ ८०॥

तस्माद् यथोक्त एव भाष्यस्यार्थ इत्याह — तस्मादिति । अस्यार्थः — विहिरित्यादौ भाष्ये इदंशब्देनेदं नीलिमिति विकल्पस्थेन निष्कुष्टं ग्राहकांशात् प्रत्यक्षादेः प्रमाणगणस्य संवेद्यमुदाहृतं नीलोदि-मात्रम् । एतदुक्तं भवति । न स्वगोचरं ज्ञानं बहिःप्रकाशाद् , इदिमिति

न पूर्व ज्ञायते बुद्धिरित्यत्रैतद् विद्यते.। याहकस्यैव संवित्तिर्ठक्ष्यते यहणे कचित्॥ ८२॥ न स्मरामि मया कोऽपि एहीतोऽर्थस्तदेति हि। स्मरान्ति याहकोत्पादं याद्यरूपविवर्जितम्॥ ८३॥ तस्मादिभन्नतायां च याद्येऽपि स्मरणं भवेत्। याहकस्मृतिनिर्भासात् तत्राप्येषैव एद्यते॥ ८४॥

परिनरूपणात् । स्वगोचरे हि नेद्भिति प्रकाशो भवेत् , किन्त्वहिमिति । तदिह बहिर्देशसम्बन्धोपन्यासेन परगोचरतैव संवित्तरुच्यत इति ॥ ८१ ॥

तथा केवलग्राहकसंवित्तिरिप सत्यम् पूर्वं बुद्धिरुत्पद्यते नतु पूर्वं ज्ञा-यते इत्यत्रोक्तित्याह — नेति । अत्र हि पूर्वमुत्पन्नापि बुद्धिन प्रागवग-म्यते, किन्तु पश्चादिति वदता ग्राह्याकारिविनिर्मुक्तस्यैव ग्राहकस्य संवित्ति-रुक्तेति ॥ ८२ ॥

प्राग् बुद्धरग्रहणिसद्भवर्थं भाष्यकारेणोक्तं भवति हि कदाचिदेतद् यज्ज्ञातोऽर्थः सन्नज्ञात इत्युच्यतं इति । तस्यार्थः — ज्ञातपूर्वोऽर्थः कदाचिद्दस्मर्थमाणोऽज्ञातवदिभधीयते । ज्ञानमात्रं तु तद्गोचरं स्मर्यते । एवं द्वि वक्तारो भवन्ति — अस्याः श्रुतेरथों मया गुरुणा व्याख्यायमानो ज्ञातः, इदानीं प्रस्मृतवानिस्म । ज्ञानं त्वेतद्गोचरं पूर्वं जातं स्मरामीति । यथा चास्या बुद्धरग्रहणे हेतुत्वं तत्फठाभिप्रायेण. परस्ताद् वक्ष्यति 'फठत्वाद् ग्रन्थवर्णने' इत्यत्र । तस्मादि केवछं ग्राहकस्मरणाद् ग्राह्याकारिविक्तग्राहकबोधः सेत्स्यतीत्याह — केति ॥ ८३ ॥

अमेदे तु प्राह्मप्राह्मियोर्ग्राह्मवर् प्राह्मस्यापि स्मरणं भवेदित्याह — तस्मादिति । तस्माद् प्राह्मादित्यर्थः । यतस्तु प्राह्मपात्रस्येव स्मृत्या-त्मको निर्भासो भवति न प्राह्मस्य, अतोऽवगच्छामः यदनुभवकालेऽप्येषा बुद्धिरेव केवला गृहीता कथमन्यथा केवला स्मर्येत । तदेतदाह — प्राह्मिति । प्राह्मपात्रस्य स्मृतिनिर्भासात् कारणात् तत्र प्राह्मप्रहणकाले केवला बुद्धिर्गृद्धते इत्यर्थः ॥ ८४ ॥

तद्यन्ताविनाभावाद्येकाकारं हि जायते।
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां सिद्धेवं भिन्नता तथोः॥८५॥
याद्यांशो याहकांशेन गृद्धते प्राहकः पुनः।
गृद्धोतिति न वक्तव्यं याहकान्तरवर्जनात्॥८६॥
याद्यांशेनाप्यशक्तत्वान्न तस्य ।इणं भवेत्।
याहकत्वेन वैतस्य हीयेतैय दिस्त्यता॥८७॥
याहके गृद्धभाणे च धाह्यभाषप्रतस्त्रात् ।
न स्यादाकार एकश्चेदिनग्रसापि नास्तिता॥८८॥

कस्मादेवमत आह — निदिति । तत् स्मरणम् । अत्यन्ताविना-भावाद् प्राह्यप्राहकयोरेकाकारं न जायत् इत्यर्थः । तदेवभन्यतरांशान्वये-ऽन्यतरिववेकात् सिद्धो प्राह्यप्राहकयोर्भेद इत्याह — अन्वयति ॥ ८५॥

अत्र चोदयति — ग्राह्यति। अयमर्थः — यदतद् भवता आह्यत्राह-कयोरभेदमभ्युपेत्यान्यतरग्रहणेऽन्यतरग्रहणमापायते , तदयुक्तम् । नहि यद् यतो न भिद्यते तदवद्यं तद्ग्रहणे गृह्यते । नहि शन्दादिभिन्ना नित्यानित्या-दयो धर्माः शन्दग्रहणे गृह्यन्ते । अभेदेऽपितु यस्यांशस्य यदा योग्यता स तदा गृह्यते नेतर इति किमनुपपन्नम् । ग्राह्यांशस्य ग्राह्कांशसद्भावाद् ग्रहणयोग्यः, न ग्राहकांशः, तदितिरिक्तग्राहकान्तराभावात् । अतो न ग्राह्यग्रहणे ग्राहकग्रहणप्रसंक्तिरिति ।। ८६ ॥

स्यादेतत् । प्राह्यांश एवास्य प्राहको भविष्यतीति । तन्नः कर्मणः कर्तृभावानुपपत्तेरित्यभिप्रायेणाह — छि छोति । अपिच प्राह्यप्राहकभाव-मेकस्य ज्ञानस्याभ्युपेत्य भवतोभयग्रहणमापाद्यते । यदि च प्राह्यांशोऽपि प्राहको भवेद् द्वैरूप्यमेव हीयेत । ग्राहकेकस्वभावत्वापत्तेरित्याह — ग्राह-केति ॥ ८७ ॥

अथवा प्राह्मांशस्तावद् प्राह्म एव, यदि च प्राहको गृह्मेत, ततो प्राह्मेकात्मत्वं भवेदित्याह — ग्राहकः इति । अत्यत्यं चेदमस्माभिरुच्यते उभयग्रहणे एक्रूपतेति । सापि तु न सिध्यत्येव । श्राह्माभावे श्राहका-भावात् तदभावे श्राह्माभावादित्याह — न स्यादिति ॥ ८८ ॥

उद्भवाभिभवाभ्यां च याद्यायाद्यत्वदर्शनम् । यथा दीपप्रभादीनां रूपमात्रोपलम्भनम् ॥ ८९ ॥ दिवा चाग्नेः समीपस्थैः स्पर्श एवोपलभ्यते । गन्धवदृद्रवयवृत्तौ च गन्धस्यैवोपलम्भनम् ॥ ९०॥

एवं तावद् प्राहकान्तरवर्जनाद् प्राहको न गृद्यत इत्युक्तम् । अपि चोद्भवाभिभवो भावानां प्रहणाप्रहणकारणतया सिद्धो । अतो य एवांशो यदोद्भृतो भवति, तदा स एव गृद्यत इति न नोपपत्रमित्याह — उद्भ-वेति । अत्रेव दृष्टान्तमाह — यथेति ॥ ८९ ॥

रात्रौ । हे दीपप्रभादीनां रूपमात्रमुपद्धभ्यते, न स्पर्शः । अभिभृतत्वा-दित्याह - दिचेति । स्पर्शरूपयोश्य नक्तन्दिवमभिभवे चन्द्रमसः शीत-स्पर्शः प्रवलं च तारणं तेजः कारणिमति । एवं तावदिभभवे कारणान्तर-सन्निधानादाभिभृतस्याग्रहणमुक्तम् । इदानीं स्वयमपि सुक्ष्मत्वाद्भिभतं न गृह्यते इत्युदाहरणेन दर्शयति — गन्धवदिति । यदा खलु वायुना प्रेय-माणाः सूक्ष्मा द्रव्यभागा घाणेन्द्रियगोचरा भवन्ति, तदा तेषु वर्तमानेष्वपि गन्धमात्रमेवोपलभ्यते न द्रव्यमभिभूतत्वात् । सा पुनरियं द्रव्यसङ्कान्ति-रयुक्तेति मन्यन्ते । यदि खलु तिलादिषु चम्पकादिद्रव्यमेव सङ्कामेद् एवं मृद्यमानेषु तेषु चम्पकगन्धो नश्येत् पुष्पस्थ इव । चम्पकादिद्रव्येषु मृद्य-मानेषु तद्गन्धस्य नाशो दृष्टः । एवं तिलस्यकुसुमावयवमर्दनेऽपि भवेत् । यः खलु स्थूलेष्वेव कुसुमेषु मृद्यमानेषु नश्यति, स कथं स्क्ष्मावयवस्थं न नङ्क्ष्यतीत्युत्प्रेक्ष्यते । अत्रश्चम्पकादिसान्निधानाद् गन्धान्तरमेव तिलादिष् जायते इति मन्यते । एवमप्स्विधसंयोगाद् गुणान्तरागमो वक्तव्यः। नाम्नि-सङ्कान्तिरनुपलम्भनात् । स्पर्शमात्रमेव हि तत्राप्तेर्वयमुपलभामहे, नाग्निम् । अपिचायं तपस्वी द्रव्यसङ्कान्तिमातिष्ठमानः सुराघ्राणे पतेत् । सुरात्रस-रेणूनां घ्राणोदरेण वक्त्रसञ्चारात् । अत आत्मवधायैवेयं द्रव्यसङ्कान्तिराश्रिता भवेत् । अत्राभिधीयते — न तावत् स्वाश्रयपरित्यागेनाश्रयान्तरं गन्धो गच्छतीति सम्भावयामः । गुणानामस्त्रतन्त्रत्वात् । आश्रयपारतन्त्र्यमेव हि तल्लक्षणम् । गुणान्तरमपि न तावत् सन्निहितेष्वाकाशानिलादिषु कुसुमसम्प-

न गुणान्तरसंवित्तिर्ययात्राभिभवात् तथा। नाकारान्तरसंवित्तिर्याद्यश्चाहंकबुद्धिषु॥ ९१॥ प्राह्यादनन्यभ्तोऽपि कश्चिन्नैवोपलभ्यते। नित्यानित्याद्यो धर्माः शब्दादिमहणे यथा॥ ९२॥ अभेदं वाभ्युपेत्यायं प्रसङ्गो यदि गीयते।

कीज्जायते इति वाच्यम् । तेषु गन्यस्यात्यन्ताभावात् । नापि नासिकाया-मेव गन्धान्तरं जायत इति वक्तव्यम् । अतिद्रुत्वेन कुसुमासंसर्गात् । अतः कुसुमावयवा एव दृष्टतद्गन्धसम्बन्धा वायुना प्रेयमाणा प्राणोदरं यावदागता गृद्धन्त इति प्रमाणवती कल्पना । योऽपि मर्दने गन्धनाग्र उक्तः, सोऽप्य-युक्तः । सूक्ष्मा हि तत्र कुसुमावयवाः सङ्गान्ताः । न ते मृद्धन्ते । अतो गन्धो न नद्यतीत्युक्तम् । योऽपि गन्धाष्टाणे सुरापानदोषोऽभिहितः, नासौ । पानं हि सुराया निषिद्धं, नाष्टाणम् । अल्पस्तु तदाष्टाणे दोषः । नच सुरां जिधन् पिवतीत्युच्यते । अतो न सूक्ष्मावयवानां नासिकासिन्न-धानमात्रात् सुरापानापित्तिरिति सिद्धं गन्धवदेव द्रव्यं तत्र वर्तते सूक्ष्म-त्वात् नु नोयलभ्यत इति ॥ ९० ॥

एवं दृष्टान्ते विभिन्नस्याग्रहणमुक्त्वा प्रकृते योजयति — नेति । यथा दीपप्रभादिषु गुणान्तरसंवितिनास्ति, यथा च गन्धवद्द्रव्यवृत्तौ द्र-व्यस्य, एवं ग्राह्मांशबुद्धौ आहकांशबुद्धौ वाकारान्तरसंवित्तिनं भविष्यतीति ॥ ९१ ॥

इंद चापर आह्यादभिन्नमेन न गृश्वत इत्याह — ग्राह्यादिति । अस्ति कश्चिद् धर्मभेदः यो आह्यात् शब्दादभिन्नोऽपि नोपलभ्यते नित्यत्वा-दय इन शब्दप्रहण इति ॥ ९२ ॥

इदं तु चिन्तनीयम् — कस्येदं प्रत्यवस्थानं 'प्राद्धांशो प्राहकांशेने'-त्यादि । न तावद् वौद्धस्य । स द्धविभक्तस्यैव बुद्धयात्मनो प्राह्मप्राहक-संवित्तिभेदभिन्नस्य प्रहणमातिष्ठते । यदाह —

''अविभक्तोऽपि बुद्धचात्मा विपर्यासितदर्शनैः। प्राद्धप्राद्दकसंवित्तिभेदवानिह रुक्ष्यते॥'' एकस्मिन् गृह्यसाणें हो न गृह्येतापरः कथम्॥ ९३॥ तस्मात् यत् स्याद्यदा योग्यं तस्येत यहणं तदा । द्रयं च त्वदुपन्यस्तं शक्त्यभावान्न गृह्यते ॥ ९४॥ कुतोऽयमेकवस्तुत्वे योग्यायोग्यत्वसम्भवः । उद्भवाभिभवात्मत्वं कथं चैकस्य कल्पितम्॥ ९५॥

इति । अतस्याकारस्यंव ज्ञानस्यानुभवात् कथमन्यतरांशाप्रहणेन प्रत्यवनिष्ठते । भ्रान्तिकाल्पतं तु प्राद्धादिविभागं चौद्धा मन्यन्ते, न त्वप्रतिभानमेव तेषाम् । अतः कस्येदं प्रत्यवस्थानमिति । सत्यम् । नात्र चौद्धश्रोद्धाद्धादिविभागं चौद्धाः । पार्श्वस्थवचनमिदम् । एवं हि कश्चिद्प्र पार्श्वस्थो वद्ति — किमिदं प्राद्धप्राहकभावमभ्युपेत्येव भवता द्विरूप्यहणमापाद्यते । नहि प्राहक्स्य प्राहकान्तरं विद्यते तद्ग्रहणं च द्वेरूप्यहानिः तच्चाभ्युपेतपेवेति कथं विद्यपिताभिधानं मीमांसंकस्य । दृष्टा चाभदेऽप्युद्धवाभिभत्रादिकृता ग्रहणाप्रहणव्यवस्थित । स एवदानीं चौद्धाभिप्रायेणाह — अभेदभिति। ग्राह्यप्राहकयोहिं पारमार्थिको भदो नेष्यत एव । एकरूपस्थेव तु कुद्धचात्मनस्तथा प्रकाशाभ्युपगमात् । अतो योऽयं कुद्धचात्मनः प्रकाशः स एव तयोरिति किमिति तद्रहणे न गृहीतं भवति । अपिच, अभेदभभ्युपेत्यास्मान् प्रति प्रसङ्को गीयते कथमभेदे प्राह्मग्रहकव्यवस्थेति । तच्चायुक्तम् । कथं द्यभिन्नस्य तत्त्वस्य किश्चद्वगृहीतं नाम सम्भवति । यदि त्वभेदो नाभ्युपेयते, नायं प्रसङ्को गातुं शक्यते । भिन्नत्वादेवाग्रहणे। पर्ततिति ॥ ९३ ॥

पूर्वपरिचोदनामिदानीमुपसंहर्रात — तस्सादित । यद्धि श्रहण-योग्यं तद् गृद्धते यस्य च श्राहकसद्भाव उद्भवा वा तद् श्रहणयोग्यम् । अतः पूर्वोपन्यस्तस्य शाह्यशहकात्मना द्वयस्य किञ्चिदेव श्रहीतुं शक्यं नेतरिदति श्रहणशक्तचभावान्नोभयं चोदनीयमिति॥ ९४॥

अत्र परिहारमाह — कुत्र इति । अयमभिप्रायः — न ताबद्धान्ति-काल्पिता ग्राहकादिविभागः, 'बाधविरहात् । तथापिवा भ्रान्तित्वे संवि-दूपेऽपि तत्प्रसङ्गादमानात्मतापत्तिः । तद्यं वास्तवा ग्राह्यादिविभागो नैकस्मिन्नद्वितीये ज्ञानात्मिन सम्भवतीति प्रथममुक्तं 'नैतदस्ती'त्यादिना । पकांशाभिभवे च स्यादितराभिभवोऽपि ते। तथा तस्याभिभृतत्वाद प्राह्यत्वं नच युज्यते॥ ९६॥ अयोग्यता विकल्प्येवं दृष्टान्ता येऽत्र कीर्तिताः। रूपादिभेदात् तत्र स्यादुद्भवाभिभवाद्यपि॥ ९७॥ यदाप्येकान्ततो भेदो रूपादेनं परस्परम्। तदापि द्रव्यरूपस्य परिणामस्तथा तथा॥ ९८॥

पुनश्च 'अभिन्नत्वं यदा चेष्टमि'त्यादिना एकस्यैव द्वैरूप्यमङ्गीकृत्योभय-ग्रहणप्रसिक्तरापादिता । तत्र नैप परिहारो घटते अयोग्यत्वादिभभूतत्वाद-न्यन्न गृह्यते इति । नद्येकस्मिन् ज्ञानांत्मिनि योग्यायोग्यत्विमाग उद्भवा-भिभवात्मत्वं वा सम्भवति । अतोऽवश्यमभिन्नत्व इष्टेऽन्यतरसंवित्तौ द्व्या-कारग्रहणेन भवितव्यमिति ॥ १५॥

किं पुनरेकस्योद्भवाभिभवात्मत्वं न सम्भवतीत्यतं आह — एकेति । एकं हि प्राह्मग्राहकाभिधानं तत्त्वम् । तत्र यदि प्राह्मग्रां प्राम्भृतः कथं तद-भिन्नो प्राह्मांशो नाभिभृत इति शक्यते वक्तुं, विरुद्धधर्माध्यासेन भेदापत्ते-रिति । एवं चोभयाभिभवे प्राह्मांशस्यापि प्राह्मत्वं न स्यादिति न किश्चित् तत्त्वं सम्भवेदित्याह — तथिति ॥ ९६ ॥

एवमयोग्यतापि विकल्पनीया किमुभयमयाग्यमेकं वा । यद्युभयं न किश्चिद् गृह्यत इति शून्यतेवापद्येन । यदि त्वंकमयोग्यमितरन्नेत्युच्यते तदे-कन्नाद्वितीय नोपपन्नमित्याह — अश्रोग्ध्यतेति । ये पुनरत्र दृष्टान्ता उक्ताः प्रदीपप्रभादिषु रूपादयः, तत्रोद्धवाभिभवाभिधानं युज्यते । रूपादीनां परस्परभेदेन तत्रोद्धवाभिभवोपपतेः । भिन्नं हि स्पर्शाद्र्पं, तद्रात्रौ रूपोद्भवे-ऽभिभूतस्पर्शो न गृह्यत इति किमनुपपन्नम् । तदेगदाह — दृष्टान्ता इति । आदिशन्दाद् योग्यायोग्यभेदोऽपीति । स्वरूपभेदानुविधाय्युद्धवाभिभवादि-भेदोऽपीत्यर्थः ॥ ९७ ॥

ननु नास्ति रूपादीनां पारमार्थिको भेदो महान् खल्वयं क्लेशः यद् द्रव्यादेव तेषां भेदोऽभिधीयते। परस्परभेदास्तु क्लेशतरेणोपपाद्यन्ते। अत एक-मेव द्रव्यादिरूमं श्राहकभेदाद् रूपादिभेदभिन्नमामासते मुखमिवादर्शभेदा- अभिन्नत्वेऽपि न प्राह्ममिति यच्चान्नवीद् भवान्। कृतकत्वादिधर्माणां धीभेदेऽनन्यता कथम्॥ ९९॥ नह्मन्यत् प्रत्ययादास्ति भिन्नाद् प्राह्मस्य भेदकम्। नचेयत्तेव भेदस्य देशतो मूर्तितोऽपि वा॥ १००॥

दिति मन्यन्ते । अतस्तत्राप्यभेद एवोद्भवादिव्यवस्था दृष्टेति न कश्चिद् विशेषः । अत आह — छदापीति । अयमभिपायः — यदि तावदस्प-स्सिद्धान्तो रूपादावाश्रीयते, ततस्ते द्रव्यात् परस्परतश्च भिद्यन्त एव । अथ मतान्तरेण, तथापि न तावदेकस्योद्भवाभिभवावपि सिध्यतः । अतोऽस्म-न्मतेऽपि हि यथैकमेव मृदूपं घटशरावादिपरिणामभेदभिन्नमेवमेकमेव द्रव्य-रूपं रूपादिभिः परिणामभेदैभिद्यत इत्याश्रयणीयम् । यत्तु एकस्यैव द्रव्य-रूपस्य प्राह्कभेदाद् भेद इति, तदतिस्थवीयः । युक्तं हि मुखेषु प्रत्यभि-ज्ञानादौपाधिकभेदाश्रयणमादर्शभेदाश्रयणेन । न त्विह तथेति वरं परि-णामवाद एव । तत्र च नैकस्योद्भवादिव्यवस्था लोके दृश्यते । यस्त्वयमा-किस्मिको रूपस्य स्पर्शात्मना परिणामः पुनस्तस्यैव रूपात्मना, स निर्नि-मित्तो न वक्तुमुचितः। एकस्यैव च द्रव्यस्यैकं रूपं दिवा गुणान्तरोद्भवेना-भिभूतं यद् नक्तं पुनर्बुध्यते, तन्नोपपन्नम् । परिणामे नहि दध्यात्मना परि-णतं क्षीरं पुनः क्षीरात्मना परिणतं दृश्यते । अतः स्वभावादेव द्रव्यात् परस्परं च रूपादयो भिद्यन्ते इत्येतदेव साम्प्रतम् । यथा चासत्यपि देशा-दिभेदे भेदः सिध्यति तथानन्तरमेव वक्ष्यति । तदुपेक्ष्येव सावत् परि-णामवादमभिदध्महे नैवमप्येकस्योद्भवाभिभवाविति ॥ ९८ ॥

यदपीदमपरमुक्तम् प्राह्मादिभिन्नमिप किञ्चिन्नानुभूयते शब्दादौ नि-त्यत्वादीति, तदनुभाष्य दूषयति — अभिन्नेति । यथा हि बुद्धिभेद-निबन्धनो रूपादीनां भेदः, एवं कृतकत्वादिधर्माणां शब्दाद् धर्मान्तरेभ्यश्च धीमदकृतं भेदमभिद्धाना न दण्डेन वारियतुं शक्या इति ॥ ९९ ॥

कि पुनरेषां भेदे कारणमत आह — नहीति । द्रव्यगुणकर्मा-ण्येव तावद् भिद्यन्त इति किमत्र कारणमन्यदतः प्रत्ययभेदात् । स चाय-मविशिष्टः कृतकत्वादिधर्मभेदेऽपीति तत्कारणकस्तेषां भेद इति । ननु कारकाणां हि सम्बन्धः कार्येः कृतकतोच्यते । विभागोऽवयवानां च भवेत् कचिद्रानित्यता॥१०१॥ बुद्धयादेरात्मरूपादिस्थानं नाशित्वमुच्यते । नित्यत्वं सर्वदा सत्ता वस्तुत्वं सैव कीर्त्यते॥१०२॥ प्रमाणज्ञानसम्बन्धः प्रभेयज्ञयतोच्यते । सर्वत्र चात्र भिन्नत्वमस्ति केर्नचिद्रात्मना॥१०३॥

नामीषां देशभेदो वा मूर्तिभेदो वा दृश्यते। अतः कथं ते भिन्नाः, अत आह — नचेति । न नः पारिभाषिको भावानां भेदः। संविदेकशरणा हि वयम् । सा च भिन्ना भेदमभिन्ना चाभेदं व्यवस्थापयति । न तु देशतो मूर्तितो वा भेद इति इयत्तेव परिभाष्यत इति ॥ १०० ॥

कीदशी पुनिरयं कृतकता, या बुद्धिभेदिभिन्नावगम्यते अत आह — कारकाणा मिति । योऽयं कार्यद्रव्याणां घटादीनां कारकेः कुलालादिभिः सम्बन्धः, सा कृतकता । 'कृतद्भितसमासेषु सम्बन्धाभिधानं त्वतल्भ्या-भि'ति स्मृतेः । सेयमीदशी कृतकता कथं शब्दादिभिन्नत्युच्यते । अन्यो हि तदा शब्दो गकाराद्याकारः । अन्या चेयं कृतकता तस्य तत्कारकैः सम्बन्ध इति । अनित्यता तु सावयवानां घटादीनां तावदवयवविभागातिमके-त्याह — विभाग इति ॥ १०१॥

निरवयवानां तु बुद्धचादीनामवयविष्ठिषात्मकानित्यस्वासम्भवाद् योऽयमात्मनोऽपरिणामरूपेणावस्थानं तन्नाशित्विमत्याह— बुद्धीति । ना-शित्वमनित्यतेति नित्यतायाः स्वरूपं दर्शयति — नित्यत्विमति। वस्तुत्वस्य सत्तातः केचिद् भेदं मन्यन्ते, तत् तु नेष्यत इत्याह — वस्तुत्विमिति । सत्तैव वस्तुत्वं नापरं किश्चिदित्याकृतिग्रन्थे वक्ष्यत इति ॥ १०२ ॥

प्रमेयताज्ञेयते अपि प्रमाणज्ञानसम्बन्धात्मिकं शब्दाद् भिन्ने एवेत्याः ह — प्रमाणिति । ज्ञानत्वं 'प्रमाणितरज्ञानसाधारणिमिति भेदेन ज्ञानसम्बन्धप्रभाविता ज्ञेयतोक्ति । सर्वत्र चात्रासत्यिष देशादिभेदावसाये केनापि स्वसंवेद्येनात्मना भेदोऽवसीयत इत्याद्द — सर्वत्रेति ॥ १०३ ॥

21

तस्माद् यथेव रूपादेवेंदाभेदादिभिर्विनां।

बुद्धिभेदेन भेदोऽस्ति तथेवात्र प्रतीयताम्॥ १०४॥

अत्यन्तभिद्यातामाभिर्नेव कस्याचिदिष्यते।

सर्वं हि वस्तुरूपेण भियते न परस्परम्॥ १०५॥

सर्वं च कृतकत्वादि क्रियाहेत्वायपेक्षया।

गृद्यते तद्संवित्तावभेदेऽपि न गृद्धते॥ १०६॥

शाने नैवंविधो भेदो नापेक्षान्यत्र विद्यते।

परस्परेण चापेक्षा स्याच्चेत् सन्निहितश्च सः॥ १०७॥

अतो यथैवास्मन्मते बुद्धिभेदमात्रप्रभावितो रूपादीनां भेद इष्यते असत्यिप देशादिभेदे, तथैवैतेष्विप शब्दादिधर्मभेदेषु भेदोऽस्तीत्युपसं-इरति — तस्मादिति ॥ १०४ ॥

नन्वेवमिष तावदत्यन्तभेदो नैषामिष्यते, कथित्रद् भेदात् । अतः सिद्धमभिन्नस्योद्भवादय इति । न सिद्धम् । अत्यन्तभिन्नता हि नास्माभिः कस्यचिदिष्यते, सर्वस्य सदाद्यात्मनाभेदात् । अस्ति तु केनापि रूपेण भेद इति तदाश्रयणेनैव विरुद्धधर्मसम्बन्धः समाधीयते । नचैतद् बौद्धसिर्द्धान्ते ज्ञानस्य सम्भवतीत्यभिष्रायेणाह — अत्यन्तेति ।। १०५ ॥

किंपुनः कारणमभिन्नस्यापि शब्दात् कृतकत्वादेरग्रहणमिति । भेद-स्यापि विद्यमानत्वादितिचेद्, हन्तेवमभेदोऽपि वास्तव इति किन्न शब्द-प्रहणे गृह्यते, अत आह— सर्च चेति । यदेतत् कृतकत्वादिधर्मजातमुप-न्यस्तं तत् सत्यपि शब्दाभेदे कियाहत्वाद्यपेक्षया गृह्यते । निह् वस्त्वस्ती त्येव ग्रहणं भवति । अपितु ग्रहणेतिकर्तव्यतासापेक्षम् । कृतकत्वस्य च किया कुलालादिव्यापारः । तद्धेतुश्च कुलालादिः । जिघृक्षा च ग्रहणकारणम् । अतस्तदसंवित्तावभेदेऽपि शब्दान्न ग्रहणं कृतकत्वादीनाम् । अत्यन्ताभेदे तु ग्रहणादिव्यवस्था न सिध्यत् । नचासावस्माभिरिष्यत इति ॥ १०६ ॥

नचायं धमधिमकृतो भेदो ज्ञाने सम्भवति । अद्वितीयत्वात् तस्य । नापि क्रियाहेत्वादितुल्यसंपक्षणीयान्तरमस्ति यत्कृता प्रहणाग्रहणव्यवस्था ननु याहकमित्येवं याद्यभित्यपि वा मातिः। नीलादिप्रहणे नास्तीत्यपेक्षा कथमुच्यते ॥ १०८॥ मा भूदेवं तथाप्यत्र झाकारं प्रहणं भवेत्। एवं चागृद्यमाणे वा ज्ञाने ह्याकारता कथम् ॥१०९॥ उत्तरोत्तरविज्ञानविशेषाद् या प्रकल्प्यते। प्राहकाकारसंवित्तिः स्मरणाद्यानुमानिकी ॥११०॥

भवेत् । ज्ञानातिरिक्तवस्त्वन्तरामावादित्याद् — ज्ञान इति । अन्यश्रानपे-श्वेत्यसहमानः श्रत्यवतिष्ठते — परस्परेणेति । अयमनिश्रायः अपेक्षार्थ एव तायद् दुःश्रतिपादः । अभिन्ने तत्त्वे किं केनापेक्ष्यते । उपेत्यापि बृमः । य एव कश्चिदपेक्षिष्यते श्राहको वा श्राह्यो या, स एव सान्निद्धितः । अत्य-न्ताभेदात् तयोः । अतो नाग्रहणकारणमन्यतरस्यापीति व्यात्मकप्रहणप्रसङ्गः ॥ १०७॥

अत्र चोदयति — सन्चिति । यदेतदपेक्षामभ्युपत्य भवतोच्यते सिन्निहित इति, तद्युक्तम् । निह् ना नीलिदिग्रहणे अद्यमिदं आहको वाय-मिति बुद्धिरूत्पद्यते । अता अध्याहकत्वेनानयगमात् कथं तयोः सिन्निधानमपेक्षा कथमुच्यत इत्यपेक्षाभ्युपगमो न युक्त इत्यथेः ॥ १०८ ॥

परिहरति—मः भूदिति। यद्यपि श्राह्योऽयं श्राहकोऽयमिति वा न विकल्प्यते, तथापि तावदेकात्मनः सर्वेणैवात्मना गृहोतत्वाद् यदेवापेक्षितं तदेव लभ्यत इति युक्तमेव वक्तुम् । अन्योऽयं श्राह्योऽयं श्राहकोऽयमिति शब्दविकल्पः । अन्यच ज्ञानरूपम् । तचेत् समग्रं गृहीतं, ।कमपरमपेक्षणीयं यद्ग्रहणादुभयांशचोधो न भवदिति । एवगापचेदुभयात्मकं न गृह्यते, कथं द्यात्मकं भविष्यति । अतः सिद्धं न स्थात्मकं ज्ञानामत्यमिश्रायेणाह एव-मिति ॥ १०९॥

एवंतावद् यदुक्तं सत्याप द्यात्मकत्वं न मात्मकं गृह्यत इति, तिन्नि राकृतम् । इदानीं द्याकारमेषं ज्ञानं गृह्यतं इति वद् बौद्धरुक्तं तद् द्वायतु-मुपन्यस्यति — उत्तरोक्तरेति । एवं हि बौद्धा भन्यन्त — स्वसंबद्ध-ज्ञानस्य द्विरूपता । तिद्ध जानामि घटमित्येवात्पद्यते । तत्र जानामीति एकाकारं किल ज्ञानं प्रथमं यदि करूप्यते।
ततस्तद्विषयाप्यन्या तद्वृषेत्र मतिर्भवेत् ॥ १११ ॥
घटित्रज्ञानतज्ज्ञानित्रेशेषोऽतो न सिध्यति।
माहकाकारसंवित्रौ त्वाकारप्रचयो भवेत्॥ ११२ ॥
जायते पूर्वित्रज्ञानं द्याकारं तत्र यत् परम्।
तस्यात्मीयश्च पूर्वौ च विषयस्थावुपप्लुतौ॥ ११३॥

प्राह्कांशः। घटमिति च प्राह्मांशः। तदेवं स्वसंवेधेऽपि ज्ञानस्य द्विरूपत्वे यो नाम मूढां न सम्प्रतिपद्यते, तत्प्रतिबोधनार्थमुत्तरे। तरिवज्ञानिवशेषिनिर्देशो बौ-देरिभमतः। एवं हि निर्दिशन्ति घटज्ञानं जानामीति। तदिह पूर्वेण विषयाकारेण प्राह्काकारेण च रूपितो द्वितीयज्ञानस्य प्राह्काकारः प्रचितो निर्भासते। तदाद्यस्य द्विरूपत्वे घटते। यदि त्वाद्यं प्राह्माकारमात्रं वा प्राह्काकारमात्रं वा भवेत्। तत्रो द्वितीयाद्यपि तद्भोचरं तदाकारमेव भवेत्। तत्राद्यस्य प्राह्मान्नत्वे द्वितीयमपि ज्ञानं घट इत्येवोत्पद्यते। तत्र शब्दत्रयेण निर्देशोः नोपप्यत घटज्ञानं जानामीति। नद्धनातुराणामनर्थको नाम निर्देशो भवति। एवं च तृतीयादिज्ञानेषु चतुष्ट्यादिभिनिर्देशो दर्शायतव्यः। तस्मादुत्तरोत्तरज्ञानिवश्चाद्यगम्यते अस्ति ग्राहकाकारसंवित्तिरपीति। यदिष चेदमपरं द्याकारवेदने कारणमुक्तं

'स्मृतरुत्तरकालं च नद्धसावविभावितः।"

इति । यथा खल्वयं स घट इति प्राह्मं स्मरित, एवं घटज्ञानमज्ञासिषमिति जानातिवाच्यं प्राह्कांशमपि । नचानवगतपूर्वार्थविषया स्मृतिः सम्भवतीति पूर्वानुभवप्रतिवन्धात् स्मरणादानुमानिकी पूर्वं प्राहकाकारसंवित्तिः कल्प्यत इत्याह — स्मरणादिति ॥ ११०॥

तदेव प्रपश्चयति एकाकारिमिति सार्धेन । इदं च प्रागेव व्याख्यातिमिति । यदि तु प्राहकाकारी गृद्धते इत्याश्रीयते, तदाकारप्रचय-दर्शनमुपपन्नं भवदित्याह प्राहकेति ॥ ११२ ॥

कथमुपपन्नमित्यत आह जाग्यन इति । पूर्व हि घटं जानामीति ज्ञानं श्राह्यशहकाकारम् । तत्र तस्मिन्नेव विषयमूते । यत् परं घटज्ञानं जा-नामीति ज्ञानम् । तस्यात्मायश्च श्राह्काकारः । पूर्वी च स्वविषयभूतप्राप्य- परेच्वाकारवृद्धेयवं पूर्वभये। भिन्नता तथा। याद्यवत्स्मरणात् पश्चात् संवित्ते। याद्दकः पुरा ॥ न तावदेवमाकारान् पद्यामः प्रचयाान्वतान् । विषयव्यपदेशाच्च नर्ते ज्ञाननिरूपणस् ॥११५॥

ज्ञानस्थौ प्राह्मग्राहक।काराबुप-छुतो भवतः । एवं व्याकारवेदनमुपपन्नं भवतीति ॥ ११३ ॥

अनेनेव प्रकारेण तृतीयादि वापे ज्ञानेष्वाकारवृद्ध्या पूर्वपूर्वभ्यो भिन्नता सिध्यित । इतस्या तु पूर्वस्य केवलशासाकारत्वे स्वाकारसमर्पणेन विषयभावादुत्तरमपि तत्सदृशं घटात्मकमेव भवेदित्ययुक्तम्। एवं केवलप्राह-काकारत्वे पूर्वस्योक्तरभापि ताद्रूष्यान्न वैलक्षण्यं सिध्येत् ।

"।नेराकारत्वपक्षेऽपि तुल्यतेव प्रसप्यते। निराकारत्वसामान्यात् प्राचीनोत्तरसंविदोः॥"

इत्यभिप्रायेणाह — परेष्टियाते । एवं तावदुत्तरोत्तरिवज्ञानिवशेषादित्येतत् प्रपिश्चतम् । स्मरणाचानुमानिकीत्येतादेदानीं प्रपश्चयाते — प्राह्मिति । इदं च प्रागेव व्याख्यातिमिति ॥ ११४ ॥

आकारप्रचये तावत् परिहारमाह — नेति । अयम्थः — नेतिरोतरिवज्ञानेषु प्रचयान्विता आकारा द्र्यन्ते, नोलाद्याकारमात्रप्रतिभानात् ।
सर्वदा हि नो विषय एवदमिति बहिनिर्भासते । कदाचिदेव तृद्मृतिज्ञासस्यानाकारज्ञानश्रतेभानमिति विणितमसकृत् । अतो न ज्ञानारुढमाकारद्वयं
द्रयत इति संविद्यमाणकमहं नीलाभत्यनवगतेः । कस्ताहे घटं जानामीति
जानात्यर्थः । नावश्यं विषयचोधेषु जानातिः प्रवर्तते । घटोऽयमित्येव प्रतीतेः । यदा तु ज्ञानमेव जिज्ञासितं भवति तदार्थस्य ज्ञाततावशेन ज्ञानमित्र प्रतीयत । तत्र चायं जानातिप्रयोगः । न चैतावता ज्ञानमेव द्र्याकारं
भवति, विदिते बहिविषयाकारे पृथगेवदमनाकारज्ञानमिति । यद्यनाकारस्यव ज्ञानस्य संवदनं, कथन्ताहे नोलाकारं पाताकारं ज्ञानमिति व्यपदेशोऽत आह — विषयति । अयमभिप्रायः — न तावज् ज्ञानमाकारवत्तया द्रयते, बहिराकारत्ववदनादित्युक्तम् । यस्तु नीलाकारं ज्ञानमिति
व्यपदेशः, न तेनाकारवत्ता ज्ञानस्य किव्यति । विषयो ।हे निलादिय्यन्
देशभाषनम् । तद्व्यपदेशेनवं च ज्ञानं व्यपदिश्यते न तु तर्कालम् ।

तस्माज् ज्ञानात्मेनकत्वे याद्यभदिनवन्धनः। संवित्तिभेदः सिद्धोऽत्र किमाकारान्तरेण नः॥११६॥ निराकारत्वसाम्येऽपि यथाकारवतां ध्रुवस्। भेदः स्वाभाविकस्तद्वज्ञानानां किन्न सिध्यति॥ स्मृतेक्त्तरकालं चेत्येतन्मिथ्यैव गीयते। तदैव द्यस्य संवित्तिरर्थाप्त्योपजायते॥ ११८॥

कस्य हेतोः परव्यपदेशेन व्यपदिश्वत इति चेद्, न । तं विना व्यपदेष्टु-मशक्यत्वात् । निह तद्वापदेशमन्तरेण निरूपयितुं शक्यमीदशं नामेदं ज्ञानमिति, स्वयमनाकारत्वात् संविदामिति ॥ ११५ ॥

यत्तु निराकारत्वपक्षे सर्वसंविदां तुल्यतेव प्रसज्यत इत्युक्तं , तदयुक्तम् । अनाकारत्वेऽपि प्राह्यभेदप्रमाणकत्वाद् भेदस्य, प्राह्या हि विषयाः संवित्ती प्रमाणम् । ते च भिन्ना द्रयमाना भिन्ना एव संवित्तीरवस्थापय-तिति । अतस्तद्भेदसिद्धये तत्समवेताकारान्तराभ्युपगमो न युक्त इत्याह — तस्मादिति । प्राह्यभेदनिबन्धनस्तत्प्रमाणक इत्यर्थः ॥ ११६ ॥

नन्वरतु ग्राह्यभेदो भेदे प्रमाणम् । अनाकाराणां तु केनात्मना भेद इत्येव दुष्प्रतिपादमत् आह — । नराकार ह्वेति । अयमभिप्रायः — । के-मिदमनाकारत्वं संविदाम् । यादे निस्स्वभावत्वं, तन्ने अयते । विषयवशोन्नीय-मानप्रकाशस्वभावत्वात् । अथ नीठाद्याकारिवरहः, न । आकाशकाठात्म-दिक्कमस तद्दभावेऽपि भेदाभ्युपगमात् । अतो यथा नीठाद्याकारा एव भावा आकारवत्त्वेनाभिन्ना अपि परस्परेण भिन्ना भासन्ते, एवमनाकारत्वेनाभिन्ना न्यपि ज्ञानानि ग्राह्यभेदोन्नीयमानेनात्मना भेत्स्यन्ते स्वभावादेवेति ।। ११७॥

'स्मरणाचानुमानुकी'ति यदुक्तं तिद्दानीमुपन्यस्य दूषयति — स्मृतेरिति । मिथ्येवैतद् बौद्धिर्गीयत इत्यर्थः । कथं मिथ्या अत आह —
तदैवेति । तदैव खिल्वदं ग्राहकाकारं ज्ञानं संवेद्यते । घटो हि तत्र स्मर्थते ।
तत्स्मरणान्यथानुपपत्त्या च तत्कारणभूतं ज्ञानमर्थापत्त्या कल्प्यते । नूनं
मया घटो ज्ञातः, कथमन्यथा स्मर्थते । तत्रैव चार्थापत्तिवेद्यं ज्ञानेऽज्ञासिपिनिति पदप्रयोगः, नतु ज्ञानमिष पूर्वं गृहीतामिति ॥ ११८ ॥

१. 'बेडजासि' ख. पाटः.

गृहीतिभिति यच्चोकं तद्भेदान्न तद् यतः।
नास्माभिर्वाक्यवृक्तेस्त्वं निभित्तमनुयुज्यसे॥ ११९॥
माह्यमाहकतैवास्य केनचिन्नोपलभ्यते।
प्रत्यक्षज्ञानपक्षे च नेषा स्यादानुमानिकी॥ १२०॥
एकाकारं च विज्ञाने यद्यन्योऽप्यत्र कल्प्यते।
सहस्राकारतैकस्य कस्मान्न परिकल्प्यते॥ १२१॥
माह्यमाहकयोभेदो नन्वस्त्येव परस्परम्।
सिद्धो नः पक्ष एवं स्यान्न ज्ञानत्वाद्भेदतः॥१२२॥

यत् पुनर्ज्ञाकारवेदने पूर्वमुक्त भिदे चाभ्युपेत्यायिम दिन्न कथमेकदिभन् गृद्धमाण परो न गृद्धात इति । तद् दूपयति — गृह्धातिमिति ।
यदस्माभिरंशद्वयात्रहणे निभित्तमनुयुक्तो भवान् किमुभयात्मकं न गृद्धात
इति, नानेनार । कं वाक्यप्रवृत्तिमात्रमेव भवंतोऽभिमतं यथा तथा वा तावदभ्यधास्त्वमिति । अपि तु अग्रहणकारणं वा त्वया वक्तव्यम् । वास्तवं
वाग्रहणं, न त्वभेदाद् द्वचात्मकं गृहीर्तानिति वाक्प्रवृत्तिमात्रेण।स्मामिर्नुच्यस इति ॥ ११९ ॥

परमार्थतरतु आह्यप्राहकाकारवेदनं नास्तीत्युक्तमेवेत्याह—ग्राह्मोति।
रेगादेतत् । मा नाम प्रत्यक्षण द्वचात्मकं गृह्यताम् । अनुमानेन तूमयान्कारवेदनं साध्यामः । ग्राहकात्मा गृहीतो ग्राह्याभेदात् , तदात्मवदित्यत आह — प्रत्यक्षेति । अयमाभिप्रायः — प्रत्यक्षं ज्ञानमिति वः पक्षः । न चास्मिन् पक्षेऽनुमानेन ग्रहणसाधनं युक्तम् । यदि हि द्वचाकारं ज्ञानमुत्पन्नं भवेत् , तथेव प्रकाशेत । अतो नेपा द्वचाकारोपठाव्यरानुमानिकी प्रत्यक्ष-ज्ञानपक्षे स्यात् । नच प्रत्यक्षेण द्वचाकारं ज्ञानं कैश्चिदुपठभ्यत इति न द्वचाकारता ज्ञानन्यति ॥ १२०॥

यादे त्वेकाकार एव ज्ञाने द्वचाकारता कल्प्यते, एवं सत्यप्रमाण-करमाविशेषात् सहस्राकारतेव किं न कल्प्यते इत्याह — एकेति॥ १२१॥

अत्र चोदयति — अत्योति । अयमभित्रायः — यदेतद्न्यतरांशः ग्रहणेऽ।भेन्नत्वादपरस्यापि ग्रहणमापादितं भवता तदयुक्तं, अभेदे हि सत्येः भिन्नाभिन्नत्वमेकस्य कुतोऽत्र परिकल्गितम् । त्वथा साङ्ख्यसतेनैवमुक्त्वा वृद्धस्य शासनम् ॥ एकं चेद् प्राहकं प्राह्मं कुतो भिन्नस्वयागियम् । भिन्नं चेत् कथमुच्येत तस्यकत्तं पुनस्त्वया॥१२४॥ एकज्ञानादनन्यत्वाद् प्राह्मश्राहंकयोनियः। एकत्वेन भवेज्ज्ञानं प्राह्मं प्राह्मकनेव वा ॥१२५॥

तत् स्यात् । नतु य्राह्यश्राहकांश्योः परस्यसमेदः । ज्ञानं हि तत्राभिन्नमंशो च परस्यरं भिन्नावव । अतो यथैन्द्रवायवादिय्रहाः परस्यरं भिन्ना अते ज्योतिष्ट्रो (मिश्नाक्ष)त्वेन न भिद्यन्त इते मीमांसका मन्यन्ते, एवं ज्ञानस्यापि स्वात्मनाभेदेऽप्यंशयोः परस्यरं भेदान्न यहणसङ्गरपिचोदनावकाश इति निराक्ततस्वपक्षरप बौद्धस्य प्रत्यवस्थानमिति । सिद्धान्तवादी तु — न तावदयमेकान्तवादी बौद्धां भिन्नाभिन्नत्वमभ्युपेत्य शह्यप्राहकयोभेदमिवत्त इति सम्भवति, तन्नूनमेकान्तिक एवानेन प्राह्यप्राहकयोभेदोऽभिहित इति मन्वान आह — सिद्ध इति । इतरः स्वाभित्रायमाविकर्तुं परपक्षनिषेधं तावदाह — नेति । कारणभाह — ज्ञानत्वादभेदतः । अयमर्थः — नैवमिप भवत्यक्षसिद्धः, ज्ञानत्वेनांशयोरभेद्वादित्युक्तमेवेति ॥ १२२ ॥

इतर इदानी सिद्धान्तहानिमापादयंस्तमेवंबादिनं निगृह्णाति—भिन् होते । साङ्घ्या हि प्रकृतिविकारयोरत्यन्तभेदमानेच्छन्तो ।वेकारात्मना प्रकृती भेदं तदारमना च विकाराणामभेदं सङ्गिरन्ते । तद् यथा साङ्ग्यमतेन भिन्नाभिन्नात्मकं वस्तु परिकल्पते, तथा कथं । अया प्रान्तिचित्तेन बुद्धशासन-मुक्त्वा भिन्नाभिन्नत्वमेकस्य ज्ञानात्मनः एरिकल्पितम् । अस्माकं त्वनेकान्तन्वादिनामुपपन्नो च्योतिष्टोमे तथाग्युपनम इति ॥ १२३ ॥

भवतरतु यदि श्राह्मश्राहकात्मकं द्वयं ज्ञानात्मनैकं, ततो भिन्नत्व-वागनुपपन्ना, नाचेदेकत्वामत्याह — एक भिति ॥ १२४॥

एवं चात्र भवन्मताश्रयणेनकात्म्यमापादिथतुं शक्यंभित्याह — एकेति । श्राह्मश्राहकावेकात्मानी, एकरूपात् ज्ञानात्मनोऽभेदात् । तदात्म- वदेव । श्राह्मश्राहकयोर्भिथः परस्परमेकत्वेन कारणेन ज्ञानं श्राह्मात्मकं ग्राह्मात्मकं वा भवेदिते ॥ १२५ ॥

तत्र चान्यतराषाचे द्वितीयापायतः पुनः ।
ज्ञानस्यांशद्वयातस्वान्नेरस्वभाव्यादभावता ॥ १२६॥
भिन्नाभ्यां वाष्याभेन्नत्वान्नेदो ज्ञानात्मनो भवेत् ।
तत्स्वात्मनस्तत्रश्चेवं ।सेष्टं वस्तुद्वयं हि नः ॥१२७॥
तथाश्च यादे संज्ञेयं ज्ञानमित्यस्त्वथापि वा ।
ज्ञानं ज्ञायत इत्ययां धीर्मावे करणेऽपि वा ॥ १२८॥
सर्वथा वस्तुभेदो नः सिद्धः शब्दो यथाहाचे ।
प्रवर्ततां न नस्तत्र काचिद् विप्रतियन्नता ॥ १२९॥

तत्र चैकात्मकृत्व अति प्राह्मग्राहकयोरः पतरः भाषाये जाते परस्या-पातराविधुररपानुपपत्तेरंशद्वयासत्त्वमेव ज्ञानस्य भवेत् । एवं च निःस्वभाव-मभावात्मकं ज्ञानमापन्नमिति श्लाता प्रभाणार्थयोः स्यादित्याह — तन्नेति ॥ १२६॥

एवं तात्रद्भिन्नात्मनो ज्ञानादभेदांदंशयोरभेद आपादितः । इदानीः भिन्नाभ्यां वा गंशाभ्यामभिन्नत्वात् ज्ञानात्मनो भेदमापादयाते — भिन्ना-भ्याभितते । एवं चात्यन्तभेदे प्राद्यप्राहकयोः सिद्धं द्वैतिभित्यभिप्रायेणाह—तत्रश्चेति ॥ १२७ ॥

एवं द्वैतसिद्धी यादे ज्ञानिमात संज्ञामात्रमेव ग्राह्मग्राह्मक्योः कर्तुमिम्नितं भवतां, तद्भ्युगगच्छाम एवे।ते सोपहासमाह — तथारिति । अथवा किं पारिभाषिकेण ज्ञानशच्देन, अस्माकामेदेक एवायं ज्ञानशच्दोऽक्षादिवत् साधारणतयार्थज्ञानयोर्द्युत्पत्तिभेदेन वर्तत इत्याह — अथापि वे।ते । यदि ज्ञायत इति ज्ञानं कर्माणं त्युडन्तो ज्ञानसच्दोऽनु।रोष्यते, ततोऽथीं ज्ञानम् । अथ तु ज्ञासेर्ज्ञानं ज्ञायतेऽनेनेति वा भावकरणयोर्व्युत्पाद्यते, ततो धारेव ज्ञानमित्युभयज्ञानतोपपात्तिराते ॥ १२८ ॥

सर्वथाये हि ज्ञानशब्द न्युत्पत्तौ वर गुभेदस्तावत् सिद्ध एव । शब्दस्तु यथारुचि ज्ञानार्थयोरन्यतस्त्र प्रवर्तताम् । नात्र नो विश्रतिपत्तिरित्याह — मर्बिश्रेति ॥ १२९ ॥

अथ सत्यि भिन्नत्वे याद्यं ज्ञानान्तरं भवेत्। ज्ञानत्वे तस्य का युक्तिः पूर्वोक्ता तस्य सेष्यते॥ ज्ञानं ज्ञानिभितीदं तु न द्वयोरनुवर्तते। व्यतिरिक्तं च सामान्यं त्वया नाभ्युपगम्यते॥१३१॥ व्यतिरेके त्योज्ञीनान्न ज्ञानात्मकृता भवेत्। तद्रपरहितत्वे च ज्ञानाभावः प्रसज्यते॥ १३२॥

अत्रापरे बौद्धा वदन्ति — सत्यमस्ति प्राह्मश्राहकयोर्भेदः। नैवमिष बहिरर्थः सिध्यतीति, ज्ञानस्यैवातीतस्योत्तरज्ञानप्राह्मत्वात् । अत एवेद-म्भावः, परगाचरत्वात् संविदः । कथमतीतं प्राह्मामिति चेद्, न । हेतुत्व-स्येव प्राह्मत्वात् । यदेतदुत्तरज्ञानजनने स्वाकारसमर्पणेन पूर्वस्य हेतुत्वं तदेव तस्य प्राह्मत्वम् । यथाहुः —

''मिन्नकालं कथं ग्राह्ममिति चेद् ग्राह्मतां विदुः । हेतुत्वमेव युक्तिज्ञा ज्ञानाकारापेणक्षमम्॥''

इति । अयं च सौत्रान्तिकवैभाषिक्तयोः साधारणः श्लोकः । तदतदुपन्य-स्यति — अश्रेति । यद्यपि प्राहकाद् भिन्नं प्राह्यं, तथापि ज्ञानान्तरमेव तदतितं न त्वर्थं इति । एतदापे दू ययति — ज्ञानत्व इति । तस्य प्राह्यत्वाभि-मतस्य ज्ञानस्य ज्ञानत्वे युक्तिनं काचिदस्तीति भाव इति । यदि तु पूर्वी-कत्या कर्मव्युत्पत्त्या ज्ञानं तदिष्यते तदः नाभिरिष्यते इत्याह — पूर्वेति ॥ १३० ॥

ज्ञानं ज्ञानिमत्यनुगतं तु रूपं न द्वयोर्घाह्यमहकयोरवगम्यत इत्या-ह—ज्ञानिमिति । अक्षादिवत् साधारणशब्दतामभ्युपगच्छामः नत्वाकृति-शब्दतामिति । उपेत्यापे ब्र्मः । तत् खलु सामान्यं पूर्वोत्तरयारनुयायि ताभ्यां भिन्नमिन्नं वा । न तावद् भिन्नं तैरुपेयत इत्याह— शितिरिक्तमिति ॥ १३१ ॥

अयं चापरो व्यातरेके दोष इत्याह ज्यातिरेक इति। तयोः पूर्वी-त्तरयोग्नीह्यमहरूयोः । ज्ञानसामान्याद् व्यतिरेके इष्टे, तस्मिरताभ्यां भिन्न इति यावत् । तयोज्ञीनात्मकता न र ॥त् , तेनव रूपेण ज्ञानत्वाभ्युपरामा- ताभ्यां च तस्य सम्बन्धे प्रत्येकं व्यतिषज्य वा।
भेदे सावयवत्वादिदोषो वेशे विकादिवत् ॥ १३३॥
यथा हि तेषां जात्यादौ दोवा ह्युक्ताः परेरसी।
तथैवैषां प्रसज्यन्ते भिन्नाभिन्नार्थसङ्गतौ ॥ १३४॥
ताभ्यामव्यतिरेकं वा भेदः पूर्वोच्त एव ते।
साहश्यापोहसामान्यकत्वना वार्रायेव्यते ॥ १३५॥
वस्त्वन्तरस्य चाभावात् त्वयापोहोऽपि दुष्करः।
नाज्ञानं नाम किञ्चित् स्याद्योशं ज्ञानवादिनः ॥

दिति । किमतो यद्येवयत आह — तद्येति । ज्ञानरूपरहितन्वे सत्यज्ञाना-त्मनो वरतुनोऽभावात् पूर्वोत्तरयोज्ञीनयोरभाव एकापचत इति ॥ १३२ ॥

अपिच तत्सामान्यं ताभ्यां सम्बध्यमानं अत्येकं कात्स्न्येन सम्बध्यते भूतकर्मगुणवत् , व्यतिषज्य वा मारुखुणवत् । प्वेस्मिन् कल्पे भेदः । उत्तरस्मिन् सावयवत्विमाते वैशेषिकादिवद् दोपप्रसञ्जनं कर्तव्य-मित्याह — ताभ्याभिति ॥ १३३ ॥

वैशेषिकादिवादेत्येतद् विवृणोति — किति । वधेव वेशे.पंकादीनां परैवींद्धेरेव जात्यादावेते दोषा उक्ताः, तथेवेषां वौद्धादानामाप भिन्नयाः पूर्वीत्तरज्ञानयोरभिन्नस्य ज्ञानसामान्यस्य सङ्गती सम्बन्धे एते दोषा इति ॥ १३४॥

यादे तु ताभ्यामव्यतिरिक्तं सामान्यमिष्यते, ततो योऽसौ मिन्नास्या-मभिन्नत्वात् प्राग् भेद आपादितः स एवापद्यत इत्याह - कार्यय जिन्ति । अपिच किमात्मकं तत् सामान्यमित्यपि चिन्तनीयमेव । तत्रासमद्भिमत-सामान्याश्रयणे तावदुक्तः प्रसङ्गः। साद्द्रयसूपमपोह्रूपं च नामान्यं परस्ता-न्निराकरिष्यत इत्याह — साद्द्रयेति ॥ १३५ ॥

अपिचात्रापोहरूपसामान्याभ्युपगरेऽ।धको दोप इत्याह धरन्य-म्तरस्ये।ते । एतदेव विवृणोति — नेति । अज्ञाननिवृत्त्या ज्ञानं प्रहीत-व्यम् । नच ज्ञानमात्रवादिनोऽज्ञानं नाम कि।ब्रेदपोद्यमर्स्ताते ॥ १३६ ॥

CC-0. JK Sanskrit Academy, Jammmu. Digitized by S3 Foundation USA

अपेहो नद्यमावस्य कथिश्रदुपपयते। वस्त्वन्तरमभावः रयादपोद्यत्याः वस्तुता॥१३७॥ तेनाज्ञाननिवृत्ते। हि ज्ञानेऽन्यार्थः प्रसज्यते। कल्पितं स्यादपोद्यं चन्नात्यन्तासत्यकल्पना॥१३८॥ वृद्धिरज्ञाननिर्भासा तवाज्ञानं प्रकाल्यतम्। ततश्च ज्ञानमेवैकमपोद्यत्वेन सम्मतम् ॥१३९॥ नचात्मापोद्द एवास्ति क्वित् सामान्यकल्पने। वृक्षस्य नद्यपोद्यत्वं वृक्षेणव कदाचन॥१४०॥

नचात्यन्तासत एवापोहो घटते इत्याह — अदीह इति। अयमिन प्रायः — यदि ज्ञानाभावमात्रमज्ञानं तत्तर्द्धवस्तुरूपं कथमपोहिकियाकर्म भ-विष्यत्ताते। अपोद्धात्वाभ्युपगमे वा अभावस्यापि वस्त्वन्त (स? स्ता)पित्तार-त्याह — वस्त्वन्तरमिति। कारणमाह — अपोद्धत्वाच वस्तुतेति। चशब्दी हेताविति॥ १३७॥

अतोऽवरयं ज्ञानाभावस्यानपोद्यत्यादज्ञानानपृत्तो ज्ञाने इष्यमाणे ज्ञानादन्यदज्ञानमर्थ एव ते प्रसज्यत इत्पाह — तेने।ते । अत्र किञ्चिदाश-इते — कितिति । ज्ञेयादिशब्देषु हि बोद्धेरक्तम् —

''अज्ञेयं कल्पितं कृत्वा ज्ञेयशब्दः प्रवर्तते ।''

इति । तदिहापि समानम् । अज्ञानकल्पनया तद्योहेन ज्ञानशन्दो वर्तिष्यते । तेन नापोद्याभावो नच वस्त्वन्तरतापात्तिराते । एतद्दिप दूषयाते — नेति । यदेव हि कचिद् दृष्टं तदेवान्यत्र कल्पते । अत्यन्तासतम्तु ज्ञानादन्यस्या- बुद्धिविषयस्य कल्पना केति ॥ १३८ ॥

तदेवं कल्पनीयान्तराभःवादज्ञःनःकारा अन्देखाज्ञानतया कल्पनीया-पन्नेत्याह — बुद्धिरिति । तत्र चायं दोष इत्याह— ततश्चेःते ॥१३९॥

किनतो यद्येवमत आह — नचिति । न ज्ञानान्तरापोहेन ज्ञानमेव ग्रहीतुं शक्यत इति । अत्रैव दृष्टान्तमाह — वृक्ष इति । नाहे वृक्षार्थीं वृक्षापोहेन प्रत्येतुं शक्यत इति ।। १४०॥ अपोद्ये चैव विज्ञाने ज्ञानत्वं न भवेत् तव । वृक्षत्वं नद्यपोद्येषु घटत्वादिषु युज्यते(?) ॥ १४१ ॥ ततश्चाज्ञानमेवार्थ इत्यभिन्नार्थता भवेत् । अज्ञानप्रत्ययश्चायं किमालम्बन इत्यते ॥ १४२ ॥ न तावज्ज्ञानिर्मुक्तमज्ञानं याद्यमस्ति ते । ननु वस्तु निषिद्धं तदभावः किं न यद्यते ॥ १४३ ॥ भावो न यद्यते येन तस्याभावेषु का कथा । स्वांशपर्यवसानं च तुल्यमत्रापि कारणम् ॥ १४४ ॥

अपिच यासावज्ञानिर्मासा बुद्धिरज्ञानतया कल्पिता, तस्या ज्ञानत्वं न अवेत्। नहि यदूपं यदपोहेन प्रतीयते तत्रैव तद्ंभवति। वृक्षत्वस्या-वृक्षेष्वपोह्येषु घटादिष्वभावादित्याह — अपोह्य इति ॥ १४१॥

एवज्ञ तस्याज्ञानत्वाभिमतस्य ज्ञानत्वाभावादर्थत्वमेवापन्नम् । अतो-ऽज्ञानवाचोयुक्त्यार्थं एवाभिमत इत्यभिन्नार्थत्वमित्याह — तन्ध्रोति । किञ्चेवमिपचायमज्ञानापोहवादी वक्तव्यः किमालम्बनोऽयमज्ञानप्रत्यय इति । न तावद् बाह्यालम्बनं किञ्चिद् भवद्भिर्ज्ञानिमिष्यते । नचास्य स्वांशा-लम्बनत्वं ज्ञानान्तरालम्बनत्वं वा सम्भवतीत्यनन्तरमेव वक्ष्यतीत्यभिप्राये-णाह — अज्ञानिति । तन्न तावद् ज्ञानमात्रवादिनामज्ञानं नाम किञ्चिद्स्ति यदस्यालम्बनं स्यादित्याह — नेति । अत्र चोदयित — नन्विति । अ-स्यार्थः — वस्त्वात्मकं हि ज्ञानातिरिक्तमस्माभिर्निषद्धम् । अभावात्मकं त्व-ज्ञानं किमज्ञानप्रत्ययेन नावलम्ब्यत इति ॥ १४३ ॥

परिहरित — भाच इति । अयमभिप्रायः — येन तावदाबाल-मास्थिवरं च प्रसिद्धा महीमहीधरोद्धिप्रसृतयो प्राह्या अपलिपताः, तस्य किमिति सूक्ष्मन्यायवेदनीयो भावो ग्राह्यो भविष्यितं तन्मते च सर्वो-पाल्यानिवरहलक्षण इति । अपिच यद् भाविधयां स्वांशपर्यवसाने कारण-मुक्तं, तदभावबुद्धेरप्यविशिष्टम् । अतः कथमसौ बाह्याभावालम्बनं स्यादि-त्याह् — स्वांशेति ॥ १४४॥ तेन ज्ञानान्तरं वा स्याद् याह्यमात्मांश एव वा।
स्वरूपविपरीतं च कथं आहां प्रतीयते ॥ १८५ ॥
यथोष्णेऽनुष्णित्रीनीरित ज्ञानेऽप्यज्ञानधीस्तथा।
तेन न ज्ञानमात्रत्वे स्याद्पोद्यं कथञ्चन ॥ १८६ ॥
याद्ययाह्कयोश्चातो न ज्ञानात्मसमानता।
तम्माद्द्यत्रत्त्रेदं ज्ञानत्वं संप्रतीयते ॥ १८७ ॥
अत्राप्युभयसिद्धत्वाद् प्राहकस्येति गम्यते।
वस्तुभेदे प्रसिद्धे च व्यपदेशो यथारुचि॥ १८८॥
ज्ञानमस्तुभयं वार्थो प्राहको वार्थ उच्यताम्।

तदवश्यं पारिशेष्यादज्ञानप्रत्ययस्यापि ज्ञानान्तरं वा स्वांशो वा ग्रा-ह्योऽभ्यपगन्तव्य इत्याह — तेनेति । अस्तु तदेव ग्राह्यं, को दोषोऽत आह — स्वरूपेति । ज्ञानान्तरं स्वात्मा वा ज्ञानस्य ज्ञानस्वभावत्वान्नाज्ञान-प्रत्ययेन विषयीकर्तुं शक्यते । स्वरूपविपरीतस्याग्राह्यत्वाद् यदाकारो हि प्रत्ययस्तदाकारमेव ग्राह्यमवस्थापयति । अज्ञानाकारश्च प्रत्ययः कथं ज्ञान-मालम्बनीकर्तुं शकोति । स्वरूपविपरीतं न ग्राह्यमिति ॥ १४५ ॥

एतदेव दर्शयति — यथेति । अतः सिद्धं न ज्ञानमात्रत्वेऽपोद्धम-स्तीत्याह — तेनेति । एवंचासत्यपोद्धेऽपोहस्वरूपस्याप्यभावान्न तेनात्म-नापि प्राह्मप्राह्कयोर्ज्ञानयोर्ज्ञानात्मना समानत्वमित्याह — प्राह्मप्राह्कयो-रिति । एवच्चोभयोः साधारणरूपाभावाद् प्राह्मप्राह्कयोरन्यत्तरत्र प्राह्मे प्राह्मे वा ज्ञानत्वमभ्युपगन्तुं युक्तमित्याह — तस्मादिति ॥ १४७ ॥

तथापि को निश्चयः ग्राहकं ज्ञानं नतु ग्राह्मित्यत आह — अत्रेति । उभयसिद्धं हि ग्राह्कस्य ज्ञानत्वं ग्राह्मस्य त्वस्माकमसिद्धमिति । एवं तावद् ज्ञानं ग्राह्कमर्थो ग्राह्म इति साधितम् । अथवा किं नोऽनेन व्यसनेन । तत्त्वभदो हि नो द्वैतानुगुणतयां साध्यः । स तावत् सिद्धः । सिद्धे च तस्मिन यथासनि व्यपदेशोऽस्तु नामेत्याह — वस्त्विति ॥१४८॥

यथार्गच व्यपदेशमेव देशयति — ज्ञानसिति । उभयं वा ज्ञान-प्रकृत वाच्यभस्त अर्थो ज्ञानं च । अर्थ एव वा ज्ञानशब्दवाच्यः न ज्ञान-CC-0. JK Sanskrit Academy, Jammmu. Digitized by S3 Foundation USA बुद्ध्योरयुगपद्भावाञ्च द्ययोमंयमानता ॥ १४९ ॥ क्षणिका हीत्यनेनोक्तमथीं होकः प्रसज्यते । अन्योन्यनिरपेक्षत्वाद् युगपच्चापि जन्मनि ॥१५०॥ मानमेयत्वनास्तित्वं क्रियाकारकवर्जनात् । अर्थविज्ञानयोरत्र या मितिं प्रति सङ्गतिः ॥१५१॥

मित्यर्थः । प्राहक एव वार्थशब्दवाच्योऽभिधीयताम् । नैवमपि काचित् पक्षक्षतिः । सिद्धत्वाद् द्वैतस्येत्यभिप्रायेणाहः — ग्राहक इति । भाष्यकारेण् त्वतीतबुद्धेर्प्राह्मत्वनिराकरणार्थं क्षणिकत्वं कारणमुक्तं येनैवमाह --- 'अर्थ-विषया हि प्रत्यक्षबुद्धिः, न बुद्धिविषया । क्षणिका हि साः न बुद्धचन्तर-कालमवस्थास्यते' इति । तदुपन्यस्यति — बुद्धचोरिति । अतीता हि पूर्वा षुद्धिनीसावुत्तरया ग्रहीतुं शक्यते । तत्कालेऽसत्या वर्तमानवद् ग्रहीतु-मशक्यत्वाद् ग्राह्यस्य चेदं नीठमिति वर्तमानवद्भासादिति । अतः क्षणि-कत्वात् कारणाद् बुद्धे<mark>ः ग्र</mark>हीतुमशक्यत्वात् अस्मन्मताश्रयणेनार्थात्मकतैव बुद्धेरुपेयेत्याह — अर्थ इति । यदि तूच्यते मा भूदतीताया बुद्धेर्प्राह्मत्वं, सहभाविनोस्तु ज्ञानयोर्श्राह्यग्राह्कत्वं न नोपपन्नमिति । तद्युक्तं सहभावा-नुपपत्तेः । कथं हि समनन्तरप्रत्ययाधीनात्मलाभमुत्तरं तेन सहोत्पद्यत इति सम्भावयामः । सहत्वेऽपेक्षानुपपत्तेः । अस्तु वा जन्मयौगपद्यं ज्ञा-नयोः । एवमपि न मानमेयता सम्भवति । हेतुत्वमेव हि प्राह्मत्वमुक्तम् । नचासित पौर्वापर्ये तत् सम्भवति, सहजन्मनोरन्योन्यनिरपेक्षत्वात् । तिदिद्याह -- अन्योन्येति । कथं निरपेक्षमत आह -- क्रियेति । यदि हि ज्ञानयोः कश्चित् क्रियाकारकसम्बन्धो भवेत्, एवमपेक्षा भवेत्। नचासी सहोस्पत्ती सम्भवति । स्वाकारापणेन हेतुत्वं निराकृतमेवेति । ननु तथा-प्यर्थज्ञानयोः कार्यकारणभावे कियाकारकसम्बन्धः कः, अत आह—-अर्थेति। येन व्यापारेण बुद्धेः प्रमाणत्वं सा मितिः कश्चासौ । यदेतद् वृद्धिजन्मेति प्रत्यक्ष उक्तम् । तदस्यां मितौ यार्थविज्ञानयोः सङ्गतिः । सानयोः कार्य-कारणभाषः । सा हि बुद्धचर्थाभ्यां सहिताभ्यां भाव्यते । यावद्धि नार्थो धीविषयः, तत्कर्म भवति । बुद्धिश्च जन्मनि कर्त्री । न ताविन्निर्विषया अक

कार्यकारणभावोऽयं नान्यत्रैवं च दृश्यते। नियमश्च न लभ्येत सव्यद्क्षिणशृङ्गवत्॥ १५२॥ इदं कार्यमयं हेतुईयं नान्योन्यसंश्रयात्। तद्भावभावितामात्रं हेतुः केनैव कल्प्यते॥ १५३॥ पौर्वापर्यविनिर्मृक्तं कार्यकारणलक्षणम्। गवाश्वस्य यथा नास्ति पौर्वापर्येऽपि तत् तथा॥१५४॥ युगपज्जायमानेऽपि सन्तत्यन्तरजे क्षणे।

र्तृका चोत्पत्तिः सम्भवति । तद्नेन क्रियाकारकसम्बन्धेनास्ति ज्ञानार्थयोः कार्यकारणभावः । तदेतद्रथस्य बुद्धेरुत्पत्तौ कर्मकारकत्वमेतदेवास्य
ज्ञानकारणत्वम् । अत्रेति । मीमांसकसिद्धान्त इत्यर्थः । नचैष प्रकारो
बौद्धमते सम्भवति, युगपज्जन्मनोर्ज्ञानयोर्ज्जन्मन एवाभावाद् ज्ञानातिरिक्तस्य योगपद्ये चान्यतरोक्तावन्यतरस्य कारणत्वासम्भवादित्यभिप्रायेणाह — नेति । अपिच, इदं कार्यमयं हेतुरित्यपि नियमो यौगपद्ये दुर्रधिगमः अनपेक्षत्वाविशेषात् । नखलु सन्येतरविषाणयोर्युगपञ्जन्मनोः शक्यमवगन्तुमिदं कार्यमिदं कारणमित्यगृद्धमाणे विशेषे, तदेतदाह —
नियम इति । नन्वगृद्धमाणे विशेषे उभयस्योभयं कारणं भविष्यतीत्यत
आह — द्वयमिति । यदि पूर्वमुत्तराधीनात्मलाभम्, उत्तरं च पूर्वाधीनं,
ततो दुरुत्तरमितरेतराश्रयमिति ॥ १५२३ ॥

नन्वत्रापि तद्भावभावितैव कार्यकारणभावे चिह्नम् । अस्ति च युगपञ्जन्मनोरिप विज्ञानयोस्तद्भावभावः, पूर्वज्ञानसम्भवक्षण एवोत्तरस्य भावात् । अतः कुतो यौगपद्ये न हेतुहेतुमत्ता, अत आह — तद्भावेति । सत्यम् । तद्भावभाविता कार्यकारणत्वे ठक्षणं न पुनः पौर्वापर्यराहिता । तन्नियमसिहतमेव तु तद्भावभावहेतुकं कार्यकारणभावे ठक्षणमाहुः । नच यौगपद्ये पौर्वापर्यं, नतरां नियम इत्यकार्यकारणतेति ॥ १५३ है ॥

परस्परसिहतमुभयं कार्यकारणलक्षणं न त्वनपेक्षितमित्यंत्रैव निदर्शन-मुपन्यस्यित, — गवाश्वस्येति । नखलु कदाचिदश्वात् पूर्वं गवि जाते रूपादिषु घटे यद्वत् तस्मात् पूर्वमवस्थिते ॥१५५॥ यो यस्माज्जायते पश्चात् स तत्कार्यमितीष्यते । हेतुहेतुमतां सिद्धं यौगपद्यनिद्दर्शनम् ॥१५६॥ यत् प्रदीपप्रभाद्युक्तं स्क्ष्मः कालोऽस्ति तत्र नः । दुर्लक्षस्तु यथा वेधः पद्मपत्रशते तथा ॥१५७॥

पश्चाज्जायमानोऽश्वः पौर्वापर्यात् तत्कारणको भवति । तथैकसन्तानक्षणभाविनः सन्तत्यन्तरजस्य क्षणस्य न तद्भावमात्रात् तत्कार्यत्वमसित पौर्वापर्ये । एवं घटेन सहोत्पद्यमानेषु रूपादिषु नान्योन्यं कार्यकारणभाव इष्यते ।
नह्मवयविद्रव्यस्य रूपेऽवयवी कारणम्, अश्वादिरूपाणामेव प्राक् सतां
क्रमेण तत्र कारणत्वात् । एतौ च स्वमतपरमतभेदेन व्याख्येयौ दृष्टान्तौ ।
आवयोरेव तद्भावभावितामात्रं न कार्यकारणत्वे लक्षणमित्युक्तं भवतीति ।
तस्भाद् यो यस्मिन् नियमेन पूर्वमवस्थिते जायते, स तत्कारणको नान्य
इत्याद्द — तस्मादिति ॥ १५५३ ॥

यत् पुनरत्र परैयोंगपद्येऽि कार्यकारणभावो द्रयत इति प्रदीपप्रभादिसिद्धवित्रदर्शनमुक्तं, तन्न । न सिद्धं, तत्रापि सूक्ष्मस्य कालभेदस्य
विद्यमानत्वात् । प्रदीपकार्या हि प्रभा नासौ प्रदीपेन संहेव निष्पद्यते ।
एकदा प्रदीपे जातेऽनन्तरमेव निष्पद्यते प्रभा। तस्माद् न कचिदपि यौगपद्ये
कार्यकारणभाव इत्याह — हेत्वित । यद्यस्ति कालभेदः कस्मान्न लक्ष्यते,
अत आह — दुर्लक्ष इति । यथा निरन्तरमुपर्युपरिभावेन स्थिते पद्मपत्रशते भिद्यमाने कालभेदो दुर्लक्षः, एवं प्रदीपप्रभयोरिष । यथाच तत्र ना(न)न्तरिता सूची भिनत्तीति तत्र कालभेदे प्रमाणम्, एवं नानिष्पन्ने प्रदीपे
तत्तेजो विसरतीति समानमुभयत्रापि प्रमाणं कालभेदे । तुलान्तनमनोन्नमनयोस्तु न परस्परं कार्यकारणभावो द्वयोरप्येकहेतुत्वात् । तोलयिता हि तत्र
सहभुवोर्द्वयोरिष कारणम् । कक्ष्यास्त्रसन्निवेशविशेषो वा । सूत्रं हि तत्र
मध्ये भवत् समं तौ धारयित । एकतरत्र भवद् विषमं प्रवर्तयित । नच
पुनरुन्नामहेतुर्नामः नच नामहेतुरुन्नाम इति न कचित् सहजन्मनोः कार्यकारणभाव इति ॥ १५७॥

भागयोयोंगपयेन तथैव स्यान्निराक्रिया। नच शक्त्यपणद्वारं क्रमेणालम्बनं भवेत्॥ १५८॥ याद्यं तदा ह्यतीतं स्यात् ताद्वृष्यं चाप्रमाणकम्। अतीतत्वानुविद्धो हि स्मृत्या याद्योऽनुभृयते॥१५९॥

यथा च पूर्वोत्तरज्ञानयोयोंगपद्येन कार्यकारणभावः एवं ज्ञानभागयो-रिप प्राह्मप्राहकात्मनोः कार्यकारणभावो निराकार्यः । नचाकारणभूतस्य प्राह्मता सम्भवतीति यौगपद्ये प्रसङ्गेन भागावुपसङ्गम्य दर्शयित — भागयो-रिति । मानमेयत्वनिराक्तियेत्यर्थः । यदि तूच्यते मा भृद् यौगपद्ये पूर्व-मालम्बनमुत्तरस्य, क्रमणेव तु भविष्यति । कथमसतोऽतीतस्यालम्बनत्विमिति चेद्, न । शक्त्यर्पणद्वारेणोपपत्तेः । पूर्व हि ज्ञानमुत्तरिसमन् वासनापरना-मानं शक्तिमपयिति । ततस्तद्वं तञ्जायमानं तदालम्बनमित्याख्यायते, अत आह — नचेति ॥ १५८ ॥

किमिति न भ(वः ? वेत् ।) अत आह — ग्रास्यामिति । शक्त्य-र्पणेन हि पूर्वस्य ग्राह्मत्वे ग्राह्ममतीतं भवेत् । अतीतमेव हि तद्वासना-वशादुत्तरेणालम्ब्यते स्मृत्येव पूर्वज्ञानमिति । भवत्वतीतं ग्राह्यं को दोषः अत आह — ताद्र्प्यमिति । ताद्र्प्यमतीतरूपत्वं वर्तमानावभासिनो ग्राह्यस्य संविद्धिरुद्धमप्रमाणकं भवेत्। कथं ह्यतीतमवाधितया बुद्ध्या वर्तमानतया गृद्धेत । तथावागृद्धमाणमतीतं भवेदिति । कथं तादूप्यमप्रमाणकमत आह — अतीतेति । अयमभिप्रायः — पूर्वज्ञानाहितवासनावशेन जायमान-मुत्तरं स्मृतिरूपमेव भवेत् । स्मृत्या च स इत्यतीतत्वानुविद्ध एव स्वगोचरो-उनुभ्यते । नचेह तथानुभ्यते, प्रत्युत्पन्नवदिदमिति संवेदनात् । अतः कथमसंवेद्यमेव तादूष्यं प्रमाणवद् भविष्यति । एतच ज्ञानातिरिक्तवासना-म्युपगमेनोक्तम् । नतु ज्ञानमात्रवादिनां तदतिरिक्ता वासना च काचि-द्स्ति । नचोपपद्यते, अनाधारवा(सना)नुपपत्तेः । न चातीतमसद् वासना-धारः सम्भवति । न चोत्तरमनागतम्, असत्त्वादेव । नच परस्य जन्म-कालं यावत् पूर्वमवतिष्ठते येन तस्मिन् वासनामाधायं नश्यतीति शक्यते-<u>ऽवगन्तुम् । क्षणिकत्वात् । नच सन्तानिभ्योऽतिरिक्तः सन्तानो नाम</u> कश्चिद्दित यो वासनाधारो भवेत्। नचानाधारैव शक्तिरात्मानं लभेत ।

तद्वदेव भवेत् तत्र स्वमे न स्याद् विपर्ययात्। तत्र ह्यवर्तमानोऽपि गृह्यते वर्तमानवत्॥ १६०॥ बाधज्ञानादिदं श्रान्तं न त्वत्रैवं विपर्ययः। तस्मात् प्रत्यक्षबुद्धीनां नातीतो विषयो भवेत्॥ अतीतत्वाद् यथेवासां वृत्तौ जन्मान्तरेषु यः। तदूपत्वेन वा ज्ञानं हेत्भीविवदुच्यते॥ १६२॥

भणितश्चायं वासनाभङ्गो निरालम्बनानुमानांनराकरणावसर इत्यलमनेनेति । अत्र चोदयित स्वप्ने न स्यादिति । यदुक्तं भवतातीतत्वानुविद्धस्मृत्यानुभूयत इति । तन्न । स्वप्ने प्रत्युत्पन्ननिर्मासात् । नच न स्मृतिः स्वप्न इति साम्प्रतं प्रत्युत्पन्नकारणान्तराग्रहणात् । निह तत्रेन्द्रियलिङ्गादि ज्ञानकारणं किञ्चिद्धपलभ्यते । नचाकारणिका ज्ञानोत्पत्तिः सम्भवति । अतोऽवश्यं स्मृतिरेव सेति वक्तव्यम् । स्मृतिरिपच वर्तमानविन्नर्भासत इति तद्धदिहापि भविष्यतीति । परिहरित — विपर्ययादिति । सत्यम् । अतीतत्वेन स्वप्ने बोधो न भवति । किन्तु विपर्ययादसौ तथावभासः । (विपर्ययज्ञानं हि?) तद्धि-पर्ययश्चान्याकारवस्तुगोचरोऽन्याकारो युक्त एवेति नानेन प्रमाणज्ञानां तुल्यत्वमवगन्तुं शक्यत इति । किद्दाः पुनः स्वप्ने विपर्ययः । तद् दर्श-यति — तत्रेति ॥ १६० ॥

कथं पुनिरदमवगम्यते विपर्ययोऽसाविति । अत आह—दाधेति । बाधकं हि तत्र ज्ञानमुत्पद्यते नैतदेवामिति । तज्जानीमोऽवर्तमानमेव तत्र वर्तमानतया भासत इति । एतावच विपर्ययस्य तत्त्वं यदन्याद्द्यस्यान्यथाः प्रकाशनमिति सूक्तं विपर्ययादिति । नचायमेवम्प्रकारो विपर्ययो जाप्रज्ज्ञानेषु शक्यवचनः । 'सुपिरिनिश्चिता हि तत्र जाप्रद्धियः' इत्युक्तमित्यिमप्रायेणा-ह — नेति । एवमुपपादितमतीतिविषया न प्रत्यक्षबुद्धय इति । इदानीं प्रयोगेण दर्शयति — तस्मादिति । अतीतो न प्रत्यक्षविषयः, अतीतत्वात् । जन्मान्तरानुवृत्तविदिते । नच योगिप्रत्यक्षणानैकान्तिकत्वं, तिन्नराकरणा दिति । तस्मिन्नेव साध्ये हेतुदृष्टान्तान्तरमाह — तद्र्पेति । अतीतोऽथीं न प्रत्यक्षबुद्धिविषयः, तद्र्पत्वेनाज्ञानात् । यन्न स्वरूपेण संवेद्यते तन्न प्रत्यक्ष-धीविषयः यथा भाव्यर्थ इति ॥ १६२ ॥ ८८-०. JK Sanskrit Academy, Jammmu. Digitized by S3 Foundation USA

अतीतत्वेऽपि नार्थोऽयं धीरेषेत्यत्र का प्रमा। अतीतं यच विज्ञानं याद्यत्वेन प्रकल्पितम्॥ १६३॥ तत् स्याद् याहकरूपं वा याद्यं वोभयथापि वा । याद्याकारत्वमात्रे स्वादर्थः शब्दान्तरेण ते ॥ १६४ ॥ स्वकाले चाथ संवित्तेर्न स्याच्छक्त्यर्पणं ततः। यथैवानागताज्ज्ञानात सन्तत्यन्तरजाद्पि ॥१६५॥ दृढत्वेनाप्यविज्ञातात् तथोत्पन्नाद् विनइयतः केवलग्राहकत्वे तु विषयत्वं न युज्यते ॥ १६६ ॥

अस्तु वातीतस्य ग्राह्यत्वं, तथापि सौत्रान्तिकान् पराजित्य तद् वक्तुं युक्तं यज्ज्ञानमेवातीतं ज्ञानेनालम्ब्यते नत्वर्थ इति । ते हि सदशा-परापरोत्पत्तिरूपेण सन्तन्यमानेषु भावेष्वतीतक्षणालम्बनमेव ज्ञानमास्थिताः। वरं तदेव युक्तमाश्रयितुम् । तथाहि — न तावदत्यन्तमलौिककी ग्राह्य-याहकसिद्धिरुक्ता भवतीत्यभिप्रायेणाह — अतीतिति । किञ्च, एतद-प्यतीतगोचरत्वे ज्ञानस्य विकल्पनीयं यत्तच्छक्त्यर्पणद्वारेण प्राह्यतया क-ल्पितमतीतं ज्ञानं, तत् किं प्राद्यैकस्वभावमाहोस्विद् प्राहकैकस्वभावमुभय-स्वभावं वेति । सर्वथा नोपपद्यत इत्यभिष्रायेणाह -- अतीतमिति । तत्र माह्यैकस्वभावत्वे तावदर्थ एव शब्दान्तरेणाभ्युपगतो भवतीत्यभिप्रायेणाह— ग्राह्मोति । प्राह्मैकस्वभावं हि ज्ञानं जडात्मकमर्थ एव शब्दान्तरेणोपपादितो भवतीति ॥ १६४ ॥

अपिच शक्त्यर्पणे नोत्तरग्राह्यतेष्यते । नच ग्राह्यमात्रात्मनोऽसं-चेतितस्य शक्त्यर्पणं सम्भवति । अननुभूयमानस्य स्मृतिबीजाधानानुपपत्त-रित्यभित्रायेणाह -- स्वेति । शक्त्यर्पणाभावमेव त्रयोगेण दर्शयति - य-थेति । नेगृत्पद्यविनष्टाद् दृष्टासंविदिताच्छक्त्यर्पणं, दृढत्वेनाज्ञानादेव पटुतर-मननुश्वादिति यावत् । पठन्ति हि 'वस्तुधमों होषः यदनुभवः पटीयान् स्मृतिवीजमाधत्ते' इति । यदनेवंविधं न तेन शक्त्यर्पणं, यथानागतादननु भत्यपूर्वात् तथाविधादेव तु सन्तानान्तरजादिति । उक्तो ग्राह्ममात्रे प्रसङ्गः ।

किमपेक्ष्य च तस्येदं याहकत्वं प्रकल्पते । ह्याकारता निरस्तैव संवेद्येत तदेव च॥१६७॥ ततश्चोत्तरिवज्ञानं न प्रतिक्षेत वोधकम् । ह्याकारकल्पनायां च परस्यात्मांश एव ते॥१६८॥ प्रमापर्यवसानेन नातीतो विषयो भवेत् । पूर्वप्राह्यसरूपत्वे आहकत्वं प्रहीयते॥१६९॥ याहकाकारमात्रे स्याद् विषयो नासरूपतः । नच शक्त्यपणस्यात्र व्यापार उपलभ्यते॥१७०॥

ग्राहकैकस्वभाव इदानीं दर्शयित — केवलेति । यत् खल्ज ग्राहकेकस्वभावं तत् खल्ज कथमुत्तरस्य ग्राह्यं भविष्यति । तथा सित स्वभावनाशादभावा-पत्तेरित्यभित्रायः ॥ १६६ ॥

किञ्चेदं प्राहकैकरवभावत्वं दुरिधगमामत्याह — किरिधित । प्राह्या-पेक्षं हि प्राहकत्वं तदेकस्वभावस्य । न तावत् स्वात्मा प्राह्यो न ज्ञानान्तरं, तस्याप्येवमेव प्राहकैकस्वभावत्वादिति । उभयाकारतायां दूषणमाह — झा-कारता निरस्तैवेति । नैतदस्तीत्यादिना विषिद्ध इत्यर्थः । अपिच, छाका-रत्वे पूर्वज्ञानं तदेव स्वकाल एव संवेधेति । १६७ ।।

अपिच यदि पूर्वज्ञानं द्वचाकारम्, एवं सति परस्यापि तद्भुव-स्तथात्वादात्मांश एव प्रमा पर्यवसितिति किमतीतविषयतयेत्याह— इप्रा-कारेति । ब्राह्मैकस्वभावत्वं च पूर्वस्यायमपरा दोप इत्याह — पूर्वेति । 'तदतद्पिणो भावास्तदतद्वपहेतुजाः' ।

इति स्थितिः ॥ १६९ ॥

अथ कथं पूर्वस्य ग्राह्ममात्ररूपत्यं तज्जन्मनश्चीत्तरस्य ग्राहकत्वं भ-विष्यतीति । यदि तु पूर्वं ग्राहकाकारमात्रम् एवं सति नोत्तरस्य विषयो भवेत् , सारूप्यनिवन्धनत्वाद् विषयविषयिभावस्य । पूर्वेतिरयोश्च पूर्वं ग्राह-काकारमात्रमुत्तरं तु द्वधाकारमिति वेरूप्यमिति न पूर्वविषयतोत्तरस्य(न ?) शक्त्यर्पणस्य चाभावो युष्मत्पक्षे प्रसाधितः। सन्तानान्तरवच्चेषां निषध्या हेतुसाध्यता॥१७१॥ वास्यवासकभावश्च ज्ञानत्वादेकसन्ततो। तस्माद् यद् प्राहकं रूपं तद्वाद्यात् तस्य भिन्नता॥ तत्संवित्तावसंवित्ते रसादिग्राहकं यथा।

सिध्यत् । तदेतदाह — ग्राह्किति। पूर्वं च केवलग्राहकत्वे ग्रहणकतया विषयभावो निराकृतः । इह तु वैरूप्यादिति विशेष इति । यच्छक्त्यपण-द्वारेण पूर्वस्यालम्बनत्वमुक्तं, तत्तावत् प्रत्युक्तमेव । तत्रैव स्मृत्वा पुनरिष किश्चिद् यदित — नचेति । केनचिद् व्यापारेण कश्चित् कश्चिद्पयिति । नच विज्ञानस्य शक्तचर्पणं प्रति कश्चिद् व्यापारो दृश्यते । क्षणिकत्वाद् व्यापारकालं यावदनवस्थानाद्, व्यापारान्तरानभ्युपगमाचेति॥ १७० ॥

किश्वायं शक्त्यर्पणस्याभावो बौद्धपक्षे निरालम्बनवाद एव प्रपञ्चन साधित इत्याह शास्त्रवर्षणस्येति । इदानीं यत्तत् पूर्वमुक्तं न पूर्वी-त्तरज्ञानयोहेतुसाध्यत्वमिति । यच वास्यवासकभावनिराकरणम् , उभयत्र प्रयोगमाह — सन्तानिति । कचिदेकस्यां सन्ततौ विमतिपदास्पदीभृतायां न ज्ञानयोहेतुहेतुमत्ता, ज्ञानत्वात् , सन्तानान्तरज्ञानवत् । सन्तानान्तर-ज्ञानानि न सन्तानान्तरहेतुभन्ति, तेषां तत्रानारम्भकत्वात् । एवमेव वास्य-वासकभावनिराकरणेऽपि प्रयोगो दर्शयितव्यः । इह च ज्ञानान्येव धर्मीणि समानायां सन्ततावहेतुभृतानीति साध्यो धर्मः । ज्ञानत्वादिति हेतुः । सन्तानान्तरज्ञानवदिति दृष्टान्त इति ॥ १७१३ ॥

याद्यप्राहकये। रुपपादितं भेदं प्रयोगेणेदानीं द्र्शयित — तस्मा-दिति। यत एव न कथिन्चद् ज्ञानस्य स्वगोचरत्वं, तस्मात्। यद् रूपस्य प्राहकं तत् तु अतो प्राह्याद् भिन्नं, तत्संवित्तावसंवित्तेः। यन्न तत्संवित्तीं संवेद्यते तत् ततो भिन्नं, रसादिप्राहकवत् । तत्संवित्तावसंवित्तिश्च प्रागेव साधितोते नासिद्धचाशङ्का । रसादिप्राहकं यथेति चास्य भिन्नभिति वक्ष्य-माणेन सम्बन्ध इति ॥ १७२३॥ श्राचं तद् श्राहकाच्चैवं तत्परामृशता यतः ॥१७३॥ न परामृश्यतेऽवश्यं रसादिश्राहकं यथा। द्वयं परस्परेणैवं भिन्नं साध्यं रसादिवत्॥१७४॥ ऐकरूप्येण विज्ञानात् सन्तानान्तरबुद्धिवत्। ज्ञानं स्वांशं न यहाति ज्ञानोत्पत्तेः स्वशक्तिवत्॥ श्राह्यत्वप्रतिषेधश्च द्वयहीना द्विवासना।

एवमेव ग्राह्मं पक्षिकृत्य ग्राहकाद् भेदो दर्शयितव्य इत्याह — श्राह्मिति । अत्रापि रसादिग्राहकमेव दृष्टान्तः । यथा हि तद्रृप्रग्राहका- नुभवेऽननुभूयमानं ततो भिद्यते, एवं तद्ग्राह्मपि रूपं, तदपि स्वग्राहक- परामर्शे न परामृश्यत एव । तदपि 'न स्मरामी'त्यत्र दर्शितमिति । एवमैकै- कश्येन ग्राह्मग्राहकयोभेदं प्रसाध्येदानीमुभयोरपि समाहृत्य दर्शयति — द्वयमिति । ग्राह्मग्राहकद्वयं परस्परमित्रम् । इतरेतरपरामर्श इतरेतरापराम- शीद् रसादिवत् । यथा रूपरसादयोऽन्योन्यपरामर्शेऽपरामृश्यमानाः परस्परेण भिद्यन्ते, एवमेतदिप द्वयमिति ॥ १७४ ॥

प्रकारान्तरेणेदानीं प्राह्मप्राहकयोर्भेदं दर्शयित — ऐकाति । प्राह्मं ग्राहकाद् भिन्नं तेन सहैकरूप्येणाज्ञानात् । यद् येन सहैकरूप्येण न ज्ञान्यते तत् ततो भिद्यते यथा सन्तानान्तरबुद्धिः । नचासिद्धो हेतुः, नीठादि-रूपत्वाद् प्राह्मस्यानाकारस्य च प्राहकस्य संवेदनात् । एवमेव प्राहकं पक्षीकृत्य हेतुर्दर्शयितव्य इति । प्रयोगान्तरमाह — ज्ञानमिति । ज्ञानं धर्मि, न स्वांशं गृह्णातीति साध्यं, ज्ञानोत्यत्तेरिति हेतुः । तद्धि समनन्तर-प्रत्ययादुत्पद्यत इति बौद्धा मन्यन्ते । यद् ज्ञानादुत्पद्यते न तत् (पा? स्वां)शं गृह्णाति । यथा ज्ञानस्य स्वशक्तिः । स्वशक्तिरिति ज्ञानज(न्याद्? न्यां) वासनामपदिशतीति ॥ १७५ ॥

एवमेव प्राह्मत्वप्रतिषेधप्रयोगो दशीयेतव्य इत्याह — ग्राह्मोति । ज्ञानं स्वांशेन न गृह्मत इति दर्शयितव्यम् । तावेव हेतुदृष्टान्ताविति । नच साध्यविकलो दृष्टान्तः । द्वयहीनवासनाभ्युपगमात् । बौद्धानां हि स्वांशं न गृह्माति । नच तेन गृह्मते । एतच चिरन्तनबौद्धाभिप्रायेण ज्ञानातिरिक्त- चैत्रज्ञानं तदुङूतज्ञानांशयाद्यवोधकम् ॥ १७६॥ ज्ञानत्वान्न भवेद् यद्वत् तस्य देहान्तरोद्भवम् । एतयेव दिशा वाच्या शक्तिद्वयनिराक्रिया ॥ १७७॥ प्रमाणान्तरसिद्धत्वादन्यत्रानेकशक्तिता । नत्वत्र कारणं तादक्छक्तिभेदकृदस्ति ते ॥ १७८॥ तस्मादुभयसिद्धत्वाछाघवाद्यपरिग्रहः ।

वासनापक्षे स्थित्वोक्तमिति द्रष्टव्यम् । नतूपादानापरनाम्नो विशिष्टात् समनन्तरज्ञानादन्यां काञ्चिद् वासनामर्वाचीनाः मन्यन्ते । तिन्नरासोऽपि चास्माभिरुक्त एवेति । अन्यथा याद्ययाहरूयोभेंदं दर्शयति — चैत्रेति । चैत्रज्ञानं धिमें । तचैत्रोद्भूतो यो ज्ञानांशो याद्यस्तस्य बोधकं न भवतीति साध्यम् ।
ज्ञानत्वात् । यद् यद् ज्ञानं न तत् तद्धोधनं यथा देहान्तरोद्धवमिति ।
याद्ययाहरूराक्तिनिराकरणं चैतेनैव प्रकारेण दर्शियतव्यमित्याह — एतयैवेति । एषा चात्र दिक् । न ज्ञानं द्विशक्तिकं, ज्ञानोत्पत्तेः, स्वशक्तिवत् ।
तथा न ज्ञानं द्विशक्तिकं, ज्ञानत्वादन्यतरांशवत् । अन्यतरांशो हि ज्ञानमेव । नचासौ द्विशक्तिकः, दैविध्याभ्युपगमात् । इतरथा चातुर्विध्यप्रसङ्ग इति ॥ १७७ ॥

ननु शक्यभनेनैव प्रकारेण (ना ? आ)त्मनाऽपि वस्तुत्वाद् घटवद् द्वि-शक्तिकत्वं वारियतुमत आह— प्रमाणिति । दर्शितं ह्यस्मत्त्रयोगसाम्भन्न-बोधबोध्यत्वादान्मनो द्विरूपत्वम् । न तदनुमानन वारियतुं शक्यते, प्रत्यक्ष-बाधकप्रसङ्गादिति भावः । ज्ञाने तु नात्मवद् द्विशक्तिकत्वं शक्यते कल्प-यितुं, प्रमाणान्तराभावादिति । एतदप्युक्तमित्याह— नत्वत्रेति । यत एव-मेकस्य द्विरूपत्वमनुपपन्नम्, अतोऽवश्यमेव ज्ञानाद् भिन्नं नीलादि ग्राह्य-मेष्टव्यम्, एवच्च प्रमाणबलादापद्यमानो वस्तुभेदो न कल्पनागौरवमापाद-यतीति ॥ १७८ ॥

यदुक्तमनेककल्पनाया एककल्पना ज्यायसीति, तत् परिहृतं, नखलु प्रत्यक्षसिद्धोऽर्थः कल्पनीयः । नच् तद्धलभाविनी ज्ञानकल्पना शक्यते वार-यितुम् । प्रमाणवन्ति सुबहून्यप्यदृष्टानि कल्पनीयान्येव । अत एवोभय उपायत्वाच यत् तस्य पूर्वयहणकल्पनम् ॥ १७९ ॥ चक्षुरादीन्द्रियेरत्र तदनेकान्तिकं भवेत् । यद्प्यप्रतिवद्धत्वादुत्पत्तो गृद्धतामिति ॥ १८० ॥ तत्रात्मना न शक्यं तन्नान्योत्पत्तिस्तद्स्ति वा । तेनैतत् कारणाभावात् तदानीं नानुभृयते ॥ १८१ ॥

सिद्धत्वाद् ज्ञानस्याकारकल्पना न्याय्येति यदुक्तं तद्पि प्रत्याख्यातम् । यदि हि वयमाकारं दृष्टा कस्यायमिति तदाश्रयमन्विच्छेप तदोभयसिद्ध-त्वाद् ज्ञानाकारोऽयिन्त्युच्येतापि । प्रतिष्ठिताश्रयमेव तु प्रत्यक्षसामर्थ्या-दाकारमवगच्छन्तो नास्याश्रयान्तरमीहामहे । नचैवास्माकमसिद्धेऽर्थाकारे ज्ञानमपि सिद्धं येनोभयसिद्धं भवेत् । निह तिन्निराकारमनुभ्यते । प्रत्यक्षे-णार्थ एव हि ज्ञातस्तस्य प्रयाणं भविष्यति । स चेदनिष्टो नास्य कल्पनायां प्रमाणमस्तीति कथमुभयसिद्धत्वं, तदेतदाह — तस्मादिति । आदिश्विद्धेन शिक्तमात्रस्य भेद इति यदुक्तं तदुपादत्त इति । उक्तदोषपरिहारप्रयम् अतः परमारभमाणः यत्तावदुक्तमुपायत्वाद् ज्ञानमेव प्रथममवगन्तव्यमुपायाधीनसिद्धित्वादुपेयानाम् , नच तदाकारमन्तरेण प्रतीयत इति ज्ञानाकार एवायमिति, तत् तावत् परिहरित — उपायेति । सत्यम् अर्थ-सिद्धानुपायो ज्ञानं, न त्ववश्यमुपायप्रहणाधीनमुपेयावधारणम् । निह चक्षू रूपपारेच्छेदोपाय इति ततः पूर्वमनुभूयते । यत्तृपायत्वात् प्रथममवगन्तव्यमिति, तत् तैरेव चक्षुरादिभिरनैकान्तिकिनिति नोपायस्य सतो ज्ञानस्य पूर्वानुभवं साधियतुमलमिति ॥ १७९३ ॥

यत्पुनरुक्तम् — उत्पन्नस्य सतोऽप्रतिबद्धस्य ज्ञानस्य नाग्रहणकार-णमस्ति अतो ग्रहीतव्यमिति, तदनुभाष्य परिहरित — यद्पीति । अय-मभिप्रायः — सत्यं ज्ञानमुत्पन्नमप्रतिबद्धं केनचित् । नत्वतावतैव ग्रहीतव्यं भवति, ग्राहकाभावेनाग्रहणोपपत्तेः । न ताविद्दमात्मनात्मानं ग्रहीतुं शक्य-मित्युक्तम् । अन्यज्ञ, ज्ञानं तदा 'नोत्पन्नमेव अर्थापत्तिर्हिं सा । सा च पश्चा-देव भविष्यतीत्यतः सतोऽपि ज्ञानस्य ग्रहणकारणाभावादग्रहणं युक्तमेवे-त्याह् — तेनेति ॥ १८१ ॥ नान्यथा हार्थसद्भावो हष्टः सन्नुपपद्यते। ज्ञानं चेन्नेत्यतः पश्चात् प्रमाणमुपजायते ॥ १८२॥ नचापि प्रतिबन्धेन केवलेनायहो भवेत्। विशिष्टकारणाभावेऽप्यर्थो नेवानुभूयते ॥ १८३॥ व्यापृतं चार्थसंवित्तौ ज्ञानं नात्मानमृच्छति। तेन प्रकाशकत्वेऽपि बोधायान्यत् प्रतीयते ॥ १८४॥ ईटशं वा प्रकाशत्वं तस्यार्थानुभवात्मकम्।

यदि स्वकाले नावगतं, कथं तिह पश्चादवगस्यते। अत आह—
नान्यश्चेति । अस्ति हि खलु पश्चाद् ज्ञानावधारणे प्रमाणमर्थापत्तिः।
ज्ञातार्थान्यथानुपपत्तिप्रभवा सा प्रागज्ञातेऽर्थे न जायते, पश्चादुपजायत इति
युक्तमेव प्रमाणसद्भावादुत्तरकालमेव ग्रहणम् । परिचोदनापरिहारश्चोक्त एवेति नेह प्रतन्यत इति ॥ १८२ ॥

नन्वस्तु तावत् परस्तात् प्रमाणसद्भावः, पूर्वमपि त्वप्रतिबन्धस्य क-स्माद्रग्रहणमत् आह्— न श्रेति । नह्यप्रतिबन्धमित्येव वस्तुप्रुरुभ्यते । अप्रति-बन्धस्याप्यनुप्रुम्भनात् । कारणसामग्रीविशेषसमत्भानसम्पादितं हि भावानां ग्रहणम् । तद्रप्रतिबन्धानामपि तद्दभावे न भवति । किमनुप्पन्नमिति । १८३॥

का पुनर्ज्ञानग्रहणे सामग्री। यादे ज्ञानं, ।केम(न्य ? स्य)ज्ञानान्तरेण। निन्वदमेव स्वभावतो ज्ञानं प्रकाशात्मकम्, अप्रकाशात्मनां तु भावान्तराणामप्रतिवद्धानामप्यस्तु प्रकाशान्तरापेक्षा। अत एवे। कं 'नचाप्रकाशरूप त्वम्' इति। अतो नोत्पन्नस्य ज्ञानस्याग्रहणे कारणमुपलभामहे — अत आह — व्याप्रवाधिति। सत्यम् प्रकाशकं ज्ञानं, तथापि नात्मानं प्रकाशयित अर्थसंवित्तौ व्याप्रतत्वात्। निह बहिविषयप्रकाशने व्याप्रतः प्रदीपः आत्मानमपि प्रकाशयित। तत्यकाशने चक्षुषोऽपेक्षणात्। अतो युक्तमेव प्रकाशात्मनोऽपि स्वयोधायान्यापेक्षणमिति॥ १८४॥

अथवा प्रकाशकं ज्ञानमित्येव कुतः, अर्थापरोक्षीभावो हि तस्य तथात्वे प्रमाणम् । तत्रश्चार्थानुभवस्वभावमेव तत् सिध्यतीति न स्वात्मान-मपि प्रकाशयतीत्याह — ईष्ट्रशाभिति । एवमपि स्वात्मानं प्रकाशयेद् नचात्मानुभवोऽस्त्यस्येत्यात्मनो न प्रकाशकम् ॥ सितः प्रकाशकत्वे च व्यवस्था दृश्यते यथा । हृणाद्ये चधुरादीनां तथात्रापि भविष्यति ॥१८६॥ प्रकाशकत्वं वाह्येऽथे शक्त्यभावात् तु नात्मिन । अन्येन वानुभावेऽसावनवस्था प्रसन्यते ॥१८७॥ तत्र तत्र स्मृतिं दृष्ट्या सर्वानुभवकल्पना । एकेन त्वनुभूतत्वे सर्वं तत्रैव सम्भवेत् ॥१८८॥ तत्रापि स्मृतिरित्येतन्न लोकानुमतं वचः । नहि विज्ञानसन्तानं कश्चित् स्मरति लोकिकः ॥

यद्यर्थवद् ज्ञानात्मापि ज्ञानजन्मन्यनुभूयते, न त्वसावनुभूयते इत्युक्तमेवे-त्यिभ्रायेणाह — नचेति । नच यदेकस्य प्रकाशकं तेन सर्वस्येव प्रकाशकेन भवितव्यम् । निह चक्षुरादीनीन्द्रियाणि प्रकाशकान्यपि विषयतः सङ्कीर्यन्ते, व्यवस्थाया उक्तत्वात् । एविमहापि वाह्यस्य प्रकाशकं ज्ञानं; नात्मन इति न नोपपन्निमत्याह — सर्तिति सार्धेन । प्रकाशकपदोपचारस्तु कथित्रत् प्रकाशे कर्तृभावमाश्रित्य वक्तव्यः । अन्यथा हि प्रकाशानन्त्यं भवे-दित्युक्तमेवेति ॥ १८६ ।

यत्त्रं —

"तस्य तस्यापि चान्येन संवित्तावस्थितिर्भवेत्।"

इति, तद् दृषयितुमनुभाषते — अन्येनेति सार्धेन। एवं हि परेक्कं — यदि किल ज्ञानान्तरेण ज्ञानं ज्ञायते, ततस्तरय तस्य ज्ञानस्य स्मरणात् पूर्वाज्ञ-भवकल्पनायामनवस्था भवेत् । एकेन तु ज्ञानेन विषयाकारे स्वाकारे च प्रवेदिते सर्वमेव प्राह्मग्राहकाकारंस्मरणं तत्रैव स्यात्। तथाचानवस्था परि-हता भवति । तस्मान्न ज्ञानान्तरेण वेद्यं ज्ञानमिति ॥ १८८ ॥

एवमनुभाषिते दूषणमाह — तन्त्रापिति । यदेतदुच्यते तत्र तत्र स्मरणदर्शनेन सर्वत्रानुभवकल्पनायामनवस्थेति, तदयुक्तम् । स्मृत्यसिद्धेः । एहीतिविषया हि स्मृतिभवतीति नागृहीतं ज्ञानं स्मर्तुं शक्यम् । गृहीत-स्मरणे तु यावद्य्रहणभेव स्मरणव्यवस्थानान्नानवस्थेति वक्ष्यते । भवति हि

CC-0. JK Sanskrit Academy, Jammmu. Digitized by S3 Foundation USA

घटादावग्रहीतेऽथं यदि तावदनन्तरम् । अथीपत्त्यावबुध्यन्ते विज्ञानानि पुनः पुनः ॥१९०॥ यावच्छ्रमं ततः पश्चात् ताव(त्ये १ न्त्ये)च स्मरिष्यति । तदा त्वकल्पितेऽप्येवं स्मृतिवन्ध्यासुतादिवत् ॥ स्मृतिस्रान्तिश्च याप्यत्र पश्चाज्ज्ञानेषु जायते । तदेवार्थस्मृतेरेषां तज्ज्ञान।दिप्रमाणना ॥१९२॥ यावच्छ्रमं च तद्बुध्रिस्तत्प्रबन्धे महत्यपि । श्रमाद् रुच्यान्यसम्पर्काद् विच्छेटो विषयेष्विव ॥

कदााचिदेतद् द्वित्राणि ज्ञानान्यनुभूतपूर्वाणि स्मर्यन्त इति । विज्ञानसन्तान-स्मरणं त्वलौकिकमेवेति ॥ १८९ ॥

यदि त्वर्धज्ञाततान्यथानुपपत्त्या ज्ञानमवगम्य पुनस्तज्ज्ञातताव शेन तिद्वपयं ज्ञानान्तरं कल्पयित, पुनश्चानेनैव क्रमेण यावच्छ्मं ज्ञानानि ज्ञानानि । ततो यावज्ज्ञातस्मरणाद् नानवस्थेत्याह—घटादाचिति सार्थेन। यत्तु प्रागनवगतानामव ज्ञानानां स्मरणमुच्यते, तद् वन्ध्यासुतादिस्मरण-तुल्यमशक्यमेव वक्तुमित्याह — तदेति ॥ १९१॥

यत्तु भिक्षुणा सिद्धवत् तत्रापि स्मृतिरित्युक्तं, तद् भ्रान्तभाषित्मेव । अस्ति च भ्रान्तौ निबन्धनम् । अर्थो हि तत्र स्मर्यते । तत्समरणान्यथानुपपत्त्या च तस्य प्राग् ज्ञातत्वमेव कल्प्यते । ततोऽपि प्राचीनज्ञानकल्पना ।
तदिह संसर्गमोहितिधयां ज्ञानेऽपि स्मृतिविभ्रमः । न त्वाद्यज्ञानस्मरणमप्याशङ्कचम् । प्रागेव सन्तानस्मरण, तदेतदाह — स्मृतिभ्रान्तिरिति ।
अर्थस्मृतेः खिल्वयं तज्ज्ञानादिप्रमाणता विलसित, यदेतज्ज्ञानेऽपि स्मृतिभ्रमो
भवति । अर्थस्मृत्या हि ज्ञाने प्रमीयमाणे स्मृतिविषयार्थसन्निकर्षाद् ज्ञानेऽपि
समरणिनिति भ्राम्यति । आदिशब्देन चात्र ज्ञानज्ञानमुपादीयत इति ॥१९२॥

स्मृत्यापि ज्ञानप्रमायां यावच्छ्मं तद्ग्रहणाद् विषयान्तरसञ्चारोप-पत्तिरित्यभिप्रायेणाह — यावदिति । अयमभिप्रायः — न तावन्ति ज्ञा-नानि जायन्ते यदि तु ज्ञातुमिष्यन्ते यावच्छ्मं तद्बुद्धिर्भविष्यति या-वन्ति ज्ञानानि बुध्यमानों न श्राम्यति । स्मृत्यनुसारेणापि तावद् भोत्स्यते तत्रापि स्मृतिरित्येषा प्रथमे प्रत्यये यदि । तन्मात्रप्रहणादेवं नानवस्था प्रसज्यते॥१९४॥ स्मरणं त्वथ सर्वेषु तिस्तिद्धये ग्रहणं तथा। प्रमाणवत्त्वादायातः प्रवाहः केन वार्यते॥१९५॥ अथ तान्याद्यविज्ञानविषयाणीति कल्प्यते।

इत्यभिप्रायं विवृणोति — तत्प्रवन्धं इति । यावच्छ्रमं तावद् बुद्धयो ज्ञा-यन्ते, ततो महत्यि बुद्धिप्रवन्धं ज्ञाते श्रमाद् वा विषयान्तराभिलाषण वा-न्यसम्पर्कीद् बुद्धिज्ञानाद् विच्छेदो भवति । यथा विषयेष्वेव रमणीयेषु गीतादिष्वनुभूयमानेषु विषयान्तराभिलाषात् पूर्वविषयविच्छेदो भवतीत्यनु-पपन्नं विषयान्तरसञ्चारो न स्यादिति ॥ १९३ ॥

किञ्च यदेतदुक्तं तत्रापि च स्मृतिरिति, तत् किं प्रथमज्ञानाभिप्रा-येण, उत तत्रतत्रेति वीष्सामभिष्रेत्य । पूर्वस्मिन् कल्पे नानवस्था । एको हि प्रथमः प्रत्ययः । अतः का तद्ग्रहणेऽनवस्था, तदेतदा^ह — तन्त्रेति ॥ १९४ ॥

यदितु संविद्मवाहमेवाभिन्नत्य तत्रापि स्मृतिरित्युच्यते, तन्न ताव-दस्तीत्युक्तम् । उपेत्यापि न्नूमः । यदि बहून्येव परस्ताद् ज्ञानानि स्मर्यन्ते, ततो ग्रहणकारणत्वात् स्मृतेस्तित्सद्धये ग्रहणान्यपि कल्पयिष्यामः । कथ-मपरथा गृहीतिवषया स्मृतिर्भविष्यति । न त्वेवमपि ज्ञानान्तरिनरपेक्षमेव ज्ञानमवस्रीयत इति युक्ता कल्पना, स्वसंवित्तिन्नत्यिभात् । अतो वरं प्रमा-णवलादायातः संविद्मवाहः, नपुनः स्वसंवित्तिकल्पनेत्यभिन्नायेणाह — सम्बर्णास्निति । पूर्वं च घटादौ गृहीत इत्यत्र यद्येवं स्याद्, एवं सति तन्नापि स्मृतिरित्युपपद्यत । तथा नानवस्था, यावदवगतस्मरणात् । न त्वेत-वस्यस्तीति तद् दर्शितम् । इदानीं तु यद्यत्तरोत्तरिवषयाः स्मृतयो द्रयन्ते तत्तरत्वहर्शनाद् म्रहणप्रवाहकल्पनैव प्रमाणवती, न स्वसंवित्तिकल्पनेति विवेक इति ॥ १९५॥

यदि तूच्यते, सत्यम् अस्त्ययं प्रहणप्रवाहः । किन्त्वाद्यज्ञानगोचरा-ण्येव तानि प्रहणानि । ज्ञानमेव हि तत्राद्यं नार्थः । ज्ञानमेव विषयाकारेण नोत्तरोत्तरबुद्धीनां विशेष उपपद्यते ॥ १९६ ॥ विज्ञानविषयत्वं च यस्य सर्वासु बुद्धिषु । घटविज्ञानतज्ज्ञानविशेषस्तेन दुर्लभः ॥ १९७ ॥ स्मरन् यथैव विज्ञानं निराकारं स्मरत्ययम् । तथा स्मरन् यहीतार्थं निराकारतया स्मरेत् ॥

स्वाकारण च निरूप्यते । तद्विषयं च तत्स्मरणमन्यत् । एवमेवापरमिति न किञ्चिद्धविषयज्ञानिमत्याशङ्कया सहाह — अश्वेति । अयमभिप्रायः — सारूप्येण हि विषयभावः । तद् यदाद्यविज्ञानविषयमेकम्, एवं सित तत्तावत् ततोऽविरुक्षणं प्रथमवद् घट इत्येव भवत् । एवं तृतीयाद्यपीति नोत्तरात्तरवुद्धयो भिद्यरन् । अर्थवादिनस्तु प्रथममर्थविषयं घट इति ज्ञानं, द्वितीयं तु ज्ञानविषयं, तृतीयज्ञानं तु ज्ञानज्ञानविषयम् । अनाकारत्वेऽपि चाकारवतामिव स्वाभाविकः संविदां भेद इत्युक्तमेवत्याकारप्रचयदर्शनमुप्पद्यते ज्ञानेषु जिज्ञासितेषु, नतु वौद्धस्यति विपरीतप्रसङ्गोऽभिहितः । एतच प्रथमज्ञानस्य स्वसंवित्तमभ्युपत्योच्यते । प्राङ् निराकृतोऽप्ययं ज्ञानविषयत्वपक्ष इदानीं दूषणान्तराभिधित्सया पुनरुपक्षिप्त इति ॥ १९६ ॥

अयं चापरो विज्ञायते न विषये बुद्धीनां दोष इत्याह — विज्ञा-नेति । अयमर्थः — यस्य सर्वा बुद्धयो विज्ञानविषयाः, तस्य घटज्ञानं घट-ज्ञानज्ञानं वा विज्ञानविषयत्वान्न भिद्यत इति ॥ १९७॥

अविशेषमेव दर्शयित—स्मरिशित । एष हि ज्ञातपूर्वमर्थं कदाचित् प्रस्मृतवान् विज्ञानमनाकारं स्मरित अर्थं च सर्वदा साकारं घट इति, तन्नोपप्यते । प्रस्मृतार्थविषयविज्ञानस्मरणं ह्यनाकारमेव दृष्टम् । एवं स घट इत्यपि स्मृतिविज्ञानं विज्ञानविषयमेवित तद्प्यनाकारमेव भवेत् । साकारत्वे वा प्रस्मृतार्थविज्ञानस्मृतेरिप साकारत्वप्रसङ्गोऽविशेषात् । अतो योऽयं घटविष्यस्य स्मृतिविज्ञानस्य प्रस्मृतघटविज्ञानविषयस्य च स्मृतिविज्ञानस्य विशेषः, स विज्ञानविषयत्वे बुद्धीनां न भवेत् । अतः काचिद् विज्ञानविषया काचिद्र्थविषयेति साकारानाकारभेदसिद्धिरिति ॥ १९८ ॥

ज्ञानप्रष्टेन योऽप्यूर्ध्व परामर्शो भवत्यसौ । तस्यार्थेष्वभ्युपायत्वाञ्च तु याद्यत्वकारितः ॥ १९९ ॥ प्रत्यासन्नत्वसम्बन्धौ याद्यत्वासम्भवाच्च्युतौ । विषयत्वेन वाप्येतौ स्तः किं देशाविभागतः ॥ २००॥

यदिष प्राग् ज्ञानस्य संवेदनिमत्यत्र कारणमुक्तं ज्ञानप्रष्ठेनं परामर्श-दर्शनं, तदिष न युक्तम्। न ह्ययं ज्ञानप्रष्ठेन परामर्शो ज्ञानस्य ग्राह्यताकृतः। किन्त्वर्थस्थितौ ज्ञानमभ्युपाय इति तदनुसार्यर्थकथनं ज्ञातोऽसावर्थो मयेति। तदिदानीमेव च स्मृतेस्तत्र ज्ञानानुमानम् । न तु प्रागेव ज्ञानपुरस्सरमसौ ज्ञातः। यदा तु कश्चित् तथाविधार्थसदसद्भावयोः पर्यनुयुक्के, तदा ज्ञानो-पायत्वादर्थस्य ज्ञानपुरस्सरमर्थस्थापनं भवत्यासीदसावर्थः यस्मान्मया पूर्व-मवगत इति। अतो नानेन ज्ञानस्य पूर्वोपठिष्धः शक्या कल्पयितुम्। तदेतदाह — ज्ञानप्रष्ठेनेति।। १९९।।

यत् कं ज्ञानाकारपक्षे प्रत्यासन्नं सम्बद्धं प्राह्यं भवति, इतरथासम्बन्धमिति द्विति च प्राह्यमभ्युपगतं भवतीति । तत् परिहरित — प्रत्याम्बन्धिति । अयमभिप्रायः — यथाकथित्रिन्नेकात्म्ये प्राह्यप्राहकभावः सम्भविति । अयमभिप्रायः — यथाकथित्रिनेकात्म्ये प्राह्यप्राहकभावः सम्भविति । तदा किं कुर्मोऽसम्बन्धमसन्निहितं च प्राह्यमनुजानीमो न खलु दूरदेशा(न्दी १ दि)वार्ताभ्यो हृदयमनुविपरिवर्तमाना भावा न गृह्यन्त हित शक्यते वक्तुं संविद्विरोधादिति । एवं तावदसम्भवादासत्तिसम्बन्धो न स्यातामित्युक्तम् । न वा हियते । नहि देशाविभाग एव सर्वत्र सम्बन्धः । विषयविषयिभावोऽपि हि सम्बन्ध एव । अस्ति चासौ ज्ञानार्थयोः । ज्ञानो-क्त्तौ तदवासेरिदमेव च तस्य सन्निधानमर्थेन यदुत्पन्ने तस्मन्नर्थो भासत हत्यभिप्रायेणाह — विषयेति । किं पुनरिदमर्थो भासत इति । न ज्ञानाद-न्यदर्थस्य भासनम् । संवित्तौ वा कथं विषयाकारो भासते । एवंतिर्हे नास्ति तदभावे चान्यानवभासनादभाववाद एव । तदवश्यास्थयमिदं ज्ञानो-त्पत्तावभूतपूर्वो भावानां कोऽपि भेदः सकलप्रमातृप्रत्यात्मवेदनीयः । ते तु भावा ज्ञानाकारा बहिर्वेत्यन्यदेतत् । येऽपि फलभूतामर्थसंविदं स्वप्रका-कामाहुः, तैरिष कोऽप्यनिवचनीयोऽर्थगतो विकारो दर्शयितव्य एव । कथ-

CC-0. JK Sanskrit Academy, Jammmu. Digitized by S3 Foundation USA

अथीकारस्य योऽप्युक्तो मिथ्याज्ञानेष्वसम्भवः । देशकालान्यथामात्रसम्भवः केषुचित् कृतः ॥२०१॥ प्रत्यक्षाद्वयविज्ञानमतीतानागतैरिप ।

मन्यथा संवित्प्रकाशेऽधः सिध्येत् । न ह्यन्यप्रकाशेऽन्यत् सिध्येद् , अति-प्रसङ्गात् । अन्या च संविदान्तरा, अन्यो वहिर्यः । सोऽपि भासत इति चेत् , तद्वदेव तर्हि सोऽपि स्वप्रकाश एव । संविदायत्तो न स्वप्रकाश इति चेद् , निवदमेवास्माभिर्जिज्ञास्यते किमस्य संविदायत्तत्वमिति । स्वरूपं तावत् स्वकारणसामग्रचायत्तमेव । प्रकाशोऽपि तस्य संविदेव न तदायत्तः । तदवश्यमप्राप्तपृर्वस्य काचित् फलोत्पत्तावस्ति प्राप्तिरित्यास्थियं यदायत्तोऽस्य संवेदनं नान्यस्येति विवेकः । सेव चास्माभिर्ज्ञाततादिषदै-रिभधीयते । अतः सिद्धं विषयत्वेनापि प्रत्यासत्तिसम्बन्धौ स्त इति ॥ २०० ॥

योऽपि मिथ्याज्ञानेष्वर्थाकारसम्भव उक्तः, तमनुभाष्य परिहरिते — अर्थिति । अयमर्थः — योऽयं द्विचन्द्रादिबोधेष्वर्थाकारासम्भव उक्तः, सोऽयुक्तः । तथाहि । सम्यग्ज्ञानेषु तावन्नार्थाकारासम्भवः । केषुन्वनु मिथ्याज्ञानेषु देशान्यथात्वमात्रेण कालान्यथात्वमात्रेण वार्थाकारसम्भवो- उस्माभिः कृतः निरालम्बनवादे वर्णित इति यावत् । अतो न कचिद्यान्कारासम्भवः तत् पुनरिदं प्रतिभासविपरीतमिभधीयते । देशान्तरादिस्थो- अर्थे भासते, अन्यत्र स्थितश्चार्थोऽन्यत्रालम्ब्यत इति संविदनुसारेण दि भवन्तो बहिर्थमवस्थापयन्ति । सा च देशान्तरादिगोचरा कथमन्यत्रार्थमान्त्रम्वत इति शक्यते वक्तुम् । एवं हि स्वांशालम्बनत्वेन किमफ्राद्धं येथे तिन्नराक्रियते । मैवम् । उक्तमस्माभिर्निरालम्बनत्वेन वारयति, नहि बहिन्वेस्तुसत्ताम् । तद्धि न द्वौ चन्द्राविति चन्द्रद्धित्वं निषेधति, न द्वित्वं चन्द्रं वेति कथं तौ बहिर्भासमानावपद्दास्यामः । अतो नेह संविद्विपरीतं किञ्चिन्दिति ॥ २०१ ॥

स्यादेतत् । कथमतीता अर्था असन्तो ज्ञानायलम्बनमिति । उत्त-परिद्वारत्वात् । उक्तं हि प्रत्यक्षधर्मो वर्तमानसन्निद्वितविषयता ज्ञानान्सराणी

CC-0. JK Sanskrit Academy, Jammmu. Digitized by S3 Foundation USA

जन्यतेऽर्थे भवन्तीषु वासनास्वसतीषु वा ॥ २०२ ॥ यः पुनर्नानुभूतोऽर्थो न चाप्यनुभविष्यते । वासनाभावतस्तत्र तवाप्यनुभवः कथम् ॥ २०३ ॥ विनापि वासनातश्चेद् बुद्धिरुत्पद्यते ततः।

नेति निरालम्बन एव, तदेतदाह — प्रत्यक्षादिति।यत्तावहैिङ्गकमतीता-दिगोचरं ज्ञानं तत् प्रत्युत्पन्निङ्गादिजनकमसतीष्वेत्र वासनासु भवति। यत्त्वन्यज्जाप्रत्स्मृति ज्ञानं स्वप्तज्ञानं वा, तद् भवन्तीषु वासनासु भवति प्रत्युत्पन्नकारणान्तराभावादिति॥ २०२॥

ये ह्यत्यन्ताननुभूता अर्था अनुभूयन्ते, तत्र वासनादिकारणान्तरा-सम्भवान्नास्ति ज्ञानाकारत्वादन्या गतिरत आह — य इति । अयमभि-प्रायः — तक्षिप तथाविधानुभवे किं कारणं, वौद्धोऽपि वासनामेव ज्ञानकारणं मन्यते । नचात्यन्ताननुभूतपूर्वेऽथें वासना सम्भवति, अर्थज्ञानाहि-तसंस्काराभिधानत्वाद् वासनाशब्दस्य । स्यादेतत् । न ज्ञानजन्मा संस्कारो वासना । किन्तु ज्ञानमेव किञ्चिदनवगतपूर्वार्थसंवदनकार्योन्नेयन्निकेदि । तन्न । लोके तथानवगमात् । ज्ञानयोनिरेव संस्कारो वासनेति लेकिका मन्यन्ते, न ज्ञानमेव । अपिच, समनन्तरज्ञानमतदाकारं, तत् कर्षं तदाकारां धियमुपजनयितुमलं

''तदतद्र्षिणो भावास्तदतद्र्पहेतुजाः ।''

इति वैः सिद्धान्तः । यदि त्वयमपि कार्यकारणमावो नेष्यते, अस्तु ति कादाचित्कमप्यनपेक्षमेव ज्ञानम् । किं समनन्तरप्रत्ययाधीनव्यसनेन । अन्तोऽवद्याश्रयणीया काचिज्ज्ञानाद् भिन्ना वासना, योद्भूता सती विसद्धा-सन्तानितरोधानेन सद्द्यमेव ज्ञानमारमत इति भवद्भिरप्यास्थ्यम् । नचान्त्रम्ताननुभूतेषु सा सम्भवतीति तुल्यत्वमावयोः । नचाप्यनुभविष्यत इत्या-त्यन्तिकवासनासम्भवप्रकटनार्थं, नतु भविष्यतोऽनुभवस्य कश्चिद् वासना-यामुषयोग इति ।। २०३ ॥

यदि तु अनाद्येव वासनां ज्ञानोत्पत्तिराश्रीयते, एवन्तर्दि यचिरन्तनै-

वासनायां निमित्तत्वमभ्युपेतं विरुध्यते ॥ २०४ ॥ वासना चेद् भवेत् तत्र सा च संवित्तिपूर्विका । तथा सति च पूर्वत्र गृहीतः काप्यसो ध्रुवम् ॥ २०५ ॥ एवं च नैव वक्तव्यमत्यन्ताभवनं क्वचित् । अन्यथानुपपत्त्या हि सिद्धा जन्मान्तरेऽस्तिता॥२०६॥ दुष्टत्वेन च विज्ञानमन्यथापि व्यवस्थितम् । पृथिव्यादिषु गृह्णीयादाकारं तिज्ञवन्धनम् ॥ २०७॥

बैंद्विंसनायां निमित्तत्वमाश्रितं तद् विरुध्यत इत्याह—विनेति॥२०४॥

तत्रापि तु वासनाभ्युपगमे तस्याः संवित्कारणत्वादसावननुभूतो-ऽप्यर्थ इह जन्मनि कापि जन्मान्तरादावनुभूत इत्यभ्युपेय इत्याह—वास-नेति ॥ २०५ ॥

किमतो यद्येवमत आह — एवंचेति । अभवनमभावः । दुःस्वप्ने-ऽनुभूयमानस्य संसर्गस्य न कस्यचिदत्यन्ताभाव इति । किं पुनस्तद्भावे प्र-माणमत आह — अन्यथेति । ज्ञानं हि कार्यं न तावदकारणकं निष्पद्यते । न चास्य प्रत्युत्पन्नेन्द्रियादिकारणं किञ्चिदुपलभ्यते । स्वप्ने न चेद् वासनापि कारणं न स्यादेव । न चासौ पूर्वज्ञानमन्तरेण भवति । तद् यदि नेहासा-वर्थो ज्ञातः, नुनं जन्मान्तरेऽनुभूत इति ॥ २०६ ॥

ये तर्द्धात्मनासम्भावनीयज्ञानार्थाः स्वाशिरक्छेदादयः, तेऽसम्भवद्वासनाः कथमवसीयन्ते । अतस्तत्र ज्ञाना(कार)कल्पनैव साधीयसी नार्थाकारकल्पना, अत आह — दुष्टत्वेनेति । अयमभिप्रायः — यदा न कथश्वित् स्वसंवेदन ज्ञानमित्युक्तं तदा य एवते पृथिव्यादयोऽशी बहिरवस्थिता
गृद्धान्ते, तेष्वेव कुतश्चित् कारणदोषाद् दुष्टं विज्ञानमन्यथास्थितमाकारं
गृद्धाति । अदुष्टं तु यथावस्थितम् । न कचिदिप ज्ञानाकारानुभवः । तिज्ञवन्धनमिति । पृथिव्यादिनिबन्धनमित्यर्थः । पृथिव्यादिस्कृमाण्येव हि स्थूलासम्भे कारणम् । एतेन कल्पनानिबन्धनत्वं प्रधाननिबन्धनत्वं च निराकरोति ।
न तावत् कल्पनानिबन्धनत्वमबाधितत्वात् । न प्रधाननिबन्धनत्वमप्रमाणकत्वात् । द्रयते तु स्क्ष्मतरादिक्रमेण पृथिव्यादीनामेव कार्यद्रव्येष्वारम्भ-

तानपास्य तु नैवार्थं कचिदाकारकल्पना।
न ज्ञानं ह्यनवष्टमभमात्मानं लब्धुमहिति ॥२०८॥
विज्ञानस्यैव वाकारो यद्येषोऽन्ये च कल्पिताः।
विशेषः कोऽत्र येनायमत्यन्तासन्नितीष्यते ॥२०९॥
तस्माद् श्रान्तिरिष त्वेषां कल्पयन्त्यर्थमेव नः।
कल्पयत्यन्यथा सन्तं न त्वात्मानं व्यवस्यति॥२१०॥
ततश्च वाधकज्ञानाद् वाचोयुक्तिरियं भवेत्।
अर्थेऽन्यथापि सत्येष धियाकारः प्रतीयते ॥ २१९॥

कत्वमिति तदेव द्वचणुकादिक्रमेणाश्रीयते । शिरदछेददचान्यगोचरोऽवगतः स्वसम्बन्धितयावगम्यत इत्यन्यथा व्यवस्थानमिति ॥ २०७॥

तांस्तु पृथिव्याद्यर्थानपास्य न क्वचिद्यान्तरे शब्दात्मके ज्ञानात्मके वाकारकल्पना युक्तेत्याह — नानिति । कारणमाह — नेति । पृथिव्याद्युप्पष्टम्भर्यून्यं न किञ्चिज्ञानमात्मानं लभते । किञ्चिद्धि पृथिव्यादिद्रव्यगोच्चरं, किञ्चिद्धि रूपादिगुणविषयं, किञ्चिद् गवादिसामान्यगोचरम्, अन्य-बोत्क्षेपणादिकर्मगोचरमवगति ॥ २०८ ॥

अपिच यदि सर्वोऽयं ज्ञानमनुभासमान आकारो ज्ञानस्यैवान्ये च पृथिव्यादयो भावाः कल्पिताः, एवन्तर्हि सर्वसंविदामेवात्यन्तासन्नर्थं इति केन विशेषेणायं स्वप्नादिभ्रमाणामत्यन्तासन्नर्थं इष्यते येनैवभुपालम्येमिह कथमत्यन्तासन्नर्थः स्वप्नादिज्ञानेऽवसीयते इति तदेतदाह — विज्ञानस्येति । अत्र स्वप्नादिज्ञान इत्यर्थः ॥ २०९॥

अतः सिद्धं भ्रान्तिज्ञानान्यप्यर्थमेवान्यथा स्थितमन्यथा कल्पयन्ति, न पुनरात्मानमवस्यन्तीत्याह — तस्मादिति ॥ २१० ॥

यदितर्हि सर्वसंविदामेव बाह्यालम्बनत्वं, किं तर्हि बाधकेन बाध्यते अत आह — तत्त स्त्रेति । वाधकेन न बाह्यं प्रतिक्षिप्यते, किन्तु बाधके सतीयं वाचोयुक्तिर्भवति यदन्यथा सत्यप्यर्थेऽयमाकारो दुष्टकारणजनितया िषया प्रतीयते न त्वनर्थिकेयं धीरिनि ॥ २११॥

द्विचन्द्रादाविप त्वेवं तारकादिमती तथा। स्नीत्वायन्यत्र दृष्टं स्यात् कथिश्चेद् वेह सम्भवेत्॥ शब्दमात्रप्रतीत्या वा दृष्टेवी केश्चिदिङ्गनात्। संस्त्यानप्रसवस्थानेयथा पातञ्जले मते॥२१३॥

एवं तावद् वासनानिवन्धनेषु स्वप्नादिविभ्रमेषु अर्थाकारो दर्शितः । बाधकप्रत्ययार्थश्च व्याख्यातः । एतदेवेन्द्रियविभ्रमेषु द्विचन्द्रादिविषयेष्वति-दिशति - द्विचन्द्रादाचपित्वेचिमति । यत्तू नैकत्रार्थे लिङ्गाने-कत्वं सम्भवतीति । तत्र परिहारमाह — तारकादीति स्यादन्तेन । अयम-भिप्रायः — तारकादिमताविष स्त्रीत्वादिशत्ययो भ्रान्तिरेव । प्राणिध र्भत्वालिङ्गभेदानामप्राणिष्वसम्भवाद् भ्रान्त्यैवान्यत्र दृष्टमन्यत्रारोप्यते । अतोऽन्यत्र दृष्टमेव स्त्रीत्वादि तारकादिमतावालम्बनमिति । कथं पुनस्ता रकादिषु स्त्रीत्वादिप्रत्ययो भ्रान्तिरित्युच्यते । न ह्यत्र द्विचनद्रादिबोधेष्विव षाधको दृश्यते । तमन्तरेण तु भ्रान्तिवादिनामेव भ्रान्तिरापाद्येत, अतु आह— कथमिति । अयमभिप्रायः — सत्यम् । न अमस्तारकादिषु, वास्तवाना-मेव स्त्रीत्वादीनां सम्भवात्। ते हि स्त्रीपुन्नपुंसकछिङ्गेभ्यस्तारका तिष्यो नक्षत्रिमिति शब्देभ्यः प्रतीयन्ते । नच प्रतीयमाना न सन्तीति युक्तं वक्तुम् । यतु प्रमाणान्तरान्नावगम्यते, नायं दोषः । शब्दैकप्रमाणकत्वात् । नचैक-प्रमाणावगतो ऽर्थः प्रमाणान्तरेणानवसीयमानो ऽसन् भवति । अतो येयं शब्द-मात्रादुपजाता प्रतीतिस्तयैव स्त्रीत्वादयः संविदिता इति पारमार्थिका एवेति। अयमपि तु शब्दैकप्रमाणकत्वपक्षोऽतितुच्छ एव । न खलु पदतद्भागानाम गृहीतसम्बन्धानां प्रतिपादकत्वमस्ति । नच प्रमाणान्तरावेद्येन वस्तुना सम्बन्धो प्रहीतुं शक्यः । अतो मन्द एवायमपि पक्ष इत्यपरितुष्यन् परि-हारान्तरमाह — दृष्टैरिति । न तारकादावदृष्टपूर्वं लिङ्गं, दृष्टैरेव कैश्चिद्रूपैरिङ्ग-नात् । वक्ष्यमाणान्येव दृष्टानि रूपाणि लिङ्गिमिति यावदिति । किं पुनर्द्षष्टं रूपं येनात्मना स्त्रीत्वादीनीष्यन्ते अत आइ—संस्त्यानप्रसवस्थाने(रिति।) सत्त्वरजस्तमसां गुणानां यथोत्तरमुपचयः संस्त्यानप्रसवस्थानानि । ते च गुणाः प्राण्यप्राणिसद्भावसाधारणा एव सर्वेषु तद्रूपप्रत्यभिज्ञानात् । सुख-

तेन लिङ्गन्नयस्यात्र सद्भावः स्यात् प्रमाणवत् । अपेक्षाभेदतश्चात्र विरोधोऽपि न विद्यते ॥ २१४॥

द्भःखमोहादिभेदवन्तो हि सर्वे भावाः आश्रयतया जनकत्वेन च श्राणिनः जाश्रयतयाप्राणिनः जनकतया स्मृजीयादिभावन्यवस्थिता हि विषया अप्रार्थिनोऽपि सुखयन्ति दुःखयन्ति मोहयन्ति च । सुखादयश्य सत्त्वादि-धर्माः, तद्दर्भनात् त्रैगुण्यं सर्वभावानामवसीयते । तद् यदा सस्वोपचयः संस्त्यानाभिधानोऽवगम्यते तदा पुंस्त्वं प्रतीयते । रजसस्तुपचये प्रसवे गम्यमाने क्वीत्वं, तमस उपचये स्थाने नपुंसकत्वम् । साः बोदासीनावस्था भावानां न कस्यचित कार्यस्य सवित्री स्वरूपावस्थानमात्रं, तचैतदुपं दृष्टमेव सर्वभावेषु । प्राणिनो हि पुमांसः सत्त्वात्कटा दृश्यन्ते । रजोमय्यो नार्यः । तमोमयाः पण्डाः संमुग्धनिरुद्धाव्विलचेष्टाः । एवं तिष्यादीनाम-प्यापेश्चिकः सत्त्वादीनामुपचयो दर्शयितव्यः । अरूपप्रकाशनक्षत्रान्तरापेक्षया हि पद्भिकाशः पुमानिति तिष्यो लक्ष्यते । यदा तु तस्यैव रजस उद्भवो लक्ष्यते तदा झीत्वेन तारकेति । तमसस्तूपचये नक्षत्रमिति नपुंसकत्वेन । एवमेव तटस्तरी तटमित्यादिष्वपि गुणोपचयापचयात्मा लिक्सभेदोऽतुस-न्धातत्र्यः । एवज्ञ सर्वत्रेव पारमार्थिकं लिङ्गत्रयमुपपत्नं मनति । बाध-विरहोऽप्यत एवेति सिद्धं नानर्थकास्तारकादिषु लिक्गप्रत्यया इति । अत्रैव वृद्धानुमतिं द्शियति - यथेति । पतञ्जालेना हि किं पुनिरदं लिङ्गामिति पृष्ट्वा बहुधा विकल्प्य प्राण्यप्राणिषु दर्शनादविपर्यया(चो ? चो)भयत्र यथोक्तभेव लिक्न मुपवर्णितमिति ॥ २१३ ॥

एवज्रोपपन्नं लिङ्गत्रयमपीत्माह — तेनेति । नन्वस्त्वेवमात्मको ।भिन्नाधिकरणो लिङ्गभेदः, एकाधिकरणं तु लिङ्गभेदं न मृष्यामहे यस्य हि यत् स्वरूपमुचितं तेनैव तिन्नत्यं व्यपदिश्येत । अत आहं — अपेक्षेति । तत्तद्भावभेदापेक्षया हि तस्य तस्य गुणस्योपच्ये लक्ष्यमाणे नैकन्नापि लिङ्गभेदावसायोऽनुपपन्नः पुत्रादिभाव इवैकस्य पुंस इति ।

तत् पुनिरदमुक्तप्रकारं लिङ्गस्वरूपं नातुमन्यामहे पारमार्थिकमप्रा-णिषु लिङ्गमनुपलभानाः । प्राण्यवान्तरजातिमेव तु लिङ्गं सङ्गिरामहे । पश्यामो हि वयं नराश्वमहिषगोवराहादिभेदभिन्नानेकप्राणिगणसाभारणं स्रीत्वादिभेदभिन्नं विविधमवान्तराकारमत्राणिभ्यो व्यावृत्तं यमानन्दसाव-(ना १ न)स्तनवद्गादिसान्निवेशांवेशेषा दर्शयन्ति । नच ते अप्राणिष्विति न ठिङ्गमेदं श्रतिपद्यामहे । किमिदानीमप्राणिषु लिङ्गावगमो म्रान्तिरेव । ननु साप्यसति वाधकोद्यं दुर्भणैव। सत्यम्। गोणस्त्वप्राणिषु लिङ्गवादः प्रस्तरै-क्कपालयोखि यजमानवादा माणवक इव ज्वलनवादः । नहासौ भ्रान्तिः, अम्राम्यतामेव तथावमासास् । कः पुनशुणः यतोऽप्राणिषु गीणो लिङ्ग-वादः । पेङ्गल्यादयो द्वाधिगुणा माणवके वर्तमाना गुणवादहेतवः । नत्विह तथा प्राणिगुणाः कंचिद्प्राणिषु दृश्यन्ते यद्वरोन गुणवादः समाश्रीयते । मेवम् । इहापि गुगावगतेः । उपचयापचयधर्माणौ हि स्त्रीपुमांसौ, अतस्त-द्धभैविवस्या स्नीठिङ्गादिशन्दशयोगोऽप्राणिष्वपि यथेहैव प्रकृते वर्णितस्। अपेक्षाभेदतंवाविरोवः समान एव । अखन्तापचयविवक्षया च नपुंसक-लिङ्गशब्दप्रयोगः, तद्र्पत्यात् तजातेः । स्यादेतत् — नाप्राणिषु गौणाव= नांतरतः कथ नाणत्वभिति । अस्ति वा प्राण्यप्राणिनोः समानाकारा द्वद्धिरायु-ष्मताम् । शब्दसल्लापमात्रोदेव हि नो वाक्खुगादिषु स्त्रीत्वादिमतिरावि-रस्ति । नंतु प्राणिष्वित तेष्वत्वतुस्यूत आकारो दृश्यते । अतः शब्द-संव्यवहारनात्रांके ऋष्यमत्राणियु लिङ्गानुशासनम् । कि पुनार्लिङ्गानां वाच-कम् । न तानदेतदत्रोपञ्जयते , तत्सद्भावमात्रस्य प्रकृतौपयोगिकत्वात् । यदि तु प्रयोजनमभिषीयते श्रृयताम् । ये तावदप्राणिवाचिनः स्त्रीलिङ्ग-तया स्मर्थन्ते, तेष्वतुशासनकारेरवेयं स्त्री अयं पुमानिदं नपुंसकमिति गुण-वादेनैव रज्यादिशब्दाः प्रशुक्तास्तद्वचनपदान्तरसमिष्याद्वारसिद्धवर्थम् । ते तु स्वमावतः स्वार्थमात्रमभिद्यति । गुणवाद एव स्मर्तृणामत्यन्तं निरू-इतया लिक्ने अपि पाचकमान्तिमेव जनयति । एषा च निर्मागपदेषु स्थितिः वाक्खुवादिषु । सभागेषु तु तारकादिशब्देषु प्रत्ययभागः स्त्रीत्वमभिधाय प्रकृत्यथे तदसम्भवाद् गोण्या वृत्त्या तत्समभिन्याहारं रुभते । गुणवाद-समाधानं चोक्तमेव । येऽांपं नक्षत्रमित्यादिषु प्रत्ययविकारविशेषास्तेष्व-पीयमेव स्थितिः । विकासणां नपुंसकालिङ्गेऽनुशासनादम्मावादीनाम्, 'अतोऽम्' (७. १. २४) इति यथा । ये प्राणिवाचिनोऽश्वोऽश्वेत्येवमा-दयः, तेषां स्नीप्रत्ययान्तेषु तावत् स एव प्रत्ययः स्नीत्वमभिद्धाति । स च

कुणपादिमतौ चैवं सार्वरूप्ये व्यवस्थिते। वासनाः सहकारिण्यो व्यवस्थाकारदर्शने॥ २१५॥ स्वप्रत्ययानुकारो हि बह्वाकारेषु वस्तुषु।

सम्भवत्स्वार्थो मुख्ययेव वृत्त्या प्रकृत्या समभिव्याहियते। अश्व इत्यादाविष प्रत्ययविकारादेव लिङ्गविशेषावगितः। प्रातिपदिकवाच्या एव स्त्रीत्वादयः प्रत्ययेन द्यात्वन्ते इति नानुज्ञायते। प्रत्ययोपजनापाययोरेव लिङ्गावगतेः सदसद्भावदर्शनात्। प्रकृतेश्चान्वयव्यतिरेकिनिर्धारितस्वार्थमात्रवचनत्वात्। अतः स्त्रियामभिष्ययायां (धात्वा १ टावा)दयः इत्यतदेव साम्प्रतम्। वार्ति-ककारण च 'स्त्रीत्वादन्यत्र दृष्टं स्यादि'ति वदता प्राणिषु दृष्टं लिङ्गमभिद्यतां शब्दानां गौण्येव वृत्त्याप्राणिवाचिप्रकृतिसमभिव्याहाराऽभिहितः इति विदितव्यम्। न पुनरन्यत्र दृष्टारोपेण भ्रान्तिरुक्ताः। अतो वाधकाभावोऽपि न परिचोदनीयः। गौणे तद्दर्शनात्। अतस्तारकादिमते। तथा 'स्त्रीत्वादन्यत्र दृष्टं स्यादि'त्ययमेव परिहारः साधीयान्। परयोस्तु कथित्रविच्यत्रपर्मतत्वोपन्यासाभ्यामवासाधृता प्रकृतित्यवधातव्यमिति॥ २१४॥

यत् पुनरुक्तम् — एकस्यामेव प्रमदातनो कथं परिव्राजकादीनां कुणपादिप्रत्ययाः सदर्था भविष्यन्तीति । तत् परिहरति — कुण्पर-दीति । अस्यार्थः — नानाकारं वस्तु नानाकारमेवानुभूयत इति नानुपप्तम् । यस्तु किथिदेव व्यवस्थया किथिदाकारं प्रतिपद्यते न सर्वं सर्वः, तत्र सहकारिवासनासदसद्भावो निबन्धनम् । परिव्राजकादीनां हि कस्य-चिदेव काचिद् वासना कुतिश्चदभ्यासाद् हृदयमनुविष्टोद् मृता सती किथिदेवाकारमेकस्यामेव प्रमदातनो दर्शयति । परिव्राजको हि देहाद् विविक्त-मात्मानमभ्यस्यस्तद्वासनावासितान्तः करणो मृतशरीरवत् कुणप इत्येवं का-मिनीं चिन्तयित । कामुकस्तु कामाभ्यासाहितवासनासहायो देहात्मनोविककमप्रयन् देह एवाहङ्कृतः कामिनीति । श्वानम्तु जात्यनुबन्धिपिशिनताशनाभ्यासातिशयाहितवासनासनाथाः पृथुलनितम्बोक्स्थलप्रस्तनशालिनीं कवलियतुमिमलपन्ति कामिनीमिति वासनाव्यवस्थानुसारिणी संविद्यव-स्थैकविषया परिव्राजकादीनामिति ॥ २१५॥

आह — किमपराद्धमस्माभिर्वासनानिबन्धनं नीलाद्याकारोपष्ठवं वि-ज्ञाने वदद्भिः। भवद्भिरपि वासनैवाकारदर्शनद्देतुतया वर्णिता। अत आह—

CC-0. JK Sanskrit Academy, Jammmu. Digitized by S3 Foundation USA

निर्धारणे भवेद्धेतुर्नापूर्वाकारकल्पने ॥२१६॥
तथा दीर्घघटत्वादौ भिन्नापेक्षानिबन्धना।
आकारभेदसंवित्तिरविरुद्धा भविष्यति ॥ २१७॥
नानेकाकारसांवित्तेर्निराकारत्वकल्पना।
युक्ता प्रतीतिभेदात् तु बह्वाकारत्वसम्भवः॥२१८॥
संवित्तेश्चाविरुद्धानामेकस्मिन्नप्यसम्भवः।
एकाकारं भवेदेकमिति नेश्वरभाषितम् ॥ २१९॥

स्वेति । अयमिमप्रायः — न वासना (ना)मान्या काचित् समनन्तर-प्रत्ययरूपेति मणितमसकृत् , यस्येव च प्राचीनप्रत्ययजनितस्य संस्कारस्य तेनेव प्रत्ययेनानुकारः साद्द्रयं सं एव वासनेति चौरिका मन्यन्ते, स च संस्कारो बह्दाकारे वस्तुन्येकस्याकारस्याभ्यस्तपूर्वस्य निर्धारणे कारणं भवति इति युक्तम् । न त्वननुभूतमेवाकारमसन्तं वासना दर्शयतीति साम्प्रतम् । यथा भवन्तो मन्यन्त इत्यस्ति महानावयोर्विशेष इति ॥ २१६ ॥

दीर्घादिप्रत्ययोऽप्येकगोचरोऽपेक्षाभेदादेव परिहर्तन्य इत्याह — तथेति । दीर्घहस्यबोधे भिन्नोपाध्यपेक्षा । घटपार्थिवादिभेदे तु कालाद्यपेक्षा-एकोऽपि हि कदाचिद् घट इति तमर्थं बुद्धचते कदाचित् पार्थिवोऽय-मिति । भिन्नकालाद्येपक्षया बोधवैचिन्योपपत्तिरिति ॥ २१७॥

अपिच, इयमपूर्वा युक्तिः यत् किलानेकाकारात्मकं भासते, तस्मा-इनाकारमेव वस्तु ज्ञानाकार एवायमिति । एवं हि प्रतीतिभेददर्शनादनेका-कारकल्पनैवाश्रयितुमुचिता । न त्वनाकारकल्पनेत्याह—नेति ॥ २१८ ॥

स्यादेतत् । सन्त्वेकस्मिन्नप्यविरुद्धानेकाकाराः, कयं तु विरुद्धा-नामनेकेषां सम्भवोऽत आह — संविन्तेरिति । इदमनेन विरुध्यत इति संवित्साक्षिकं तद् यत्रैव भवतो विरुद्धाभिमानः तत्र संविद्षलाद्विरोधमेन वक्ष्याम इत्यभिप्रायः। एतज्ञान्वास्त्ववचनमपेक्ष्य, भेदात् त्वविरोधो दिशित एवति । भक्षप्यनेकाकारदर्शनादेकस्यानाकारकल्पना यद्येकमेकाकारमित्यत्र तथाहि तदुपेतव्यं यद् यथैवोपलभ्यते ।
न चाप्यैकान्तिकं तस्य स्यादेकत्वं च वस्तुनः ॥
तस्माद् देशादिसद्भावनिमित्तैः प्रत्ययैः पृथक् ।
वस्त्वाकाराः प्रतीयेरन्नुद्भवाभिभवात्मकाः॥२२१॥
युगपद् प्राहकाणां च यो यदाकारवाचिनम्।
शब्दं समरति तेनासाव।कारः सम्प्रतीयते ॥ २२२॥
नित्यं सत्सु तथा लोके रूपादिषु घटे पृथक् ।
चक्षुराचनुरोधेन संवित्तिवर्यवतिष्ठते ॥ २२३॥

युक्तिर्भवेत् । तामन्तरेण त्विदमीश्वराज्ञातुल्यमेव भाषितं भवेत् । तश्वायुक्त-मित्यभित्रायेणाह — एकाकारमिति ॥ २१९ ॥

संविदेकाधीनता हि वस्तूनां व्यवस्थितः । अतो यदेव येनात्मना संविदा व्यवस्थाप्यते तत् तेनैव रूपेणाभ्युपेतव्यमित्याह — तथाहीति । किञ्चकत्वेऽिप वस्तुनो नास्माकमेकान्तवादः येनैवमुपारुभ्यमिह कथमेक-मनेकाकारमिति । तदिप धकानेकात्मकमेवानेकान्तवादिनामस्माकिमित्या- ह— न चेति ॥ २२० ॥

अतः सिद्धं देशकालावस्थोपाधिसद्भावनिमित्तेः प्रत्ययैविद्यमाना एव यस्त्वाकारा उद्भवाभिभवात्मकाः पृथग् भेदेन गृह्यन्त इत्युपसंहरति — तस्माहिति । देशादयश्चाकारोद्भवाभिभवद्वारेण प्रत्ययानां निमित्तमिति ॥ २२१॥

ये तर्हि युगपदेव ग्रहीतृणां घटत्वाद्याकारा निर्भासन्ते तत्र कथम्। न हि त आपेक्षिकाः, स्वाभाविकत्वाम्युपगमात् । उक्तं च 'घटत्वपार्यिव-द्रव्ये'ति । तत्र कः परिहारः अत आह — युगपदिति । यद्यप्यत्र नी-पाधिकत्वान्न चोद्भवाभिभवौ, तथापि नानाकारे वस्तुनि यो यस्य वस्तु-(नि?नः) (यो?) यस्य वस्तुभागस्य शब्दं स्मरति, स तं विकल्प्यामुको-ऽयमिति जानाति नेतर इति व्यवस्थासिद्धिरिति ॥ २२२॥

अत्रैव दृष्टान्तमाह — नित्यभिति । रूपादयो हि घटे नित्यं सन्त

प्वमेव घटत्वादौ सर्वान् प्रांत भवत्यपि। वाचकस्मृतिभेदेन संवित्तिव्यवतिष्ठते।। २२४॥ तस्माद् बहिः स्थितोऽप्यात्मा नराणां चक्षुरादिभिः। प्राप्य वाप्राप्य वा बुद्धेर्विषयत्वेन कल्प्यते॥ २२५॥ वदन्ति लौकिका यच्च याद्दग् ज्ञानं तथा बहिः। तेऽपि न ज्ञानसंवित्त्या तथार्थं प्रतिज्ञानते॥ २२६॥ प्राहकत्वेन विज्ञानं यथार्थं नः समर्पयेत्। ताद्दगर्थः स इत्येव तेषां वा तदुपायतः॥ २२७॥

एव, तथापि न सर्वे सर्वेरनुभूयन्ते ब्राहकाणां चक्षुरादीनां विषयव्यवस्था-नादिति ॥ २२३ ॥

एवं दृष्टान्ते द्र्शियत्वा दार्ष्टान्तिके योजयति — एवक्मिति।। २२४॥ नतु बहिदेशमर्थं तावादीन्द्रयाणि न प्राप्तुवन्ति अप्राप्यप्रकाशे नै-वानवस्था। अतो न बहिस्सतोऽर्थस्य कथित्रद्रवगितिरुपपद्यते, अत आह—तस्मादिति । अयमभिप्रायः — सिद्धं तावत् प्रतीतिबलाद् बाह्यालम्बनं ज्ञानमिति, स बाह्योऽर्थात्मा प्राप्यैवेन्द्रियः प्रकाश्यत इत्युक्तम्। प्राप्यकारिता चोपपादिता यदि कृतं न निर्वहिति कामं, तथापि नानालम्बनं ज्ञानं, सं-विद्विरोधात्। अप्राप्यकारिणामेवेन्द्रियाणां कित्रत् कार्यवशोन्नीयमानमितशयं वक्ष्यामः, यद्वलेनाप्राप्तमिप बाह्यमर्थं प्रकाशयन्ति, न पुनः स्वांशालम्बनं ज्ञानमिति कल्पना प्रमाणवतीति ।। २२५।।

यदप्युक्तं 'वक्तारश्चापि दश्यन्ते' इति, तत् परिहरति — बद्-न्तीति। यदेतछोकिका वदन्ति नीलोऽयमर्थी यतस्तद्र्पा मतिरुत्पद्यते इति, तेऽपि न ज्ञानाकारपरिचयपुरस्सरोऽर्थसम्बोध इति तथा वदन्तीति॥ २२६॥

कथंनाम वदन्ति अत आह — श्राह्यकत्वेनेति । विदिते खलु नीलेऽन्येनोत्थापिताशङ्कः स्वयं वा जातविचिकित्सः प्रमाणतथात्वनिश्चय-पुरस्सरमर्थतथात्वं निश्चिनोति, नेदमंन्यादशं हि ज्ञानं नोऽर्थानां ग्राहकं तद् यथार्थं समर्पयित तथासौ तदुपाधिकत्वात् तस्य । इह च प्रथमं ताव-

CC-0. JK Sanskrit Academy, Jammmu. Digitized by S3 Foundation USA

लैक्किसस्वमप्राप्तेरेतैर्बाह्यार्थवादिभिः। ज्ञानातुभवमुत्कम्यवाह्य एव प्रयत्यते ॥ २२८ ॥ यथा लोके च तद्बुद्धिर्वाच्यमेवं परीक्षकैः। न यादगन्तराकारस्ताद्दग् बाह्योऽवकल्पते ॥ २२९ ॥ उत्पद्यनाना यह्येत धीरर्थश्रहणे यदि । पूर्वपक्षस्य किं सिद्धं कथं चार्थान्तरं वदेत् ॥ २३०॥

ज्ज्ञानेन नीलं समर्पितम् । तथैव चाद्ययावदनुवर्तमानं ज्ञानमस्ति यन्नी-लमेव प्रकाशते । तस्मान्नीलमेवेदामित्युपायतया पश्यादपि ज्ञातं ज्ञानं पुर-स्सरीकरोतीति नानेन ज्ञानस्य पूर्वप्रहणनापादिथितुं शक्यत इति॥ २२७॥

एवं तावत् परीक्षिता प्रत्यव्यक्तिः । निर्णीतं, च यथा बाह्य एव प्रवर्तितुं शक्तिनित । एवं चानुमानस्य प्रत्यक्षवाधे सिद्धे लेक्किकं तावद् बाह्यासत्त्वमप्राप्तं बाह्यार्थवादिभिः । अतरच तदमावद्वारिकां ज्ञानानुभवक-स्पनामितिकम्य तैर्वाह्य एव यत् प्रयत्यते तद् युक्तमित्याह — लेक्किकित्वि।। २२८ ॥

स्यादेतत् — बहिस्सन्तमेवार्थं लोकिका बुध्यन्ते, परीक्षकास्तु युकितोऽवस्थापयितुमशक्तुवन्तः स्वांशालम्बनत्वं संविदां प्रतिपद्यन्ते अत
आह — यथेति । अयमर्थः — यथा तस्यार्थस्य लोके बुद्धिरुत्पद्यते, परीक्षकैरि तथैव वाच्यम् । अयथार्थं ज्ञानं हि वदन्तो न परीक्षका एव अवेयुः । इदं तु परीक्षकाणां तत्त्वं यत् प्रमाणशरणत्वम् , असित तर्सिमस्तत्त्वहानिरेव तेषामिति । लोकिकाश्च नान्तराकारवद् बाह्यं वस्तु बुध्यन्त इति ।
प्रतीतिमेवानु(सा १ स्मा)रयित — न यादिगिति। अन्तराकारो याद्यावगम्यते
न तादशो बाह्यार्थः स द्वायमिदमिति परस्त्रेण निरुत्यत इत्युक्तम् ।
अन्तराकारस्य त्वद्दमिति निरूपणं भवेदस्माकामिवात्मन इति ॥ २२९॥

अत्र भाष्यं 'ननूत्पद्यमानैवासौ ज्ञायते ज्ञापयति चार्थान्तरं प्रदीपव-दिति यद्यच्येते'त्येवमादि, तदाक्षिपति — उत्पद्यति । अयमभिप्रायः —

CC-0. JK Sanskrit Academy, Jammmu. Digitized by S3 Foundation USA

बाह्यार्थवादिनं बृते भवान् किं नैवामिच्छति। प्रतिबन्धोन तस्यास्ति गृह्णात्यर्थान्तरं यदा॥२३१॥ उत्तरं प्राह्काभावाछिङ्गाभावाच नास्ति नः। तदा प्रहणमित्येतदन्यतर्केषु चोच्यते॥ २३२॥ तेषु तर्केषु विज्ञानमर्थकालेऽवगम्यते।

तद् बाह्यापलापवादिना वक्तव्यं यत् तदभावात् गुणम्, इह चोत्पद्यमान् नाया बुद्धेरर्थस्य च प्रहणमा चक्षाणो नार्थाभावं दर्शयतीति नेदं पूर्वपक्षवा-दिनो वक्तुमुचितमिति । स्यादेतत् । नेदं पूर्वपक्षातु गुणतयो च्यते, किन्तिव दमर्थान्तरम्तमपरमेव बुद्धावागतं सिद्धान्तिनो उसम्मतिमत्येतावतै बोच्यते सिद्धान्तान्तरमस्य दूषि यतुमत आह — कथिमिति । पूर्वपक्षानौपियकमर्थान्तरं मुवाणस्य सिद्धान्तान्तरदूषणं निप्रहस्थानमिति भावः ॥ २३०॥

एवमाक्षिप्य समादधाति—दास्त्रंति। इदमनेन प्रन्थेन बाह्यार्थवा-दिनं पूर्वपक्षवादी मीमांसकं बृते — िकं भवान् बाह्यार्थप्रहणसमये ज्ञानस्य प्रतिबन्धाभावं नेच्छिति येनार्थाकारोऽयभिति व्रवीति। कथं ह्यप्रतिबन्ध-स्याप्रहणं भविष्यति । कथंचानाकारस्य प्रहणम् । अतो ज्ञानाकारक-ल्पनैव साधीयसीत्यभिप्रायः ॥ २३१॥

अत्रोत्तरं भाष्यं 'तन्न । न ह्यज्ञातेऽर्थे किश्चिद् बुद्धिमुपलभते । ज्ञाते त्वनुमानादवगच्छती'त्यादि । तस्यामभिन्नायमाह — उत्तरिमिति । अस्यार्थः — विदितपूर्वपक्षवाद्याभिन्नायः सिद्धान्तवादी वदति । सत्यमु-त्पत्तौ बुद्धरन्नतिवन्धः, प्राह्दकाभावात् तु तदानीमग्रहणं, तदभावश्च तत्कारणस्य लिङ्गस्य ज्ञाततादिपदास्पदस्याभावादिति । अन्ययोत्पद्यमानैवेत्यादि-भाष्याभिन्नायमाह — अन्येति । अन्यतर्केषु स्थित्वेदं भाष्यकारेणोच्यते उत्त्यद्यमानैवेत्यादि । एतदुक्तं भवति — बाह्यार्थवाद्येकदेशिमतोपन्यासोऽयं भाष्यकारेण कृतस्तिन्नाकरणार्थमिति ॥ २३२॥

एकदेशिमतमेवोपन्यस्यति — ते(ियति ।) तर्कान्तरेष्वर्थज्ञान-कारु एव ज्ञानमवगम्यत इतीष्यते । एवं हि मन्यन्ते स्वप्रकाशमेव विज्ञान- तथा सस्यर्थनाशः स्यादित्येतदुपदिश्यते ॥ २३३ ॥ मन्वित्येतद्सम्बद्धं परेष्टस्यैव चोदनात् । पौर्वापर्यविभागोऽपि प्रायुक्तेन विरुध्यते ॥ २३४ ॥ क्षणिकत्वेन युक्तं स्याज्ज्ञातत्वमथ चेत् तदा । भूतकालाश्रयाद् बूयाद् वृथोक्तस्य पुर्नवचः॥ २३५॥

मात्मानं विषयं च व्यवस्थापयतीति । एतचास्माभिः प्रागेव प्रपश्चितमिति । युद्धेवं किमस्य निराकरणे प्रयोजनम् । एवमपि द्वैतं सिध्यत्येवात आह — तथेति । यदि हि समसमयमुभयमुपलभ्यत इत्याश्रीयते, ततो बुद्धेरनाकाराया बोद्धुमशक्यत्वादेकाकारोपलम्भाच एकमेव साकारं भवेत् सहोपलम्भिनय-माचाभेदः परोक्तो नापाकर्तुं शक्यते । तत्रार्थनाश एवापयेत । नद्यभ्युपगम-मात्रेणार्थः सिध्यतीत्येतन्मतिनराकरणं भाष्यकारेणोपादिश्यत इति ॥ २३३ ॥

अपरमि — 'ननूरपन्नायामेव बुद्धावर्थों ज्ञात इत्युच्यते नानुत्पन्नाग्राम् । अतः पूर्व बुद्धिरुत्पद्यते पश्चाद् ज्ञातोऽर्थ' इति भाष्यं, तदाश्चिपति — निवन्तिति । परिचोदना हि नामानिष्ठापादनेन भवति । न
चेदम्निष्टं मीमांसकस्य यदुत्पन्नायां बुद्धावर्थो ज्ञात इति । तस्मादनुपपन्ना
परिचोदनेति । पूर्वं बुद्धिर्भवति पश्चाद् ज्ञातोऽर्थ इति च पौर्वापर्याभिधानं
पूर्वोक्तेन युगपदुपलम्भेन विरुध्यते इत्याह — पौर्वापर्येति । 'उत्पद्यमानैवासावि'त्यादिना भाष्येण युगपद् ज्ञानार्थयोरूपलम्भोऽभिहितः । तत् कथिनदानीं पौर्वापर्यमभिधीयते इति ॥ २३४ ॥

यदि तृच्यते — पूर्वमुत्पद्यमानैव बुद्धिर्ज्ञायते ज्ञापयति चार्थमित्युक्तम्, इह च बुद्ध्युत्पत्तिसमयेऽर्थो ज्ञायते इत्युच्यते । उत्पन्नायां त्वसौ
ज्ञातः सहैव ज्ञानेनातिकान्त इति यावत् । क्षणिकत्वेन हि धर्मेणासौ युक्तः
क्रियम् यावदवस्था(प्य १ स्य)ते । अयं चार्थो ज्ञात इति निष्ठार्थभूतकाठाश्रयणेन भाष्यकारेणोक्तः । अतो न कश्चित् पूर्वापरिवरोध इति, तथात्युक्तस्यार्थस्य पुनर्वचनमनर्थकं भवेत्। एवमिप प्रकारान्तरेण स एवार्थज्ञा-

अत्रापि न स्वसिद्धान्तमृचे वाक्यात् परस्य तु। श्रान्तत्वादन्यथा पक्षं गृहीत्वेति स्म पृच्छिति ॥२३६॥ सहोत्पत्त्युपलब्धा हि ज्ञानस्यैकान्ततः स्थितिः। प्रागूर्ध्वं वार्थसंवित्तेर्युगपद् वेति चिन्त्यते ॥ २३७॥ एष चार्थस्य संवित्तेः पश्चाद् ज्ञानावबोधनम्। व्रवीति नूनमेतस्य पश्चादुत्पचतेऽपि तत् ॥ २३८॥ नचैतच्छक्यते तस्मादुत्पत्तेरपकर्षणम्।

नयोर्युगपदुपलम्भोऽभिधीयते । स चोक्त एव । न चास्य प्रकारान्तरवच-नस्य स्वरूपेण कश्चिदुपयोगः तदेतदाह — क्षाणिकत्येनेति ॥ २३५ ॥

एवमाक्षिप्य समादधाति — अन्नापीति । अयमर्थः — यथोत्पद्यमानैवासावित्यत्र न पूर्वपक्षिणा स्वसिद्धान्तिस्थत्या पूर्वपक्षितम्, एवमिद्वापि न बौद्धः स्वसिद्धान्तमुक्तवान् यदुत्पन्नायां बुद्धावर्थस्य ज्ञाततामाह ।
एवं हि परमतमेवाभ्युपगतं भवेदिति। केनाभित्रायेण तर्हीदमुक्तमत आह—
वाक्यादिति । अयमर्थः — यदा परेण सिद्धान्तिना इदमुक्तं न पूर्वं
बुद्धिर्ज्ञायत इति, तदास्य तद्धाक्यश्राविणो भ्रान्तिर्जाता यदयं सिद्धान्ती
बुद्धः पूर्वं ज्ञानं प्रतिषेधति, तदस्य मन्ये बुद्ध्युत्पत्तिरपि न प्रागनुमता ।
निह भवति स्वप्रकाशं सूत्पन्नमपि न गृद्धते । तदेवं परस्य सिद्धान्तिनो
वाक्याञ्जातविभ्रमः सिद्धान्तिमतमेवान्यथा बुद्ध्वा नन्त्पन्नायां बुद्धावितीदृशं पृच्छति स्म । श्रुतं मया प्राग् वो मीमांसकानां बुद्ध्युत्पत्तिः सम्मता।
तत् किमित्येवं यन्न प्राग् बुद्धािति ।। २३६ ।।

पूर्वपक्षवाद्यभिप्रायमेव विवृणोति — साहेत्यद्श्वीनभन्तेन । इयं किलास्य बौद्धस्य मृष्टाशा सहैव ज्ञानस्योत्पत्युपलम्भी, उत्पन्नानुपल्ब्ध-स्यासम्भावनीयत्वात् । तिद्दहैतावदेव विमितपदं किं नो बुद्धेरुत्पत्त्युप-लम्भावर्थवित्तेः प्रागूर्ध्वं वा आहोस्वित् सहैवार्थवित्त्येति । एष च मी-मांसकः पश्चादर्थवित्तेर्ज्ञानस्याववोधमाह । तन्नूनमेतस्य ज्ञानं पश्चादेवो-त्यद्यते । कथमपरथा प्रकाशस्वभावस्याग्रहणम् । तदेनमितः पक्षाभासाद् व्यावर्तयामीति प्राक् तावदुत्पत्तेरपकर्षणं करोति । नहीदं शक्यते वक्तुं

करोमि तावत् तत्काला संवित्तिरिष सेत्स्यति॥२३९॥ प्राक् च तद्ग्रहणे सिद्धे वाद्याभ्यन्तरयोध्रेवम् । विवेकादर्शनं तस्मादिदं पूर्वं च चोदितम्॥२४०॥ युगपद् यद्यमाणेऽपि नाकारोऽर्थस्य लक्ष्यते । तस्मादर्थस्य संवित्तिः पूर्वं यत्नेन साध्यते ॥२४९॥ यस्त्वेतस्योत्तरो ग्रन्थः प्रागेवासौ निरूपितः ।

यदनुत्पन्नायामेव बुद्धावर्थो ज्ञातो भवतीति, अतिप्रसङ्गात् । एवं च प्रागुत्पन्नस्य तदैव संवित्तिरिति सुसाधमेव । प्राक् च तत्संवित्तौ सिद्धायां भ्रव-भापन्नं वाह्यास्यन्तराभिमतयोस्तत्त्वयोर्विवेकादर्शनम् । अर्थ एव हि प्राग् बुद्धेः साकारे तत्सामर्थ्यादनाकारा संवित्तिः । अतो विविक्ताकारता सिध्यति । इत्तरथा त्वाकारविवेकस्यानुपठन्धत्वादद्वैतं सिद्धमेवेति । युगपद्ग्रहणपरिचोदनाप्येवमभिष्राया शक्या वर्णयितुमित्याह — तस्मा-दिति ॥ २४० ॥

एतदेव विवृणोति — युगपदिति । ज्ञानेन सह युगपद् गृह्य-माणेऽप्यर्थे नार्थस्याकारो लक्ष्यते। उक्तं हि 'नाकारिववेको लक्ष्यते' इति । अपिचैवं सहोपलम्मिनयमो बौद्धस्यानिवारितप्रसरो ज्ञानाद् भिन्नं साका्-रमर्थं निराकरोतीत्युक्तमेवेति । यत एव प्राक् समकालं वा ज्ञानानुभवेऽर्थ-नाशो भवति, तस्मादर्थसंविद एव प्राग्माविता माष्यकारेण सिद्धान्तावसरे यत्नेत्र साध्यत इत्याह — तस्मादिति ॥ २४१ ॥

एवं तावद् 'ननूत्पन्नायामि'त्यादिभाष्याक्षेपपरिहारौ वर्णितौ । अय-भपरोऽस्योत्तरग्रन्थः — 'सत्यम् । पूर्वं बुद्धिरुत्पद्यते न पूर्वं ज्ञायते । भवति हि कदाचिदेतद् यज्ज्ञातोऽर्थः सन्नज्ञात इत्युच्यते' इति । तस्य यथाश्रुतगृहितस्य तावदर्थमाह — यस्तिवति । योऽस्याः परिचोदनायाः सिद्धान्तग्रन्थः स प्रागेव निरूपितः केवलग्राहकग्रहणप्रतिपादनावसरे । एवं हि तन्नोक्तं—

''न पूर्व ज्ञायते बुद्धिरित्यत्रैतद् वदिष्यते । प्राह्कस्यैव संवित्तिरुक्ष्यते प्रहणे कचित्॥'' न त्वेतत् साधनं साक्षात् पूर्वं बुद्धरबोधने॥२४२॥
न परामृश्यतेऽर्थात्मा ज्ञातोऽप्यज्ञातवद् यतः।
तस्मान्न प्रहणं पूर्वं बुद्धेः किं केन सङ्गतम्॥२४३॥
अतः पूर्वोपलञ्च्या यो बुद्धयाकारोऽत्र वाञ्चितः।
तिमराकरणेनेव फलत्वाद् यन्थवर्णना ॥ २४४॥
कामं बुद्धेरिति त्वेतदर्थाधीनत्वमुच्यते।

इति । तिष्वसुक्तं 'भविति हि कदाचिदेतद् यद् ज्ञातोऽर्थः सञ्ज्ञात इत्तु-च्यत' इति । अर्थाकारिविविक्तं ज्ञानमात्रमेव स्मर्यत इति यावत्। उक्तं च 'न स्मरामी'ित । एवमुक्तार्थं भाष्यमाश्चिपति — न त्वेतिदितिसार्भेन । 'सत्यम् । पूर्वं बुद्धिरुत्पद्यते नतु पूर्वं ज्ञायते' इति प्रतिज्ञायामयं हेतुरुक्तः 'यत् किल ज्ञातोऽप्यर्थः कदाचिदज्ञातवन्न स्मर्यते, तस्मान्न पूर्वं बुद्धिर्ज्ञायते' इति । इदं च षालप्रलिपतप्रायम् । किं खल्वत्र केन सम्बध्यते यज्ज्ञातो न स्मर्यते तत्र पूर्वं बुद्धिर्न ज्ञायत इति, तस्मान्न तावदेतस्यां प्रतिज्ञायां साक्षात् साधनमिति ।। २४३ ।।

तत् किं हेयमेवेदं भाष्यं, नेत्याह—अतः इति । सत्यम्। नेदमस्यां प्रतिज्ञायां साक्षात् साधनं, किन्त्वनेन प्रन्थेन फलद्वारेण प्रतिज्ञानिराकरणमुक्तम् । पूर्वपक्षवादिनाप्यत्र ज्ञानस्य पूर्वोपलब्ध्या बुद्धधाकारो धान्छितः । तदनेन निराक्तियते । यदि बुद्धिः साकारा भवेत् सा तिर्हे तथेष समर्थेत । नचैवं केषुचिदवसरेषु , केवलग्राहकस्मरणात् । अतः किं मुधा मुग्धेः प्रागुपलब्धौ प्रयस्यते । एवमिप हि धीरनाकारेव यदसावाकारिवयुक्ता समर्थते न पूर्वं ज्ञायत इति । किमुक्तं भवति । नानेन प्रकारेण सिसाधिव-षितं बुद्धेः साकारत्वं सिध्यति, अनाकारस्मरणात् कदाचिदिति ॥ २४४ ॥

अत्रापरं भाष्यम् 'अपिच काममेक(रूप)त्वे बुद्धरेवाभावो न त्वर्षस्य प्रत्यक्षस्ये'ति । तदयुक्तम् । कथं हि द्वैतासिद्धान्ती ज्ञानापलापमाह । एव-मिप हि न तस्य पक्षः सिध्यति । न चासति ज्ञाने निष्प्रमाणिका अर्थ-सिद्धिरवसातुं शक्यत । अतो व्याख्येयमेतदत आह — काममिति। नात्र

न चार्यरूपाद भेदेन धियामस्ति निरूपणम् ॥२४५॥ पररूपनिरूप्यं च न मेयं मृगतोयवत् । असद्याद्यानुसारेण ज्ञानसंवेद्यता तव ॥ २४६ ॥ स्वच्छत्वात् तु स्वरूपस्य कल्पिता प्राद्यता धियाम् । वासनीपप्रवात् तेन न मेयं पारमार्थिकम् ॥ २४७॥ निमित्तानियतत्वं तु समानमुभयोरि ।

बुद्ध्यभावे तात्पर्यं, किन्तु नासत्यर्थे बुद्धिः सिध्यतीत्येवंपरिनदम् । वरमेकरूपत्वे बुद्धिरपह्नुता यदसौ प्रत्यक्षार्थसामध्यसमिषगम्या । यदधीना
बुद्धिनं तस्यैव प्रत्यक्षसिद्धस्यार्थस्य तामादायाभाववर्णनिमात । अपरमिप
'न चार्थव्यपदेशमन्तरेण बुद्धेः रूपोपलम्भनम् । तस्मान्नाव्यपदेश्या बुद्धिः ।
अव्यपदेश्यं च नः प्रत्यक्षं तस्मादप्रत्यक्षा बुद्धिरे'ति भाष्यम् । तद् व्याबहे — नचेति । बुद्धयो हि नार्थरूपाद् विना निरूप्यन्ते । निह जातुः
नीलरूपादियं नामिति विविच्य बुद्धिरुपलम्यते । अर्थाकारेणेव तु नीलिदिना
व्यपदिश्यते नीलज्ञानं पीतज्ञानमिति । एवश्च नित्यपररूपनिरूप्या बुद्धिः
कथं प्रत्यक्षप्रमेयं भविष्यतीति । निह मृगजल्ज्ञाने उत्परं जलत्वेन ज्ञायमानं
प्रत्यक्षप्रमेयमिष्यते, भ्रान्तिविषयत्वात् । तस्याश्चाप्रत्यक्षत्वात् । अर्थस्तु
नित्यं स्वरूपण संवेद्यमानः प्रत्यक्ष इति युक्तमव्यपदेश्यं च नः प्रत्यक्षमिति पररूपाव्यपदेश्यमिति भाष्यार्थं इति ॥ २४५३ ॥

एवं तावत् सतापि पररूपेण निरूप्यमाणं न प्रत्यक्षमित्युक्तम् । त्व-न्मते चायमपरो दोषः, यदसद्प्राह्यानुसारेणैव तद् ज्ञानं संवेद्यते, स्वभाव-स्वच्छत्वात् ज्ञानस्य, नीठाद्याकारेण प्राह्यता वासनोपप्रवात् कत्पितैव यत-स्तदेतदाह — असादित्युपप्रवादन्तेन । अतो न कथि च्ज्ञानमेव प्रत्यक्षप्रमेयं पारमार्थिकं वक्तुं शक्यत इत्याह — तेनेति ॥ २४७॥

अत्रापरम् 'अपि च, नियतनिमित्तस्तन्तुष्वेवोपादीयमानेषु पटप्रत्ययः इतरथा तन्तूपादानेऽपि कदाचिद् घटबुद्धिरविकलेन्द्रियस्य स्यादि'ति भाष्यं, तदाक्षिपति—निभित्तेति । यदेतन्निमित्तानां तन्त्वादीनां नियतत्वं कार्येषु निजराक्त्यनुसारिक्काज् कान्याकार्थवादिनाः॥२४८॥
तन्त्वर्थेरपि कर्काद् वः कियते केवकः पटः।
नारभ्येत घटः कि तेर्मृत्यिण्डार्थेन वा घटः॥ २४९॥
तन्तुमृत्यिण्डिविद्याने सनुयोज्ये सते वादि ।
अर्थारम्भव्यवस्था चेत् सामर्थ्यनियमाध्यदा।
ज्ञानारम्भव्यवस्थायां सामर्थ्य केन वार्यते॥ २५१॥
तस्माद् यत्रोभयोदोंवः परिहारोऽपि वा समः।
नेकः पर्यनुयोक्तव्यस्ताद्दगर्थाविचारको॥ २५१॥
देशकालिनिमित्तानि व्यक्षकान्यर्थवादिनः।

किञ्चिदेव निमित्तं किञ्चिदेव कार्यसुपजनयति नापरमिति, तदुभयोरिप ज्ञान-वासार्थवादिनोः समानम्, उभयोरिप निजशक्त्यसुसारित्वात् कार्यसिद्धेः । निजयैव हि शक्तया किञ्चिद् विज्ञानं तन्त्वाद्याकारं किञ्चिदेव तु पढाद्याकारं झानं जनयति तन्तव इव पटम् । नचात्रान्यतरः शक्योऽनुसोक्तुमिति भावः ॥ २४८ ॥

तुल्मतामेवानुम्रोयस्य विवृणोति — तन्त्यर्थेरितिद्वयेन । निगद-व्याख्यानौ ग्रन्थाविति ॥ २५० ॥

यदि तु सामर्थ्यनियममाश्रित्यार्थानां तन्त्वादीनां कार्यव्यवस्थोच्यत इति, तज्ज्ञानानामपि ज्ञानान्तरारम्भे न दण्डवारितमित्याह — आर्थिति ॥ २५१॥

अतो दोषपरिहारसाम्ये नान्यतरः शक्योऽनुयोक्तुमित्याह — त-स्मादिति ॥ २५२ ॥

अत्र परिहारमाह — देशोति । अयमभिप्रायः — यदिष यस्य कारणं तदिष कदाचिदेव कार्यमारभमाणं दृष्टं न सर्वदा बीजिमवाङ्करम् । निह तत् कुस्ट्राधिकरणमङ्करमारभते, किन्तु देशिवशेषं क्षेत्रादिं कालिवशेषं च ग्रीष्मादिं निमित्तविशेषमुदकादिमासाद्य कदाचिदेव देशादिव्यङ्गचत्वात् शक्तीनां कारणस्थानां स्वकार्यनियमं प्रति॥ २५३॥ शक्तां प्राप्तिकार्यं च भावानां कार्यार्थापत्तिकित्ताः। प्रसिद्धाः पारमार्थिक्यः प्रतिकार्यं व्यवस्थिताः॥ भवतस्तु न विज्ञानाद् भिन्नाभिन्ना निरूप्यते। शक्तिः संवृतिसद्भवमुत्सृज्य परमार्थतः॥ २५५॥ वासनेव च युष्माभिः शक्तिशब्देन गीयते। निमिक्तनियतत्वं च वासनाया यदुच्यते॥ २५६॥

कारणश्रक्तीनाम् । नैतद् ज्ञानवादिनां सम्भवतीति वक्ष्यते । अतः कस्य-हेतोक्तंपंज्ञमृत्यिण्डविज्ञानस्यापि कदाचिदेव घटप्रत्ययो न सर्वदा । कस्मा-चोत्पंज्ञविहिषीजपरिचयस्यापि ज्ञातुर्भाव्यक्क्षराकारपरिचयः । नहि तत्र दण्डोदकादि किञ्चिदस्ति कारणश्रक्तीनां व्यक्षकं, यदपेक्षया कारणानि वि-कम्बन्ते । स्थानमतं — मा मूवन् बाद्धा देशादयः । तञ्ज्ञानान्येक च कारणानामनुष्राहकाणि भविष्यन्तीति। तन्न, श्रणिकत्वेनानुष्राद्धानुष्राहकर्योः सोहित्यासम्भवादिति ।। २५३ ॥

न केवलं कारणशक्तीनां व्यक्षकान्यर्थवादिनां सन्ति, शक्तयोऽपि कार्यार्थापत्तिप्रमाणिकाः प्रतिपटादिकार्यं तन्त्वादीनां व्यवस्थिताः प्रसिद्धा इत्याह — ज्ञान्कयोऽपीति ॥ २५४ ॥

भवतस्तु बौद्धस्य (ना १ न वि) ज्ञानाद् भिन्ना अभिन्ना वा पारमार्थिकी अभिन्तिर्निरूप्यते येन कार्यारम्भव्यवस्था घटत इत्याह — भवत इति । संवृतिसद्भावमुत्सु ज्येति । संवृत्या यः सद्भावस्तमुत्सु ज्य न पारमार्थिकी शिक्तरिति । नच संवृतिसत्तया व्यवस्थायाः सिद्धिरित्युक्तं निरालम्बन- वाद इति ॥ २५५॥

अपिच शक्तिरिति वासनामेव भवन्तो गायन्ति । सा च पूर्वानु-भवयोनिर्न तत्सदृश्ज्ञानान्तरोपजननादन्यत्र समर्थेत्यभिप्रायेणाह — वास-नेति । ननु वासनानुसारेणैर्व निमित्तानां तन्त्वादीनां कार्यविशेषनियतत्वं भविष्यति शब्दवासनानामिवार्थबुद्धौ भवन्मते, अत आह — निमित्तेत्ये-तदन्तेन । वासनाया इति हेतौ पश्चभी । यदेतद् वासनाहेतुकं निमित्तनिय- तस्याश्वासम्भवेनेतद्पारार्थ्याच दुर्लभम् । देशकालनिमित्तादि नच तेऽस्ति नियामकम् ॥ मत्वेतदिपचेत्याह भाष्यकारः परं प्रति । तस्मादपिहारोऽयं तन्तुभ्यस्ते यथा पटः ॥ २५८॥ तथा मे तन्तुबुद्धिभ्यः पटबुद्धिरितीहृशः । एवमायप्रमाणाभ्यां न तावद् बाह्यशून्यता॥२५९॥ आगमस्य तु नैवेह व्यापारोऽतोऽन्यथापि वा । नोपमा सहशाभावान्नार्थापत्तिर्विपर्ययात् ॥ २६०॥

तत्वं तद् वासनाया एवाभावादयुक्तम् । तदभावश्च क्षणिकत्वेनासाहित्याद् वास्यवासकयोरनाश्रित(त्वा? वा)सनाभावा(दा)श्रयानुपपत्तिश्चोक्ता । दुर्न्छभिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्ध इति । अपिचेयं वासना न परस्य कस्य-चिदनुग्रहे वर्तते । अस्थिरानुग्राह्यानुग्राहकत्वानुपपत्तेः । अतः स्वतन्त्रैव कार्यमारभमाणा सर्वान् प्रत्यारभेताविशेषादित्यभिप्रायेणाहः — अपारार्थ्या-दिति । एवं तावत् शक्त्यभावादेव न तत्कृता कार्यव्यवस्थेत्युक्तं, येऽपि चास्माकं देशकालादयः कारणशक्तीनां व्यञ्जकत्वेनाभिमताः, तेऽपि तिन्नि-यामका न सन्तीत्याह — देशेति ॥ २५७॥

सर्वं चेदमभिष्रेत्यापिचेत्यादि भाष्यकारेणाभिहितमित्याह — सत्वेतदिति । एवं चेत् परिहृतं पर्यनुयोगतुल्यत्वमित्युपसंहरति — तस्मादिति ।
एवं चानुमानदृषणात् प्रत्यक्षस्य च स्वस्मिन् वर्तितुमशक्तेने तावद् भवदभिमताभ्यामाद्याभ्यां प्रमाणाभ्यां बाह्यशून्यता सिध्यतीत्याह — एवमिति ॥ २५९ ॥

आगमस्त्वनुष्ठाननिष्ठो नैवञ्जातीयके प्रमाणिमत्याह — आगमस्येति । न बाह्यसद्भावे अभावे चेत्यर्थः । उपमानं तु सिद्धवस्तुनः सादस्याविषयं न वस्तुसदसद्भावयोर्ध्यात्रेयते, नच किञ्चिच्छून्यं नाम ज्ञानातिरेकि सिद्धं यच्छून्यतया ज्ञानमुपमीयते ग्रहेणेव प्रोषितचैत्रेण शून्यं मन्दि-

तस्मादभावगम्यत्वं शून्यतायाः स्थितं हि नः। एवं प्रमाणतोऽसिद्धा यैः प्रमेयाश्रयोच्यते॥ २६१॥

बाह्यस्याणुसमृहादेर्घाद्यस्यासम्भवेक्षणात् ।

तैरान्तरासम्भवतो यथोक्ताज् ज्ञेयं स्वमन्यस्य वलादुपेयम् । याद्या नचेष्टाः परमाणवोऽतः सत्यः समूहः प्रतिपादनीयः॥ २६२३ ॥

रान्तरमित्यभित्रायेणाह — नोपमेति । अर्थापत्त्या तु तत्तद्भावभेददर्शनानु-पपत्तित्रभवया पृथिव्यादयो भावा व्यवस्थाप्यन्त एवेति सा परिपन्थिन्येव ग्रून्यतायामित्याह — अर्थापत्तिरिति ॥ २६० ॥

एवं चापन्नं षष्ठप्रमाणगोचरत्वं शून्यताया इत्याह—तस्मादिति । एवं तावन्न प्रमाणानुसारेण शून्यता सिध्यतीत्युक्तम् । इदानीं यत्तदुक्तं 'तत्रास्तां यः प्रमेयतः' इति, तदुपन्यस्य दूषयति — एविमत्युपेयमन्तेन । अयमर्थः — न तावज्ज्ञानालम्बनाः परमाणवः अतीन्द्रियत्वात् । तत्सद्भावे प्रमाणाभावाच । न तत्सम्हः, तदितिरक्तस्यानिरूपणात् । अवयविनश्च वृत्तिविकल्पातिरिक्तादिपरिचोदनाद्र्राकृतनिरूपणत्वात् । अतो बाह्मस्याण्वादेः प्राह्मस्यासम्भवादेव पारिशेष्यसिद्धमात्मालम्बनत्वं सर्वसंविदामिति प्रमेयाश्रया च शून्यता यैरुच्यते, तैरिप वादिभिर्यशोक्तादान्तरस्य प्राह्मस्यासम्भवात् स्वात्मनि वृत्तिविरोधादिदमिति च पररूपनिरूपणादवश्यमेवान्यस्य ज्ञानाद् प्राह्मत्वं वलादुपेयमनालम्बनज्ञानासम्भवादिति । (द्वयोरिप समानो निराकरणमार्ग इत्याह ?) स्वांशवदण्वादयोऽपि ग्राह्मा न सम्भवन्तीन्त्युक्तमत बाह — ग्राह्मा इति । अयमभिप्रायः — यत्तावदण्नामग्राह्मत्वं तदस्माकमपि सिद्धमेवेति किं तिन्नराकरणेन । समृहोऽपि वनादितुल्योऽन-भ्युपगमानिराकृत एवेति । यस्तु समूहापरनामावयवी स यथा सत्यः, तथा वनोपन्यासावसरे प्रतिपादियध्याम इत्याह — सत्य इति ॥ २६२ १ ॥

इति बहिर्विषयप्रतिपादना-न्न तदभावकृता मतिसंवृतिः । उभयतत्त्वविदां परमार्थतः क्षममिदं धुरि धर्मविचारणे ॥ २६३३ ॥

एवं तावद् बाह्यसिद्धिरुक्ता । इदानीं यत्तन्माध्यमिकसते बाह्य-श्रेयामावाद् श्रे(या? यज्ञा)नाभावोऽपीत्युक्तं, तच बाह्यसिद्धिप्रतिपादनेन परिहृतमित्याह — इतीति । बाह्याभावकृता मतौ संवृतिकल्पना नास्ती-त्यर्थः । य एव तु ज्ञानश्रेयात्मकस्योभयस्य तत्त्वं परमार्थतो जानन्ति मीमां-सकाः, तेषामेव चेदं धर्मविचारणे धुरि समर्थमित्याह — उभयेति । अय-मिप्रायः— धर्मो रथोऽस्यावयवो युगापरपर्यायो धूर्विचारः । तेन हि धर्म-रथो घटितः, तद्बह्नाय चेदं ज्ञानश्रेयात्मकमुभयं तत्त्वतो ज्ञातं क्षमं भवति । संवृतिकित्यतं तु न धुरं वोदुं क्षमिति धर्मरथोऽवसीदेत् । नद्धसमर्थाभ्यां धुर्याभ्यां धूरुद्धते । नहि परमार्थतोऽसतोः संवित्संवेद्ययोः सामर्थ्यमस्ति । थतो यदुक्तं 'यदा संवृतिसत्येने'ति, दूषितं च 'संवृतेने तु सत्यत्विम'ति तदेवात्रोपसंहृतिमत्यनुसन्धातव्यमिति ॥ २६३३ ॥

> इत्युपाध्यायसुचरितमिश्रकृतौ काशिकाटीकायां शून्यवादः समान्नः ॥

> > शुभं भ्यान्।

स्मृतग्रन्थाद्यनुक्रमणी ।

र्षम्	वाभ्यानि	प्रन्थनाम	कर्तृनाम
, m	'आचारश्चेव साधृनाम्'	स्मृतिः	
Ę	'स्वर्गकामो यजेत'	श्रुति:	
99	'न निरालम्बनं ज्ञानं'		
",	'नियोगिसद्धौं सर्वं तदनुगुणम्'		
22	'न प्रत्यक्षविरुद्धकारणविषयमनुमा-		
	नम् '		
26	'औदुम्बरो यूपो भवति'	श्रुति:	
17 .	'सोऽरोदीद् यदरोदीत्'		
,,	'बहिंदेंबसदनं दामि'	"	
२६	'अनुष्ठाने पदार्थानां'	,,	
26	'हिरण्यमात्रेयाय ददाति'	 	
;;	'अरुणया क्रीणाति'	શ્રુતિ:	
28	'अध्वर्धुर्गृहपतिं दीक्षयित्वा'	,,	
,,	'अग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचति'	,,	
3)	'सिमधो यजति'	3,	
39	'द्रीपूर्णमासाभ्यां स्वरीकामो यजेत'	,,	
,,	'मासमाभ्रहोत्रं जुहोति'	"	
33	'ह्रे सत्ये समुपाश्रित्य'	۰,	
,,,	द सल समुपालल		2791777
37	'नायं हेतुर्वेधर्म्यवचनत्वात्'		अक्षपादः
63	'भेदप्रपञ्चविलयहारेण'		भिक्षुः
,,	'विद्यां चाविद्यां च'		
	'स एप नेति नेति'	श्रुतिः	
,,	'अपश्वादोऽन्ये गोऽश्वेभ्यः'	,,	
98	'स किं वा बुद्धिजन्मापि'	,,	***
	'अर्थात्मनश्च साधारणत्वात्'	•••	
"	'तद् द्विविधं सम्यग्ज्ञानं'	•••	
30			
	अविभक्तो हि बुद्ध्यान्मा'	***	***
909	'एकदेशेन सारूप्ये'	•••	

गृष्ठम्	वाक्यानि	प्रन्थनाम	कर्तृनास
09	'नान्योऽनुभाव्यो बुद्धयास्ति'		
०३	'विषयान्तरसञ्चारः'		
00	'पूर्वं सङ्गृद्यते पश्चात्'		
00	'अप्रत्यक्षोपलम्भस्य'		
05	'भिन्नकालं कथं ग्राह्यं'		
30	'अन्यथैकस्य भावस्य'		
२७	(=0-0-1		कुमारस्वाभी
,	'बुद्धीन्द्रियशरीरेभ्यः' 'न त्वेवमात्मैवात्मानम्'	•••	001
29	'एकमद्वितीयम्'	श्रुतिः	
"	'जानात्येवायं पुरुषः'		""
,,	'नहि तदा ज्ञातुर्ज्ञसेः'	"	
१३०	'प्रत्याहारादिकं योगम्'	"	
,,	'निजं यत्त्वात्मचैतन्यम्'		
१५२	'अज्ञेयं कल्पितं कृत्वा'		बै।द्धाः
9 5 9	'तदतदूषिणोभावाः'		•••
186	****		भिक्षुः
100	***	•••	पतक्षार्छः

स्मृतग्रन्थाद्यनुऋमणी ।

युष्टम्.	वाक्यानि.	प्रन्थन(म.	कर्तृनाम.
9	फलवत्सन्निधावफलम् – -		
٠,	'अपेक्षितविधेः		
Ę	'तस्माद् बाह्यणेन न म्ले —'	श्रुति:	
G		अर्थमाला	***
,,			कणभुक्
6	·	काणादतन्त्रम्	
۹,	अथाता धर्म - '		
,.	'ब्रह्मा महेश्वरो वा- '		
93			भवदासादय:
98	'अथात इत्ययं शब्दः-		भवदासः
98	•••	भवदासतन्त्रम्	•••
39			भवदासः
32	'अथ शब्दानुशासनम्	महाभाष्यम्	•••
80	'उपनीय तु यः शिष्यम्—'	स्मृतिः	
1)	जपनीय ददद् वेदम् —'	,.	
88			टीकाकार:
44	'प्रकृतिविकृतिप्रहणं— '		वार्त्तिककारः
48	'यतोऽभ्युद्यनिइश्रेयस—'		नृगुणवादिनः
	'शुभा चिसवासना-'		सौगताः
,,	'पुण्या: पुद्रला: -'		आहताः
ह्	अनागमश्च सोऽभ्यासः—'		
Vo	'वेदिको ब्यवहारश्च'		
७२	'न प्रसिद्धकारणत्वात्-'		
919	'तद्वचनादाम्नायस्य—'		
७९	'सामान्यानुगता- '		***
60	'निश्चयात्मकप्रामाण्य'		•••
88	'सर्वस्येव हि कार्यार्थः '		**
94	नायं लोकोऽस्ति—	भगवद्गीता	
00	अष्टवपं ब्राह्मणम्		**
,,	'गर्भाष्टमेऽब्दे - '		•••
			M:

Mi.

पृष्टम् .	वाक्यानि.	ग्रन्थनाम.	कर्तृनास.
308	नारतं वदेत्—'	श्रुति:	
990	'ज्ञानमप्रतिधं यस्य'	3	
994	'सत्यं साक्ष्ये त्रुवन्'		मानवा:
,,	'साक्षी दृष्टश्रुताद्म्यत्- '		
923	'नैनिमयमभिलापेन'		
१३५	'अनृतवादिनी वाव्'	ध्रुतिः	
930	'बहूनि मे व्यतीतानि-'	भगवद्गीता	
"	'प्रथमं सर्वशास्त्राणां'	पुराणम्	पाराणिकाः
,,	'वेदाभ्यासेन सततं'	स्मृतिः	पाराणिकाः
960	यज्ञेन यज्ञमयजन्त		"
959	'य आत्मा अपहतपाप्मा—'	श्रुतिः	
952	'आरम्भात् स्वर्ग:'	***	
9 < 9	'नातताथिवधे दोष:'	***	\ \
198	'विधियज्ञाजपयज्ञः—'		बौधायनाः
984	'यज्ञार्थं परावः सृष्टाः—'		
306	'सम्भवव्यभिचारी हि-'		
199			•••
७९१	'ध्येय आत्मा प्रभुयोऽसो—'	·····	भवदासः
198	'आपं सिद्धदर्शनम् -	योगशास्त्रम्	
29	'सदित्यसद्ब्युदासाय'	•••	
22	'सान्तरग्रहणं न स्यात्-'	,	भिक्षुः
२६	'सात्त्वक एकादशक: '		
36	'बुद्धिजन्मनि पुंसश्च —'	•	कापिला:
10	'विपयाकार एवास्य-		
36	'यदाभासं प्रमेयं-		सौत्रान्तिकः
३९	'तदतद्रूषिणो भावाः'		
	'सर्वचित्तचेत्तानां - '		
86	'शब्दब्रह्मेव तेषां हि—'		
	'सदेव सोम्येद्भग्ने'	200	•••
	'कल्पनापोडसभ्रान्तं—'	श्रुति:	
4,6	'कल्पनापि स्वसंवित्तौ—'		
"	'तेषामतः स्वसंवित्तिः—'	•••	

पृष्ठम् .	वाक्यानि.	ग्रन्थनाम.	कर्तृनाम.	
२६४	'क्षीणानि चक्षुरादीनि—'			
२६६	'नैकं रूपाद्यभेदो वा—'			
960	'वागेव विश्वा सुवनानि—'	श्रुति:		
466	'नात्र शब्दाकारं वस्तु—'			
	'कल्पनापि स्वसंवित्तौ'		बाँदाः	

शुद्धिपत्रम् ।

अशुद्धम् .	गुद्म्.	पृष्ठम् .	पङ्कि:.
श्रद्ध दीना	अद	3	v
	दीनां	99	90
स्युत	प्रत्युत	93	22
नोततमि	नोक्तमि	94	२५
न्यत्रं	=यम्र	२०	20
पूर्वेरु	पूर्वेशुरू	२६	20
त्वन	त्वेन	२७	99
कृ त्या	कृत्वी	,,	26
म्दाना न सः	ब्दानां	₹c	२७
	न बूमः	७२	98
रवे	देव	७५	98
गापि	नावि	908	4
न्भिना:	भिक्ता:	204	

